

THE J. PAUL GETTY MUSEUM LIBRARY

BULLETIN.

VOL 2

1900-01

2e Jaargang.

No. 1.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

September 1900.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Wolwevershaven 37, Dordrecht, of A. P. R. Ruysdaelkade 39, Amsterdam.

Officieele Mededeelingen.

Door het bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd de H.H.

P. van Doorninck te Bennebroek.

P. van Eeghen te Amsterdam.

H. G. A. Obreen te Leiden.

C. B. Posthumus Meijjes te Amsterdam.

LIBRARY

MAY 04 1982

J. PAUL GETTY MUSEUM

LEDENLIJST.

- Alkmaar (Commissie van toezicht op het stedelijk museum te —).
 Amsterdam (Regenten der stichting „Amstelkring“ te —).
 Amstelodamum te Amsterdam.
 Assen (Provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe te —).
 Dordrecht's museum te Dordrecht.
 Oud-Dordrecht te Dordrecht.
 Oude Gebouwen (Vereeniging tot instandhouding van —) te Dordrecht.
 Edam's museum (Commissie van beheer en toezicht) te Edam.
 Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde te Leeuwarden.
 's Gravenhage (Commissie tot beheer over het gemeente-museum te —).
 Groningen (Commissie van administratie over het museum voor de provincie en stad —).
 Haarlem (Museum van kunstnijverheid te —).
 Haarlem (Commissie van toezicht over het stedelijk museum te —).
 Haarlem (Commissie van het Bisschoppelijk museum te —).
 Die Haghe te 's Gravenhage.
 's Hertogenbosch (Provinciaal genootschap voor kunsten en wetenschappen te —).
 Koninklijk oudheidkundig genootschap te Amsterdam.
 Leiden (Gemeentemuseum Lakenhal te —).
 Provinciaal Utrechtsch Genootschap te Utrecht.
 Rembrandt« (Vereeniging —) te Amsterdam.
 Utrecht (Stedelijk museum van Oudheden te —).
 Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging „Honig« te Zaandijk.

-
- Boeles (Mr. P. J. C. A.); Leeuwarden, conservator Friesch genootschap.
 Bont (Bernard J. M. de); Amsterdam, conservator Amstelkring.
 Bredius (Dr. A.); directeur Mauritshuis te 's Gravenhage.
 Domnisse (C. P. J.); conservator stedelijk museum te Vlissingen.
 Dompierre de Chaufepié (Dr. H. J. de); directeur koninklijk penningkabinet te 's Gravenhage.
 Haverkorn van Rijsewijk (P.); directeur Boymans Rotterdam.
 Heukelum (Dr. G. H. van) te Jutfaas; beheerder van het aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
 Hofer (F. A.) te Hattem; conservator Overijselsch museum te Zwolle.
 Hooft (C. G. 't); directeur museum Fodor te Amsterdam.
 Jesse (Dr. R.); conservator Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Kalf (J.); assistent Nederlandsch Museum te Amsterdam.
 Kellen (J. Ph. van der) Dz.; assistent Rijks-prentenkabinet, Amsterdam.

Lindsen (J. K. A.); conservator aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
 Moes (E. W.); onderdirecteur Rijks-prentenkabinet Amsterdam.
 Pit (A.); directeur Nederlandsch Museum, Amsterdam.
 Pleyte (Dr. W.); directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Riemsdijk (Jhr. B. W. F. van); hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Schmeltz (Dr. J. D. P.); directeur Rijks ethnographisch museum te Leiden.
 Snouckaert van Schauburg (A. C. baron); directeur huisarchief H. M.
 de Koningin te 's Gravenhage.
 Steenhoff (W. J.); beambte Rijksmuseum te Amsterdam.
 Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de); referendaris van Kunsten en Wetenschappen.
 Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de); directeur Gevangenpoort, 's Gravenhage.
 Unger (J. H. W.); beheerder oudheidkamer, Rotterdam.
 Veth (Bas); conservator Oud-Dordrecht, Dordrecht.
 Waller (F. G.); onderdirecteur Mauritshuis te 's Gravenhage.

Correspondeerende leden.

Acquoy (Mr. J.); archivaris, Deventer.
 Aerssen Beijeren van Voshol (Mr. W. F. C. baron van); Zwolle.
 Balen (C. L. van); Zutphen.
 Balveren (Mr. W. E. J. baron van), Arnhem.
 Been (J. H.); archivaris, Brielle.
 Beirer (L.); architect, Amsterdam.
 Berden (J. W. H.); Amsterdam.
 Bergers (Mr. C. M. A. J.); Maastricht.
 Beurden (A. F. van); Roermond.
 Boer (Dr. F. J.); Groningen.
 Bogert (A. van den); Barneveld.
 Borch (Baron W. H. E. van der); Ginneken.
 Bosch (V. G. A.); Arnhem.
 Burgh (Mr. A. H. H. van der); 's Gravenhage.
 Cuypers (Dr. P. H.); Roermond.
 Cuypers (Jos. Th. J.); architect, Amsterdam.
 Croockewit W. Azn. (W.); Amersfoort.
 Dommer van Poldersveldt (Jhr. G. J.); Ubbergen bij Nijmegen.
 Doorninck (P. van); Bennebroek.
 Doppler (Dr. P.); Maastricht.
 Ecghen (P. van); Amsterdam.
 Enschedé (J. W.); Haarlem.
 Everts B. Hzn. (Mr. J.); Arnhem.
 Feen de Lille (Mr. van der); Alkmaar.
 Flugi van Aspermont (Jhr. Mr. C. H. C.); Voorburg.

Tredenks (J. A.); rijksarchitekt, Middelburg.
 Geelhoed (G.); Schoonhoven.
 Gerardis (J.); Posterholt bij Roermond.
 Gimberg (J.); Zutphen.
 Gonnet (C. J.); rijksarchivaris Haarlem.
 Graat (J. J.); pastoor, Ouderkerk.
 Gratama (Mr. S.); Rotterdam.
 Gulje (L.); Breda.
 Gijn (Mr. S. van); Dordrecht.
 Heshuysen (H. J.); Haarlem.
 Heuff A./zn. (J. A.); Tiel.
 Hezemans (L. C.); stadsarchitekt, 's Hertogenbosch.
 Hofstede de Groot (Dr. C.); 's Gravenhage.
 Hollestelle (A.); Tholen.
 Hotek (Dr. M. F.); Deventer.
 Janssen (Wilfried); Nijmegen.
 Kernkamp (W. J.); Edam.
 Klönne (B. H.); pastoor Amsterdam.
 Konng (Mr. A. H.); Finsterwolde.
 Kuyk (J. M. van); Assen.
 Lague (L. A. M. P. de); Rotterdam.
 Landweer (G. J.); Hoogeveen.
 Lanschot (A. J. A. van); 's Hertogenbosch.
 Lanschot (Mr. F. A. J. van); 's Hertogenbosch.
 Lottelt (A. C.); 's Gravenhage.
 Meli (H. J.); Charlois.
 Mengelberg (W.); Utrecht.
 Meijes; Wijk bij Duurstede.
 Moorrees (F. D. J.); Buurmalsen.
 Mulder (A. J.); rijksarchitekt, 's Gravenhage.
 Murray Bakker (J.); Amsterdam.
 Nijland (M. C.); Rotterdam.
 Nijland (Hilde); Dordrecht.
 Obreen (C. M. C.) Rotterdam.
 Obreen (H. G. A.); Leiden.
 Peter (C. H.); rijksarchitekt, 's Gravenhage.
 Pothumus Meijjes (C. B.); Amsterdam.
 Randbonnet (N.); Elburg.
 Repenaar van Spijkenisse (Jhr. van); Haarlem.
 Rossum (A. A. J. van); pastoor, Benschop.
 Rijn (G. van); Rotterdam.
 Sika (L. von); Haarlem.
 Sme van Hucht (Jhr. Mr. A. F. O.); 's Hertogenbosch.
 Smeu (Aug.); Helmond.

Scheurleer (D. F.); 's Gravenhage.
 Schouten (J. L.); Delft.
 Six (Jhr. Dr. J.); Amsterdam.
 Snoeck (Jhr. M. A.); Hintham.
 Spoon J.Jzn. (A.); Rotterdam.
 Tak (Henri); Middelburg.
 Tepe (A.); Driebergen.
 Veldman (Mr. H. S.); archivaris, Delft.
 Velthuijsen (B. P.); pastoor, Borne-Hertme.
 Verreijt (Ch. C. V.); Rotterdam.
 Verweij's (Chr.); Zierikzee.
 Vries van Doesburg (Mr. J. de); Haarlem.
 Wesselman van Helmond (Jhr. C.); Helmond.
 Weve (J. J.); Nijmegen.
 Wildeman (M. G.); 's Gravenhage.
 Willemsen (M.); pastoor, St. Odilienberg.
 Wurfbain (Mr. J. C.); Velp.

Bergmans (Dr. Paul); onderdirecteur der Univ. Bibliotheek te Gent.
 Frimmel (Dr. Th. v.); gräfl. Schönborn Wiesentheidscher Galerie-
 direktor, Wien.
 Friedländer (Dr. M. J.); Direktorial-Assistent Kgl. Museum, Berlin.
 Hymans (Henri); directeur van het Prentenkabinet te Brussel.
 Kruse (John); Stockholm.
 Madsen (K.); onderdirecteur, Kgl. Malerisamling, Kjöbenhavn.
 Weizsäcker (Dr. H.); direktor der Gemälde-Gallerie des Städelschen
 Kunstinstituts, Frankfurt a/M.
 Wrangel (Dr. E.); Lund.

Berichten over Nederlandsche Musea.

De verzameling Hollandsch beeldhouwwerk in het Nederlandsch museum, te Amsterdam.

(Vervolg.) *)

Artur Quellinus, in 1609 te Antwerpen geboren en in 1668 te Antwerpen gestorven, zou strikt genomen niet in dezen catalogus van werken van Hollandsche beeldhouwers genoemd moeten worden. Zijn werk heeft niets Hollandsch; het is door en door Italo-Vlaamsch, evenals dat van zijn leermeester Duquesnoy. Maar zijn grootste productiviteit vertoont hij in Amsterdam, waar hij vóór- en achtergevel en alle voornaamste zalen van het stadhuis met zijn beeldhouwwerk versierde. Zijn invloed hier te lande valt niet te ontkennen. Een Rombout Verhulst, die zich overigens in zijn werk meer Noord- dan Zuid-Nederlander toont, heeft veel aan hem te danken.

Het Nederlandsch Museum heeft, in bruikleen van de gemeente Amsterdam, een merkwaardige verzameling modellen in gebakken aarde, aan Quellinus toegeschreven, juist van de beeldhouwwerken van het Amsterdamsche stadhuis. Veel is er onder van zijn hand, maar ook veel van leerlingen of latere copiïsten.

No. 13. Bij het opstellen dezer bas-reliefs in de nieuwe zaal voor beeldhouwwerken in het Rijksmuseum is het mij allereerst opgevallen, dat de losse, dubbele exemplaren van verschillende brokstukken van het frontespies voor den voorgevel, veel vrijer en beter gemodeleerd zijn dan het volledige frontespies, zooals het thans, door latere werklieden, in elkaar is gezet. En, jammer genoeg, zijn in dit frontespies, dat nagenoeg geheel copy is en zelfs hier en daar met gips is bijgevoegd, drie goede stukken ingelascht, te weten: aan den rechter hoek, een triton met krokodil en zwaan (van dit stuk was de copy onder de losse, origineele fragmenten gebleven) en, aan den linker hoek, een triton met een stuk van een paard en een paardenkop.

Het bas-relief stelt voor: de Amsterdamsche Stedemaagd met keizerskroon op het hoofd, bewaakt door twee leeuwen, gehuldigd door tritons en zeenymphen, personificaties van de zee; het heeft den vorm van een driehoek waarvan de basis meet: M. 4.15, de hoogte M. 0.92.

*) Zie Bulletin, 1te jaargang, aflevering 5.

No. 14. Van het frontespies voor den achtergevel, voorstellende: Amsterdam, vertegenwoordigd door een vrouwelijken Mercurius, gezeten op een schip, de voeten op een aardbol, rechts en links van haar de stroomgoden van «Amstel» en «Y», in ontvangst nemende de gaven van Europa, Azië, Afrika en Amerika. (Breed: M. 4.15, hoog: M. 0.92), van dit frontespies bezitten wij, voorzoover een vrij dikke roode verflaag een nauwkeurige analyse en stijlkritiek mogelijk heeft gemaakt, slechts één fragment dat aan Quellinus mag worden toegeschreven, n.l. twee figuren uit de groep «Afrika», een baal voortduwende.

De modellen van beide fronton-versieringen maken een gelukkiger indruk dan de uitgevoerde werken aan de gevels van het stadhuis. Men waardeert hier de ontegenzeggelijke wetenschap en geestige handigheid waarmee de details zijn uitgevoerd, terwijl men minder gehinderd wordt door het rammelend effect, het gebrek aan sculpturale eenheid.

Toen ik verder door stijlkritiek trachtte uit te maken welke de origineele modellen waren en welke niet, is mij duidelijk geworden, dat in de meeste gevallen, daar waar ik meende voor een copy te staan, ook uit de rekeningen (uitgegeven door A. W. Kroon in zijn «Amsterdamsche Stadhuis 1625—1700, zijne geschiedenis naar onuitgegeven officieele bronnen bewerkt, Amsterdam, H. Parson Jr. — 1867») bleek, dat of de maten niet uitkomen, zoodat wij slechts reducties bezitten, of wel, dat het boetseerwerk in de rekeningen in het geheel niet genoemd wordt. Gaan wij stuk voor stuk na, dan vinden wij:

No. 15. Model voor een «Atlas», M. 0.77 hoog, de armen ontbreken, energiek gemodeleerd. ongetwijfeld van Quellinus (zie Kroon op. cit. p. 87.)

No. 16. Model voor een «Atlas», M. 0.77 hoog, evenals vorig nummer van Quellinus (Kroon op. cit. p. 87.) De kop is hier eenigzins gewijzigd, de linker arm is geheel aanwezig, van den rechter een stuk, tot even boven den elleboog.

No. 17. Model voor een der vrouwenbeelden op den voorgevel. voorstellende «de Gerechtigheid», M. 0.88 hoog. De arm waarin de de weegschaal wordt gehouden ontbreekt, in de rechter hand houdt zij een scepter, waarvan nog een stuk aanwezig is. Het lange overkleed is, even onder de heupen, opgenomen door een gordel, waardoor het fijn geplooid onderkleed zichtbaar wordt.

Wij vinden in de rekeningen alleen genoemd het boetseersel der «Gerechtigheid» bestemd voor de Vierschaar. Het marmeren beeld van de Gerechtigheid, hetwelk wij in het voormalig stadhuis kunnen zien, is afwijkend in de draperieën, ook houdt het een zwaard en geen scepter. Wij meenen niettemin dat ons model een origineel werk is, evenals het volgend nummer, voorstellende «de Voorzichtigheid.»

No. 18. De «Voorzichtigheid», vrouwenfiguur in lang gewaad, het overkleed door een band over den rechter schouder opgehouden,

om den linkerarm een slang, de rechter onder den elleboog afgebroken. De kop is niet van Quellinus. Hoog M. 0.01.

Van de drie modellen der bas-reliefs in de Vierschaar kan slechts een voor werk van den meester zelf gehouden worden. Bij de twee andere moet weliswaar weer veel van het slappe effect geweten worden aan een later aangebrachte roode verflaag, doch zoowel de «Seleucus als de Salomo», alhoewel in de rekeningen boeteersels voor deze bas-reliefs genoemd worden, zijn, vooral in het lage relief en in de behandeling der wijkende koppen te zwak om van Quellinus te kunnen zijn.

De rekeningen geven de maten niet, deze controle vervalt dus. Het bas-relief voorstellende: «de onthoofding van de zonen van Brutus» hetwelk wij voor origineel houden, komt in verhouding van hoogte en breedte niet overeen met het uitgevoerde werk in marmer, ook mist men de figuren op den achtergrond, reden te meer, naar mij voorkomt, om het voor een eerste ontwerp van Quellinus te houden.

No. 19. Het model van het basrelief, voorstellende «Salomo's eerste rechtspraak.» Hoog M. 0.80, breed M. 0.50, is ongetwijfeld het beste van compositie. In de houding van den jongen Salomo is de nitdrukking van gespannen aandacht voor de uitwerking van zijn vonnis en tevens van voldoening over zijn handig gespannen valstrik, goed begrepen; ook de geste der beide moeders is van een gelukkig dramatisch effect. Het model èchter van handen en voeten en vooral ook het weinig energieke van het lage relief der koppen op den achtergrond, deed ons besluiten dit werk niet aan den meester toe te schrijven, doch aan een leerling of copist. Dezelfde opmerkingen gelden voor het bas-relief van Seleucus.

No. 20. «Seleucus laat zich ten behoeve van zijn zoon een oog uitsteken, om aan het recht te voldoen.» Hoog M. 0.78, breed M. 0.095. Een eenigzins verwarde en drukke compositie, wat theatraal zonder sculpturaal-decoratief effect; een voorstelling waarin de beeldhouwer zich blijkbaar niet thuis heeft gevoeld en welke geheel zonder aandoening gemaakt is. In het midden Seleucus, het bovenlijf ontbloot, achterover gebogen, zijn linker arm wordt door een neergeknield manspersoon vastgehouden, de rechter vuist balt hij krampachtig samen, een mansgimr bukt over hem, rechts en links verschillende gesticulerende figuren.

No. 21. Veel beter van model è is «de Onthoofding van de zonen van Brutus.» Hoog M. 0.735, breed M. 0.84. Links met uitgestreken gebiedenden arm Brutus, vóór hem geknield één van zijn zonen; de handen op den rug gebonden, wacht hij den bijslag af van den beul. Voor Brutus een lijk met afgehouden hoofd. Op den achtergrond een een derde zoon, de voltrekking van het vonnis afwachende. Verschillende figuren op den achtergrond, echter zonder de gebouwen welke

op het marmeren bas-relief worden aangetroffen. Meesterschap over de vormen en frischheid in het behandelen van de klei vallen hier niet te ontkennen.

No. 22. Twee cariatiden. Hoog M. 0.83. Vrouwenbeelden met de handen op den rug gebonden, een draperie om de heupen geknoopt, het bovenlijf geheel naakt. Op de koppen rust een Jonisch kapiteel. Het gevlochten haar continueert zich als ornament op het kapiteel.

De figuren hebben iets lijdelijk-dragends dat niet zonder charme is. In marmer uitgevoerd zijn het de beste figuren in de Vierschaar. In de vleesch-behandeling zijn mooie stukken. De draperieën hebben nog het dunne en vrije van de 16^e eeuwse draperie.

No. 23. Twee cariatiden, hoog M. 0.84. Vrouwenbeelden, uit schaamte de handen voor het gelaat houdend, het bovenlijf geheel naakt, om de heupen een draperie geslagen. Kapiteel eender van opvatting als bij vorig nummer. Uitgevoerd in marmer voor de Vierschaar.

No. 24. Een verzameling wand-decoraties, dessus-de-portes: naakte kindertjes met dolfinen, wolven, vogels enz. in lofwerk. Vrij en vlug gemodeleerd. In de behandeling van het mollige kinderlichaam toont Quellinus zich een waardig leerling van Duquesnoy. De houdingen der kindertjes zijn zonder uitzondering geestig en genoeglijk. Ieder fragment hoog M. 0.45, breed M. 0.79.

a. Rechter helft van een dessus de porte. Een naakt kindje klauterende tegen een horen van overvloed, aan zijn voeten een haan.

b. Dessus de porte, gevormd door twee overvloedshoornen waaruit vruchten vallen en waarop twee naakte kindertjes klauteren, een kraaiende en een klapwiekende haan aan de voeten.

c. Dessus de porte, gevormd door twee overvloedshoornen en visschen met stoeiende kindertjes.

d. Een dito met varianten in de houding der kindertjes.

e. Een dito met wolven, doode en huilende kindertjes.

f. Een dito met wolven, doodsbeenderen en treurende kindertjes.

No. 25. Twee schetsen voor groepen van vier personen, mogelijk dezelfde welke in de rekeningen over 1651 vermeld staan als «een model voor 4 beelden aan elkander, op elk der pompen à f 48.»

Het eene, hoog M. 0.315, stelt voor een diepe schaal gedragen door vier neergehurkte personen, waaronder één met de attributen van Hercules en één met die van Mercurius.

Een andere groep, hoog M. 0.24, met de bekende voorstelling van de ouderliefde, een jonge vrouw haar vader zogende, met nog twee neergehurkte figuren.

No. 26. Een fragment van een vaasdragende mannenfiguur in hoog relief, hoog M. 0.46, en een naakt studie naar een neergezeten mannenfiguur, hoog M. 0.36, zijn mogelijk ook nog als van 's meesters hand te beschouwen.

Tot dusver de, naar mijne meening origineele bootseerwerken van Quellinus. Volgen reproducties of reducties slap en onbeduidend van modelè.

No. 27. Apollo, bas-relief. In de linkerhand een boog, met de rechter een pijl grijpende uit den koker, welke over den linker schouder hangt. Een kleine mantel waait naar voren en bedekt het schaamdeel, sandalen aan de voeten, het hoofd met lauweren omkranst, een dood monster aan de voeten.

In de rekeningen (Kroon op. cit. p. 109) vinden wij genoteerd «een bas-relief Apollo, 3 voet hoog». Het onze is hoog M. 0.59, breed M. 0.285. Blijkbaar dus een reductie van een origineel.

No. 28. Diana, bas-relief. De rechter schouder en borst ontbloot, een boog over den linker schouder houdende, in de rechter hand een fakkel, hooge schoeisel aan de voeten, een hert achter haar, visschen op den grond. Hoog M. 0.61, breed M. 0.305. In de rekeningen (Kroon op. cit. p. 109) vinden wij een Diana genoemd van drie voet hoog. Ook hier hebben wij dus met eene reductie te maken.

No. 29. Jupiter. Houdende bliksems in beide handen, een adelaar en een ram aan zijne voeten, een losse draperie om de schouders en heupen. Hoog M. 0.885 breed M. 0.475. Wordt in de rekeningen niet onder het gebootseerde werk vermeld.

No. 30. Jupiter. Variant op vorig nummer, naar rechts gewend in plaats van naar links, de adelaar is vóór het rechter been, het ram achter hem naar links, de draperie is soberder. Hoog M. 0.89, breed M. 0.47. Niet gegraveerd in het werk van Hubert Quellinus naar Vennekool.

No. 31. Cybele. De godin in ruinen mantel over dun geplooid onderkleed, bazuin en sleutel in de linker hand, gekroond met stedekroon, een leeuw en een leeuw in aan haar voeten. Hoog M. 0.58, breed M. 0.305. Niet genoemd door Kroon.

No. 32. Saturnus. Naakt, met mantel over den schouder; houdt in den rechter arm een kind, dat hij gaat verslinden, in de linker hand een sikkel; een ploeg, een zandlooper en een korenschoof aan de voeten. Hoog M. 0.86, breed M. 0.485. Niet genoemd door Kroon.

No. 33. Saturnus. Variant op vorig nummer; houdt een slip van zijn mantel voor den mond, aan de voeten een kind. Hoog M. 0.90, breed M. 0.49. Niet genoemd door Kroon, niet gegraveerd in het werk van H. Quellinus naar Vennekool.

No. 34. Mars, in volle wapenrusting, mantel om de schouders, helm op het hoofd, aan den linker arm een schild, de rechter hand gesteund op een strijdbijl, een wolf en een duif aan de voeten. Hoog M. 0.59, breed M. 0.315. Niet genoemd door Kroon.

Buiten de serie werken waarvan men kan nagaan dat zij voor het stadhuis bestemd waren, eveneens eigendom van de gemeente Amsterdam,

doch zeker niet van Quellinus zelf, is een bas-relief, met een voorstelling van Apollo en Marsyas.

No. 35. Basrelief, voorstellende Marsyas door Apollo overwonnen, hoog M. 0.355, breed M. 0.54. Op den voorgrond, naar links, Marsyas achterover op een rotsblok liggende, het hoofd naar beneden, de handen gebonden. Door twee mannen wordt hem een arm en een been gevild, een derde buigt zich over hem. Rechts Apollo met zijn lier, in zittende houding, een vrouwenfiguur met vleugeltjes achter hem, op den voorgrond een kleine satyr met een Amor spelende.

No. 36. Amortjes met een geit spelende, hoog M. 0.36, breed M. 0.64. Of het voor het stadhuis bestemd was is niet bekend; men vindt het niet in de rekeningen en het is niet in marmer uitgevoerd. Ik heb getwijfeld, of het niet eerder aan Gerard van Obstal moet worden toegeschreven, van wien in het Louvre, te Parijs, een dergelijk werk in marmer bestaat. Men doet voorzichtig zich aan geen attributie wagen, het zij voldoende hier den invloed van Duquesnoy te constateeren en van een school waarin ook van Obstal werkte.

Benevens de hierboven beschreven werken in gebakken aarde bezit het Nederlandsch Museum van Quellinus:

No. 37. Marmeren buste van den Amsterdamschen burgemeester de Graeff. Het hoofd met langen krullenden pruik, gedekt door een kalotje, even naar rechts gewend; breede, neerliggende kanten halskraag; de rechterhand houdt den mantel op de borst gesloten. Op het kleine vierkante voetstuk het opschrift: «Ant. De Graeff, Cos. Amst. A. Quellino.» F. 1661. Hoog M. 0.75. De buste is een goed uitgevoerd beeldhouwwerk, zonder groote aantrekkelijkheid of verdiensten. Zeer middelmatig zijn de twee volgende bas-reliefs.

No. 38. Ovaal medaillon portret in wit marmer van Cornelius de Graeff naar rechts gewend. De kop met snor en sik; over het lange haar een calotje. Plat-liggende breede kraag, mantel om de schouders. Links beneden, het opschrift: Cornelius de Graeff, Consul Amsteldam 1660. Ad vivum sculp^{sit} A. Quellien. Hoog M. 0.54, breed M. 0.48.

No. 39. Ovaal medaillon-portret in wit marmer van Catharina Hooft, pendant van vorig nummer, naar links gewend. Het achterhaar in een netwerk opgebonden, op zijde versierd met een groot kleinood; een haarkrul over het oor vallende, is met een lint opgebonden; om den hals een parelsnoer. Rechts beneden, het opschrift: Catharina Hooft, Uxor Cornelii De Graeff, 1660. Ad vivum sculp^{sit} A. Quellien.

Naast de weinig karakteristieke, de internationale kunst van Quellinus, doet die van Verhulst weldadig aan. Wij gevoelen ons hier in Holland, en dit beeldhouwwerk heeft weer dat eigenaardig geschilderde in de lichteffecten, heeft in zijn echt zeventiende eeuwsche be-

schaaldheid toch het energieke modelle dat aan werk van Hendrik de Keijser doet denken.

Het geboortejaar en datum van Rombout Verhulst staan niet vast. De heer M. van Notten, te Parijs, die zich met een studie over Verhulst bezig houdt, deelt mij mede dat de naam van Verhulst in 1624 in de doopregisters te Mechelen voorkomt. Hij sterft in 1698.

No. 40. In de buste, van gebakken aarde, van Jacob van Reigersbergh, gedeputeerde van Zeeland, schets voor den marmeren buste in de verzameling Lebaudy te Parijs, bezitten wij een typisch werk van Verhulst. De kop is die van een jong man, met zeer lichte snor, naar rechts gewend, over het borstharnas een kanten das gestrikt. De heer van Notten zond mij een photographie van den marmeren buste, waarop het volgende opschrift voorkomt: «Dit is het afbeeldsel van Jacob van Reigersbergh geboren in Middelburgh den x April 1625 wegens de provincie van Zeelant gedeputeerd ter vergaderingh van Haer Hooghe-mogendheden, den 17 December des jaers 1663. Stierf den 29 April 1675.» Op het vierkante voetstuk staat, links: «Anno 1671», rechts: R. Verhulst fecit, midden vóór: «mea sorte contentus». Hoog M. 0.55. De jonge kop is met een fijn gevoel voor het vleezige gemodelleerd. De tegenstelling tusschen de vastere materie van het nog jonge voorhoofd en het weke bij neus en wang en mond is mooi bereikt; knap is ook het rustig aristocratische, reeds ietwat verwijfde van den man van positie teruggegeven. De loshangende haren, in groote spits uitlopende lokken behandeld, zijn kenmerkend voor Verhulst en doen in leem aangenamer aan dan in marmer, waar een soms overdreven gebruik van drillboor hinderlijk kan werken.

Verhulst neemt de Hollandsche tradities weder op. Wij gevoelen in hem, ook in zijn goede werken, nu en dan de dreigende decadentie, maar in zijn tijd houdt hij zich op een waardige plaats naast de beste buitenlanders. Meer speciaal denk ik dan aan den franschen Coysevox, die, men vergete het niet, zoo oneindig veel op Verhulst vóór had, door het midden waarin hij leefde, door den aard van het werk hetwelk van hem gevraagd werd en waardoor voortdurend groote krachtsinspanning noodig was. Wat was in vergelijking hiernede de taak van een Hollandsch beeldhouwer. — Grafmonumenten en nog eens grafmonumenten. De energieke koppen welke hij had te vertolken, moesten in eeuwigen slaap worden afgebeeld. En het physionomie van den jongen Karel II van Engeland, ¹⁾ kan bezwaarlijk gerekend worden een gelijke kans aan den artiest gegeven te hebben als de kop van een Condé, die voor Coysevox poseerde.

1) Vroeger werd deze buste voor een portret van Stadhouder Willem II gehouden. De Heer E. W. Moerjonde echter terecht aan, dat wij niet met een portret van Willem II, maar met een portret van Karel II van Engeland te maken hebben, die na zijn verjaging uit Zeeland lange jaren hier te lande vertoefde,

No. 41. Op bedoelden marmeren buste van Karel II komt noch handteekening, noch monogram voor, maar ik aarzel toch niet dit werk aan Verhulst toe te schrijven, dit oordeel bazeerende op het modelè van het vleesch en vooral ook van het haar. Opmerking verdient hier de mooie behandeling van het harnas, die een volkomen, gedegen talent verraaft. Over den schouder is een sjerp geslagen; om den hals een ketting met het orde-teeken van den kouseband. Hoog M. 0.64.

Behalve deze twee bustes bevat de verzameling nog een viertal werken waarin ik de hand van Rombout Verhulst meen te herkennen.

No. 42. Twee in eikenhout gesneden bas-reliefs. Hoog M. 0.79, breed M. 0.68, voorstellende twee naakte kinderen treurende over een doodskop.

No. 43. Een bas-relief, geschetst in klei, waar dezelfde figuurtjes met doodskoppen voorkomen, als bedoeld in vorig nummer, op het basement voor een lofwerk met engelenkopjes, aan weerszijden waarvan de figuren van Adam en Eva met den slang. Hoog M. 0.64, breed M. 0.45.

Het zou mij niet verwonderen, indien uit nog te ontdekken documenten mocht blijken, dat deze schets in klei, evenals de beide bas-reliefs in eikenhout, oorspronkelijk bestemd waren om in marmer uitgevoerd te worden en tot versiering van de Vierschaar van het voormalig stadhuis, thans paleis, van Amsterdam te dienen. Hetzelfde lofwerk-motief met engelenkoppen vinden wij aldaar aan den korten wand, waar zich de lessenaar voor den griffier bevindt, en men behoeft geen diepgaand kenner van Verhulst te zijn, om hier het werk van den meester te herkennen; de flinke manier waarop de kinderkoppen gebeiteld zijn, manier welke zoo gelukkig afsteekt bij het atelier-werk van Quellinus in de Vierschaar. Vooral ook alweer de haarbehandeling verraaft den maker.

Verhulst heeft trouwens meer voor het Stadhuis gewerkt. In de bovenzalen vinden wij twee bas-reliefs van hem: «de Getrouwheid» en «de Stilzwijgendheid.» reeds in het werk van Vennekool gegraveerd door Hubert Quellinus, en tevens vond ik zijn handteekening op het beeld van Venus met de twee amortjes, een voor Verhulst zeer typisch beeldhouwwerk.

Mijne veronderstelling is, dat onze houten en leemen bas-reliefs niet uitgevoerde ontwerpen zijn voor de versiering van den griffierslessenaar in de Vierschaar. Het bas-relief van leem heeft erg geleden en is zeer versleten, maar de houten basreliefs zijn interessante, vlot gehakte schetsen. Een niet minder belangrijk werk is:

No. 44. Bas-relief in terra cotta, schets voor de wandbekleding van de graftombe van Maarten Harpertsz. Tromp, in de Oude Kerk te Delft; wandbekleding waar zich onder-tegen de sarkoplaag aansluit. Vóór een met lauweren bekrante urn houden twee naakte geniussen

elk een wapenschild, waarop rechts een klimmende leeuw, links een klimmende leeuw met pijlbundel en zwaard; op den achtergrond, in zeer laag relief bazuinende en zingende kinderen. Wij vinden hier onmiskenbaar de hand van den meester in terug en meenen een oorspronkelijken aanleg voor ons te hebben. Hoog M. 0.60, breed M. 0.53. Het beeldje van Tromp hetwelk er voor is geplaatst, moet als een reductie, vermoedelijk uit lateren tijd, zijn te beschouwen; ook de in hout gesneden omraming kan niet van Verhulst zijn. Beeldje zoowel als omraming zijn uit de proportiën en zeer onbeduidend.

No. 45. In de manier van Verhulst, maar te weinig sprekend en van te geringe proportiën, om met eenig recht aan hem te kunnen worden toegeschreven, is het ontwerp voor een monument, hoog M. 0.255. In gebakken aarde. Een geharnast krijgsman ten halven lijve, met lang golvend haar; over het harnas een breede platte kraagen een sjerp; het harnas verloopt in een ruime draperie die tevens de overgang tot het voetstuk vormt. Op het voetstuk de letters I. F. M.

No. 46. In chronologische volgorde is hier te noemen de marmeren buste van den Amsterdamschen burgemeester Johannes Munter, door Bartholomeus Eggers, met opschrift: Joanes Munter, Consul Amsteld. Aetatis Suae 63. B. Eggers fecit Anno 1673. De kop, geheel en face, is die van een gezet man, zonder snor of sik, met lang neergolvend haar. Uit den mantel komt de linkerhand te voorschijn die op de borst wordt gehouden. Hoog M. 0.88.

Deze buste geeft van het talent van Eggers geen hooge opinie. Om echter de waarde er van in het werk van den meester en in zijn tijd te bepalen, is een studie aan Eggers gewijd noodig, welke tot nu toe niet, ook door mij niet, gemaakt werd.

No. 47 en 48. Echt Hollandsch zijn twee, niet geteekende, beeldjes in gebakken aarde, voorstellende Mars en Venus. Mars in rijk versierd borstkuras, beenen en armen ontbloot, met ruimen mantel; de linkerhand op het gevest van zijn zwaard, de rechter voor zich uit gestoken (beschadigd). Hoog M. 0.42. Venus met het kapsel van een vrouw uit de 2^e helft der 17^e eeuw, in zeer los gewaad, rechterschouder ontbloot, over den rechterarm en linkerheup een draperie geslagen. Zij houdt een helm in de handen welke zij Mars aanbiedt. Hoog M. 0.405. Eigendom van het Kon. Oudheidkundig Genootschap.

Deze beeldjes zijn portretten in fantasie-kostuum. De man, als Mars, is meer in zijn rol dan de vrouw, maar men herkent er toch den burgermagistraat in. Zij is volkomen de deftige zeventiende eeuwsche patrische gebleven en in haar gebaar dat den helm overhandigt zit daardoor iets komisch. Beide beeldjes verrassen door het ongekunstelde geestige realisme en het naïef expressive.

In een zelfden geest, maar minder handig en burgerlijker gedaan is het werk van J. Schmeltziug en van P. R. Xavery.

No. 49 en 50, twee beeldjes in gebakken aarde van Johannes Schmeltzing (Geboortejaar onbekend, sterft te Leiden in 1703. Hij wordt bij Immerseel, Kramm en Nagler vermeld als stempelsnijder. Nagler geeft ook het monogram dat voorkomt op een der beeldjes).

Een jongen op een mand gezeten houdt op zijn rechter knie een schotel met pap, waaruit hij met de rechter hand een hap naar zijn mond brengt. Op zijn borst is een vierkante lap door vier kettinkjes bevestigd, waarop geschreven staat: «voor 4 duite.» Hoog M. o.29. Rechter hand en voet gerestaureerd. Geteekend op het voetstuk met I. S. door elkaar, zooals Nagler het vermeldt.

Een meisje in ruim geplooid gewaad, de hals even ontbloot, neergezeten met bloemen in haar schoot. Zij houdt in den linker arm een lammetje dat zij met de rechter hand een blaadje voert. Geteekend op het voetstuk I. Schmeltzing, Leiden. Hoog M. o.28. Rechter arm gerestaureerd.

Geboorte noch sterfjaar, noch eenige levensbijzonderheden zijn van P. R. Xavery bekend. De vier werken in de verzameling dragen alle het jaartal 1673. Waar hij dramatisch wil zijn en naakt gaat modeleen, blijft hij beneden het middelmatige, in zijn andere werk zit, ofschoon in minder mate, toch nog de charme van Hollandsch te zijn, gelijk wij bij Schmeltzing opmerkten.

No. 51. Groep van gebakken aarde, Orlando furioso? Naakt mannen-figuur, zittende op een rots, waaraan hij met de beide voeten gekluisterd is, in woede zijn mantel verscheurende. Achter hem een tweede, tegen den grond geworpen naakt figuur. Geteekend op het voetstuk: P. R. Xaveri inve 1673. Hoog M. o.50. Eén arm en de beide handen van de zittende figuur en een been van de liggende figuur gerestaureerd.

No. 52. Groep in gebakken aarde. Twee lachende narren, één op een mand gezeten, de ander staande achter hem, leunende op zijn schouders. Geteekend op het voetstuk: P. R. Xaveri inve 1673. Hoog: M. o.445. De handen gerestaureerd.

No. 53. Groep in gebakken aarde. Jonge vrouw met sierlijk kapsel met pluimen. Een langharig hondje in de armen. Geteekend: Xaveri 1673. Hoog: M. o.33.

No. 54. Groep in gebakken aarde. Jonge vrouw, het haar met bloemen getooid, een bloemkrans in de handen, aan haar voeten een lam. Geteekend P. R. Xaverii 1673. Hoog M. o.30

Francis van Bossuit, geboren te Brussel in 1635, gestorven te Amsterdam in 1692, studeerde in Italie, waarna hij zich te Amsterdam vestigde. In zijn werk is echter nergens een Hollandsche eigenschap te

herkennen. In de verzameling zijn twee bas-reliefs in ivoor van hem.

No. 55. Venus en den stervenden Adonis, niet gemerkt met naam of monogram, maar gegraveerd door Mathijs Pool naar de teekeningen van Barent Graat, in het werk: *Beeldsnijders Kunstkabinet*, door den vernaarden beeldsnijder Francis van Bossuit in ijvoor gesneden en geboetseert, Amsterdam bij Matthijs Pool 1727. Links Adonis stervende op den grond, achter hem een boom; Venus buigt zich over hem, achter haar een zwevende Amor. Hoog M. 0.18, breed M. 0.125.

No. 56. Een vrouw, ten halven lijve, op een gitaar spelende, de borsten ontbloot. Hoog M. 0.128, breed M. 0.004. Ofschoon niet geteekend en niet voorkomende in het werk van Mathijs Pool, kan men dit ivoor, wegens stijleigenschappen op naam van Bossuit zetten.

Bij Jan Baptist Xavery, geboren te Antwerpen in 1697 en gestorven aldaar in 1742, niettegenstaande hij het grootste gedeelte van zijn leven in Noord-Nederland doorbracht, (limmerzeel vermeldt zijn voornaamste werken) vindt men al even weinig Hollandsche eigenschappen als bij Bossuit. De verzameling bezit van hem de volgende werken:

No. 57. Groep van gebakken aarde. Een stroomgod, naakt, voorovergebogen, gezeten op een gekantelde urn, de rechter hand gesteund op de monding. Hoog M. 0.33. Gemerkt op het voetstuk: J. B. Xavery. 1720.

No. 58. Schets voor het grafmonument van Luitenant Generaal von Friesheim te Heusden. Liggende op een sarcophaag, de rechter arm rustende op kussens, de linker op de even opgetrokken linker knie. Met langen pruik, in volle wapenrusting, met een breede sjerp om het middel. Aan het voeteneinde zijn nog het onderlijf en de beenen van een naakten genius te zien, zeer geschonden. Voor den generaal onder de rechter hand, welke op kussens rust, overblijfselen van een hond, eveneens zeer geschonden. Alles is zeer schetsmatig behandeld. De voorkant van de sarcophaag vertoont een boven afgerond vlak, waarop aan de randen twee rijen wapenschilden zijn aangebracht. In het midden boven de letters D. O. M., beneden links geteekend: I. B. Xavery 1728 F. Hoog M. 0.24, breed M. 0.29. De houding van het beeld vertoont eenige varianten op het uitgevoerde in de graf-tombe in de kerk te Heusden, waarvan in de verzameling een model aanwezig is. Dit model, eveneens in gebakken aarde, met verf gebronsd, heeft aan het voeteneinde een helm, de linker hand houdt een commandotafel, rechter arm steunt niet op kussens doch op kanonnen. Het hondje is weggelaten. Het model is voluit geteekend I. B. Xavery 1728. F. Toch twijfel ik of het wel van Xavery is. Het modelé verraaft dezelfde hand als het kleine model van de figuur van Tromp, onder de schets van Verhulst (No. 44) en als meer mij bekende dergelijke modellen, alle zeer onpersoonlijk van doen. Ik vermoed, dat eertijds meer van

dergelijke kleine copyen naar bekende graftomben in den handel zijn gebracht. Het model naar de tombe van v. Friesheim is hoog M. 0.25, breed M. 0.455.

No. 59. Ivoren beeldje van den god Pan, geheel naakt, de linker arm gesteund op een boomstam, de rechter langs het lijf, in beide handen een fluit houdende. Geteekend op het voetstuk: I. B. Xavery. 1729. F. Hoog M. 0.21.

No. 60. Ivoren beeldje eener bachante, pendant van vorig nummer. Geheel naakt, geleund tegen een boomstam, in de rechter hand een tamboerijn. Op het voetstuk geteekend als vorig nummer. Hoog M. 0.205. Aan I. B. Xavery wordt met veel waarschijnlijkheid toegeschreven:

No. 61. Wit marmeren groep van twee vechtende naakte kindertjes. Hoog M. 0.59.

No. 62. Al evenmin als door het werk van Xavery wordt aan de Noord-Nederlandsche beeldhouwkunst glorie bijgezet door het werk van Willem Hendrik van der Wall, leerling van Xavery, geboren in 1716 te Utrecht. Wij bezitten een groep van gebakken aarde van hem voorstellende de Moederliefde. Een zittende, ruim gedrapeerde vrouw, één borst ontbloot, waaraan een zuigend kind. Zij houdt met de linker hand een klein spelend kind vast dat rechts van haar staat, terwijl zij omziet naar een ander kind links van haar. Geteekend op het voetstuk: W. H. Van. D. Wall. f. 1775. De hand van het kind ontbreekt. Hoog M. 0.43.

No. 63. Nog onbeduidender is eene madonna met kind door Walterus Pompe, geboren te Lidt, in Noordbrabant, onbekend in welk jaar, gestorven te Antwerpen in 1777. De maagd draagt het kind op den rechter arm, het kind is geheel naakt. Geteekend op het voetstuk: W. Pompe. 1728. Hoog M. 0.45. Het rechter armpje van het kind ontbreekt.

A. PIR.

VERBETERING.

Op bladzijde 64 (3^e aflevering) van den eersten jaargang van dit Bulletin worden, onder Nos. 27, 28, 29 en 30, vier looden plaketten behandeld, welke door mij gedateerd werden als afkomstig uit de eerste helft der 17^e eeuw. Ik deed zulks, mij aansluitende bij de meening van Heinrich Modern die in zijn studie over Paulus van Vianen, met veel waarschijnlijkheid, een schaal, vroeger in de Spitzer-verzameling, waarop dezelfde compositie, maar van de tegenzijde, voorkomt als op onze plakette No. 27, aan dien kunstenaar toeschrijft. Ik meende met eene Duitsche navolging naar een oorspronkelijk werk van Vianen te doen te hebben.

Nu is mij echter gebleken, uit een onlangs mij vertoonde bronzen editie van de plakette, dat er onderaan rechts, niet alleen het jaartal 1500, maar ook een monogram: H. G. op voorkomt. Jaartal en monogram, zeer klein en onduidelijk op de looden plakette te lezen, had ik voor gras-sprietjes aangezien.

De zaak krijgt thans een geheel ander aanzien. Vooreerst kan de schaal uit de Spitzer-verzameling geen oorspronkelijk werk van Paulus van Vianen zijn, maar een navolging naar werk van een monogrammist H. G., aangezien Paulus in 1509 nog te jong was (hij is waarschijnlijk in de eerste tien jaren van de tweede helft der 16^e eeuw geboren.)

Vervolgens zou onze looden plakette dan geen Duitsche navolging zijn, maar het oorspronkelijk werk uit 1509 terug geven. Nagler, «die Monogrammisten» III, No. 974, spreekt van een Duitschen monogrammist H. G., eender geschreven als de H. G. op de looden plakette, met het jaartal 1570, van wien een gedreven plaat bekend is op een kruithoorn in de verzameling Wallerstein. (?)

De Nos. 28, 29 en 30, welke zich aan No. 27 aansluiten, zouden dan tevens vroeger gedateerd moeten worden.

Ik merk hierbij op, dat het in deze periode vaak ondoenbaar is, naar den stijl juist te dateeren. De werken uit de laatste dertig jaren der 16^e eeuw en uit de eerste dertig jaren der 17^e eeuw, gelijken soms, wat stijl aangaat, volmaakt op elkaar. Verschijnsel te verklaren uit het feit, dat zelfs de beste artiesten er niets in zagen naar oude modellen te werken.

A. PR.

Rijksmuseum van schilderijen te Amsterdam.

Aan het Rijks-museum van schilderijen te Amsterdam zijn de navolgende schenkingen gedaan: a. door prof. jhr. dr. J. Six te Amsterdam en jhr. W. Six te Hilversum: 1°. vleugel van een altaarstuk uit de Nieuwe Kerk te Delft, beschilderd door Pieter Aertsen genaamd «Lange Pier», met aan de eene zijde de voorstelling van Jezus in den tempel en aan de andere zijde eene voorstelling van Koning Balthazar; 2°. vleugel van een altaarstuk, eveneens afkomstig uit Delft, beschilderd door Maerten van Heemskerck in 1564, met eene voorstelling van «de Sybilla Erythraea», en aan de andere zijde van den heer Matelief met den apostel Paulus, zijn beschermheilige. Beide stukken werden door wijlen hunnen vader in 1885 aan het Rijksmuseum in bruikleen afgestaan;

b. door tusschenkomst van dr. A. Bredius, van iemand die ongenoemd wenschte te blijven: Een gezicht op den Dam te Amsterdam,

met het in aanbouw zijnde nieuwe stadhuis. Doek hoog 0,81, breed 1, geschilderd in de manier van A. Beerstraten.

(Stet.)

Verzameling Van der Hoop.

Aelbert Cuyp's gezicht op Dordrecht.

Men moet oogen hebben om te zien, schrijft de heer Bredius en het doet mij genoegen dat hij het in deze ten minste geheel met mij eens is, want juist dit, met andere woorden gezegd, is het waarop ik den nadruk heb gelegd toen ik de eerste maal den heer Hofstede de Groot verweet een schilderij, om redenen buiten het werk om, voor een copie te verklaren.

Het verheugt mij ook dat thans de heer Bredius, zoo het schijnt, namens den heer Hofstede de Groot, de innerlijke bewijzen komt openbaren. Het is juist zooals ik vermoedde. Bewijzen zijn er in het geheel niet. Wat daarvoor moet gelden zijn beoordeelingen van beter en minder, zooals men die tusschen twee werken van een zelfden meester altijd zal kunnen maken.

Toch rust, meen ik, niet op mij de verplichting de echtheid van deze schilderij te bewijzen, wat absoluut genomen altijd een onmogelijkheid is; maar wel op de heeren de taak de vermeende valsheid aan te toonen, wat in den regel, in een zoo scherp omschreven geval, weinig bezwaar oplevert.

Een verblijdend gezicht is ook de bereidvaardigheid waarmede de heer Bredius den heer Hofstede ter hulpe snelt, in zijn vaart de boomen uit den grond — ik wil zeggen de zinnen ¹⁾ uit hun verband rukkend. Als de eene hand de andere wascht dan worden beide schoon.

Ik zou evenwel niet weder de lezers van het Bulletin lastig gevallen hebben met deze zaak, om hen in deze verschillende genietingen te doen deelen, ware het niet dat ik hun mijn verontschuldigen moest aanbieden over mijn flater, omtrent de Groothoofdspoort. Gelukkig raakt die het hart der vraag niet.

J. Six.

---

¹⁾ Ook de zaken. Al kent de heer Bredius den heer Holford nog zoo goed, dat neemt niet weg dat de helft van de schilderij die in de schaduw hangt, daar nog meer in komt wanneer het stuk om de spil draait.

Stedelijk Museum te Amsterdam.

Het Suasso-museum.

De Sophia-Augusta-stichting heeft door de openstelling van het Suasso-museum, eindelijk haar beslag gekregen. Eindelijk — nadat jaren de voor de uitstalling der voorwerpen bestemde benedenzalen van het stedelijk museum gesloten zijn gebleven. Stedelijk heet het museum, omdat het gebouw met den inventaris — ook vele kunstwerken — aan de gemeente in eigendom toebehoort en onder haar toezicht staat. De kosten van den bouw zijn gekweten uit de gelden der nalatenschap, aan de gemeente vermaakt door mevr. Lopez Suasso, een jaar of tien geleden te Amsterdam overleden, bij welke gelden een belangrijk bedrag gevoegd is door den heer L. H. van Eeghen en de familie van Eeghen. Mevr. Lopez Suasso heette Sophia de Bruyn — haar echtgenoot August — van daar de naam Sophia-Augusta-stichting. De verzameling curiositeiten en kunstvoorwerpen uit de nalatenschap van mevr. Suasso, welke in de benedenzalen van het boven tot schilderijmuseum ingerichte gebouw, zijn tentoongesteld, wordt de Suasso-verzameling genaamd. Wie nu de tien zalen of afdeelingen van het pas geopende museum doorschrijdt, zal zich niet langer verwonderen, dat er zoovele jaren met de inrichting zijn heengegaan. Men stond voor een vreemdsoortig vraagstuk. Mevrouw Suasso, die volgens het portret door Thérèse Schwartze van haar naar vroegere afbeeldingen geschilderd, in hare jeugd eene frissche, bekoorlijke verschijning moet zijn geweest, blijkt op later leeftijd het offer te zijn geworden eener zonderlinge, maar wel meer voorkomende verzamelmanie. Zij kocht alles — natuurlijk voor duur geld — wat slimme, niet nauwgezette antiquaren of die er voor doorgingen — haar aanboden. Ook stelde zij zich in het bezit van de bijna waardelooze collectie „Broekerhuis” en zoo werd haar woning een pakhuis van de meest heterogene voorwerpen, veelal namaak — oud of smakeloos — nieuw, waaronder slechts bij toeval een of ander stuk van werkelijke kunst- of historische waarde verzeild is geraakt. Die collectie tentoonstellen zooals zij reilt en zeilt was niet mogelijk en zou de gemeente gemaakt hebben tot de risce van landgenoot en vreemdeling. Haar geheel op de zolders laten ging — met het oog op het testament ook niet. Er moest dus een keuze gedaan, en het zal den inrichters van het museum niet weinig zelfverloochening hebben gekost, om na herhaald schiften, nog al datgene te behouden, wat thans aan het oordeel van het publiek wordt prijsgegeven. Er is wel wat aardigs en belangrijks onder, maar te schaars aweer om op zichzelf geëtaleerd, een ensemble te vormen, waarop men het publiek in trouwe kon nooden, laat staan tegen een intreegeld van 1 fl., gelijk de erflaatster heeft bepaald. Men heeft toen de moeilijkheid zoeken op te lossen, door de omgeving, waarin men de voorwerpen plaatste, zoo aantrekkelijk en belangwekkend mogelijk te maken. Aan de

verwezenlijking van dit denkbeeld, danken wij nu in het Suasso-museum een reeks vertrekken in vroegeren stijl, waarvan de plafonds en zooveel mogelijk de wandbetimmering en versiering, afkomstig zijn uit vroeger of nog bestaande huizingen in deze gemeente of elders. We vinden een 18e-eeuwsche keuken, een empire-kamer, twee Lodewijk XV-kamers, waarvan een met bijbehorend trapportaal en een kamer Lodewijk XVI. Wat er in de collectie-Suasso toonbaar was en in stijl, heeft men in deze vertrekken zoo goed mogelijk ondergebracht.

Is aan het stellen dezer vertrekken veel arbeid besteed — de moeite en de zorg en het vernuft, die de voorarbeid moet hebben gekost, eer men tot het eigenlijk «stellen» kon overgaan, maken het eerst recht verklaarbaar, dat de opening van het museum zóó vele jaren op zich heeft doen wachten. Immers wat men in zijn oorspronkelijke omgeving vond: plafonds, betimmeringen enz., verkeerde vaak óf in een staat die een zorgvuldig herstel en zaakkundig bijwerken noodig maakte óf het moest pasklaar gemaakt voor de nieuwe omgeving, oordeelkundig ingekort of vergroot worden.

Het verkregen resultaat is verrassend. Hoewel ook hier het bezwaar zich moet hebben doen gevoelen, dat bij den bouw van het museum op deze latere bestemming der zalen niet is gerekend (eene fout, waaraan men zich doorgaans bij de stichting van musea schijnt te moeten schuldig maken) leende de beschikbare ruimte zich toch veel beter tot het doel, dan de benedenverdieping van het Rijksmuseum, waar zelfs het allereerste vereischte: licht ontbreekt. De plafonds van Jacob de Witt — behalve prachtige grauwtjes, een in kleur geschilderde allegorie — en de schoorsteenstukken van Lairesse komen in hunne oorspronkelijke omlijsting mooi uit en men heeft er zich over te verheugen dat de in zwaar cubamahoniehout rijk gesneden rococo-betimmering uit het, voor de doortrekking van de raadhuisstraat afgebroken huis van dr. Berns, in het museum een blijvende plaats heeft gevonden. Zeer deftig is het bijbehorende marmeren trapportaal. Eigenaardig ook de kamer met het in olieverf geschilderde behang uit het laatst der 18e eeuw. De indruk van alle kamers, zeide ik, is verrassend, in weerwil van het vele dat nog ontbreekt, met name wat de stoffeering betreft. Nu de gemeente eenmaal goed heeft gevonden aan deze vertrekken in stijl eene plaats te geven in haar museum, ligt op haar ook de verplichting het hare bij te dragen om zich bij voorkomende gelegenheden van de passende meubelen en verdere stoffage te verzekeren. De verplichting haar opgelegd om f 1 intree te vorderen, zal altoos een lastig servituut blijven — maar het beste wat der gemeente nu te doen staat, is dit zoogenaamd Suasso-museum zóò belangwekkend te maken, dat zij, die het bezoeken, zich niet bekocht achten. Zeer geslaagd — ook om hare betrekkelijke volledigheid — is de 18-eeuwsche keuken: een en al heerlijkheid van frissche muurbetegeling, blank marmer en spiegelend kopergeroi.

In al deze vertrekken en afdeelingen heeft men aan wat in de eigenlijke collectie-Suasso voor tentoonstelling in aanmerking kwam een plaats gegeven: porselein, glaswerk, goud- en zilverwerk, japansch en chineesch goed; van den nood een deugd makend: soms wél, soms minder passend in de omgeving. Ook is het hier meer de naam van Eeghen, dien men meermalen ontmoet als van een dergenen, welke door schenkingen de inrichting hebben verrijkt. O. a. dankt men in de Lodewijk XV-kamer aan de erfgenamen P. van Eeghen en P. de Clercq het mooie plafond. Ook schonk de heer P. van Eeghen ter opluistering van een der compartimenten twee olieverfportretten, van dr. Gooiten Stinstra, geneesheer te Harlingen (1703 – 1764) en zijn echtgenoot Anna Mouter, belangwekkend vooral om het Friesche kostuum der dame.

(*N. R. C.*)

Collectie Six.

II.

Bij een overzicht van deze collectie, zooals ik het me voorstelde te geven, kwam 't me wenschelijk voor eenigszins rangschikkenderwijze te werk te gaan. Ik nam daartoe in het vorige stuk een groep schilders, wier werken het scherpst typeerden de kunstbeoefening der 17^e eeuw, waarin ook onverholen zich uitte de levensopvatting die overheerschend was in de burgergemeenschap uit dien tijd. Misschien zijn nergens de schilders zoo nationaal geweest als bij ons. Zij zijn in hun werken niet alleen de bekwaame kunstenaars maar ook de burgers uit het Holland van die eeuw. Zij, als openbaarders van wat in het dieper leven achter het uiterlijk bestaan bleef navloeien uit een tijdperk van machtige beweging en lange rusteloosheid: een bijna eindelooze strijd om de onafhankelijkheid van een ras en de belangrijke kentering in de ideeën door de hervorming teweeg gebracht. De rust was nu gekomen, als een stroom, die na heftige roeringen haar vrijen en geregelde loop heeft genomen.

Aansluitend bij den groep gezelschapschilders, of liever daarin opgenomen, kunnen dan komen de portret- en landschapschilders, ook de schilders van stads- en kerkgezichten, stillevens, enz. Zooals ik reeds opmerkte, behoeven we echter, om te trachten een duidelijk inzicht te krijgen van de Hollandsche kunst na 1600, geen afzonderlijke beschouwingen op te zetten over verschillende genres. Eenzelfde karaktertrek is overal te vinden: onafhankelijkheid van keus in onderwerp bij een scherp en gezond opvatting van het reële leven in al zijn gedaanten.

Maar wèl een afscheiding valt er te maken bij een groep schilders, die een volmaakter vorming van hunne kunst zochten in vreemde elementen, en voor korter of langeren tijd daartoe verbleven in Italië.

En die zijn niet weinigen. In deze collectie zijn enkele van die avonturiers aan te treffen: Asselijn, Berchem, Pijnacker, Both, Lingelbach en J. B. Weenix. Laatstgenoemde maakt hier beslist het beste figuur tusschen die allen, en biedt tevens een verrassing voor wie hem alleen kent uit den levensgrooten bok van ons museum, om nu het groote stillevenstuk, dat een geslacht hert voorstelt en dezen schilder wordt toegeschreven, buiten sprake te laten. Die Italiaansche haven is een zeer krachtige schilderij, waar de virtuositeit wel den hoogsten toon voert in de kwaliteit, maar dan ook is van een veerkracht die alle verdenking van manierisme ter zijde doet stellen. Alleen een energiek penseel vindt zulke streken en kleuren voor die brokstukken van architectuur, die losse volledigheid ter aanduiding van detail, als in dien drukken achtergrond bij den haven. In den rechterhoek, bij die paarden vooral, is de wakkere knaphandigheid bijna van een magistralen overmoed en werd de kleur in sommige partijen daar opgevoerd tot een gloedrijken klank, die even een nadreun van de kunst der weelderige Venetianen doet vernemen. Dichter dan de liggende bok brengt deze schilderij ons tot de attributie van J. B. Weenix bij het deftige wildstuk, straks genoemd.

Van de overige Italianisten kan men zich enkele wel beter vertegenwoordigd denken. Berchem bijv. die in Othello en Desdemona wel al de behendigheden zijner techniek vertoont, maar daarmee ook een schilderij heeft nagelaten van een heelheid, die zoo koud is en hard alsof het stuk van een glasachtige zelfstandigheid is. Ook van Both zijn nog wel betere werken te vinden dan deze Zegentrekkers, maar van Asselijn's kunst is het Coliseumgewelf weer een teekenend staaltje.

Al die schilders hebben in Italie wel wat aangeleerd maar over 't algemeen er ook veel voor prijs gegeven. Beschouwd naast de werken van hun Hollandsch-gebleven konfraters, vertoonen hun producten een soort van gladde bedrevenheid en zekere ongeschondenheid van kleur, welke zij echter in die mate betrachtten, dat ook het leven voor 't grootste deel uit hun voortbrengselen werd weggepoetst. Toch is het begrijpelijk, dat ze hier hoog gewaardeerd werden, dat men in die schilderijen de perfectie van kunstbeoefening zag, als een weerschijn der hooge beschaving uit het geroemde Italie. De kleeren maken ook daar wel eens den man. Intusschen zijn er van dien bent, die in Holland terug gekomen, weer zeer deugdelijk Hollandsche landschappen schilderden.

Van Hackaert's arbeid zijn niet de zuidelijke stukken te prefereeren, waarbij hij soms doet vermoeden van Jan Both's kleurenrecept te hebben gebruik gemaakt.

Maar de collectie Six bezit van hem een zeer precieus en delicaat uitgevoerd schilderijtje, van levendiger volkomenheid nog wel dan het alom bekende Esschenlaantje uit het Rijksmuseum.

Maar toch ook onder de in Holland gebleven schilders zijn er op te merken, die hun werken niet geheel van conventionele eigenschappen hebben zuiver gehouden.

Adriaan van de Velde, Dirck van den Berghen, Simon van der Does, kunnen in heel veel opzichten als kunstige schilderijmakers den Italianisten de hand reiken. De eerste is wel beslist de meest begaafde, en onder meer, vertoont dat groote stuk uit v. d. Hoop vooral, onbetwistbaar zeer achtbare kwaliteiten; maar zijn landelijke tafereelen over het geheel genomen, vertoonen minder een scuteerenden blik op het leven dan wel een bovenmatige bekommring om de verzorging van den uiterlijken vorm in het schilderij-wezen. Men zou kunnen zeggen: hij staat in het landschap tot Jan van Goyen of Salomon van Ruysdael, gelijk Gerard Dou staat tot de Hoogh of Brekelenkam.

Hier echter is er van hem een zeer levendig schilderijtje voorstellend een zeestrand, met een frischheid van uitdrukking en lenigheid van behandeling alsof het direct naar de natuur was aangezet. Ik zou er Adriaan van de Velde nooit achter gezocht hebben. Het stukje is echter gemerkt A. V. V., een handteekening die er ontwijfelbaar echt uitziet. Zonder die initialen had ik er wellicht Willem v. d. Velde voor gehouden, en deze toekenning zou zich vooral kunnen sterken door het kleine zeestukje met de buijge lucht, uit legaat v. d. Poll, al heeft dat schilderijtje lang niet in de mate van dit de bekoring van spontane uiting. Opmerkelijk is ook, dat Adriaan met zijn initialen teekent, wat, naar ik meen, bij zijn schilderijen een hooge zeldzaamheid is. Overwogen kan worden, dat hij wel meer schilderijen onderteekende, waar zijn aandeel in het werk slechts van geringen omvang was.

Van de specifiek Hollandsche landschapschilders, die kunnen aansluiten bij de orde der kunstenaars in 't vorige stuk gerubriceerd, missen we er verschillende in deze collectie. Wel is hij, dien wij den grootste achten, Jacob van Ruysdael, hier met vier schilderijen vertegenwoordigd, maar toch niet zoodanig om een hernieuwde overtuiging te brengen van zijn ontzagwekkend talent. Het landschap naast de Rembrandt, heeft ontegenzeggelijk eigenschappen, die zijn afkomst duidelijk doen herkennen. Van nabij gezien is dat geheel Ruysdael. Het is doorwrocht in de kleur zonder log te worden, de teekening is vast en de geheele uitvoering draagt dien trek van een zekere norsche stoutheid waaraan Ruysdaels opvatting van het landschap te onderkennen is. Toch is dit geen werk, dat krachtig aanslaat.

De Bergstroom is als uiting veel flauwer, de techniek daarin is van een bijna mechanischen aard. Ik geloof niet, dat deze schilderij zich naast een middelmatte Everdingen zou onderscheiden. Ook het

kleine wintertje is mij voor Ruisdael te onbeduidend. Het blauwe vlak in de lucht brengt een al te schrille noot in den soberen kleuraard van dit stukje, die op zich zelf beschouwd, toch al niet fijn gewogen kan heeten. Naast het indrukwekkend-statige wintertje uit legaat Dupper, zou ons dit stukje eerder aan het gehalte van den kleinen Heeremans uit ons museum doen denken. De treffelijkste Ruisdael uit deze collectie lijkt mij te zijn de voorde, al geloof ik zeker, dat met wegdenken van die ruiters op den voorgrond, deze schilderij wel aan charme zou winnen. 't Is mij onverklaarbaar, dat Dr. Hofstede de Groot er den naam van Hobbema aan wil schenken. Zoowel in de opvatting der vormen van de boomen, als in den massieven kleurzet is toch wel duidelijk de hand van Ruisdael te herkennen. Ook de lucht vertoont de sporen van zijn neiging tot breed borstelen der wolken, waarvan we ons vooral bij zijn groote landschap uit de collectie v. d. Hoop (kleine zaal) kunnen overtuigen.

Ik dacht juist, dat er in het Museum te Weenen een Ruisdael was, die, in den voorgrond althans, eenige overeenkomst vertoont met dezen voorde.

De groote Hobbema heeft al zeer weinig boeiende eigenschappen. Daar is nagenoeg geen spoor van conceptie. Onsamenvattend van compositie, en van een stelselmatige uitvoering, die nergens eenige verheffing doet blijken, kan dit groote stuk slechts den slappen indruk van een nauwlettende uitvoerigheid schenken.

Na deze Hobbema acht ik ook het kleine schilderijtje van Paulus Potter een vrij zwakke verschijning in de collectie, te grof van kleur en te zwaar van tekening. Potter is toch zoo'n bijzonder artiest tusschen de landschapschilders uit dien tijd! Vergeleken met de werken zijner tijdgenooten zou zijn kunst die van een puritein zijn te noemen. Zijn schilderijen, meestal in egalen toon gehouden, koudkleurig oogenschijnlijk, doen langzaam aan hun diep verscholen eigenschappen tot het begrip doordringen. Bij minder aanwezigheid van het rustieke element in het landschap, duidt zijn streven naar een voor zijn tijd zeer ongevoelen verfinenden zin. Zoo lijkt bijv. zijn schilderij in de verzameling v. d. Poll bij een eerste ontmoeting wat koud en prenterig, maar bij herhaald aanschouwen moet de overtuiging komen van de zeldzame voldragenheid, die daarin is bereikt. De kleur is van een uiterste fijnheid en gelijkelijk uitgespreid, zonder schok van tegenstelling, die verstoren zou het ongerepte geheel. Maar in zijn dieren vooral toont Potter zich tusschen zijn tijdgenooten een opmerkelijk strever naar verfijning. Niemand heeft als hij de uit de werkelijkheid genomen vormen weten te adelen. Gelijk Vermeer tusschen de figuurschilders is hij ook tusschen de dierschilders den aristocraat te noemen. Jammer, dat hij in zijn korte leven wat al te productief was.

Als de landschapschilders van het werkelijke Hollandsche ras,

kunnen uit de collectie Six genoemd worden Aelbert Cuyp, v. d. Neer, L. v. Ostade, terwijl dan J. v. d. Heyde, Berckeyde en Saenredam, zij het ook in wat verschillend onderwerp en naar een anderen kant, eveneens hun landaard duidelijk doen blijken.

De drie eerstgenoemden zijn echter, buiten de keus van onderwerp meer daarin te onderscheiden, dat zij in hun werken een stemming vertolken, uitdrukking gaven van een zeker moment in de natuur, terwijl de anderen meer de nauwgezette conterfeyters waren van de tastbare vormen in het sujet.

Het groote maanlandschap van Cuyp is een monumentaal schilderij. Alleen is het jammer te noemen, dat de meester het noodig gevonden heeft den maanouwel in onbelemmerde verschijning midden op het doek te plakken. Dat geeft een hinderlijken stoot aan de harmonische werking van het geheel. De kunst heeft te geven den schijn van de dingen, het uitzien, en slechts in een mindere functie van haar vermogen, kan zij zich geroepen achten bedriegelijk een tweede aanwezigheid van het werkelijk bestaande te voorschijn te brengen, gelijk bij panorama-kunst. Het zou ons te ver afleiden deze stelling in alle voorwaarden te gaan toelichten; maar zeker is het, dat die nuchtere helle vlek van een crème-achtig wit, op storende wijze werkt in den totaal indruk van dit plechtige en diep-doorvoelde schilderij dat van af den opzet tot aan de voltooiing in alle opzichten van zoo'n volledige uitzegging is.

Ook v. d. Neer heeft hier een maanlandschap, maar daarin is meer het schijnsel, dan het werkelijke wezen van de maan gegeven. Overigens heeft dit stuk niet de sterke voldragenheid van den Cuyp, is minder hecht in constructie, maar de indicatie van de stemming is toch uitermate doeltreffend. Om die geheel te doorvoelen heeft men herhaaldelijk voor dit werk weer te keeren, want meer dan eenig ander landschap hier aanwezig, buiten den Isaac van Ostade misschien, draagt het de elementen van de gevoelsfeer der 17^e eeuwse schilders bij het aanzien van het Hollandsche landleven uit dien tijd. Ook in het Rijksmuseum zijn er twee ijsgezichten, die ons nader doen inleven de schilders-opvattingen van het Hollandsche buiten, uit dien tijd.

Het landschapje uit v. d. Hoop, van van der Neer vertoont hem bovenal als uitvoerder, in de meest precieus zijde van zijn arbeid.

Minder stemmings-artiesten, meer praktisch gezind bij hun arbeid, kan men zeggen, zijn Van der Heyden en Gerrit Berckheyde.

Van den eerste is hier een schilderij, dat nog niet tot de keur van zijn werken mag gerekend worden. Het maakt even den indruk, dat er een stuk van den onderkant is weggenomen; de compositie is wat zwaar, vooral door het al te sterke overwicht van de boomen op den voorgrond. Maar toch, wat een fijnheid van uitdrukking in dat stukje, wat een liefdevolle toewijding bij het naspeuren en weergeven van het bijna eindeloze detailwerk. Denkt hiernaast eens de werken van Ouwater,

om overtuigd te worden hoe dit schilderwerk leeft naast het zielloos gepeuter van dien 18^e eeuwſchen navolger. Van Berckheyde's kunst bezit deze collectie een paar uitnemende ſpecimen. Ze ſluiten zich treffend aan bij twee ſchilderijen uit het legaat v. d. Poll, maar deze zijn toch, geloof ik, ſuperieur in kwaliteit.

Die gewetensvolle nauwgezetheid in afbeelden en onverdeelde liefde voor den arbeid heeft in onovertreffbare mate ook Saenredam eigen. De St. Maria-kerk, nitwendig, is wel geheel-en-al uit de verf. Op eenigen afstand gezien vooral, zijn de twee groote tegenſtellingen, gegeven door den kerkgevel en de lucht, door hun juist evenwicht van toongehalte van een overweldigende waarheid. Het interieur is toch miſſchien nog te prefereren; evenals in het zeldzame kerkstukje uit de collectie v. d. Hoop, maar in minder hellen toonaard, is ook hier in een uiterst eenvoudig kleur-gamma een rijpheid bereikt en een volledigheid van uitdrukking, dat dit ſchilderijtje, met de ranke teerheid van die zuiltjes, tot het zuiverſte behoort van de collectie. Behalve Saenredam zijn hier nog andere kerkſchilders aanwezig. Maar geen is er, die als hij den fijnen ſpeurzin heeft in de ſchoonheid van architecturale verhoudingen en zóó de ſubtile gradaties doorvoelt in het toonvervlakken.

Voor hen is een kerkinterieur meer een belangwekkende opgaaf van het perspectieviſch verloop bij de ingewikkelde ſamenſtelling van het bouwwerk. Niettemin hebben ook zij goede dingen voortgebracht, terwijl Houckgeest door het nasporen van geprononceerde kleurtegenſtellingen, den aanblik van zijn kerkinterieurs zocht te verlevendigen.

Van Nickelen en de Lorme ſtaan elkander vrij nabij in aard van ſtreven, maar de laatste heeft toch meerder meesterschap dan de eerst genoemde.

Van mooie ſtillevenstukken is de collectie ſlechts ſchaarsch voorzien, maar twee der meest vermaarde beoefenaars van dien tak in ſchilderkunst, Jan Weenix en De Heem, vindt men er vertegenwoordigd, en de laatste vooral, heel wat voordeeliger dan in 't Rijksmuseum. De Heem, dien we ginds in twee of drie ſchilderijen niet hooger kunnen waardeeren dan Mignon, doet hier op enkele ſchreden afstand van Mignon's bloemſtuk zijn ſuperioriteit ſterk gelden. Dit is geen étalage van fruit, als voorwendſel tot uitpluizerij van de niettigſte vormen en uitvinding van kleurtjes, maar een voornaam gecomponeerd en breed uitgevoerd ſtuk ſchilderwerk, met een diepe kleur-harmonie. Het groote wildſtuk van Jan Weenix is mede een allervoortreffelijkſt ſtaal van zijn grondig onderlegde kunst. Al is deze ſchilder ook niet onder de Hollandsche kunstenaars met een fijn bewerktuigd talent te rangſchikken, hem moet toch, gelijk met Melchior Hondecoeter, een beteekenende plaats worden aangewezen, als getuigend in hun werk van de hooge ontwikkeling der techniek die van de Oud-Hollandsche ſchilderschool een zoo onſchatbare eigenschap

was. Wat een royale streek is door het geheele stuk merkbaar, en wat een bingzaamheid van penseelvoering bij de behandeling der verschillende voorwerpen tot uitdrukking van hun eigene stoffaard, als het weeke dons, de stugge vleugelpennen, het harde hoorn. Zoo'n vaardigheid van doen, zal toch altijd voor de schilders wel een zeer benijdenswaardige eigenschap blijven.

Komen we nu tot de rubriek portretkunst dan gedenken we natuurlijk het allereerst Rembrandt. De beeltenis van Jan Six kan geacht worden wereldberoemd te zijn. Maar met het vrouweportret uit een zooveel vroegere periode wordt ons een welkom uitzicht geopend op de richting waarlangs zijn kunst haar vlucht heeft genomen. Het vrouweportret komt dan vooral getuigen, hoe in zijn kunst een machtige hefde voor de werkelijkheid, een nooit zich verloochende waarheidszin ten grondslag ligt. Deze beide werken in weinig woorden qualificeerend zou men kunnen zeggen, gaf hij het leven in essentie met ontleding en blootlegging tot aan de minste zenuwtrillingen; en eerst later met die kennis volkomen in zich, openbaarde hij in het mansportret zijn machtige ziening op de houding zelf van het leven, herschiep hij het tot een monument.

Een bemerking veroorloof ik me nu te maken: het beroemde portret was hier op een zeer onvoordeelige plaats gehangen. Ik geloof vast, dat in een der zijkabinetten, bijv. op den wand waar het vrouwtje van Vermeer hing, de kleur zich in rijker gecompliceerd weefsel zou hebben vertoond. In Rembrandt's kunst heeft de kleur een zeer eigendommelijke zelfstandigheid, men zou zeggen een vermogen tot trillen, maar in zoodanige mate subtiel, dat bij afwijking van speciale voorwaarden in de belichting, de beweging er van gestuit wordt.

Een particuliere collectie, die in haar catalogus onder den naam Rembrandt vijf volgnummers aangeeft, krijgt alleen daardoor reeds een bijzondere betekenis. Buiten twee minder gewichtige voortbrengselen uit Rembrandts kunst, verdient echter een in 't grauw geschilderde voorstelling van Joseph, die zijn droomen vertelt, in bizondere mate te worden opgemerkt, als een treffende heenwijzing naar den dramatischen kant in het vermogen van deze verbeeldingrijken en hoog-gevoeligen meester.

Van portretten is deze verzameling nog al ruim voorzien. En bij elkander beschouwd zouden ze een beknopt overzicht kunnen geven van verschillende ontwikkelings-stadiums in die kunst, gedurende het verloop van meer dan twee eeuwen. We bepalen ons nu echter tot aanduiding der merkwaardigste exemplaren. Een niet ongewoon verschijnsel bij oud-Hollandsche portretschilders is, dat hun productie van buitengemeenen omvang is geweest, ook, dat eenzelfde portret door hen bij herhaling werd geschilderd. Mierevelt is er daar een van, en meerdere portretten op zijn naam en zelfs met zijn handteekening voorzien,

doen op zulke vage wijze zijne elders gebleken begaafdheden in portret-schilderen doorschemeren, dat men in 't onzekere raakt van een werkelijken Mierevelt, dan wel van een copie, school of richting te moeten spreken. Hier zijn goede werken van hem, maar vooral is er opmerkenswaardig, als een werk van een boeiend opgewekte behandeling en van een scherpe observatie, ongemeen tusschen zijn wel wat methodische kunst, het portret van Swaen.*)

Als onbekend hingen er naast het weinig beduidende, grof geschilderde landschap van Van der Croos, een tweetal onbekende maar zeer curieuse portretten. Ze brengen de namen van I. Wz. Dellf, v. d. Mast en misschien ook van Ketel in gedachten. Tegen de attributie van Cornelis van der Voort, bij het portret van Nicolaes Tulp, valt, geloof ik, niet veel in te brengen, maar bij de groote Elias kan ik geen vrede hebben met de toeschrijving. Meer overeenkomst zie ik daar dan in met Thomas de Keyzer, terwijl het landschap me dan nog raadselachtig schijnt en me mogelijk lijkt door een Vlaamsch kunstenaar geschilderd te zijn.

Dat het Nicolaes Tulp is, door Frans Hals geschilderd, mag allereerst betwijfeld worden, maar vervolgens tot hoeverre deze ongeëvenaarde schilder de hand heeft gehad in het werk van deze schilderij. Op verschillende plaatsen is de kleur veel te dik en ook de behandeling veel te zwaar, om in zijn geheel met dien beroemden naam vrede te hebben. De onderste partijen, de hand in 't bizonder, mag vrijelijk als zijn werk worden aangenomen. Niet onmogelijk, dat het overgeschilderd is over een portret van 1634 zooals de catalogus aanduidt. De pàte is ook over 't algemeen genomen te sterk ontwikkeld voor Hals techniek, aanneembaar dus, dat hij een afgematte schilderij door wat brave streken een pittiger uitzien heeft gegeven. Maar, op het bezit van een uitnemenden Hals, kan deze collectie zich daarmee nog niet beroemen.

Prins Maurits op de kermis te Rijswijk kan bijna ook als portretstuk gelden. Esaias van de Velde heeft in deze nog al omvangrijke schilderij met groote verscheidenheid van figuurtjes, wel een groote bedrevenheid en volhardende werkkraft doen blijken; toch is dit werk niet op dezelfde waardehoogte te stellen, als dat van Adriaen van de Venne. Hetzelfde onderwerp van dezen schilder uit ons museum heeft niet dat kleurige aspect, maar is, vooral als men het in onderdeelen beschouwt, van veel kostelijker doorvoerdheid.

Als we ons nu nog in herinnering brengen twee, in de kleur vooral zeer ongelijk uitziende, portretten van J. Gz. Cuyt en vooral

---

*) Op aanwijzing van Jhr. van Riemsdijk, ontmoette ik verleden den dubbelganger van dit portret, maar minder geestkrachtig geschilderd. Een opschrift aan de achterzijde van het doek, gaf den naam aan van Mr. Jan de Groot, die de vader was van Hugo de Groot.

een klein zeer delicaat geschilderd vrouweportretje, «Verloofde van Jan Six», meen ik, dat de merkwaardigste voortbrengselen der 17^e eeuwse Hollandsche portretkunst genoemd zijn. Vanitas van Moreele, is minder belangwekkend als kunstuiting, dan wel curieus als openbaring van een verdwaalde neiging tot het scheppen van idyllische figuren, in den zeer achtenswaardigen en ernstigen arbeid van een begaafd portretschilder.

Wat ons hier getoond wordt van bekende schilders als Govert Flinck, Van den Eekhout en Victors, heeft al te zeer het karakter van tendenzieus maakwerk. Eerstgenoemde vooral heeft met het onderwerp «De zegening van Jacob» zulk een banaal vertooningsstuk voortgebracht, dat we in vergelijking daarmee, de gelijksoortige schilderij in het Rijksmuseum als een juweel kunnen beschouwen. Ook de vertegenwoordiging van Judith Leyster in het genoemd museum, maar vooral in 't Mauritshuis, is gunstiger. Van Beerstraaten ook kennen we beter dingen en evenzoo van Everdingen; toch zijn de hier aanwezige stukken dezer meesters, vooral van den eerste, niet zonder aantrekkelijkheid.

Uit een vroegere periode der Hollandsche kunst is er nu nog 't een en ander belangwekkends, dat ik bij het ten-einde-loopen van dit sorteerd overzicht even wenschte aan te duiden. Den raadselachtigen monnik, met de toeschrijving van Cornelis van Haerlem, wil ik dan voorbij gaan. Van meer belang is de «Nood Gods», voluit geteekend Willem Keien. Welk aandeel deze nog te weinig bekende schilder, buiten enkele figuren, die als portretten bedoeld zijn, in de uitvoering dezer schilderij gehad heeft, lijkt mij moeielijk te bepalen. Opmerkelijk is, dat de compositie, de doode Christus vooral, duidelijke overeenkomst heeft met een Pieta van Quinten Massys; maar daar de attributie van die schilderij in München, ook al weer niet zeer vasten grond heeft, kunnen we ons daaromtrent niet verder in onderstellingen wagen. Zeker is het, dat in enkele kopjes, van een vrouwtje vooral, kwaliteiten van een uitnemend portretschilder zich openbaren en vooral belangwekkend, als uit een tijd met welks kunstuiting we nog zoo weinig vertrouwd zijn en waarin het Hollandsch en Vlaamsch element zich dikwijls zoo moeielijk laat scheiden. Zoo lijkt me ook de naam van Lucas van Leiden bij de twee kleine portretjes niet voetstoots aanneembaar. Onvoldoende kennis van zijn oeuvre belet me ernstig de attributie te bestrijden, maar zou de meester niet te vinden kunnen zijn in de richting van Jeroen Bosch, of of Hemessen?

Opmerkingswaardig als een uiting met een eigen cachet is de kleine helsche Breughel; wat doet dat rood daar kras tusschen de sombere bruinen.

Van kunst uit de 15^e en 16^e eeuw, ik bedoel die, welke instaat tusschen het primitieve tijdperk en den bloeitijd der 17^e eeuw, hebben we in onze openbare verzamelingen, helaas nog een al te povere vertegenwoordiging. Van den boeren-Breughel en Jeroen Bosch, om er

maar twee te noemen, kunnen we hier maar zeer gebrekkig kennis nemen, terwijl Weenen en Madrid zich in een rijke aanwezigheid hunner kunst kunnen verheugen. Tot een ruimer begrip van den volkomen uitbloeij der renaissance in de Hollandsche kunst, zou meerder kennis van dat vroeger tijdperk met zijn expressieve uitingen, soms onder wat ruige gedaanten gegeven, zeer dienstig zijn.

Nu blijven er nog enkele uitheemsche kunstuitingen op te merken. Ze bezorgen echter geen ernstige waardeverhooging, maar brengen slechts tegenstellingen in deze collectie van bijna uitsluitend Hollandsche voortbrengselen, en zelfs enkele keeren op storende wijs.

Zoo schreeuwt te fel om de aandacht een bakbeest van een schilderij, dat nog wel met den naam van Rubens prijkt. Misschien heeft deze groote lap ook op enkele plekje, bijv. bij de halspartijen met het kleurige doekje van de vrouwefiguur, de aanraking van zijn penseel gevoeld. Ook de Palma is van al te decoratief allooi en in het stuk van Karl Loth, bespeurt men al te veel verdwaalde invloeden uit de richting van Caravaggio of Giordano, verwerkt door een «académicien», om het als een op eigen beenen staand kunstvoortbrengsel te kunnen aanduiden.

Alleen de Jordaens is een schilderij waar voluit merg in zit. Maar bij de bewondering moeten we ons niet laten afleiden door de bedenking, dat het zonderling is bij de geboorte van Christus satirs als herders te laten figureeren, dat het melkmeisje op den achtergrond, 't welk wij in het werk van dezen Vlaam meer ontmoeten een al te gemeenzame verschijning is bij deze voorstelling, en dat de Moeder-maagd zelf een der zwakste gedeelten is der schilderij.

De colorist heeft hier het hoogste woord en bij het volle losbarsten van zijn gigantisch schildersvermogen, heeft hij de kleuren doen laaien over het geheele doekoppervlak.

En met dezen Vlaamschen kunstenaar, die om zijn vrijgeboren schildersgaven wel verwant kan gedacht worden aan de broeders van het noordelijker ras met hun onafhankelijke kunstopvattingen, sluiten we nu het overzicht van de collectie Six.

W. STEENHOFF.

ERRATUM.

Bij het vorig stuk in afl. 6 van het Bulletin, had ik in een noot op bl. 208, de bemerking gemaakt, dat de attributie Cornelis de Man voor den Geograaf, in den catalogus Koedyck gedoopt, niet kan gesteund worden door het bekende werk van de Man in het Maurits-huis. Dr. Hofstede de Groot, deed mij daarop weten, dat zijn toeschrijving

ook van het Haagsche stuk niet uitging, maar wel van schilderijen in Hamburg, en Marseille, welke in onderlinge overeenkomst met de Six-sche op allertreffendste wijze gelijkenis vertoonen met een voluit C. de Man gemerkte schilderij in 't museum te Boedapest. Bovendien bracht hij in herinnering, dat er tegenwoordig twijfel bestaat of de de Man van het Mauritshuis wel een C. is, waaruit zou blijken, dat die voorletter vroeger niet al te nauwgezet bekeken werd.

W. S.

Kon. Penning-Kabinet te 's Gravenhage.

Door het Penningkabinet is een buitengewoon mooie gegraveerde penning aangekocht. De voorzijde vertoont Susanna, die zich de voeten wast aan een fontein, op den achtergrond staan de oude mannen in bewondering voor de schoonheid der ontkleede jonge vrouw. Van vreugde over wat zij zien heffen ze de handen omhoog. De achtergrond wordt door een stad met gebouwen en huizen gevormd, een boom overschaduwde bron. Onder een der vensters staan de initialen: B. L. 1947. De keerzijde vertoont het beroemde verhaal van Pyramus en Thisbe, weergegeven is het tooneel dat Ovidius aldus schildert:

... et aptato pectus mucrone subinum
incubuit ferro, quod adhuc a caede tepebat. —

Op den voorgrond ligt Pyramus in weelderige middeleeuwsche kleedij, achter hem Thisbe zich stortende in het zwaard, een leeuw in lekt op den achtergrond aan den sluier, die zoo noodlottig door Thisbe verloren is. Terzijde in het bergachtige landschap staat een monumentale bron, waarboven een pijlschietende Eros; op de scheede, die op den grond naast den dooden Pyramus ligt, staat de naam van den kunstenaar Baltzar Lölinck.

Het is een stuk van groote artistieke verdienste, enkele details zijn voortreffelijk bewerkt, wij zouden den lezers van dit tijdschrift vragen willen of hun de naam van den graveur Lölinck bekend is, zoo ja of er meer werken van hem bestaan, voorloopig kunnen wij geen nadere aanwijzingen over hem vinden.

Juli 1900.

H. J. DE DOMPIERRE DE CHAUFÉPIÉ.

Mauritshuis te 's Gravenhage.

Holbein's portret van Jane Seymour.

De raad van den heer Bredius, het portret van Jane Seymour te vergelijken met den man met den valk, die er bij hangt, is mij wat al

te naief. De man met den valk is een der allermooiste portretten van Holbein en de Haagsche Jane Seymour is dat zeker niet. Maar de heer Bredius zal toch zeker ook niet alle nieuw «ontdekte» Rembrandts den eisch stellen dat zij zich houden, laat ik maar eens zeggen naast den Jan Six.

Evenwel, ik zeide het reeds, ik durf in dezen geen oordeel uitspreken en zal zeer tevreden zijn wanneer de heer Bredius in een volgenden catalogus van het Mauritshuis niet langer laat drukken dat dit stukje een copie is van het groote portret te Weenen, want dat is het in elk geval niet, en nog meer wanneer hij mededeelt dat het *geen* copie van de schilderij te Weenen is, wat in elk geval de waarheid is. Hij mag dan wat mij betreft schrijven: b.v. «*copie naar de teekening van Holbein te Windsor op het atelier van Holbein geschilderd*». Zij die de beteekenis van de teekeningen te Windsor kennen zullen daardoor genoeg te denken krijgen.

Ik voor mij wordt door dien dubbelganger van Holbein, die op zijn atelier naar zijn schetsen werkt, levendig herinnerd aan Pythagoras van Samos, van wien de goede Plinius weet te vertellen dat zelfs zijn gelaat een niet te onderscheiden gelijkenis met dat van zijn naamgenoot van Regium vertoonde; wat ons niet meer verwondert van wij weten dat het een en dezelfde man was.

J. Six.

Muntvondst te Wagenborgen. (Gron.)

In April van dit jaar werden te Wagenborgen een vijfhonderdtal Carolingische munten, ongeveer twee voet onder de oppervlakte van een stuk bouwland gevonden.

De munten werden in stapeltjes, elk van ongeveer 60 stuks gevonden; van een potje, of eenig ander voorwerp waarin zij geborgen konden zijn geweest, werd geen spoor ontdekt.

Een groot aantal, zeker ruim 200, hadden door hun verblijf in den grond zóó geleden, dat zij nagenoeg geheel verteerd waren, andere werden door de vindere, die zich wilden overtuigen of het wel «echt zilver» was, eenvoudig stuk gebogen, welke behandeling zeker weinig geschikt was, om de numismatische waarde der vondst te verhoogen.

Ten laatste kwamen zij evenwel in handen van den heer J. Hofkamp Leopold, hoofd der school te Wagenborgen, die het grootste deel der munten aan het Kon. Penningkabinet overdeed.

Het oudste stuk is een denier van Pépin I van Aquitanië

(817—838), afgebeeld bij Gariel¹⁾ pl. XX. 4. Verder waren er deniers van Karel den Kale (840—877) te Bourges, Orleans, Parijs, Reims en Sens geslagen. Van Lotharius (840—855) waren niet minder dan 33 stuks munten te Duurstede geslagen, waarvan een stuk geheel onbekend is. Deze munt vertoont aan de voorzijde binnen een parelrand een kruis, met vier stippen tusschen de beenen, en het randschrift: $\vdash$ IOTANVSIPNEIRAT retrograde. De keerzijde heeft het gewone type: een tempel, met het omschrift: DORESTATVS MON. Eveneens onbeschreven is een denier van denzelfden keizer te Keulen geslagen, welk stuk evenwel helaas niet compleet aanwezig is. De voorzijde vertoont een kruis binnen parelrand, en het omschrift: IOTARIVS IMPIPI....., de keerzijde heeft op drie regels: COLON-IAMON-. TA (Colonia Moneta). De belangrijkste munten uit deze vondst zijn zeker wel een viertal deniers van Lotharius te Maastricht geslagen. Van genoemden keizer toch waren tot heden geene stukken bekend in deze stad gemunt. De voorzijde vertoont weder binnen een parelrand een kruis, met drie stippen en een ringetje, tusschen de beenen, (aldus $\frac{\cdot 10}{\cdot}$) en het omschrift: $\vdash$ LOTARIVS REX IMPIE. De keerzijde vertoont het gewone tempeltje, met het omschrift: TRICETENSEI MONE (de N en E en monogramme.) De drie andere stukken, waarvan er twee gebroken, doch nog compleet zijn, vertoonen hetzelfde type. De tweede en derde hebben dezelfde voorzijde als No. 1, doch op de keerzijde: TRIETENSEI MONE, en TRICETENSEI MONE. De vierde eindelijk heeft op de voorzijde: $\vdash$ IOHITARIVS REX IE en op de keerzijde: TRICETENSEI MONE.

Bij Gariel II. pl. XXX worden onder Nos. 135—138 een viertal munten van Maastricht van Karel den Kale, koning van Lotharingen afgebeeld, welke op de keerzijde het opschrift hebben: TRIET-TOMON, TRIET-TOMONETA, TRIETTENSEMOI en TRIGETENSEMON. Merkwaardig is ook op deze munten de gelijktijdige vermelding van rex en imperator, welke eveneens voorkomt op een denier te Keulen geslagen. Van Lotharius waren verder nog aanwezig deniers te Metz, Milaan, Le Palais, Pavia en Verdun geslagen, nagenoeg alle zeldzame stukken. De jongste munten waren een viertal deniers van Lotharius II, Koning van Lotharingen (855—869), die Verdun tot muntplaats hadden.

Uit deze korte opsomming (eene uitgebreide beschrijving, met afbeeldingen der belangrijkste stukken zal elders verschijnen) blijkt

1) E. Gariel. Les monnaies royales de France sous la race carolingienne. Strasbourg. 1883—1884, 2 vols.

voldoende het groote belang van deze vondst. De verzameling carolin-gische munten op het Penningkabinet is er aanzienlijk door verrijkt, en telt thans vele stukken, die zelfs niet voorkomen in den in 1896 door den heer M. Prou uitgegeven *Catalogue des monnaies carolingiennes de la Bibliothèque Nationale à Paris*.

's-Gravenhage, Juli 1900.

A. O. VAN KERKWIJK.

Museum te Haarlem.

Aan een buitenlandschen kunstvriend, die zijne belangstelling in de Nederlandsche kunstverzamelingen reeds éénmaal toonde door aan het Mauritshuis te 's-Gravenhage een der fraaiste schilderijen van Aert de Gelder voor geruimen tijd in bruikleen af te staan, aan den heer Arthur Kay te Glas'gow, dankt het Museum te Haarlem eene nieuwe aanwinst, die uit meer dan een oogpunt op bijzondere belangstelling aanspraak mag maken.

In de eerste plaats is het een aardig schilderij. Dat jonge, wellicht vier- of vijfjarige kind uit de volksklasse, dat daar zoo smakelijk zijn pap zit te eten en vol genoeg den beschouwer aanziet, maakt op hem een sympathieken indruk.

In de tweede plaats is het het eenige bekende werk van een Haarlemsch schilder en reeds daarom een welkome aanwinst voor het Haarlemsch Museum. Bovendien is het voluit gemerkt en kan daarom tot basis van vergelijking dienen bij het opsporen van andere werken van denzelfden kunstenaar.

In de derde plaats is de maker ervan een lid van een bekend kunstenaarsgeslacht. Reynier Hals een der vele zonen van den beroemden Frans Hals. Het schilderij leert ons dus in welke mate het talent van den vader op den zoon is overgegaan en welke richting deze laatste is ingeslagen. Het leert ons een nieuw lid kennen van het talrijk gezelschap van leerlingen en navolgers, dat Frans Hals om zich verzamelde.

Het schilderij is in een bleeken, haast fletsen toon gedaan, niet alleen in de vleeschpartijen maar ook in het costuum en het bijwerk, dat alleen uit neutrale paarschachtige grijze en bruinachtige tinten zonder eenigen krachtigen lokalen toon bestaat.

De opvatting vertoont een sterke overeenkomst met die van Jan Miense Molenaer, die reeds voor de geboorte van Reynier Hals leerling van diens vader geweest was. Ware het stuk niet voluit gemerkt «Reynier hals», (aan den tafelkant onder de rechterhand van het meisje), men zoude het ongetwijfeld aan Molenaer willen toeschrijven, en het komt mij voor, dat Reynier van dezen nog meer heeft geleerd dan van zijn eigen vader.

(N. R. C.)

Friesch museum te Leeuwarden.

Belangrijk skelet en armband.

Onlangs berichtten de bladen, dat er in eene terp te Yslumburen in de nabijheid van het Friesche dorp Achlum, een volledig geraamte ontgraven was, met een metalen armband, die om een der polsen zat. Als resultaat van een onderzoek ingesteld door het Friesch Genootschap, werden de in stukken gebroken schedel en overige resten van het skelet overgebracht naar het Friesch Museum te Leeuwarden. Ook de metalen armband kwam mee. Deze laatste is van brons, breed van vorm, doch zeer klein. In het Friesch Museum was dit type nog niet vertegenwoordigd, ook ontbreekt het in het Rijks-Museum van oudheden te Leiden. Eene vergelijking met buitenlandsche vondsten dient den ouderdom van den armband nader te bepalen.

Voorshands kan men zeggen, dat de vorm en het materiaal van den ring sterke analogieën vertoonen met een mooi Keltisch zwaard van brons, indertijd in Friesland gevonden bij de kanalisatie van de rivier de Tjonger.

Het skelet is ter bestudeering opgezonden aan Dr. A. Folmer te Rijswijk, die reeds menigen schedel van het Friesch Museum publiceerde.

Het behoeft zeker geen betoog, dat het skelet bijzonder belangrijk wordt, wanneer werkelijk blijken mocht, dat de ring Keltisch is. Tot nu toe zijn er bijna geen Keltische voorwerpen in de terpen gevonden. Dr. Pleijte kende bij het schrijven van zijn bekend werk geen enkele vondst van dien aard en men is benieuwd te vernemen of ons skelet ook belangrijk afwijkt van het gewone terpschedel-type.

De gebroken toestand van den schedel zal het onderzoek evenwel zeer bemoeilijken. Wij troosten ons met de gedachte, dat men uit een stuk schedeldak, een kies en een dijbeen, een geheel pithecanthropus-erectus heeft opgebouwd.

P. B.

Museum te Groningen.

Het Museum van Oudheden te Groningen krijgt zijn ontbrekende vleugel. Door verdubbeling der jaarlijksche subsidies van de provincie en van de stad Groningen en door belangrijke giften van particulieren is het mogelijk geworden het benodigde kapitaal voor den bouw bijeen te krijgen. In het voorjaar van 1901 hoopt men met den bouw een aanvang te nemen.

Op de veiling te Heeswijk is voor rekening van het Museum van Oudheden aangekocht een prachtig gegraveerde zilveren bierpul van goed model. Op den deksel staat gegraveerd het wapen van het Aduarderzijvest, rondom de pul zijn de wapens met de namen aangebracht van de bestuursleden ten tijde der vervaardiging. Wij lezen daar: Jr. J. de Mepsche schepper, Jr. R. Alberda schepper, Jr. L. Conders schepper, Jr. J. W. van Deest schepper, Jr. J. Conders schepper, Jr. R. de Mepsche schepper, Jr. A. van Eusum schepper, Jr. C. H. van Kniphuizen heer van Nijenoort schepper, D. Elema schepper, Watze Jansen schepper, E. H. Gerrits schepper, Merten Peters schepper, Dr. J. van Swinderen advocaat-viscael, Jan Alberts Kletter secretaris. Blijkens stukken uit het archief van het Aduarderzijvest in verband met bovengenoemde namen moet de bierkan zijn vervaardigd tusschen 1660 en 1664.

Blijkens het merk onder op het voorwerp is het een werk van een Groninger zilversmid.

In de kerk der Nederl. Herv. gemeente te Bedum, zooals men weet eene der oudste kerken uit deze provincie, werd eenige dagen geleden een bronzen schild in een muur ontdekt. Dit schild was voor 30 jaren ongeveer bij een restauratie der kerk gevonden en toenmaals ter zekere bewaring met krammen in den muur bevestigd en daarna verdwenen. Het schild lang 42,5 bij breed 40,5 cM., is prachtig geconserveerd en afkomstig van een grafzerk, zooals bovendien het graf-schrift duidelijk aangeeft. Midden op het schild ziet men en relief de afbeelding eener gothieke hostiekelk, waarboven de heilige hostie, rondom in twee randen in gothiek schrift met vele afkortingen een rond-schrift, dat opgelost aldus luidt: «Anno Domini MCCCCXCVII des Donderdages na sunte Mychhele starf heer Hinrick van Circksee vicarius to Beem op sunte Katrine altar. Biddet God voer de seele.»

De kerkvoogdij heeft thans weder een besluit tot zekere bewaring van het merkwaardige voorwerp genomen. Zij heeft het 400 jarige grafschild in bruikleen aangeboden aan het Museum van Oudheden te Groningen, welks bestuur dat aanbod dankbaar heeft aanvaard. Over een à twee dagen zal het aldaar ter blijvende bezichtiging worden gesteld.

Stadhuis te Deventer.

De vier schilderijen van Hendrik Terbrugghen, voorstellende de vier Evangelisten, werden eenige maanden geleden naar den heer C. F. L. de Wild te 's Gravenhage gezonden om verdoekt te worden.

Thans zijn zij teruggekomen en vertoonen zij zich weder in hun oorspronkelijken staat. Bij de behandeling bleek het, dat zij hier en daar sterk overgeschilderd waren, vooral de H. Johannes; men had zelfs de handteekening des schilders niet gespaard. De grootte der doeken is deze: Mattheus 70 bij 101 c.M.; Marcus 74½ bij 102 c.M.; Lucas 75½ bij 102 c.M.; Johannes 77 bij 102 c.M.

Voor bijzonderheden verwijs ik naar «Eigen Haard» jg. 1900, No. 33, en het 20ste deel der Versl. en Mededeel. der Vereen. tot beoef. van Ov. R. en Gesch. Bij den heer J. C. Reesinck, phot. te Zutphen —Deventer zijn zeer goede photographiën verkrijgbaar.

Dit jaar nog wordt ter Borch's «De Deventer Magistraat A^o. 1607» aan de bekwame handen van den heer de Wild toevertrouwd.

Deventer.

DR. M. E. HOUCK.

Verslagen van Vereenigingen.

Vereeniging „Oud-Dordrecht.”

Uit het Jaarverslag van 1899—1900 blijkt, dat de Vereeniging zich in een bevredigenden toestand bevindt, daar de inkomsten zijn gestegen, het nadeelig saldo tot op een minimum is geslonken, het bezoek aan het museum sterk is toegenomen, en vooral daar een belangrijke aankoop kon worden gedaan, n.l. de zeer fraaie zilveren avondmaalschotel, afkomstig van de Nederl. Hervormde Gemeente te Bleskensgraaf, dateerende van het midden der zeventiende eeuw.

Een helaas niet al te goed geslaagde photographische reproductie van den schotel is aan het verslag toegevoegd. Ofschoon het zeker te waardeeren is, dat het bestuur van de vereeniging «Oud-Dordrecht» door dezen aankoop het zeer goede drijfwerk voor ons land behouden heeft, betreuren wij het, dat het kerkbestuur het kunstwerk, dat door zekere Pieterella Cornelis voor de Kerk van Blesgraf» bestemd was, niet beter in eere heeft weten te houden.

Van de verdere aanwinsten is vermeldenswaard het model van De Keulsehe Galije, een Oost-Indievaarder van de Kamer van Zeeland van 1747.

E. W. M.

HET HEILIGE GRAF IN DE DONKERK TE UTRECHT.

Oude Monumenten.

Het Heilig Graf in de Domkerk te Utrecht.

Van dit fraaie kunstwerk bestaat slechts ééne gebrekkige afbeelding, de lithographie van *J. van Liefland* in zijn werk *Utrecht's Oudheid*, 1860. Nevensgaande reproductie is getrouwer en beter, ofschoon zij tengevolge van den korten afstand waarop zij gemaakt moest worden, niet zóó goed is als ik gewenscht had en in de overbrenging der photographie op den steen de linkerzijde is geworden de rechterzijde.

Het Heilig Graf staat voor en tusschen de twee middenpilaren van het koor, naar de zijde van den kooromgang, en het hoofdaltaar heeft er voor gestaan. De beeldenstormers van 1580 hebben het niet gespaard, en het werd zelfs toen die storm voorbij was, verdonkere-maand. Dit meen ik te moeten opmaken uit een post der rekeningen van de Domfabrick, d.d. Februari 1583, luidend: *Henrick van Cothen*, metselaer, heeft achter tchoir, *daer 't graff ons Heeren plach te staen*, ende van andere gaten after tchoir *toetemaicken*« ontvangen, enz. Tegen den achtergrond, waar het hoogaltaar had gestaan, werd in 1676 gezet het praalgraf van Admiraal W. J. Baron van Gent.

Ruim drie eenwen bleef het kunstwerk verborgen, en men was het zóó vergeten, dat het wel eene ontdekking mag heeten, toen men in 1854, zooals Liefland verhaalt, bemerkte dat het bestond. De ruimte was gevuld met puin en brokken steen. Na de ontdekking werd het weder aan 't licht gebracht, en in de laatste jaren zijn er zelfs afgietsels van gemaakt, waarvan men er een vindt in het Museum van Oudheden te Utrecht en een in het Rijksmuseum te Amsterdam.

De ontdekkers werden waarschijnlijk wel wat teleurgesteld door den toestand, waarin het kunstwerk verkeert.

De drie beelden der wachters bij het graf in de medaillons der voorzijde van de tombe hebben veel geleden. De figuren op de vier kapiteelen der voorste pilaren, welke waarschijnlijk de vier Evangelisten moeten voorstellen, voorlezend het verhaal van Jezus' begrafenis, zijn er beter afgekomen, maar toch niet ongedeerd gebleven. Het lijk van Jezus, dat in de tombe ligt, mist den rechterarm en de voeten; gelaat en lijf leden veel. Het lijk ligt op een druk geplooid laken, dat aan hoofd- en voeteneinde werd vastgehouden door een engel. Van den engel aan het voeteneinde zijn slechts de handen over. De voorste hand, met den duim naar buiten, is ongeschonden; de andere of linkerhand, met de vingers naar buiten, is bijna onkenbaar. Het laken-

ende achter het hoofd ontbreekt, dus ook elk overblijfsel van den engel, die daar heeft gestaan. Eenige fragmenten van die engelenbeelden, waaronder de linkerhand van den engel, die aan het hoofdeinde was geplaatst, werden door Kerkvoogden der Nederduitsch-Hervormde Gemeente in bruikleen afgestaan aan het Museum van Oudheden te Utrecht (Mr. S. Muller Fz. Catalogus No. 178.) Ook de figuren in de medaillons onder de kroonlijst, biddende engelen, bleven niet ongeschonden; het figuur links, op onze afbeelding rechts, leed zelfs veel. Achter de tombe is een vlak, ongeveer M. 0.40 breed, uit drie zerken bestaande. Of daarop beelden gestaan hebben, is niet te zeggen; geen spoor daarvan is aan te wijzen. Aan de beide einden van deze ruimte staan twee kleine pijlers; elk met een kapiteel, bestaand uit één figuur, dat het gelaat afwendt van het Heilig Graf. Zij zijn op de afbeelding niet zichtbaar. Ook deze hebben, wat de naar het Heilig Graf gekeerde zijde betreft, veel geleden; terwijl de afgewende aangezichten, voor zoover ze te zien zijn, ongeschonden bleven. Nog zal men wellicht vragen wat oorzaak is dat twee derden ontbreekt aan de binnenste pilaren. Hier onder moeten de engelenbeelden gestaan hebben.

Beziét men het Heilig Graf in zijn geheel, dan meen ik een groot verschil op te merken tusschen het architectonisch gedeelte — voor zoover dit, zooals bij de pilaren, niet gebonden was aan den stijl van het koor — en het sculpturaal gedeelte.

Het eerste, met zijn vlak liggende kroonlijst en de zeer gestrekte korfboog boven het graf, heeft niets van den Gothieken stijl, herinnert veeléer aan de klassieke kunst, de renaissance, welke in de laatste jaren der 15e eeuw in de Nederlanden begon gebruikt te worden.

De versieringen daarentegen: de pinakels en vensters, welke de ruimten vullen tusschen het bovengedeelte en de naaste kerkpilaren; de versieringen om de medaillons tusschen kroonlijst en korfboog; de vullingen der banden van den korfboog, bladornamenten, grootendeels om een doorlopenden stok; de twee nissen tusschen de drie medaillons aan de voorzijde der tombe; de figuren aan de kapiteelen, de bladversieringen onder de pinakels en de drie nissen met de wachters — draagt dit alles niet het karakter der laatste periode van den Gothieken stijl?

En daarentegen weér de versiering van de kroonlijst — zeven groepen van twee naar elkander met het hoofd gewende, liggende engeltjes, waarvan vier stellen met lange krullen en lange kleeren, drie stellen met kort haar en grootendeels naakt, elk stel van het volgende gescheiden door een bolvormig bladornament.

Eindelijk het lijk zelf, waarvan de linkerhand de wonde van den kruisnagel, en het hoofd de doornenkroon draagt — het is niet mager, de borst en het gelaat zijn welgevuld; lange, krullende haren vallen tot op de schouders — uit welke kunstperiode mag dit dateeren?

Ziet men hier niet een werk uit de periode van overgang tusschen

den Gothieken stijl en de Renaissance? Een werk, gelijk men er aantreft op de schilderijen van Gossaert (1470-1541) en Memlinck (overl. 1494)? Een werk waar motieven der Renaissance zijn vereenigd met die van den ogivalen stijl? Uit Italië, over Frankrijk, door de Zuidelijke Nederlanden en de Rijnprovincie, kwam de Renaissance naar de Noordelijke Nederlanden eerst in de laatste jaren der vijftiende eeuw.

Aanteekeningen betreffende de stichting kunnen hier het gewenschte licht verschaffen. Jonkheer G. G. Calkoen te Utrecht heeft de rekeningen van de Domfabriek doorgewerkt, en dien arbeid geschonken aan de bibliotheek van het Gemeente-Archief. Uit die aanteekeningen meen ik te mogen opmaken, dat dit kunstwerk gesticht is door het Dombestuur, niet door particulieren of gilden. «Meijster in de loidse ten Dom», was *Jacob van den Borch*, die omstreeks 1475 is gestorven, daar hij in dat jaar werd opgevolgd door *Cornelis de Wael*, die in 1505 tot opvolger kreeg *Geryt Splinter*. Deze was vóór dien tijd reeds aan den Dom werkzaam als beeldhouwer.

Voor de geschiedenis van het Heilig Graf zijn de volgende aanteekeningen van gedane betalingen belangrijk:

Jan. 1501. *Gherit Splinterss* heeft *capitelen* gemaect boven daer 't heilige graft *staen sall*.

Mei 1501. *Gherit Splinterss* heeft ge(wrocht?) aen die *capitelen* aen dat graft ende aen dat werck daer men dat sacrament onder dragen sall.

6 Mei 1502. Item ick *Cornelis de Wael* heb verlacht (?) doir bevel des capittel doir handen heer *bernt mom*, domheer, ende bij heer *Gerloff van der donck* met meer heeren tot twee reijssen, daer ick den cost ende wijn affbetaelde om der kercken ere willen, 20 hertogh philippus gouden gulden, die men gaff meester *willem looman* van Ordingen «(Urdingen bij Keulen)» op dat werck dat hij maecken sall van coper *achter 't choir voir dat heijlige grafft*, na utwijsinge des patroons, daer hij aff hebben solde vant hondert 12 hertogh philippus gulden, hier geleverd ende dit geschiedde anno XVe ende twee den VI daechs in de meije.

December 1503. Item gegeven enen boede tot Collen (Keulen) enen brief te brengen aen *meijster willem* «(W. Looman)», die de tralien maect ende sochte hem 4 dagen, eer men hem vynden mochte . . . . . 4 st.

Nu volgt uit de Buitengewone uitgaven:

1506. Item magister *Arnoldus*, lapicida, qui *ymagines circa sepulcrum domini retro choram cum ornatu et apparatu suis adoptavit* et juxta conventionem secum desuper habitam pro huius modi suo labori 29 fl. archiducis habere debuit, recepit ad usum suum proprium ab ecclesia seeven voet steeijns und ein quart voir den voet — 6 st. 1 wit, facit 2 gl. 5 st. 3 wit.

Sic deficiunt sibi pro complemento solutionis eorundem 29 fl. renensi auriorum archiducis. facit 43 fl. r. current. 1 st., quos solvi eidem, facit 43 gl. cur. 1 st.

Item dedi familiari domini decani *momme* (zie Mei 1502) pro vino bibito et propinato (?) in domo ipsius decani familiaribus *Hermannii Reynck*, civis et mercatoris coloniensis, de *opere metalico reposito retro chorum ante sepulcrum domini*, centum et triginta duos fl. aurios philippi archiducis et 20 st. Hollandiae, facientes in moneta nostra 207 gl. 10 st.

De gewone uitgaven melden op:

Febr. 1507. Item omse heeren van den dom hebben ontfangen dat copperwerck (van) dat *getraly voir dat heyligh graff*, dat meijster *Willem Loman* ghelevert heeft; dit weget 1200 fl ende 74 fl , dat wägelt (waaggeld?) is III st. 9 wit.

En de buitengewone uitgaven:

1507, 3e week van Maert: Item *Claes Eghertsz*, die beeldesnijder, heeft syne patroon (zie 6 Mei 1502) ghesnieden van die tralye voir dat heijlighe graff . . . . 8 st.

Item Alairdt van Lexwoude heeft ghelevert van sijne steen dat *basement voir dat heijlighe graff, daer die tralye op staet* ende hout 8 voet. Item noch 6 fl aen krammen aen dat heilighe grafft.

Uit deze gegevens blijkt m. i., 1°. dat het Heilig Graf, de tombe, in Januari 1501 nog niet geplaatst was, en er nog gewerkt werd aan de kapiteelen der pilaren, waartusschen zij geplaatst zou worden; 2°. dat *Gerrit Splinter* die kapiteelen heeft gemaakt; 3°. dat de beeldhouwer *Claes Eghertsz*. het patroon heeft gemaakt voor de tralie, welke gemaakt werd door *Willem Loman* te Urdingen, en geleverd in Februari 1607, waarna ook *Claes Eghertsz*. betaald werd; 4°. dat de beeldhouwer *Arnold* in 1500 de beelden om het graf — de Engelen? — heeft gemaakt; 5°. dat het werk is begonnen omstreeks 1501 en, met de plaatsing van het koperen hek, is voltooid in Maart 1507.

Aandacht verdient dat dit hek nog besteld werd te Keulen, en in 1517 het hek voor de reliqui van St. Maarten te Mechelen (Mr. S. Muller Fz. in Obreen's Archief IV p. 246). De invloed van de Zuid-Nederlandsche kunstenaars overwon den invloed der kunstenaars uit Keulen.

Ter volledigheid zij nog medegedeeld, dat vóór het tegenwoordige Heilige Graf een dergelijk van hout waarschijnlijk op dezelfde plaats heeft gestaan, en sedert werd verplaatst bij den toren.* In 1509 werden er voor dat graf «luchten» beslagen met blik; in Februari 1513 en Februari 1517 werd het gerepareerd door den beeldhouwer *Jan van Seayck*, en het wordt in de rekeningen van 1551 en 1566 nog vermeld. Vermoedelijk is het daarna bezweken door ouderdom of vernietigd door de beeldenstormers.

En nu het kunstwerk zelf. Terecht roemt Mr. S. Muller Fz. in

zijn *Gids door het Stedelijk Museum van Oudheden*, 1892, p. 56 den «rijkdom van edele vormen en sierlijke details, die dit werk stempelen «tot het meesterwerk van deze periode in ons land.»

Ongelooflijk is de sierlijke bewerking en de rijke fantasie. De 14 engeltjes in de kroonlijst zijn een wonder van vernuft. Allen hebben min of meer dezelfde houding, en toch, ook ondanks de geringe ruimte, verschillen allen van elkaar. Men bezie de hoofden, de handen, de overige lichaamsdeelen, de kleederen, — alles goed geproportioneerd, levendig weêrgegeven, vol uitdrukking en smaak. Alle bladornamenten zijn verschillend bewerkt, ragfijn en sierlijk. De medaillons met de half geknielde, de handen ten gebed samengevoegde handen der engelen zijn waar en fraai. De vier figuren op de kapiteelen hebben de houding die men dikwerf aantreft in de laat-Gothieke werken: zij steken zóó ver boven den pijler uit, dat zij op dezen slechts rusten met hun achteruitgestoken voeten, het eene been geknield ter aarde, het andere been half opgericht, wijd uitstaande van het eerste. Maar men bezie de ernstige gelaatsuitdrukking dezer bejaarde mannen; men merke op hoe ieder een andere houding is gegeven, terwijl allen hetzelfde doen, hoeveel verschil er is in hun hoofddekseel, hoe heerlijk de gezichten, de handen zijn bewerkt — en men zal den meester prijzen, die ze heeft gemaakt. De drie wachters aan de voorzijde der tombe zijn erg gehavend, zoodat het oorspronkelijk werk althans bij twee moeielijk te herkennen is. Zij zijn slapende voorgesteld, één leunend op een arm, één voorovergebogen, één rechtop gezeten. De soldaten in de buitenste nissen dragen knie- en borstplaten, en hebben zwaarden; de soldaat in de middennis heeft boog en pijlbundel, draagt een gevlochten maliënhemd en een metalen borstharnas. Waren zij niet zóó erg geschonden, dan zou aan hen zeker meer te roemen vallen dan nu, afgaande op hetgeen gespaard bleef, mogelijk is. Ook de engelen aan hoofd- en voeteneinde waren stellig fraai: zij droegen een geplooid gewaad en een mantel, boven den elleboog een rijk versierden band, lange lokken. Meer is er, helaas, uit de fragmenten niet op te maken. De versieringen zijn smaakvol aangebracht. Van overlading geen spraak. Alles deftig, ernstig, in harmonie met de hoofdgedachte: het graf, waarin de Zaligmaker rust, van wien Evangelisten getuigen, en naar wiens opstanding de engelen uitzien.

P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK.

Lucas van Leyden.

Der deutsche Kunstbesitz ist in diesem Jahre durch zwei Gemälde des LUCAS VAN LEYDEN bereichert worden.

Das eine Bild war bekannt durch eine Notiz in den letzten Auflagen des Burckhardt'schen «Cicerone», doch hatten es sehr wenige gesehen. Dargestellt ist in ziemlich wirrer Komposition das Volk der Juden in waldiger Gebirgslandschaft an dem Quell, den Moses mit seinem Stabe erschlossen hat. Das auf Leinwand, mit Wasserfarben gemalte, sehr grosse Bild (1,85 X 2,05 M.) hing ehemals, unter der Bezeichnung «ferraresische Schule» im Palazzo Borghese zu Rom, wurde von L. Scheibler als ein Werk des Lucas erkannt, kam dann durch Erbschaft in den Besitz eines Verwandten der Borghese, war viele Jahre so gut wie verschollen und ist zu Anfang dieses Jahres durch den Münchener Hofantiquar J. Böhler an das Germanische Museum zu Nürnberg verkauft worden. Die Erhaltung ist vergleichsweise gut, wiewohl das Gemälde von den Schäden nicht frei ist, an denen fast alle Leinwandbilder der 15 und 16 Jahrhunderts kranken. Die sorgfältige Reinigung durch Professor Hauser in München hat den Eindruck nicht wesentlich geändert. Geblieben ist die fleckige Unruhe der koloristischen Wirkung. Das Werk ist mit dem «L» signiert und «1527» datiert, gehört also der späteren Zeit des Meisters an. Die Formensprache ist recht maniert. Neben dem Petersburger Hauptbilde, das an Farben- und Helldunkelwirkung überlegen ist, gehört diese Moses-Darstellung nach Umfang und Figurenreichtum zu den bedeutendsten Werken, die uns von Lucas erhalten sind. Die Einverleibung des historisch gewiss sehr wichtigen Monumentes in eine öffentliche Sammlung wird mit Freude begrüsst werden.

Weit weniger important, doch ebenfalls sicher eine eigenhändige Arbeit der holländischen Meisters, überdies vollkommen erhalten und gänzlich unbekannt bisher, ist das Portrait, das ein Berliner Privatsammler im Februar dieses Jahres aus süddeutschem Kunsthandel erwarb. Dieses Brustbild eines bartlosen Mannes in mittleren Jahren ist sehr fein und einheitlich im Ton, von einer Helldunkelwirkung, die fast an Schöpfungen des 17. Jahrhunderts erinnert, sehr interessant in der Haltung und im Ausdruck. Die kleine Eichentafel (etwa 20 X 18 cm.) ist rechts oben mit dem «L» und der Zahl 1517 bezeichnet.

19. VIII. 00.

FRIEDLÄNDER.

Tentoonstellingen.

Geschiedkundige Tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen te 's Gravenhage, Juli—September 1900.

Het was een gelukkige gedachte van den heer D. F. Scheurleer om door het organiseeren van eene tentoonstelling speciaal aan het Nederlandsche Zeewezen gewijd, een beeld te geven van de schoonste bladzijden onzer geschiedenis en hulde te bewijzen aan onze groote voorouders, waarvan zoo velen hun leven aan het vaderland ten offer brachten.«

Al ontveinsde de ontwerper zich zelf niet de onmogelijkheid om van alle naar voren tredende personen en van alle gewichtige gebeurtenissen op dit gebied een eenigszins volledig beeld te geven, toch mocht hij hopen, dat als zijn plan steun vond, er nog voldoende materieel te vinden zoude zijn, om een belangrijk geheel bijeen te brengen.

Wij mogen direkt hieraan toevoegen, dat dank zij de ijverige bemoeiingen der commissie en de bijna algemeene medewerking door haar ondervonden, de tentoonstelling uitstekend geslaagd genoemd mag worden.

Rijks- en gemeentebesturen, oudheidkundige vereenigingen en particulieren toonden zich tot inzending bereid, zoodat de catalogus ruim 300 inzenders kan vermelden, waaronder 24 uit het buitenland.

Een niet gering deel van het succes mag hierbij ongetwijfeld toegeschreven worden aan H. M. de Koningin, die door hare ondubbelzinnige blijken van belangstelling eene niet genoeg te waardeeren aansporing gaf voor anders niet zoo spoedig tot inzending geneigde instellingen. De inzendingen van verschillende Rijksverzamelingen en archieven toonen een keerpunt in de officieele gedachtengang, dat wij ten zeerste mogen toejuichen.

Reeds werd het ijs gebroken door de inzendingen op de Rembrandt-tentoonstelling, en op de Oranje Nassau-Tentoonstelling, doch voor eene algemeene medewerking als hier zoude men moeten teruggaan tot de tentoonstellingen van Delft en Amsterdam.

Het belang van deze nieuwe richting, voornamelijk voor speciale tentoonstellingen, is duidelijk. De Rijksverzamelingen bezitten niet slechts vele der belangrijkste zaken, zonder welke dergelijke tentoonstellingen te onvolledig zouden zijn, doch tevens bevatten zij tal van voorwerpen van minder overwegend belang, die daar niet tot hun recht kunnen komen, doch juist voor speciale tentoonstellingen eene belangrijke aanvulling leveren tot afronding van het geheel. Een tweede vraag is of

bij dergelijke inzendingen geen grenzen te stellen zijn. Niet slechts de grootte of de gebrekkige toestand der voorwerpen kan de inzending onraadzaam maken, zooals bij den spiegel van de Royal Charles uit het Nederl. Museum, maar ook daar, waar de wetenschappelijke waarde van een voorwerp tot voorzichtigheid maant en dit voor de tentoonstelling niet al te onmisbaar is, kan onthouding plicht zijn. Waar wij b. v. in een der vitrines een origineel latijnsch charter met zegel vinden van 1208, daar mogen wij aannemen dat deze tentoonstelling toch zeker voor de bestudeering hiervan ter plaatse de minst geschikte gelegenheid biedt, zoodat het belang der inzending niet opweegt tegen het altijd hieraan verbonden gevaar voor beschadiging of verlies.

De tentoonstelling is, volgens de zalen, in verschillende groepen verdeeld. De groote zaal is gewijd aan afbeeldingen van zeehelden en krijgsbedrijven ter zee, waarvan men overgaat tot een kleinere zaal of corridor gewijd aan de Oost- en West-Indische Compagnieën, de ontdekkingsreizen en de algemeene ontwikkeling van het handelsverkeer ter zee. Na een klein vertrek geheel gewijd aan de Ruyter sluit de tentoonstelling met twee meeloopende zalen met herinneringen aan andere vlootvoogden, scheepsmodellen, afbeeldingen van schepen, enz.

In de eerste zaal vindt men in vier lange rijen prenten een zeer volledig chronologisch overzicht van het krijgswezen ter zee, waarbij van zelf aansluiten de schilderijen aan de wanden. De zaal is verder versierd met enkele schildjes en aardig gedecoreerd met nationaliteitsvlaggen en seinvlaggen der marine.

Bij de prenten zijn zooveel mogelijk de beste volledige staten gekozen, daar die voor de letter terecht voor dit doel minder geschikt geoordeeld werden. Het zijn bijna zonder uitzondering mooie exemplaren, waartoe reeds het feit, dat het leeuwenandeel stamt uit de bekende collectie van den onder-voorzitter Mr. S. van Gijn, allen waarborg geeft.

Honderden prenten zijn geëxposeerd, terwijl nog een groot aantal in portefeuille schijnt te rusten.

Tot de uiterst zeldzame prenten behoort het portret van Willem Bastiaenszoon Schepers, admiraal en reeder en burgemeester van Rotterdam, door Romeyn de Hooghe. Waarschijnlijk zijn de 1 of 2 bekende exemplaren zonder onderschrift slechts proeven van een afgekeurd portret. De scheeve plaatsing van het hoofd doet de prent dan ook als mislukt beschouwen. Dit zeldzaam exemplaar, belangrijk voor de studie van het werk van R. de Hooghe, werd ingezonden door de Teylerstichting te Haarlem.

Verder wijs ik op de prent van den slag bij Bantam, welke zeer zeldzaam met volledige tekst wordt gevonden (No. 132), de komst van Paltsgraaf Frederik V. te Vlissingen, vooral belangrijk voor de

scheepstypen (No. 1819) en de portretten van: A. Banckers door Udemans (No. 892), van Jhr. P. v. d. Does door J. de Gheyn (geteekend) (No. 1013), van J. Evertsen met vers van P. J. Vos (No. 1038), van A. D. v. d. Gon (No. 1077) (teekening in kleuren), van Chr. Middaghten door A. v. Buyten (No. 1225), van Olivier van Noord door C. de Pas (No. 1262) en van C. Speelman (No. 1401).

Tusschen de prenten vindt men enkele handschriften van vlootvoogden, ingezonden door het Rijksarchief, zooals den belangrijken brief van M. Az. de Ruyter, over den tocht naar Sheerness, uit de Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam of uit particuliere verzamelingen, doch voor het meerendeel nog de sporen dragend van de herkomst uit den brand van het ministerie van marine en de onverdedigbare wijze, waarop toen met de archieven is omgesprongen. Onder de teekeningen valt speciaal te vermelden de hoogst belangrijke inzending schetsen van Van de Velde uit het museum Boymans. Een der teekeningen draagt eene eigenhandige aantekening van den hertog van York (No. 550). Enkele gedrukte stukken geven eenige afwisseling. Hieronder begrafenisbriefjes, vliegende blaadjes, lijsten van verliezen enz. Typisch is hierbij een protest tegen het bezigen van met glas, peper en porcelein gevulde kogels door de Engelschen in 1781, (No. 771), dat aantoonst hoe weinig ook toen reeds de Engelschen zich aan de beschaafde oorlogsgebruiken stoorden.

De verovering van de ingevroren vloot aan den Helder in 1795 vormt het droevig slot van de overigens roemrijke serie.

Onder de schilderijen zijn er natuurlijk van groote en kleine kunstwaarde; als typisch noem ik No. 857, gezicht op Zierikzee, belangrijk om de afgebeelde schepen, en het vertrek van Houtman, in het midden van den zijwand, waarbij O. I. vaarders met twee groote en twee kleine masten. Onder de goede schilderijen o. a. de groote tafereelen van zeeslagen door W. van de Velde, afkomstig van den admiraal C. Tromp (No. 280 en 367), meer geacheveerd, doch minder artistiek dan de schetsen uit Boymans, goede stukken van W. v. d. Velde Jr. (No. 474 en 475), van Vroom, Willaerts, de Vlieger enz.

Eene eigenaardigheid van het door de vorstin van Wied ingezonden schilderij van het verbranden van de Engelsche vloot bij Rochester, (No. 504), is dat dit stuk indertijd deel uitmaakte van de collectie van den hertog van Wellington en door dezen geschonken werd aan koning Willem I.

In den corridor vindt men aan de wanden en in de vitrines eenige zeldzame kaarten van ontdekkingsreizen, verschillende stukken betrekking hebbende op de beide compagnieën, waarbij de origineele octrooien, zeldzame reisboekjes, een journaal van Van Neck en een exemplaar van de bekende reproductie van het journaal van Tasman,

een brief van J. Pz. Koen met het «disspereert niet», en Japansche passen van 1609. Het portret van Wselinx, den stichter van de W. I. C. prijkt te midden der herinneringen aan zijne stichting, doch bij de V. O. C. zoekt men vergeefs eenige herinnering aan Oldenbarneveldt. Dit en het ontbreken van andere hier verwachte stukken, zooals de copie door de Baen naar het te Dordrecht in 1672 vernielde schilderij ter verheerlijking van C. de Witt, de prenten van Post over het afhalen van de zeepost te Hellevoetsluis e. a. zijn kleine fouten, die wij niet mogen voorbijgaan, doch ook gaarne vergeven aan de commissie bij het vele goede dat door haar werd bijeengebracht.

Herinneringen uit het begin van het zeewezen zijn natuurlijk schaarsch, slechts enkele kronieken en oude charters. Wel wat ver gedreven is het zeker om hierbij tevens te voegen exemplaren van Tacitus Jaarboeken, Einhardi opera en het Charterboek van Van Mieris, omdat hierin ook over het oudste zeewezen eenige belangrijke gegevens voorkomen, en, zeker als groote zeldzaamheid!, twee prentbriefkaarten naar glazen in de kerk te Gouda met voorstellingen van de inname van Damiate en het ontzet van Leiden.

Onder de vele zeldzame boeken en handschriften wijs ik slechts op No. 2025: Nieuwe beschrijvinghe ende Caertboek van de Middellandsche Zee, door Willem Barentzen 1595.

De eerezaal voor Michiel Adriaenszoon de Ruyter prijkt met verschillende portretten van den admiraal, zijne vrouw en zijn zoon Engel de Ruyter, waaronder zeer goede stukken door F. Bol en Berckmans, eene volledige serie van de bij zijn leven verschenen standaardportretten en verschillende voorwerpen tot den zeeheld in betrekking staande, adelsdiploma's, orde- en onderscheidingsteekenen, de bekende gouden beker, tot begrafenisbriefjes en afbeeldingen van het doodshoofd toe. Hierbij ook een paar door de Ruyter gebruikte bordjes, een stoeltje enz., waarvan ik mij tevergeefs het belang voor deze tentoonstelling afvraag, evenals bij het likeurstelletje en de snuifdoos van G. Doedes. De tentoonstelling staat te hoog voor dergelijke onbelangrijke relikjes.

In de eerste der beide ineenloopende groote zalen vindt men eene fraaie collectie penningen, grootendeels uit het koninklijk penningkabinet, eenige gouden eereteekens, een schenkkkan en schotel van C. Tromp — een zeer fraai stuk drijfwerk uit het Nederl. museum — verschillende Zoutman-linten en pullen en andere herinneringen aan bekende personen. Vrij vreemd hierbij staat het zoogenaamde slagzwaard van Bossu en een zilveren schotel, die wordt beschreven als van de zilveren vloot, doch die waarschijnlijk uit heel wat later tijd stamt, (No. 2234).

Aan den wand weder tal van portretten, waarbij de vrouw van

W. v. d. Zaen de eer van het schoone geslacht ophoudt. Zeer goed zijn de portretten van L. Reael door Th. de Keyser, van C. Tromp (No. 1471), E. Mz. Cortenaer door B. v. d. Helst en J. van Wassenauer door G. Honthorst.

Wegens de kunstwaarde valt behalve op de reeds vermelde kan en den schotel van Tromp o. a. te wijzen op een sierlijk zilveren scheepsmodelletje uit de 17^e eeuw, ingezonden door het Nederlandsch Museum (No. 2258), een goeden waarschijnlijk Spaanschen beker met ivoorsnijwerk (No. 1625), twee gegraveerde zilveren bekers (Nos. 1377 en 1383), den bekenden keten van Bossu (No. 951) enz. Vermelden wij nog een paar vitrines met oude scheepsinstrumenten en eene met Delftsch aardewerk en Fransch en Loosdrechtsch porcelein met portretten van vlootvoogden of afbeeldingen van schepen.

Ten slotte het niet het minst aantrekkelijk gedeelte van de tentoonstelling, de zaal met scheepsmodellen. De commissie heeft ook hier eene vrij aardige collectie weten bijeen te brengen, waaronder zeer goede modellen, maar toch blijft het te betreuren dat het rijke Maritiem museum te Rotterdam zich van inzending heeft onthouden.

Het sierlijkste model is ongetwijfeld het door Zierikzee ingezonden oorlogschip uit 1627 (No. 1766) en het best onderhouden de Dordtsche inzending van het museum en van de H.H. Staring en van Gijn (No. 1773, 1778, 1783, 1785), welke scheepjes keurig onderhouden zijn door den concierge van Oud-Dordrecht. Deze inzending steekt gunstig af bij den ontredderden staat, waarin b. v. de modellen Nos. 1765 en 1774 verkeerden. Zelfs het Rijksmuseum kan blijkens den toestand van model No. 1788 hieraan een voorbeeld nemen. Onder de goede modellen vallen nog te vermelden de hangscheepjes No. 1771, van 1667, uit de kerk te Alkmaar en No. 1800, koningsjacht, verder Nos. 1780, 1790 en 1889, en het typische model van een krabbelaar of havendieper uit het stadhuis te Veere. Bij de modellen sluiten van zelf aan de afbeeldingen van schepen, waaronder eene interessante serie reproducties naar prenten van c. 1470, eene zeldzame serie van 10 prenten door Frans Huys naar Brueghel 1564, vier copieën naar pentteekeningen uit een Dordtsch keurboek van 1564 en eene zeer fraaie serie teekeningen van W. van de Velde uit het museum Boymans.

In deze zaal vindt men ook eenige prenten enz. betrekking hebbende op het scheepsleven en den scheepsbouw, waaronder eene afbeelding van het kielhalen (No. 2124) en van eene vloot van 92 schepen, gebouwd door Jan Molenaar te Edam (1682), waarbij in den rechterhoek van het schilderij de bouwmeester en zijn familie vol trots neerziende op de bewijzen van zijn werkzaamheid (No. 1852). In deze afdeeling zijn ook eenige afbeeldingen en modellen van jaagschuitjes, die wel niet direct tot het zeewezen behooren, doch een aardige afwisseling vormen, en eene serie voorwerpen betrekking hebbende op de haringvangst en de

walvischvangst, waarbij de complete serie Delftsche walvischbordjes.

Onder de merkwaardige afbeeldingen valt nog te wijzen op twee prenten in de eerste zaal met afbeelding van het Rotterdamsche wonder-schip van 1653, dat 10 mijl zoude loopen, dwars door andere schepen en walvissen, doch bij de proefneming eene mislukking bleek (No. 1831 en 1832).

Ten slotte eene rijke serie zeemansliederenboekjes en scheeps-medicijnboekjes, de eerste grootendeels uit de collectie van den heer D. F. Scheurleer, en eene vitrine gewijd aan Tromp. De poging om deze laatste serie vollediger te maken stuitte af op het gebrek aan medewerking van de zijde van den bekenden bezitter der Trompreliquien.

De verzameling is met smaak geordend en levert een hoogst belangrijk en aantrekkelijk geheel. De bestudeering wordt zeer vergemakkelijkt door den keurig uitgevoerden en degelijk saamgestelden catalogus van de hand van den heer Scheurleer, waarbij de prenten beschreven zijn door Mr. S. van Gijn, met verwijzing naar de catalogi van Muller, enz. Een vervolg op den catalogus wordt toegezegd.

Gaarne raden wij allen, die hiertoe nog voor de sluiting de gelegenheid kunnen vinden een bezoek aan. Er is veel belangrijks bijeen gebracht, waaronder ook verschillende schilderijen en voorwerpen, die ook buiten het verband met het zeewezen, eene nauwkeurige bezichtiging verdienen. Het geheel is zoodanig geplaatst dat alle inzendingen, behalve enkele schilderijen in de corridors, gemakkelijk te overzien zijn en levert een uitstekend en volledig overzicht van Neerland's roemrijke daden ter zee.

J. C. OVERVOORDE.

DORDRECHT, Augustus 1900.

Tentoonstelling van Antieke Goud- en Zilver-smidswerken te Leeuwarden.

Het Friesch Genootschap en de Vereeniging tot bevordering van vreemdelingenverkeer te Leeuwarden, hebben een tentoonstelling van antieke Goud- Zilver-smidswerken georganiseerd.

De Vereeniging heeft hier het Genootschap gesteund in een nuttig werk, waarvan de uitwerking vermoedelijk meer de Friesche bevolking en den Leeuwarders in 't bijzonder ten goede zal komen dan den vreemdelingen. Wij voor ons althans, wenschen de tentoonstelling uit dat oogpunt te beschouwen en juichen het toe, dat er in eene provincie, waar het zilver-smidsvak van ouds gebloeid heeft, aan patroon en werkmans een gelegenheid gegeven wordt, frissche indrukken op te doen.

De catalogus ligt voor ons, waarvan de indeeling een behoorlijk

beeld geeft van de gedachte van den samensteller. Hij laat ons zien wat het atelier van den zilversmid produceerde, welke menschen er terecht konden en aan welke behoeften er voldaan werd. En zoo als de catalogus is ingericht, vertoont zich ook het tentoongestelde: artikel bij artikel.

Laten wij minder als kunsthistorici, dan wel als liefhebbers van mooie zaken de vitrines doorkijken.

Allereerst de Germaansche sieraden uit de Friesche terpen. Beschamend prachtig zijn die barbaarsche kleinodiën en ofschoon wij den beschaafden twintigste-eeuwer niet zooveel fijnheid van smaak toekennen als den ouden Byzantijn, willen wij toch hopen dat hij niet minder dan deze door het onberispelijk gave van deze zoo eenvoudige en toch effectvolle versiering zal getroffen worden en zouden wij haast wenschen dat het «Hunnische» bijou weer eens mode werd. Hier ziet men, als nergens ander, wat filigraan werk kan geven, hier kan men zich met een beetje verbeelding een voorstelling maken van de uitwerking van gecloisonneerde doorschijnende glas-substantie op zuiver goud, liefst in de eenvoudigste teekening.

Deze zeer oude voorwerpen staan, jammer genoeg, wat apart op de tentoonstelling; men moet heel wat eeuwen overspringen om wéér den zilversmid aan het werk te zien.

Dan vindt men uit de 14e eeuw een breeden amuletring die zijn sierlijkheid aan de mooi gevormde letters van het inschrift «Melchior, Balthazar, Gaspar» heeft te danken (No. 440) en een zilver vergulden mantelhaak, gegoten, met figurale versiering in banderollen, groot en zuiver van opvatting (No. 441). En naast deze twee lijfsieraden de drinkhoorns uit Stavoren (No. 46) van 1397, vervaardigd voor de broeders van het Sint Antonies Gild. Zoo als het behoort, treft hier allereerst de sierlijke vorm van den hoorn, de zilveren monteering dient eenvoudig om het drinken er uit gemakkelijk te maken en om het voorwerp tot eigendom van het gild te kunnen stempelen, door er een toepasselijke voorstelling op aan te brengen. Hierdoor werd een éénheid tusschen zilveren montuur en hoorn verkregen, die later te weinig aangetroffen wordt.

De drinkhoorn van het St. Anna- of Rijnschippers Gild te Kampen (No. 47) bewijst op een andere manier den goeden smaak van den monteur. De hoorn is veel ouder dan het zilverwerk. De hoorn zou ik, wegens den stijl van den monsterkop waarin de punt uitloopt, niet later dan de veertiende eeuw willen stellen. misschien iets vroeger, de zilveren montuur is uit het begin der 16^e eeuw; de zilversmid heeft echter het oude werk dat aan zijne handen werd toevertrouwd volkomen begrepen. Het korte gedrongene, de breede afplattingen liet hij uitkomen door de ribben met zilveren banden te accentueeren en ofschoon wij den monsterkop als een fraai stuk beeldhouwwerk gaarne naakt zouden zien, moet toch de zware zilveren muilbanding echt passend genoemd

worden; deze versiering bewijst althans dat de werkman wist wat hij deed, dat hij het oude produkt bewonderde.

Een goeden indruk, juist weer wegens den eenvoud van versiering en de kranigheid van vormen, maken sommige drinkkroezen. Het meest trof ons de kroes met omschrift: «Maria Amam Pier bosu(m) en Bauck Winia Anno XVe ende V» (No. 74). De breed uitloopende monding is hier in prachtige verhouding tot de hoogte en het sober aangebracht ornamentwerk is juist genoeg om het gaaf geklopte metaal te releveeren.

Er zijn meer voorbeelden van zulk graveerwerk, wij herinneren aan de koffiekkan en de roomkom onder Nos. 171 en 205, bij het zien waarvan wij ons afgevraagd hebben, waarom men deze wijze van versiering heelemaal niet meer in praktijk brengt. Den werkman die een goed geklopt glad stuk werk kan maken, komt, dunkt ons, evenveel voldoening van zijn arbeid toe, wanneer hij maar leven in zijn vormen heeft weten te brengen, als aan den drijver van min of meer gecompliceerde ornamenten, en hij kan er dan ook niets op tegen hebben dat eenige gravure zich over het zilver komt bewegen.

Inderdaad de latere eeuwen hebben wel eens misbruik gemaakt van het gedreven ornament en bij menig voorwerp wordt men kriebelig gestemd door die opeengedrongen blaadjes en krulletjes, soms nog tegen een gegranuleerden achtergrond. De besten, de Lely's o. a. doen natuurlijk wat zij willen en kunnen ook in dit genre ons boeien, maar toch zonden wij met het stellen van hun werk als voorbeeld voor den modernen zilversmid voorzichtig willen zijn.

Op een gedreven schotel wenschen wij in het bijzonder de aandacht te vestigen, echt Friesch werk, met het merk van Bolsward, vermoedelijk door den drijver Baart, uit het derde kwartaal van de 17e eeuw (No. 70). Het ronde middenstuk met twee engeltjes laten wij daar, maar de rand met acht gewelfde vakken, ieder versierd met één bloem, is een voorbeeld van gevoelig drijfwerk. Een tulp deed ons denken aan het prachstuk van Lutma, den tulpenbeker in de verzameling Six te Amsterdam. Een fraaier, of zelfs een even fraai voorbeeld van bloemornament, waar o. a. de Augsbursche artiesten zich zoo aan te buiten gingen, is ons niet bekend.

Op deze tentoonstelling mochten natuurlijk de schatten van het Popta-Gasthuis te Marsum niet ontbreken, het Friesch museum, dat ze in bruikleen heeft, stond ze af.

De tentoonstelling, met het bovenlicht, laat weinig te wenschen over en toen wij die stukken wederom voor ons zagen, waren wij op nieuw getroffen door een zeker decoratief effect. De beide schotels en de schenkkkan, als getuigen van den lust in weelde onzer voorvaderen, zijn met de zoogen. schotel en kan van Tromp in het Nederlandsch Museum te Amsterdam, de meest portante stukken in ons land. Dit op den voorgrond gezet, zal het ons vergund zijn kritiek op de kunstwaarde

uit te oefenen. De kan is ontegenzegglijk het gevoeligst gedreven; de vorm laat in sierlijkheid niets te wenschen over en wordt in de groote lijnen niet gestoord door te veel sprekend relief. Bij den schotel is dit niet geheel het geval, sommige figuren zijn er zeer kantig ingezet en wanneer wij bij voorbeeld een der voorstellingen op het bekken «Argus door Mercurius gedood,» gaan vergelijken met het origineele model waarvan wij in het Nederlandsch Museum een afgietsel in lood bezitten en het welk aan Paulus van Vianen wordt toegeschreven, dan zien wij dat de drijver van de Popta-schotel niet alleen de elegante, slanke figuren van zijn model niet heeft weten weer te geven, maar ook het wijkende fijne relief van de verschillende plannen niet heeft begrepen. Aanspraken om naast de Vianens genoemd te worden kan deze artiest niet maken.

Een zeer gelukkig denkbeeld was het om ook eene kleine verzameling penningen te laten zien vanaf de 2^e helft der 15^e eeuw tot op heden. Wij zeggen eene kleine verzameling en waardeeren dit, ja uit de verzameling hadden nog wel wat stukken gemist kunnen worden om nog te keuriger te zijn. Verschillende onzer 17^e eeuwse penningen houden het naast de mooie medailles uit de 16^e eeuw, naast de medaille van Erasmus door Janus Secundus, naast de gedenkpenning op Maarten Luther, goed uit; wij wijzen o. a. op de mooie huwelijkspenning (No. 538) waar de twee figuurtjes zoo flink, zoo groot op staan. Een vergelijking dan met zelfs het allerbeste hier aanwezige Fransche produkt, valt zeer ten nadeele van het laatste uit. Er is hier altijd iets kleins, iets prenterigs in, dat onvermijdelijk wordt zoolang men tot de verklein-machine zijn toevlucht blijft nemen. Men krijgt niet meer te zien wat de artist gemaakt heeft, maar een ontzield mechanisch produkt. Uit dit oogpunt vooral vinden wij het gelukkig dat wij hier ook wat buitenlandsch modern werk te zien krijgen.

A. PIT.

Korte Mededeelingen.

Uit een wetenschappelijk oogpunt dient gerectificeerd te worden dat het fruitstuk van *Willem van Aelst*, vermeld op blz. 13 van den vorigen jaargang, na restauratie is gebleken te zijn een werk van *Alexander Cosemans*. De fond was donker overgesausd en de handteekening en het jaartal 1657 waren allerbedriegelijkst nagemaakt.

Dit verklaart het voor *van Aelst* zoo buitengewoon warme coloriet en de minder gepolijste afwerking. De overige stukken die ik van dezen meester zag o. a. op den zolder van 't stadhuis te 's Hertogenbosch waren veel minder van kwaliteit.

C. H. C. FLUGI VAN ASPERMONT.

In de Augustijnenkerk te Dordrecht is eene muurschildering ontdekt uit de eerste helft der 17^e eeuw. Tusschen de ramen aan de zijde van de preekstoel vond men een tweetal encadrements van een tekst verbonden door een eenvoudige decoratieve rand in rood en zwart. Van dergelijke cartouches, welke men nog in enkele protestantische kerken aantreft, werden vroeger zeer fraaie exemplaren in de Groote of St. Laurenskerk te Rotterdam ontdekt, die echter aldaar zijn overgewit en voor goed vernield. Te Dordrecht heeft de Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen zich tot H.H. Kerkvoogden gewend tot behoud der ontdekte muurschilderingen.

J. C. OVERVOORDE.

Bij het koninklijk besluit, houdende handhaving van dat van Gedeputeerde Staten van Zeeland, waarbij de goedkeuring is onthouden aan het besluit van Veere tot verkoop van den Campveerschen toren wordt o. m. overwogen:

dat de Campveersche toren een, van de laatste helft der 14^e eeuw dagteekenend uit berg- en baksteen machtig opgetrokken bouwwerk is, dat, schilderachtig gelegen aan den ingang van de haven, waaraan Veere eenmaal zijn opkomst had te danken, voor de geschiedenis dezer stad een zoo kenmerkende beteekenis heeft, dat haar wapenschild sinds eeuwen eene afbeelding bevat juist van dezen toren, met het oudtijds ook aan den noordelijken oever van den haveningang gelegen bolwerk van gelijken vorm;

dat de Campveersche toren alzoo mag gerekend worden te behooren tot onze oude historische monumenten, wier instandhouding en zoo noodig oordeelkundige herstelling in het welbegrepen volksbelang van overheidswege behoort te worden bevorderd;

dat trouwens het historisch-monumentaal karakter van den Campveerschen toren ook door den gemeenteraad van Veere volkomen is erkend, waar deze in zijn tot ons gericht appellatoir adres met even zoovele woorden te kennen geeft, dat het verdwijnen van het zoo

merkwaardige verdedigingswerk van den zetel van het Markiezaat van Veere en Vlissingen zeer te betreuren en een groot verlies voor de gemeente zou zijn»;

dat, waar door den gemeenteraad, ter verdediging van het door hem genomen besluit tot verkoop van den Campveerschen toren, in zijn adres mede een beroep wordt gedaan op den ongunstigen toestand der gemeentefinanciën, welke geheel onvoldoende zouden zijn om het gebouw naar den eisch in stand te houden, uit een deskundig onderzoek is gebleken, dat de meest dringend gevorderde kosten tot instandhouding van den toren gevoegelijk over een tijdvak van meerdere jaren zullen kunnen verdeeld worden, en dat daarna de kosten van gewoon onderhoud slechts een luttel uitgaaf per jaar zullen vorderen;

dat bovendien — al mogen, tot een volledig en oordeelkundig herstel van den Campveerschen toren in zijn voormaligen toestand, ook veel grootere uitgaven worden gevorderd — de ongunstige staat, waarin de geldmiddelen der gemeente Veere zich bevinden, voor den gemeenteraad toch nog allerminst afdoenden grond kan opleveren tot verkoop van den toren, zoolang aan het gemeentebestuur uit geen enkele vruchteloos door hem aangewende poging is gebleken, dat, ter tegemoetkoming in de kosten van bovenbedoeld herstel, geen geldelijke bijdrage, hetzij van het rijk, hetzij van de provincie, hetzij van particulieren voor de gemeente is te verwachten.

Betreffende het restaureeren van den Domtoren, vreezen B. en W. van Utrecht dat het overleg met den minister van binnenlandsche zaken nog niet zal leiden tot het uittrekken over 1901 van een bijdrage als subsidie van het Rijk. De directeur der gemeentewerken dringt er echter op aan, om met het herstellen van de lantaarns een aanvang te maken, en derhalve zijn daarvoor f 10.000 op de begrooting uitgetrokken.

N. R. Cz.

Het Bouwkundig Weekblad van 4 Augustus l.l. No. 31 bevat een uitvoerig artikel van A. J. Meyers voor de restauratie van het raadhuis te Kampen.

Te Roermond bestaat bij de Kerkvoogden der Ned. Herv. Gemeente het plan tot restauratie van de oude kloosterkerk der Minnebroeders, gesticht in 1307.

V R A G E N.

In het museum van Rouen komt onder No. 141 voor een kerkinterieur van A. Cuyp. Enkele détails herinneren aan de Groote of Onze Lieve Vrouwenkerk te Dordrecht, doch andere gedeelten wijken te zeer af van de mij bekende gegevens om het kerkinterieur als Dortsch te definieeren.

Kan iemand mij zekerheid geven welke kerk hier bedoeld is? Een interieur van de Groote Kerk te Dordt door Cuyp vindt men o.a. in het museum te Innsbruck.

Dordrecht.

J. C. OVERVOORDE.

In het kasteel te Azay le Rideau (Turenne) vindt men een schilderij van een onbekend meester uit de 17^e eeuw, voorstellende het vertrek van het dogeschip van Venetie, op den achtergrond de Piazzetta en op den voorgrond het dogeschip en vele scheepjes en gondels en een groot schip onder Hollandsche vlag. Wie is de schilder en staat dit schilderij in verband met eenig historisch feit of hebben wij in de Hollandsche vlag slechts eene fingerwijzing te zien naar de nationaliteit van den schilder?

Dordrecht.

J. C. OVERVOORDE.

2e Jaargang.

No. 2.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

November 1900.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Wolwevershaven 37, Dordrecht, of A. PIT, Ruysdaelkade 39, Amsterdam.

Officieele Mededeelingen.

Door het bestuur zijn tot buitenlandsche correspondenten benoemd de H.H.:

Dr. Paul Clemén, professor in de kunstgeschiedenis en Conservator in de Rijnprovincie te Dusseldorp.

J. A. F. Orbaan te Rome.

en tot binnenlandsche corresponderende leden de H.H.:

A. J. Blaauw te Amsterdam.

M. van Notten te Amsterdam.

Jhr. C. Th. Six, adj. intendant van het paleis te Amsterdam.

H. Visser J.Wzn. te Leiden.

Dr. W. Vogelsang, lector in de kunstgeschiedenis te Amsterdam.

Door het bestuur van den Nederl. Oudheidk. Bond werd naar aanleiding van de voorgenomen slooping van de Boddelpoort te Nijmegen aan den raad een adres gericht, waarin de voor de slooping aangevoerde motieven werden weerlegd en op grond van de historische en architectonische waarde van het bouwwerk op behoud van het bouwwerk werd aangedrongen.

Staatsbegrooting voor het jaar 1901.

Na het uitvoerig overzicht der posten op de staatsbegrooting voor het jaar 1900 (Bulletin I, bl. 27--29) kan hier volstaan worden met een overzicht der belangrijkste veranderingen.

Behoudens kleine verhoogingen voor de traktementen van ambtenaren aan de school voor kunstnijverheid en het Rijksmuseum te Amsterdam en eene verhooging van f 500.— voor afgietsels ten behoeve der teekenscholen (art. 197) wijkt de begrooting weinig af van die over 1900. Alleen is voor het stichten en inrichten van nieuwe lokalen aan het Rijksmuseum te Amsterdam f 5000.— minder aangevraagd. Onder dezen post (van f 36.100) is begrepen f 1000.— voor het opstellen van sculpturale bouwfragmenten (art. 226).

De totaalbedragen voor rijkssubsidie en onderhoud van monumenten zijn gelijk gebleven, doch de verdeeling is eenigszins gewijzigd. Bij de gesubsidieerde gebouwen zijn vrij gekomen de toren te Brielle (f 3000.—), de kerk te Meerssen (f 2500.—) en de abdijkerk te Rolde (2500.—), welke bedragen thans verdeeld worden over de kerk te Gouda (f 1500.— meer wegens extra kosten, veroorzaakt door de slechte fundeering), den toren te Rhenen (f 2000.— meer), de kerk te Medemblik (f 2500.— reeds genoemd in de begrooting voor 1900), en de kerk te Winsum, waarvoor dit jaar voor het eerst f 2500.— is aangevraagd. De bijdrage voor den toren te Rhenen is de laatste; het verleenen van subsidie voor het verder deel der kerk wordt voorloopig aangehouden om de begrooting niet te bezwaren.

Tot toelichting van de subsidie van de kerk te Winsum bij Kampen wordt gewezen op den hoogen ouderdom van dit gebouw, waarvan een groot deel dagteekent van vóór de XIe eeuw. De toestand van buitenbekleding, ramen en dak is slecht en eischt onmiddellijke voorziening, tenende het reeds vergevorderd sloopingswerk te stuiten. Reeds in 1899 wendde het onbemiddelde kerkbestuur zich tot de regee-

ring en werd toen tijdelijk geholpen door den geheelen post voor onvoorziene uitgaven, met voorbijgang van alle andere aanvragen, hiervoor beschikbaar te stellen.

Van de monumenten in beheer bij het rijk is dit jaar f 3000.— minder uitgetrokken voor het Dinghuis te Groningen, hetwelk thans nagenoeg gereed is, en wordt van dit bedrag f 1500.— bestemd tot verhooging voor het Prinsenhof te Delft, waarvan onlangs door de gemeente eenige lokalen «ter beschikking zijn gesteld voor het Rijk,» en f 1500.— voor den kloostergang van St. Maria te Utrecht, «waarvan thans eene onoogelijke, in later tijd daarop geplaatste verdieping kan worden geamoveerd en door een nooddak vervangen worden.» De werkelijk besteedde bedragen bleven dit jaar bij de meeste gebouwen beneden het geraamd bedrag, waartegenover echter aanmerkelijk meer werd besteed voor het Dinghuis te Groningen, de kerk te Veere en den toren van het slot te IJsselstein (respectievelijk f 997.50, f 1999.99 en f 327.53 boven het geraamd bedrag.)

Voor nieuwe subsidie wordt voorgedragen de N. H. Kerk te Rheden, welke dateert van 1505, terwijl de toren uit de XIIIe eeuw stamt. Het geheel is van tufsteen gebouwd en «een voor de geschiedenis onzer nationale bouwkunst merkwaardig monument.» De toestand is echter allertreurigst en eischt spoedig herstel, hetwelk geschat wordt op f 16.700, waaraan door de kerk en particulieren de helft zal worden bijgedragen, de rest zal verkregen worden door een rijkssubsidie, te verdeelen over 4 jaar.

Ten slotte valt met genoegen te wijzen op de belangrijke bijdragen uitgetrokken voor ambachts- en teekenonderwijs (f 44982.— en f 9400.— hooger). Hoewel dit niet direct aan de oude monumenten ten goede komt, zal dit ongetwijfeld strekken tot verbetering van het onderwijs, tot vermeerdering der kennis en hiermede tot verhooging van de belangstelling in de oude meesterwerken.

J. C. O.

Bescherming van Monumenten.

De wenschelijkheid van het behoud van oude bouwwerken, die uitmunten door hunne kunstwaarde of de aan het gebouw verbonden historische herinneringen, behoeft zeker voor de lezers van dit bulletin allermint uitvoerig te worden bepleit. Zij zijn voor den bouwmeester wat de archieven zijn voor den historicus, de musea voor den beoefenaar van de kunstnijverheid en voor den geleerden onderzoeker, — de noodzakelijke bouwstoffen voor zijne studie. Zij zijn de voorbeelden van de ontwikkeling van kunst en bedrijf en als zoodanig de beste leerschool zoowel voor de latere bouwmeesters als voor hen, die trachten door te dringen in het leven der voorgelachten.

Waar een gebouw nauw is verbonden aan belangrijke feiten in de geschiedenis, werkt het meer mede dan reeksen van angstvallig in de archieven verzorgde bescheiden om de herinnering van het belangrijk verleden bij het nageslacht levendig te houden ¹⁾, en waar het onze belangstelling vordert door de artistieke uiting van den bouwmeester, spreekt het krachtiger en veredelender tot allen dan het meerendeel der in musea bewaarde kunstschaten, omdat de ontwerper van den beginne af zich tot doel zag gesteld te spreken tot een grooter kring van aanschouwers dan de vervaardiger van slechts voor het particulier leven bestemde voorwerpen.

De bouwmeester van een kunstwerk wilde niet slechts den eigenaar bekoren door de geriefelijkheid en het sierlijke lijnenspel van zijn schepping, hij wilde een werk stichten tot sieraad der omgeving, tot ontwikkeling en verheffing van den kunstzin der aanschouwers en tot verhooging van den roem van zijn handwerk.

Het bouwwerk is daardoor meer nog dan andere kunstwerken een deel van het kunstbezit van het geheele volk, waarvan wel de beschikking ten bate van den particulieren bezitter aan de gemeenschap is onttrokken, doch waarvoor deze niettemin voor het behoud verantwoordig schuldig blijft aan de gemeenschap, waaraan de kunstenaar ontsproot, die in het werk het hoogste gaf, — de uiting van zijn kunst.

De kunst, de weerspiegeling van het volksleven, behoort aan het volk, waaronder die tot ontwikkeling kon geraken, doch het werk, waarin

¹⁾ Elke steenkloep heeft eenige historische beteekenis in verband met de beschavingsschiedenis, doch om als grond voor speciale bescherming te gelden moet het historisch belang overwegend zijn en of een geluktenis van buitengewone beteekenis aan het gedenkteeken ten minste zijn verbonden, of het bouwwerk zelf een illustratie zijn van een belangrijk stadium in de algemeene volk-ontwikkeling. (Vgl. de toelichting op het ontwerp van Baden 1883.)

de kunst zich uit, staat slechts bij uitzondering ter beschikking van de gemeenschap. De eigenaar dient zich echter meer te beschouwen als den bevoorrechtten tijdelijken gebruiker, wien het kunstwerk, de uiting van de volksziel, heilig is. Wanneer hij blijkt hiervoor geen oog te hebben, dan moet in het algemeen belang het kunstwerk beschermd worden tegen vandalisme uit onkunde of moedwil. Vernieling toch van een kunstwerk is eene intellectueele moord op den kunstenaar die het voortbracht, een misdaad tegen het nageslacht, aan wien men den veredelenden invloed van de kunst onthoudt, en eene belediging voor de gemeenschap, aan wie men een deel van haar roem verduistert.

De bescherming der door hun kunst- of historische waarde uitblinkende gedenkteeken vormde reeds lang een onderwerp van wetgeving in verschillende staten.

In den Kerkelijken Staat vindt men reeds bepalingen uit het jaar 1462, in Zweden uit den tijd van Gustaaf Adolf (1611—1632) en elders uit de tweede helft der 18^e eeuw of het begin der 19^e eeuw, bepalingen welke echter óf meer slechts platonische betuigingen van belangstelling bevatten óf met weinig kracht werden gehandhaafd en voor het heden slechts een historische waarde bezitten.

Een bijzondere plaats wordt hierbij ingenomen door het edictum Pacca, den 7 April 1820 door den kardinaal-camerlingo voor den Kerkelijken Staat afgekondigd, hetwelk de kern bevat voor een groot deel der bepalingen uit latere wetgevingen, doch het goede beginsel zoo streng en voor allen belemmerend uitwerkt, dat het door de onuitvoerbaarheid en impopulariteit bij de bevolking slechts ten deele het beoogde succes bereikte.

In de laatste jaren zijn de wettelijke regelingen in de meeste landen herzien en aangevuld, zoodat thans nagenoeg alle beschaafde staten in en buiten Europa door hunne wetgeving het bewijs leveren van de belangstelling voor de oude bouwwerken en van de waarde aan het behoud hiervan gehecht.¹⁾

Een uitvoerige behandeling der verschillende wetgevingen valt buiten het bestek van dit artikel; ik verwijs hiervoor naar de bekende werken van A. von Wussow, *Die Erhaltung der Denkmäler in den Culturstaaten der Gegenwart* (Berlin, Heymann 1885) en Fhr. von Helfert, *Denkmalpflege* (Wien und Leipzig, W. Braumüller 1897). Het eerste werk behandelt de wetgeving naar de landen, het tweede geeft een systematisch overzicht naar de onderwerpen van wetgeving. Voor de belangrijke fransche wetgeving noem ik Dr. Paul Clemen, *Die Denkmalpflege in Frankreich* (Berlin 1898).

---

1) Vergelijk ook de besluiten van den Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine te Straasburg in 1899 en het kunst-historisch congres te Lubeck in 1900.

Het veld der staatszorg voor monumenten omvat alles wat tot behoud der oude kunstwerken en tot meerdere kennis van de kunst-uitingen kan strekken. Hiertoe behoort de regeling der musea, de opleiding van de beheerders der verzamelingen, het onderwijs in de kunstgeschiedenis en in de kunstnijverheid, de aanmoediging van particuliere vereenigingen, alle aankweeking en veredeling van kunstzin, het onderhoud en herstel aan monumenten en de wettelijke bepalingen tot bescherming, welke in dit artikel meer in het bijzonder een punt van behandeling zullen vormen. Ik beperk mij hierbij tot de gebouwen in den ruimsten zin, niet omdat ook de roerende zaken thans volkomen veilig geacht kunnen worden tegen vandalisme en gewinzuchtige aanslagen, doch omdat daarbij door de bewegelijkheid der voorwerpen het maken van doeltreffende en tegelijkertijd niet te beperkende bepalingen zeer bezwarend is en tevens het gevaar voor vernietiging beperkter door de gemakkelijke verkoopbaarheid van de voorwerpen, die dezen in de meeste gevallen doet komen in de handen van kenners of althans van personen, die vertrouwd zijn met de waarde en hierdoor tot meerdere zorg worden gedreven. Gebouwen echter hebben slechts geldelijke waarde voor zooverre zij te gebruiken zijn of door afbraak den grond leveren voor meer winstgevend gebruik. Waar een oud en voor het gebruik verouderd gebouw uitmunt door kunstwaarde, zal het slechts bij uitzondering om die reden alleen door kunstliefhebbers gekocht worden en is het gevaar groot dat de bezitter het onvoldoende onderhoudt of het verknoeit of vernietigt om zijn bezit meer winstgevend te maken.

Vóór dat men maatregelen tot bescherming algemeen in toepassing kan brengen is het noodig te weten over welke gebouwen zich deze dient uit te strekken, daarna komt de vraag welke maatregelen te nemen en aan wie de toepassing hiervan toe te vertrouwen en op welke wijze de naleving te verzekeren en de onwilligen te dwingen. Beschouwen wij thans achtereenvolgens de genoemde onderwerpen, waarbij echter eene waarschuwing dient vooropgesteld, met name dat boven de wetgeving steeds verre te verkiezen blijft de welwillende en de belangstellende geest van de bevolking zelf, waardoor de kunstwerken beter beschermd worden dan door de uitvoerigste bepalingen. Eene wet, die indruischt tegen het volkskarakter, zal, hoe goed ook bedoeld, op dit gebied meer schaden dan baten. Vandaar ook dat de wetgeving nationaal moet zijn, d. i. aangepast aan de volkseigenaardigheden, zoodat het streng copieeren van eene vreemde wetgeving ook op dit gebied allerm minst is aan te bevelen.

Even als voor de vorsten de liefde van het volk een hechter schild vormt dan een haag van politie of soldaten en een reeks van strenge bepalingen, zoo zal de meerdere ontwikkeling van het kunstgevoel bij het volk, die moet leiden tot beter waardeering van de kunstschaten uit het verleden, meer tot behoud hiervan bijdragen dan

de uitvoerigste wetgeving. Vóór dat dit punt van ontwikkeling bereikt is en het besef algemeen is doorgedrongen dat vernieling van een kunstwerk eene belediging is van het algemeen belang, zal echter nog geruime tijd moeten verloopen, waarin het noodzakelijk is, dat de meer ontwikkelden hun tijdgenooten door de kracht van het gezag weerhouden van een vandalisme, waarvan meerdere kunstontwikkeling de bedrjvers zelf zoude terughouden. Het is de edele taak van de machthebbers om, verder ziende dan de groote menigte, den bezitter te beletten dat hij de belangen van de gemeenschap, die ook de toekomst omvatten, opoffere aan de kortzichtige overwegingen van tijdelijk voordeel.

Is men overtuigd van de noodzakelijkheid om althans de belangrijkste monumenten van geschiedenis en kunst zooveel mogelijk voor ondergang en verminking te vrijwaren, dan zal men toestemmen dat vóór alles noodig is te weten wat nog behouden is en wat hiervan het meest voor bescherming in aanmerking komt. Hoe gaarne wij ook alles, wat slechts in eenig opzicht belangrijk is, tegen ondergang zouden willen vrijwaren, ook op andere belangen dient gelet. Waar te billijken overwegingen voor de amotie van een gebouw spreken, en het behoud slechts te verkrijgen is door opofferingen van den staat of van den bezitter, is het ingrijpen slechts gerechtvaardigd, wanneer de historische, oudheidkundige of kunstwaarde zóó hoog staat, dat andere belangen hiervoor moeten wijken. Zoolang het behoud zonder te groote opoffering is te verkrijgen, zal een goed woord, een overtuigen van den bezitter van de waarde van zijn bezitting en vooral een tijdige waarschuwing en aanbod van belangeloos advies bij dreigende onoordeelkundige verbouwing dikwijls het gewenschte resultaat reeds doen verkrijgen. De verbreiding van meerdere kennis en het opwekken van meerder belangstelling kan hier dikwijls meer goed doen dan tal van minder populaire bepalingen. Het afdwingen van het behoud tegen den wil en het belang van den bezitter blijven uitzondering en dient zich te beperken tot de belangrijkste bouwwerken, wier ondergang een onherstelbaar verlies te achten is.

Het is dus noodig dat men een lijst of inventaris krijgje van alle bestaande gebouwen of fragmenten, die in eenig opzicht belangrijk zijn voor geschiedenis of kunst, opdat men wake voor het behoud, doch tevens, dat men na deskundig onderzoek hieruit een beperkt aantal van de op elk gebied belangrijkste bouwwerken bijeenbrenge, waarvan het behoud met alle ten dienste staande middelen dient te worden nagestreefd.

Dit is ook het stelsel van de Oostenrijksche wet, die na teruggekomen te zijn van eene ingewikkelde indeeling in drie groepen thans onderscheidt in: 1°. gedenkteeken, die zonder onderscheid van den bezitter onder alle omstandigheden te behouden zijn en 2°.

zoodanigen, wier behoud zooveel mogelijk te verzekeren is en die alleen in onvermijdelijke gevallen en na zorgvuldige opneming te veranderen of te verwijderen zijn. (Helfert blz. 67).

Het samenstellen van een dergelijken inventaris is een werk dat uitgebreide kennis van alle onderdeelen vereischt en hetwelk het best is op te dragen aan eene commissie van deskundigen, die de benoeming als een eereambt aanvaarden. De aanstelling van deskundige en hoog te bezoldigen ambtenaren zoude te zware financieele eischen stellen en ook dit nadeel medebrengen dat juist diegenen, wier kennis hen aanwijst voor leden der commissie, eene benoeming tot ambtenaar niet steeds zouden verkiezen. Aan de leden behoeven slechts reis- en verblijfkosten vergoed te worden, alleen aan den secretaris zoude met het oog op de vele werkzaamheden, die de geheele toewijding van een persoon eischen, een vaste bezoldiging kunnen worden toegekend.

Aan deze commissie zoude tevens het toezicht op de na te noemen bepalingen dienen te worden opgedragen. Haar werkzaamheid zij overigens in hoofdzaak slechts adviseerend; aan haar het verzamelen der gegevens en het ontwerpen der lijsten, doch de definitieve vaststelling hiervan, waardoor aan de eigenaars der beschreven perceelen verplichtingen worden opgelegd, zij aan de Minister van Binnenlandsche Zaken voorhouden.

De inventarisering vind men verplicht gesteld in Denemarken (1812, 1848 en 1873), Frankrijk, (door de Commission des monuments historiques 1837. 1887), Engeland (1882), verschillende Duitsche staten als Pruisen (1886), Beieren (1887), Baden (1891), de Thuringische staten, en Hamburg, Oostenrijk (1876 en 1895), Hongarije, Italie (door de Commissione consultative 1876 en 1889), Portugal (door eene commissie uit archeologen en uit het Kon. genootschap van architecten), Rumenie (1893), Egypte, Engelsch Indie enz.

Het verst gevorderd is men in Frankrijk, waar de provisoire lijst in 1862 verscheen en reeds sinds jaren de revisie hiervan is ter hand genomen. Ook in Duitschland zijn voor verschillende streken reeds inventarissen verschenen, die boven de fransche opgaven uitmunten door de uitvoerige en nauwgezette beschrijvingen der daarin behandelde bouwwerken.

Het overigens betreuenswaardige feit, dat Nederland hiertoe bij zoovele landen ten achter staat, heeft althans dit voordeel dat men bij het vaststellen van het werkplan zijn voordeel zal kunnen doen met de ondervinding in andere landen opgedaan. Men zal hierbij toch komen voor verschillende moeilijkheden, die echter bij eene degelijke voorbereiding geen overwegende bezwaren behoeven op te leveren ¹⁾.

1) Daar voor eene wetgeving op dit gebied aan de feitelijke toepassing in de praktijk meer waarde is te hechten dan aan de inkleeding der wettelijke bepalingen, zoude een onderzoek naar de toepassing in Frankrijk, Duitschland, Oostenrijk en Hongarije zeer gewenscht zijn.

Een der grootste moeielijkheden is het trekken van een grens voor de reeks van allerbelangrijkste gebouwen die alleen een plaats zullen vinden op de engere lijst. In Frankrijk, waar in 1887 ruim 2000 gebouwen onder speciale bescherming gesteld waren, heeft dit steeds een punt uitgemaakt van ernstige studie en heeft men zooveel mogelijk een reeks van typen van verschillende bouwstijlen uitgekozen, die als een onafgebroken reeks de ontwikkeling van de architectuur door alle eeuwen weergeven. Waar van een zelfde type meerdere voorbeelden aanwezig waren, is gewoonlijk slechts het belangrijkste gekozen. Beperking is hier dan ook gewenscht, al moge een zoo strenge uitsluiting als in Engeland, niet zijn aan te raden, waar slechts 100 bouwwerken en hoofdzakelijk uit de oudste tijden zijn uitgekozen.¹⁾

Zoowel bij de groote als bij de engere lijst dient bij de opname geen onderscheid gemaakt te worden tusschen staats eigendommen en die van particulieren of stichtingen. Voor de gebouwen op de groote lijst toch zullen de maatregelen zich beperken tot tijdige kennisgeving van voorgenomen verandering of slooping en andere minder beperkende bepalingen en zal de bescherming meer zijn te verwachten van niet dwingende besprekingen en voor de weinige kunstwerken, die wegens hun overwegend belang op de engere lijst geplaatst zijn, staat bij de te eischen strenge keuze het historisch en kunstbelang zóó hoog, dat het feit van het toevallig bezit aan den tijdelijken eigenaar geen vrijbrief mag geven voor vandalisme uit onkunde of moedwillige vernietiging van de schoonste uitingen van den kunstzin der grootste meesters. De eenling, die uit onkunde zich hieraan zoude schuldig maken, dient te worden voorgelicht, en de ellendeling, die met opzet hiernaar streeft, dient tijdig in zijn misdadig opzet te worden tegengehouden.

De bovengenoemde gelijkstelling van staats- en particuliere gebouwen voor de *plaatsing* op de groote of op de engere lijst sluit niet in zich dat de *uitbreidheid der bescherming* bij beiden niet kan verschillen. Van den staat kan ook daar, waar wij in het particulier bezit niet zouden wenschen in te grijpen, gevorderd worden, dat hij de kunstwerken bescherme. Wij hopen hierop terug te komen bij de bespreking der hiervoor gewenschte voorschriften.

Hoe nauwgezet de lijsten ook mogen samengesteld worden, vergissingen zijn nooit geheel te voorkomen. Ook kunnen nieuwe ontdekkingen worden gedaan, waardoor de bouwkundige of historische waarde van een gebouw vermeerderd en — trots de beste bescherming — kunnen uitgekozen bouwwerken door brand of op andere wijzen zoodanig worden beschadigd, dat de plaatsing op de engere lijst niet meer ge-

---

1) 36 in Engeland, 38 in Schotland en 26 in Ierland, waar daarenboven nog 150 gebouwen onder bescherming zijn gesteld van de Commissioners of Public Works in Ireland volgens de Irish Church act van 1869 en de verordeningen van 1830 en 1892.

rechtvaardigd is en de vervanging door andere werken van het zelfde soort wenschelijk wordt. Het is daarom aan te raden de lijsten niet onveranderlijk vast te stellen, maar wijzigingen mogelijk te maken. Zelfs verdient het aanbeveling de revisie der lijsten na een bepaald tijdsverloop te gelasten, gelijk in Rumenie. De daar gekozen termijn van vijf jaren is echter te kort, indien althans tusschentijds wijziging mogelijk blijft. Dergelijke periodieke herzieningen zijn ook gewenscht, daar bij elke inventarisering een tijdgrens gesteld moet worden. Kunstwerken uit latere perioden kunnen dan bij eene revisie, waarbij ook deze grens wordt verschoven, op de lijsten worden bijgevoegd.

De beslissing over de al of niet plaatsing op de lijsten moet, gelijk reeds werd aangegeven, bij het uitvoerend gezag berusten. Daar deze beslissing weleens geruimen tijd kan vorderen is eene bepaling gewenscht als in de voor Tunis geldende wet van 7 Maart 1886, «*La déclaration d'enquête a pour effet d'assimiler l'immeuble pendant la durée de l'enquête à un immeuble classé.*»

Voor de samenstelling der lijsten beginne men met eene summiere beschrijving van alle belangrijke bouwwerken, waarbij men zich deels zal kunnen bedienen van de reeds verzamelde of door de plaatselijke oudheidkundige vereenigingen te verstrekken gegevens. Deze voorloopige lijst zal de commissie in staat stellen reeds terstond een overzicht te hebben van alles wat hare bescherming verdient. Daarna zullen achtereenvolgens alle monumenten nauwkeurig beschreven moeten worden, waarbij men althans van de belangrijkste en van die, wier ondergang het dreigendst is, nauwkeurige opmetingen, teekeningen en photographieën zal vervaardigen en de historische bijzonderheden die tot meerder kennis van de kunst- of historische waarde van het bouwwerk kunnen bijdragen, zal bijeen brengen. Deze opnemingen en aantekeningen behooren systematisch geordend te worden en kunnen een verzameling van ontschatbare waarde vormen voor de studie der bouwkunst en voor de voor elk monument later te treffen maatregelen tot onderhoud of verbetering. In Frankrijk bevatte het archief van de *commission des monuments historiques* in 1898 meer dan 12000 teekeningen en 10000 photographieën (Clemen bl. 45 en 46). In Nederland is door de zorgen van den referendaris van K. en W. reeds een begin gemaakt voor eene dergelijke verzameling door het geregeld doen opnemen van van rijkswege gerestaureerde monumenten en van bouwwerken, waar ondergang dreigde. Hierbij zijn door de rijksteekenaars bij de hiervoor noodige reizen ook tal van gegevens verzameld, die reeds een belangrijke kern vormen. Eene geregelde beschrijving werd steeds ten eerste gewenscht, doch bleef bij de beperkte middelen en krachten niet uitvoerbaar.

Bij de samenstelling der lijsten zal men ook moeten overwegen wat als behoorend tot het bouwwerk is aan te merken. De opname van

reeds van het gebouw verwijderde onderdeelen zal over het algemeen niet gewenscht zijn, daar deze juist door dit losmaken het karakter van een roerend goed verkregen hebben. Alleen daar, waar van bestaande bouwwerken onderdeelen in openbare verzamelingen aanwezig zijn, die bij eventueele restauratie weder aangebracht zouden kunnen worden of ter nadere bestudeering van het gebouw van nut kunnen zijn, zal althans vermelding gewenscht wezen.

Voor de tot het gebouw behoorende roerende zaken geeft de fransche wet eene gewenschte oplossing: «Le classement d'un immeuble implique le classement de tous les objets mobiliers, immeubles par destination, qu'il renferme.»

Zijn de lijsten vastgesteld, dan dient van de opname van een gebouw kennis gegeven te worden aan den eigenaar en dient aan elk gemeentebestuur een opgave gezonden te worden van de in die gemeente op de lijsten geplaatste bouwwerken.

Tegen de publiceering der lijsten is, vooral in Frankrijk, bezwaar gemaakt, daar men, door aan enkele uitgekozen bouwwerken een cachet van belangrijkheid te verleenen, vreesde gevaar te loopen de beteekenis der niet geclasseerde gebouwen in de oogen der eigenaars te verkleinen en deze voor hen als het ware vogelvrij te verklaren. Dit bezwaar is niet denkbeeldig waar men, gelijk in Frankrijk, de goede zorgen wil bepalen tot een klein getal uitgelezen gebouwen, die volgens het bovenomschreven systeem op de engere lijst een plaats zouden vinden, daar hier bij de enge grens, die men stelt, meermalen een keuze zal gedaan moeten worden tusschen gebouwen van bijna gelijke waarde, waarvan echter slechts één als type kan geclasseerd worden. Waar echter *alle* belangrijke gebouwen worden genoteerd en de engere lijst dient tot aanwijzing der hieronder het meest naar voren tredenden, is door de opname op de grootere lijst reeds voldoende de belangrijkheid van het bouwwerk aangeduid en is dus beschadiging uit onbekendheid met de architectonische- of kunstwaarde reeds uitgesloten.

Met nadruk zij ten slotte verklaard dat de opneming van een gebouw in de lijsten geen recht mag geven op staatssubsidie voor onderhoud of verbetering. De inschrijving stelt slechts de belangrijkheid van het gebouw vast en onderwerpt den eigenaar aan de kleine beperkingen in de volgende afdeling te noemen. Uitdrukkelijk wordt dit o.a. bepaald in de fransche wet van 1842.

De samenstelling van de commissie kan bij koninklijk besluit geregeld worden. Zij zal in de eerste plaats belast zijn met de beschrijving en classeering der gebouwen en het advies in alle zaken betreffende het behoud van de geclasseerde bouwwerken. Zij zal een bouwkundig archief aanleggen van de te maken opnamen en afbeeldingen, algemeene wenken kunnen verspreiden voor spoedeischend ingrijpen bij het ontdekken van muurschilderingen, opgravingen enz. en door jaarlijksche

verslagen en publicaties over de voornaamste geclasseerde bouwwerken de belangstelling hiervoor wekken en de kennis hierover helpen vermeerderen.

Dergelijke uitgaven verschenen in Frankrijk sinds 1855 (Archives de la Commission des Monuments historiques, par ordre de S. E. Mr. Achille Fould, Ministre d'État) en later in Duitschland, Oostenrijk enz. De opgave der in Duitschland reeds verschenen inventarissen vindt men in de «Denkmalpflege, ausk. Organ des Ministeriums» en het «Beiblatt des Centralblatts der Bauverwaltung» 1899, Band I, p. 23—26 en Band II, p. 24. In Nederland verschenen, behalve enkele detailstudies, 2 afleveringen van Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst en sinds 1852 eene serie Afbeeldingen van bestaande Gebouwen, uitgegeven door de Mij. tot bevordering der Bouwkunst te Amsterdam.

De maatregelen ter bescherming der geclasseerde gebouwen te nemen, bespreken wij in de volgende aflevering.

(Wordt vervolgd.)

J. C. OVERVOORDE.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst.

AANWINSTEN.

Nu onlangs weer eenige belangrijke aankopen de verzameling van Delftsch aardewerk zijn komen verrijken, is het gewenscht na te gaan op welke hoogte wij staan, welke waarde de verzameling heeft, als representeerende het oude Nederlandsche fabrikaat. Want, aangezien men betrekkelijk laat begonnen is Delftsch aardewerk voor het Nederlandsch Museum aan te koopen en thans niet meer te kust en te keur voor weinig geld de beste voorbeelden van alle soorten te bekomen zijn, dient men er op uit te zijn, althans van de eerste fabrikanten een goed werkstuk te krijgen, en is men bezorgd, door onvoldoende kennis van zaken, de beschikbare penningen voor minder nuttige exemplaren te besteden.

Ofschoon nu de verzameling niet groot is en mij nog menig stuk bekend dat ik in onze vitrines zou wenschen te zien, kan toch het bedoelde onderzoek ons vrij bevredigd laten.

De beste voorwerpen zijn, bijna zonder uitzondering, met een monogram geteekend, zoodat men bij benadering den datum van het ontstaan kan vaststellen. De vraag of de namen welke Havard in zijn bekend werk «l'Histoire de la Faïence de Delft» uit deze monogrammen meent te kunnen lezen altijd juist zijn, kunnen wij gerust onbeantwoord laten; het is ons toch meer te doen om een groepeerings te krijgen waaruit wij het verloop, den bloei en het verval, van het fabrikaat kunnen nagaan, dan wel om eenige min of meer dubieuze namen te verheerlijken.

De oudste voorbeelden in onze verzameling zijn ongeteekend, maar uit de versiering, hier uit schepen bestaande, kan men vrij gemakkelijk een datum vaststellen. Het schip toch van de O. I. Compagnie, met hoogen achterstevan, dat een klein tegel-tableau van zeven tegels hoog op vijf tegels breed versiert, wijst op den scheepsbouw uit de eerste jaren van zestien honderd. Vier bordjes, evenals de tegelplaat in blauw beschilderd, laten scheepjes uit de veertiger jaren van de 17^e eeuw zien.

Moet men het kleine potje, met de wapens van Haarlem en Amsterdam, in kleuren, en voorzien van het jaartal 1610 als Delftsch aardewerk beschouwen? Zooveel is zeker dat het, wegens de versiering, met veel waarschijnlijkheid voor een inlandsch fabrikaat is te houden en in dat geval een gelukkig voorbeeld is van de reeds groote handigheid, waarmede onze pottenbakkers toen reeds kleur op hun email wisten aan te brengen. Ook de glazuur bezit hier de schittering, waaraan het oude Delftsch voor een groot deel zijn aantrekkelijkheid te danken heeft. De kleuren: geel, groen, blauw en donker mangaan rood, doen denken aan die welke men op zekere oude Italiaansche aardewerken aantreft en welke onze artisten dan ook zeer waarschijnlijk daarvan hebben afgekeken (zie hierover: Delft und seine Fayencen, von Carl Blümlein. Hamburg, Verlagsanstalt A. G., 1899).

Voortgaande in tijdsorde, vinden wij eenig voortreffelijk werk gemerkt met de beroemde A. K. tegen elkaar, het monogram van Aelbrecht de Keizer, omstreeks het midden der 17^e eeuw werkzaam. Als wonder knappe nabootsing van Chineesch blauw porselein, specialiteit van de Keizer, hebben wij een groote pul met deksel, een flesch en twee theeschoteltjes. Vooral de flesch, onlangs aangekocht, is als een meesterstuk van techniek absoluut geslaagd te noemen; de pul vertoont een golving in het email welke het porselein niet heeft, maar welke een molligheid aan de vormen geeft, door vele liefhebbers boven de strakke, soms koude porselein-oppervlakten verkozen.

Twee langwerpige-vierkante tulpenbakken met hetzelfde merk zijn met landelijke tafereelen versierd.

Hetzelfde monogram, maar met een punt boven den ophaal van de A, vinden wij op twee gepolychromeerde stukjes, n.l. een pulletje en

een trekpot. Vooral het eerste voorwerp kan als een model doorgaan, zoowel wat betreft kwaliteit van email als teekening. De kleuren zijn blauw, lichtgroen en bruinrood; de gaafheid waarmee alles onder hooge temperatuur, met één bakking is verkregen, laat geen twijfel over, of wij hebben hier met een allereersten meester uit den besten tijd te maken.

Naast het werk van dezen monogrammist I. A. K. (waarin wij misschien Jan Arientsz Kruijk moeten zien) moeten twee andere meesterstukjes genoemd worden, twee ongeteekende veelkleurige bordjes. Het eene vertoont eenige Chineezen rond een tafel, in blauw, groen, geel, paars, bruin, rood en zwart, het andere is gedecoreerd met harpvormige, in elkaar grijpende figuren van geel en groen, waartusschen draakjes; de neêrliggende rand van beide borden is zeer smal en de achterkant vertoont een gebogen vlak, in het midden even afgeplat, zooals bij de oudste borden altijd het geval is. Ook de nieuwste aanwinst, een grooten schotel met een zeer gedempt gehouden polychroom décor, dat sterk aan persische invloeden doet denken, terwijl toch aan de originaliteit van doen niets valt af te dingen, meenen wij in dezen tijd te kunnen stellen, ons beroepende op den ouden vorm en de kranige gulle behandeling, vooral ook van den opstaanden, gegolfd rand.

Wij zijn thans in de beste periode; beroemde merken en de groote namen ontbreken niet.

Geheel apart staat Frederik van Frijtom, van wien het museum het grootste, voluit geteekende stuk bezit, het bekende door Havard afgebeelde berglandschap met ruïnen, op één tegel van buitengewoon groote afmetingen, en verder een kleineren tegel, eigendom van het Kon. Oudheidkundig Genootschap, en een schotel, in bruikleen afgestaan door den Heer Garnier Heldewier. Het laatste voorwerp, ofschoon niet geteekend, kan toch zeker aan Frijtom worden toegeschreven, al was het maar om het wit dat zoo eigenaardig vettig-roomachtig is, verkregen door een rijk gehalte aan tin-oxyde. De eigenschappen van schildering behoeft ik hier niet te prijzen. Ieder liefhebber kent het werk van Frijtom.

Van Willem Klefytus (monogram W. K. omstreeks 1665) kunnen wij twee groote blauwe pullen aanwijzen, welke, ofschoon niet zoo mooi als die van Aelbrecht de Keizer, toch van ongeloofelijke knapheid en meesterschap over de techniek getuigen.

Van Cornelis Aelbrechtsz de Keizer, twee schotels.

Uit de fabriek «de Roos», van Mr. Arendt Cosijn (1675), kochten wij onlangs twee groote veelkleurige pullen met deksels, voluit geteekend: Roos. Bij Havard vinden wij (blz. 85, op. cit.) een dergelijke pul afgebeeld uit de verzameling Maillet de Boulle, te Rouaan.

Met het merk L. F. (1689) door Havard aan Lowijs Fictoor

toegeschreven, toen hij de fabriek «de Dubbele Kan» of «de Dubbele Schenkan» dirigeerde, zijn verschillende kleine stukjes met blauw décor in de verzameling; o. a. tulpenvaasjes en kleine pyramides, fijn en geestig van teekening.

Geteekend met het nagenoeg eender uitzienend monogram, waarin Havard Lambartus van Eenhoorn leest, zien wij twee blauwe borden uit de fabriek «de Metalen Pot». Lambartus van Eenhoorn, of althans de persoon die teekent met het bedoelde monogram L. E., is de maker van verschillende bekende pullen en vazen van kolossale afmetingen, met geribde oppervlakte en versierd met een polychroom décor, geïnspireerd op chineesche en Lodewijk XIV motieven. Mogelijk moet men aan hem toeschrijven het groote stel, onlangs op de veiling van de Heeswijksche verzameling voor het museum aangekocht. In dit stel zien wij de zegeviering over eidelooze moeilijkheden die zich in de pottenbakkerskunst voordoen; het email is van een zacht melkkleurig wit, de kleuren: licht mangaan rood, geel, blauw, groen en bruinrood, zijn zuiver helder, harmonisch naast elkaar gezet en vertoonen zich glad onder de glazuur. De kleuren-gamma is sober. Later zal men een weelderiger palet krijgen, maar het effect door Lambartus van Eenhoorn verkregen is niet minder rijk.

Wij moeten thans even terug en Meester Augustijn Reygens bespreken, wiens monogram: een A en een R door elkaar, sedert 1663 voorkomt en in de verzameling te lezen staat op een bord en op een theebusje. Ofschoon werkende in den vollen bloeitijd van het Delftsche fabrikaat, zien wij Augustijn Reygens, zooals in onze verzameling bij het genoemde theebusje het geval is, toch reeds zijn toevlucht nemen tot den moffeloven, om op een gemakkelijke manier zijn palet te verrijken en meer effect te maken.

Bij het beste aardewerk zijn de kleuren op het rauwe email aangebracht en worden gedekt door de kwart of de glazuur. Een groote handigheid en jarenlange studie zijn noodig aldus een behoorlijk geschilderd décor te geven. Wat er eenmaal opstaat, staat er op en bij het minste aanhouden van het penseel, komt er een ongewenscht-donkere vlek. Alle toetsen, alle lijnen moeten vlug opgezet worden. Vrij spoedig, het werk van Reygens is er een bewijs voor, is men begonnen met te schilderen op reeds gebakken en verglaasd émail, waarna de verf door het te brengen in den zoogenaamden moffeloven, even op de glazuur werd aangebakken. De handigheid van den plateelschilder was nu niet meer noodig, men kon de opgezette toetsen weer uitvlekken, de teekening wijzigen.

Met dit systeem ging echter het eigenaardig vlugge van het effect verloren en kregen de kleuren, doordat de glazuur ze niet meer dekte, iets dofs. De eerste produkten, zooals die van Augustijn Reygens, zooals die van Adriaan Pynacker, van wien de verzameling een zeer

fraaien kan en een schotel kan aanwijzen, zijn slechts gedeeltelijk op de aangegeven manier behandeld, het blauw is nog altijd onder de glazuur, bij hooge temperatuur verkregen, maar later, in de 18^e eeuw, krijgt men de navolgingen van het Saksisch porselein, waar het geheele decor in den moffeloven is aangebakken op het reeds harde verglaasde email.

Het moet hier worden opgemerkt, dat tot op korten tijd geleden, toen de pottenbakkerskunst op zeer lagen trap stond, de meeste liefhebbers juist die producten uit den vervaltijd het duurst betaalden. Nu, nog niet lang geleden, de ceramisten zich weer zijn gaan toeleggen op het produceeren van deugdelijke waar, ziet men ook de verzamelaars langzamerhand van hun vroegere dwaling terugkomen en bij voorkeur de onder hooge temperatuur verkregen stukken bemachtigen.

Om nog even op Reygens en Pynacker terug te komen, — de verzameling heeft ook goed werk van hen. Met het merk van Reygens vinden wij het meergenoemde bord, versierd met ovale medaillons met bloemen, gespaard op olijf-groenen achtergrond; van Adriaen Pynacker hebben wij een blauwen schotel met figuren in binnenhuis beschilderd, twee blauwe borden en twee kleine pulletjes met deksels, alweer wonderen als handige navolging van chineesch porselein.

Dat in de tweede helft der 18^e eeuw, toen het slechte maaksel helaas hoe langer hoe meer aftrek bij het publiek vond, er toch ook nog ernstige fabrikanten waren, bewijst de monogrammist D (J. T. Dextra volgens Havard) die in 1760 als meester werd ingeschreven. Wij hebben van hem twee kandelaars in ietwat paarsachtig donker blauw, een zeer mooi geribd blauw trekpote en een prachtig stukje polychroom, een geschelpt bakje versierd met een chrysanten ornament op licht paarsen achtergrond.

Van de fabriek «het Fortuyn» onder leiding van de weduwe van den Briel, omstr. 1770, is de zeer goed gemodeleerde en in blauw gedecoreerde koffiepote, stijl Lodewijk XV.

Ook meen ik een stukje van allereersten rang, een theebusje in kleuren, wegens de overeenkomst in versiering en in rijkdom van palet met een onlangs in den handel voorgekomen schotel, voorzien van het jaartal 1770, uit het tijdperk van verval te moeten dagteekenen. Alsof de moeilijkheid om een zoo groote verscheidenheid van kleuren en nuances onder hooge temperatuur te verkrijgen, bewezen moest worden, is echter het email aan eene zijde van ons theebusje geheel door elkaar geloopen. Bedoelde schotel was volmaakt gaaf.

Aan goede voorbeelden van het latere, door het moffelvuur gedecoreerde fabrikaat, ontbreekt het niet en een zestal van de fraaiste stukjes komen bewijzen, dat op die wijze nog genietbaar goed te maken was en dat het absolute verval, waarin de laatste der oude fabrieken in de negentiende eeuw zouden verkeerden, noodig was om, zooals door

Jan van Putten, émail dat gelijk op bordpapier en kleuren zonder eenigen glans in de wereld te brengen, tot afschrikkend voorbeeld voor latere ceramisten. Het groote stel van vijf met chineesch décor, in onze verzameling, moge hiertoe strekken.

Eenige uitmuntende stukjes ben ik zwijgend voorbijgegaan; ik had kunnen stilstaan bij den rug van een tafelschuijer, met kleuren gedecoreerd op zwarten achtergrond, een van die zeldzame zaken waar de rijkste verzamelingen soms slechts één exemplaar van kunnen aanwijzen. — Het is mijn doel geweest, na te gaan waar onze kracht lag en waar wij zwak zijn. Het eerste is het geval bij het blauw, het laatste bij het polychroom, waar wij naast ontegenzegg'lijk zeer mooie zaken, stukken missen als bovengenoemd theebusje, stukken van groote kleurenpracht, volkomen geslaagd, onder hooge temperatuur volkomen gaaf gebakken.

Behalve de in bovenstaand overzicht genoemde aanwinsten zijn nog te vermelden:

Een gesmeed ijzeren balans met à jour gewerkte versieringen uit de 17e eeuw.

Een radslot geweer, de veer uitwendig (het zoogen. Eschinken-radslot) vermoedelijk het oudste radslot-systeem, uit de laatste jaren der 16e of uit de eerste der 17e eeuw. Lade en kolf van notenhout, ingelegd met been en parelmoer.

Een cirkelvormig, gebrandschilderd ruitje, voorstellende: Ecce homo. Christus op den stoep van een renaissance gebouw, wordt bespot door een menigte. Achter Christus staat Pilatus zijn handen wasschend. Eerste helft 16^e eeuw. De opvatting en teekening doen sterk denken aan het werk van Lucas van Leiden en zijn onmiddellijke navolgers, van den meester bijv. wiens monogram, een S met een J, Jan Swart wordt gelezen.

Het ruitje laat zich aansluiten bij eenige reeds in het museum aanwezige, wat betreft stijl en techniek. Te gelegener tijd zullen deze gebrandschilderde ruiten hier behandeld worden.

A. PII.

Mauritshuis te 's Gravenhage.

In hunnen strijd over het al of niet copie-zijn van Aelbert Cuyp's gezicht op Dordrecht in de verzameling van der Hoop, zijn Jhr. Six en Dr. Bredius het thans, tot groote vreugde van eerstgenoemden, volko-

men eens geworden, dat men oogen moet hebben om te zien. De heer Six hecht volkomen juist aan de innerlijke eigenschappen meer waarde dan aan redenen buiten het werk om.

Het verwondert mij daarom, dat Jhr. Six bij zijn' strijd over de echtheid van Holbein's Jane Seymour in 't Mauritshuis juist van een tegenovergesteld standpunt uitgaat. De heer Six zegt wat dit kardinale punt aangaat slechts Ik weet niet of iemand daarbij op eigenschappen van het werk gewezen heeft die het tot een copie zouden stempelen, maar ik wil wel verklaren dat ik zelf die nimmer heb kunnen ontdekken,« terwijl hij verder niets dan bijkomende bijzonderheden aanvoert.

Nog veel minder dan de heer Six mijzelfen voor een Holbeinkenner willende uitgeven, wil ik toch wel verklaren, dat ik, die mij herhaaldelijk tot 't fraaie Holbeinhoekje in 't Mauritshuis voelde aange trokken, deze kenmerken wel degetijk voel. Dit onder woorden te brengen gaat zeer lastig. Men zou kunnen zeggen, dat, behalve teekening en compositie, die natuurlijk volkomen met Holbein overeenstemmen, kleur en techniek een hemelsbreed verschil vertoonen. De vergelijking van de goede en leelijke Rembrandts houdt hier geen steek. Een geoefend, verlijnd oog herkent in den slechtsten Rembrandt den meester, precies zoo bij iederen anderen schilder.

Een fijngevoelig beoordeeler zal toch onmogelijk in 't porceleinachtige koloriet van 't bijna schaduwlooze en photographieachtige kopje dezelfde eigenschappen herkennen als in de overige Holbein-portretten.

Het costuum is met buitengewonen zorg behandeld, maar ook plat en Holbein's schilderwijze is wel minitueus en glad doch nooit plat; met nog zoo weinig schaduw weet hij volkomen te modeleeren. Ook 't fond is ondoorzichtig.

Wie met de Engelsche portretkunst uit Holbein's tijdperk heeft kennis gemaakt, dien zal die in 't oog loopende platheid en bleekte van 't gelaat, de geringe kleurlooze schaduwpartijen, de buitengewone zorg aan 't costuum besteed, doch ook dit alles plat zonder 't minste modelé, opgevallen zijn.

Dit alles, dunkt mij, sterkt de hypothese dat het eene copie is door een Engelsch leerling naar Holbein's werk in diens atelier en onder zijn toezicht gemaakt.

Dit verklaart m. i. het eigenaardige ik-weet-niet-wat, ik zou haast zeggen *gothieke* dat men bij deze alleszins zeer fraaie copie opmerkt.

Dat Holbein zelf zijne hoogere tot de zooveel lager staande Engelsche kunst zou hebben doen overbuigen, is niet aan te nemen, ook zelfs niet op verlangen van zijn werkgevers, daar deze door Holbein's verbinding aan 't hof hem verre boven de Engelsche kunstenaars schatten.

Dat de heer Six, wat de argumentatie der schilderwijze zich niet door Dr. Bredius nog veel minder door mij zal later overtuigend, is

zeer begrijpelijk, daar juist het zien iets zuiver individueels is, hetgeen men niet aan een ander met een of ander logisch bewijs kan opdringen.

C. H. FLUGT VAN ASPERMONT.

Muntvondst te Nietap. (Dr.)

In 't begin van dit jaar zijn op $\pm$ tien minuten afstand van het dorp Nietap, gem. Roden (Dr.) bij het huis «Lindenstein» negen (meest alle verschillende) gouden muntjes uit het Merovingische (?) tijdvak gevonden, $\pm$ één decimeter onder den grond.

Zeven van deze muntjes zijn door aankoop in 't bezit gekomen van den Heer J. P. Santée te Nietap, die ze ten geschenke wil aanbieden aan het Provinciaal Drentsch Museum.

Het blijkt dat ze hoogst zeldzaam zijn, zoodat dit een zeer belangrijke vondst genoemd mag worden.

Hoogeveen.

G. J. LANDWEER Jz.

Bisschoppelijk museum te Haarlem.

Onlangs is het Bisschoppelijk Museum te Haarlem in het bezit gekomen van eene middeleeuwsche hostiepan waarmede, in der maniere van een wafelijzer, het misbrood gebakken werd. De twee tegen elkander slaande eigenlijke pannen hebben niet meer grootte dan $17\frac{1}{2} \times 7\frac{1}{2}$ centimeter. Voor vier hosties, twee groote en twee kleine, zijn er de vormen ingesneden. Binnen een drievoudigen rand is in den eenen grooten vorm de gekruiste Christus aangebracht tusschen de letters i. h. s. en x. y. s. Onder deze letters is de ruimte gevuld met een klaverblad. De andere groote vorm vertoont, binnen gelijken rand, den Christus gezeten op eene altaartombe, welke kenbaar is aan twee van kaarsen voorziene kandelaartjes, aan de uiteinden geplaatst. Christus is ontkleed voorgesteld, eene ster boven het hoofd hebbend en met de armen rechthoekig uitgestrekt. De linkerhand houdt opgeheven den wereldbol met kruis, de rechterhand evenzoo een voorwerp dat niet volkomen duidelijk is, maar het meest lijkt op een vlamvend hart. Bij geen van de Christusgestalten is in den lichtkrans van het hoofd een kruis te bespeuren. De ruimte onder de altaartombe is ook hier met eene roos en klaverbladeren aangevuld. Van de twee kleine hostievormen vertoont de een i. h. s., de ander x. y. s. in hetzelfde type als de groote vorm heeft, en met roosjes aangevuld. De pan voor het

achtergedeelte der hosties bestemd is doorsneden met ruitjes van ongeveer een centimeter.

Het voorwerp werd gevonden bij het uitbaggeren van een sloot, grenzende aan het bekende Huis Zwanenburg te Haltweg; het is vrij goed bewaard gebleven en alleen aan het bovengedeelte wat ingeroest; de stelen zijn ruim een halven meter lang. Onder de hostievormen is een merk aangebracht, hetwelk schijnt te bestaan uit een molenijzer boven een ring.

J. J. GRAAF.

Boekbeoordeeling en Aankondiging.

Noord-Hollandsche Oudheden beschreven en afgebeeld door G. van Arkel en A. W. Weissman. Uitgegeven vanwege het Kon. Oudh. Gen. te Amsterdam, vierde stuk. (Gooiland) — Amsterdam, Ten Brink en De Vries, 1900.

Eenieder, die in min of meer intieme betrekking tot de kunsthistorie van Nederland staat, is het wel eens overkomen, dat hem door een vreemdeling een vraag werd gesteld, die alleen bij volledige bekendheid met de in Nederland nog aanwezige monumenten te beantwoorden viel. Welke Romaansche kerken zijn er in uw land met rechthoekige choorschutting? — welke torens hebt gij nog met een zich uit een vierkant ontwikkelende achtkante stategie? — «waar worden nog middeleeuwsche monstransen bewaard? — ziedaar zoovele vragen als elk onzer werden gesteld en ... in groote verlegenheid brachten.

Want al is men thuis in de meestal verscholen kunst-topografische litteratuur, al heeft men zijn aantekeningen van eigen aanschouwingen geordend — een zelfs bij benadering volledig materiaal, staat niemand ten dienste.

De reden daarvan is natuurlijk, dat een, in Nederland toch wezenlijk wel uitvoerbare, inventarisatie der thans nog aanwezige kunstvoorwerpen (in de ruimste beteekenis) geheel ontbreekt.

De topografieën van in oudheidkunde liefhebberende achttiende-eeuwers, hoewel historisch vaak van belang, zijn als kenbron voor den huidige toestand, behalve onvolledig, nitteraard onbetrouwbaar. En menweire werken — behalve dan eenige, de kunstgeschiedenis trouw verwaarloozende stadsbeschrijvingen — bezitten wij niet.

Bij dezen stand van zaken is het duidelijk, dat een onderneming als het boek, waarvan de titel hierboven staat, allereerst met zekere eerbiedige toejuiching wordt ontvangen, dat men er blij mee is en zelfs geneigd den samenstellers veel te vergeven.

Leest men dan in de voorrede (bij het eerste deel), dat de schrijvers hun taak belangeloos vervulden, dan voelt men zich eigenlijk den moed tot critiek geheel ontzinken.

Rijper beraad echter voert tot een andere meening. Want als men bedenkt, dat dit werk wordt uitgegeven door een der belangrijkste oudheidkundige vereenigingen van Nederland, dat het Ministerie van Binnenlandsche Zaken zijne verzamelingen beschikbaar stelde, dat Provinciale Staten de uitgave subsidieerden, dan blijkt dat dit boek een blijvend karakter draagt, dat het beschouwd moet worden als begin van *de* inventarisatie der Nederlandsche monumenten, dat het in ieder geval voor een andere studie over hetzelfde onderwerp vooreerst den weg heeft belemmerd. Of zou men bij het gewestelijk bestuur kunnen aankomen met een nieuw verzoek om ondersteuning, zonder de zekerheid van het bescheid, dat het werk reeds gedaan en de steun dus overbodig is geworden?

Zoodat ik, toen de redactie van dit tijdschrift mij uitnoodigde het boek der heeren Van Arkel en Weissman te bespreken, gemeend heb met geen andere overwegingen te moeten rekenen dan die van de eischen van het onderwerp.

Over den opzet van het werk leert de voorrede, dat de samenstellers uitgingen van het beginsel «uitsluitend datgene te geven wat hen uit eigen aanschouwing bleek, zonder zich in te laten met bijzonderheden, die uit topografische werken of archieven zouden kunnen geput worden»; dat alleen werken van vóór 1700 zouden worden opgenomen, «waarbij echter uitzonderingen zijn toegelaten voor werken der achttiende eeuw, die bijzondere kunstwaarde bezitten of als merkwaardige typen vermelding verdienen», en eindelijk dat «beeldhouwwerken, schilderijen, kerkmeubelen enz. in den regel zijn vermeld, voor zooverre zij bij het gebouw behooren en met zijn bestemming in verband staan».

Ziedaar, wil mij voorkomen, even vele fouten als beginselen.

Niemand kan eischen van de schrijvers van een werk als dit, dat zij over elk monument archiefstudie gaan maken, maar een volledige bekendheid met en zelfs aanwijzing van alle gedrukte bronnen is toch ongetwijfeld onmisbaar. Waartoe het opzettelijk verwaarloozen hiervan leidt, heb ik indertijd aan een sprekend voorbeeld (de Westerkerk te Zaandam) kunnen demonstreeren.¹⁾ Een enkele spitsboog en een ietwat

1) Zie: De Kroniek, jaargang 1899, blz. 59.

archaische loodversiering had deze auteurs den bouw der kerk toen een eeuw terug doen dateeren!

De willekeurige grens, met het jaar 1700 getrokken, en de daarop toegelaten excepties, die geheel aan den persoonlijken smaak der schrijvers overlaten wat alleen het geweten van den historicus te beslissen heeft, is apert onverdedigbaar. En het opzettelijk weglaten van alle voorwerpen, die niet in eenig verband tot een gebouw staan, schijnt mij zelfs onbegrijpelijk. Want daaraan danken wij het, dat de prachtige vroeg-zestiende-eeuwsche kerkelijke gewaden te Hoorn, de miskleederen van Purmerend, Bovencarspel en Hem en Venhuizen niet tot de Noord-Hollandsche oudheden mogen behooren, zoomin als de (waarschijnlijk uit Egmond afkomstige) geëmailleerde bisschopsstaf te Haarlem, de middeleeuwsche monstransen te Purmerend en Oosterblokker, de wicrookvaten te Edam en Grootebroek, de kelk te Assendelft en de schilderijen te Schoten en te Limmen!¹⁾

Voor al in verband met de verzekering der voorrede, dat «naar de meest mogelijke volledigheid gestreefd» is, blijkt uit deze omissies te over hoe gevaarlijk verkeerde «beginselen» kunnen werken.

Beschouwt men nu, den verkeerden opzet betreurend, wat dan wel gegeven werd, ook dan is slechts een matige ingenomenheid met dit werk mogelijk.

Onvolledig, slordig en fantastisch zijn zoowel tekst als afbeeldingen. In het tweede stuk herinner ik mij nog indertijd met verbazing gelezen te hebben dat het oude muurwerk, laatste overblijfsel van de abdij van Egmond, is opgetrokken uit moppen van M. 0.30 $\times$ 0.60 $\times$ 0.16! Bij opmeting bleek de grootste der steenen slechts M. 0.32 $\times$ 0.16 $\times$ 0.09 te halen.

Niet zonder blijde verrassing las men in hetzelfde deel, dat in den tympan boven de poort in den westgevel der kerk te Limmen nog «sporen van een relief, misschien van een zegenenden Christus te zien zijn.» Een opzettelijke reis er heen leerde mij, dat het boogveld inderdaad niets dan een ruw gehouwen steen vertoonde, zonder de geringste print van versiering.

Dat het mooie raadhuisje te Schorel (uit 1601) een aardig interieur met goede tegels bezit, vond evenmin vermelding als de met merkwaardig figuraal beeldhouwwerk versierde kraagsteen, waarop de gewelfribben der kerk te Bergen rusten.

Hoewel ik thans alleen het vierde stuk heb te bespreken, schijnen mij zulke opmerkingen ter karakteriseerende inleiding niet zonder belang. Zij hebben den weg bereid tot erger grieven.

¹⁾ Ik ontleen dit lijstje aan Deken Graaf's artikel: «Oude Kunst en Grootkapitaal» in De Katholiek (d. CXVI, blz. 372.)

Inderdaad, indien men nu eens met de schrijvers aanneemt, dat hun taak dan wel voornamelijk het beschrijven en in beeld brengen onzer oude architectuur had te gelden, rijzen de meeste bezwaren tegen hun werk.

Wat voor wetenschappelijke studie der bouwkunstgeschiedenis broodnoodig blijft, is de kennis niet van het schilderachtig aspect, maar van het wezen der bouwwerken. Prentjes van koket tusschen geboomte verscholen kerkjes of pittoresk vervallen huisjes kunnen wij missen, wij vragen opmetingen, uitgedrukt in plattegronden, doorsneden en gevelprojecties. Wij wenschen den vorm van een profiel, de traceering van een venster, het beloop van een boog geometrisch beschreven te zien. Bogen, die «geen spitsbogen doch ongeveer half-cirkelvormig zijn» (*sic*, blz. 8), verzoeken wij beleefd hun aard niet voor ons te verbergen.

De architecten Van Arkel en Weissman blijken er anders over te denken. Zij bespreken een *twintigtal* kerken en geven daarbij twee (zegge 2) plattegronden, de eene zonder vermelding van den schaal, de andere ongeveer op 1 : 1250.

Zelfs een oppervlakkige maat wordt van al deze gebouwen niet aangegeven. Van de belangrijke Naardensche Sint-Vituskerk vernemen wij niet op hoeveel benken zij is aangelegd en of een kruisgewelf al of niet op ribben is geconstrueerd achte men de waarneming niet waard.

Over de Weepsche Sint Laurens ontvangen wij de belangrijke mededeeling: «De vensters van het koor zijn bijzonder slank, die van het schip zijn van *kleiner* afmetingen.» Wordt gevraagd: hoe men zich dat heeft voor te stellen, kleiner van afmeting dan slank.

Van de «reuzennoppen», waaruit de toren heet opgetrokken, wordt natuurlijk verzuimd de grootte op te geven.

Ik zou deze voorbeelden van slordigheid nog belangrijk kunnen vermeerderen. Maar dat is geheel overbodig, want wie ook maar even nadenkt over de bedoeling van een boek als het thans besprokene, ziet in dat alle prentjes- en praatjesmakerij daarbij vermeden moet worden, dat zelfs alles wat naar bespiegeling zweemt contrabande is en alleen een volkomen pieuse opteekening van wat gevonden wordt hier thuis behoort.

De heeren Van Arkel en Weissman echter bekijken onze architectuur met de oogen van een zwakken Klinkenberg of Springer. Een boom, die aardig «doet», maar een bouwdeel aan de oogen onttrekt, zullen zij nimmer weglaten en liever dan een enkel kerkjuk behoorlijk op te meten, krabbelen zij een pittoresk ensemble, niet zonder rooken-den schoorsteen en zwierige wolken.

Hier komt nog bij, dat zij voor die eenvoudigste producten der architectuur, als dorpshuizen en boerenwoningen, waaraan niets dan juiste verhoudingen en de oordeelkundig aangebrachte venster- en deur-openingen een zoo groote en leerzame bekoorlijkheid geven, weinig

schippen te voelen. En juist die zijn, vooral in het Gooi, met spoed aan het verdwijnen.

In Hilversum staan aan de Groest nog een paar zeer mooie specimina van dien eenvoudigen dorpshuisbouw (hoek Spuisteeg en regenover de Bussumerstraat). Een prachtige boerderij vindt men daar ook nog (Smt Annastraat) en de dorpen Laren en 's Graveland hadden eveneens goede voorbeelden kunnen leveren der — juist in onzen tijd niet hoog genoeg te schatten — kunst van eenvoudig bouwen.

Voor studie onzer architectuur is dit boek dus volkomen onbruikbaar.

Voor andere onderwerpen zijn oog en teekenen van deze architecten uitteraard nog meer ongeschikt.

De belachelijke caricaturen, die zij van beeldhouwwerk maken (ik denk hier b. v. aan den aardigen gevelsteen van het voormalig gasthuis te Naarden), de volslagen impotente schetsen naar figuraal schilderwerk (blz. 14, de Naardensche gewelfbeschildering!), de ongelooflijke, alle juiste vormbeschrijving en materie-uitdrukking missende, penkrassen naar brons en zilver — zij zijn alle absoluut doelloos.

De hulp der fotografie is bij deze dingen — waar er immers niet aan te denken valt ze *goed* te laten teekenen — eenvoudig onmisbaar. Want al ontslaat ook de foto ons nimmer van den plicht de werkelijkheid te gaan zien, zij is toch in staat een eerste inlichting te geven over de belangrijkheid van voorwerpen.

Van de 60 in dit deel voorkomende afbeeldingen zijn er, om al de genoemde redenen, hoogstens acht, die eenigszins een denkbeeld kunnen geven van wat zij moeten voorstellen. (Blz. 31, 32, 40, 42, 57, 60, 78, 83.)

En wat te zeggen van den tekst?

Dezen lot, op de eerste plaats, dat wat er dan ook aan dit boek mankeere, de klokkenkunde er zeer door gebaat zal worden. Met een onbezweken ijver hebben de schrijvers de opschriften van alle klokken, die zij vonden, genoteerd. En zij schijnen voor oude klokken een bijzonderen flair te bezitten, want zelfs van het torentje der moderne Bussumsche kerk is de oude klok hun niet ontsnapt.

Hoewel het begrijpelijk en alleszins te billijken is, dat de schrijvers zich er toe bepaald hebben van al deze klokken alleen de opschriften en afmetingen op te nemen, meen ik dat zij een uitzondering op dien regel hadden moeten maken voor de klok te Kortenhoef, die — naar zij mededeelen — naar haar hoogen, smallen vorm te oordeelen zeer oud moet zijn — en wier opschrift in «gothische majuskels» op de 13^e of 14^e eeuw zou wijzen. Hier hadden een teekening en vooral facsimile, desnoods van een deel, der letters, goede diensten kunnen bewijzen; allicht ware dan een juister dateering mogelijk geweest, want — zooals nog

blijken zal — van «gothische majuskels» hebben deze schrijvers geen zeer betrouwbare kennis.

Ook de genealogie heeft reden den auteurs dankbaar te zijn. Waar een grafzerk een ontcijferbare inscriptie had, hebben zij niet nagelaten die te vereeuwigen. Men zou zelfs willen vragen of wat gematigder ijver hier niet zou hebben gebaat. Ik voor mij althans wil wel bekennen, dat ik bij de talrijke grafschriften, in «groot-kapitaal» gezet, en van een inhoud als: «hier ligt begraaven Maria Duurkant in den ouderdom van elf jaar vyf maanden en sestion daagen aan de kindersiekte overleden den 10 January 1789» — gemeend heb dat wij, in het uiterste geval, het ook wel zouden kunnen doen met een korter commemoratie van deze doode.

Jammer, dat een zelfde ijver, als voor de ietwat lugubere materie van klokken en zerken betoond, de heeren Van Arkel en Weissman niet bezielde bij andere onderwerpen. Een korte bespreking van eenige belangrijke deelen uit hun boek moge dit bewijzen.

Muiden. «De St. Nicolaaskerk ¹⁾ moet oorspronkelijk een Romaansch bouwwerk zijn geweest, dat in de 12^e eeuw gesticht werd» — lezen wij (blz. 45). Het bewijs der stichting, juist in de 12^e eeuw, blijft echter achterwege. De eenige overblijfselen van den Romaanschen bouw zijn — volgens de schrijvers — de toren en de voormalige sacristie. Van deze vernemen wij nu: de *toren* is uit tufsteen opgetrokken, heeft geen westelijk portaal (lees: ingang), is met lisenen en boogfriezen versierd, had gekoppelde vensters, een kruisgewelf over haar benedenste verdieping. De *sacristie* is overwelfd door drie langwerpige steenen kruisgewelven, zonder ribben, doch (sic) met hoogst eenvoudig geprofileerde bogen. «Ook de beide vensters, met den halven cirkel gedekt, schijnen nog uit de 12^e eeuw te dagteekenen.»

Wat nu van deze elementen is speciaal twaalfde-eeuwsch? De tufsteen als grondstof maakt het — met het oog op het wel uit het eerste kwartaal der 13^e eeuw dagteekenende ²⁾ Muiderslot, dat geheel van baksteen opgetrokken is, waarschijnlijk, dat het kerkje van vóór 1225 dagteekent; de rondbogen der vensters wijzen op geen enkelen bepaalden tijd, hunne koppeling evenmin; lisenen en boogfriezen zijn sinds de elfde eeuw algemeen. Wij hadden dus over een tijdvak van 200 jaar vrij te kiezen — indien de gewelven niet eene beslissing konden geven. Van deze dus dienen wij alles te weten. Maar de schrijvers laten na ons in te lichten of zij op rond-, dan wel op spitsbogen en (wat den toren betreft) met of zonder ribben werden gemaakt.

1) De kerk was gewijd aan de Heiligen Nicolaas en Catharina. [Van Heussen en van Rhyn - ed. 1725 - blz. 179.]

2) Dit is voldoende aangetoond door Ter Gouw in zijn »Het Slot te Muiden» - Amsterdam, 1862.

Bij onderzoek is mij gebleken, dat het gewelf in den toren een fraai kruisgewelf is op spitsbogen en gedragen door ribben (van vierkante doorsnede), die zich vereenigen in een rond, met een stei versierden en geprofileerden, sluitsteen. Dit alles wijst dus op een overgangstijd.

De gewelven der sacristie, op langwerpig plan, zijn zonder ribben en met spitsbogige muurschilden. De daarin aangebrachte vensters zijn, blijkens hun grootte, van later tijd. De halfeirkelvormige gordelbogen (in doorsnee rechthoekig met afgeschuinden kant) rusten op Gothische kraagsteenen.

Bedenkt men nu, dat Muiden reeds in 948 wordt genoemd en in 975 een vrij belangrijke plaats schijnt te zijn geweest, ¹⁾ dan is het aan te nemen, dat er omstreeks 1000 eene kerk was. Weet men ook, dat het stadje in 1204 geheel verbrandde, ²⁾ dan ligt het vermoeden voor de hand, dat in de eerste jaren der dertiende eeuw, uit het materiaal van het verwoeste gebouw, de oudste deelen van het thans nog bestaande kerkje zijn opgetrokken.

Dat er in het gebouw nog muurschilderingen zijn, die bij het witten plegen zichtbaar te worden, staat niet vermeld.

Het Muiderslot wordt eenvoudig genegeerd.

In plaats van te beschrijven wat zij vonden (zie de «beginnelsen»), volgen de samenstellers een publikatie van den heer Gosschalk van vóór de restauratie.

Alsof niet ieder belangstellende die zou raadplegen.

Wat er sinds 1873, *juist tengevolge der restauratie*, aan belangrijks voor den dag is gekomen, behoeft men in dit boek van 1900 niet te zoeken.

Tot overmaat van ramp zijn de opmetinkjes van den heer Gosschalk *niet* overgenomen, en vervangen door... teekeningen van den heer Weissman, die den toestand vóór de restauratie heeten weer te geven, doch volkomen onbruikbaar zijn en elken zweem van bewijs harer authenticiteit ontberen.

Dat op den bijgevoegden plattegrond weer verzuimd werd de schaal aan te geven, is slechts consequent.

Weesp. Op enkele slordigheden in de beschrijving der kerk werd reeds gewezen.

De zuilen der kerk hebben niet alle achtkante basementen (blz. 55), doch alleen die der meest oostelijke travee; de andere staan op ronden voet.

De — trouwens geheel overbodige — veronderstellingen over de

1) Zie de oorkonden van die jaren in: Mr. S. Muller Fzn. - Het oudste Cartularium van het Sticht Utrecht - blz. 26 en 63 v.

2) «Deinde villam, quae Muthen dicitur, favilla tenns combusserunt» - Wilh. Procurator [bij Mathaeus - Anecdota, II, p. 401.] Vgl. Stoke [III, 153 v.]. «Doe voeren si van daer te Muden ende verbræden de stede.»

bestemming van sommige onderdeelen van het choorhek (blz. 56) zijn kinderachtig onjuist.

Omstreeks 1850 zijn op eenige der zuilen van deze kerk schilderijen gevonden, die echter weer werden overgewit.¹⁾ Ook de houten gewelven schijnen beschilderd te zijn geweest. De herinnering aan deze feiten, in een boek als dit, had zeer zeker de plaatselijke belangstelling opgewekt. Den samenstellers bleven zij echter onbekend (beginsel I: verwaarloozen der literatuur) en nu verzuimden zij zelfs den tegenwoordigen toestand der zoldering op te teekenen.

Als ware het een feit van gewicht, vermelden zij daarentegen een gewone Deutsche wederdooperspenning op het Raadhuis en geven daar zelfs een — natuurlijk slecht — schetsje van, hoewel hij reeds uitmuntend gereproduceerd werd.²⁾

Hun fraaiste dissertatie echter geldt een ander voorwerp van het Weesper stadhuis en maakt citeeren noodig. Wij lezen dan (blz. 64): «Nog is aanwezig een hol beeldje van brons, voorstellende een ram, die door een monsterachtig dier in den nek wordt gebeten.... Boven in den kop bevindt zich een beweegbare klep waarvan de beteekenis duister blijft. Het geheel draagt het stempel van hoogen ouderdom. In het nationaal museum te Budapest bevindt zich een soortgelijk beeldje, waarop een ridder zit in het kostuum van omstreeks 1200. Men noemt het daar Aquamanile, zijnde een waterkan, die de priesters onder de mis bezigden.»

Men weet niet wat hier meer te bewonderen, de geverseerdheid in het museum te Budapest of de, uit «het stempel van hoogen ouderdom» blijkende, eruditie. (Het voorwerp is uit de XIVe eeuw).

Toch vrees ik, dat de auteurs nog eens zullen gewaar worden, dat er ook elders van die rare voorwerpen zijn, die men te Budapest aquamanile noemt, en niet zonder schrik zie ik het oogenblik tegemoet, waarop aan den dag komt, dat ook het Nederlandsch museum er zoo'n «beeldje» met dien raren naam op na houdt. Om van de twee uit het aartsbisshoppelijk museum, die in den schat van Sint-Servaas, het museum te Leeuwarden, enz., enz. te zwijgen.

En nu ik dan toch dit gevaarlijk chapitre heb beroerd, moge ook bescheidenlijk gevraagd zijn, of het monsterachtig dier, dat meergemelden ram «in den nek bijt,» ook zooveel als een handvat zou kunnen zijn en de onverklaarbare klep dienst doen om de opening te sluiten, waardoor dit schenkwerktuig placht gevuld te worden.

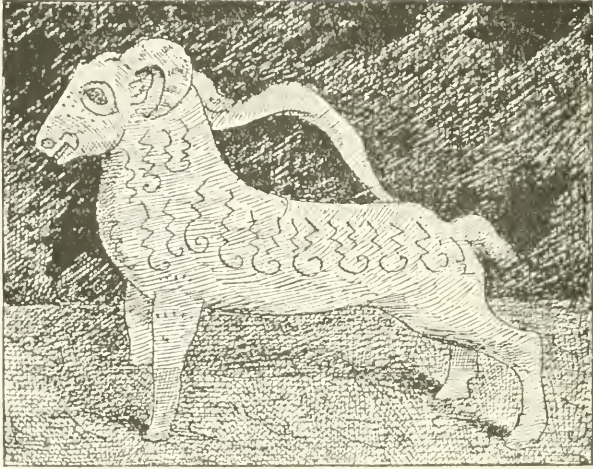
Zoo wierd er tenslotte iets bruikbaars uit deze chimère, die ik

1) Zie: Verslag v. d. Commissie der Kon. Ac. v. Wetensch. tot het opsporen, het behoud en het bekend maken van de overblijfsels der vaderlandsche kunst uit vroeger tijden - 1871 - blz. 23 v.

2) In Van Mieris' Historie der Nederlandsche Vorsten - II, blz. 406.

moot genoeg vond om een foto er naar hier bij te voegen, naast de teekening van den heer Weissman — ook ter bevestiging van het vroeger over de illustratie gezegde.

Naarden. Controle der in dit boek weergegeven inscripties heb ik met mijn taak geacht. Hier echter was een te aperte misvatting. Een latijnsche spreuk, in den gevel van het Naardensche raadhuis gebeiteld, wordt door deze auteurs gelezen:

QVICO D ERIT SVPERANDA
OIS FORTVNA EEREDO EST.

Men behoeft geen latinist te zijn om te zien, dat dit onzin is en er het Vergiliaansche (Aeneis, V, 710): «Quidquid erit, superanda omnis fortuna ferendo est» in te herkennen.

De gevelsteen zelf heeft de beide laatste woorden onduidelijk (er schijnt bij het opverven in geknoeid te zijn), maar de schrijvers hadden daarom of een fac-simile moeten geven, of de juiste lezing aan de hand doen. Dat zij een verknoeiden vorm zonder eenige opmerking afdrukken, geeft iets te denken.

De beschrijving van het mooie stadhuis is al zeer onvoldoende; de weinige regels van Galland daarover geven een beter denkbeeld van het gebouw dan deze pagina's. In het «voorhuis» laten deze auteurs een schilderij hangen: «Salomo's eerste recht» voorstellend. Zou dat «voorhuis» niet de vierschaar zijn geweest?

De kerk is met blijkbare zorg beschreven. Maar zonder voldoende kennis van zaken. Waarom werd bij de uitvoerige descriptie der merkwaardige gewelfbeschilderingen verzuimd te zeggen, dat zij a tempera zijn? En had hier niet vermeld dienen te worden, dat de heer J. Ph. van der Kellen reeds 25 jaar geleden de overeenkomst dezer tafreelen met prenten van Jacob Cornelisz heeft opgemerkt?¹⁾

Ook is het duidelijk, dat deze typologische reeks aanvangt met Christus in Gethsemane en eindigt met het laatste Oordeel, doch niet in omgekeerde orde behoort te worden beschouwd, gelijk hier ook — iconografisch juist — door den schilder een voortschrijden van het westen naar het oosten bedoeld is.

Bij de vermelding der inscriptie: *hic domus dei* enz. (lees: *nisi* etc.) diende verwezen te zijn naar Gen. XXVIII : 17 en 22.

Bekendheid met de locale historie had het voorkomen der Bourgondische emblemen en van het wapen van Karel V kunnen verklaren.²⁾

Dat een choorhek uit 1531 «tot het eerste behoort wat in den trant der Renaissance is vervaardigd» (blz. 15) schijnt mij nogal betwistbaar en dat de heer Weissman, bij de teekening daarvan, het geoorloofd achtte, wjl hij het slechts half kon weergeven, de meest eigenaardige balusters uit het groote aantal te kiezen, «allerbedenkelijkst. De meester die dit choorhek ontwierp, heeft bij alle variatie, die hij zocht, toch zeker rythme bewaard, dat natuurlijk bij de willekeurige door-elkaar-smijting der deelen geheel moest verloren gaan.

¹⁾ Zie Redtenbacher's opstel in het Beiblatt zur Zeitschrift für bildende kunst, Jahrg. XIII, kol. 704 f. en dat van Prof. Acquoy in de «Handelingen en mededeelingen van de Maatsch. der Ned. Lett.» - 1889-'90, bladz. 138 v. v.

²⁾ Ik denk hier o. a. aan de voorrechten, door hertog Philips van Bourgondie in 1442 aan de stad Naarden geschonken. Zie: Van Limburg Brouwer - Boergoensche Charters - blz. 67 en 68.

Nederhorst den Berg. Vreemd genoeg heeft het feit dat deze kerk gerestaureerd is, de heeren v. A. en W. minder ontstemd dan de herstellingen aan het Muiderslot. Zij wagen zich althans aan eene beschrijving.

Dat deze kerk op een vrij hoogen en niet natuurlijken heuvel is gebouwd, wordt niet vermeld. Toch is dat merkwaardig genoeg, in Holland. De verdere beschrijving getuigt van even onnauwkeurige waarneming, «De muur, die het koor aan de westzijde afsluit, wordt bekroond door twee maskers, die, naar men wil, St. Willebrord zouden voorstellen, doch die eer aan de bekende voorstellingen van Janus doen denken. Het schijnt dat ook deze bekroning uit de latere middeleeuwen dagteekent.» Er valt hier echter zoo min aan Willebrordus als aan Janus (b) te denken. De bedoelde bekroning vertoont niet een bifrons, maar bestaat uit een spijl met knop, ter weerszijde waarvan een kop is aangebracht, een voor gevelbekroning zeer geeigende decoratie, gelijk zij ook ter bekroning van konische lichamen voorkomt, doch dan met meer koppen.¹⁾ Het beeldhouwwerk is modern (althans geheel opgehakt).

«Aan de zuidzijde van het schip is een portaal aanwezig, dat waarschijnlijk van den aanvang af bij de kerk behoord heeft.»

Waarom wordt niet gezegd. Later blijkt dat de schrijvers het choor in de 13^e eeuw stellen (de kerk in de 12^e) en zich niet kunnen verklaren, «dat het Romaansche lijstwerk ook om het koor loopt.» Nu is de feitelijke toestand, dat «Romaansch lijstwerk» alleen te zien is aan den toren en den zuidelijken muur der kerk, dat echter om het portaal, zoowel als om het choor een gootlijst is aangebracht, bestaande uit een hol met rosetten op een vertikaal met zigzaggen; dat het bovenlicht der portaaldeur en de vensters van het choor denzelfden gerekten spitsboog en ongeprofileerden dagkant vertoonen, zoodat blijkbaar choor en zuiderportaal uit denzelfden tijd dagteekenen.

De tegenspraak tusschen de nog Romaniseerende gootlijst en den laten vorm der vensters met de armoe der eenvoudig afgeschuinde dagkanten, zal wellicht verklaard moeten worden uit de omstandigheid, dat voor de lijst voorhanden oudere versieringen (van den oorspronkelijken bouw) werden gebruikt en nagevolgd. In ieder geval schijnt de noorderbeuk, dien de schrijvers ± 1500 willen stellen, ouder te zijn, want de vensters hebben een nog niet om den gelijkzijdigen driehoek beschreven spitsboog en goed geprofileerde dagkanten. De pijlers, indien men slechts de niet gerestaureerde neemt (bij de restauratie werden alle fijnere moulures door een pleisterlaag onherkenbaar gemaakt), verzetten zich daartegen niet.²⁾

1) Zie Viollet-le-Duc: Dict. de l'Arch. - art. Amortissement.

2) Aan het beeldhouwwerk der kapiteelen zijn duidelijk twee meesters te herkennen. De een, die de roms en kalkkoppen hakte, werkte goed; de ander, die de leeuwen- en engelbeelden maakte, zoo slecht, dat zijn werk wel tot zeer late dateering zou verleiden.

Ik meen dus, dat de oorspronkelijke bouw een rechthoekig schip met halfeirkelvormige choorsluiting en vlakke zoldering ¹⁾ had, dat eerst de noorderbeuk werd bijgebouwd en veel later het choor en het zuidportaal. Bij deze laatste verbouwing zouden dan de houten gewelven zijn aangebracht.

Na deze, bij dit belangrijk monument zeker wel geoorloofde uitweiding, kom ik tot mijn eigenlijke taak terug.

Niet vermeld zijn: de grafkelder (?) onder het choor, de piscina (thans kastje) in den zuidwand van het choor, de geel- en zwart-verglaasde tegels in den choorvloer en de zeer merkwaardige drempel van den binnentoegang tot het zuidportaal. Dit is een ongeveer 50 cM. breed stuk roode Weser zandsteen, in welks hoeken kruisjes zijn gegroefd.

Ik dacht eerst, dat het wellicht de Steen van het altaar, in later tijd daar verzeild, zijn kon, maar omdat het sepulchrum ontbreekt, is het meer waarschijnlijk dat wij hier den gewijden «eersten steen» hebben.²⁾ Wie weet wat, bij een oordeelkundige restauratie, de ontgraving van dezen steen, door een opschrift, had kunnen leeren over den bouw der kerk!

Het merkwaardige gemetselde koepelgewelf, (zonder graden) der sacristie is alleen op den plattegrond te vinden.

Een zestiend'eeuwsche koperen kroon, (eenigszins in den geest van die uit Brouwershaven in het Ned. Mus.), versierd met heiligenbeeldje en fraai gemodeleerden leeuwepop, is wel wat pover als «kaarskroon van 18 blakers, onderaan met masker en beugel» beschreven.

Maar het zonderlingste is, dat de inscriptie van den noordertoegang in «*Gothische* majuskels» heet geschreven te zijn, terwijl hare letters in vorm en samenkoppeling een zuiver specimen vormen van den overgang van Romeinsche naar Romaansche karakters en op het midden der 12^e eeuw wijzen. ³⁾

Of de geheele kerk uit tufsteen bestaat (bl. 40) schijnt betwijfeld te kunnen worden. Een tijdens de restauratie gemaakte beschrijving ⁴⁾ (die echter niet overal juist is), spreekt van «muren van 70 cM. dikte, van onregelmatige moppen opgetrokken, met een bekleeding van tufsteen, ter dikte van 15 cM.» Terwijl ook het *Kabinet v. Ned. en Kleefsche*

1) Dit blijkt uit een - thans dichtgemaakten - toegang tot de ruimte tusschen dak en zoldering in den oostelijken torengewel en uit de thans nog vlakke afdekking van den noorderbeuk. Ware deze laatste gebouwd na de overwelving van het schip, dan zou hij wel meer in overeenstemming daarmee zijn gedekt.

2) Bij Durandus, I, 1 : ... »*primarium lapidem, cui impressa sit crux, in fundamento ponere.*» In het *Rituale Romanum*: »*Tunc [sacerdos] aspergit lapidem ipsum aqua benedicta, et accepto cultro, per singulas partes sculpsit in eo signum crucis.*»

3) Reeds Moll dateerde dit opschrift naar de 12^e eeuw »*Kerkgesch. v. Nederland* - III 3, blz 201.»

4) In het Algemeen Handelsblad van 7 October 1892, avondblad.

Oudheden (I, blz. 288) zegt: «de kerk is meest van swaare moppen en ten deele van duyfsteen opgehaalt.»

Ik geloof, dat deze verbeteringen van eenige der voornaamste gedeelten uit het boek reeds welsprekend zijn. Om de onvolledigheid er van aan te toonen, zij hier ten slotte een lijstje gegeven van voorwerpen, die men er *niet* in vindt, omdat de schrijvers geheel verzuimd hebben inlichtingen te vragen bij katholieke-kerkbeheerders.

De gegevens werden mij door de eerw. heeren pastoors der verschillende parochies welwillend verstrekt.

Muiden. Zilveren doos, met gedreven versieringen, ingericht voor het bewaren van groote en kleine hosties, met de inscriptie: Geertruydt Loos heeft deeze doos vereert aan de kerk te Muiden, 1708.

Naarden. Verguld zilveren zestiend' eeuwsche ciborie. Verguld zilveren monstrans, met naast de luna de gegoten statuetten van de Heiligen Ignatius en Franciscus Xaverius. Blijkens het wapen, afkomstig van Gualterus van Alekemade S. J., die daar van 1641—1673 pastoor was. ¹⁾

Wesp. Zeventiend'eeuwsche zilveren kelk met gedreven voorstellingen uit het leven van den H. Laurentius, patroon der kerk.

Hilversum. Zeventiend'eeuwsch kasuifel, waarop, als orfrois, twee gaffelkruisen van vijftiend'eeuwsch borduurwerk.

Zestiend'eeuwsche groote tryptiek: in het midden de Kruisiging, op het linkerluik de Kruisdraging, op het rechter de Opstanding en, aan de buitenzijde, links: Jezus in Gethsemane, rechts de Geeseling.

Ankeveen. Zilveren missaalbeslag met figuraal graveerwerk, uit 1636.

Zilveren schenkblad, met gegraveerde versiering, uit 1647.

Twee schilderijen van Nicolaes Moijaert, portretten der priesters Leonardus Marius en Johan Banning Wuytiers. ²⁾

Oosterend op Texel. Middeleeuwsche kelk.

Het komt mij voor dat uit het vorenstaande *dit* geen te gewaagd besluit is: dat de *Noord-Hollandsche Oudheden* op den naam van inventariswerk, zooals wij dat uit buitenlandsche voorbeelden leeren kennen, geen aanspraak mag maken en zich niet boven het peil van dilettantisme verheft.

Of men dit nu aan de samenstellers heeft te wijten of niet, acht ik van minder belang. Maar waar het in de bedoeling van het Oudheidkundig Genootschap schijnt te liggen, ook de andere Nederlandsche gewesten te doen bewerken, is deze opmerking niet overbodig.

¹⁾ Zie over hem: *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht* • I, blz. 275.

²⁾ Uitvoering en beschrijving van deze vier voorwerpen in pastoor Pel's opstel «Het kerstelijk Ankeveen» (*Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, — XXIV, blz. 246—296.)

Ontbreken de middelen voor een wezenlijk goed en volledig boek en wil men toch wát doen voor onze verwaarloosde monumenten — men bepale zich dan tot een onpretentieuze lijst, zooals Jhr. de Stuers die indertijd voor Zeeland heeft opgemaakt.

Maar veel beter ware het de inventarisatie met ernst ter hand te nemen, zich den steun te verzekeren van locale autoriteiten en historici, door de heeren v. A. en W. blijkbaar met zorg genegeerd ¹⁾, een goeden fotograaf en teekenaars aan het opnemen en opmeten (vooral!) te zetten en, liefst met de hulp der gemeentelijke en provinciale archivariissen, een betrouwbaren, korten doch inlichtenden, tekst te doen samenstellen.

Dit zij, wien het aangaat, bescheidenlijk ter overweging gegeven.

JAN KALF.

Amsterdam, 3 November 1900.

Catalogue sommaire des gravures et lithographies composant la Réserve, rédigé par François Courboin. I. Paris 1900. 8°.

Het Prentenkabinet te Parijs is waarschijnlijk het rijkste ter wereld. Van het oogenblik af dat Colbert in 1667 de collectie van 123.400 prenten kocht die Michel de Marolles bijeengebracht had, zijn daar schier onafgebroken verzamelingen van tot meer dan 50.000 prenten tegelijk aan toegevoegd.

Wanneer deze schat eens geheel volgens één leidende gedachte geordend was, welk resultaat zou dan niet verkregen zijn. Maar 't is er ver van af. Allerlei afzonderlijke verzamelingen bleven als dusdanig bestaan, en nog wel zonder dat testamentaire bepalingen dit noodig maakten.

De meest zonderlinge verzameling is echter wel de zoogenaamde Réserve, een soort Heilige der Heiligen, waar slechts bijzonder bevoorrechten toegang hebben. Aan een inval van koning Lodewijk XVI is haar bestaan te danken. Deze wilde welcens wat meer van het Prentenkabinet weten, en gelastte, het allerfraaiste en belangrijkste bijeen te leggen. Dat heeft de toenmalige directeur Hugues Adrien Joly gedaan natuurlijk volgens den toen heerschenden smaak. Latere directeuren, Duchesne ainé vooral, hebben de aldus gevormde «réserve» uitgebreid, zoodat ze thans een zeer omvangrijke collectie uitmaakt. De hoofdschotel wordt nog steeds gevormd door de hoogst belangrijke verzame-

---

¹⁾ De heer Moes, die indertijd ook reeds op een aantal fouten van het besproken werk wees (Het Museum, 1894, blz. 366v.) heeft dit zeer terecht opgemerkt.

ling van de alleroudste prenten, waarbij natuurlijk de anonymen domineeren. Voorts het werk van eenige bevoorrechten als Marco Antonio, Lucas van Leyden, Albrecht Dürer, Rembrandt enz. in vrij groote volledigheid, evenals dat van eenige moderne Fransche lithografen (Charlet, Gavarni, Raffet e. a.), terwijl eindelijk van alle scholen en tijden eenige prenten om hunne buitengewone zeldzaamheid of om den bijzonder fraaien toestand de eer waardig gekeurd zijn . . . eveneens voor het groote publiek te worden weggesloten.

Over het totaal verkeerde beginsel, dat bij deze geheele regeling voorzit, wil ik hier thans niet uitwijden, alleen nog op de taaiheid wijzen van deze Fransche schepping, waardoor het mogelijk geweest is, door drie revoluties heen een scheiding te laten bestaan, alleen denkbaar in een verzameling die aan één persoon, niet aan een geheele natie behoort.

Maar hoe dit ook zij, thans moeten wij den tegenwoordigen directeur, den heer Henri Bouchot, dankbaar zijn, dat hij een catalogus heeft uitgegeven, een onderneming waar zijn voorganger trouwens reeds aan begonnen was. Het profanum vulgus kan zich dan tenminste verlustigen in het genot der beschrijving van al die schatten.

Vijftientig jaar lang is aan dezen catalogus gewerkt, en de laatste hand is er aan gelegd door den onder-bibliothecaris, den heer François Courboin «que ses travaux spéciaux et sa connaissance attentive des procédés mettaient plus à même que nul autre de conduire le travail à bien.»

Met terecht hoog gespannen verwachting doorbladerde ik dus het lijvige boek, dat een eerste deel vormt. Maar zelden ben ik meer teleurgesteld. Al dadelijk de hoofdindeeling in: «Estampes anonymes», «Estampes à monogrammes» en «Estampes signées.» Wie begint nu met het onbekende, om het bekende te laten volgen? De heeren zijn het. «Nescis quid serus vohat vesper» niet indachtig geweest. Iedere dag toch brengt, bij de ijverige studie vooral van Duitsche en Engelsche kunst-historici, nieuwe ontdekkingen omtrent de anonymen aan het licht, en daarmee had de heer Courboin zijn voordeel kunnen doen, onderwijl het reeds bekende gedrukt werd. Maar niet alzoo. Eerst werden dus de anonyme prenten opgenoemd, ruim duizend nummers, gerangschikt volgens onderwerpen, en daarin alles door elkander, gravures en hout-sneden. Waar een prent reeds door Bartsch, Passavant, Schreiber of enkele anderen beschreven is, wordt slechts de voorstelling genoemd, anders wordt nu en dan een uitvoeriger beschrijving gegeven.

Nog bedenkelijker wordt het gevolgde systeem bij de tweede afdeeling. Het wel, niet het werk der «monogrammisten» is hier saam-gevat, m. a. w. van die graveurs, wier naam ons nog onbekend is, maar die wegens het door hen gebruikte monogram ons toch als personen voor den geest staan, maar de «Estampes à monogrammes», dus on-verschillig, of vaak na jarenlange studie een monogram is thuis gebracht.

Toch is dit systeem ook weer niet consequent doorgevoerd. Zoo staat, om slechts één voorbeeld te noemen, C. T., met de verklaring er bij, dat dit Cornelis Teunis. beteekent, bij de monogrammen, maar te vergeefs zocht ik in deze afdeeling Lucas van Leyden, ofschoon deze toch ook steeds uitsluitend van een monogram gebruik heeft gemaakt.

Ik heb de lange lijst van meer dan duizend nummers in deze afdeeling niet geheel gecontroleerd, maar reeds aanstonds bleek mij, dat het verwijzigingsmateriaal zich niet veel verder heeft uitgestrekt dan tot de drie zooeven genoemde Deutsche schrijvers, die zich toevallig alle drie van de Fransche taal bediend hebben. Tal van onjuistheden en omissies waren hiervan het noodwendig gevolg. Wie haalt in 1900 bij de opsomming van het werk van den monogrammist   Bartsch en Passavant nog aan, sedert in 1895 Max Lehrs het werk van dezen aantrekkelijken kunstenaar niet alleen nieuw beschreven maar zelfs geheel in facsimile gepubliceerd heeft, zoodat onbekendheid met de Deutsche taal niet eens meer tot verontschuldiging kan strekken. Zonder een enkel woord Duitsch te kennen (dat moet men van Fransche ambtenaren niet verwachten) had de heer Courboin uit de facsimiles kunnen zien, hoe het tegenwoordig met onze kennis van het werk van   gesteld is.

Van zelf bevat de derde afdeeling dezelfde struikelblokken. Ook hier is b. v. bij Jacob Binck en bij Allaert Claesz. de in 1893 verschenen beschrijving door Eduard Aumüller verwaarloosd, en dat niettegenstaande de heer Aumüller nog wel de vriendelijkheid gehad heeft, zijn werk in het Fransch uit te geven.

Bij deze afdeeling viel mij nog een andere omstandigheid op. Ik gevoel veel voor de zegeningen van het alfabet. Maar wanneer het aanwenden ervan er toe leidt, dat men Bonington moet zoeken tusschen Bonincomtrus de Reggio en Jeroen Bosch, dan blijkt het toch wel niet op de rechte wijze te zijn toegepast.

Indien de verschillende technieken uit elkander gehouden waren, en in deze wederom de verschillende scholen, en iedere dus verkregen afdeeling dan chronologisch ware gerangschikt, dan zouden wij een leerrijk overzicht hebben kunnen verkrijgen van wat er aan zeer belangrijks in het Parijsche Prentenkabinet aanwezig is. Een alfabetisch register was dan voldoende geweest, om hetzelfde doel te bereiken, waaraan nu gewichtiger belangen zijn opgeofferd.

Amsterdam.

E. W. MOES.

**Gids in het Bisschoppelijk Muesum voor Kerkelijke Oudheden,
Kunst en Geschiedenis te Haarlem** — door J. J. Graaf —
Leiden, J. W. van Leeuwen, 1900 — (Prijs f 0.25).

Het zou waarlijk onheusch gaan worden, indien ik de bespreking van Deken Graaf's *Gids* nog langer uitstelde en toch... Of heeft het niet iets van «uilen dragen naar Athene» den *vierden* druk van zoo goed bekend een boek nog aan te kondigen?

Men mag wel aannemen dat de lezers van dit tijdschrift het Bisschoppelijk Museum te Haarlem kennen en weten, dat het bescheidenlijk «gids» genoemde boekje, inderdaad een wetenschappelijke catalogus is, gelijk slechts weinig Nederlandsche verzamelingen er een bezitten.

Over de inrichting ervan zegt de schrijver zelf: «Een gedeelte der voorwerpen kan tot model voor den kunstenaar dienen; andere voorwerpen worden bewaard, omdat zij op een of andere wijze de geschiedenis der kerkelijke kunst toelichten, of getuigenis afleggen van het katholieke leven der voorgaande geslachten. De *Gids* is er op ingericht om den bezoeker van voorwerp tot voorwerp zóó te geleiden, dat de geschiedenis en de vooruitgang of achteruitgang der kerkelijke kunst gemakkelijk wordt opgemerkt.»

Naast deze, dus chronologische, indeeling vergemakkelijkt een zooveel mogelijk doorgevoerde samenvoeging van gelijksoortige dingen (zegels, schilderijen, beeldhouwwerk, borduurwerk enz.) het overzicht.

Hoe uitnuntend ook deze inrichting is voor den *bezoeker*, de gebruiker van den catalogus, die een bepaald voorwerp wil vinden, verliest dan toch wel wat meer tijd dan noodig is en het zou daarom, vooral met het oog op de vele schilderijen, prenten en portretten, van groot nut zijn, indien de samensteller kon besluiten bij een volgenden druk een paar alphabetische registers te geven van de namen der meesters, wier werken en der personen, wier portretten in de verzameling voorkomen.

Uit kunsthistorisch oogpunt, zou het — meen ik — ook aanbeveling verdienen steeds de herkomst der voorwerpen te vermelden. Ik bedoel niet de artistieke, maar de feitelijke origine. Want het is juist een der voorrechten van een collectie als deze, dat de beheerders gemakkelijk kunnen nagaan vanwaar de voorwerpen afkomstig zijn, wat bij door den kunsthandel gevoede musea in den regel onmogelijk blijkt.

Intusschen — deze *verlanglijst* moge niet doen vergeten dat wij in dit boek een zeer volledige en inlichtende beschrijving bezitten der niet onbelangrijke bisschoppelijke verzameling.

J. K.

Amsterdam, 8 Nov. 1900.

Van het verslag van de commissie van advies over de werkzaamheden aan de Grafelijke zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage vindt men een overzicht in de N. R. Ct. van 22 September 11.

Bij Charles Schmidt te Parijs verscheen in Mei 11. Boutron, *Architecture aux Pays-Bas*, fr. 5.50.

Van den catalogus van de Zaml. Verzameling J. Honig Js. Jr. verscheen de eerste afdeeling — de boekerij — samengesteld door den heer G. J. Honig.

Geschiedkundige Tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen te 's Gravenhage.

Naar aanleiding van het geschrevene over de Geschiedkundige Tentoonstelling van het Nederl. Zeewezen, door Mr. J. C. Overvoorde, in het vorig nummer van dit Bulletin, veroorloof ik mij eenige opmerkingen op zuiver technisch gebied.

Volgens den Heer O. is het door Zierikzee ingezonden model het sierlijkste. Sierlijk misschien, maar dan dient er toch dadelijk bijgevoegd te worden, dat het niet op schaal is gemaakt en dat daardoor sommige deelen wanstaltig voorkomen.

De Dordtsche inzending wordt als de best onderhouden geprezen. Nu lijkt het wel alsof die modellen zoo pas voor de gelegenheid zijn opgeverfd en gelapzalfd, maar geen man die kennis van schepen heeft, zal ze als voorbeeld stellen. Het tuigage is blijkbaar hersteld geworden door iemand die, althans van de samenstelling uit het begin der vorige eeuw, geen verstand heeft. Zoo zijn bij de inschering van het loopend want ernstige fouten begaan. Om den bezaansmast als voorbeeld te nemen; — de stand van de bezaansroede is verkeerd, de hanepoot niet goed ingeschoren en het onderende van de roede vindt men niet de talie over het bezaanstag, zoodat dit zeil niet te gebruiken zou zijn. Ook de gaerde is verkeerd geconstrueerd.

De smijten en de schooten van één der drie modellen welke vernieuwd zijn, zijn niet in den haak, terwijl bij twee van deze modellen ook op de blinde steng en de ra's aanmerkingen zouden zijn te maken.

Men had hier toch maar het voorbeeld te volgen gehad van het model «de Bleiswijk» waar de fouten niet begaan konden worden, doordat de zeilen gedooft waren.

Wat toch is het geval bij de blinde steng en bij de ra's der twee bedoelde modellen. Hier zijn de schooten van de kleine blinde, in plaats van door de blokken, door de zoogenaamde strontgaten van de groote blinde gehaald en rechtstreeks aan boord bevestigd. Wanneer bij dezen stand van zaken de bovenblinde wordt voorgehaald, dan zou meteen de groote blinde dicht worden gehaald. Tevens merkte ik op, dat de schootsblokken dienst deden als toppenantsblokken, terwijl de toppenantsblokken niet aanwezig waren. Wanneer de persoon die de scheepjes heeft gerepareerd niet mocht weten waarvoor de gaten in de onder-blinde dienen, zal ik het hem zeggen. — Elk zeeman weet waarvoor het galjoen door de matrozen gebruikt wordt en wat er dientengevolge van tijd tot door de «mergpijp» valt. Dit nu, wanneer het zeil een weinig gebrast was, kwam met het boegwater in den buik en kon door bedoelde gaten, daarom strontgaten genoemd, weggespoeld worden.

Wat het bewerken van verschillende deelen van het want aangaat, durf ik gerust het door Mr. Overvoorde gewraakte model No. 1788, van het Nederlandsch museum als voorbeeld stellen. Het moge er niet frisch en nieuw uitzien, het touwwerk is op een 100 meter na geheel uit den tijd, en de afwerking van alle onderdeelen is zoodanig, dat ik iedereen tart deze te verbeteren.

Wat aangaat de modellen Nos. 1765 en 1774, Mr. Overvoorde zal mij ten eerste verplichten door mij gegevens voor de restauratie aan de hand te doen.

Amsterdam.

E. H. BAAY.

Assistent a. h. Nederlandsch Museum.

Na de terugkomst der Dordtsche inzending heb ik de bovenstaande opmerkingen aan de modellen zelf vergeleken en er een deel van juist bevonden. Doch waar is beweerd dat hieraan niets ontbrak? Waar de schrijver zich wegens de mindere waardeering der inzending van het Nederlandsch Museum tot een verweer geroepen achtte, had ik het meer op zijn weg gevonden den goeden staat hiervan aan te toonen, dan over andere inzendingen aanmerkingen te zoeken, het «wanstaltige» van het model van Zierikzee nog daar gelaten. Er is soms veel voor te zeggen om aan een model *niets* te veranderen; waar echter aan No. 1788 «een 100 meter» touwwerk vernieuwd is, had men het overig deel ook wel in toonbaarder staat kunnen brengen.

O.

Oude Monumenten.

Bijschrift bij de afbeelding van het Praalgraf in O. L. Vrouwe-Munsterkerk te Roermond.

Onder de keizers Otto kwam de kunst van Oostelijk Europa tot heerschappij over Westelijk Europa. De laat-Romeinsche, oud-Christelijke kunst van Italie, door Karel de Groote ingevoerd in de Germaansche landen, werd er verdrongen door de Byzantijsche, ten onrechte Romaansche geheeten, omdat men meende dat zij hoofdzakelijk de vrucht van herinneringen aan de laat-Romeinsche periode was, terwijl niet Italie maar Byzantium haar bakermat is geweest.

In de Nederlanden werden toen nog geen andere kunstwerken gesticht dan kerken, en de Byzantijsche stijl kende voor beeldhouwen en schilderkunst geen ander emplooi dan tot versiering der ruimte. Beeldhouwers en schilders waren toen slechts décorateurs. In de Germaansche landen begonnen zij echter spoedig zelfstandig op te treden, en ontstonden zelfgedachte, individueele kunstwerken.

Het oudste beeldhouwwerk in ons land, dat van dit streven getuigt, is het Praalgraf in O. L. Vrouwe-Munsterkerk te Roermond. Die kerk werd in 1218 gesticht door Gerard III, Graaf van Gelre en Zutfen. Zijne moeder Richardis, uit het van Scheyren-Wittelsbachsche huis¹⁾, weduwe van Otto I, Graaf van Gelder, stichtte het Cistercienservrouwenklooster te Roermond, en was zelve daarvan de eerste abdis, van 1220 tot haar dood in 1231. Toen Gerard III op 21 October 1229 overleden was, liet zij dit praalgraf oprichten, waar het stoffelijk overschot van zijne vrouw op 5 Mei 1231 werd bijgezet. Het dagteekent dus van 1230.

In 1873 werd het hersteld «dank zij de milddadige belangstelling van Z. K. H. Prins Frederik der Nederlanden.» Tot mijn grooten spijt kan ik niet mededeelen hoe het was vóór die herstelling, daar ik het vroeger niet heb gezien en te vergeefs elders dienaangaande inlichtingen heb gezocht.

Afgaande op den huidigen toestand, meen ik te mogen aannemen dat het niet zooveel geleden had of het bood voldoende gegevens voor eene werkelijke herstelling en eischte het geen fantasie-bijwerk, dat zóó licht het oorspronkelijke bederft.

1) Mr. L. A. J. W. Baron Sloet. Oorkondenboek de Graafschappen Gelre en Zutfen tot op den slag van Woeringen 5 Juni 1288. 's Gravenh. 1872, deel I bl. 362.

In eene uitvoerige studie, vergezeld van een minder geslaagde afbeelding, wordt het praalgraf door den Rector Ch. Creemers¹⁾ aldus beschreven:

«Op een breed uitspringend granieten voetstuk, dat zeventien centimeter boven den vloer uitsteekt, verrijst een steenen praalbed ter hoogte van zeven en tachtig centimeter; zijn bovendeck is samengesteld uit twee vast tegen elkkaar geschoven zerken, die van boven twee centimeter uitgediept de levensgrootte (185 centimeter) beeltenissen dragen van Gerardus III, graaf van Gelder en Zutphen, en van diens gemalin Margareta van Brabant. Deze fijn gepolijste zerken hebben elk een lengte van tweehonderd achttien, en gezamenlijk eene breedte van honderd vijfendertig centimeter; zij rusten aan den buitenkant op twaalf granieten kolonnetten, wier rijke kapitelen in verband staan met een keurig gebeitelde lijst, die het geheele praalbed als met een krans van loover en bloemen omvat. Onder die lijst, tusschen de kolonnetten, prijken twaalf paneelen in vorm van drieblad uitgesneden, waarop afwisselend de blazoenen van den graaf en de gravin geschilderd zijn. Dezelfde blazoenen versieren mede den binnenkant der mantels en den benedenrand van het bovenkleed dier vorstelijke beelden.

«Het witte bovenkleed der gravin daalt in enge plooien tot over de voeten neder en is met een smallen gordel om hare lendenen vastgegespt. Een gouden mantel is even om hare schouderen geslagen. Zij rust met het hoofd, evenals haar gemaal, op een gouden kussen. Een breede, geplooidde, witte band, van boven gesloten, strekt haar tot hoofddekseel en is door een breed lint onder de kin vastgemaakt. Haar gouden haarlokken worden in een net samengevat. Edelgesteenten versieren haar halssnoer; op haren boezem hangt, aan een gouden lint, een groote in goud gevatte karbonkel; eene robijnen ring prijkt aan haar vierden rechtervinger.

«Gerardus rust aan de rechterzijde zijner gemalin. Om zijnen hals schittert een parelsnoer, zijn rood onderkleed is met een boord van edelgesteenten omzoomd; zijn blauw bovenkleed daalt tot de hielen af en wordt door een smallen gordel, waaraan eene beurs hangt met een geldstuk daarin, midden om het lichaam vastgegespt. Zijn rechtervinger draagt eenen ring, zijn boezem eenen in goud gevatten karbonkel en de groene met goud afgezette vorstelijke mantel hangt om zijne schouderen.

«Beide beelden liggen in de houding eens beginnenden te slapen, met de handen op de borst en de voeten naar het Oosten gekeerd.»

Aldus de heer Creemers. Ik twijfel of hij terecht de mantels «vorstelijke» noemen mag. De kleeding bestond toen hier te lande uit tunica en mantel. Deze waren meestal van laken en vielen in weinige, groote plooien neêr. Dientengevolge gaven de beeldhouwers dergelijke

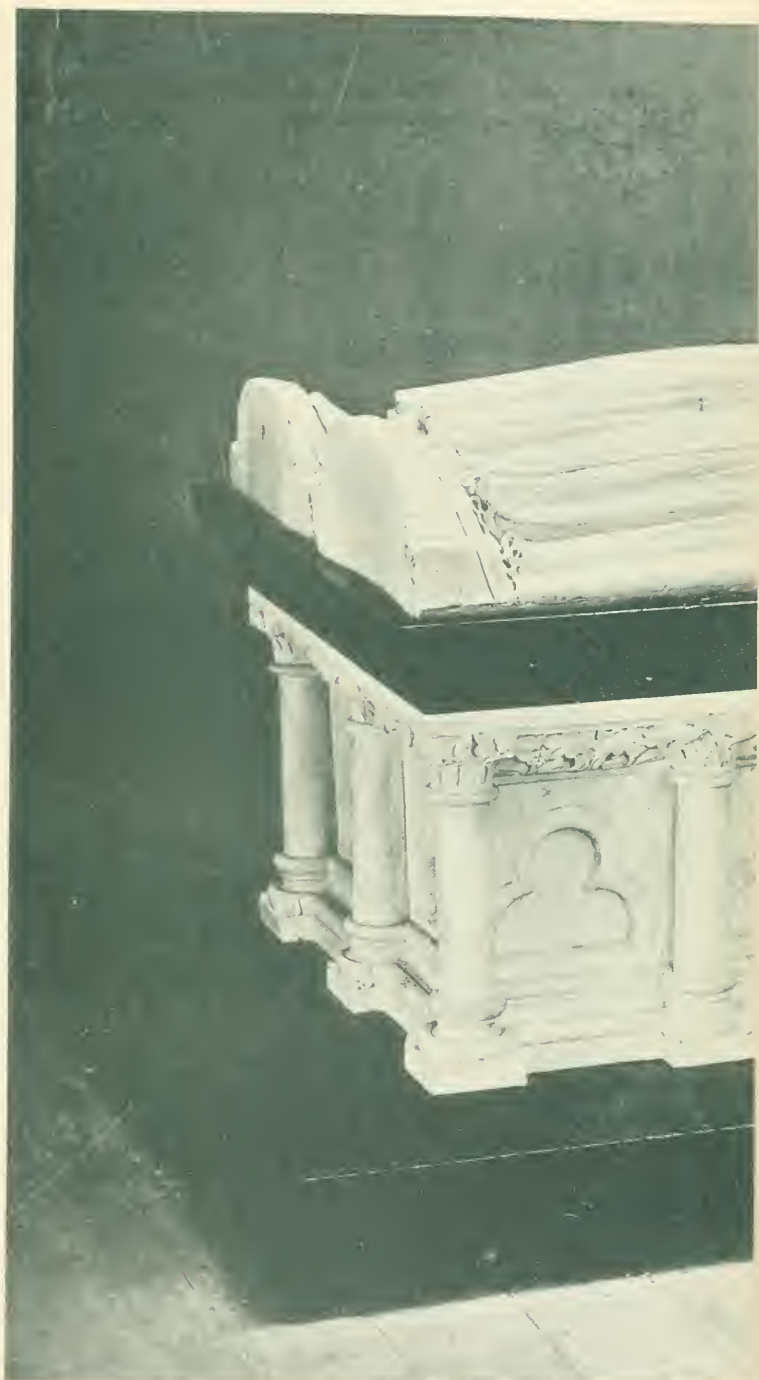
1) Ch. Creemers, Rector. Het praalgraf van Gerardus III, graaf van Gelder en Zutphen en van diens gemalin Margareta van Brabant, alsmede andere grafsteden in O. L. Vrouwe-Munsterkerk te Roermond. Publ. Soc. Limb. XIV, 1877, 433. Ook afzonderlijk te Roermond bij J. J. Romen en Zonen, 1878.

OLIE-MIS-TERKIERK TE ROERMOND.

HET PRAALGRAF IN C

plooien aan de draperiën van hunne beelden en hebben deze ook zacht toeloopende bochten.

Dit, gelijk ook de houding en de proporties der beelden, bewijst hoe de Nederlandsche beeldhouwer meer dan de Fransche en de Duitsche uit dien tijd trachtte de natuurlijke vormen en evenredigheden getrouw te blijven.

De uitvoerige bewerking van de plooien herinnert aan den Byzantijnschen stijl, gelijk ook de uitvoerige bewerking van het haar, de voetlove op elken hoek der basementen van de zuiltjes der grafstede, die zuiltjes zelve, de bonte beschildering, het overdadige goud en de talrijke juweelen.

De kapiteelen der zuiltjes, niet in teerling- maar in kelkvorm en versierd met motieven ontleend aan het plantenrijk; de uit blad- en bloemmotieven samengestelde lijsten boven de paneeltjes; de driëblad-vormige bogen in de paneeltjes — zijn zoovele afwijkingen van den zuiver Byzantijnschen stijl, zooals men slechts aantreft bij werken uit het laatste gedeelte van die periode.

In het begin der dertiende eeuw werd te Leuven een praalgraf gesticht ter eere van Hendrik I, hertog van Brabant, overleden in 1235. Vergelijkt men dit met het praalgraf te Roermond, dan zal men het laatste de voorkeur geven om den meerderen eenvoud, de grootere sierlijkheid en oprechter waarheid.

P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK.

Te Bolsward is er een allerinteressantst monument van baksteenbouw uit het laatst der XIIIe eeuw, namelijk de kleine of Broerenkerk; de beschrijving is te vinden bij v. d. Aa, II pag. 553, en bij M. E. van der Meulen, Bolswards Kunst en Kunstgeschiedenis (Sneek 1888) pag. 6, waar ook de westgevel afgebeeld is.

Deze kerk is gesticht door «eenige Edelen en vrome lijdten uit het kwartier Westergoo,» ten behoeve van de Minderbroeders of Franciscanen, die zich in 1281 te Bolsward waren komen vestigen. Blijkens den stijl van het gebouw, dagteekent het uit de laatste jaren der XIIIe eeuw. Men zegt dat het hout dat daarbij gebezigd werd, afkomstig was uit het Kreilerbosch — thans een zandplaat in de Zuiderzee, ten Westen van Stavoren.

Het is het oudste monument van Bolsward en een der oudste van geheel Friesland, en niet slechts nauw verbonden aan de geschiedenis en lotgevallen der stad, maar bovenal hoogstmerkwaaardig als specimen van onze oude baksteen-architectuur.¹⁾

1) Het is nog gevuld met gebeeldhouwde grafzerken.

Het zou een waar vandalisme zijn, als dit monument werd vernietigd! en het is zaak dat ieder die in historie en kunst belang stelt, daartegen opkomt.

In de laatste jaren werd het gebouw niet meer gebruikt voor den eeredienst, men verhuurde het als magazijn, en onderhield het niet meer.

Herstelling is evenwel zeer goed mogelijk en zou het tot een allerschilderachtigst gebouw maken.

VICTOR DE STUERS.

Volgens eene mededeeling in het Bouwk. Weekbl. is het gebouw opgetrokken uit lichtgele oude Friesche reuzenmoppen van gemiddeld $30 \times 15 \times 10$ cM. Het inwendige is zeer eenvoudig met kolommen zonder kapiteelen en een houten gewelfde zoldering met geprofileerde ribben en nok.

Bij eene opmeting door dr. Peters werd in den linker-zijgevel een reuzenmop gevonden, waarin het jaartal 1196 staat gegrift, welke waarschijnlijk afkomstig is van het oorspronkelijk gebouw, op welks grondslagen de Broerenkerk werd gesticht.

De kerk onderging in het midden der 15^e eeuw eene herstelling. De vroeger in de kerk aanwezige koorbanken staan thans in de Martinikerk.

Het voorstel tot verkoop van de kerk werd met 191 tegen 121 stemmen verworpen, waardoor het gebouw voorloopig is gered. Moge het noodzakelijk onderhoud nu ook spoedig geschieden.

In Alkmaar wordt een der merkwaardigste particuliere huizen met ondergang bedreigd. De gevel van het huis aan de Pieterstraat B No. 9, afgebeeld en beschreven in de Noord-Hollandsche Oudheden van C. van Arkel en S. W. Weissman II, 1, blz. 47 en 48, verkeert in zeer bouwvalligen toestand en eischt dringende verbetering. De eigenaar schijnt niet bereid persoonlijk de noodige gelden, geschat op f 700.—, te verschaffen en trachtte te vergeefs dit bedrag door belangstellenden bijeen te doen brengen.

Het gebouw verkeert nog geheel in den toestand zooals die in 1804 beschreven werd, alleen is de gevelsteen met het wapen van Jerusalem, die trouwens eerst ongeveer 12 jaar geleden in den gevel werd geplaatst, thans naar een ander perceel overgebracht.

Volgens de kronyken van Bikelenberg en Van der Wouden, stichtte de Roomsche koning Willem in 1252 te Alkmaar een huis, hoek Paardensteeg en Pieterstraat, hetwelk reeds lang verdwenen is.

Het hier besproken gebouw staat naast of op den grond van 't koning Willems huis en wordt onder het volk ook wel onder dien naam aangeduid, ofschoon het volgens Mr. van der Feen de Lille, van wien wij bovenstaande bijzonderheden mochten vernemen, eerst na 1500 dateert. Toch blijft het een der oudste en belangrijke gevels van Alkmaar, waarom wij van harte hopen dat het ruimer vloeien der bijdragen of de belangstelling van den eigenaar spoedig het behoud moge verzekeren.

De Boddelpoort te Nijmegen is, althans voorloopig, behouden. Na langdurige discussie werd 2 Nov. l.l. het voorstel van Dr. F. Banning, om een proef te nemen met een plantsoenaanleg rond het monument, volgens het plan van den gemeentearchitect, met 15 tegen 4 stemmen aangenomen.

Door den Minister van Binnenlandsche zaken en door adressen van ingezetenen, van den Ned. Oudheidk. Bond, van het Oudheidk. Genootschap en van Gelre was op behoud van dit gebouw aangedrongen en op de kunst- en historische waarde hiervan gewezen. Door Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers werd eene beschrijving van het gebouw met twee afbeeldingen hiervan geplaatst in Eigen Haard van 26 October l.l. Een warm pleidooi tot behoud werd door J. Huf van Buuren geleverd in de N. R. Ct. van 11 October.

De «Opmerker» bevat een artikel waarin geprotesteerd wordt tegen de restauratie van het stadhuis te Kampen door Dr. Cuypers. Voornamelijk wordt afgekeurd het afbreken van de stoep en den uitgang aan de straat uit het jaar 1791, het herstellen van de reeds bij den brand van 1540 verdwenen overhuizingen en pijnakels en het weder opsieren der daklijsten.

Op voorstel van B. en W. van Delft heeft de raad een crediet van f 1800.— verleend tot herstel van het metselwerk aan de toren van de oude kerk aldaar.

Men is voornemens het fraaie raadhuis (met toren) te Genneep in den oorspronkelijken stijl te herstellen.

De zaak is bij een deskundige in onderzoek.

N. R. Ct.

Met het oog op de noodzakelijkheid van eenige herstellingen aan het stadhuis te Middelburg hebben B. en W. op de begrooting voor 1001 f. 2500 uitgetrokken voor voortzetting der restauratie van dit prachtig monument van 16^e eeuwse bouwkunst.

N. R. Ct.

Zaterdag 6 Oct. zijn de werkzaamheden aan de buitenrestauratie der St. Walburg te Zutphen voor dit jaar geëindigd. Van het Noorderhoofdportaal tot aan het voorfront der Zuiderdwarsbeuk is thans de geheele gootlijst met de plintstukken der balustrade en de eerste laag van de lysten der aanwezige conterlorts en vijfhoekige pijnakels gesteld.

N. R. Ct.

In de hedennamiddag gehouden raadsvergadering werd de noodzakelijkheid betoogd om een begin te maken met de herstelling van de Karolingische kapel op het Valkhof te Nijmegen. Reeds vroeger was door burg. en weth. te kennen gegeven, dat, zoolang er door den raad nog geen plan is vastgesteld van hetgeen tot verbetering van den toestand zou kunnen worden gedaan, geen gelden voor dat doel konden worden uitgegeven, maar dat, mocht de raad tot het doen van herstellingswerken aan de gebouwen op het Hof (kapel en ruïne) besluiten, zij uitvoering in eens den eenig mogelijken weg zouden achten.

Heden werd na eenige discussie op voorstel van den heer Dobbelmann besloten burg. en weth. uit te noodigen een restauratie-plan te ontwerpen en bij den raad ter tafel te brengen.

N. R. Ct. 4 Nov.

Korte Mededeelingen.

Door „Architectura et Amicitia“ te Amsterdam wordt eene tentoonstelling van ambachtskunst voorbereid, waarbij ook de inzending van „goede oude gebruiksvoorwerpen“ wordt verzocht. De tentoonstelling wordt gehouden van half April tot half Mei a.s. Secretaris der commissie is de heer Jan Kalf, Marnixstraat 425 te Amsterdam.

Een Wouter Crabeth in het Museum te Antwerpen.

Verleden jaar gedurende een bezoek aan 't Antwerpsche Museum, afdeeling oude kunst, viel mij op eene vrouwefiguur als herderin, in den catalogus onder No. 600 vermeld als «Pastorale, école flamande, fin XVIIe siècle.»

Niet de artistieke waarde van dit doek hield mij staande, doch de verbazing dat dit in alle opzichten zoo sterk aan de Utrechtsche school herinnerende schilderij een Vlaamsch werk zou zijn.

Bij nadere bezichtiging bleek mijne verbazing alleszins gegrond geweest te zijn, daar ik de handteekening van Wouter Pietersz. Crabeth vond, n.l. W. P. C. (aaneen) rabeth.

Zooals men weet is deze Wouter Pietersz. een kleinzoon van den beroenden Goudschen glasschilder Wouter Crabeth. Hij werd geboren te Gouda, omstreeks 1593, was een leerling van Cornelis Ketel en zooals uit zijn werk en ook alweer uit bovengenoemd schilderij te Antwerpen zeer duidelijk blijkt, hoogstwaarschijnlijk ook een leerling van Abraham Bloemaert te Utrecht. Hij stierf kort vóór 16 Juli 1644.

Zijne biographie vindt men in den catalogus der tentoonstelling van oude schilderkunst te Utrecht in 1894 door E. W. Moes en C. Hofstede de Groot, met rectificatie van den laatste in Oud-Holland XIII, bldz. 53

No. 44 van die tentoonstelling, «de kaartspelers,» eigendom van den heer Max Pflaum te Falmenburg, is een van zijn zeer zeldzaam voorkomende stukken.

Het eenig bekende stuk in ons land is een schutterstuk voor den St. Jorisdoelen te Gouda van het jaar 1642, waarop hijzelf als kapitein voorkomt, in 't Stedelijk Museum te Gouda.

Kramm vermeldt van zijn werken alleen «de ongeloovigheid van Thomas,» door Persyn¹⁾ en van Dalen in plaat gebracht en een altaarstuk van 1628 in de kerk te Purmerend, waarvoor hij f 300.— ontving.

Over de Crabeths leze men nader het artikel van Luit. Kol. N. Scheltema in Obreen's Archief VI.

Den «Conseil d'administration de l'Académie royale des beaux-arts» stelde ik als samensteller van den Antwerpschen catalogus van een en ander in kennis, doch daar men hoogstwaarschijnlijk hier geen acht op sloeg (ik ontving tot nog toe taal noch teeken ten antwoord), acht ik opneming in 't Bulletin niet misplaatst, vooral met het oog op de groote zeldzaamheid van Wouter Pietersz Crabeth's werken.

C. H. C. FLUGI VAN ASPERMONT.

1) Reynier van Persyn, geboren te Alkmaar 1615, overleden te Gouda kort vóór 23 November 1668, was zijn schoonzoon en waarschijnlijk zijn leerling. Ook zijn neef Jan Ariens Duif (geboren te Gouda 1617) was zijn leerling.

Hollandsche schilders (grof- en fijn-) te Londen in de 16^e eeuw.

In het zooeven verschenen X^e deel van de Publications of the Huguenot Society of London — en behandelend de «Returns of aliens dwelling in the city and suburbs of London» komen de volgende namen voor van grof- en fijnschilders uit de Nederlanden herkomstig.

<i>John Ewottes</i> , paynter	1552
<i>Stephanus vand' Muelen</i> , pictor.	1561
<i>Cornelio de Vischer</i> , painter	1568
<i>Rumbolde Casbyke</i> (Gaesbeek?) paynter, borne in Brabant, Catryne his wife and John their childt	1571
<i>Pengryes Inglyes</i> , borne in Flanders	1571
<i>Dericke Evercynde</i> , Hollander of occupacion a painter	1571
<i>Lewes Dewale</i> , borne in Flanders a paynter, hath a wife called Mary, borne in Brabant and 4 young children	1571
<i>John Bonner</i> , painter, a Dutchman	1571
<i>John Harrys</i> and his wife, painter, born in Holland and 2 children have bijne here ij yeres	1571
<i>Rozeland Arton</i> , borne in Antwerpe	1571

Den Haag, Sept. 1900.

M. G. W.

V R A G E N.

Kerkinterieurs van A. Cuyp.

De heer J. C. Overvoorde kan ik op zijn vraag naar het aan A. Cuyp toegeschreven kerkinterieur te Rouaan mededeelen, dat ik dit schilderij een zestal jaren geleden gezien en het toen voor een werk van H. C. van Vliet gehouden heb. Vermoedelijk is het een gezicht in een der Delftsche kerken.

Behalve Cuyp's gezicht in de Dordtsche kerk in het museum te Innsbruck is mij nog een tweede bekende in het Suermontd museum te Aken, (No. 32) hetwelk links echt A. C. gemerkt en uit de bekende verzameling du Bus de Gisignies afkomstig is. Bedrieg ik mij niet, dan is het een gezicht uit het O. in den Zuidelijken omgang van het koor. Gaarne stel ik mijn exemplaar van den door Noehring te Luebeck naar het schilderij vervaardigden lichtdruk ter controle voor den heer Overvoorde beschikbaar.

C. H. D. G.

Den heer W. Steenhoff is het onverklaarbaar dat ik den naam van Hobbema zou willen schenken aan «de Voorde» van Ruisdael in de collectie Six. Mag ik hem verwijzen naar hetgeen ik schreef in de Ned. Spectator van 25 Augustus j.l.: «de onder No. 121 en 151 op mijn naam gestelde toeschrijvingen wensch ik als niet meer dan gissingen beschouwd te zien, die wellicht nader onderzoek verdienen.»

Het zou mij verheugen, indien den heer Steenhoff dit onderzoek omtrent No. 121 wilde instellen. Het thema der Hobbema-achtige Ruisdael's en de Ruisdael-achtige Hobbema's is nog niet behandeld en het onderzoek leidt derhalve wellicht tot verrassende resultaten. In afwachting moet ik hem rectificeeren, dat het vrijwel geheel overeenkomstige schilderij te Weenen niet een Ruisdael, maar juist een Hobbema is. Ik vermoed dat hem na afloop van dit onderzoek de gissing, die ik eens in een particulier gesprek met Jhr. Six uitsprak, niet meer zoo geheel onverklaarbaar zal voorkomen, moge zij juist zijn of niet.

C. H. D. G.

ERRATA

Het artikel op blz. 35 van het vorig bulletin vermeld als overgenomen uit de N. Rotterdammer Courant, was hierdoor ontleend uit het tijdschrift «Woord en Beeld» en van de hand van Dr. C. Hofstede de Groot.

Blz. 48 regel 11 v. o. lees voor G. Doedes: Enno Doedes Star.

2e Jaargang.

No. 3.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Januari 1901.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f2.50

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Wolwevershaven 37, Dordrecht, of A. PIR, Ruysdaelkade 39, Amsterdam.

Officieele Mededeelingen.

Toegetreden tot lid:

de heer W. Martin, onder-directeur van het Mauritshuis te 's Gravenhage.

Bedankt als corresponderend lid door:

Mr. H. S. Veldman, archivaris te Delft.

Bescherming van Monumenten.

II.

(*Vervolg van bladz. 60*).

In de vorige aflevering van het bulletin behandelde ik de wenschelijkheid der beschrijving en classeering van de oude bouwwerken en van de verdeeling over twee lijsten, met name een algemeene lijst, waarop alle eenigszins belangrijke gebouwen dienden vermeld te worden, en een engere lijst, waarop alleen die meesterwerken mochten geplaatst worden, wier buitengewoon architectonisch of historisch belang hun behoud onder alle omstandigheden tot plicht stelt.

Deze beschrijving, hoe noodzakelijk en belangrijk ook om voldoende gegevens te verzamelen over de nog aanwezige bouwwerken, blijft echter slechts een voorloopig werk, als het ware het samenstellen van den legger voor hen, die met het toezicht op de naleving der na te noemen bepalingen zullen belast worden.

Beschouwen wij thans de middelen, die aangewend kunnen worden om de oude kunstwerken tegen te spoedigen ondergang te beschermen.

1°. In de eerste plaats is noodzakelijk, dat de eigenaars of gebruikers van geclasseerde gebouwen niet overgaan tot afbraak of eenigszins ingrijpende veranderingen zonder tijdige voorafgaande kennisgeving aan de Commissie. Niet slechts tegen afbraak moet gewaakt worden, maar evenzeer, zoo niet meer, tegen onkundige verfraaiingen of restauraties, die, met de beste bedoelingen ondernomen, door de onvoldoende bekwaamheid van den architect, de geheele bouwkundige waarde van het gebouw kunnen vernietigen. Reeds de Montalembert wees in zijn «Vandalisme en France» op het «Vandalisme Déstructeur» en het «Vandalisme Restaurateur» als de grootste te bestrijden vijanden. 1)

Deze verplichte kennisgeving vindt men in bijna alle nieuwere wetgevingen o. a. in Beieren, het ontwerp van Baden, Frankrijk, Pruisen, Hessen (1818), Hamburg, Griekenland, Oostenrijk, Rusland, Turkije, enz. In Saksen en Hessen heeft de staat de particuliere vereenigingen gesteund door iedereen aan te sporen om aan deze vereenigingen tijdig kennis te geven van voorgenomen verbouwingen. Dit geschiedde o. a. ten behoeve van de «Deutsche Gesellschaft für Anthropologie, Ethnographie und Urgeschichte» te Leipzig en den «Histor. Verein» in Hessen (1841).

1) Revue des deux mondes 1833, p. 477.

Aan de verplichte kennisgeving worde een termijn verbonden, binnen welken zonder speciaal verlof van de Commissie of van den Minister niet met de werkzaamheden mag begonnen worden. In Beieren is deze termijn gesteld op 8 weken ¹⁾, doch in het algemeen zal 14 dagen voldoende zijn, mits de termijn in bijzondere gevallen verlengd kan worden. In dien tusschentijd worde aan de Commissie of haar vertegenwoordiger toegang verleend tot het doen van opmetingen, afteekeningen of fotografische opnamen.

Bij den grooten kring van particuliere gebouwen op de groote lijst zal de kennisgeving de Commissie in staat stellen om te trachten langs vreedzamen weg afbraak of beschadiging te voorkomen, of zich in verbinding te stellen met particulieren of vereenigingen, die tot behoud van het gebouw willen medewerken.

2°. Dient de mogelijkheid geopend te worden om het bouwwerk te onteigenen, hetgeen ook nu niet is uitgesloten, doch thans praktisch van geen waarde is, daar het bouwwerk reeds lang vernield zal zijn voor de onteigening tot stand kan komen. Om dit te voorkomen is eene bepaling vereischt, waarbij het verboden wordt, buiten toestemming der Commissie eenige verandering aan te brengen, wanneer de onteigening is aangevraagd, waartoe de medewerking van den Minister worde verplicht gesteld. Door deze verplichte samenwerking tusschen Commissie en Minister is men gewaarborgd, dat geen onnoodig gebruik gemaakt zal worden van dezen uitersten maatregel. ²⁾ Het zal echter noodzakelijk zijn om, ingeval de onteigening door de Commissie mogelijk geacht wordt, den termijn, gedurende welken alles in den status quo moet blijven, te kunnen verlengen, totdat de Minister beslist heeft of er termen aanwezig zijn voor het aanvragen van onteigening. Ook deze verlenging dient tot een bepaalden termijn, bijv. van een maand, beperkt te blijven. Onteigening moet alleen kunnen worden toegestaan, indien het gebouw zóó groote kunst- of historische waarde bezit, dat het behoud kan geacht worden in het algemeen belang te zijn en er tevens een nieuwe verkrijger te vinden is, die het gebouw wil overnemen en voldoende waarborg kan stellen, dat het door hem behoorlijk zal onderhouden worden. Of dit zal geschieden door den staat, de gemeente, of een particulier of vereeniging is onverschillig. Vereenvoudiging en vooral bekorting der onteigeningsprocedure zal hierbij aanbeveling verdienen.

Wordt de onteigening niet toegestaan of wordt er niemand gevonden, die zich het gebouw wenscht aan te trekken, dan zal het ook volgens deze bepalingen niet te behouden zijn, doch zal de Com-

1) Bij overtreding 1000 Mark boete.

2) De mogelijkheid tot onteigening wordt o. a. gesteld in Denemarken en Frankrijk 1887, Hongarije 1881, Rumenie 1893, Engeland, Italie 1877, Griekenland 1834 en Turkije 1884.

missie althans in staat gesteld zijn tijdig de noodige gegevens te verzamelen en opmetingen te doen verrichten.

3°. Een derde bepaling zij, dat bij het oprichten van inrichtingen, die gevaar of hinder kunnen veroorzaken, in de omgeving van de genoteerde gebouwen, aan de Commissie gelijke kennisgeving gezonden worde, als reeds voor de eigenaars der omliggende panden bij de hinderwet is verplicht gesteld. Aan de Commissie worde gelijke bevoegdheid gegeven als aan die eigenaars om zich op grond van gevaar voor het geclasseerde gebouw tegen de aanvraag te verzetten. Dergelijke bepalingen vindt men o. a. in de Grieksche en in de Turksche wetgevingen.

4°. Aan de eigenaars of gebruikers van geclasseerde gebouwen worde de verplichting opgelegd om aan de Commissie of haren vertegenwoordiger toegang te verschaffen tot het gebouw tot het doen van opmetingen, mits hiervan tijdig worde kennis gegeven. Eene gelijke bepaling in Engeland heeft daar nooit reden tot aanmerking gegeven.

5°. Een thans veel ondervonden bezwaar, waaraan te gemoet gekomen kan worden, is, dat waar een aan particulieren behoorend gebouw restauratie behoeft, waarvoor de eigenaar de noodige fondsen niet kan of wil verschaffen, het verleenen van subsidie hiervoor thans zeer wordt tegengehouden door de mogelijkheid, dat het gebouw na enkele jaren toch wordt vernield, waardoor de gemaakte kosten geheel verloren zijn. Dit betreft natuurlijk alleen het geval, dat de eigenaar toestemming wil geven tot de restauratie door derden en dat rijk, gemeente of particulieren bereid zijn hiervoor de noodige gelden te verstrekken. In dergelijke gevallen kan men van den eigenaar eene verbintenis vorderen, dat hij het huis in dien staat zal laten, doch deze verbintenis is zuiver persoonlijk en kan hoogstens tot eene actie tot schadevergoeding leiden. Het afbreken of verninken kan men hem niet beletten en bij eigendomsoverdracht mist men tegen den nieuwen verkrijger alle recht. De bekende geschiedenis met het slot te IJselstein bewijst, dat ook de strengste persoonlijke verbintenis hier door kwaadwilligen kan ontdoken worden. Wil men zekerheid hebben, dat het gebouw werkelijk behouden blijft, dan dient er mogelijkheid te bestaan om de verplichting te gieten in den vorm van eene zakelijke verbintenis, die op het huis blijft rusten, onverschillig wie eigenaar is of wordt. Op handige wijze heeft men te Brussel getracht dit te bereiken voor de door de gemeente gerestaureerde huizen op de Groote Markt, door de verplichting tot behoud in den ouden toestand te kleeden in den vorm van een zakelijk recht ten behoeve van het stadhuis.¹⁾ Wegens het belang der zaak laat ik het hiertoe gebruikt formulier hierachter als bijlage volgen. De hier gevonden uitweg is echter m. i.,

1) Vastgesteld in de zitting van den gemeenteraad van 28 Mei 1883.

althans volgens ons recht, niet onaanvechtbaar en zoude daarenboven, indien deze afdoende bleek, slechts in zeer bijzondere gevallen zijn aan te wenden, als bij het stadhuis te Brussel, waar nog de geheele omgeving het eigenaardig cachet heeft bewaard. Eene wetsbepaling, waarbij de mogelijkheid werd geopend om de verplichting tot behoud in den ouden toestand als een op het huis drukkend zakelijk recht te construeeren en in de kadastrale registers te doen aanteekenen zoude hier de mogelijkheid scheppen om zonder nadeel van den eigenaar het behoud van het gebouw te verzekeren. Overwegende bezwaren kunnen hieraan niet verbonden zijn, daar eene dergelijke inschrijving natuurlijk alleen zoude kunnen geschieden met volkomen instemming en medewerking van den eigenaar, die voor de door dit verband mogelijke waardevermindering van zijn pand door de aangebrachte verbetering of op andere wijze kan schadeloos gesteld worden.¹⁾

Thans zullen nog slechts bij uitzondering particulieren gevonden worden, die hiervoor de fondsen zouden willen verstrekken, doch dit aantal zal toenemen, naarmate meer het besef doordringt van het belang om het behoud te verzekeren van de goede voorbeelden van oude architectuur en de hierdoor aan de omgeving geschonken eigenaardige beking.

Voor de aan particulieren of hiermede gelijk te stellen corporaties behorende gebouwen, die niet op de engere lijst voorkomen, zoude ik de beschermende bepalingen tot de vijf bovengenoemde willen beperken.

Te bezwaard kunnen zij niet geacht worden, daar de onder 1°. genoemde kennisgeving toch reeds meestal door de bouwpolitie wordt vereischt, de 5de bepaling alleen met toestemming van den eigenaar in toepassing kan komen en de 3^e en 4^e slechts weinig hinderende uitbreidingen zijn van bestaande verplichtingen. Ook de onteigening is thans reeds mogelijk, wanneer de wetgever het geschied- of oudheidkundig belang als voldoende grond wil aanmerken en ook bij de voorgestelde regeling zal zonder zijne goedkeuring niet tot onteigening kunnen besloten worden. Alleen zal deze dan spoediger te verkrijgen zijn en vóór dat de afbraak of vernieling van het gebouw de toepassing illusoir maakt.

Eene speciale regeling voor de bezittingen der kerkgenootschappen komt mij voor in strijd te zijn met ons recht na de wet van 10 September 1853, No. 102 en de opheffing van het Kon. Besl. van 16 Augustus 1824, No. 45. Waar echter juist onder de bezittingen der kerkgenootschappen zoovele hoogst belangrijke gebouwen ressorteeren, daar ware het

1) In de Rijnprovincie wordt bij restauratie van particuliere gebouwen aan de eigenaars door inschrijving in het „Grundbuch” de verplichting opgelegd het gebouw in statu quo te onderhouden en zonder toestemming van hoogerhand geen ingrijpende veranderingen aan te brengen, cf. Dr. Paul Clemen, die Denkmalpflege in der Rheinprovinz. Düsseldorf 1896, bl. 12 en 25.

gewenscht, dat deze van hoogerhand op het belang van dit bezit gewezen werden en bij hen speciaal werd aangedrongen om steeds althans het advies der Commissie in te winnen. Verplicht vindt men o. a. de goedkeuring gesteld in het Edictum Pacea en in Beieren (1827, opnieuw bekrachtigd in 1881), Portugal (1890) en Denemarken. In Pruisen werd reeds in 1841 en 1855 op medewerking aangedrongen en in Waldeck-Pyrmont werd dit aan de predikanten op het hart gedrukt. Door de kerkgenootschappen zelf werden o. a. bepalingen tot verzekering van het behoud getroffen door den Evang. Ober-Kirchenrath in Pruisen (1887), het Evang. Consistorium in Wurtemberg en door de hogere katholieke geestelijkheid in 1883 en 1888. In Baden werden zelfs door den aartsbisschop geestelijke verzorgers der kerkelijke oudheden benoemd om met den conservator saam te werken.

In ons land werd voor de katholieken een degelijke bepaling getroffen volgens de acta et decreta Synodi Provinciae Ultrajectensis 1865, vermeld in het bekend artikel van Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, «Holland op zijn smalst» in den Gids 1873, blz. 365.

De daar geciteerde bepaling luidt:

«Absque consensu episcopi nulla altaria fixa diruere licet, nullas picturas statuas aliasve sculpturas amovere et cum aliis immutare, nulla monumenta demoliri.»

Voor de aanstaande hervormde predikanten gaf Prof. F. Pijs, te Leiden, kort geleden een overzicht der kerkelijke bouwstijlen als onderdeel der kerkgeschiedenis, hetwelk hij kon toelichten door een aantal lichtbeelden naar bekende bouwwerken. Zoover mij bekend, werd dit goede voorbeeld aan andere universiteiten nog niet gevolgd. Toch zoude dit ten zeerste aanbeveling verdienen. De predikanten kunnen een belangrijken en gunstigen invloed uitoefenen tot behoud der kerkgebouwen; ook hier maakt het onbekend vaak onbeminde.

Met meer kracht zoude ik willen optreden bij de aan den staat of openbare lichamen toebehoorende gebouwen, of die weinige particuliere gebouwen, die als van het hoogste belang zijnde op de engere lijst een plaats vinden. Daar blijven de reeds genoemde bepalingen van kracht, doch wenschte ik hiernevens bepaald te zien:

1°. Ingrijpende verbouwing, restauratie of afbraak is verboden zonder toestemming van den Minister van Buitenlandsche Zaken, die niet besluit zonder het advies der Commissie gehoord te hebben. Bij de aanvraag dienen detailteekeningen overgelegd te worden en met de werkzaamheden mag niet begonnen worden binnen een bij de wet te bepalen termijn, die in bijzondere gevallen door den Minister kan verlengd worden. Voor noodreparaties kan, na advies van de Commissie, bekorting van den termijn worden toegestaan.¹⁾

1) Men vergelijke de bepalingen in Engeland, Frankrijk, Oostenrijk, Hongarije,

Een dergelijk voorschrift is niet alleen noodig tegen vernieling en onkundige restauratie, maar evenzeer tegen te ver gaande restauraties, die in een herbouw dreigen te ontaarden. Hierbij overwegen de Oostenrijksche aanschrijving (Normative f. Cons. II. Section § 24 p. 35), die aanraadt de restauraties te beperken tot wat vereischt is tot het onderhoud en de verwijdering der latere toevoegsels. Voltooiing van ontbrekende deelen in den stijl van het geheel wordt daar beperkt tot «bijzondere gevallen met de grootste voorzichtigheid en niet dan door volkomen zaakkundige personen.»

2°. Bij onvoldoend onderhoud worde de Minister bevoegd verklaard om op advies van de Commissie maatregelen tot behoud voor te stellen. Is de eigenaar hiertoe niet bereid, dan zij de Minister bevoegd te bevelen, dat de noodige reparaties op staatskosten geschieden, behoudens verhaal op den eigenaar voor hetgeen het gebouw hierdoor in waarde is vermeerderd volgens taxatie van deskundigen en bij geschil door den rechter te bepalen. Weigert de eigenaar deze kosten te voldoen dan is onteigening mogelijk volgens de waarde van het gebouw vóór de restauratie. ¹⁾

De toepassing van deze zeer ingrijpende bepaling zal natuurlijk beperkt worden door de hieraan voor den staat verbonden geldelijke verplichtingen, die haar grens vinden in de door de Kamers te verleenen credieten, zoodat voor belangrijke opdrijving der uitgaven niet meer gevaar dreigt dan thans. De Kamers toch zullen het in haar macht hebben door het bepalen der credieten de kosten te doen blijven binnen de door haar te stellen grenzen.

3°. Ten slotte acht ik het gewenscht, dat alle rijksgebouwen van erkende hooge kunst- of historische waarde in één beheer worden gebracht onder den Minister van Binnenlandsche Zaken en de afdeling van Kunsten en Wetenschappen. Ons land is te klein om aan elk departement te kunnen beschikken over een rijksbouwmeester geheel doorkneed in de studie der oude bouwkunst, zoodat het van het toeval zal afhangen of de gebouwen der andere departementen onder voldoende deskundig toezicht gesteld zijn. In Frankrijk, waar de ge-classceerde gebouwen ressorteeren onder de «Commission des monuments historiques» zijn hiervan uitgezonderd die welke behooren tot de «Service des bâtimens civils et des palais nationaux» of tot de «Service des édifices diocésains.» De eersten staan onder het «Bureau des bâtimens

---

Denemarken, Zweden, Beieren, Baden, Italie 1889, Rumenie 1893, Rusland 1889, Bosnie, Brazilië, enz.

De straf bij overtreding is in de verschillende landen eene boete van 5 pd. st. tot 500 flor. benevens de verplichting om het in strijd met de wet verrichte op eigen kosten te doen herstellen. In Engeland kan de boete gepaard gaan met een maand hechtenis, in Brazilië met 4 jaar tuchthuisstraf.

1] Vergelijk de Hongaarsche wetgeving.

civils, de laatsten onder de «Direction des cultes», waarbij gelijksoortige regelingen getroffen zijn als bij de Commission des monuments historiques. Eene dergelijke regeling, die voor Frankrijk mogelijk is, zoude bij ons financieel te bezwarend zijn. De splitsing heeft zich in Frankrijk van nadeelige werking getoond en wordt vrij algemeen als een der grootste gebreken in de overigens uitstekend werkende Fransche regeling beschouwd.

Zoolang bij ons eene vereeniging onder één departement niet is verkregen, zullen nadere bepalingen getroffen moeten worden, waardoor de opvolging van de wenschen der Commissie bij gebouwen behoorende onder het beheer van andere departementen, zooveel mogelijk wordt verzekerd.

Het hier gegeven overzicht zoude onvolledig zijn, wanneer ik naliel te wijzen op de bepalingen 1°. over verbod van uitvoer en recht van voorkoop ten behoeve van den staat; 2°. over opgravingen.

De eerste soort bepalingen zullen slechts dan betrekking kunnen hebben op monumenten, wanneer onderdeelen hiervan worden verwijderd en als roerend goed verkocht. In dat geval zullen echter reeds de bovengenoemde bepalingen in werking getreden zijn door de noodzakelijk voorafgaande vermindering van het bouwwerk. Dat dit niet tot de onmogelijkheden behoort, bewijst de te koop aanbidding van den gevel van het huis de Steenrots te Middelburg.

Verbod van uitvoer reeds te zeer in strijd met onze rechtsopvattingen is in het algemeen ongewenscht, daar de naleving zonder een leger van ambtenaren toch niet is te verzekeren. De goedwilligen zullen er zich aan onderwerpen, waardoor de markt voor deze artikelen tot het land beperkt wordt en de prijzen neiging zullen vertoonen tot dalen. De minder nauwgezetten onder de handelaars zullen echter gemakkelijk middelen vinden om het verbod te ontduiken en hiertoe te eerder overgaan door de kunstnatige prijsvermindering in het binnenland, die hen bij uitvoer een dubbele winst verzekert. Een dergelijk verbod werkt dus in plaats van te beschermen, gelijk Dr. Much reeds aantoonde, als een indirecte uitvoerpremie ten bate van de overtreders.

Het verbod geldt thans o. a. in Italie (cf. Edictum Pacca), Griekenland, Turkije, Bosnie (alleen uitvoer met verlof), Egypte en vroeger in Oostenrijk. ¹⁾ In Spanje is volgens de N. R. Ct. van 28 Dec. II., 1ste blad A, een wetsontwerp in gelijken geest bij de Cortes ingediend.

De nadeelen van het verbod leidden volgens Helfert (1897) in Griekenland tot ernstige overweging van de afschaffing.

1) Nog kort geleden werd Prins Chigi wegens verkoop van een Botticelli veroordeeld tot gevangenisstraf en eene boete van 315,000 frs. [de waarde van het schilderij]. [N. R. Ct. 27 Oct. 1900, I A.] en werd een nieuw proces begonnen tegen Adolfo Sanguinetti en Enrico Pardo te Rome wegens uitvoer van eene buste van Benvenuto Cellini.

Een recht van den staat op gevonden voorwerpen gelijk men nu o. a. nog in Beieren, Zweden, Rumenie (taxatie onderling of door het gerecht) en Griekenland (halve waarde) aantreft, werkt nadeelig, daar het de vinders aanspoort om hun vondst te verbergen.

Voorkoop levert verschillende bezwaren op en is overigens onnoodig, waar de onteigening mogelijk is.¹⁾

Ten slotte de bepalingen over opgravingen. Ook deze betreffen meer de roerende goederen en zullen, althans in Nederland, slechts hoogst zelden voor bouwwerken in aanmerking komen. Alleen blijft het gewenscht om evenals in de meeste landen te bepalen, dat wetenschappelijke opgravingen alleen mogen plaats hebben na voorafgaande kennisgeving aan de Commissie ¹⁾ en onder de verplichting om steeds de Commissie of haren vertegenwoordiger bij de werkzaamheden toegang te verleenen ²⁾ en de bepalingen in acht te nemen, die door de Commissie in het belang der te ontblooten gebouwen mochten noodig geoordeeld worden, ³⁾ — dit laatste onder beroep op den Minister.

Tevens worde aan de onderzoekers de verplichting opgelegd om na afloop der werkzaamheden een beredeneerd verslag bij de Commissie in te zenden. In Frankrijk, Italië en Hongarije kan ten behoeve van opgravingen de grond onteigend worden. In Hongarije heeft men zelfs eene tijdelijke onteigening voor den duur van het onderzoek toegelaten. De duur hiervan mag echter niet den termijn van drie jaren overschrijden.

Bij toevallige ontdekking van bouwwerken, oude wegen of bruggen, gelijk in de venen van Valthe, worde de kennisgeving aan de Commissie verplicht gesteld en een termijn bepaald binnen welken de werkzaamheden niet mogen worden hervat, ten einde de Commissie in staat te stellen opnemingen te doen en zoo noodig voorstellen tot behoud van het gevondene bij den Minister in te dienen.

Na de voorafgaande korte uiteenzetting van de voornaamste bepalingen, die voor ons land voorgeschreven zouden kunnen worden, rest mij nog een kort overzicht van den feitelijk alhier bestaanden toestand.

Het Kon. Besl. van 16 Augustus 1824, No. 45, hetwelk ten doel had de macht der kerkbesturen te beperken en de oprichting van nieuwe kerkgenootschappen te bemoeilijken, eischt in Art. 2 o. a. voorafgaande koninklijke toestemming van de reeds bestaande (kerken) te

1] O. a. Griekenland, Zweden, Baden, Italië, Rusland, Turkije, Bosnie, Bulgarije, enz.

2] O. a. Baden, Pruisen, [beperkt] Oostenrijk, Turkije. In Oostenrijk kan de vertegenwoordiger zoo noodig zelfs de leiding overnemen. In Italië, het klassieke land der opgravingen, heeft men sinds 1877 een speciaal korps van deskundigen voor dit toezicht gevormd.

3] Bepalingen en waken voor opgravingen bestaan o. a. in Hessen, Italië, Oostenrijk en Turkije.

herbouwen of aan dezelve eene veranderde inrichting te geven« en geeft alleen vrijheid tot «de werken van noodzakelijk onderhoud, die de instandhouding der gebouwen mocht vorderen.» In Art. 5 wordt ook voor het «wegbreken, vervoeren of vervreemden» of «zich eenige andere beschikking veroorloven met opzicht tot de in de kerken geplaatste voorwerpen van kunst of geschiedkundige gedenkstukken» voorafgaande toestemming vereischt. De uitgebreide macht hier aan den koning gegeven werd met het geheele Kon. Besl. vernietigd bij Kon. Besl. van 24 October 1868, No. 143, als in strijd met de Grondwet en de wet van 1853, No. 102. In België bleef het Kon. Besl. van kracht en gaf nog kort geleden aanleiding tot de veroordeeling van een geestelijke wegens vervreemding van kerkgoederen zonder voorafgaande toestemming (zie Bulletin I, blz. 146 — 148). De afschaffing van de beperkende bepalingen gaf aan de kerkbesturen de volkomen vrijheid om naar willekeur te handelen met de aan hun zorgen toevertrouwde gebouwen. De ondervinding van de laatste jaren toont voldoende aan op welke wijze door hen hiervan gebruik en misbruik is gemaakt. Waar in de kerkbesturen slechts bij uitzondering deskundigen zitting hebben en de bouwkundigen, die door hen met het toezicht belast zijn, niet altijd waarborg geven van voldoende kennis der oude bouwstijlen, zal een verplichte kennisgeving van voorgenomen verbouwingen en het hierdoor mogelijk tijdig advies der Commissie althans de goedgezinde kerkbesturen tegen ongewild vandalisme beschermen.

De opheffing van het Kon. Besl. van 1824 stelde de kerkgenootschappen gelijk met andere corporaties en particulieren, aan wie in het beheer of wanbeheer van hun bezittingen geheel de vrije hand gelaten wordt, behoudens de voor het hier besproken doel niet bestemde bepalingen der bouwpolitie. Slechts een uiterst middel staat ook thans reeds ter toepassing, met name de onteigening ten algemeene nutte. Zoodra men het publiek belang erkent van het behoud der beste bouwwerken, heeft men in deze wet een middel om in het uiterste geval in te grijpen. Er blijft dan echter het gevaar dat het bouwwerk reeds onherstelbaar verminkt kan zijn voor dat de onteigeningsprocedure alle bij de wet geeischte stadien heeft doorloopen. Alleen door toepassing der spoedbepalingen van Art. 69—72 voor besmetting voorgeschreven zoude hier bij tijdig ingrijpen het succes te verzekeren zijn.

Meer bevoegdheid bezit de staat tegenover de gemeenten en provincien. Bij de gemeenten is goedkeuring van Gedeputeerde Staten vereischt voor het ruilen, vervreemden, bezwaren en verpanden van onroerend goed (gemeentewet Art. 194 c.) en wordt het onderhoud van gemeente eigendommen verplicht gesteld (Art. 205 o. en 231). Zijn hiervoor geen gelden uitgetrokken, dan kunnen deze door Ged. Staten op de begrooting gebracht wor«en (Art. 212). Tegen vervreemding

zijn de bepalingen afdoende en tegen afbraak kan gewaakt worden door de aan den burgemeester in Art. 70 2°. verleende bevoegdheid tot schorsing van besluiten in strijd met het algemeen belang. Is hij hierin nalatig dan kan hij op dien grónd ontslagen worden. Tegen het opzettelijk verwaarloozen van gemeenteeigendommen voorziet de wet slechts onvoldoende. Wel kunnen de hiervoor noodige bedragen desnoods tegen den zin van den Raad of het Dagelijksch Bestuur op de begrooting gebracht worden, doch, als het stadsbestuur weigert de uitgetrokken gelden ook werkelijk te besteeden en de noodige werken te doen uitvoeren, mist men hiertegen alle macht.

Voor het provinciaal bestuur bevat de provinciale wet analoge bepalingen (Art. 32, 105, 107, 109, 112).

Bovengenoemde bepalingen *kunnen* toegepast worden, doch het zal grootendeels afhangen van den minister of van hen die hem adviseeren, of er ook werkelijk van gebruik gemaakt wordt. Van de vernietiging van een besluit tot verkoop vindt men o. a. een voorbeeld bij den beker van Veere en bij den Campveerschen toren aldaar (zie Bulletin II, pag. 54). Besluiten tot afbraak zijn, zoover mij bekend, nog nooit door vernietiging als in strijd met het algemeen belang getroffen.

Het valt ook niet te verwachten, dat steeds de minister, wiens departement zooveel omvat, op het gebied van oudheidkunde speciaal zooveel studie heeft gemaakt, dat van hem zelf hierbij een krachtige aansporing uitgaat. Waar dit toevallig wel het geval is, zal dit aan de oude monumenten licht ten goede komen, doch dit blijft uitzondering en geen regel. De minister heeft dus een steun noodig, die zoo noodig op het dreigend gevaar attent maakt en hem door de kracht van zijn adviezen en het gewicht van zijn erkende bekwaamheid een steun geeft bij de beraadslagingen in de Kamers.

Een dergelijke steun ontbrak tot 1874 geheel. De droevige toestand van vóór dit jaar en het weinige, wat voor dien tijd verricht was, werd op zoo meesterlijke wijze door Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers in het bekende Gidsartikel «Holland op zijn smalst» beschreven, dat weldra werd ingezien, dat Nederland iets doen moest, wilde het niet op kunstgebied onder de doode volken worden bijgezet. Onder impulsie van het Gidsartikel werd nog in 1874 bij K. B. eene commissie ingesteld van Rijksadviseurs van Gedenkteeken en van Vaderlandsche Geschiedenis en Kunst, aan wie werd opgedragen:

1°. De zorg voor het behoorlijk onderhouden en herstel van die gebouwen, welke historische- of architectonische waarde hebben, het hievoor voorlichten en voorstellen doen.

2°. Advies over nieuw op te richten rijksgebouwen.

3°. Toezicht op rijksmusca.

Deze commissie fungeerde tot 1879. De reeds van de oprichting af aan de inrichting verbonden bezwaren en de later bijgekomen ge-

schillen tusschen de leden der commissie deden den minister Kappeyne van de Coppelo tot opheffing besluiten.

De persoonlijke geschillen kunnen hier onbesproken blijven, doch de algemeene bezwaren tegen de inrichting dienen althans kort aangestipt, waar de oprichting wordt voorgesteld van eene commissie, die, althans uiterlijk, veel overeenkomst vertoont met de hier besproken commissie van Rijksadviseurs.

De commissie was bij K. B. ingesteld en werd bij K. B. ontbonden, doch de minister achtte het gewenscht hierover het gevoelen der kamer te hooren. Vandaar uitvoerige besprekingen,¹⁾ waarbij door Lenting, van Eick, Saagmans Vader, van Wassenaer van Catwyck, v. d. Kaay, Roëll, v. Namen tot Eemnes, Verheij, Teding van Berkhout en Oldenhuis Gratama gewezen werd op de gebreken, doch algemeen op behoud der instelling na grondige reorganisatie werd aangedrongen. Slechts Fransen van der Putte en Rutgers van Rozenburg drongen op opheffing aan. Het behoud van de commissie scheen dan ook bijna verzekerd, toen de minister plotseling zijn draai nam en zich tot reorganisatie niet in staat, althans niet bereid verklaarde. Het amendement van Lenting, hetwelk ten doel had de reorganisatie voor te bereiden, werd nu met 42 tegen 33 stemmen verworpen, waarbij verschillende leden, die in het algemeen zich voor het behoud verklaard hadden, thans tegen het amendement stemden na de ondubbelzinnige verklaring van den minister.

De bezwaren door de verschillende leden ontwikkeld betroffen de samenstelling en de te uitgebreide werkzaamheid der commissie. Het eerste betrof slechts de bestaande commissie en het daarbij besprokene kan thans een leiddraad zijn om deze gevaren, voor zooverre zij werkelijk bestonden, te voorkomen. Het bezwaar over te uitgebreiden kring van werkzaamheid was zeer gegrond. Eene commissie, die over werken van oude kunst moet oordeelen, is niet in de eerste plaats aangewezen om over nieuwe werken te beslissen. De oudheid behoort aan de oudheidkundigen, de nieuwe architectuur aan de hedendaagsche kunstenaars.

Ook het aan de commissie toegekende toezicht op de musea leidde slechts tot moeilijkheden. Voor de musea zijn in de eerste plaats aansprakelijk de directeuren. Zij alleen, die dagelijks in en met hunne verzamelingen leven, kunnen over de behoeften, leenten en gebreken oordeelen. Blijkt de directeur hiertoe niet in staat, dan dient hij vervangen te worden; geen met de verzamelingen niet geheel vertrouwde commissie kan hier verbetering aanbrengen. Boven de directeuren staat de minister, die bij zijne beslissingen zich kan laten

1) Handelingen 1878-1879 II 397—400 en 403—412, I 71, Bijl. A. Hoofdst. V. No. II blz. II en No. 13, blz. 25.

voorlichten door de afdeeling Kunsten en Wetenschappen aan zijn departement. Elke verder tot advies geroepen commissie kan slechts verwarring stichten en onnoodige rivaliteit.

Geheel anders staat het met de zorg voor de oude monumenten. Hierbij is eene commissie niet slechts overbodig, maar onmisbaar. Het verwondert dan ook niet, dat bij de tegen de commissie uitgebrachte bezwaren, men algemeen een woord van lof had voor hare werkzaamheid op het gebied der oude monumenten.¹⁾

De commissie van rijksadviseurs daalde ten grave, doch een zeer belangrijk gevolg van haar werkzaamheid werd gelukkig niet in haar val medegesleept, ofschoon ook deze bij de begrootingsdebatten voor 1880 een aanval te verduren had. Door de meerdere zorg sinds 1874 aan de oude monumenten besteed werd het noodig hiervoor speciale krachten aan het ministerie te verbinden, waarvoor de afdeeling Kunsten en Wetenschappen werd in het leven geroepen, waarvan de kundige referendaris sinds de oprichting pal staat voor de aan zijn zorgen toevertrouwde belangen.

Wanneer trots het gebrek aan regeling nog betrekkelijk zooveel gedaan is ten behoeve der oude bouwwerken en nog zooveel is gered, waarvan de ondergang nabij scheen, ja waarover dikwijls reeds het doodvonnis was uitgesproken, dan is dit in de eerste plaats te danken aan de onvermoeide waakzaamheid en onafgebroken toewijding van den referendaris Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers. Toch zal hij de eerste zijn om te erkennen, dat tot verzekering van het bestaande eene wettelijke regeling onontbeerlijk is. Hoe dikwijls toch werd niet verkregen wat men hoopte of kwamen de pogingen tot behoud te laat door gebrek aan tijdige mededeeling? Men zie slechts de circulaire van den commissaris der koningin in Zuid-Holland van 3 Juni 1889 A No. 800, 1ste Afd. naar aanleiding van een rondschrijven van den minister aan de gemeenten in zijne provincie gezonden:

«Herhaaldelijk werd op verzoek van den Minister van B. Z. tot de Gemeentebesturen een uitnoodiging gericht, om aan Zijne Exc^{ts}. Departement tijdig kennis te geven van voorgenomen slooppingen, verbouwingen of herstellingen van oude raadhuizen, kerken, torens, kasteelen, poorten, merkwaardige gevels of andere monumenten, opdat de gelegenheid besta, daarvan afbeeldingen en opmetingen te doen maken. Ook werd mededeeling verzocht van de besteigering van zoodanige gebouwen, opdat van de steigers gebruik gemaakt zou kunnen worden om het bouwwerk op te meten en daarvan architectonische teekeningen te vervaardigen.

1] Men vergelijke de woorden van Teding van Berkhout, bl. 399, „in dit opzicht heeft zij veel goeds gedaan, niemand zal dit ontkennen.”

In weerwil van die herhaalde uitnoodigingen, verzuimen vele gemeentebesturen daaraan gevolg te geven en worden bij voortduring oude gebouwen, welke voor de kennis onzer kunst of onzer geschiedenis belangrijk kunnen zijn, gesloopt of hersteld, zonder dat daarvan opmetingen gedaan of afbeeldingen vervaardigd worden.

«Volgens mededeeling des ministers meenen somtijds de Gemeentebesturen dit verzuim te kunnen verdedigen door de bewering dat de bedoelde gebouwen geen waarde voor kunst of geschiedenis bezitten, doch de minister meent dat daarmede geen genoegen kan genomen worden, omdat de Gemeentebesturen niet altijd in staat zijn die waarde te beoordeelen; een klein — en oppervlakkig beschouwd — onbelangrijk gebouw, kan vaak voor de kennis onzer oude architectuur gewichtige gegevens opleveren.

«Met verwijzing naar mijne circulaires van den 15^{den} Februari 1880, An^o. 230 (1^e afd.) en van den 27sten Januari 1888, An^o. 124, (1^e afd.) heb ik de eer u dringend uit te noodigen in voorkomende gevallen stipt naar den wensch des ministers te handelen.»

De herhaling van dergelijke aanschrijvingen in 1880, 1888 en 1889 bewijst genoeg hoe weinig hieraan gevolg gegeven werd. Het is dan ook meer geluk dan wijsheid, indien de regeering door tijdige, officieele kennisgeving het dreigend gevaar kan bezweren. Wanneer dit gebeurt geschiedt het meestal door de talrijke persoonlijke relaties van den referendaris, die, gesteund door andere belangstellenden, het onheil weet af te weren. Is de regeering hiermede echter gedekt? Mag zij bij een zoo groot kunstbelang afhankelijk zijn van hetgeen een ambtenaar als particulier persoon weet te bereiken? Of wordt het niet meer dan tijd, dat er eene regeling getroffen worde om, althans zooveel mogelijk, te verzekeren, dat men in staat zij te oordeelen en zoo noodig in te grijpen, vóór dat reeds zooveel is vernietigd of verknoeid, dat behoud onmogelijk blijkt?

Een wettelijke regeling zal steeds bezwaren ontmoeten, omdat zij een beperking medebrengt van het privaat bezit. Vandaar dat het zeer uitvoerige Italiaansche ontwerp van 1872 nog steeds ontwerp bleef. Men zal dus verplicht zijn dit ingrijpen te beperken tot het hoog noodige, wil men een Kamer vinden die het ontwerp sanctioneert, en eene bevolking, die medewerkt bij de uitvoering. Doch waar men niet meer vraagt dan noodzakelijk blijkt, mag men daar ook niet medewerking van den wetgever verwachten om vandalisme te keeren, waar het zich vergrijpt aan het hoogste goed van het volk? Mag men daar niet verwachten dat het nationaal gevoel hem den blijvenden roem van het vaderland doe stellen boven het mogelijk tijdelijk voordeel van den bezitter? Mogen wij daar niet onderschrijven de woorden van minister Correnti, bij de indiening van het Italiaansche ontwerp, dat een wet,

die de voorwerpen van oudheid en kunst bewaart voor de minachting der onkundigen en de winzucht der speculanten een zedelijke wet is, omdat zij handelingen verhindert, die individuen zoowel als volken tot schande strekken, en de waardeering bevordert van de edelste uitingen van het schoone en ware?

Met Victor Hugo mogen wij schrijven: ¹⁾ «Le moment est venu, où il n'est plus permis à qui que ce soit de garder la silence. Il faut qu'un cri universel appelle enfin la nouvelle France au secours de l'ancienne. Tous les genres de profanation, de dégradation et de ruine menacent à la fois le peu qui nous reste de ces admirables monuments du moyen âge ou s'est imprimée la vieille gloire nationale, auxquels s'attachent à la fois la mémoire des rois et la tradition du peuple.» Zoo schreef Hugo in 1825 en Frankrijk ontwaakte.

Van der Kaay wees er op bij de behandeling van het amendement Lenting tot behoud van de commissie van Rijksadviseurs, hoe door de door haar ontwikkelden goeden invloed het Nederlandsche volk begon te ontwaken, doch «volkomen wakker is het nog niet.»

Volkomen wakker was het nog niet, zeide men in 1879, en het is het thans evenmin na 22 jaren, ja, men zoude geneigd zijn te gelooven, dat het weer op nieuw geheel in den dut geraakt. Trots de onvermoeide werkzaamheid van den referendaris van K. en W. dommelt het Nederlandsche volk nog en beseft het niet de waarde van het bezit aan kunstwerken, die door verwaarloozing langzaam te gronde gaan of door onkunde en gebrek aan aesthetisch gevoel voor goed vernietigd worden en ontstolen aan de gemeenschap.

Wakker is het nog niet, voortdurend hooren wij van aanslagen op het weinige nog bestaande door gemeenten, kerkbesturen of particulieren en steeds volgen nieuwe Jobstijdingen.

Ontwaakt is het nog niet, want terwijl alle beschaafde natiën de bescherming hunner gedenkteeken verhieven tot een cerepligten hunne reeds belangrijke wetgevingen verbeterden, sluimert Holland rustig voort en werd de eenige bestaande speciale bescherming in het Kon. Besl. van 1824 afgeschaft, verdween de beschermende commissie en werd sinds dien tijd van regeeringswege geen poging gedaan tot eene reorganisatie der instelling, ontdaan van de gebreken. ²⁾

Ontwaakt is het nog niet, doch wordt het dan eindelijk geen tijd dat het Nederlandsche volk ontwaakt? Of zal men wachten tot het nog behoudene is vergaan of gerasceerd?

Dan echter zal het te laat zijn en zal het ontwaakte volk slechts

1) Guerre aux démolisseurs, oeuvres compl. Litt. et phil. mêlées p. 228.

2) Ofschoon geregeld op de begrooting een post is uitgetrokken voor een Rijkscommissie voor de monumenten als onderdeel van Art. 197 van de VIIde afd. van het Vde hoofdstuk [begrooting 1901.]

kunnen neerzien op onherstelbare ruïnen en verdwenen kunst. Dan zal het wenschen niet meer ontwaakt te zijn om zich de wroeging te besparen over zooveel achteloosheid.

Dit te voorkomen is de plicht van alle Nederlandsche oudheidkundigen en architecten. Het is hun plicht, om vóór allen te waken, dat het nageslacht hen niet behoeft te verwijten, dat zij hebben gezien, maar niet gehandeld.

Ik heb gemeend hier uiteen te moeten zetten wat volgens mijne meening gedaan zoude kunnen worden. De aangegeven middelen zullen in vele opzichten onvolledig zijn en voor verbetering vatbaar. Mogen anderen hierin eene aansporing vinden om te trachten het voorgestelde te verbeteren en ernstig saam te werken, opdat wij eene voor Nederland passende wetgeving op dit gebied helpen voorbereiden, vóór dat de kunstwerken, wier behoud zij zal verzekeren, door onachtzaamheid en onkunde zijn te gronde gegaan.

Dordrecht, Januari 1901.

J. C. OVERVOORDE.

BIJLAGE.

FAÇADES DE LA GRAND PLACE.

Intervention de la Ville aux
polices d'assurance.

A la présente police est intervenue la Ville de Bruxelles représentée par son Collège des Bourgmestre et Échevins en vertu l'acte du
reçu par M

et passé entre le sieur

et la ville, par lequel la Ville s'est d'une part engagée à restaurer et à entretenir la façade de la dite maison; et d'autre part, une servitude a été constituée à son profit sur le dit immeuble pour l'utilité de l'hôtel de ville de Bruxelles.

Pour assurer l'exercice de cette servitude pendant tout le temps prévu par les parties et jugé nécessaire pour compenser les dépenses faites par la Ville de Bruxelles, il est entendu que dans la somme indiquée ci-dessus comme représentant la valeur de l'immeuble assuré, la façade restaurée aux frais de la Ville est comprise pour une somme de
et qu'en cas de sinistre, l'indemnité correspondante doit être affectée exclusivement à la restauration de la façade; en conséquence l'assuré confirmant l'exposé qui précède, déclare par les présentes déléguer à la Ville de Bruxelles, qui accepte, la portion de l'indemnité qui pourrait être due par la compagnie en cas d'incendie pour la dite façade; le soussigné déclare consentir à ce que le paiement de l'indemnité à due concurrence se fasse directement aux mains de la Ville de Bruxelles qui s'engage à en affecter le montant à

la restauration de la façade. La Compagnie, de son côté, s'engage à effectuer le paiement comme il vient d'être dit. Le sieur

justifiera vis-à-vis de la Ville chaque fois que celle-ci le trouvera nécessaire du paiement des primes, et la Société s'engage formellement vis-à-vis de la Ville, au cas où la prime ne serait pas payée par l'assuré, à la prévenir et les effets de l'assurance ne cesseront que quinze jours après l'avertissement.

Le plan de la façade restaurée par la Ville qui est destiné à servir éventuellement à l'estimation des indemnités, est celui que est annexé à la minute de l'acte du ci-dessus
rapporté et les parties déclarent le bien connaître.

Berichten over Nederlandsche Musea.

De Textiele kunst in het Nederlandsch Museum.

I.

Tot deze afdeeling zijn de volgende verzamelingen uit het Nederlandsch Museum te brengen:

- A. Geweven stoffen en gobelins.
- B. Kant.
- C. Borduurwerk (waarbij merklappen enz.).
- D. Kleedingstukken.

Van de onder A. en C. genoemde rubrieken is de «Zettelkatalog» gereed gekomen, zoodat het thans mogelijk is een overzicht te geven van 's museums bezit.

Ik bepaal mij ditmaal tot de geweven stoffen.

Deze collectie, grootendeels in 1877 aangekocht van den heer Colinet, is sedert door enkele geschenken en in het afgelopen jaar door stelselmatigen aankoop vermeerderd. Zij bestaat thans uit een driehonderdvijftig verschillende weefsels, een aantal, waarvan de beteekenis eerst duidelijk wordt, indien men weet, dat het Berlijnsch museum ongeveer 10.000 stofstalen bezit, het Kensington weinig minder, de Königliche Gewebesammlung te Krefeld 7000, het Germaansch Museum 2500, enz.

De verzameling is thans tentoongesteld in twee waaierstandaards,

aldus ingericht dat zoowel de geheele standaard als elk der vleugels draaien kan, zoodat het mogelijk is ieder der weefsels op het gewenschte licht te brengen.

Bij de rangschikking der stoffen bracht hun gering aantal eigenaardige moeilijkheden mede.

Een scheiding naar de grondstoffen b.v., zoodat zijden weefsels van wollen en linnen afzonderlijk worden gehouden, bleek onmogelijk, waar van een bepaald type uitteraard slechts in een der materialen een staal aanwezig was. En ook een technische indeeling, zoodanig b.v. dat damasten, fluweelen en gebrocheerde stoffen uiteen wierden gehouden, kon om dezelfde reden niet worden ingevoerd.

Eene rangschikking, berustend op de ontwikkeling van het ornament, bleek ten slotte de alleen mogelijke.

Ter vergemakkelijking van het overzicht, werd de chronologische orde niet strikt in acht genomen. Het scheen b.v. beter het granaat-appelmotief van de XVe en het begin der XVIe eeuw te doen volgen door al de groote patronen die in den loop der XVIe eeuw tot omstreeks 1600 daaruit voortkwamen en eerst daarna de stoffen met een uit losse, gestyleerde blaadjes of bloemen bestaand patroon, gelijk de Italiaansche z.g. *petits velours*, in te voegen, dan deze karakteristiek-verschillende versieringswijzen volgens de dagteekening van haar ontstaan door elkaar te plaatsen.

Ook voor latere perioden is deze methode toegepast en men vindt dus o.a. de met een eenvoudige «*semis de fleurs*» versierde weefsels uit het einde der XVIIe en het begin der XVIIIe eeuw weer bij elkaar geschikt, nadat de groote patronen uit het tijdperk van Lodewijk XIV alle zijn voorafgegaan.

Op dit overzicht der Europeesche weefselornamentiek, volgt een nog zeer kleine afdeeling van Oostersche weefsels (uitsluitend Perzisch en Turksch), waarna een eveneens nog geringe collectie gedrukte stoffen de verzameling besluit.

Bij elk der weefsels is een etiket gevoegd, dat den vermoedelijken ouderdom er van aangeeft en, slechts zelden, ook de nationaliteit.

Inderdaad scheen mij bij het opgeven der origine het meest mogelijke voorbehoud dringend noodzakelijk. Sinds Bock's werken is men maar al te veel er aan gewoon op dit gebied eene wetenschap voor te wenden, die, bij nader onderzoek, elken vasten grond blijkt te missen. Oudere catalogi van stofcollecties — als de door Bock voor het museum te Weenen in 1865 opgestelde of die van het Kensington, door Dr. Rock in 1876 geschreven — plegen bij elke stof nauwkeurig te vermelden in welk land zij werd vervaardigd. Bock weet reeds in de XVe eeuw de fabrikaten van Tours en Lyon te onderscheiden, hij houdt Florentijnsch, Genueesch en Venetiaansch maaksels uit elkaar en Dr. Rock slaagt er zelfs in een Doorniksch satijn aan te wijzen.

Onnoodig te zeggen, dat geheel deze expertise louter op fantasie of, in het beste geval, op de toevallige vindplaats van een stof berust.

Of er in de XVe eeuw in Vlaanderen iets anders dan onver sierde halfzijden stoffen werd geweven is m. i. bij den huidige stand der wetenschap nog niet te beslissen en de fabrikaten der verschillende Italiaansche steden zijn nog door ongeveer geen enkel goed criterium uit elkaar te houden. Volkomen terecht zegt Brinckmann ¹⁾: «Ueber die Unterschiede der Fabrication in allen diesen Städten ist bis jetzt so gut wie nichts mit Sicherheit ermittelt.»

Het is trouwens begrijpelijk, dat juist bij deze industrie nationale kenmerken bijna geheel ontbreken. Niet alleen omdat — zooals in de meeste gevallen historisch te bewijzen is — de weefkunst door het eene volk aan het andere geleerd is, maar ook omdat de gezochtheid der producten van een oude weverijstad jongere concurrenten noopte allereerst hun kracht in imitatie te zoeken. Hoe lang vertoonen Italiaansche weefsels sporen van Arabischen invloed — omdat de Palermitaansche stoffen nu eenmaal beroemd waren!

Zelfs Venetië, waar de zijde-industrie het tot zoo grooten bloei bracht en de regeering met zorg toezag dat het product der weverijen in alle opzichten voortreffelijk was (de onder staatstoezicht vervaardigde panni de parangon), versmaadde het niet voor export de weefsels van andere Italiaansche steden na te maken. ²⁾

Zoo heeft ook Lyon aanvankelijk zijn kracht gezocht in het navolgen van Italiaansche weefsels en wist, in de 17^e en 18^e eeuw, heel Europa niet beter te doen dan Lyon te imiteeren.

Voor deze latere periode kon de schrijver van den catalogus van het Germaansch Museum dan ook met alle reden zeggen: «Weniger leicht lassen sich auch hier an den Seidenstoffen Kriterien für den Ort ihrer Entstehung, Unterschiede der einzelnen Fabriken aufweisen, zumal durch den unbestrittenen Vorrang Frankreichs und seines nunmehrigen Hauptortes in der Seidenindustrie, Lyon, Jahrhunderte hindurch der Gesamtproduktion des Abendlandes ein ziemlich einheitliches Gepräge verliehen wird.»

Van Bock's *Geschichte der Seidenweberei* ³⁾ (1859) tot het in 1899 verschenen werk van Alan S. Cole, *Ornament in European Silks*, vertoont de wetenschap dan ook een schijnbaren achteruitgang en de, bij mijn weten, laatste catalogus van een stoffencollectie (de Neurenbergsche van 1897) ziet er in de attributies veel onkundiger uit dan die reeds genoemde allervroegste.

Dit ontwaakt bewustzijn van onze onkunde is natuurlijk inderdaad een groote vooruitgang.

1) Führer durch das Hamburgische Museum für Kunst und Gewerbe (1894) — S. 24.

2) Broglio d'Ajano — Die Venetianische Seidenindustrie (Stuttgart 1893) — S. 37 f.

3) Geschichte der Liturgischen Gewänder — I S. 1—121.

Ik voor mij meen daarom, dat voorloopig de beste indeeling volgens nationaliteit die van Pariset ¹⁾ blijft, die eenvoudig een Byzantijnsch, Arabisch, Italiaansch en Fransch tijdperk onderscheidt.

De geschiedenis der weverij van versierde stoffen in Nederland is nog geheel onbestudeerd.

Men zal in de buitenlandsche literatuur daarover vrij veel vinden, maar het is mij gebleken, dat dit geheel onbetrouwbaar is. Ik heb echter redenen om aan te nemen — en zal die elders nader uiteenzetten — dat de zijde-industrie in Vlaanderen van het eind der vijftiende eeuw dagteekent en in Noord-Nederland van het eerste begin der zeventiende.

Wel liggen er — om hier nog even alleen bij het Noorden stil te staan — fluweelen van omstreeks 1500 in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, die door De Linas als «velours d' Utrecht» werden bestemd, maar deze geheel zijden fluweelen met *ingeweven* granaatpatroon onderscheiden zich door niets van de gelijktijdige Italiaansche en zijn van heel andere makelij dan het latere echte «velours d' Utrecht», een trijp met wollen pool op linnen grond, waarin het patroon is aangebracht door walsen, die een deel van den pool neêrpersten, zoodat de figuren in relief staan.

Fahijke rekeningposten deden mij zien, dat in de zestiende eeuw kostbare stoffen, te Utrecht benoodigd, uit Antwerpen werden gehaald en waar het weven van damast, eene techniek zooveel eenvoudiger dan het fluweelweven, in 1595 voor het eerst in N.-Nederland voorkomt en eene *uitvinding* van Paschier Lamertijn te Alkmaar wordt genoemd, ²⁾ acht ik het onaannemelijk dat men een eeuw vroeger reeds zoo volmaakte fluweelen, als die uit het Aartsbisschoppelijk Museum, te Utrecht zou hebben kunnen maken.

Ik meen zelfs het bewijs, dat men in Nederland vóór de XVIIe eeuw de kunst van versierde zijden stoffen te weven niet verstond, te mogen lezen in de bewoordingen van het in 1604 aan Jasper Benoist verleend octrooi tot het maken van zijdemolens, ter bereiding van zijde «om die te moegen verwercken aen allerley soorten van syde lakenen, *die men tot noch toe uit Spangien, Italic ende andere landen heeft moeten halen.*» ³⁾

Terwijl de zorg, waarmee de Amsterdamsche regeering in hetzelfde jaar «zekere Portugees» kosteloos een huis afstond ⁴⁾, om daar zijdemolens op te stellen, mits hij ieder, «dies versoekende syne molens sal vertoonen ende sulke onderrigtingen doen, dat de voors. neringe

1) Les Industries de la Soie (Lyon 1890) — p. 291 s. s.

2) Dr. O. Pringsheim — Beiträge zur wirtsch. Entwicklungsgesch. der ver. Niederl. — S. 31.

3) Resolutien der Staten-Generaal, 22 Aug. 1604. (Dodt's Archief — IV blz. 116).

4) Resolutieboek van den Oud-Raad (1603—1649) fol. 3 vo. (Vriendelijke mededeeling van Mgr. B. H. Klönne te Amsterdam).

alhier meer gedaan en by de hand genomen sal mogen worden,« m. i. eveneens voor de nieuwhed dezer industrie ten sterkste pleit.

De mogelijkheid van zijde-industrie op groote schaal wordt toch ook op de eerste plaats bedongen door een gemakkelijken invoer van ruwe zijde.

De vestiging van een Portugeesch consulaat te Antwerpen in 1490, ¹⁾ die Vlaanderen onafhankelijk maakte van Italie, dat alle reden had den uitvoer van ruwe zijde te beletten, schijnt mij voor het ontstaan der zijdeweaverij in Zuid-Nederland *het* beslissende moment, gelijk de vaart op Indië en de oprichting der O. I. Compagnie dat voor Noord-Nederland waren.

Van de ontwikkeling der zijde-industrie in ons land weten wij verder niets wezenlijks. Het blijft bij algemeenheden, die zijn samen te vatten tot het aannemen eener bloeiende zijdeweaverij, ²⁾ sedert de XVIIe eeuw, vooral te Amsterdam, Haarlem en 's-Gravenhage en, tot ver in de XVIIIe eeuw, een groote fluweelindustrie te Utrecht, Naarden en Amersfoort.

Behalve achttiend'eeuwsch Utrechtsch trijp is aan bijna geen dezer centra met zekerheid een stof toe te schrijven. Het Utrechtsch trijp was trouwens zóó beroemd, dat men het — gelyk ook met het Satin de Bruges is geschied — in Frankrijk namaakte. De invoering van een pers, waarmede o. a. velours d'Utrecht kon worden gedrukt, (*«une panne courte poil, à chaine & trame de fil, et velouté de poil de chèvre»*) wordt in de tweede helft der XVIIIe eeuw als een merkwaardig feit beschreven, waarvan Amiens en Rouen profiteerden, ³⁾ terwijl de stad Lyon een premie gaf ⁴⁾ aan den uitvinder van een toestel om *«velours façon de Hollande»* te maken.

Ongetwijfeld bestaat dus de mogelijkheid Utrechtsch trijp te vinden, dat niet in Holland werd gemaakt. En men behoeft maar de klachten te lezen van zijdefabrikanten uit de tweede helft der XVIIIe eeuw over den invoer van buitenlandsche stoffen ⁵⁾ om in te zien, dat weefsels, waarvan de herkomst uit Nederlandsche families zeker is (zooals het Ned. Mus. er in sommige japonnen bezit) toch zeer goed van vreemde makelij kunnen zijn.

Ik heb met deze samenvoeging van eenige sprekende feiten willen betoogen, dat het thans nog geen nut heeft een bepaalde stof

1) Heyd — *Histoire du Commerce du Levant* — II, p. 533 s.

2) Gedeeltelijk tengevolge van de komst der Hugenoten. Men zie het werk van Mr. H. J. Koenen en Dr. Pringsheim — a. W. — S. 32 ff.

3) Door Roland de la Platière, aangehaald bij Forrer — *Die Kunst des Zeugdrucks* — S. 74 f.

4) Pariset — I. c. — p. 342.

5) Bijlage V van Pringsheim's boekje.

aan een bepaalde fabriek toe te schrijven en vooral doen zien, dat zelfs voor ons de afscheiding van Noord-Nederlandsch fabrikaat uit het aantal overgeleverde weefsels vrijwel onmogelijk blijft.

Juist daarom is het van dubbel belang, dat het Ned. Mus. een klein aantal lapjes bezit, waarvan bekend is, dat zij uit de Haarlemsche fabriek van Heshuyzen stammen.

Jammer genoeg zijn dit echter bijna alle onbelangrijke patronen: eenvoudige verticale streepen, of kleine bloempjes en blaadjes, meest gebrocheerd, en tot het laatst der XVIIIe eeuw behoorend.

Slechts één der lapjes, en dan nog een klein en verknipt fragment, schijnt mij wat ouder te zijn en tot het midden der XVIIIe eeuw gebracht te kunnen worden. Het vertoont, op een fond van geel satijn, naturalistische bloemen en bladeren aan breede twijgen in wit rips en paars, rood, groen, lichtblauw en goud keper. Het is een zware, geheel zijden stof van verschillende scheringen, en vrij grof geweven. Vooral het satijn blijft er verre van den diepen gloed van goede satijnen te bezitten en is, tengevolge van een te schaarschen inslag en te geringe spanning niet tot een effen vlak geworden, maar ziet er meer als een netwerk uit. Toch is dit lapje, om zijn rijke kleur, niet zonder bekoring.

Voor een gedetailleerde bespreking van de kunstindustricele en -historische waarde der verzameling is na dit inleidinkje de weg gebaad.

JAN KALF.

De zeer belangrijke verzameling Japansche en Chineesche porseleinen door den heer L. D. d'Arripe te Amsterdam, 4 Augustus 1899 overleden, aan het Rijk gelegateerd, is thans in het Nederlandsch Museum te Amsterdam opgenomen en bestaat uit de volgende voorwerpen:

Een stel van drie groote vazen en twee bekers van gekleurd Chineesch porselein (familie rose).

Eene groote vaas van Japansch porselein, blauw décor.

Een stel van één vaas en twee bekers van Japansch porselein, blauw décor.

Een kan en kom van Chineesch porselein, gekleurd, met verguld bronzen monture.

Twee vazen en twee bekers van Japansch porselein, blauw décor.

Twaalf borden van Chineesch porselein, blauw décor (lange lijzen).

Drie schotels van Chineesch porselein, geribd, blauw met rood en goud.

Schotel van Chineesch porselein, veelkleurig geëmailleerd.

Twee neergehurkte figuurtjes van Chineesch porselein, veelkleurig.

Kleine terrine met deksel en schotel van Chineesch porselein, Koningsblauw.

Vijf kannetjes van Japansch porselein, blauw décor.

Kop met deksel en schotel van Chineesch porselein, veelkleurig, met Lodewijk XIV ornament en wapens.

Een theeservies van Japansch porselein, zalinkleurig, geschubt met gouden en witte chrysanten.

Drie en twintig kopjes en schoteltjes van Chineesch porselein, veelkleurig met Lodewijk XV ornament en bouquets.

Kom en schotel van Chineesch porselein, randen van veelkleurig Lodewijk XV ornament en wapens.

Twaalf kopjes en schoteltjes van Japansch porselein, blauw rood en goud décor.

Zes schaaltes van Chineesch porselein, blauw décor.

Theeservies van Chineesch porselein, veelkleurig met goud.

Negentien kopjes met schotels en deksels van Chineesch porselein. Veelkleurig (Mandarijnen décor).

Deze collectie mag als eene prachtige aanwinst voor het Museum aangemerkt worden.

Stet.

Mauritshuis.

Holbein's Jane Seymour.

Das Bildnis der Jane Seymour in der Galerie des Haag ist doch wohl eine Replik (Woltmann und Scheibler erklären es für eine gute Schulkopie). Die Haltung ist genau dieselbe des Wiener Bildes. Der Goldschmuck ist verändert, er stimmt mehr mit der Zeichnung in Windsor Castle als mit dem Wiener Bild. Dasselbe gilt vom Unterkleid, das nicht den gemusterten Stoff des Bildes, sondern den einfacheren der Studie zeigt. Das «Spanish Work» der Manchetten ist einfacher gehalten. Die Modellierung der Hände ist nicht so fein, die Behandlung des Gesichtes etwas flach im Vergleich zum Wiener Bild.

1890.

H. JANITSCHKE.

Geschichte der Deutschen
Malerei S. 468.

Met vele verontschuldigen voor de onbewuste herhaling,
voor eensluidend afschrift

1901.

J. SIX.

De schilderijen, welke ruim een jaar geleden door Graaf van Lynden te Lisse aan het Mauritshuis in bruikleen werden afgestaan (zie de beschrijving der stukken in Bulletin 1e jaarg. blz. 120), hebben dit museum wederom verlaten. Een drietal echter, de Brakenburgh, de Flinck en het mansportret van Frans Hals, zullen voorloopig nog in bruikleen blijven.

Een vierde schilderij van genoemde collectie, een groot wildstuk van Jan Weenix, is door Mevr. de Douairière van Lynden aan het Mauritshuis ten geschenke aangeboden, zoodat dit museum thans drie stukken van dezen meester rijk is.

W. MARTIN.

In het Museum Boymans is geplaatst eene schilderij van Hendrik Avercamp, bijgenaamd de Stomme van Kampen.

Zijn, door Boymans verworven schilderij is een wintergezicht. Op den voorgrond links staat een kale boom met eenige huizen: een motief, door hem meermalen gebruikt, o. a. op de schilderij in het museum te Schwerin. Van den rechter voorgrond strekt de ijsvlakte zich over de geheele breedte uit tot den achtergrond, waar rechts de horizon wordt afgesloten door een stad. Witgrijze sneeuwvlokken bedekken bijna geheel de grijsblauwe winterlucht. Door die wolken breekt het licht der ondergaande zon, fraai vervloeïend tegen de met sneeuw bedekte daken. Het ijs is vol kleine figuren: Amsterdamsche weezen, dames en heeren, die schaatsenrijden, sleedje varen, arren, kolven.

Avercamp's kunst sluit zich bij de oudere Vlaamsche school aan. Het landschap is voor hem bijzaak, de stoffage hoofdzak; de lokale kleuren hebben hun volle kracht. De naïeve opvatting en uitvoering geven zijn werk een eigenaardige bekoorlijkheid.

16 Dec. 1900.

N. R. Ct.

Koninklijk Penningkabinet te 's Gravenhage.

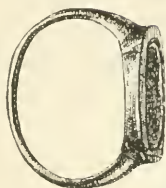
Een Romeinsche gouden ring bij Velsen gevonden.

Het is eene zeldzaamheid wanneer men in ons land gouden Romeinsche ringen met gesneden steenen vindt, te meer is dit merkwaardig als de vondst plaats heeft in een provincie waar weinig Romeinsche oudheden worden aangetroffen.

Nabij Velsen toch is in den loop van 1899 gevonden een gouden

ring met cornalijn; wij doen den ring en voorstelling op den steen hieronder afbeelden. ¹⁾

De vindplaats is in de nabijheid van de boerenhoeve Auspiciis et telis, op een land dat de Nolle heet, het voorwerp werd op een diepte van ongeveer 75 c.M. opgegraven; door den handel kwam het in het Koninklijk Penningkabinet.

De ring is ongetwijfeld oud en wel van laat Romeinschen oorsprong; er is in gevat een cornalijn ter grootte van 15 bij 12 m.M. Op dezen steen is gegraveerd de heldhaftige strijd van Bellerophon met den Chimaera. Men weet dat Bellerophon strijden moest met dit monster, op hem afgezonden door Sthenoboë's vader, den koning Iobates. Gelukkig dat Bellerophon den Pegasus kon bestijgen; gezeten op dit gevleugelde ros overwon hij het uit deelen van een leeuw, een geit en een slang bestaande monster.

Dit motief komt o. a. op vazen veel voor, zoo b. v. Roscher Myth. Lexicon s. v. Bellerophon sp. 763, verder op gesneden steenen o. a. een zeer mooie lichte cornalijn van het Penningkabinet en bij Imhoof Blumer's Tier und Pflanzbilder auf Münzen und Gemmen pl. XXVI 18—19.

't Is merkwaardig dat het niet de eerste maal is dat in den omtrek van Velzen oudheden worden gevonden. In 1806 werden door het Universiteits Penningkabinet te Leiden aangekocht een vijftal nabootsingen van Byzantijsche munten die men vermeld vindt in van der Chijs' boekje over genoemd kabinet p. 53 en in zijn Munten der Frankische en Duitsch-Nederlandsche vorsten op plaat XXII. Deze stukken werden gevonden bij het graven van het kanaal naar IJmuiden, in de nabijheid van Velsen.

Op het gebied der Glyptiek werden in den laatsten tijd nog twee belangrijke stukken aangekocht voor het kabinet. 't Eerste is een gesneden steen hyacinth, zonder voorstelling er in gegraveerd, het werd gevonden te Birten (bij Xanten) en is merkwaardig omdat het een aanwijzing is hoe men de steenen behandelde.

Zeer waarschijnlijk namen de goudsmeden die de legioenen be-

geleidden een voorraad glad gepolijste steentjes mede, waar ze naar bestelling of behoefte een voorstelling in graveerden, zooals men uit de talrijke voorbeelden zien kan die afgebeeld zijn, b. v. in Janssen's Ned. Rom. Daktyliotheek.

Het tweede is een uit Klein-Azië afkomstige cornalijn die wij hieronder afbeelden op de dubbele grootte. ¹⁾

Oorspronkelijk dacht men dat er op voorgesteld was de vlucht naar Egypte, maar bij nadere beschouwing blijkt dat het voorstellen moet den intocht van Christus in Jeruzalem; duidelijk is Christus zichtbaar op eenen ezel rijdende, terwijl voor en achter Hem mannen met lange palmen staan te wuiven. 't Is een belangrijk specimen van de glyptiek uit de eerste eeuwen na Christus.

Dr. H. J. DE DOMPIERRE DE CHAUFÉPIÉ.

Muntvondst te Rheden (Geld.) en nabij Leiden.

In den zomer van dit jaar heeft men nabij Rheden een aantal gouden en zilveren munten, meest alle uit de 18e eeuw gevonden. Behalve uit gouden dukaten van Holland, West-Friesland en Utrecht uit de tweede helft der achttiende eeuw en een gouden West-Frieschen rijder van 1761, bestond deze vondst uit drie guldens, guldens, schellingen en dubbele en enkele stuivers der Nederlandsche provinciën en dukatons van Brabant en Luik. Van meer belang was een vondst voor een paar weken in de buurt van Leiden gedaan, die uit de volgende gouden munten bestond:

Gelderland. Gouden rijder 1608, halve gouden rijders van 1607, 1615, 1616, 1617, 1618 en 1619 (4 exemplaren). *Holland.* Halve gouden rijders van 1607 (2 exemplaren). *Utrecht.* Gouden rijders van 1607, 1608, 1610 en 1617 (2 exemplaren). *Overijsel.* Halve gouden rijder 1607.

¹⁾ Naar eene teekening van den heer Bijtel, amanuensis aan het Oudheidkundig Museum te Leiden.

Brabant. Dubbele albertin van 1600 te Maastricht geslagen, dubbele albertins van 1600, 1601 (3 exemplaren), 1602 (2 exemplaren), 1604, 1607 en 1609 alle te Antwerpen geslagen. *Doornik.* Dubbele dukaat van Albertus en Isabella, dubbele albertins van dezelfde van 1602 (2 exemplaren), 1603 (2 exemplaren), en 1604. *Spanje.* Negentien stuks halve gouden onzas van koning Filips III, waarvan een met het jaartal 1599. *Portugal.* Twee stukken van vier cruzados van koning Filips II, beide afwijkende van de bij Teixeira ¹⁾ op plaat XXIV, No. 1 afgebeelde, benevens een viertal stuks Oostersche dinars.

Uit deze vondst is voor het Kon. Penningkabinet kunnen worden aangekocht de Geldersche halve gouden rijder van 1615 en de Utrechtsche heele rijder van 1607, terwijl de beide Portugeesche cruzados (zeker de belangrijkste stukken uit de vondst) aangekocht zijn voor de rijke verzameling Portugeesche munten, aanwezig in het Penningkabinet der Leidsche Hoogeschool, (fonds Pilaer). De overige stukken zijn door den expert J. Schulman in zijn muntveiling van 17—20 Dec. 1900 verkocht, en in den catalogus dier auctie uitvoerig beschreven.

's Gravenhage, Nov. 1900.

A. O. VAN KERKWIJK.

Boekbeoordeeling en Aankondiging.

Louis Gonse, Les chefs-d'oeuvre des Musées de France. La peinture. Paris, Société française d'éditions d'art, 1900. f^o.

Het was een uitstekend denkbeeld van den heer Gonse, om in den vorm van een prachtwerk de schatten die in de provinciale musea van Frankrijk geborgen zijn, meer bekend te maken. Sommige dezer musea, als te Rijssel, Montpellier, Aix, Nantes, Lyon, Besançon, Dijon, Rouen en Amiens, kunnen wedijveren met menig museum in hoofdsteden van andere landen, wat betreft samenstelling, inrichting of huisvesting.

Reeds dertig jaar geleden heeft Clement de Ris een boek over dit onderwerp uitgegeven, maar dit is nu vrijwel verouderd, en dan is het verschenen, zooals dergelijke boeken toen steeds, nu gelukkig nimmer meer, zonder illustraties. En de 500 illustraties (heliogravures en lichtdrukken) zijn het, die, met kwistige hand door het werk ge-

---

1) A. C. Teixeira de Aragao. Descripcao geral e historica das moedas cunhadas em nome dos Reis, Regentes e Governadores de Portugal.

strooid, vooral een hooge waarde aan deze uitgave verleenen. Dan heeft de heer Gonse, ofschoon hij de musea in een soort alfabetische volgorde opsomt en van iedere verzameling het subjectief merkwaardigste achtereenvolgens noemt, toch geen langdradige lijst gegeven, maar een geheel dat zich aangenaam laat lezen.

Er zijn in Frankrijk ongeveer 300 musea buiten de rijksverzamelingen, en van deze bezitten meer dan 100 oude schilderijen. Veel heeft hiertoe meegewerkt. De opheffing der kloosters, de confiscatie der goederen van de emigranten, zendingen van staatswege, geschenken, enz. De oogst was dus niet gemakkelijk te overzien.

Natuurlijk was het resultaat in de eerste plaats belangrijk voor de oud-Fransche kunst, die in het Louvre tamelijk, bijna overal elders buiten Frankrijk hoogst onvoldoende vertegenwoordigd is. Meesters van den tweeden rang en van een lagere orde uit het Frankrijk van de tweede helft der 17de eeuw bv., dus uit een tijd, toen Frankrijk in de wereld den toon aangaf, zijn ons uauwelijks bij name bekend, en de lijsten van schildersnamen in de Fransche bronnen van kunstgeschiedenis zijn voor ons weinig meer dan holle klanken.

Van de buitenlandsche scholen zijn de Italiaansche en de Nederlandsche het best vertegenwoordigd. Van de laatste wensch ik de Hollandsche te doorloopen, met vermelding van datgene dat een bijdrage levert tot onze kennis, terwijl eenige rectificaties niet mogen achterwege blijven.

Allereerst zijn een aantal afbeeldingen van belang.

Toegeschreven aan Albert van Ouwater de kop van een monnik, met eiwit op paneel, een hoogst individueel portret, waarin het Noord-Nederlandsch element niet te miskennen valt, zij ook de toeschrijving, die afkomstig is van den heer Camille Benoit, wat gewaagd (Montauban).

Van Direc Bouts, ten minste aan hem zonder gegronde tegenspraak toegeschreven, een Symbolische Fontein, de vleugel van een verloren triptiek, waarvan het middenstuk het Laatste Oordeel moet hebben voorgesteld, en dat vermoedelijk geschilderd is voor de abdij van Tongerlo (Rijssel).

Toegeschreven aan een onbekend Haarlemsch meester van omstreeks 1500 een Dood van Maria, die met een Kroning van Maria afkomstig moet zijn van een niet meer aan te wijzen triptiek (Lyon).

Van Marinus de Seeuw van Roemerswael een St. Hieronymus, nadenkende over den dood en over het Laatste Oordeel (Douai). Een herhaling met het jaartal 1521 in het Museum te Madrid en een in het Museum te Nantes worden genoemd. Er is er ook een in het Museum te Weenen. Niet onwaarschijnlijk is een of meer dezer zoogenaande herhalingen het werk van Bernard de Ryckere, die speciaal werk maakte van het leveren van copieën naar Marinus.

Van Maerten van Heemskerck een St. Lucas de Heilige Maagd

schilderend (Rennes), een geheel afwijkende voorstelling van hetzelfde onderwerp door denzelfden schilder in het Museum te Haarlem. Ook op het stadhuis te Neurenberg was er voorheen een.

Van Jan van Hemessen: Christus drijft de handelaren uit den tempel (Nancy), voluit gemerkt en gedateerd 1556.

Een vrouwenportret, waarschijnlijk te onrechte toegeschreven aan Michiel van Miereveldt (Troyes).

Van Frans Hals een lachende jongenskop (Dijon), waarvan een herhaling in het bezit is van den heer Jules Porgès te Parijs. Eveneens te Dijon wordt hem een mansportret toegeschreven met op den achtergrond een wapen, dat vermoedelijk den voorgestelde zou kunnen aanwijzen, maar dat op de reproductie niet te onderscheiden is.

Van Thomas de Keyser twee mansportretten (Aix). Vooral het eene, in klein formaat, een zittend heer ten voeten uit, is een fraai stukje en herinnert sterk aan het prachtstukje in het Mauritshuis; het andere is van 1636, aet. 33.

Van Johannes Cornelisz. Verspronck een fraai portret van een leelijken jongen, 1634 (Rijssel).

Van Willem Cornelisz. Duyster een luitstemmend jonkman (Douai).

Van Pieter Codde een soldaat, van den rug gezien, met een rookend meisje (Besançon).

Van Anthonie Palamedesz. een uitstekend levensgroot damesportret, dat in het Museum te Douai zonderlingewijze den naam draagt van Margaretha van Parma.

Van Rembrandt een klein portretje van Saskia (Tours) en het forsche portret van een oude vrouw, 1661 (Épinal), dezelfde oude vrouw, die hij omstreeks dien tijd herhaaldelijk afgebeeld heeft. Van een fraai vrouwenportret te Nantes wordt wegens een valsche signatuur de toeschrijving ook betwijfeld. Dan dient hierbij vermeld te worden de als een werk van Nicolaes Maes afgebeelde oude lezende vrouw te Orleans, daar als een Ferdinand Bol gecatalogiseerd, daar het een copie schijnt te wezen naar den Rembrandt bij den heer Jules Porgès te Parijs, die te zien geweest is op de Rembrandt-tentoonstelling te Amsterdam, en waarvan ook een copie, afkomstig uit de beroemde collectie van San-Donato, in het Museum te Montpellier hangt.

Van Gerard ter Borch een inschenkend meisje met een ingeslapen krijgsman (Montpellier).

Van Philips Wouwerman een landschap met paardenstoffage (Montpellier). Dit is een beroemd stuk, dat onder verschillende benamingen, als «Les petits sables» en «Occupation champêtre» een wandeling gemaakt heeft door vermaarde collecties: Randon de Boisset (1777), Lambert et Du Porail (1787), Calonne (1795), Valedau (1836). Het is ook verceeuwigd door een prent van Moyreau. Gonse noemt het eigenaardig een «Corot avant la lettre.»

Van Gerbrand van den Eeckhout een voortreffelijk mansportret van 1644 (Grenoble). Een wel wat gewaagde hypothese doet den schrijver veronderstellen, dat hier de schilder zijn vader heeft afgebeeld. Dit zou trouwens te controleeren zijn, want diens in 1651 door zijn zoon geschilderd portret hangt bij Mr. P. F. Hubrecht te 's-Gravenhage.

Van Jacob van Ruysdael een landschap (Angers), dat werkelijk weer merkwaardig veel gelijk op een Hobbema. Des te meer jammer is het daarom, dat de heer Gonse het 1659 gedateerde landschap van Hobbema te Grenoble niet ook heeft afgebeeld. Men kan overigens hiervan een afbeelding vinden in de *Gazette des beaux-arts*, VII, p. 163.

Ook van een aantal andere stukken, waarvan wij om de zeldzaamheid of om andere redenen gaarne een afbeelding hadden gezien, is het ontbreken daarvan te betreuren.

Vooral van het landschap met den doop van Christus door Lambertus Sustris (Caen), voor zoover ik weet het eenig bekende gemerkte schilderij van dezen Amsterdamschen meester. De drie andere werken van hem in Frankrijk, een Venus in het Louvre, een Judith en een Magdalena de voeten des Heeren wasschende, beide te Rijssel, waren eens in het bezit van Lodewijk XIV. Is hier wellicht eenige gevolgtrekking uit te maken omtrent een betrekking van Lambertus Sustris tot het Franse hof? Hij sluit zich zeer wel aan bij de meesters van Fontainebleau.

Werk van Charles de Hooch komt weinig voor. Er wordt een landschap van 1637, met ruïnes te Rome, o. a. van de Thermen van Titus, vermeld (Épinal).

Ook het boerenbinnenhuis van Herman Saftleven van 1636 (Aix) ware een afbeelding overwaard geweest. Aan een verwarring met zijn broeder Cornelis behoeft niet gedacht te worden, want ook de Ermitage te St. Petersburg en het Museum te Hannover bezitten dergelijke boerenbinnenhuizen (resp. van 1634 en van 1637) van dezen meester, die zich later uitsluitend aan het landschap wijdde.

Andere zeldzaamheden die de heer Gonse noemt zijn b.v.:

Een mansportret van David Beck (Lyon) den Zweedschen hofschilder, wiens werk men buiten Zweden ternauwernood vinden zal.

Visschen van Isaack van Duynen (Rijssel). Andere werken o. a. in de Musca te Amsterdam en te Kiel en bij Jhr. Mr. V. de Stuers te 's-Gravenhage.

Een landschap met ruïnes van Barend Appelman (Nantes), die een zaal in het lusthuis van Soestdijk geschilderd heeft, en van wien eenige landschapjes hangen in het Museum te Mainz, en in de coll. Liechtenstein te Weenen.

Een gebed vóór den maaltijd door Nicolaes van Haften (Aix), die door zijn prenten meer bekend is dan door zijn zeldzaam voor-

komende schilderijen (o. a. in de Musea te Brussel, Frankfurt a. M., Basel en Praag).

Ook de jachthond met wild van Christoph Puytlinck 1663 te Havre is merkwaardig in meer dan één opzicht. Die naam was den heer Gonse geheel vreemd, en hij verklaart er te vergeefs de catalogi voor doorgezocht te hebben. Ik kan hem evenwel verwijzen naar dien van Schleissheim, waarin twee dergelijke stukken beschreven zijn, beide gemerkt. Ook in het Rijksmuseum te Amsterdam is een stuk van hem, gemerkt: C. Puytlinck alias Trechter 1671. Het jachtstuk te Havre completeert door de naanteekening 's mans biographie, want deze luidt: «Christoph Puytlinck fecit 1663 Remis.” Hij behoorde thuis te Roermond, en van Bertelotti weten we dat hij in 1667 te Rome woonde. Thans leert het stuk te Havre, dat hij in 1663 te Reims vertoefd heeft.

Niet altijd was de heer Gonse gelukkig in het bepalen van de zeldzaamheid van een of ander schilder. Het gaat bv. toch werkelijk niet aan Pieter de Grebber, van wien hij een Bathseba afbeeldt (Bordeaux), te noemen: «unique de nos musées, unique même, je crois en dehors de la Hollande», terwijl er hangen in de musca te Praag, Pesth, Stuttgart, Turijn, Weenen, Oldenburg, Stockholm en Dresden! Ook gaat het niet aan, Emanuel Murant, den meester van een fraai landschap met dieren in het Museum te Valenciennes «à peu près inédit” te noemen. Evenmin den zich de nagels knippenden grijaard van Dominicus van Tol (Rennes) te signaleeren als «une petite rareté de l'École Hollandaise.” Van de ruim 30 mij bekende schilderijtjes van van Tol wijs ik den heer Gonse slechts op den peinzenden St. Antonius in het Museum te Avignon. Hetzelfde geldt in meerdere of mindere mate van het mansportret van Joan van Noordt (Lyon), het vrouwenportret van Jan van Neck, 1683 (Épinal) en den trompetter van Pieter Leermans (Rennes).

Bij het vrouwenportret van Lieve de Jongh te Angers twijfelt de heer Gonse, of het jaartal 1635 of 1655 gelezen moet worden. Het eerste vermoedelijk niet, want toen was de schilder pas 19 jaar oud.

Ook om de voorstelling zijn een aantal in de Fransche musea aanwezige oude schilderijen voor ons van groot belang. Te Besançon zijn bv. de door Antonio Moro geschilderde portretten van Simon Renard, den gezant van Karel V en Philips II, en van diens vrouw Jeanne Lullier (1553 en 1557). Het eerste is afgebeeld, evenals het portret van Granvelle in hetzelfde museum, toegeschreven aan Scipione Gaëtano, dat ons trouwens ook reeds bekend was uit de prent van J. Franck vóór Granvelle's Correspondance.

Gaarne hadden we zeker een reproductie gezien van het aan Pourbus toegeschreven portret van prins Maurits te Nantes (een photographie was op de Oranje Nassau-tentoonstelling), van het portret van

Julius Chiffletius, den kanselier van het Gulden Vlies, door Adriaen Hanneman (Besançon), van het portret van Anna Maria van Schurman door Cornelis Janssens van Ceulen, 1660 te Rijssel (wellicht het origineel voor de prent van Cornelis van Dalen Jr.) en van het portret van Jan de Witt door Gerbrand van den Heekhout, 1669 (Grenoble).

Voor de topographie van Haarlem ware waarschijnlijk begeerlijk een afbeelding van de Gerrit Berckheyde te Douai, een gezicht op de Waag aan het Spaarne, van 1667.

Van de twee van der Helsten te Rijssel had wel wat meer gezegd mogen worden, dan dat ze zijn van een «irréprochable qualité.” Het eene stelt een vlootvoogd voor, levensgroot ten voeten uit, met zijn vrouw, drie zoons en vijf dochters. Het andere van 1663 een Venus, das een zeer zeldzaam onderwerp voor van der Helst.

Van het zoogenaamde portret van Karel Du Jardin toegeschreven aan ter Borch (Le Puy) wordt het auteurschap van ter Borch beslist ontkend, maar over de gelijkenis met Du Jardin laat de heer Gonse zich niet uit, niettegenstaande er genoeg portretten van Du Jardin te onzer beschikking zijn.

Te Montpellier is een landschap met drie koeien in de wei van Paulus Potter, gedateerd 1648. Wel wat zonderling noemt de heer Gonse dit uit het einde van Potters loopbaan. Wel is deze reeds zes jaar daarna gestorven, maar immers op jeugdigen leeftijd. Er zijn vermoedelijk meer schilderijen van hem bekend na 1648 dan vóór dat jaar.

Een admiralenportret te Havre wordt toegeschreven aan Nicolaes Maes, met de bijvoeging *de Maes anversois*, *de la suite de van Dyck*.” De heer Gonse zal velen verplichten met nadere bijzonderheden over dien Maes *anversois*.

Geheel onbeslagen kwam schrijver op het ijs bij het vermelden van de stillevens te Nantes, gemerkt M. B. (niet D.) de Stomme. Dat ze niet zijn van Hendrick Avercamp, bijgenaamd den Stomme van Kampen, zal wel uitkomen. Maar de stillevens van Maerten Boelema de Stomme zijn in het minst niet zeldzaam. Het Museum te Emden alleen heeft er al drie; verder zijn er in de musea te Kopenhagen (van 1642) en te Brussel (van 1644) en ongedateerde in het Museum te Leuven en bij de heeren Dahl te Düsseldorf en Paul Holz te Mühlheim a. Rh. Het gedateerde stilleven te Nantes zal wel niet van 1614 zijn, eerder van 1644. Het door den heer Gonse er bij vermelde vrouwenportret in bezit van wijlen Paul Mantz is van I. I. de Stomme, een schilder van wien o. a. in het Museum te Groningen twee portretten hangen.

Bij het vermelden van een vrouwenportret met allegorisch bijwerk door Gerard de Laresse 1671 (Amiensse heer volgd de Gonse zonder kritiek den catalogus van het Museum, die weet te vertellen dat hier afgebeeld is Maria van Kleef, de gemalin van Hendrik I van Bourbon. Deze dwaze benaming heeft genoemde catalogus reeds over-

genomen uit den catalogus van de auctie Kardinaal Fesch, Rome 1845.

Dat zonder kritiek volgen van wat in een catalogus staat heeft echter nog slimmere gevolgen gehad. Daardoor is een voor onze geschiedenis allermerkwaardigste schilderij van Johannes Mytens in het Museum te Rennes zoowel in de toeschrijving van den schilder als in de verklaring van het onderwerp miskend. Als schilder wordt nl. genoemd Daniël Mytens. Nu zijn er twee schilders van dien naam geweest, maar de eerste is gestorven in 1642, de tweede geboren in 1644 en de schilderij is van 1646. En de voorstelling zou wezen een feest, door den prins van Oranje 27 Dec. 1646 te Amsterdam gegeven aan Maria Gonzaga, koningin van Polen «M. Henri Lavoix en avait retrouvé le sujet.” Dan heeft de heer Henri Lavoix raar gezocht, want van dat feest is absoluut niets bekend, en Frederik Hendrik lag op dien dag vrijwel op sterven. Voorgesteld is echter de huwelijks-voltrekking van zijn oudste dochter Louise Henriëtte met den Grooten Keurvorst. Het schilderij heeft behoord tot de verzameling van prins Willem V, en was daarvóór in het bezit van Willem Lornier te 's-Gravenhage. Nadat het in 1795 door de Fransche legers gestolen was, heeft men in 1815 verzuimd het terug te geven. Een kleine onvoldoende afbeelding ervan in het thans besproken boek doet het gémis van dit interessante historieschilderij levendig gevoelen.

Voor het laatst heb ik eindelijk bewaard het fraaie vrouwen-portret, een kantwerkende dame, in het Museum te Douai, waarvan een goede afbeelding gegeven is. Het is geschilderd door Caesar van Everdingen. Behalve de weinig juiste opmerking dat diens werk zoo zeldzaam is buiten Alkmaar, wordt uit den catalogus van het Museum te Douai klakkeloos het verhaaltje overgeschreven, dat hier afgebeeld is «Cathérine Mosselin, la couturière d'Anvers,” die zich daar in 1568 het eerst met een oranjekokarde getooid zou hebben en dit niettegenstaande het portret de inscriptie heeft: 1633 aet. 24. Maar heeft wel iemand ooit van Cathérine Mosselin gehoord, met wie wij zeker gaarne onze rij van nationale heldenfiguren zouden uitbreiden, als . . . er aan den naam Cathérine Mosselin met haar oranjekokarde niet zulk een vischlucht kleefde? Zou een grappenmaker niet eens van Kaat Mossel gepraat hebben?

Amsterdam.

E. W. MOES.

Oude Monumenten.

De muurschilderingen in de Sint Walburgkerk te Zutphen.

Gevraagd om in het Bulletin iets ten beste te geven over de muurschilderingen, die in de Sint Walburgkerk te Zutphen ontdekt zijn, wil ik gaarne aan die uitnoodiging voldoen.

Maar aangezien mijn kennis van dergelijk werk veel leemten heeft en mij voor 't moment de tijd ontbreekt om het een en ander na te slaan, wat misschien opheldering zou kunnen geven, moet ik mij bepalen tot een vluchtige beschrijving, die voor anderen een aansporing moge zijn tot meer gezet onderzoek.

Als ik begin met te zeggen, dat de kerk vol is van allerlei muurschilderingen, dan zeg ik niet te veel. De overvloed is verrassend.

Het eerst zag ik bij een bezoek met dit doel, een paar groote cartouches met vijf-regelige spreuken. De naam cartouches is eigenlijk slechts betrekkelijk juist; de spreuken zijn gevat in vierkante omlijstingen van gele kleur. De taal der spreuken is het Geldersche grens-dialect. Ik las o. a.:

Die Gott aenbyddet und hem.

Dynet . . . . . enz.

De letters zijn van het gewone gothieke karakter.

Deze spreuken staan op den Westelijken muur van het Noorder transept.

Op den Noordwestelijken pijler van het schip der kerk is een groote figuur bloot gelegd, kennelijk een Maria-hemelvaart. Duidelijk zichtbaar zijn een paar engeltjes, die de opwaarts zwevende gedaante steunen. Zij zijn goed geteekend. De indruk dien zij op mij maakten, was meer die van vroeg-renaissance dan van gothiek.

De daar tegenover staande Noordoostelijke pijler van het schip evenwel draagt een voorstelling, die een zuiver gothiek karakter heeft. Het is een zeer fraai bewerkt baldakijn in den vorm van een wimberg uit het flamboyante tijdperk; de heilige die er onder gestaan heeft, is waarschijnlijk geheel verdwenen. Het baldakijn is in zeer teedere kleuren geschilderd; het doet denken aan den bleeken toon van Der Kinderen's bekende werken.

De muren van sommige kapellen van den kooromgang zijn vol figuren.

In een ervan zag ik een groot tafereel met Christus aan het kruis, en van afstand tot afstand biddende figuren; zeer nobel van opvatting,

maar ook weer — naar mijn bescheiden oordeel — niet ouder dan het midden der 16e eeuw. In dezelfde kapel is ook een Sint Michaël met groote vleugels, statig ontplooid. Het modellé van de figuur en van de vleugels is voortreffelijk. Maar van al die figuren is de kleur zoo goed als totaal verdwenen; het zijn bleke schimmen op een rooden grond.

Toch moeten er sterk gepolychromeerde tafereelen geweest zijn, zooals o. a. blijkt uit een bijna ongeschonden bloot gekomen groep met Petrus en Paulus en een geknielde figuur, die waarschijnlijk den schenker van het stuk voorstelt. Op dat tafereel kronkelt zich naast den geknielden man een banderolle omhoog met in het Latijn de woorden: Petrus en Paulus, bidt voor mij. Deze woorden zijn in gothieke letters geschilderd; het geheele karakter van dit stuk lijkt mij ook ouder; ik dacht aan den Bourgondischen tijd.

In dat geval zou dit stuk moeten dateeren van na de toepassing de olieverfkleuren hier te lande, want het is met die kleuren geschilderd. Het kan evenwel ook wezen, dat het later met olieverf is overgehaald.

De andere schilderijen schijnen in lijnverf te zijn uitgevoerd. Daarin ligt reeds een gedeeltelijke verklaring voor het verbleeken der kleuren. Maar bovendien is het zeer waarschijnlijk, dat onze Calvinistische voorvaders, toen de kerk aan de hervormden overging, getracht hebben, héel de «Paapsche Santenkraam» met water weg te boenen. Op sommige tafereelen is volstrekt geen kleur meer te ontdekken; en ook de afgeklopte kalkschilfers vertoonen zoo goed als geen kleuren.

Het hier bedoelde tafereel met Petrus en Paulus vormt dus in die opzichten een uitzondering.

Vreemd genoeg vindt men vlak naast die voorstelling, die in een der driehoekige zwikken naast een nisvormige spaarboog is aangebracht, een paar vroeg-renaissance cartouches in het genre van Vredeman de Vries, en waarin Latijnsche spreuken zijn aangebracht. De boog is ook omgeven door een ornamentlijst met vroeg-renaissance motieven.

In de hier bedoelde kapel vindt men op een scheidingsmuur nog een groot en zeer samengesteld tafereel, dat erg gehavend is, maar waarop men toch hier en daar fragmenten van paarden, groene plekken die overblijfselen van boomen zijn, een naakten man en vrouw, een daemon, en meer andere figuren, na veel zoeken en turen kan onderscheiden.

Ook in de nog al bekende kapel van het geslacht der Heeckerens zijn groote tafereelen blootgelegd. Het zijn slanke heiligenfiguren, bijzonder mooi van teekening. Alle kleuren evenwel zijn verdwenen.

Op andere plaatsen zijn verschillende andere tafereelen ontbloot: Christophorus met het christuskind op zijn schouders, Adam en Eva ter wederzijden van den boom met de slang, Christus aan het kruis, enz.

De laatste ontdekking die ik heb kunnen nagaan, was die van een inscriptie, dateerend van 1431.

Indien ik mijn leeken-oordeel over deze schilderwerken zou moeten samenvatten, dan zou dit wezen: De blootlegging dezer oude schilderwerken heeft dingen aan het licht gebracht, die voor de geschiedenis der kerk van belang zijn, en daarnaast tal van andere, die uit het oogpunt van kunst groote waarde hebben. Sommige ervan, vooral die welke op de pijlers van den middenbeuk gevonden zijn, hebben zòò veel geleden, dat zij wel niet meer gered zullen kunnen worden; andere, vooral die welke in den kooringang zijn aangetroffen, zullen ten deele voor restauratie vatbaar zijn.

Deze meening wordt gesteund door hetgeen de heer Mulder, Rijks-architect, die in opdracht van den heer de Stuers de muurschilderingen is komen bezichtigen, ervan zeide. Ook hij was van oordeel, dat er van de schilderijen in den middenbeuk niet veel meer terecht te brengen zou zijn. Men moet weten, dat die een 35 geleden ook al eens zijn blootgelegd, doch toen zoo slecht behandeld, dat men ze destijds maar weer onder de kalk heeft gestopt.

De muurschilderingen in het koor daarentegen zijn bij menschenheugenis nog nimmer aan het daglicht geweest, en hebben, afgezien van de afwasschingskuur in den tijd der reformatie, veilig gesluimerd onder de blanke kalklaag, die hun afgodische schoonheid heeft beschermd tegen den geloofsijver der rechtzinnige tempelgangers.

Ik voeg hier nog aan toe, dat de heer Mulder, naar men mij mededeelde, het meerendeel der schilderijen afkomstig acht uit het laatst der 15^e eeuw.

Een nader onderzoek zal daaromtrent eerst zekerheid kunnen verschaffen.

Een nader onderzoek is ook nog in een ander opzicht noodig. Wat nu is bloot gekomen, is datgene wat men, gelijkvloers of op een ladder staande, na niet al te veel zoeken vond. Wie weet, wat men nog in de hoogere deelen der kerk, op de gewelfvelden, op de ribben, op de muren zal vinden.

Voor het voorloopig onderzoek hebben kerkmeesteren toegestaan de somma van... 25 gld. Men meene niet, dat ik een loopje wil nemen met de geringheid van dat bedrag. Integendeel, ik geloof, dat kerkmeesteren voorloopig deden wat op hun weg lag. Later zullen zij misschien wat meer geven. Maar tegenover de groote kosten, die noodig zullen zijn voor een onderzoek met stellingen en steigers, en tegenover de nog grooter kosten, die vereischt zullen worden voor een eventueele restauratie, zal de steun dien het kerkbestuur geven kan, altijd gering blijven, want de kerk is arm.

Wat dan?

Het rijk subsidieert reeds voor de buiten-restauratie.

Zal het bovendien nog geld geven voor het restaureeren der schilderwerken?

Stellig zal dat maar niet zoo gemakkelijk gaan. En toch is het te hopen, dat het gebeurt, want het blootgelegde schilderwerk is waarlijk te mooi om het weer over te witten.

Is de veronderstelling van den heer Mulder juist, dan verschaft het een onschatbare bijdrage tot de kennis van onze schilderkunst in een tijd, waaruit maar heel weinig is bewaard gebleven.

Zou het dan niet erger dan vandalisme zijn, deze vondst maar weer te begraven onder de stomme kalk?

Laten de menschen, die er verstand van hebben eens komen kijken, en laten dan allen die sympathie gevoelen voor de wederopleving van deze begraven schoonheid, hunne stem verheffen, om steun te vragen bij de regeering, de provincie, de gemeente, kunstlievende en historische genootschappen, vereenigingen van kunstenaars en kunstnijveren, kortom bij allen in ons land die belang stellen in het behoud van deze schilderwerken.

Zutphen, ik ben er zeker van, zal zelf niet achterblijven.

Zutphen, December 1900.

C. L. VAN BALEN.

N A S C H R I F T.

Toen het bovenstaande reeds verzonden was, verscheen in de *Zutph. Ct.* een ingezonden stuk over de muurschilderingen, van de hand van den heer H. J. H. Groneman, civiel-ingenieur. De schrijver, geen onbekende op oudheidkundig gebied, gaf eenige persoonlijke herinneringen aangaande de muurschilderingen ten beste, uit het jaar 1857, toen hij als 17-jarige «bouwkundige in den dop» te Zutphen werkzaam was.

Men was toen bezig, in de kerk de nog aanwezige schotten aan te brengen, «die nog altijd het doorzicht in het schoone gebouw belemmeren, terwijl zij meer tocht gemaakt, dan weggenomen hebben.»

Bij het breken en vertimmeren kwamen ook muurschilderingen te voorschijn, waarvan de heer Groneman er zelf met den vinger heeft blootgemaakt.

Hij schrijft, zich o. a. te herinneren, dat er gevonden werden op den pilaar No. 1 en 2, N.-zijde, schip, gerekend van den Noordelijken torenpilaar.

«Op den eerstgenoemden was, bedriegt mij de herinnering niet, een mater dolorosa voorgesteld en zaten twee schilderwerken onder elkander. Ik heb altijd een daar voor den dag komenden indrukwekkenden Christuskop in de herinnering bewaard. Op den tweeden pilaar, eveneens naar de zijde van den toren, was de Hemel als middeneeuwsch ommuurde stad voorgesteld. De gezaligden keken door de vensters. Ik weet nog dat wijlen de heer Quirinus Willemsen, broeder van den boekhandelaar, er een teekening naar maakte of liet maken, Waar mag die gebleven zijn? Wellicht bij de nagelaten familie, op de Nieuwstad,

alsnog te Zutphen. woonachtig. Voorts vertelde mijn moeder mij, dat ze in hare jeugd er zoo'n genoeg in vond, te kijken naar de schoone bloemen, die in de gewelven van het Zuidelijke transept (waar toen de bekende ijzeren kroon hing) waren geschilderd. Uit mijne medededeeling blijkt, dat de onbevoegden, als de heer Willemsen en de toen 17-jarige ondergeteekende, de muurschilderingen volstrekt niet met onverschilligheid hebben behandeld. Doch de zoogenaamd bevoegden lieten ze «netjes» weer overwitten. Als ze daardoor maar niet voor goed zijn bedorven.»

In de persoonlijke herinneringen van den heer Groneman is vooral van belang, dat ook sommige gewelven waren beschilderd. Hij noemt in het bovenstaande alleen het Zuider transept (bij de Librye); de mogelijkheid is echter niet uitgesloten, dat dit ook met andere gewelven het geval is. De medededeeling aangaande de middeleeuwsche voorstelling van den Hemel, is van gewicht voor den ouderdom dier afbeelding.

v. B.

Na vier jaar is eindelijk de restauratie gereed van den westelijken gevel der St. Bavokerk te Haarlem. De reusachtige steiger is nu afgebroken.

N. R. Ct.

De gemeenteraad van Harmelen heeft besloten ingevolge het verzoek van den minister, den afgebranden toren aldaar zooveel mogelijk te doen restaureeren en het vroeger genomen besluit tot geheele vernieuwing van dezen, in te trekken.

N. R. Ct.

Te Maastricht is men begonnen met de restauratie van den gevel van de voormalige kerk der Augustijnen. Deze kerk dagteekent van het jaar 1661 en wordt tegenwoordig gebezigd tot inrichtingen van openbaar onderwijs.

N. R. Ot.

De herstelling der monumentale kerk, van de Ned. herv. gemeente te Rijk (N.-H.) is afgeloopen; de prachtig geschilderde glazen hebben zoo goetl als niet geleden.

N. R. Ct.

De voorgenomen opruiming van het op het voorplein van het kasteel te Wijchen, bij Nijmegen, opgegraven oud metselwerk brengt men voorloopig niet ten uitvoer, omdat vermoed wordt, dat het van Romeinschen oorsprong is. Door deskundigen zal een onderzoek worden ingesteld.

N. R. Ck.

O. L. V. of Groote Kerk te Dordrecht.

Bij het afdrucken van het Bulletin ontvingen wij bericht, dat zich te Dordrecht eene commissie gevormd heeft ter voorbereiding van de restauratie van de O. L. V. of Groote Kerk.

De stoot hiertoe is gegeven door de Vereeniging tot instandhouding van Oude Gebouwen aldaar, die Dinsdag 12 dezer een aantal belangstellende stadgenooten bijeen riep ter bespreking van het plan.

Na eene inleiding door Mr. J. C. Overvoorde, werd de commissie geconstitueerd en werden tot bestuursleden gekozen de H. H. Mr. J. C. Overvoorde, voorzitter, Mr. S. van Gijn, ondervoorzitter, F. Stoop, penningmeester, Mr. A. A. Moll, secretaris, A. J. Hageman Sr., Mr. J. Rens en D. Schouten Lzn.

Het eerelidmaatschap van het bestuur werd aangeboden aan de H. H. Mr. H. A. Nebbens Sterling, lid van de Eerste Kamer en oud-burgemeester, S. M. Hugo van Gijn, lid van de Tweede Kamer en Mr. A. C. Crena de Jongh, lid van de Ged. Staten der provincie Zuid-Holland.

Wij hopen nader op de belangrijke plannen terug te komen en verwijzen voorloopig naar het artikel in Oud-Holland 1898, 4de afl., waarin de toestand van verschillende onderdeelen van deze kerk uitvoerig besproken wordt.

Naar aanleiding van de Leeuwarder Smeedkunst-tentoonstelling.

C. Baardt, drijver te Bolsward in de 17^e eeuw.

Het is misschien niet ondienstig iets mede te deelen van hetgeen ik aantekende, gedurende, en in verband met genoemde tentoonstelling. Bij het bewerken van den catalogus was het den samenstellers niet bekend, wie de prachtige avondmaalschotel van Ijtens gedreven had (No. 70).

Terecht is in het vorige Bulletin-nummer (pag. 52) bijzonder de aandacht op dezen schotel gevestigd en het is zeker wenschelijk zekerheid te krijgen omtrent den drijver van een zoo uitnemend kunstwerk.

Het Friesch Genootschap bezit eenige kleine photo's van inzendingen op de Historische Tentoonstelling van Friesland. Eén daarvan stelt voor een schotel, waarvan de rand geheel met gedreven bloemen en vruchten versierd is. De naam van den inzender, vermeld in den hoogst summieren catalogus (1877, p. 194 No. 31), deed mij eene nauwkeuriger beschrijving vinden in den catalogus der Amsterdamsche tentoonstelling van 1880. Hieruit bleek, dat de gefotografeerde schotel (evenals die van Ijtens) te Bolsward gedreven werd en wel door C. Baardt, wiens naam voluit op den bovenrand graveerd was.

Behalve door het merk Bolsward, zijn de beide schotels zóó aan elkaar verwant door den stijl der bloemen, dat ik niet aarzelde, op grond van de fotografie, den schotel van Ijtens ook aan Baardt toe te schrijven. (Zie N. R. Ct. van 5 Sept. ll.).

Een bewijs voor de origineele manier van werken van Baardt was het, dat de heer Pit, bij zijn bezoek aan de Leeuwarder tentoonstelling, het zelfde vermoeden uitsprak op grond van een ander werk, een onderstuk van een kandelaar, in het Nederlandsch Museum.

Maar stijl-argumenten daargelaten, kreeg ik eenige dagen geleden volle zekerheid omtrent den drijver van den schotel van Ijtens, door het vinden van een belangrijk, doch vergeten artikel van den heer Victor de Stuers, geplaatst in den Ned. Kunstbode van 1880 p. 6. Daar wordt medegedeeld, dat en op den kandelaarvoet van het Nederl. Museum en op den schotel beschreven in den Amsterdamschen catalogus (No. 291), behalve den vollen naam «C. Baardt», ook voorkomt een meesterteeken in den vorm van een schild, met een halve maan en fasce, vergezeld van drie zespuntige sterren, twee en chef en één en pointe. Dit laatste werd niet vermeld in den catalogus van Arti, vermoedelijk om dezelfde reden waarom de Leeuwarder catalogus van 1900 verzwegen, dat dit teeken ook voorkomt op den schotel van Ijtens. De halve maan met sterren toch zou doen denken aan de keur van Dokkum en dus het vertrouwen op het merk Bolsward verzwakken.

Is het niet jammer, dat er zoovele goede opmerkingen over de Nederlandsche zilversmidskunst eerlijk begraven liggen in allerlei tijdschriften: in Obreen's Archief, Oud-Holland, De Oude Tijd, De Kunstbode, in catalogi enz., en dat de bibliographiën of andere handboeken ontbreken, die deze dooden weer zouden kunnen opwekken?

Zoolang dit het geval is moet ieder weer op nieuw Amerika ontdekken.

Waarschijnlijk is er nog een vierde werk van Baardt te vinden. Het bovengenoemde album van de Historische Tentoonstelling van Friesland, bevat de afbeelding van eene buitengewoon fraaie schenkan,

een kan, die eerder uit gedreven bloemen opgebouwd, dan er mee versierd, heeten mag.

Bedrieg ik mij niet zoo is dit kunstwerk thans in het bezit van Jhr. A. Lijcklama à Nijeholt te 's Gravenhage. Het was aan de commissie ook in deze niet gegund, den catalogus van den Historische Tentoonstelling te verbeteren. Een ander, die misschien gelukkiger is, zou wel doen met de werken te publiceeren.

Als Bolswarder drijfwerk is nog te noemen een avondnaalsbeker van 1643, (cat. No. 450), met zeer artistiek graveerwerk, gemerkt P. L. (aan elkaar). Het opschrift luidt: «Veel grooter vreucht in eer en deucht is soberheyt, als vrolijk zijn bij bier en wijn in gulsicheyt.»

Wanneer «Bolsward's Kunstgeschiedenis» van Dr. v. d. Meulen, eene nieuwe uitgave mocht beleven, dan mag er wel een hoofdstuk over zilversmidskunst aan toegevoegd worden. Een origineel man als Baardt, die, niet in het buitenland, maar in Bolsward zelf, bloemornament dreef, dat naast of boven het werk der Augsburgsche artiesten gesteld wordt, heeft reeds voor zich alleen recht op een geheel hoofdstuk.

Ik kan nog mededeelen, dat er van den schotel van Ijtens eene goed geslaagde photo bestaat. Het Friesch Genootschap heeft n.l., in aansluiting bij het plaatwerk door de Mpij. Arti et Amicitiae uitgegeven naar aanleiding van de tentoonstelling van 1880, de voornaamste, elders niet gereproduceerde inzendingen laten fotografeeren. Vermoedelijk zullen deze goed geslaagde afbeeldingen, die in formaat overeenkomen met eerstgenoemde uitgave, in portefeuille, met korten tekst, verkrijgbaar worden gesteld.

P. C. J. A. BOELES JR.

VRAGEN.

---

28 Mei 1872 werden op een verkooping van oude teekeningen, gehouden te 's-Gravenhage door wijlen A. G. de Visser, verkocht:

D. Bailly, Portraits de Nicolas Reigersbergen, conseiller à la haute cour des Pays-Bas, beau-frère de H. Grotius, et son épouse. 1021, 2 pièces. A la plume, lavé d'encre, de Chine.

Kan iemand eenige aanwijzing verschaffen omtrent de tegenwoordige verblijfplaats van deze teekeningen?

Amsterdam.

E. W. MOES.

PERSONALIA.

Afgetreden als onder-directeur van het Mauritshuis, de heer F. G. Waller. In zijn plaats is benoemd de heer W. Martin, doctorandus in de Nederlandsche letteren te Leiden.

Een artikel van den Heer D. C. Meyer Jr., naar aanleiding van de in het vorige nummer geplaatste recensie van den heer Jan Kalf, is ons te laat toegezonden om nog in dit nummer opgenomen te worden.

De Redactie.

2e Jaargang.

No. 4.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Maart 1901.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Wolwevershaven 37, Dordrecht, of A. PIR, Ruysdaelkade 39, Amsterdam.

Berichten over Nederlandsche Musea.

De Textiele kunst in het Nederlandsch Museum.

II.

De oudste stof, die het museum bezit, is een zijden weefsel, dat op helder groenen satijnen grond in keper van wit en licht kersrood, een patroon vertoont van breede banden, als een netwerk versierd, die ongeveer ruitvormige velden vormen, waarin twee toegewende vogels, ter weerszijde van een groote bloemfiguur zijn geplaatst. De bloem is van Cyperisch gouddraad.

Een afbeelding van deze stof geven Fischbach ¹⁾ en Rohault de

1) Ornamente der Gewebe — Tafel 126, E.

Fleury.¹⁾ De eerste noemt haar Florentijnsch fabrikaat uit de XVe eeuw, de tweede een Levantijnsch weefsel uit de dertiende.

Voor haar ontstaan in een christen werkplaats pleit misschien het, sterk aan een reeds oud-christelijk eucharistisch symbool herinnerend, motief²⁾ der vogels bij de bloem. Maar heel de teekening is toch ongetwijfeld een Arabisch ontwerp. De buigingen der banden, hun geometrische versiering, de kleine gestyleerde leeuwen in vakjes bezijden de groote velden, dit zijn zoovele details als zeer zeker naar Arabische fantasie wijzen. De stijl der vogels, met sierlijk half-ontplooid vleugels en afhangende staartvederen is echter minder strak dan ik ze van dertiend'eeuwsche Arabische stoffen ken³⁾ en herinnert veeleer aan weefsels uit de veertiende eeuw, waarvan dan onbeslist mag blijven of ze uit Lucca of Palermo zijn gekomen.⁴⁾

Er bestaat van dezelfde motieven een vrij zeker Spaansch-Moorsche verwerking⁵⁾ en vergelijking van onze stof daarmede, doet zien hoe het een wezenlijk verwante geest was, die haar versiering ontwierp. Ik meen dus, dat dit lapje uit een Arabische werkplaats stamt, waar het in de XIVe eeuw werd geweven.

Het volgend specimen, van omstreeks 1400, is een soepele zijde, op diep groenen fond versierd met horizontaal grijde, gestyleerde wingerdbladeren aan ranke, S-vormig gebogen steelen, in wit.

Na deze twee stoffen, komen wij al dadelijk in de tweede helft der XVe eeuw, bij het reeds geheel ontwikkeld granaatpatroon.

Het tijdvak, dat misschien de mooiste stoffen heeft opgeleverd, de Byzantijnsche en Arabische fabrikaten, is dus al heel slecht vertegenwoordigd. Toch geven deze stalen blijk van twee, van den aanvang der weefkunst werkende tendenzen in de versiering: de verdeeling van het te versieren veld in vakken en de meer of minder regelmatige verspreiding van kleine figuren.

De granaatappel, die in zoo ontelbare varianten gedurende de XVe en een goed deel der XVIe eeuw werd toegepast, is in een negental stoffen of fragmenten vertegenwoordigd.

In een vrij eenvoudigen vorm, komt hij voor op twee zijden fluweelen (groen en zwart). De teekening bestaat daar uit snalle omtrekken, die in glanzend satijn als uitgegroefd schijnen in den dichten pool. De ananasvormige granaatappel, door bloemen omgeven, is in

1) La Messe — T. VII — p. 165, Planche DLXXII.

2) Vgl. Marucchi — Elements d'Archeologie Chretienne -- I, p. 277, s.

3) Zie bijv. bij Prisse d'Avennes — L'Art Arabe — III, Planches 148 & 151.

4) O. a. Dupont Auberville — L'Ornement des Tissus — Pl. 12, 13; Cole — Ornament in European Silks — Fig. 42, 47; Schulze — Über Gewehemuster — Fig. 23-26; Fischbach a. W. — Tafel 7, 8, 11, 20, 39, 40, 45 enz. enz

5) In het museum te Berlijn. Afgebeeld bij Lessing — Die Gewebesammlung des Kgl. Kunstgeweremuseums zu Berlin.

een zevenlobbig blad gezet, dat omkransd wordt door een bebladerden twijg, die met een bloem is bekroond.

Rijker is hetzelfde motief verwerkt in een wijnrood zijden damast, doorschoten met gouddraad. De krans vertoont hier groote gekruifde bladeren en bloemknoppen aan gebogen stengels. ($\pm$ 1480).

Vollediger is een dergelijk ornament te zien in twee groote stukken groen zijden damast, iets strenger en gevulder van dessin, en waarbij de kransen kronen dragen. In de verschillende vakken is met vaas- en vruchtvormige granaatappels afwisseling gebracht. Op de «*triptyque d' Oultremont*» in het Brusselsch museum (voorkant van den rechtervleugel) komen mannen voor, die een buis dragen van dergelijk damast. ($\pm$ 1500).

Al meer gestyleerd vertoont het nu volgend bleekgroen zijden damast, ¹⁾ gebrocheerd met goud en zilver, nog eens hetzelfde motief en in een van zijn rijkste ontwikkelingsfasen, vinden wij het ook terug op een mooi stuk fluweelen brokaat. In wijnrood fluweel van verschillende hoogte (z.g. *velours ciselé*), met *détails* in getrokken gouden pool (or *frisé*), staat daar op gelen fond de groote, met *acanthus*bladeren omloofde vrucht in een groot gelobd blad, met een breeden krans er om heen, terwijl telkens kleinere velden met dezelfde versiering het groote vak flankeren.

Al deze weefsels behooren tot hetzelfde type: de granaatappel, aangebracht in regelmatig over de stof verdeelde vakken. De andere toepassing, waarbij de gelobde bladeren met de granaat aan een grooten stam schijnen gegroeid, die, meestal schuin of golvend, over het geheele weefsel loopt, ontbreekt geheel. En een niet minder te betreuren gemis, is de afwezigheid van veelkleurig fluweel. Want de mooiste voortbrengselen der vijftiende eeuw zijn juist die zware fluweelen, die het granaatappelpatroon vertoonen in licht en donkerrood op gelen, met goud doorweven grond, en dikwijls omgeven met bloemen of pauwestaarten in heldergroen, lichtblauw en wit. ²⁾

Ook het dubbel fluweel (pool van verschillende kleur aan voor- en achterzijde van de stof) is nog niet vertegenwoordigd.

Van een ander veel voorkomend product der XIVe- en XVe-eeuwsche textielkunst, de geweven orfrois, die in de Italiaansche weverij-steden en in Keulen werden gemaakt, zijn alleen een paar fragmenten van Keulsch werk aanwezig. Het zijn smalle randen, die op gouden grond in helder blauwe zijde de namen Jhesus en Maria dragen, afwis-

1) Afgebeeld bij Dupont Auberville — *L'Ornement des Tissus* — Pl. 28.

2) Het eenige belangrijke specimen van polychroom fluweel, dat -- bij mijn weten -- nog in Nederland wordt bewaard, is een kazuifel, vermoedelijk Perzisch en uit de XVe eeuw, dat te zien was op het tentoonstellinkje van kerkelijke kunst, het vorig jaar te Arnhem gehouden. Het is in particulier bezit en zou afkomstig zijn van den H. Philippus Neri.

seiend met gestyleerde bebloemde boomen en rosetten in groene, witte, roode en blauwe zijde. De belangrijke figurale composities uit Italië blijven alweer een dringend desideratum.

Na deze weinige middeleeuwsche weefsels, zijn wij reeds in de XVIe eeuw en in volle renaissance gekomen. De beschreven tendenzen in de versiering bleven werken, doch de vakken ontstaan nu niet langer door kransen, maar door golvende banden, die elkaar kruisen en het plantenornament wordt hoe langer zoo meer gestyleerd, terwijl zuiver geometrische figuren — ruiten, cirkels en sterren — ook afzonderlijk worden toegepast. Naast de oude weefselvormen, vindt het brocatel een zeer ruime verspreiding.

Den streng gestyleerden granaatappel of ananas vinden wij nu nog in een prachtig zwart zijden damast en een veel minder mooi rood satijn, waarop het patroon van geel is.

Reeds geheel overgegaan in een fantastische bloem, leeft de granaatvorm nog in een helder wijnrood zijden fluweel, waarvan het patroon, in geschoren op getrokken pool, zich op een gelijkkleurigen fond verheft. 1) Terwijl de metamorphose tot vaas geschied is bij het nu volgend, bijzonder rijke, lapje: lichtgroen, geciseleerd fluweel op een grond van geel taf, waarin een spaarzame gouden inslag blinkende lichtpuntjes ontsteekt.

In verschillende andere stoffen, veelal goud op rood satijn, is in steeds meer afwijking toch het oude type nog herkenbaar. Wel het volledigst tot wat nieuws omgewerkt, in het fragment van wit zijden lampas, waarin met een lichtbruinen inslag een patroon is geweven van een gestyleerde, open, tulpvormige bloem, omgroeid van groote kelkbladeren, waaromheen een ruitvormige krans van blad- en bloemtwiigen, in een kroon tezaangebonden. Een halfzijden imitatie van dit patroon (in wit en lichtbruin op rood) is — indien Fischbach haar terecht aan Zürich heeft toegeschreven 2) — misschien een bewijs te meer van de internationaliteit der weefselornamentiek.

Wij zijn met deze beide stoffen tot omstreeks 1600 genaderd en daarmee aan de brocatellen gekomen, die het museum bezit: wat fragmenten, wier dessin alleen door een zekeren zin voor groote lijnen uitmunt, en een tweetal omrande lapjes, blijkbaar uit dezelfde fabriek, onderscheidenlijk met een grooten adelaar 3) en een kroon in bloem- en bladornament als versiering, in rood satijn op geel keperen grond, met hier en daar een tikje blauw.

Met eenige onbelangrijke patronen voorbij te gaan, bereiken wij een laatsten afstammeling van de indeeling der stof in vakken, waarbij

1) Afgebeeld, als Venetiaansch, bij Fischbach — a. W. — Tafel 130 en bij Dupont Auberville — o. c. — Pl. 26.

2) Afgebeeld bij Fischbach — Tafel 152.

3) Ibidem — Tafel 156. Fischbach noemt dit een Spaansche stol.

zij zoo klein zijn geworden, dat het verschil met het eenvoudig bloemenstrooisel niet groot meer is: een wit wollen weefsel, op welks fond een gouden brocheering groote kepers trekt, waarop in groen en licht-bruin slaapbol-vormige bloemfiguren, wier bebladerde steeltjes en groote meeldraden hen in een ruitvormig vak zetten.

De kleine patronen, die nu volgen, voeren ons een zeventig jaar terug, naar het tweede kwartaal der zestiende eeuw. Een zestal fluweelen lapjes en twee wollen representeeren het «petit-dessin» der Italiaansche zestiend'eeuwsche weefsels. Het zijn meest kleine bloemen en blaadjes, in doorsneden op getrokken pool, op een anders-gekleurden grond van taf. Zoo b.v. groen op geel, rood paars op geel met een weinig goud doorweven (gestyleerde eikebladeren aan evenwijdig golvende twijgen), blauwpaars op geel-en-goud (bebloemde takjes, beurtelings, naar rechts en links gebogen) en groen op groen (blaadjes aan S-vormige takjes.) Ook een enkel meer geometrisch patroon: groote en kleine sterren in licht bronsgroen fluweel op leverkleurig taf.

Van de oneindige variaties in deze weinige motieven, geven onze voorbeelden dus nog maar een zeer onvolledig beeld.

Omstreeks 1600 beginnen dezelfde figuren grooter te worden, en minder dicht op elkaar geplaatst. Wij krijgen nu de veelal S-vormige figuren van tulpen en maankop aan stengels met groote bladeren, geel of wit keper op rood satijn, vrij grof van teekening. Bijzonder teer doet daartusschen een wel Italiaansche stof, die op ivoorblank taf, in zachtkleurig groen, geel, bruin en lila keper, sierlijk gestyleerde, afwisselend groote en kleine, bloemen vertoont, aan korte gebogen steeltjes met fijne bladeren.

Een ander motief uit het begin der XVIIe eeuw, voluutvormig gebogen twijgen met bloemen en bladeren, is in twee voorbeelden aanwezig: een donker koperrood damast en een helderblauw satijn met bleekgelen, paarsen en bruinen inslag en gebrocheerd met goud en gele zijde.

Van de — meestal zwarte — fluweelen, die, blijkens de portretten, in dezen tijd zooveel gedragen werden, ¹⁾ bezit het museum slechts twee — en zeer versleten — exemplaren. Zij zijn van zijde en vertoonen op een grond van taf de bekende, als een S gebogen, bloempjes, takjes, blaadjes en krullen. ²⁾

In groote verscheidenheid blijft dit motief gedurende een goed deel der XVIIe eeuw in gebruik. Wij zien een drietal dunne zijden lapjes, waarin de blaadjes, bijna kriebelig klein, dicht op elkaar staan; andere, waarin zij, weer wat grooter en beurtelings naar rechts en links

1) Zie bijv. in het Rijksmuseum de schilderijen No 307, 342, 599, 606, 607, 879, 1468, enz., enz.

2) De fragmenten van den mantel van Hugo de Groot -- in de historische afdeeling van het Nederlandsch Museum -- behooren tot ditzelfde type.

gebogen, een vrij regelmatig patroon vormen en weer andere, waarbij palmetten, oogen van pauweveeren, sterretjes en moesjes met bloemen en blaadjes afwisselen. Men bemerkt, dat het fabrikaat zich hoe langer hoe meer splitst in een reeks van kostbare en goedkoopere soorten, hoe de vermenging van wol, linnen en katoen met zijde, het gebruik van zijde-afval en van minderwaardig goud en zilver een goedkoope luxe voor den burgerman gaan scheppen, ten koste van de verzorgdheid der versiering. Men denkt onwillekeurig aan den modieusen boer uit Bredero's *Boeren Geselschap*:

Arent Pieter Gysen die was so reyn int bruyn,

Sen hoedt met *bloem fluwiel* die sat hem vry wat kuyn . . .

wien de kostbare fluweelen uit de straks beschreven periode wel te duur zouden zijn geweest.

Langzamerhand wordt ook de verspreiding der weverij over steeds nieuwe steden merkbaar; slecht geweven stoffen worden talrijk, blijkbaar het werk van nieuwelingen in de kunst.

Intusschen blijft de weelde — wel voornamelijk van het fransche hof — haar eischen stellen en naast de vele, met kleine patronen versierde, slechte en leelijke stoffen, worden toch ook nog goede in groot aantal gemaakt.

Uit de eerste helft en van omstreeks het midden der XVIIe eeuw bezit onze verzameling geen stalen van deze betere industrie, maar het tijdvak van Lodewijk XIV daarentegen is vrij goed gerepresenteerd.

De oude verdeeling door golvende banden in groote vakken leeft daar nog; zelfs het granaatmotief ontbloeit er opnieuw en de vaas en de bloemenkorf, als middenstukken, vinden er gevarieerde toepassing. Het gebruik van allerlei texturen in één stof, maakt meervoudige scheringen noodzakelijk; getordeerde zijde en goud komen naast de gladde draden, en de gouddraad-zelf — waarbij sinds lang metaal den vroegeren darmschild heeft vervangen — wordt grover, zoodat alles samenwerkt om de stoffen zwaar en dik en stijf te maken.

Een prachtig specimen van dit fabrikaat — waarschijnlijk Italiaansch — is een zwaar zilverlaken met gecanneleerden grond, waarop in groen, rose, blauw en geel, bladeren, groote pioenvormige en andere bloemen tusschen golvende agrementbanden, die banen vormen, waarlangs fijne arabesken loopen.

Overigens zijn de bekende typen uit deze periode — waarin vooral kant-imiteerende slingers zeer geliefd waren — aanwezig in over het algemeen goed geconserveerde stalen van voldoende grootte.

Ook de dunne damasten — veelal voor kamerbehangsel — vindt men in een niet onbelangrijke serie. Het is hierin, dat zich een streven naar realistische, in plaats van gestyleerde, teekening het eerst duidelijk uit. De ondergang van het textiel ornament is daarmee aangekondigd.

Want wij krijgen nu al gauw vruchten en bloemen in bedriege-

lijk relief, architectuur-fragmenten, landschappen, kortom een volledige ontkenning van elk wezenlijk begrip van vlakversiering. De dikwijls nog prachtige kleuren maken soms van deze zonderlinge producten van gedachteloosheid mooie dingen, de luister der kostbare grondstoffen laat hen een streeling blijven voor het oog — maar alle logiek ontbreekt hun geheel.

Wel lang heeft het echter geduurd, vóór deze naturalistische tendenz geheel overheerschend was geworden. Zelfs in den tijd van Lodewijk XV zijn er nog vrij-zuiver ornamentaal versierde stoffen geweven, gelijk onze verzameling aan een paar voorbeelden kan laten zien.

Tusschen beide strevingen in, staan de omstreeks het midden der XVIIIe eeuw bloeiende imitaties van Chineesche motieven. Er is in die pagoden, leeuwen, draken en landschappen nog altijd eenig streven naar styleering merkbaar, evengoed als bij het door denzelfden geest geïnspireerde gelijktijdige, of iets oudere Delftsch.

Met Lodewijk XVI wordt de ondergang van het textiel ornament volkomen.

De dikwijls in vertikale banen verdeelde stof, draagt kleine bouquetten, vaak aan linten gestrikt, en de liefde voor een gekunsteld pastoraal leven voegt daar attributen van jacht en visscherij, herdersfluiten en luiten bij. De kleuren worden week: wit, lichtblauw en rose domineeren.

Een laatste wijziging van het patroon — onder den invloed der ontdekking van Pompejaansche muurschilderingen — is in onze verzameling niet vertegenwoordigd.

Zooals blijkt, is de collectie, hoe gering ook, toch in staat een vrij voldoende overzicht te geven van de geschiedenis der weefselornamentiek sinds het midden der XVIe eeuw. Voor de XVIIIe eeuw is dat zelfs vrij volledig, indien men ook de belangrijke verzameling kledingstukken in de historische afdeeling, de bekleding der meubelen en een kamerbehangsel als van zaal 153 in de beschouwing opneemt.

Jammer maar, dat het juist het langzaam verval der kunst is, dat op deze wijze bestudeerd kan worden. De periode van opkomst en bloei is in nog veel te schaarsche specimina voorgesteld en al zie ik niet in, dat het noodzakelijk zou zijn er naar te streven, die in een zoo volledig mogelijke serie weer te geven — wat thans ook al vrij ondoenlijk is geworden — eene stelselmatige aanvulling der collectie zal zich toch vooral op de oudere geschiedenis der weefkunst hebben toe te leggen.

Eerst dan kan de verzameling voor de hedendaagsche gebruikskunst van grooter belang worden. Want dan zullen de goede beginselen voor weefselversiering, die spreken zoowel uit den stijl van het ornament als uit de, met groote empirische kennis van de kleurenwerking gekozen, kleurcombinaties, de sterkende les van het goede voorbeeld prediken.

JAN KALF.

Mauritshuis.

Door Dr. A. Bredius is aan dit museum in bruikleen gegeven een stilleven, dat in ieder opzicht een kunstwerk genoemd mag worden. Het boeit ons vooral door de meesterlijke wijze, waarop het geschilderd is: ernstig en niet overhaast zijn de kleuren op het doek gezet, met een beslistheid, die een meester verradt. Wie deze meester echter is, ligt in het duister. De vroegere eigenaars van het stuk, Vosmaer en Jacob Maris, dachten aan *Rembrandt*, maar dit is ten eenenmale onmogelijk. Ook durf ik beslist ontkennend antwoorden op de veronderstelling, door sommigen geuit, als zou *Gerrit Dou* de schilder ervan zijn. Men kan veel gissen, — op zijn best kan in de verte aan de stillevens uit de Leidsche school van omstreeks 1650 worden gedacht — maar het stuk is voorloopig niet nader te definieeren dan «Hollandsche school omstreeks 1650», een bepaling die aan geen twijfel onderhevig is.

Een der schilderijen, behoorende tot de verzameling, verleden jaar door Graaf van Lijnden in bruikleen gegeven, bleek onlangs, bij een herstelling die het onderging, gemerkt te zijn: *A. Weeling*, niet *A. Wieling*, zooals men eerst meende (vgl. Bulletin 1^e jaarg. blz. 120). *Weeling's* werken zijn zeer zeldzaam. In Hoet's catalogus komt zijn naam eenige malen voor (II 95, 171, 172).

In de Italiaansche zaal van het Mauritshuis zijn eenige veranderingen aangebracht. De «Madonna met het kind Jezus» van *Murillo* hing niet alleen op verkeerd licht, maar bleek ook voor het publiek niet gemakkelijk genoeg te vinden. Daarom werd dit schilderij verhangen, zoodat het thans veel beter tot zijn recht komt. Deze verandering gaf aanleiding tot het verplaatsen ook van andere stukken. Daardoor kon een begin van uitvoering gegeven worden aan het plan, om in een der bovenzalen op den duur de werken van de Italianiseerende Hollandsche schilders te vereenigen.

De in een der benedenzalen tentoongestelde reproducties naar schilderijen werden door een reeks van nieuwe vervangen, waaronder 36 photogravures naar schilderijen uit de verzameling Rudolf Kann te Parijs.

W. MARTIN.

De muntvondst van Nietap. (Dr.)

In het voorjaar van 1899 vonden arbeiders, die bezig waren met het graven van potklei, op ongeveer 1 decimeter diepte op 10 minuten afstands van het Drentsche dorpje Nietap (bij het huis Lindensteyn) een negen tal gouden Merovingische muntjes.

Zeven er van kwamen door aankoop in bezit van den heer J. P. Santée te Nietap, die ze ten geschenke aanbood aan het Prov. Drentsch Museum te Assen, de beide anderen zijn nog in het bezit van den eigenaar van het stuk land, waarop ze gevonden zijn.

Door de vriendelijkheid van den heer G. J. Landweer te Heereveen, die de muntjes ter bestudeering naar het Kon. Penning-Kabinet toezond, zijn wij in de gelegenheid de lezers van dit tijdschrift er mede bekend te maken.

I. Voorzijde: N R + links, E A + rechts. Links gewende buste met diadeem.

Keerzijde: V X O N X V — + O + N buitenste omschrift, — parelrand, daarbinnen kruis op een bol, ter weerszijden: barbaarsche navolging waarschijnlijk van de letters C - A.

Goud. 1,3 gram. Tiers de sou.

Verg. Prou.¹⁾ 1239.

Verg. Belfort.²⁾ 5434.* 2 Exemplaren.

II. Voorzijde: N R + links, E A rechts. Links gewende buste met diadeem.

Voor de buste, ter hoogte van den mond, drie bolletjes,

Keerzijde: V + N + N V N O E + buitenste omschrift, parelrand, daarbinnen kruis op een bol, ter weerszijden: barbaarsche navolging waarschijnlijk van de letters C - A.

Goud 1,25 gram. Tiers de sou.

Verg. Prou 1239.

III Voorzijde: Links een zigzagsche streep, waarschijnlijk N R moerende verbeelden, daarachter +, rechts E A. Links gewende buste met diadeem. Voor de buste, ter hoogte van den mond, drie bolletjes.

Keerzijde: V + N O N + V + N O N + buitenste omschrift, parelrand, daarbinnen kruis op een bol, ter weerszijden: barbaarsche navolging waarschijnlijk van de letters C - A.

Goud 1,25 gr. Tiers de sou.

v. d. Chijs.³⁾ pl. II. No. 21.

1) M. Prou. Les monnaies mérovingiennes. Paris. 1892.

2) A. de Belfort. Description générale des monnaies mérovingiennes, Paris 1892-95
5 vols.

3) v.d.Chijs. De munten der Frankische en Duitsch-Nederlandsche vorsten. Haarlem 1866.

Verg. Revue Belge.¹⁾ 1858 pl. I. No. 6.

IV. Voorzijde: V $\perp$ OS //// links, IN rechts. Links gewende buste.

Keerzijde: V V T E V N O . N O — buitenste omschrift, parelrand, daarbinnen kruis op bol, ter weerszijden: barbaarsche navolging waarschijnlijk van de letters C - A.

Goud 1,25 gram. Tiers de sou.

V. Rechts gewende zeer barbaarsche buste, omschrift, voor zooverre leesbaar: L O — V N L. Voor de buste N. Eenzijdig.

Goud 1,3 gram. Tiers de sou.

VI. Voorzijde: A E $\perp$ $\perp$ IS (verbonden) C I A E $\perp$ V $\perp$ I (Mettis Civetati), omschrift retrogade.

Links gewende buste, waarvoor — , en waarachter vier bolletjes.

Keerzijde: — H E A D E L E N A S A O H (Heudelenus Monetarius), omschrift retrogade, bladerkrans, daarbinnen kruis waarvan de beenen in bolletjes eindigen. Ter weerszijden de letters C — A.

Goud 1,2 gr. Tiers de sou.

Verg. v. d. Chijs. pl. II No. 29 en 32, Rethaan Macaré.²⁾ pl. I No. 10. Revue Belge. 1858. pl. I. No. 7. Belfort 2954.

VII. A V A buitenste omschrift, parelrand daarbinnen gevoet kruis op een bol. Eenzijdig.

Goud 1,3 gram. Tiers de sou.

VIII. Dergelijke Tiers de sou als No. VII, maar kleiner, zoodat er geene omschriften op voorkomen.

Goud 1,3 gram.

De onder I — V vermelde muntjes komen in ons land in vondsten van Merovingische munten bijna geregeld, zij het dan ook van eenigzins anderen stempel, voor. De bekende goudvondst van Dronrijp (1876) telde b.v. van deze type een drietal exemplaren, die nog barbaarscher van bewerking waren. (cf. Revue Belge. 1887. pl. A. Nos. 4—6.)

In het Engelsche penningkundige tijdschrift «The Numismatic Chronicle» van 1870 wordt op pl. XII No. 15 een dergelijk stukje afgebeeld, in 1828 met andere munten gevonden te Crondale (in Hampshire.) In jaargang 1872 van dat tijdschrift zegt de bekende verzamelaar van Merovingische munten de Ponton d'Américourt op pag. 77:

«Cette monnaie se rencontre assez souvent dans les collections françaises. Quoique ses légendes soient toujours barbares, et qu'on n'ait pas encore retrouvé un prototype qui en donne le sens, on peut, sans

1) Revue belge de Numismatique.

2) Rethaan Macaré, Tweede verhandeling over de bij Domburg gevonden . . . munten. Middelburg 1856.

trop de témérité, l'attribuer à Lugdunum Batavorum (Leyde), à cause des initiales LV qui accostent la croix.

Deze meening wordt door M. Prou, den samensteller van den catalogus der Merovingische munten in het Cabinet des médailles te Parijs niet gedeeld. Volgens dien geleerde zijn het in Friesland geslagen nabootsing van tiers de sou's van Chalon, en ziet hij in de initialen, die ter weerszijden van het kruis voorkomen, eene verbastering van de letters C — A (Cabilonum — Chalon) of wel van de waarde aanduiding V — II. (7 siliques = $\frac{1}{3}$ sou d'or).

Ook Engel en Serrure¹⁾, die op pag. 189 onder No. 343 een dergelijk stuk afbeelden, zijn van meening, dat de letters ter weerszijden van het kruis op de keerzijde eene navolging zijn van de letters C - A op de munten van Chalon.

De munten van Chalon toch, waren zeer gezocht en werden in geheel Gallië nagevolgd, zoodat die letters dan ook iedere beteekenis verliezen. (Prou p. LXXI).

Wij vinden ze ook op de No. VI, de tiers de sou van Metz. Zoowel in Friesland (Revue Belge 1858 pl. I. No. 7) als in Zeeland (Rethaan Macaré pl. I No. 16) kwamen in muntvondsten reeds tiers de sou's van Metz voor. Ons exemplaar wijkt echter belangrijk af van de afgebeelde stukken, het heeft n.l. de omschriften op beide zijden retrogade en eene links gewende buste. Zeer waarschijnlijk is het eene door een' Frieschen muntmeester gemaakte navolging der munten van Metz, die, wat de technische uitvoering der keerzijde betreft zeer geslaagd te noemen is. De gravure der bladerkrans en der letters is werkelijk zeer fijn.

De Nos. VII en VIII kunnen gerust bij de «monnaies indéterminées» gevoegd worden, voorstelling noch omschriften geven eenige aanwijzingen omtrent muntplaats. —

Wij mogen het Prov. museum te Assen geluk wenschen met deze belangrijke vermeerdering harer muntverzameling; vooral het stukje van Metz zal haar door de verzamelaars van Merovingische munten benijd worden.

's-Gravenhage, Februari 1001.

A. O. VAN KERKWIJK.

1) Engel et Serrure. Traite de Numismatique du moyen age. Paris 1891- '94, 2vols.

Een gesneden steen bij Groesbeek gevonden.

't Verheugt ons weder in de gelegenheid te zijn de aandacht der lezers van dit Bulletin te kunnen vestigen op een zeer merkwaardigen gesneden steen, ¹⁾ die onlangs gevonden werd bij Groesbeek.

De vindplaats op zich zelf is reeds merkwaardig. De Hoenderberg, ²⁾ waar men deze gemme heeft opgegraven, ligt op 6 Romeinsche mijlen van Nijmegen in de onmiddellijke nabijheid van Groesbeek; over dien berg nu liep een Romeinsche weg, die Nijmegen met Gennep verbond. Tal van voor-historische, Romeinsche en Frankische oudheden zijn in deze buurt gevonden. De steen, een soort lichte cornalijn die door een of anderen chemischen invloed met eene witachtige laag overtoegen is, geeft als voorstelling een hoogst belangrijke episode uit het athletenleven. Wij zien een persoon die de rechterhand opheft als om eenen slag te geven en de linker terug trekt, gereed om daaraan een stomp toe te voegen, 't linkerbeen is opgeheven, waarschijnlijk om den tegenstander beentje te lichten of althans te trappen. Over den aanvaller staat in afweerende houding de verdediger, die het rechterbeen achteruit strekt en op het linker steunt om den dreigenden aanval van zijnen woesten tegenstander te stuiten en op zijn beurt aanvallend op te treden.

Achter hen staat of de vechtmeester of een herme; dit is niet duidelijk te zien.

't Is eene voorstelling van Pankratiasten; dit waren athleten die in het pancratium streden. Bij Gellius XIII 28, 3 en 4 lezen wij de meest uitgebreide beschrijving van deze wijze van worstelen *illi ad certandum vocati proiectis alte brachiis consistunt caputque et os suum manibus oppositis quasi vallo praemuniunt*... dit is de geheele omschrijving van de houding van den kleinsten persoon op onzen steen. Op vazen o. a. Hist. Bilderatlas pl. XXI 2, zien wij hetzelfde gevecht; op een grafsteen van Halimus, die door Bendorf besproken wordt in den Anzeiger der philosoph — historischen Classe Jahrg. 1886 No. XXII van de Weensche Academie (Bilderatlas plaat XXI) ³⁾ zien wij een

1) De reproductie geschiedde naar eene teekening van den heer Bijtel, op dubbele grootte.

2) Verg. Pleyte, Nederlandsche Oudheden, Gelderland II, p. 34.

3) Prof. Dr. J. Six wees ons op deze verhandeling.

persoon geheel in dezelfde houding als onze kleinste athleet. Op een detail zij nog gewezen: op een basrelief in het Vatikaan zijn Pancratiasten afgebeeld, die hun haren hebben opgebonden om te verhinderen dat de tegenstanders zich daaraan zouden vastklemmen, want in dit gevecht waren alle middelen om tot de overwinning te komen geoorloofd; op onzen steen nu zien wij ook om de hoofden een band.

Voor al om de voorstelling dus is deze steen zeer merkwaardig.

Den Haag, Febr. 1901.

H. J. DE DOMPIERRE DE CHAUFFÉPIÉ.

Ijzeren muntstempel te Weert (Limb.) gevonden.

Op 't einde van het vorige jaar werd er te Weert een ijzeren muntstempel gevonden, waarvan het muntvlak eene doorsnede had van 34 mm.

In het midden ervan stond het jaartal 1567, waaronder een vierbladerige bloem, het omschrift, tusschen gestreepte binnenranden luidde: MONET· NOVA ARGEN· WIERTE·

Van der Chijs ¹⁾ beeldt op plaat XI en XII (nos. 8—21) zilveren munten af van Philippe de Montmorency, graaf van Hoorn, Heer van Weert, die in 1568 te Brussel op last van Alva onthoofd werd, en vermeldt, dat te Weert in 1567 zekere Jan van Luemel muntmeester was. De grootte van de munt, die met dezen stempel kon geslagen worden, komt geheel overeen, met de bij v. d. Chijs pl. XII nos. 15—21 afgebeelde dubbele schellingen (sprengers). — Deze vertoonen op de voorzijde het gekroonde wapen der Montmorency's, en vermelden in het omschrift naam en titels van Philips de Montmorency als graaf van Hoorn en Heer van Weert. — De keerzijde vertoont een fraai gebloemd kruis, met een roosje in het hart en vier leeuwerikken tusschen de uiteinden van het kruis met het omschrift: MONETA· NOVA· ARGENT WIERTE· — Daar dit omschrift der keerzijde overeenkomt met het omschrift op onzen muntstempel, bestaat er mogelijkheid, dat dit de keerzijde is van een dubbelen schelling van Philips de Montmorency als graaf van Hoorn, die zijne munten in het munthuis te Weert liet slaan. — Nergens hebben wij evenwel munten kunnen vinden, die met dezen stempel geslagen waren.

's-Gravenhage, Februari 1901.

A. O. VAN KERKWIJK.

1) v. d. Chijs. De munten der leenen van Brabant en Limburg.

Boekbeoordeeling en Aankondiging.

Op blz. 76 van den tweeden jaargang van het BULLETIN, uitgegeven door den NED. OUDHEIDK. BOND, vond ik eene beoordeeling van de „Noord-Hollandsche Oudheden“, uitgegeven door het Kon. Oudheidk. Genootschap.

Voor zoo verre deze beoordeeling betreft de wijze van uitvoering laat ik hare beantwoording ¹⁾ volgaarne over aan de bewerkers zelven, doch wat aangaat de «opzet van het werk», zooals de beoordeelaar het noemt, de regelen aangeven in de voorrede van het eerste stuk, beschouw ik mij, als lid der Commissie *ad hoc*, mede verantwoordelijk.

In die voorrede vindt de beoordeelaar, de heer Jan Kalf, «evenveel fouten als beginselen».

Ik moet doen opmerken dat in die voorrede niet zoo zeer theoretische beginselen zijn ontwikkeld, maar eenvoudig is medegedeeld wat wij ons voorstelden te geven en waarom wij niet meer gaven. Wie belang stelt in de zaak leze de voorrede *in haar geheel*. Men zie ook het jaartal dat op het titelblad staat: 1891. De «opzet» dagteekent dus van tien jaar geleden. Toen mocht de oudheidkundige wetenschap in Nederland zich nog niet verhoovaardigen op het bezit van een beoefenaar van de kennis des heeren Kalf, en de heeren Pit en Moes, leden der Bulletin-redactie, die hem thans uitnoodigde den arbeid van het Kon. Oudh. Gen. te bespreken, waren, de eerste in het buitenland, de andere pas uit Rotterdam gekomen in een werkkring die weinig vrijen tijd overliet. Het was dus buiten de schuld des Genootschaps, dat het toenmaals de voorlichting dier heeren ontbeerde.

Doch ik hoop hen te overtuigen dat, al moesten wij op heden beginnen, er toch nog redenen zouden zijn om een werk aan te vangen van dien aard als onze Commissie zich voorstelde en om die taak op te vatten zooals zij dit deed.

Wat toch zijn de grieven van den heer K. tegen ons werkplan? De eerste grief is, dat wij goed vonden dat de bewerkers zich strikt hielden aan de eigen aanschouwing en dat we ons niet verbonden om gedrukte werken of geschreven stukken te raadplegen, die over de door ons te beschrijven gebouwen mochten bestaan. Dit schijnt in den eersten opslag een minder wenschelijke regel, en het heeft ons ook wel iets gekost om deze wijze van werken aan te nemen. Doch wij moesten

1) De heer Weissman gal die reeds in het Bouwkundig Weekblad, „Dè Opmerker“ van 8 December 1900.

toegeven aan de noodzakelijkheid. Immers alleen het opzoeken en bestudeeren der *gedrukte* bronnen zou reeds een reuzen-arbeid zijn, — *archiefstudie* een menschen-leeftijd eischen. De «volledige bekendheid» met wat reeds over eenig onderwerp bestaat is bereikbaar (en is wetenschappelijke plicht) als men een monografie schrijft, maar er is geen denken aan wanneer men in korten tijd een volledige inventaris wil opmaken. Enkele fouten in zulk een inventaris kunnen misschien vermeden worden door het raadplegen der topografische litteratuur, maar wie in die litteratuur geen vreemdeling is, weet ook hoe dikwijls ze ons op een dwaalspoor kan brengen en zelve moet gecorrigeerd worden. De *opgave* der gedrukte bronnen, die de heer Kalf onmisbaar vindt, is bibliografisch werk en lag buiten ons bestek.

De tweede grief is het trekken van een grens tusschen oude gebouwen en bouwwerken uit den nieuweren tijd. Ergens moet die grens echter worden getrokken, en waarom juist het jaartal 1700 «apert onverdedigbaar» is, vat ik niet, en de heer Kalf geeft mij daarover ook geen licht. Ik vermoed dat hij bedoelt, dat zoowel in de 17^e als in de 18^e eeuw gebouwen zijn opgericht, zonder veel oorspronkelijk karakter of architectonisch belang, evenzeer als bouwwerken die van smaak en kunstgevoel getuigen, en dat niet de laatste alleen van vóór 1700 en de eerste van na 1700 dagteekenen. Dit zijn wij eens, maar juist daarom zal de beslissing van wat al dan niet in een Inventaris als de onze moet worden opgenomen, altoos moeten worden overgelaten aan het oordeel van hem, die den Inventaris maakt. Of echter het oordeel van deskundigen daarin zoo bijzonder veel uiteen zal loopen, betwijfel ik. Doch wij hebben niet alleen te doen met *fraaie* of smaakvolle, maar ook met *oude* gebouwen en het ligt in den aard van ons Genootschap om belangstelling te toonen voor wat meer dan twee eeuwen oud is. Omtrent de achttiende-eeuwsche gebouwen zie ik (daar hun stichtingsjaar doorgaans nauwkeurig bekend is) niet in dat «het geweten van den historikus» eenigen meerderen waarborg geeft voor overdreven subjectiviteit, die de heer K. schijnt te vreezen, dan de persoonlijke smaak des schrijvers.«

De derde grief is het «opzettelijk weglaten van alle voorwerpen die niet in eenig verband tot een gebouw staan». Dit komt echter in een gansch ander licht wanneer men in de voorrede leest wat het doel was van ons werk, namelijk: «het samenstellen van een inventaris der «thans in ons vaderland nog aanwezige oude bouwwerken, daar deze «het eerst en het meest gevaar loopen te verdwijnen, terwijl alle roerende «goederen door de geldswaarde, die in onzen tijd daarin, ook door den «minst ontwikkelden bezitter, allicht wordt vermoed, in den regel voor «de wetenschap bewaard blijven en vroeger of later terecht komen in «verzamelingen waar ze nut doen.» Hierin is toch waarlijk niets «onbegrijpelijks» of in den slechten zin des woords «opzettelijks». Voor het

opsporen van antikiteiten, die tot de roerende goederen behooren, werden de reizen van de heeren Van Arkel en Weissman niet gedaan, en hoe men iemand, die een inventaris gaat maken van de oude gebouwen en die tevens daarbij vermeldt wat, volgens hem, bij die gebouwen behoort of met hun bestemming in verband staat, kan verwijten dat hij de kerk-schatten der vele nieuwe Roomsche-Katholieke kerken niet is gaan inspecteren, is mij een raadsel. Dat het den heer K. leed doet dat daardoor eenige belangrijke voorwerpen op onzen inventaris gemist worden is natuurlijk, doch evenmin een grond van verwijt als het «opzettelijk weglaten» van gebouwen in dorpen die niet tot de provincie Noord-Holland behooren, zulks zou zijn.

Oppervlakkig beschouwd was 't een geringe moeite om ook roerende voorwerpen in het werk op te nemen, doch ook hier ligt de moeilijkheid in 't trekken van de grens, in dit geval in 't bepalen van wat men *Noord-Hollandsche* oudheden mag noemen. Natuurlijk toch niet alle oudheden op Noord-Hollandsche bodem aanwezig, in musea, verzamelingen of antikiteiten-winkels! Alzoo óók niet kerkmeubelen of -sieraden die in later tijd zijn aangekocht. Alleen dátgene zou in aanmerking moeten komen wat óf op Noord-Hollandschen bodem is gewrocht, óf indertijd voor Noord-Hollandsche rekening is vervaardigd en steeds voor de oorspronkelijke bestemming heeft gediend. Doch wie zal dit beslissen, zelfs omtrent vele dier zaken welke voorkomen op het lijstje dat de heer K. aan het artikel van Deken Graaf ontleende? Hierbij zou immers weder noodig zijn een wijdloopig onderzoek, misschien archiefstudie, vaak beoordeeling van de geloofwaardigheid en de zaakkennis der «locale autoriteiten», wier hulp de heer K. zoo gaarne had zien ingeroepen (blz. 89).

't Schijnt mij zelfs toe, dat, waar de heeren Van Arkel en Weissman het gebied betreden hebben der losse voorwerpen, omdat zij die beschouwden als bij of in het gebouw te behooren, zij zich in 't oog des heeren Kalf reeds *te veel* waagden op, voor bouwkundigen van professie, glad ijs!

Hoe dit zij, wij streefden naar volledigheid, maar alleen in datgene wat wij ons naar het plan van onze uitgave ten doel stelden: een geïllustreerden inventaris van de nog aanwezige oude gebouwen en van hetgeen daarin belangrijks gevonden werd.

De belangrijkste grief echter van den heer Kalf is, dat de uitgave aan dit werk «voor een andere studie over hetzelfde onderwerp vooreerst den weg heeft belemmerd» (pag. 77). — Ik meen in de eerste plaats te mogen opmerken, dat, al hadden de heeren v. A. en W. hun werk nog veel slechter gedaan dan de heer K., beweert, zij in elk geval voor iedere «andere studie over hetzelfde onderwerp» materieel hebben geleverd, aanwijzingen gegeven, 't spoor gewezen. Of is er in hun werk niets bruikbaars hoegenaamd??

Voor den lezer der recensie zou 't wel haast zoo schijnen, maar ik wil den heer K. niet zóó laag stellen, dat ik zou denken dat hij *dít* heeft bedoeld. Hij vreest alleen dat, als men bij het gewestelijk bestuur aankwam met een nieuw verzoek om ondersteuning, 't bescheid zou zijn dat het werk reeds gedaan en de steun overbodig was. Voor die vrees bestaat zeker eenige grond; doch feitelijk is er geen reden voor de oudheidkundige wetenschap om zich te beklagen. Immers al waren de *Noord-Hollandsche Oudheden* nooit verschenen, zou er toch geen denken aan zijn geweest, dat de Provinciale Staten, uit de door de belastingplichtigen bijeengebrachte geldmiddelen, de sommen zouden hebben beschikbaar gesteld, vereischt voor de ontzaggelijke kosten van eene «met ernst ter hand genomen inventarisatie», zooals de heer K. die wenscht en waarvan hij de eischen op blz. 89 omschrijft, eischen waarbij toch zeker nog wel dient gevoegd te worden de toewijding van den jegelijken geleerde, die, met zijn staf van bekwame fotografen, talentvolle teekenaars en nauwgezette opmeters, de gansche provincie door reist, zonder een enkel gehucht over te slaan (zoo min als de heeren v. A. en W. dit deden), die voorts van het door hem aanschouwde en door zijn fotograaf en teekenaars in beeld gebrachte en opgemetene, de door den heer K. noodig geoordeelde archief- en bronnen-studie maakt en daarover raadpleegt met de locale autoriteiten die hem mogelijk inlichtingen zouden kunnen geven, om ten slotte al de stof te verwerken, de keuze te doen en den tekst te leveren. Wie ziet niet in, dat een dergelijk geleerde zich daaraan geheel zou moeten wijden en dienovereenkomstig jaren lang zou moeten worden gehonoreerd. Waarna men dan komt te staan voor de kosten der reproductie en de drukloonen van een werk, waarvoor in ons land geen noemenswaardig debiet is!

Maar al zouden de Prov. Staten geneigd zijn geweest om *anders* voor dit ideaal van den heer K. (een ideaal dat ook het mijne is) de noodige kapitalen beschikbaar te stellen, terwijl *nu* de zaak door de uitgave der *Noord-Hollandsche Oudheden* hopeloos is geprejudiceerd — dan nog is er niet zooveel kwaad gesticht. Immers, ons vaderland telt, behalve Noord-Holland nog tien andere provincien, waaronder in hun geheel vrij wat gemakkelijker bereikbare en voor de oudheidkundige wetenschap niet minder belangrijke. Indien de heer K., en de heeren die hem tot de recensie uitnoodigden, meenen dat het ideaal uitvoerbaar is, laat hen pogen te bewerken dat althans in een of meer dier andere provincien begonnen worde volgens de door den heer K. aangegeven methode. Is die arbeid in alle andere provincien voltooid dan heb ik geen vrees of Noord-Holland vat de taak ook wel opnieuw op! Omtrent de «bedoeling van het Oudheidkundig Genootschap» «om ook de andere Nederlandsche gewesten te doen bewerken» (blz. 88), durf ik den heer K. wel gerust stellen. Zelfs al wilden andere provincien daar-

voor de noodige fondsen beschikbaar stellen, ik denk niet dat één der leden van het Genootschap, na het thans ontvangen schitterend blijk van dankbaarheid en waardeering aan den (zij het dan ook nog zoo gebrekkelig!) gedanen arbeid in het orgaan der Nederlandsche oudheid-beoefenären ten deel gevallen, lust zou hebben om zulk een tijdroovend en vermoeiend werk op zich te nemen!!

Iets wat ik zeer te betreuren acht!

Ten slotte verzoek ik de Redactie van het Bulletin de mededeeling te willen opnemen dat de subsidie der Prov. Staten voor de *Noord-Hollandsche Oudheden* is verleend op de — door het Kon. Oudheidk. Gen. zelf voorgestelde en natuurlijk nagekomen — voorwaarde: *dat aan elk Gemeentebestuur in de provincie kosteloos een exemplaar van het werk zou worden verstrekt*. De bedoeling dezer voorwaarde is duidelijk. De wensch was om de Gemeentebesturen opmerkzaam te maken op wat in hunne resp. gemeenten bestond en *bewaard diende te blijven*.¹⁾ Onwetendheid is vaak de oorzaak van het vandalisme (vooral ten opzichte van onroerende eigendommen; onroerende goederen loopen in den regel weinig gevaar van spoorloos te verdwijnen). Tegen het vandalisme heeft het Kon. Oudheidk. Gen. gestreden van zijn stichting af, en zal het — hoop ik — blijven strijden. Licht te doen opgaan over het verborgene was het doel der uitgave en, al spoorde de heer K. nog tienmaal meer vlekjes op in de glazen onzer lantaarn, ik blijf van meening dat het Genootschap meer licht heeft doen schijnen door hare uitgave, dan mogelijk is door het maken van illusiën van door hun kostbaarheid onuitvoerbare plannen, of door het zich bepalen tot (zij het dan ook aan alle regelen der wetenschap voldoende) monografiën.

Amsterdam, Dec. 1900.

D. C. MEIJER JR.

Georg Göthe, Notice descriptive des tableaux du Musée National de Stockholm. I (Maitres étrangers). 2me edition. Stockholm 1900. 8°.

Van den uitstekenden catalogus van het Museum te Stockholm, bewerkt door Dr. Georg Göthe, is een tweede druk uitgekomen. De zeven jaar geleden verschenen eerste uitgave was reeds met de uiterste zorg bewerkt, zoodat eigenlijke verbeteringen weinig waren aan te brengen. Maar van de inmiddels door de kunsthistorici verkregen resultaten is

¹⁾ Het moest als het ware de „grootere lijst” zijn, waarvan op blz. 65—67 van dit Tijdschrift, in het belangrijk artikel van den heer Van Overvoorde, over de „Bescherming van Monumenten,” sprake is.

gebruik gemaakt. Zoo is het fraaie schilderij van Judith Leyster, een luitspelende jongen, gemerkt met haar bekend monogram, dat in den vorigen druk nog met een vraagteeken aan Jan de Bray was toegeschreven, thans voor goed thuis gebracht, en eveneens het gezicht op Egmond aan Zee (1671) van Thomas Heeremans aan den legendarischen H. F. Mans ontnomen. Een Italiaansch landschap met ruïnes, gemerkt Hoogh 1692, was vroeger geboekt op Carel de Hoogh, die reeds 2 Juli 1638 is overleden; thans is daarvoor genoemd Horatius de Hoogh, die in 1669 nog Overman van het St. Lucasgilde te Utrecht was. Een onbekend mansportret van Rembrandt (No. 585) is thans te recht het portret van Johannes Wttenbogaert geworden.

Voor een volgenden druk beveel ik nog aan de attentie van den heer Göthe aan, dat het stadsgezicht aan een rivier van van Goyen, 1651 (No. 444) stellig Arnhem te zien geeft. Ook in het Museum te Kopenhagen is een fraai gezicht op Arnhem van denzelfden schilder (1645) als «En hollandsk Stad ved en Flod» miskend.

Het in den catalogus afgebeelde deftige binnenhuis, wegens de typen van de er op voorkomende personen en de schilderijen die aan den muur hangen «Le salon de Rubens» genoemd, is voorzichtigheids-halve toegewezen aan een onbekend Antwerpsch meester uit de 17^e eeuw. Vrij beslist meen ik het te mogen toeschrijven aan Bartholomeus van Bassen, die een gelijksoortig schilderij in het Rijksmuseum te Amsterdam geschilderd heeft.

Nieuw verworven zijn slechts weinige stukken. Ik noem de Hollandsche. Vooreerst een luitspeelster van omstreeks 1600, gemerkt: Henrick van . . . . . Hier is de naam helaas afgesneden. Dan een herbergscène van Dirck Hals 1639, in het werk van Granberg nog beschreven als in het bezit van den heer Josephson. Twee bloemstukken van den zeldzaam voorkomenden Maastrichtenaar Karel de Vogelaer, geschilderd te Rome, reeds bekend als in het bezit van den heer Berggren. Twee stillevens van doode visschen, het eene van Abraham van Beyeren, en het andere als pendant hiervoor door Isaack van Duynen geschilderd. Twee werken van Hendrick Terbrugghen, een luitspelend jongeling en een drinkend meisje (uit de coll. Ekman te Finspong). En ten slotte een heilige door Thomas Wyck. Met de beschrijving van dit laatste stuk is de heer Göthe niet gelukkig geweest. Hij noemt slechts de afkomst als uit het legaat van den heer Berggren (1895) en vergeet de vroegere eigenaars Brahe en Jäderholm te noemen. Maar erger is, dat hij ook verzuimde te vermelden, dat deze voor Thomas Wyck vrij vreemde voorstelling duidelijk gemerkt is, en dat hij de voorstelling miskend heeft, want ontwijfelbaar is de afgebeelde heilige St. Antoninus, Aartsbisschop van Florence.

Amsterdam,

E. W. MOES.

Oude Monumenten.

De westelijke gevel van de Groote- of St. Bavokerk te Haarlem.

De tijd dat de poorten van Haarlem's veste werden geslecht en de gedenkteekenen uit vroegere eeuwen met meedoogenlooze onverschilligheid aan sloopershanden werden overgeleverd, ligt gelukkig achter ons.

Te veel is echter reeds verdwenen; te laat is men ontwaakt uit de algemeene onverschilligheid voor bouw- en beeldhouwkunst, waarin de stelselmatige achteruitgang van het kunstgevoel het Nederlandsche volk sedert het begin der vorige eeuw gedompeld had, en die oorzaak was dat de meest tastbare bewijzen uit het verleden, betrekking hebbende op ons volksbestaan en onze kunstuiting, de geschiedkundige fragmenten uit den roemrijken tijd onzer voorouders, werden vernield.

Hoe gaarne zouden wij, nu onze waardeering begint te ontwaken, deze monumenten weder op hunne oude plaats zien verrijzen! doch niettegenstaande deze verzuchting reeds vaak werd gehoord en de inzichten omtrent de waarde en de beteekenis der oude monumenten zich aanzienlijk hebben gewijzigd, zijn zij, die in Haarlem's toekomst belang stellen, niet zonder zorg ten opzichte van het zoo schilderachtig gelegen Stads Armen- en Ziekenhuis. De bewoners daarvan zullen weldra de plaats die hun jarenlang gastvrijheid verleende, moeten verlaten en er worden nu reeds plannen gevormd, de gedeeltelijk in het geboomte verscholen gebouwen, die zich zoo schilderachtig in den Schotersingel weerspiegelen en met het sierlijk kapelletje een zoo bekoorlijk geheel vormen, af te breken en het terrein tot Villa-Park te bestemmen. Voor een betrekkelijk luttel geldelijk voordeel zal dan weder een stuk geschiedenis verdwijnen en plaats moeten maken voor de produkten der moderne bouwspeculatie, die op bouwkundig gebied vaak zeer twijfelachtige waarde bezitten. Laat ons evenwel de hoop koesteren, dat de vroede vaders zullen toonen een open oog te hebben voor de aesthetische belangen van Haarlems naaste omgeving en die niet aan financieele overwegingen ten offer zullen brengen.

Door de gebouwen eene andere bestemming te geven zal hun behoud voorloopig verzekerd blijven en zal de Stadsregeering toonen waarachtige piëteit en belangstelling te bezitten, waarvoor het nageslacht haar dankbaar zal zijn.

Wij mogen het zeker als een voorrecht beschouwen, dat de levensopvatting van het tegenwoordig geslacht van lieverlede op bredere

DE WESTELIJKE GEVEL VAN DE GROOTE OF ST. BAVO KERK TE HAARLEM.
Naar eene watervrteekening van den Architect-Ingenieur
J. A. G. VAN DER STEUR.

grondslagen wordt opgebouwd, dat de kring der denkbeelden nimmer wordt en het schoonheidsgevoel in ruimere mate wordt ontwikkeld dan voorheen het geval was; doch dit voorrecht legt ons de ernstige taak op de schouders, om, waar de gelegenheid zich daartoe voordoet de sporen van het vandalisme van vorige geslachten zooveel mogelijk uit te wisschen, terwijl wij er tevens naar moeten streven, de geest, waarmede onze voorouders hunne werken wisten te bezielen, het geheim, waaraan de door hen vervaardigde monumenten hunne groote kracht en hunne beteekenis ontleenden, te doen doordringen in de gewrochten, die ons geslacht aan het toekomende zal achterlaten. Zoodoende zullen wij het verleden aan het toekomende hechten en zullen, niettegenstaande gedurende de eerste helft der 19de eeuw voor korten tijd de draad werd verbroken, die de tijdperken der kunstontwikkeling onderling verbindt, onze bouwwerken weder het karakter dragen, dat beantwoordt aan de behoeften, waarin zij voorzien, hierdoor de zeden en gewoonten der bevolking weerspiegelen en tevens uiting geven aan het maatschappelijk leven en de aesthetische opvatting die ons tijdperk beheerscht.

Doch «revenons à nos moutons» en na deze ontboezeming, die haren oorsprong vond in de vrees voor het verlies van het meest romantische plekje onzer omgeving, overgaan tot de bespreking van het onderwerp, dat aan het hoofd dezer mededeeling geplaatst werd, waartoe de redactie van het Bulletin van den Nederl. Oudheidk. Bond ons een plaatsje heeft willen inruimen.

De herstellingswerken van het Bavo-monument dagteekenen uit 1869 toen Mr. A. J. Enschedé (wiens aandenken, wegens zijne groote belangstelling in, en milde offervaardigheid voor Haarlemsch monumenten, in dankbare herinnering zal blijven) en A. van Stralen een beroep deden op den steun van belangstellenden en door veler medewerking in staat werden gesteld de koorbanken van hare verf te ontdoen en in den oorspronkelijken toestand te brengen.

Terwijl op zeer bescheiden wijze, met de herstelling van eenige zich in het kerkgebouw bevindende kunstwerken werd voortgegaan, had de Commissie van Rijksadviseurs in 1875 een volledig plan voor de restauratie van het monument gereed; ofschoon de regeering dit plan financieel krachtig steunde, stuitte de uitvoering ervan meermalen op ernstige tegenwerking.

Het is overbodig bij deze mededeelingen te wijzen op de weinige medewerking die aanvankelijk de regeering van de Gemeente alsmede van de Prov. Staten ondervond; hieruit treedt de geest van den tijd, die omtrent het instandhouden van een der merkwaardigste monumenten van Nederland toenmaals heerschte, duidelijk aan het licht. Intusschen werden de annalen der herstellingswerken van het Bavo-monument reeds geboekstaafd en zullen vermoedelijk later, meer bevoegden dan wij, dezen arbeid aanvullen en vervolgen. Zij die omtrent dit onderwerp

nader wenschen te worden ingelicht, kunnen wij een artikel van de hand van Jhr. Mr. Victor de Stuers, dat in de *Opr. Haarl. Courant* van 12 April 1875 verscheen, bijzonder aanbevelen.

Inmiddels is de toestand verbeterd en worden de herstellingswerken in latere jaren onder het hoofdtoezicht van Dr. P. J. H. Cuypers en onder het beheer van den Haarlemschen architect, wijlen A. van der Steur, krachtig voortgezet. Laatstgenoemde architect werd later opgevolgd door zijn zoon, den Bouwkundig-Ingenieur J. A. G. van der Steur, die de door hem vervaardigde teekening van den westelijken gevel voor de bij deze mededeelingen gevoegde reproductie, bereidwillig ter beschikking heeft gesteld.

Deze gevel, die in 1890 onder handen werd genomen, was sedert dien tijd achter een reusachtigen steiger verborgen, waarvan het bovengedeelte eerst onlangs verwijderd werd.

Van af den Noord-westelijken hoek van het karakteristieke marktplein, het voormalige «Zand», dat helaas door het plumpe societeitsgebouw «Trouw moet blijken», alsook door de vernieuwing van eenige gevels van den N.-O. en den Z.-W. hoek, veel van zijne oorspronkelijke bekoring verloren heeft, overzien wij het bovengedeelte van het majestueuse front, dat zich thans, gedeeltelijk vernieuwd, aan onze blikken vertoont.

De samenstelling van dit gevelfront is betrekkelijk zeer eenvoudig. In het middengedeelte ontwaren wij den reusachtigen spitsboog die het dichtgemetselde groote venster omgeeft, waaronder de beide ingangen gelegen zijn; terwijl bovenaan de driehoekvormige topgevel het geheel afsluit. Dit middengedeelte is aan beide zijden geflankeerd door de krachtige schraagpijlers, die aan de frontzijde met sierlijke pinakels, aan de Noord- en Zuidzijde met slanke spitsen bekroond werden.

Met deze eenvoudige samenstelling werd door de juiste verhoudingen der onderdeelen, een grootsch, schoon en treffend geheel verkregen. Wij betreuren het dan ook dat het overzicht van dit gedeelte van het kerkgebouw, voor een groot deel belemmerd wordt door de sierlijke, onlangs herstellde gevels van de voormalige Vleeschhal, het tegenwoordige Archiefgebouw. De afstand, waarop beide monumenten van elkander verwijderd staan, bedraagt nauwelijks 10 M.; dit is de oorzaak dat de oostelijke gevel van laatstgenoemd monument, op zijne beurt sterk beheerscht wordt door de eenvoudige, strenge lijnen van den kerkgevel, waarmede hij eene groote tegenstelling vormt.

Teneinde van de afmetingen van het gevelfront dat ons bezighoudt eenig denkbeeld te geven, zullen wij die, van den thans voor het grootste deel reeds afgebroken steiger, welke ten behoeve der werkzaamheden, voor den gevel was aangebracht, mededeelen. Volgens de opgave, ons door den aannemer verstrekt, bedroeg zijne totale hoogte 45 M, terwijl het hoogst gelegen omgaand plateau 35 M. hoog en

25 M. breed was. Voor het opstellen gebruikte men $\pm$ 100 M³. hout, terwijl de uitvoering van dit werk met de meeste zorg plaats had, zoodat gedurende de werkzaamheden zich geen enkel ongeval, geene verzakking of afwijking voordeed.

Men begon de herstellingswerken aan dezen gevel met het los-hakken en vernieuwen van de zandsteen-bekleding der schraagpijlers. Bij vorige werkzaamheden die aan het kerkgebouw plaats hadden, o. a. aan het ten noorden gelegen transept, werd de oude zandsteen-bekleding zooveel mogelijk behouden en door schoonmaken, ophakken en invoegen, voor verdere verweering gevrijwaard.

Daar het grootste gedeelte der bekleding van de schraagpijlers bij den westelijken gevel niet in verband stond met het daarachter gelegen metselwerk en de zandsteen veel geleden had, kon dezelfde wijze van werken niet worden toegepast; het wederplaatsen der oude steenen zou aan de degelijkheid van het werk afbreuk hebben gedaan, daarom moest de zandsteen voor het grootste gedeelte worden vernieuwd.

Voorheen waren de aan de voorzijde gelegen schraagpijlers op zekere hoogte door een eenvoudig zadeldak afgedekt en kon men uit de daarbij toegepaste vormen opmaken, dat de afdekking in het tijdperk der Renaissance had plaats gehad. Thans is het bovengedeelte van elk dezer schraagpijlers op sierlijke wijze bekroond, de uitvoering dezer bekroning geschiedde volgens een nieuw ontwerp van genoemde bouwmeesters, gelijk die op de hierbij gevoegde teekening kan worden waargenomen.

De houten met lood gedekte spitsen der aan noord- en zuidzijde gelegen schraagpijlers werden afgebroken. Nadat het lood van het bijna geheel verweerde dakshot was afgenomen, bleek het dat de spitsen voorheen met leien waren gedekt. Na de vernieuwing van het hout werden de spitsen weder met lood afgedekt, de hoekkepers van looden hoogels voorzien en de spits met een vrijstaande bekroning versierd. Nadat de dakspitsen waren verwijderd kon men uit de samenstelling der onder de spitsen gelegen steenen bandlijst opmaken, dat men oorspronkelijk van plan was de schraagpijlers met steenen spitsen te bekronen.

Daar het metselwerk wegens het doordringen van het water en de daaropvolgende vorst veel geleden had, was men genoodzaakt het voor een groot deel af te breken en te vernieuwen.

Bij den topgevel was de bekleding eveneens op vele plaatsen aanzienlijk afgeweken, terwijl ook hier het metselwerk door inwatering en vorst sterk beschadigd was. Een groot gedeelte van dit metselwerk werd dan ook gesloopt en vervangen door eene in portland-cement gevatte harde baksteensoort. Bij het opnieuw aanbrengen der bekleding waarbij de oude zandsteen voor $\frac{2}{3}$ der oppervlakte weder kan worden gebruikt werd telkens op eene hoogte van 0,70 M. eene laag zandsteen geplaatst van dubbele dikte, die in het metselwerk werd ingehakt en

met portland-cement werd vastgegoten. Zoodoende verkreeg men over de geheele breedte van den topgevel op genoemde afstanden, in horizontale richting, eene verankering, die het weder losscheuren der bekleeding voor het vervolg in sterke mate zal tegengaan.

Het grootste gedeelte der lijst die den topgevel dekt werd vernieuwd en van hoogels voorzien; de spits werd met eene nieuwe kruisbloem versierd, terwijl de beide roosvensters met hunne traceeringen eveneens geheel vernieuwd en met de kleine rechthoekige vensters die zich ook in den topgevel bevinden, van in lood gevatte ruiten voorzien werden.

De beide borstweringen, waarvan de eene zich onder den topgevel bevindt, de andere den grooten spitsboog onderaan afsluit, werden eveneens opnieuw opgetrokken.

De zandsteen-bekleeding die zich voorheen aan beide zijden van het groote raam, aan de binnenzijden van den spitsboog bevond, werd vermoedelijk reeds in de tweede helft der 18de eeuw verwijderd en vervangen door metselwerk van Utrechtsche steen waarvan de dikte onderaan 0.25 M., bovenaan 0.60 M. bedroeg. Dit metselwerk was evenwel in zeer slechten toestand; het werd vervangen en op afstanden van horizontale lagen houwsteen voorzien. Behoudens het dichtgemetselde groote venster zijn dit de eenige plaatsen die aan dezen gevel den baksteen vertoonen.

Dat de vernieuwing van het groote venster van den westelijken gevel, met zijn indeeling door posten en traceeringen in zandsteen, gelijk op de teekening werd aangegeven, en bij de andere groote vensters van het kerkgebouw heeft plaats gehad, niet in het herstellingsplan werd opgenomen, zal zeker zijne bijzondere oorzaak hebben.

Daar tegen de achterzijde van het venster, inwendig van het kerkgebouw, het orgel werd geplaatst, kon het venster niet in den oorspronkelijken vorm worden hersteld, en met glas in lood worden voorzien; de lichtopeningen moesten derhalve steeds met metselwerk worden aangevuld, doch indien de herstelling wat betreft de indeeling van het groote venster uitwendig had plaats gehad zou het monumentaal karakter van den gevel nog aanzienlijk zijn verhoogd.

Het onderste gedeelte waarin zich de beide toegangen bevinden is thans nog met den steiger bezet; ook dit gedeelte zal weldra onder handen worden genomen. Wij kunnen de voltooiing van dit front dus binnen kort tegemoet zien, waardoor het vernieuwingswerk van dit kostbare monument weder een schrede verder tot zijne voltooiing zal genaderd zijn.

Haarlem, Februari 1901.

E. A. VAN SAHER.

De altaarstukken van Mr. Anthonis Jansz. van der Gou in de O.L. Vrouwe kerk van Vere.

De omstandigheid dat ik in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, 26ste deel, op dit oogenblik mededeeling doe van de oorkonden, door wijlen pastoor J. J. van der Horst over *Kerkelijk Vere* verzameld, heeft mijne aandacht getrokken naar twee altaarstukken die weleer de groote kerk van Vere moeten gesierd hebben, en geschilderd waren door eenen meester, wiens leven en verdere arbeid nog altijd naar het schijnt onbekend gebleven zijn.

Het eene altaarstuk werd door den schilder MR. ANTHONIS JANSZ. VAN DER GOU, zooals hij genoemd wordt, uitgevoerd voor de S. Paulus-kapel, die eene stichting was van Pauwels van Borsselen, «bailju van der Vere»; het andere stuk werd den schilder besteld door het gilde der vischkoopers voor de H. Kruiskapel.

Van de beide stukken bestaan de oorkonden der overeenkomsten, met den schilder aangegaan, nog in het archief van Vere's stadhuis. Ze bestonden althans nog toen ze door van der Horst werden uitgegeven in *De Dietsche Warande*, 4de deel blz, 499—504.

Wegens de vorderingen welke de geschiedenis der kunst in de laatste jaren gemaakt heeft, acht ik het niet ondienstig nogmaals op die stukken de aandacht te vestigen. Ik zou daarom die overeenkomsten nog wel weer in het Bulletin willen herdrukken. Aangezien echter tot opsporing der stukken (zoo ze nog mochten bestaan) de beste diensten verleend zullen worden door onze buitenlandsche correspondenten, doch deze allicht minder gemakkelijk het oude Hollandsch verstaan: zoo laat ik hier liever eene aanschouwelijke schets volgen van de twee altaartafels.

Ouderkerk a/d. Amstel.

J. J. GRAAF.

(Zie schetsen op pag. 172 en 73.)

TRIPTIEK DER S. PAULUSKAPEL.

In het gebergte veraf: S. Paulus van het paard geworpen	Metselwerk in het hoofd der tafel. Vliegende engelen met de instrumenten der passie Vliegende engelen met de instrumenten der passie	In het gebergte: eene voorstelling uit het leven van S. Steven
S. Paulus onthoofd, de rechter daarbij tegenwoordig.	<i>Paulus van Borsselen</i> <i>O. L. Vrouw zittend</i> <i>Alyt van Haerlem,</i> met zonen met het zijne vrouw, met «gepresenteerd» <i>G. Kind</i> dochters door S. Paulus. op den schoot, «gepresenteerd» door S. Steven.	S. Steven gestenigd, de rechter er bij, alook Saulus die de kleederen bo- waart.
	«Vier perken van de vier uitersten».	

Buiten op de deuren *Ecce homo* in het grauw, als nageschilderd van steenen beeldwerk. Denkelyk in tweeën gedeeld zoodat op de eene deur *Christus als Ecce homo* stond, en op de andere *Pilatus, Hem vertoonend*.

<i>Ecce</i> <i>Homo</i>	Christus in <i>den Hof.</i>	<i>Kruisdragende Christus</i> uitvoerig met <i>moordenaars</i> en al wat er toe behoort.	<i>Christus</i> van het kruis afgenomen.	Boven in het land- schap: Christus met Magdalena als „Noli me tangere“ (Christus <i>verrijzend.</i>
		De perken beneden; taferelen der <i>passie</i> in het klein.		

Buiten op de deuren wat den Kruismeesters zou believen, als grauwtjes.

Vandalisme.

Te Leiden, Breedstraat No. 84, staat een deftig heerenhuis, dat eenige jaren geleden als koffiehuis — Café Suisse — gebruikt werd.

Het vertoont of liever vertoonde tot in 1899 *een der fraaiste gevels uit de XVIIe eeuw, welke in ons land aangetroffen worden*, en wel een gevel geheel uit zandsteen opgetrokken. Dit front bestaat uit een soubassement voor den rey- de Chaussée, daarboven een Romeinsche orde met pilasters die de twee bovenverdiepingen omvat; het geheel is bekroond door een frontispice, in het midden waarvan een borstbeeld van een Turk, omgeven van de figuren van Neptunus en Mercurius, prijkt. Dit uitmuntende beeldhouwwerk is geteekend van een onzer voornaamste sculpteurs: XAVERI, 1673.

Dit huis heeft te kwader ure tot eigenaar gekregen den heer M. H. van Waveren, bierbrouwer, die zonder eenigen eerbied voor het prachtige kunstwerk besloten heeft drie vierden van den gevel weg te breken en te vervangen door afschuwelijke ijzeren en glazen kasten. Voor de uitvoering van dit ellendig vandalisme heeft hij gevonden den heer W. J. Jesse, die zich nog architect durft noemen.

Het treurigste misschien van deze treurige geschiedenis is dat zoo iets heeft kunnen plaats vinden in het Bataafsch Atheen, in een stad wemelende van geleerde mannen, met leerstoelen voor aesthetica, geschiedenis en allerlei archaeologie en oudheidkunde, met tal van kunstmusea, directeuren en conservatoren . . . . . zonder dat iemand zich warm heeft gemaakt en een protest heeft doen hooren.

't Is een ware schande, een echte ellende.

VICTOR DE STUERS.

Indische monumenten.

Met groote belangstelling en instemming kunnen wij vermelden, dat de reeds sinds eenigen tijd met den minister van koloniën gevoerde besprekingen ertoe geleid hebben, dat door ZExc. voorloopig gelden zijn uitgetrokken voor de archaeologische opneming der Indische monumenten.

Het Bataviaansch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen zal als adviseur optreden voor de werkzaamheden ter plaatse, waarvan de leiding zal berusten bij Dr. J. L. A. Brandes. Het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië te 's Gravenhage zal te zijner tijd zich belasten met de publicatie. ¹⁾

1) Zie uitvoeriger hierover N. Rott. Ct. 3 Maart II

Voor Indië is hiermede verkregen wat wij ook voor Nederland zoo gewenscht achten. Wij wenschen hen, die zich voor deze zaak tot den Minister wendden van harte geluk met het behaalde succes en vertrouwen, dat thans ook voor Nederland het tijdstip niet verre is, dat de systematische opneming en beschrijving der Nederlandsche monumenten met ernst wordt ter hand genomen.

J. C. O.

De commissie voor de restauratie van de O. L. V. of Groote Kerk te Dordrecht heeft besloten voorloopig de restauratieplannen te beperken tot het koor met de transepten. De hiervoor vereischte uitgaven worden op f 80 000.— geschat, te verwerken in een termijn van acht jaren. Door H.H. Kerkvoogden en Notabelen der Ned. Herv. Gemeente te Dordrecht is ten behoeve van de restauratie gedurende 8 jaar eene bijdrage van f 2000.— of te samen f 16.000.— toegezegd.

Er is kans dat Ilpendam's schoon en groot kerkgebouw zal moeten gesloopt worden, door de verlaging van het polderpeil in het hoogheemraadschap Waterland. Er is verzakking ontstaan in den Noordermuur, en telkens vallen groote stukken kalk naar beneden. Dezer dagen is een groot stuk van de goot afgebroken. De muur loopt, aan den linkervleugel, onheilspellend naar binnen.

Waarschijnlijk is het bedehuis in de 15^e eeuw geplaatst; in 1650 werd het geheel verbouwd. Een tweede verbouwing vond plaats in 1723, een derde in 1850. Het oudste gedeelte is het achterschip; dáár vindt men 3 beelden, die echter verminkt zijn. Ook is er een «Hofbank», die prijkt met het wapen der «De Graeff's».

De toren is 40 meter hoog, en behoort aan de burgerlijke gemeente.

A. R. C.

De Rijksadviseurs voor de Monumenten.

In het artikel «Bescherming van Monumenten» wordt op blz. 116 de voormalige Commissie van Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst besproken, een korte kritiek over hare

organisatie gegeven, en de redenen die tot hare opheffing leidden vermeld en gedeeltelijk gegrond verklaard.

Die kritiek beaam ik volstrekt niet, maar ik mis thans den tijd om daarover uit te wijden.

Wat ik evenwel niet onweersproken wil voorbij laten gaan is de voorstelling alsof de opheffing dier commissie ware te wijten geweest aan de destijds in de Kamer en elders genoemde bezwaren, inzonderheid aan den te uitgebreiden kring van werkzaamheid van dat collegie. Dat mag nooit een legende worden.

De ware oorzaak is geweest godsdienstige onverdraagzaamheid bij verschillende leden der commissie, absoluut gebrek aan belangstelling in de kunst bij den minister Kappeyne van de Cappello.

Eenmaal zal ik dit alles haarfijn vertellen. Thans volsta ik met het volgende:

In de commissie werd het meeste werk geleverd door den Architect Cuypers en door mij. De secretaris Hooft van Iddekinge gaf bijna al zijn tijd aan zijn liefhebberijvak, numismatiek, en voerde bijna niets uit. Plotseling werd het lid Mr. Vosmaer, tot dusverre een goed vriend van mij, onder den invloed van van der Linden te Wiesbaden, met hevig antipapisme bevangen en verklaarde hij eerst anoniem, later ontmaskerd, openlijk aan Cuypers, van den Bergh en mij den oorlog. Het kostte hem geen moeite den secretaris Iddekinge meê te sleepen, alsmede den voorzitter Mr. Fock, van beroep antipapist. Deze laatste ontzag zich niet aan den minister onwaarheden wijs te maken om te bewijzen dat de Adviseurs een ultramontaansche bende vormden. Hij voerde daartoe o. a. aan, dat een derde van de gelden voor de restauratie van monumenten bestemd, aan Limburgsche monumenten uitgegeven werd, en hij bewees dit met cijfers. Maar hoe? Voor de twee Limburgsche monumenten, welke destijds ondersteund werden, nam hij de subsidie voor tien jaren, doch voor monumenten in andere provinciën slechts één jaar! En dan kwam het precies uit.

Kappeyne — hij wond er geen doekjes om — was innig anticlerikaal, en absoluut blind voor kunst, speciaal voor monumenten. Hij beschouwde en behandelde de geheele zaak als een grap, waarin hij vermaak schepte.

Dat is het wat het Collegie van Rijksadviseurs heeft gedood. Men bespare zich de moeite naar andere, gezonder oorzaken te zoeken.

VICTOR DE STUERS.

De uiteenzetting der bezwaren, die in de Kamer tegen de Commissie werden geopperd, is ontleend aan de Handelingen, gelijk in mijn artikel werd vermeld. Dat ook persoonlijke geschillen hierbij hun invloed deden gevoelen, werd door mij aangegeven, doch deze werden door mij niet nader besproken, daar een onpartijdig oordeel hierover onmo-

gelijk is zonder inzage van het archief der Commissie en daar ik in mijn artikel opbouwend wilde werken, waarvoor een oprakelen der bijna vergeten geschillen mij niet wenschelijk scheen.

J. C. O.

De thans bekende portretten van Jan van Wassaer, laatste burggraaf van Leiden, uit het geslacht van dien naam.

Jan van Wassaer, heer van Wassaer, enz., burggraaf van Leiden, een zoon van Jan van Wassaer en diens tweede vrouw Jeanne de Haluin, was een der geduchtste krijgslieden van zijnen tijd en tegelijk een der aanzienlijkste edelen dezer gewesten.

In de «Wapenheraut» (maandblad voor geschiedenis, geslacht- en wapenkunde, enz.) hebben we een zoo volledig mogelijke levensbeschrijving van hem gegeven, waaruit we hier slechts enkele punten zullen aanhalen, tot recht begrip zijner portretten noodig.

In 1516 werd hij op de vergadering van het kapittel der orde van het Gulden Vlies, binnen Brussel gehouden, tot ridder dezer orde benoemd.

In 1509 werd hij bij Padua gewond door een schot in zijn kaak. Na vele krijgsverrichtingen in Utrecht en Gelderland werd hij in 1516 door Karel V tot stadhouder en opperste-kapitein over Friesland benoemd. Ook daar voerde hij vele oorlogen tot hij in 1523 bij de belegering van het dorp Sloten een kogel in den arm kreeg, aan welke wond hij op 4 December van dat jaar, op 40-jarigen leeftijd te Leeuwarden stierf. Zijn lijk werd naar 's-Gravenhage vervoerd en aldaar met veel statie in de Kloosterkerk (toen de kerk van het Jacobijnen-klooster) begraven.

De portretten, welke we van hem hebben kunnen opsporen, zijn;

I. Een ongeveer levensgroot schilderij, Jan van Wassaer ten voeten uit voorstellend staande op een grasgrond in een zwart harnas met goud geïncrusteerd. Om het middel een zeer vreemdsoortige rok uit roode en witte banen bestaande, op het hoofd een hoed met struisveeren in dezelfde kleuren. Hij heeft de keten van het Gulden Vlies om, houdt met de linkerhand het gevest van zijn zwaard vast, met de rechter een tegen zijn dij gesteunden breshauer. Bij zijn hals een kogel, waaruit vonken spatten, met het bijschrift: «In Italia voir Padua, A^o '9»; bij zijn arm een dito kogel met: «Voir Sloten in Vrieslandt, A^o '23». Bovenaan het wapen van Wassaer met de keten van het Gulden Vlies er om, en er boven deze nog onverklaarde letters. «Z. O. W. R.» Het bovenstuk van het schilderij wordt geheel ingenomen door deze inscriptie:

«Jan Baenerheer van Wassaer, Burchgraef van Leyde, Ridder

van oorden van Gulden Vlies, Cappitain Generael des K. M^t in Vrieslandt. Anno 1521, '22 ende '23.

Het stuk dagteekent onniskienbaar uit dien tijd en is in het bezit van Jhr. Mr. H. A. Steengracht van Duivenvoorde op het huis Duivenvoorde bij Voorschoten.

II. Kniestuk voorstellend Jan van Wassenaer in zwarte burgerkleeding met een baret op en de ketting van het Gulden Vlies om; op den achtergrond een landschap met een ruïne, een molen en een rivier.

Onderschrift in gotische letters zijn naam en sterfjaar vermeldend. Gemeente-museum te Arnhem.

III. Kniestuk als voren en er bijna gelijk mee. Alleen de witte opstaande kraag, bij het voorgaande met geborduurde bloemen belegd, bij dit stuk versierd met de letters: «I. W.» (Jan van Wassenaer?) Achtergrond een landschap met een boom, waarbij ridders te paard.

Bij beiden heeft Jan de keten van de Vlies-orde om.

Louvre-Museum. (Zie *Chronique des arts et de la curiosité* 1901, 12 Januari, en *Gazette des Beaux-arts* 1899, deel I, p. 373.)

Eerst onlangs heeft de heer L. Dimier te Valenciennes, met behulp van een te Arras berustende geteekende copie, ontdekt wien dit portret voorstelde; vroeger heette het: «Le sire à la médaille de la Vierge mere et à la toison-d'or.»

Beide laatste stukken moeten ook door een tijdgenoot gemaakt zijn.

Als merkwaardigheid zij nog vermeld, dat het sub II vermelde het duidelijkste het litteeken aan de wang doet zien, hoewel dit bij de anderen ook nog zeer goed waar te nemen is.

Deze drie schilderijen zullen gereproduceerd worden in het binnenkort bij het Genealogisch-Heraldisch archief te Scheveningen (dir. D. G. van Epen) te verschijnen werk van mijn hand: «Geschiedenis van het geslacht van Wassenaer.»

Leiden, Februari 1901.

H. G. A. OBREEN.

Tentoonstellingen.

Door de Vereeniging «Voor de Kunst» te Utrecht is de onderstaande circulaire verspreid, waarop wij gaarne de aandacht vestigen.

«De Vereeniging heeft het plan opgevat om in het voorjaar van 1901 eene keuzetentoonstelling te houden van kunstvoorwerpen, in de 16^e, 17^e en 18^e eeuwen uit edele metalen door Nederlanders vervaardigd.

In aanmerking nemende dat de voortbrengselen van goud- en

zilver-smeedkunst in het vaderland der Vianen's en Lutma's zoo talrijk zijn, dat een reeks van zalen ze nauwelijks zou kunnen omvatten, heeft het Bestuur der Vereeniging gemeend zich te moeten bepalen tot eene keuze-tentoonstelling en zullen dus die kunstvoorwerpen bij voorkeur worden geëxposeerd, welke door schoonheid van vorm of bewerking uitmunten. Zoodoende zal de bezoeker, niet (zooals op andere tentoonstellingen) vermoeid door het aanschouwen van zooveel, dat uitsluitend van archaeologisch belang mag geacht worden, doch niet in kunstgehalte uitblinkt, zich kunnen verlustigen in den aanblik van het louter schoone, dat op dit gebied is voortgebracht, en zich te meer kunnen doordringen van de waarde van elk voorwerp uit een oogpunt van kunst.

Tot het welslagen van deze tentoonstelling, waarvan de uitvoering niet geringe moeielijkheden zal opleveren, doet het Bestuur thans een dringend beroep op allen, die de kunst liefhebben. Alle beheerders van musea en kerkelijke verzamelingen, zoo ook zij, die zoodanige voorwerpen als bovenbedoelde in eigendom hebben, of aan wien het bekend is, dat anderen ze bezitten, worden bij deze beleefdelyk uitgenoodigd daarvan zoo spoedig mogelijk opgaaf te doen aan de Tentoonstellings-commissie, hieronder vermeld, onder bereidverklaring van de door hen aangeduide voorwerpen voor de tentoonstelling te zullen in bruikleen afstaan.

Welke inzendingen verlangd worden, moge uit de volgende lijst blijken:

1°. Nederlandsch graveer- en drijfwerk van de 16^e eeuw in 't algemeen.

2°. Idem van de Vianen's, de Lutma's en den zoogenaamden maker van de Popta-schotels te Leeuwarden.

3°. Idem van anderen, uit de 17^e en de eerste helft der 18^e eeuw.

Behalve drink- en eetgereedschap zullen ook huisraad, onderscheidings-teekens, voorwerpen tot kerkelyk gebruik en munten, penningen en plaquettes ter expositie welkom zijn.

Zoodra gebleken zal zijn, dat het tentoonstellingsplan voldoende deelneming heeft ondervonden van de zijde der eigenaars en der beheerders van openbare of kerkelijke verzamelingen, zal de Tentoonstellings-commissie een nadere kennisgeving verzenden, inhoudende den datum en duur der tentoonstelling en de wijze waarop de voorwerpen tegen brand, inbraak en transport zullen verzekerd worden, met uitnoodiging tot toezending.»

Voorzitter en secretaresse van het bestuur zijn J. F. van Someren en mej. Etha Fles.

Korte Mededeelingen.

De gemeenteraad van Rotterdam heeft 14 Febr. l.l. zonder beraadslaging, overeenkomstig het voorstel der Boymanscommissie, besloten, een geschenk, volgens de commissie in de verzameling niet op zijn plaats, te weigeren.

N. R. Ct.

Een Fransche dame, mej. Pellechet, die haar leven aan boekkunde had gewijd en een aantal merkwaardige werken over de oudste drukken heeft geschreven, is in haar uitersten wil aan haar hefde voor oudheden trouw gebleven. Zij heeft 300,000 franken (belast met vruchtgebruik ten behoeve van een zuster) vermaakt om uit de renten belangrijke monumenten van geschiedkundige of kunstwaarde in Frankrijk of zijne koloniën te doen onderhouden of herstellen.

(Dordr. Ct. 23 - 1 - 1901.)

Het bestuur van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht maakt bij circulaire het volgende bekend:

Behalve de reeds bestaande toegangskaarten à 40 cts. geldig voor één persoon en één bezoek, en verkrijgbaar aan het Museumgebouw (Nieuwegracht No. 20) bij den concierge, zullen er voortaan ook kaarten worden uitgegeven tegen 25 cts. per persoon, ingeval minstens twee personen zich te gelijk aanmelden. Deze kaarten zijn insgelijks verkrijgbaar aan het Museumgebouw bij den concierge.

De Directeur of ook de Conservator is bovendien gemachtigd gratis-studiekaarten af te geven, welke voor een bepaalden tijd geldig zijn.

Kunst is geen regeeringstaak — zoo leidde de minister van binnenl. zaken zijn woorden tot den geachten jubilaris in.

Dat woord heeft al heel wat pennen en monden in beweging gebracht en al hebben velen er aanstoot in gevonden, er is toch een

kern van waarheid in, niet in dien zin, dat de regeering zich niet over kunst te bekommeren heeft.

Als dit waar was, dan zou de kunst niet staan in verband met volksontwikkeling, volksopvoeding en bijgevolg ook volkswelvaart.

Want, waar het de plicht der regeering is mede te werken tot volksontwikkeling, behoort zij de kunst te waardeeren. Dit begrepen de vroege vaders, vermits meermalen aan de groote kunsten, niet begrepen door de burgerij, door regenten en bestuurders de plaats werd gegeven die hun toekwam.

Is het daarom niet de plicht van eene regeering de kunst hoog te houden wanneer zij beseft dat bevordering van de kunst een factor is om de natie op te voeren tot een hooger geest van ontwikkeling en beschaving?

*Toespraak van Min. Goeman Borgesius op het feest H. W. Mesdag,
Zie N.R.Ct. 24 Febr. II A.*

De 4te aflevering van het bouwkundig prachtwerk: «Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen», uitg. door de Mij tot bevordering der Bouwkunst, bevat: Gevel en details van een woonhuis te Kampen; Gedeelte van een woonhuisgevel te Dordrecht; Details van gevels te Dordrecht; IJzeren hek in de Groote Kerk te Rotterdam.

V R A G E N.

Onlangs werd aan het Mauritshuis te koop aangeboden een vrouwsportret, geschilderd op paneel en gemerkt: A^o 1657 1113, (de letters aaneen), welke handteekening in de natte verf gekrast is.

Bij een kunsthandelaar alhier zag ik een stuk van dezelfde hand, op dezelfde wijze gemerkt en gedateerd, een officier voorstellende, borstbeeld. De schilderwijze van beide stukken deed eenigszins aan *de Neyn* denken. Kan iemand mij zeggen, hoe de naam is van den schilder, die aldus zijn werk onderteekende?

Den Haag.

W. MARTIN.

Wie weet iets naders mede te deelen omtrent den schilder van een stilleven (vanitas), gemerkt: AB (aancen) Fc., 1647?

Den Haag,

W. MARTIN.

In aanvulling van mijn vraag in het vorige nummer moet ik er nog op wijzen, dat twee jaar later (12 Aug. 1874) beide teekeningen wederom door A. G. de Visser zijn geveild, toen met het derde gedeelte der belangrijke collectie van der Willigen uit Haarlem. Nu wordt het jaartal 1628 opgegeven, en in de voorrede van den catalogus wordt op de fraaiheid gewezen. Ze werden toegeslagen voor f 40.—. Aan wien?

Amsterdam.

E. W. MOES.

2e Jaargang.

No. 5.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Mei 1901.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Ruysdaelkade 39, Amsterdam.

Officieele Mededeelingen.

Door het Bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd de H.H.

J. A. Mulock Houwer, te Deventer.

W. Scheepens, te 's Gravenhage.

Dr. M. Schoengen, te Leeuwarden.

Mr. J. J. S. baron Sloet, te Arnhem.

R. P. J. Tutein Nolthenius, te Haarlem.

Dr. S. G. de Vries, te Leiden.

Mr. M. C. de Vries van Heijst, te Leiden.

Algemeene Vergadering.

De algemeene vergadering zal dit jaar gehouden worden Zaterdag den 22 Juni ten 1 ure in het Heerenlogement te Edam. Te 10.35 A.T. zal in aansluiting met den trein, die 10.04 G.T. te Amsterdam aankomt, een extra tremboot vertrekken van den steiger bij het Centraal-Station te Amsterdam. Na aankomst te Edam worden de bezoekers ten 12 ure door het stadsbestuur ten stadhuize verwelkomd. Te 12¹/₂ zal gelegenheid zijn tot een eenvoudig tweede ontbijt in het Heerenlogement.

Op de vergadering zal verslag uitgebracht worden over het verenigingsjaar, voorzien worden in de jaarlijksche aftreding van bestuursleden en eene plaats voor bijeenkomst voor de volgende vergadering worden bepaald. Hierna zal door Mr. J. C. Overvoorde, archivaris der gemeente Leiden, eene bespreking worden gehouden over «bescherming van monumenten» en zal gelegenheid gegeven worden tot bijdragen of besprekingen in het belang van den Bond of over oudheidkundige onderwerpen. Zij, die hierover mededeelingen wenschen te doen of besprekingen te houden, worden verzocht hiervan minstens een week tevoren kennis te geven aan den secretaris met vermelding van de door hen te behandelen onderwerpen. Ten slotte zal de heer W. J. Tuyn een korte toelichting geven over het museum en de bezienswaardigheden te Edam.

Na afloop der vergadering te circa 3.30 n.m. wordt eene wandeling gemaakt door de stad, waarbij onder leiding van de regelingscommissie een bezoek gebracht zal worden aan de Groote of St. Nicolaaskerk en het museum te Edam. Te 5.15 zullen trekschuitjes gereed liggen om de deelnemers aan het diner naar het eigenaardige visschersdorp Volendam te brengen, waar ten 6 ure een gemeenschappelijke maaltijd zal gehouden worden in Hotel Spaander, met prachtig uitzicht op de Zuiderzee. De prijs per couvert bedraagt f 2.50 zonder wijn.

's Avonds worden de bezoekers uitgenoodigd tot bijwoning van een concert in den tuin van het Damhotel te Edam, te geven door Edam's Fanfarecorps en aangeboden door de regelingscommissie.

Er zal een extra-trein naar Amsterdam vertrekken te omstreeks 10.30 van Edam.

Voor hen, die met den trein van 10.2 G.T. uit Amsterdam wenschen te vertrekken, zal gelegenheid gegeven worden tijdig te Edam terug te zijn om gebruik te maken van de trein van 8.30 uit Edam.

Het bestuur vertrouwt, dat velen gebruik zullen maken van deze gelegenheid tot kennismaking met de uit oudheidkundig oogpunt zoo belangrijke stad Edam en de wijk Volendam en hierdoor blijk geven te waardeeren de vele moeite genomen door de regelings-commissie, bestaande uit de H.H. H. J. Calkoen, burgemeester van Edam, eerevoor-

zitter, W. J. Tuyn, wethouder, voorzitter, W. P. Costerus Pzn., P. Herman, J. W. van Hoogstraten, F. H. van Slooten en W. J. Kernkamp, secretaris.

Door de vergadering op een Zaterdag te stellen, valt de bijeenkomst samen met de kaasmarkt te Edam en het binnenvallen der visschersvloot te Volendam.

Toegang tot de vergadering hebben alle leden en corresponderende leden van den Bond en alle leden van aangesloten vereenigingen. Persoonlijke en corresponderende leden worden voor zich en de besturen der aangesloten vereenigingen voor hunne leden, uitgenoodigd om **vóór 18 Juni** aan den secretaris van de regelingscommissie den heer W. J. Kernkamp te Edam te willen berichten of zij aan vergadering en diner zullen deelnemen. In verband met de hotelinrichting te Edam en Volendam wordt **dringend** tijdige opgave verzocht en kan geen gelegenheid tot deelname verzekerd worden aan hen, die zich te laat opgeven.

Namens het bestuur,

J. C. OVERVOORDE,
secretaris.

H.H. secretarissen van aangesloten vereenigingen ontvangen eenige afdrukjes van dit program ter rondzending aan de leden hunner vereeniging. Meerdere exemplaren worden op verzoek toegezonden.

Berichten over Nederlandsche Musca.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst.

AANWINSTEN.

De verzameling Chineesch porcelein werd door het legaat van den Heer d'Arripe, te Amsterdam, vermeerderd met een groot stel van drie pullen, met deksels, en twee bekers uit de periode van de zoogen. familie rose. De vazen en bekers zijn achtkantig en zijn versierd met bloemtakken en figuren in tuin- of binnenhuis; zij meten in hoogte 65 cm. De frischheid der kleuren, de gaafheid van vormen en de buitengewoon groote afmetingen maken een stel als dit kostbaar en zeer

gezocht. Te meer daar het in ons land helaas tot de zeldzaamheden behoort, dat belangrijke geschenken of legaten aan de musea vermaakt worden, moet het legaat d'Arripe met nadruk en dankbaarheid vermeld worden.

Bij de Italiaansche bronzen werd een ronde bronzen inktpot gezet, vlug geboetseerd, versierd met palmetvormige bloemfiguren en groote maskers, op drie leeuwenklauwen, uit de 16^e eeuw.

In de nog zeer kleine verzameling Italiaansch aardewerk, werden een paar leemten aangevuld door twee Faenza apotheker schenkkannen, uit de 16^e eeuw, versierd met mans- en vrouwenkoppen te midden van krullen; polychroom, van een kras en harmonieus palet, en door een kleine Gubbio schotel, van het bekende model, met moerbeizwillingen in goud en rood, in het midden versierd met een medaillon waarin den leeuw van St. Marcus; een zeer geslaagd en sterk gekleurd specien van het fabrikaat, dat in metaalglans zijn kracht zoekt. Middellijn 0.212 M.

Voor de verzameling nationaal beeldhouwwerk werd aangekocht een eikenhouten bisschopsbeeld, in vol ornaat, gemijterd, in de handen een boek houdende; een gelukkig voorbeeld van het gemiddelde kunnen der Noord-Nederlandsche beeldhouwers omstreeks 1500. 1.15 M. hoog.

Eindelijk vallen twee goede aanwinsten voor de zilververzameling te vermelden.

Van den Heer J. C. J. Drucker te Londen ontving het museum een zilveren avondmaalbeker, afkomstig van de oude Hollandsche Protestantengemeente te Norwich, versierd langs den boord met een gegraveerden rand van bloemfiguren, rozen. Om het midden loopt de inscriptie: «The gift of Mr. Rychard Browne of Heigham.» Onder den voet voorzien van het stadsmerk van Norwich: een leeuw onder een kasteel. Het merk van Norwich werd het eerst in 1565 op zilverwerk aangebracht; Mr. Browne stierf in 1595, zoodat de beker hierdoor gedateerd wordt tusschen de jaren 1565 en 1595. Er zijn meerdere dergelijke bekers in Engeland bekend welke in vorm en in versiering veel overeenkomen met den onze. Eén er van draagt het Amsterdamsche keur. (Zie William Minet in de «Proceedings of the Huguenot Society of Londen, vol 5).

Aangekocht werd een kokos-beker op hoogen baluster-voet. In de noot zijn gesneden drie bijbelsche voorstellingen: Noach met zijn drie zonen, Judith met het hoofd van Holofernes en het Laatste Avondmaal, waarboven respectievelijk de opschriften: Gen. cap. 9, Judith cap. 13, Joan. cap. 2. Deze drie voorstellingen zijn in ovale cartouches gevat, waartegen bazuinende krijgers leunen, het bovenlijf naakt, als cariatiden. De noot is gevat tusschen drie gegoten en geciseleerde zilvertulde banden, welke rand en voet verbinden. De voet van verguld zilver is met gedreven geveulgelde maskers versierd. Onder aan den voet leest men: «41½ Loot suar anno 1610 gemackt.» Om den rand loopen de

opschriften: «Juffrouw Albert Wiferink Weduwe van Giesteren. Anno 1610» en: «Drinckt ende eedt, Godt niet en vergeet. Als du doot binst, binst u vergeeten bij diegene eerst die din goet krigen aldermiest.» Het deksel, eveneens van verguld zilver, is versierd met gedreven cherubijnen koppen en vruchten; boven op staat een Minerva beeldje. Merken: het meestermerk W. met dwarsstreep door de eerste beenen en de letter D. Hoogte, zonder deksel 0.24. M.

Wij hebben hier een stuk Hollandsch zilverwerk uit de eerste jaren van de 17^e eeuw van groote verdiensten. De meeste kokosbekers zijn zeer gebrekkig en smakeloos gesneden. De voorstellingen op deze noot, vooral die van Noach met zijn zonen, onderscheiden zich door compositie en vaardige techniek; op zich zelve zijn het mooie stukjes beeldhouwwerk, die hoe klein ook van afmetingen, breed zijn behandeld en als zoodanig een heilzaam voorbeeld kunnen zijn voor onze moderne medailleurs die tot de onzalige verkleinmachine hun toevlucht plegen te nemen.

A. Prr.

Mauritshuis.

Door Dr. Bredius werden twee schilderijen aan dit museum in bruikleen gegeven, waarvan het eerste, een vrouwsportret door *Moreelse*, terecht veler bewondering wekt. Het stuk is gemerkt: 1627 P. M. Het voorgestelde meisje lijkt zeer veel op een portret door Moreelse van 1625, dat het eigendom is van Mr. Besier te Utrecht, en dat aldaar in 1894 was tentoongesteld. Misschien zijn beide vrouwen wel dezelfde.

Het tweede door Dr. Bredius in bruikleen gegeven schilderij is een klein stilleven van *Chardin*, een goed specinen uit zijn goeden vroegen tijd. Het stuk is links voluit gemerkt.

Den Haag.

W. MARTIN.

Ethnografisch Museum.

De commissie onder voorzitterschap van Mr. N. P. van den Berg, die voor Amsterdam de tijdelijke beschikking verkreeg over de koloniale ethnografische verzameling, te Parijs tentoongesteld en thans in het Stedelijk Museum geplaatst, had daarmede ten doel die verzameling zoo mogelijk te doen strekken als kern van een blijvend Ethnografisch Museum, te vestigen in het buiten gebruik gestelde Buiten-Gasthuis, dat dan voor dit doel zou worden verbouwd.

Wij vernemen thans dat de gemeenteraad het voornemen heeft, dat gebouw aan het Rijk aan te bieden, met de bedoeling ook 's Rijks Ethnografisch museum te Leiden naar hier over te brengen.

N.R.Cl. 28-4-1901.

Friesch Museum.

De oudste Nederlandsche schaven, waaronder met Germaansch ornament.

Toen ik dezer dagen een bezoek bracht aan het depot van het Friesch Museum, werd mijne aandacht getrokken door een interessant germaansch ornament, dat zich voordeed te midden van eene partij 18^e eeuwse schaven, aldaar gedeponneerd ter ontlasting eener toonkast. Vermoedende, dat hier eene vroeg middeleeuwsche schaaaf verdwaald was, haalde ik het germaansch geornamenteerde voorwerp uit den hoop te voorschijn en zag mijn vermoeden bevestigd door de treffende overeenkomst, die het hier ontdekte houten schaaftje opleverde met twee mij welbekende beenen schaaftjes, tentoongesteld in onze onlangs tot orde gekomen keur-verzameling van germaansche, vóór-germaansche en romeinsche oudheden.

Wanneer en bij welke volken de schaven het eerst in gebruik zijn gekomen is mij niet bekend. Tot dusverre ontmoette ik in prehistorische literatuur geene schaven, die ouder waren dan het ijzeren tijdperk ($\pm$ 400 v. C. — $\pm$ 900 n. C.); terwijl ik zelfs uit dat tijdperk slechts eene schaaaf en wel een fragment van hout, afkomstig uit Denemarken, vond afgebeeld bij Stephens *Handbook of the old-northern runic monuments* p. 83. Deze schaaaf, die door de runen gesteld wordt tusschen de 4^e en 10^e eeuw n. C. — om een ruim tijdperk te nemen — heet bij Stephens boudweg *«Oldest plane existing in the world.»* Hij vermeldt nog dat er in Denemarken eene dito schaaaf, zonder runen gevonden is.

Wij kunnen alvast zeggen, dat de beenen schaaftjes in het Leeuwarder museum even oud zijn, ze behooren zonder twijfel tot den terpentijd, die juist samenvalt met het ijzeren tijdperk. Beide schaven zijn even groot: lang 16, breed 2.5, hoog 2.5 cM. Uit één stuk vervaardigd komen ze in hoofdtrekken overeen met de tegenwoordige schaven en bevatten de roestige resten van een schaaftijzer. De geciteerde Deensche schaaaf is beneden hol, de Leeuwarder exemplaren plat. Is de grondstof heen op zich zelf al merkwaardig, de belangrijkheid van de eene (de Finkumer) wordt nog verhoogd door eene bronzen plaat, die er met twee schroeven onder bevestigd is. Het te schaven hout

kwam dus met het brons in aanraking. Zijdelings ingestoken pennen immobiliseerden het schaafijzer.

De overeenkomst tusschen de thans ontdekte houten schaaaf en die van been, bestaat vooral in den vorm van het handvat, dat, als eene stevige krul, achter het schaafijzer, dat er tegen aanrust, opkomt, dan ombuigt en steunt tegen een ronden knop. Men vergete niet, dat dit alles slechts zoo gesneden is uit één stuk.

Bij het nagaan van onze hoofd-verzameling, plaatselijk geordende prehistorica, mocht ik onlangs een nog kleiner schaafe van been vinden, slechts 10 cM. lang, met eenvoudiger handvat, waarbij eveneens de ronde knop voorkomt. Bij gelegenheid denk ik elders eene afbeelding van deze schaven te publiceren, die dit alles duidelijker zal maken.

Ter illustratie van hare zeldzaamheid diene, dat een Noorsch archeoloog — het speelt vóór mijn optreden in het Friesch Museum — er zich indertijd zeer verrast over betoonde en terstond voor één dezer vrij onaanzienlijke oudheden honderdvijftig gulden bood. Alle vier schaven zijn in Friesche terpen gevonden, de houten kwam uit de reusachtige Aalsumer terp, eene der meest interessante, die alweer over de schrale landen verstrooid is vóórdát ze voldoende onderzocht was. Het Friesch Museum werd uit deze ééne terp verrijkt met niet minder dan 540 voorwerpen.

Hout, het materiaal voor onze schaaaf gebezigd, wijst reeds op eenigen vooruitgang van het werktuig, laat ons zeggen, op meerdere beschaving; ook de omvang is van meer beteekenis: lengte 21, hoogte en breedte 3,5 cM. Vorm en ornament stempelen de schaaaf tot een vroeg middel-eeuwsch voorwerp, m. i. niet jonger dan de 10^e eeuw, waarschijnlijk ouder. Uit een artistiek oogpunt heeft zij veel voor boven de minder fraai belijnde moderne exemplaren.

Wat het ornament betreft, dit beslaat het voorste gedeelte van het bovenvlak en vertoont lijnen, met regelmatige ronde bochten in elkaar gevlochten; te beschouwen als twee gestileerde slangenfiguren, een ornament, dat, in dezen vorm althans, wel nader te localiseeren is. Hoewel men bij dit laatste, niet het minst bij germaansche ornamenten, voorzichtig dient te zijn, omdat bij alle stammen verwante versierings-motieven voorkomen, is de hier bedoelde figuur toch zoo typisch, dat zij dadelijk afsteekt bij de Friesche ornamenten, die tot dusver uit de terpen bekend zijn, terwijl men haar daarentegen herhaaldelijk en met veel variëteit aantreft op Merovingische sieraden, ook, doch meer afwijkend, op de prachtige angelsaksische grafmonumenten: gebeeldhouwde kruisen enz.

Ik wil hier volstaan met te wijzen op het nauwkeurig geïllustreerde werk van Lindenschmit «Die Alterthümer der Merovingischen Zeit». Fig. 337, 339, 340 en 368 en voor de Angelsaksische monumenten op

het geciteerde werk van Stephens pag. 133 en 248. Een voorlooper van onze figuur versiert den frankischen slangen-bracteaat van goud, uit den schat van Wieuwerd, aanwezig op de Leeuwarder tentoonstelling van antieke goud- en zilversmidswerken. (Cat. No. 6. IX.)

Dat onze figuur het meest met frankisch ornament verwant is ligt voor de hand; immers Friesland heeft, in alle opzicht, sterk onder invloed der Franken gestaan, hetgeen niet alleen in de rechterlijke organisatie van Friesland op te merken valt ¹⁾; maar zelfs in den vorm en de versiering van in Friesland gebakken aardewerk. Wie zich daarvan wil overtuigen, raadplege de reeds genoemde keur-verzameling van Nederlandsche oudheden in het Friesch Museum, waar eene zooveel mogelijk chronologische reeks van friesch en zuiver frankisch aardewerk is opgesteld. Dit laatste diene tevens ter aanbeveling eener gedeeltelijke toepassing van het chronologische systeem, dat voor zoover mij bekend, tot dusver, in tegenstelling met de voornaamste buitenlandsche verzamelingen van dien aard, behalve misschien in Nijmegen, nergens werd toegepast op collecties van germaansche, vóór-germaansche of romeinsche oudheden, hier te lande gevonden. Toch is, dunkt mij, het inrichten van keur-verzamelingen naar het chronologische systeem, het eenige middel om de Nederlandsche archeologie in hare hoogste cultuur- en kunsthistorische beteekenis te doen uitkomen en het publiceeren van werken, over het steenen- bronzen- en ijzeren tijdperk in Nederland, voor te bereiden. Waarlijk, deze werken zullen niet overbodig zijn naast het belangrijke en boven mijn lof verhevene, dat er reeds over de Nederlandsche oudheden geschreven is, in verband met hare vindplaatsen.

Om tot de ornamenten terug te keeren — de frankische invloed schijnt ook in Groningen te hebben nagewerkt, ik zag ten minste in het Groningsch Museum twee, aldaar 15^e eeuwsch gedateerde Jacoba-kannetjes (geschenk van den Heer Lohman) met zuiver frankisch radstempel-ornament versierd. Men vindt het ook op den merovingischen pot, afgebeeld bij Pleyte, Gelderland II, pl. XXII No. 6, zie verder van Baste-laer «Les vases de formes purement franques» in de «travaux du congrès de Bruxelles 1891», fig. 70 en 71.

Ten slotte een enkel woord over sporen van met de schaaf bewerkte stukken hout, afkomstig van middeleeuwsche bouwwerken. Sophus Müller, ²⁾ vermeldt, dat er in eene 10e eeuwse houten grafkamer in Denemarken, eenige met de schaaf geprofileerde stukken hout gevonden zijn; terwijl Henry Petersen, eveneens directeur van het museum te Kopenhagen, een afzonderlijk en geïllustreerd artikel gewijd heeft aan middeleeuwsche, Deensche houtconstructiën. ³⁾

Leeuwarden, 27 April 1901.

MR. P. C. J. A. BOELES JR.

1) Heck, die allfriesische Gerichtsverfassung p. 4.

2) Nordische Altertumskunde (1898), dl. II, p. 251.

3) Mémoires de la société royale des Antiquaires du Nord, 1895, p. 365 v.v.

N A S C H R I F T.

Het bovenstaande was reeds aan de redactie verzonden, toen ik, met behulp van het pas verschenen «Ergänzungsheft», in het groote plaatwerk van Lindenschmit «Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit» B. IV, Taf. 21, twee mij tot nu toe ontgane, Romeinsche schaven vond afgebeeld. Deze instrumenten, het eene is te Keulen tusschen Romeinsche bouwfragmenten gevonden, zijn noch van hout, noch van been, ze zijn van ijzer en van boven met hout bekleed geweest.

De Friezen en andere Germaansche stammen konden dus de schaaf bij de Romeinen leeren kennen en het Finkumer exemplaar, met de bronzen plaat, zal men, met mij, wel willen beschouwen, als eene herinnering aan de Romeinsche metalen modellen, die overigens een ander handvatsel vertoonen.

L. 20.5. 1901.

P. B.

Museum te Groningen.

Op eene gelukkige wijze is ten behoeve van het museum bovengenoemd een 17^e eeuwsch voorwerp bewaard gebleven, waarvan de stukken reeds sedert jaren her- en derwaarts waren gestoven.

Eenige weken geleden werd door den conservator voor het museum aangekocht een groot schilderstuk op hout, hoog 1.50 bij breed 1.40 M. Het stuk heeft geheel den vorm van een schoorsteenstuk en stelt voor vier kinderen met een valk en andere jachtattributen en bloemen. Bij onderzoek bleek het geteekend te zijn A. C. en het jaar 1665 te bevatten. Zonder twijfel is het een schilderij van de hand van den Groninger schilder Adam Camerarius (zie Hofstede de Groot in Gron. Volks-Alm. 1893, blz. 26 en 34), van wien tot dusverre het Groningsch Museum geen werk bezat. Een nader onderzoek bevestigde het vermoeden omtrent de oorspronkelijke bestemming van het schilderstuk. Het bleek afkomstig te zijn uit een huis z. z. in de Poelestraat te Groningen en stelde volgens overlevering eene familie van Swinderen voor. Een onderzoek in de koopbrieven van het huis en de schuldprotocollen (waarin ook de transporten der huizen) van de stad Groningen deed als bewoner en eigenaar van genoemd huis in de jaren voor en na 1665 kennen den burgemeester Tjaart Gerlacius. Uit de doopboeken bleek al ras, dat in 1665 genoemde burgemeester bij zijne echtgenoot Beerta Alting vier kinderen had, n.l. Antonius oud 9 jaren, Clara oud 7 jaren, Bernhard oud 5 jaren en Wibbina oud 1 jaar. Deze leeftijden kwamen volkomen overeen met die der op het schilderij afgebeelde kinderen.

De overlevering «Familie van Swinderen» liet zich nu ook ver-

klaren. De familie Gerlacius is te Groningen uitgestorven, een der laatste leden van dit geslacht is in het begin der 19^e eeuw gehuwd met een te Groningen wonende van Swinderen. De aanduiding van het portret: «familie van van Swinderen» zal allengs zijn overgegaan in «familie van Swinderen.»

Doch wat bracht een verder onderzoek aan het licht? In eene kamer van het bewuste huis, door den onlangs overleden eigenaar tot bewaarplaats voor koloniale waren ingericht, stond nog de schoorsteenmantel, evenwel ontdaan van al zijne versierselen. Genoemde eigenaar had bij de inrichting der bewuste kamer tot pakhuis, ongeveer 15 à 20 jaren geleden, het schilderstuk uitgenomen en het meerendeel der versieringen in gesneden hout afgebroken en aan deze en gene belangstellende weggegeven. Met veel moeite werden die brokstukken weer opgespoord, zij waren her- en derwaarts verzeild. Van Jhr. Mr. W. C. A. Alberda van Ekenstein mochten wij de hoofdversiering bekomen, welke bestond uit twee prachtig gesneden festoenen, waarop de wapens van Gerlacius en Alting, eene volkomene bevestiging van ons geschiedkundig onderzoek. De heer Alberda had dit stuk snijwerk ten geschenke ontvangen van den bedoelden eigenaar, die het wapen-Gerlacius voor het wapen-Alberda had aangezien, welke wapens voor een niet-heraldicus dan ook wel eenige overeenkomst bezitten. Op een klein brokje festoen na is de geheele schoorsteenmantel weer bijeengezocht en bijeengekomen. Ongetwijfeld is de schoorsteenmantel tegelijk met het schilderstuk in 1665 vervaardigd, immers de mantel bevat allerlei motieven ontleend aan het kort te voren gebouwde raadhuis te Amsterdam. Zie o. a. het kapiteel, afgebeeld bij Georg Galland, *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerci* S. 297 fig. 115 (het onderste) en de festoenen aldaar S. 342 fig. 130.

Voor de 17^e eeuwse kamer, welke in den weldra te bouwen nieuwen vleugel van het Groningsch Museum zal worden ingericht, en waarvoor uit een ander huis uit die stad eene wandbetimmering van 1669 aanwezig is, is deze schoorsteenmantel met schilderstuk van 1665 eene prachtige aanwinst.

J. A. FEITH.

Oud-Dordt.

Het museum Oud-Dordt ontving door bemiddeling van Mevrouw Beijerman te Utrecht van de dames mejuffrouw Enschedé te Haarlem en Mevrouw Doijer-Enschedé te Velp ten geschenke behalve een blauw satijn vuurmanden- en nog een dergelijk kleed een portret in olieverf van Johan de Witt, alles afkomstig van de familie Hoog, nakomelingen van de Witt.

Het portret, uitstekend bewaard, is van dezelfde conceptie als de prent, beschreven bij Muller No. 1669.

Alleen is de houding iets anders, de rechterhand op de borst gelegd, de linker rustend op de tafel en den zegelstempel houdend.

Ook de raadzaal op den achtergrond is iets anders.

Het portret is kort voor 1667 geschilderd.

Boekbeoordeeling en Aankondiging.

Galerie Alfred Thieme in Leipzig, mit Einleitung von Wilhelm Bode herausgegeben von Ulrich Thieme. Leipzig 1900.

Voortdurend algemeener wordt het gebruik, dat verzamelaars in met min of meer pracht uitgevoerde beschrijvingen van hunne collecties tegenover het groote publiek rekenschap afleggen van de wijze waarop zij verzamelen en van de resultaten die door hen verkregen werden.

De onlangs verschenen, met meer dan honderd afbeeldingen opgeluisterde beschrijving van «Meine Sammlung,» door den heer August Zeiss te Berlijn uitgegeven, kan op deze plaats minder geschikt aangekondigd worden, daar slechts weinig Nederlandsche kunstwerken door den heer Zeiss verzameld werden.

Geheel anders is het met het werk, waarvan de titel hierboven genoemd is.

De heer Alfred Thieme is een hartstochtelijk verzamelaar van Nederlandsche, speciaal Noord-Nederlandsche kunst, en nu hij van zijn collectie een geïllustreerden catalogus heeft uitgegeven is daarmede de studie der Oud-Hollandsche schilderkunst ten zeerste gebaat.

De verzamelaar heeft dit werk onder gelukkige auspiciën kunnen verrichten. Hij vond niemand minder dan Bode bereid er een kunsthistorisch overzicht voor te schrijven, en zijn eigen zoon, de bekende kunsthistoricus Dr. Ulrich Thieme, heeft den eigenlijken catalogus samengesteld. Deze heeft zich met de uiterste nauwgezetheid van zijn opdracht gekweten. Alle schilderijen zijn uitvoerig beschreven, de afkomst er van is met groote openhartigheid verteld en de geheele literatuur volledig opgesomd.

Eigenaardig is het, na te gaan, hoe de heer Thieme in de gelegenheid geweest is, in vijftien jaar tijds, want van 1886 dateert zijn oudste aankoop, zijn verzameling bijeen te brengen. Van de 94 schilderijen zijn er slechts 22 op aucties gekocht, alle andere uit de hand, hetzij van hun bedrijf min of meer openlijk uitoefenende kunsthandelaars,

hetzij van andere verzamelaars als den heer Gumprecht te Berlijn, den heer Rud. Kann te Parijs en de heeren Humfrey Ward en Charles Robinson te Londen. Tegelijkertijd heeft de heer Thieme niet verzuimd zijn verzameling voortdurend te verrijken, door minderwaardige stukken weer van de hand te doen. Zoo zal men thans een aantal stukken tevergeefs zoeken, die door hem in 1889 op de te Leipzig gehouden tentoonstelling van oude kunst waren ingezonden.

Janmer is het, dat niet altijd vermeld staat, wanneer een schilderij op deze tentoonstelling onder een anderen naam ingezonden werd. Zoo heette het thans Harmen Hals gedoopte echtpaar toen Jan Miense Molenaar. Dat verzuim zou tot verwarring aanleiding kunnen geven.

Het werk is rijk geïllustreerd. Nevens een aantal autotypen bevat het twee heliogravures naar de beide Rembrandts (een portret van zijn zuster en den Barmhartigen Samaritaan), een vrij goed geslaagde kleurendruk naar het deftige binnenhuis met musiceerenden door Pieter de Hooch, en een ets van Alb. Krüger naar den zoogenaanden «Mulat» van Frans hals.

Na de inleiding van Dr. Bode is het onnoodig te wijzen op de afzonderlijke bestanddeelen van de collectie. Niemand beter toch dan hij verstaat de kunst om door het rangschikken en aaneenrijgen van het hem gegeven materiaal een afgerond kunsthistorisch overzicht te schrijven.

Daarom slechts een drietal opmerkingen.

Het mansportret van Cornelis Jaussens van Ceulen bevat volgens Dr. Thieme de inscriptie «Stenen Becker.» Stellig is hiervoor te lezen Steven Becker en is daarmee de voorgestelde persoon aangeduid.

Op Miereveldts vrouwenportret moet een wapen staan. Mededeeling welk wapen, zou waarschijnlijk den naam van de voorgestelde kunnen doen aanwijzen.

Van het fraaie riviergezicht van Salomon van Ruysdael bestaat een groote prent van Pierre Jean Duret, waarnaar ook de houtsneede in het werk van Charles Blanc gecopieërd is.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Jakob Christoffel Le Blon, von Hans W. Singer. Mit einer farbigen Tafel und zwölf Abbildungen im Texte. Sonderabdruck aus den Graphischen Künsten. Wien, Gesellschaft für vervielfältigende Kunst. 1901. f^o.

Wel opmerkenswaardig is het, dat in zoo korten tijd na elkander een monographie over Michiel Le Blon en een over Jakob Christoffel

Le Blon verschenen is. Uitsluitend aan het toeval is zulks toe te schrijven, want op geen enkele wijze heeft de verschijning van het eerst genoemde werk van de hand van den heer J. Ph. van der Kellen invloed uitgeoefend op dat waarvan de titel hierboven staat.

Ofschoon Jakob Christoffel Le Blon Duitscher van geboorte was en een groot gedeelte van zijn leven in Engeland en Frankrijk heeft gewoond, is hij toch in zooverre onder de Hollandsche kunstenaars te rangschikken, dat hij te Amsterdam de eerstelingen van zijn nieuwe kunst heeft voortgebracht. Deze waren niet meer of minder dan kleuren-drukken volgens een systeem dat thans eerst weer kort geleden opnieuw opgevat is, en dat gegrond is op de kleurenwet van Newton.

De heer Singer heeft aan de beschrijving van het niet talrijke werk van Le Blon vooraf laten gaan een levensbeschrijving, die nog voor eenige aanvulling vatbaar is.

Vooreerst de verwantschap met zijn naamgenoot Michiel. Met vrij groote zekerheid kan vastgesteld worden, dat deze een broeder van Jakob Christoffel's grootvader geweest is. Jakob Christoffel, 23 Mei 1667 te Frankfort gedoopt, was n.l. een zoon van den boekhandelaar te dier stede Christoph Le Blon en Catharina Dorell (Peet was Dr. Jacob Israël te Heidelberg, die vertegenwoordigd werd door den bekenden graveur Caspar Merian). Van Michiel Le Blon is de nakomelingschap tot op den tijd van dezen boekhandelaar bekend, en daar komt hij niet bij voor. Maar eerst Michiels vader, ook Christoffel geheeten, had zich uit Bergen in Henegouwen te Frankfort metterwoon gevestigd, zoodat deze stellig de gemeenschappelijke stamvader moet geweest zijn. Hiermede komt dan zeer goed overeen de voornaam, zoodat de boekhandelaar Christoph voor den kleinzoon van den ouden Christoffel Le Blon aangezien kan worden.

Voor het tijdperk dat Jakob Christoffel leerde en later te Rome woonde is van Gool onze eenige bron, en deze is door schr. voldoende uitgeput. Omtrent zijn daarna gevolgd verblijf te Amsterdam staan ons echter nog andere bronnen ter beschikking.

7 Mei 1705 liet hij zich, komende van Frankfort, en zich noemende schilder te Amsterdam als poorter inschrijven. ¹⁾ Hij woonde er al veel eerder, want van Gool vermeldt in het leven van Bonaventura van Overbeke, dat deze hem van zijn tweede verblijf te Rome meebracht, en deze reis geschiedde omstreeks 1701 à 1702. 13 Februari 1705 vond de ondertrouw plaats van «Jacob Christoffel le Blon van Frankfoort fynschilder oud 34 jaren (zijn leeftijd gaf hij dus vier jaar te jong op) op de zingel geasst. met zyn vaders consent & Gerarda Vloet van Amsterdam, oud 26 jaren op de Cleveniers burgwal ouders doodt geasst. met haar swager Jan Bruynenburg.» Twee kinderen zijn

1) Aemstel's Oudheid IV p. 74.

uit dien echt ontsproten. 11 Juni 1706 werd in de Oude Kerk gedoopt Theodorus Le Blon, en 6 Sept. 1715 in de Westerkerk Christodorus. Dat verschil van kerk wijst op een verhuizing, en in de straks te noemen correspondentie wordt dan ook verteld dat hij met Mei 1707 verhuisd is naar de noordzijde van de Leliegracht bij de Heerengracht.

De heer Singer noemt van zijn werkzaamheid als schilder o. a. de portretten van zijn maecenas Bonaventura van Overbeke, geschilderd in 1704, dat uit een prent van C. Vermeulen bekend is, de portretten van zekeren heer Galer en zijn vrouw, en die van de ouders van Lambert ten Kate (alle volgens van Gool). Daarbij kunnen nog genoemd worden dat van ten Kate zelf en dat van den Doopsgezinden predikant Johannes Houbakker, beide door Jacobus Houbroken gegraveerd.

Ook uit de veilinglijsten van Hoet en Terwesten kon de opgave van den heer Singer nog een weinig vermeerderd worden.

«Een Christus aen 't kruis, zeer curieus en konstig geschildert» (hoog 1 voet 8 duim, breed 1 voet 2 duim). Verk. coll. des Amorie, Amsterdam 23 Juni 1722 — f 450. Vermoedelijk hetzelfde, nu genoemd «een kabinetstukje heel uitvoerig, het alderbeste dat'er van hem bekend is», werd wederom verkocht Amsterdam 17 Aug. 1735 — f 995 (verreweg de hoogste som, op deze auctie besteed, terwijl een Heilige Familie door Rembrandt voor f 100 werd toegewezen). Maar toen het 16 Oct. 1736 te Amsterdam ten derde male onder den hamer kwam, werd er maar f 185 voor besteed.

«Een leggend Venusje.» Verk. coll. Marquis de St. Philippe, 's-Gravenhage 30 Juli 1720 — f 19. Kan identisch zijn met no. 29 van de beschrijving van Le Blon's prenten.

«Een slapent Nymphje met een Sater en Cupido, extra puyk geschildert» en «Een Jagt Nymphje en Cupido, mede puyk goet». Verk. coll. George Bruyn, Amsterdam 16 Maart 1724 — f 1018. (Wederom verreweg de hoogste som van de auctie). Maar 15 April 1739 te Amsterdam wederom geveild, was nu de prijs gedaald tot f 336, niettegenstaande ze in den catalogus geprezen werden als «beide nooit zoo goet van hem gezien.»

«Vyf kindertjes die een term opregten.» Verk. coll. Sebastiaan Heemskerk, Amsterdam 31 Maart 1749 — f 29.

Le Blon's relatie tot den geleerden ten Kate wordt al door van Gool herdacht. Daarom doorbladerde ik diens correspondentie met Hendrik van Limborch te 's Gravenhage, in afschrift aanwezig op de Univ. Bibliotheek te Amsterdam, en al dadelijk de eerste brief van van Limborch (van 13 Febr. 1706) bevat den passus «Ik bidde ootmoedig mynen dienst gepresenteerd te hebben aan U^e. waardigen vriend, den Heere Le Blon, dien ik gaarne over de koleuren eens wilde onderhouden, zo ik kans zag om het per geschrift te doen, maar dit vinde ik onmogelijk.» Bijna in iederen brief worden over en weer de groeten

overgebracht, en ook verschillende persoonlijke bezoeken, zoowel van Le Blon aan van Limborch als omgekeerd vonden plaats. Bij een van deze bezoeken ze samen Adriaan van der Werff te Rotterdam (1708).

Blijkt uit den eersten brief, dat vooral de studie der kleuren Le Blon bezig hield, toch interesseerden hem niet minder andere onderwerpen uit de theorie der beeldende kunsten. 15 Maart 1707 schreef ten Kate «Monsr. le Blon heeft iets onder de pers, 't geen hy, U'Ed. gaarne mededeelen zoude», en bij den volgenden brief is een exemplaar van dit geschriftje gelegd. Het is een «Generaale proportie voor de onderscheidene lengte der beelden van welbesnedene Menschelyke gestalte; ontworpen tot ondersteuning van het oog». In 12 artikelen ontwikkelt hij kortelyk zijn systeem, onderteekend J. C. L. B. en waaraan toegevoegd is een gravure, vermoedelijk van de hand van Le Blon zelf, «Afbeelding zoo van den generaalen leest, als van de drierleye gestalten op den zelve geschoeit.»

Maar toch vormden de kleuren het voornaamste onderwerp in de gedachtenwisseling der beide kunstenaars. Daar deze veelal mondeling plaats had, is er slechts weinig over in de briefwisseling te vinden, te meer daar deze tot ten Kate gericht is, en Le Blon er steeds slechts terloops in genoemd wordt. Toch bevat ze eenige aanwijzingen, dat Le Blon's onderzoekingen van Limborch ernstig ter harte gingen. 29 Dec. 1711 schreef deze «Den Heer Le Blon zy ook hartelyk gegroet, en gevraagd of Zijn Ed. ook by myne overkomst wel wat tyd zal kunnen vaceren. Ik hoope zyn Ed. verwstoffen aan te wijzen die zyn Ed. harmonicus beenzwart zullen opleveren, en een wit, zo transparent als de bruine schytgeel of de lak», en 1 Jan. 1712 antwoordde ten Kate «Of wij de wyze van uwe proeven aen te nemen of niet, kunnen wy niet zeggen, alzo wy geen regt begrip daarvan kunnen maken. De schuld is mooglyk aen ons, en dit te waerschyntlyker omdat U'Ed. voorstellen een tijd getroffen hebben, dat Monsr. Le Blons gedagten met zyn drukwerk bezig zyn geweest.»

Over dit drukwerk hadden we gaarne in de correspondentie nadere bijzonderheden gevonden, maar nadat 16 Jan. 1712 van Limborch nog de groeten aan Le Blon verzocht had, en hij hem kort daarna te Amsterdam had gesproken, breekt de correspondentie af, om eerst in 1725 weer geopend te worden. En inmiddels was Le Blon naar Londen vertrokken.

Reeds in het begin van 1710 had hij zich kort te Londen opgehouden. Ten Kate schreef 3 Febr. 1710 aan van Limborch: «Monsr. Le Blon, van wien wy tyding hebben dat in goede gezondheid tot Londen gearriveert is.» Na gedurende korten tijd te 's-Gravenhage en te Parijs vertoefd te hebben, woonde hij sedert ongeveer 1720 te Londen. Zijn verschillende pogingen om daar van zijn uitvinding een winstgevend bedrijf te maken, zijn door den heer Singer uitvoerig uit ver-

schillende bronnen medegedeeld. Eindelijk richtte hij er ook een weverij op, waar volgens zijn kleurentheorie tapijten geweven zouden worden. Maar ook in deze onderneming slaagde hij niet, en dit zelfs onder omstandigheden die hem dwongen in 1732 de vlucht te nemen naar 's-Gravenhage en van daar naar Parijs. Daar zette hij zijn onderneming voort, maar slaagde even weinig, en 10 Mei 1741 stierf hij er.

Verwonderlijk is het, dat de prenten van Le Blon zoo uiterst zeldzaam zijn, want alleen te Londen zijn er niet minder dan 6000 gedrukt. Deze zeldzaamheid is zelfs zoo groot, dat slechts weinig prentenkabinetten exemplaren bezitten. De heer Singer geeft een lijst van 38 prentenkabinetten waar men tevergeefs naar zijn werk zal zoeken. Ik hoop dat hij het onderzoek hiernaar elders conscientieuser gedaan heeft dan in het eerste door hem genoemde kabinet, n.l. dat te Amsterdam, want daar is een uitnemend exemplaar van den Cupido naar Parmegiano.

Een andere grief, die ik tegen het eigenlijke catalogiseeringswerk van den heer Singer heb, is, dat de prenten niet nauwkeurig genoeg beschreven zijn. Wat toch is de onvermijdelijke opgave voor iederen beschrijver van het prentwerk van eenig kunstenaar? Dat de prenten zóó nauwkeurig beschreven zijn, dat men ze uit de enkele beschrijving kan herkennen. En wat zien we nu b.v. bij No. 3, Josef en de huisvrouw van Potifar, naar een schilderij van Carlo Cignani? De beschrijving past geheel op diens schilderij in het museum te Dresden, en toch is de prent niet naar deze schilderij gemaakt, maar naar een geheel andere, waarnaar ook Jacob Frey een gravure gesneden heeft.

Hier was dit te controleeren, omdat een kleine afbeelding in het werk van den heer Singer de vergelijking mogelijk maakt. Maar bij No. 6 (Christus in den tuin der olijven, naar Annibale Carracci) kan ik slechts vermoeden, dat naar hetzelfde origineel Lucas Vorsterman zijn fraaie prent gesneden heeft, en bij No. 9 (het Christuskind met den jeugdigen Johannes, naar van Dijck), dat door Arnoud de Jode dezelfde schilderij gegraveerd is. Met zekerheid is dit te zeggen van No. 16 en 17 (St. Agnes, naar Dominichino) die ook in een prent van Robert Strange en van No. 31 (het portret van Carondeletus, naar Sebastiano del Piombo) dat ook in een prent van Nicolas de Larmessin voor ons ligt.

Behalve 12 kleine zinco's is een van Le Blon's werken, het portret van Frederik prins van Wales, in een reproductie in kleuren aan de beschrijving toegevoegd. Die keuze acht ik weinig gelukkig, want het eenig bekende exemplaar (in de K.K. Hofbibliotheek te Weenen) is sterk geretoucheerd en buitendien vernist. Ook is het een weinig aantrekkelijk onderwerp, die stijve jongen met zijn gepoederde pruik en roode jas. Waarom niet liever b.v. den Cupido naar Parmegiano genomen, een kleurendruk, zóó goed geslaagd, dat men er een zeer hoogen dunk van Le Blon's uitvinding door verkrijgt.

Toch zal Singer's werk dankbaar door alle prentlieffhebbers ontvangen zijn. Een bij de verspreiding en zeldzaamheid van het materiaal uiterst moeielijk te verrichten arbeid is door hem in eerste instantie verricht. Nu is het gemakkelijk op zijn werk voort te bouwen.

Jammer, dat de overdrukken niet in een handiger formaat zijn verschenen. Dat groot folio-boek van slechts 22 bladzijden is al heel moeielijk te hanteeren.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Verschenen:

Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen van Geschiedenis en Kunst XXII (1899).

Verslagen van Vereenigingen.

Stedelijk Museum te Alkmaar. Verslag over het jaar 1900.

Dit museum mocht in het afgelopen jaar zijn zilveren feest vieren, en dat de ijver der bestuurderen evenmin als de belangstelling van in- en uitwonenden sedert de stichting niet is verflauwd, bewijst dit jaarverslag ruimschoots.

Zoo kon thans onder de geschenken geboekt worden de houten provooststaf der jonge schutterij, in 1618 gevoerd door Floris Wildeman. Op sommige schutterstukken was zulk een staf al te zien, nu is er ook een in originali aanwezig.

Verslag van de werkzaamheden der vereeniging „Fléhité” gedurende het jaar 1900,

De ijverige beheerders van het Amersfoortsche museum mogen wederom met voldoening terug zien op het afgelopen jaar.

Alle voorwerpen die door wijlen den heer W. F. N. van Rootelaar in bruikleen waren gegeven, zijn tegen taxatieprijs van diens erfgenamen overgenomen.

De uitgave van een catalogus werd in nadere overweging genomen.

Van de lange lijst van aanwinsten verdienen afzonderlijk vermeld te worden een aantal ruitjes van gebrand glas, afkomstig o. a. van het voormalige St. Barbara-klooster en van het St. Pieters-Gasthuis, en een schilderij in de manier van Frans Floris, voorstellende een Heilige Familie.

De bijlagen hebben alle meer betrekking op de plaatselijke geschiedenis dan op oudheidkunde, behalve dat de heer W. Croockewit W.Az. wederom de jaarlijksche kroniek van afgebroken huizen heeft bijgehouden. De uitvoerige beschrijving die op deze wijze van allerlei gebouwen gegeven wordt, vormt een niet onbelangrijke bijdrage tot de geschiedenis van het Hollandsche woonhuis.

Verslag van de Commissie van bestuur van het Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe over 1900. ASSEN 1901.

Hoewel in geringere mate dan in 1899, werden toch ook in 1900 tal van urnen en beitels, opgedolven in gemeenten uit den oosthoek van Drenthe, ter overneming aangeboden.:

Urnen, beitels en wat dies meer zij, vormen dan ook verreweg het grootste gedeelte van de aanwinsten, waardoor de verzameling wederom zoodanig werd uitgebreid, dat met het betrekken der nieuwe lokalen, waarop in het voorjaar van 1901 mag worden gerekend, in een dringende behoefte zal zijn voorzien.

27ste Verslag van de handelingen en den toestand van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden, over het jaar 1899/1900.

Van de voordrachten gehouden op de winteravondbijeenkomsten verdient hier de voordracht van Dr. H. J. de Dompierre de Chaupépié van 's Gravenhage, over munten en penningen uit kunsthistorisch oogpunt beschouwd, een afzonderlijke vermelding, want de Nederlandsche medailleerkunst werd daarbij voortdurend in het oog gehouden.

Het bezoek aan het Museum is in het afgelopen jaar wederom belangrijk vermeerderd, dank zij de verschillende tijdelijke tentoonstellingen, die voornamelijk uit de schatten van het Prentenkabinet gerecruteerd werden.

Verslag van den toestand van het Museum van oudheden voor de provincie en stad Groningen, over het jaar 1900.

Het gaat het Museum te Groningen wel voor den wind. De geldmiddelen vloeiden het bestuur weer ruimschoots toe, en gelijken tred hiermede hield de aanwas der verzamelingen. Vooral het legaat van Mej. T. Arkema te Warfum was van groote beteekenis, daar dit een verzameling van oudheden en kunstwerken van allerlei aard bevat, die al gedeeltelijk in de zeventiende eeuw door de familie van Bollhuis was bijeengebracht.

Van de schilderijen vermelden wij: een wintergezicht met de kerk van Kudelstaart, door Jan Beerstraaten; een vrouwenkopje door Paulus Bor, wiens naanteekening bij een restauratie van onder die van Rembrandt voor den dag kwam; twee ruitertafreelen door Dirk Maas 1680; een landschap door Jan van Goyen; een zeestuk door Lieven Verschuier; een besnijdenis, door Leonard Bramer; een dame, die met een vogeltje speelt en twee harlekijns, door Jan Abel Wassenbergh; vijf kleine zeestukjes door Wiger Vitringa, twee zeestukjes door Reinier Nooms en tal van familieportretten.

Ook een in marmer geheelhouwd relief uit de tweede helft der 10^e eeuw, voorstellende het oordeel van Salomon, is zeker de aandacht overwaardig, evenals de gildeproef van den Groninger zilversmid Claes Muntinck, voorstellende een gezelschap drinkende boeren.

De kerkvoogden van de Ned. Hervormde Gemeente Bedum hebben in bruikleen afgestaan een prachtig geconserveerd bronzen schild, afkomstig van de grafzerk, van den in 1497 daar overleden vicaris Hinrick van Circksee.

Aangekocht werd o. a. op de veiling te Heeswijk een zilveren bierpul van omstreeks 1660 à 1664, afkomstig van het Aduarder zijlvest en met de wapens der scheppers en andere waardigheidsbekleeders van dit zijlvest versierd.

Oude gebouwen te Dordrecht.

De Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te Dordrecht, hield 15 April l.l. haar algemeene ledenvergadering, waarin de voorzitter, Mr. J. C. Overvoorde, verslag uitbracht over het afgelopen jaar en in de eerste plaats herinnerde aan het door de vereeniging uitgegeven werkje «Oude Gebouwen te Dordrecht»

Tijdens het samenstellen van den legger en na het verschijnen in in Juni l.l. zijn er weder enkele gevels verdwenen, doch gelukkig slechts

gevels van meer bescheiden waarde. Weldra zal er weder een worden afgebroken, n.l. een gevel aan de Lindengracht, waarover kort geleden in den gemeenteraad het doodvonnis werd uitgesproken. Hier echter bleek het gebouw zoo bouwvallig, dat behoud niet dan na grondige en zeer kostbare restauratie mogelijk zou zijn. Hiervoor miste de gevel voldoende waarde, al valt het verdwijnen te betreuren, daar het een aardig bewaard type is van eenvoudigen burgerbouw.

Gelukkiger was de vereeniging met den gevel Steegoversloot No. 48, waaraan ook uit bouwkundig oogpunt hoogere waarde is toe te kennen. Dank zij de kennisgeving door den directeur van Gemeentewerken, den heer Van Ruyven, was de vereeniging in staat tijdig de eigenares te wijzen op de kunstwaarde van het gebouw. Een onderzoek door deskundigen, de heeren Van der Kaa en Gelders, toonde de hechtheid van den bouw en gaf hen vrijheid een plan van verbouwing aan te geven, waardoor met behoud en verbetering van den gevel een aanmerkelijke besparing voor de eigenares gepaard ging. Een bewijs hoe onjuist dikwijls de bewering is, dat behoud van een ouden gevel alleen ten koste van groote financiële opofferingen te verkrijgen is.

Eene restauratie van overwegend belang, die reeds meermalen werd besproken, is thans tot een begin van uitvoering gekomen: de restauratie van de Groote Kerk, waarvoor een commissie werd gevormd, dank zij het initiatief dezer vereeniging.

Het laatste en belangrijkste nieuws betreft de restauratie van den gevel Nieuwstraat 33, een der merkwaardigste gevels uit de eerste jaren der 17^e eeuw. Door de gemeente werd in 1899 een subsidie van f 500.— daartoe verleend, echter onder voorbehoud, dat door het rijk een gelijke subsidie zou worden beschikbaar gesteld. Dit laatste bleek toen onmogelijk. Dit jaar werd de aanvraag bij het rijk herhaald en voor enkele dagen werd het bestuur verheugd met een schrijven van den minister, dat van rijkswege voor deze restauratie een bijdrage van f 500.— was beschikbaar gesteld. Met de bijdrage der gemeente, de reeds ingezamelde bijdragen van particulieren en toegezegde subsidies van vereenigingen, vertrouwt het bestuur thans deze reeds lang begeerde restauratie zonder te groote opofferingen voor de kas der vereeniging te kunnen volbrengen. Met de eigenares van het pand, de Christelijke Jongelingsvereeniging, en den hypotheekhouder zijn reeds besprekingen gehouden, die hun volkomen medewerking verzekeren.

Voor een vrij talrijk publiek, heeren en dames, hield daarop de heer A. H. Peters, rijksarchitect te 's-Gravenhage, een lezing met kunstbeschuwing over de geschiedenis en ontwikkeling van het Nederlandsche woonhuis.

«Die Haghe.»

In het jaarverslag wordt naar aanleiding van het tienjarig bestaan der vereeniging een kort overzicht gegeven van het in dien tijd verrichte. Behalve door lezingen en uitgaven werd de belangstelling der leden gewekt door verschillende excursies; «tot zelfs in de merkwaardige kelders onder de grafelijke zalen drong men door.» De vereeniging telt 10 eereleden, 1 donateur, 1 donatrice, 230 werkende, 260 buitengewone en 15 corresponderende leden. Voor het nieuwe vereenigingsjaar bestaan weder «groote plannen.»

De door die Haghe uitgegeven «Bijdragen en Mededeelingen» bevatten verschillende historische bijdragen waaronder een uitvoerig artikel van Jhr. G. G. Calkoen over de wording en ontwikkeling van het Hof, met plattegrond. Het deel is versierd met enkele goede reproducties van oude stadsgezichten.

Wij geven aan de vereeniging, die over goede krachten en goede financiën blijkt te beschikken, in overweging ook eens hare krachten te beproeven aan eene geïllustreerde beschrijving van alle in de residentie nog aanwezige bouwstukken van kunsthistorische waarde.

Oude Monumenten.

O. L. V. of Groote Kerk te Dordrecht.

Uit de mededeelingen door het bestuur der restauratie-commissie in de vergadering van 25 April l.l. gedaan, blijkt dat het eerst ter hand genomen zal worden de restauratie van koor en de transept, waarvan de kosten geraamd worden op f 80.000 te verwerken in acht jaren.

Door H.H. Kerkvoogden is reeds een subsidie van f 2000 per jaar toegezegd en bij Synode, Rijk, Provincie en Gemeente is subsidie aangevraagd. De voorloopige opmetingen van het te restaureeren gedeelte zijn reeds gedaan en de commissie hoopt met 1902 de restauratie te kunnen beginnen.

Bij het afdrukken ontvangen wij bericht dat ook door den Gemeenteraad de gevraagde subsidie van f 1000.— per jaar is toegestaan.

De Martini-kerk te Franeker werd in 1876 met geldelijken steun van de regeering gerestaureerd. Thans zijn echter belangrijke herstellingen noodig wegens verzakkingen, die het eerbiedwaardige gebouw in gevaar brengen.

Het kerkbestuur heeft een onderzoek naar den toestand doen instellen, en het zal zich tot de regeering om geldelijken steun wenden, daar de kerkelijke fondsen ontoereikend zijn.

Deze kerk is waarschijnlijk gebouwd in den aanvang van de 15^e eeuw, in het tijdperk dat Sicco Sjaardema alleenheerscher in de stad was. Zij is geheel van baksteen opgetrokken en bestaat uit drie schepen, een koor met zijgangen en eene kapel. In den toren hangen drie klokken, waarvan de oudste in een opschrift herinnert aan haar geboortejaar, 1450, en tevens aan het geslacht Sciaerda of Sjaardema.

N. R. Ct. 24-3-1901.

De oudste beeldhouwwerken in Noord-Nederland.

De vier beeldhouwwerken, op nevensgaande plaat verkleind weêrgegeven, behooren tot — ik meen te mogen zeggen: zijn — de oudste die bewaard bleven in de Noordelijke provinciën van ons land.

A.

Het eerste is afkomstig uit de aan Sint-Johannes den Dooper gewijde kerk te Utrecht, gewoonlijk de St. Janskerk genoemd. Die kerk werd omstreeks 1050 gebouwd door bisschop Bernulfus. In 1148 werd zij door brand geteisterd, maar spoedig hersteld, en zij staat nog op het Janskerkhof, met een koor, dat in 1520 werd gebouwd. Waarschijnlijk behoorde dit beeldhouwwerk tot het oude koor. Mr. S. Muller Fz. zegt in zijn *Gids door het Museum van Oudheden te Utrecht* (1892, bl. 55), dat het vermoedelijk afkomstig is van een der ambonen of lezenaars, die ter weêrszijden van het koor stonden. Bij de verbouwing van het koor in 1520 zal het zijn opgeruimd en ingemetseld in het oxaal, waar het zich nog bevond in 1036. Daarna diende het omgekeerd als trede van het koor. Hier werd het gevonden in 1838, toen een trede tusschen het koor en het schip werd vernieuwd. De heer Van Asch van Wijck, Burgemeester van Utrecht, was met deze vondst zóó ingenomen, dat hij eene lithographische afbeelding — minder nauwkeurig dan de nevensstaande photographisch-lithographische — van het beeldhouwwerk liet maken en deze met een opstel plaatste in het door N. van der Monde uitgegeven *Tijdschrift voor Geschiedenis enz. van Utrecht*, 1839, blz. 1-19. Dadelijk werd de steen overgebracht naar de verzameling van oudheden

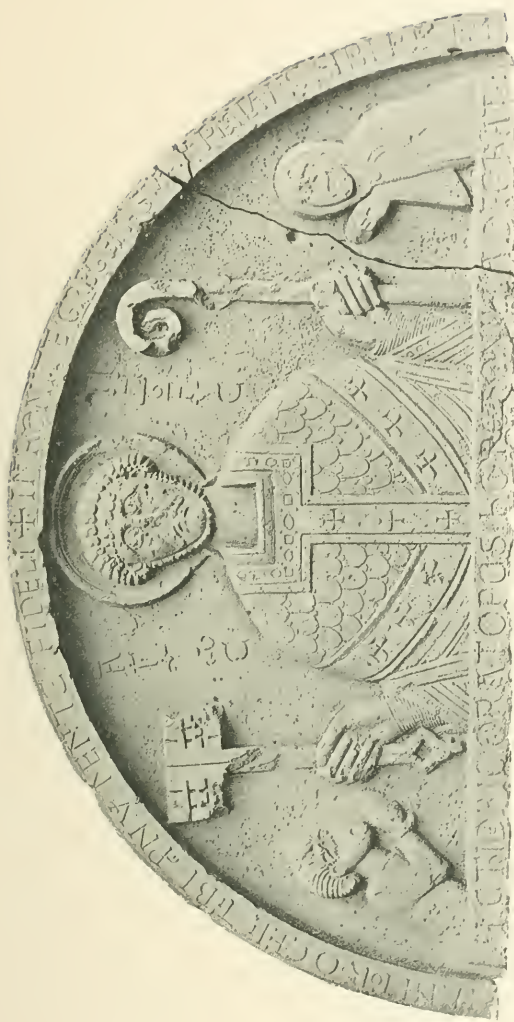
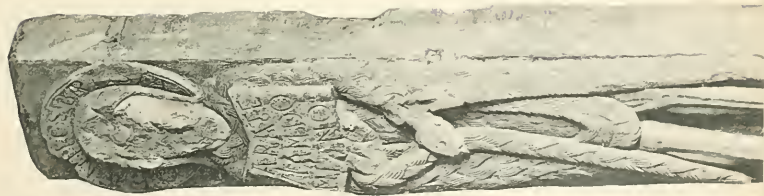

C

D

B

op het Stadhuis, welke het begin was van het tegenwoordig Museum van Oudheden.

Het beeldhouwwerk dagteekent uit den tijd der stichting van de kerk, het midden der elfde eeuw. Mr. S. Muller Fz. mitte in zijn *Gids* het vermoeden, dat het pendant nog wel aanwezig kon zijn en ook als trede dienst doen. Dit vermoeden werd, naar hij mij mededeelde, niet bewaarheid bij het daartoe voor eenige jaren ingesteld onderzoek. Nauwkeuriger beschrijving is niet wel mogelijk dan door dezen oudheidkundige gegeven werd in zijn *Catalogus* van het Museum, 1878, No. 115, en ik zal haar voor 't gemak van den lezer, overnemen. Zij luidt: Reliëf van Bentheimer zandsteen met oude polychromie in rood en geel, voorstellende Johannes den Dooper met lang haar en geel geschilderd kemelsharen kleed, dat hij met de linkerhand vasthoudt. Op de aureool om zijn hoofd staan de woorden: *Johannes baptista*. Met de rechterhand houdt hij op de borst een bord, waarop geschreven staat: *parate viam domino*. De voeten ontbreken; het aangezicht en de rechterhand zijn geschonden. Het is nu nog hoog M. 1.43, breed M. 0.315.

B.

Het tweede beeldhouwwerk is de boogtrommel, die geplaatst was boven de deur der St. Adalbertskerk van de Benedictijner abdij te Egmond-binnen, en wordt thans bewaard in de zaal van het Nederlandsch Museum, bestemd voor de overblijfselen van de oudste kerkelijke bouwkunst, waar het weder boven een deur is geplaatst. Het is ook van rooden zandsteen, en heeft den vorm van een halven cirkel, in 't midden hoog M. 0.885 en breed M. 1.75. De apostel Sint Petrus is er op afgebeeld tot het midden, een nimbus om het hoofd, rechthoofdzijnde, met baard en knevel, in het om den hals vierkant uitgesneden, rijk versierd priestergewaad, houdend in de rechterhand de sleutels van hemel en aarde, in de linkerhand den bisschopsstaf. Ter weërszijden van het hoofd staan ingegrift twee woorden: (*h*)*agios petrus*. Rechts en links van hem de halffiguren van een man en van een vrouw in biddende houding. Deze figuren hebben veel geleden, gelijk het gelaat van Sint Pieter, de linkerhand, waaraan de duim ontbreekt, de steel der sleutels en de stok van den staf. Het beeldhouwwerk is in zeer laag reliëf. Op de uitspringende booglijst staat in tamelijk groote letters met de gewone weglatingen van klinkers en samentrekking van medeklinkers, een opschrift in versmaat, door Mr. H. van Wijn, in het eerste deel van zijn *Huisczittend leven*, onteijferd als volgt:

JANITOR. O. CELL.
TIBI. PRONUM. MENTE. FIDELI.
INTROMITTE. GREGEM.
SVP. PLACANS. SIBI. REGEM.

Vier rijmverzen, zooals gewoonlijk voor zulke omschriften werden

gebezigd. Van Wijn vertaalde ze: O Deurwachter des Hemels, doe deze, met geloovig harte voor u knielende schare binnenkomen, en verzoen met haar den koning der hemelingen.

Op de benedenlijst staat:

HIC THIDERIC ORAT.
OPVS. HOC PETRONILLA. DECORAT.

Dit beteekent: Hier bidt Thideric (of Dirk). Dit werk versiert Petronilla.

Zijn die Dirk en Petronella de stichters der kerk? Het opschrift zegt dat niet, ofschoon gewoonlijk bij dergelijke opschriften de stichters worden bedoeld.

Ter nadere verklaring dienen wij eerst de geschiedenis van deze kerk op te halen, en daarna te onderzoeken welke Dirk en Petronella hier zijn bedoeld.

Authentieke bronnen voor de geschiedenis der Egmonder Abdij ontbreken, gelukkig, niet, en verscheidene geleerden hebben gedurende de vorige eeuw die bronnen grootendeels uitgegeven, toegelicht en vergeleken. In het Rijksarchief wordt bewaard de oorspronkelijke oorkonde van Graaf Theoderic of Dirk V dd. 26 Juli 1083, waarbij hij de giften zijner voorvaders aan de Abdij bekrachtigt. In dit stuk wordt gezegd dat Graaf Dirk I met zijne echtgenoot Geva te Egmond een houten kerk bouwde en een vrouwenklooster vestigde; en dat Graaf Dirk II (die op 6 Mei 988 stierf ¹⁾) met zijn echtgenoot Hildegard in plaats van de houten een steenen kerk bouwde en de nonnen verving door monniken. In deze oorkonde worden ook vermeld de giften van Dirk V en van zijne vrouw, maar van bouwen of verbouwen der kerk is geen spraak.

Onder de handschriften van de Egmonder Abdij was er een dat heette *Liber Adalberti* ²⁾ en, kort na 1125 geschreven, uittreksels uit schenkingsoorkonden van 't begin der 10^e eeuw tot omstreeks 1122 bevatte. Dit handschrift is niet tot ons gekomen, maar eene copie er van uit de 15^e eeuw, door H. van Wijn gevonden in het Rijksarchief, werd door hem beschreven in zijn *Huissittend Leven*, 1807, en gedeeltelijk gedrukt door Dr. R. C. Bakhuizen van den Brink in zijn *Heemkundensia* (Het Nederlandsche Rijksarchief, 1857.) Dit manuscript zet de geschiedenis van de abdij voort van 1083 tot na den dood van Floris II, op 2 Maart 1122, en de aanvaarding der voogdij door diens vrouw Petronella; het vermeldt de schenkingen van Floris en zijne gemalin, ook de schenkingen der laatste bij den dood van den eerste, maar van bouwen of verbouwen der Abdijkerk is geen spraak.

1) Zie het geslachtsregister in Bergh, Oorkondenboek I.

2) Zie over deze handschriften en hare uitgaven het voortreffelijk werk van Professor Dr. Karl Freiherr von Richthofen, *Die älteren Egmonder Geschichtsquellen*, Berlijn, 1886.

Vervolgens komt in aanmerking: het *Chronicon Hollandiae Vetus-tissimum Anonymi Monachi Egmondani*, uitgegeven door A. Kluit in zijn *Historia Critica Comitatus Hollandiae* enz. 1777. Dit *Chronicon* loopt tot 1206. Het handschrift door Kluit gedrukt, is echter uit het midden der 13^e eeuw, en behelst vrij wat uitweidingen van den copïist. Hetzelfde is het geval met de zoogenaamde *Annales Egmondenses*, door Pertz gedrukt in de *Monumenta Germaniae Historica*, Script. D. XVI.

In de twee laatstgenoemde handschriften staat op het jaar 1113 vermeld, dat te Egmond in November twee kerken werden gewijd, een van de heilige Moeder Gods, de andere van St. Adalbert. Ook het *Chartularium Egmondense*, door Bergh uitgegeven in zijn *Oorkondenboek* D. I bl. 355 meldt hetzelfde. Uit den tekst blijkt echter duidelijk, in verband met de aantekening in het *Chartularium* op het jaar 1120, dat abt Adalard werd begraven «ante chorum ecclesiae parochialis quam construxerat in honorem beate Marie virginis,» dat de Mariakerk was de parochie- of buurtkerk van Egmond, en uit de woorden van het *Chronicon* en van de *Annales*, dat de St. Adalbertuskerk stond «ubi sepultus fuit,» volgt dat hier bedoeld wordt de kapel in het duin, ter plaatse waar St. Adalbert begraven was. Hetzelfde bericht, wat meer gedetailleerd, geven de *Annales* en het *Chartularium* nog eens op het jaar 1136.

In de copiën van het *Chronicon*, uitgegeven door Kluit en Pertz, staat echter iets dat voor ons onderzoek belangrijker is, maar blijkbaar van later datum dan het origineel. Onder de klachten van dien schrijver over het wanbeheer, door Gravin Petronella na den dood van Graaf Floris, dus na 1122, gevoerd tengevolge, zooals de auteur welwillend zegt, van inblazingen van verdorven lieden, staat ook deze: «respectu magis avaritiae, quam timoris Domini suggeresserunt Comitissae, ut destrueretur vetus templum, quasi indecens et nimis augustum.» En zoowel het *Chronicon* als de *Annales* melden op het jaar 1139: «Hoc anno perfectum est templum in Ekmunda a Domino Waltero abbate.» Terwijl beiden op het jaar 1143 berichten: Non. Octobris dedicatum est templum (quod dixi) a Domino Harberto Episcopo, presente Theodorico Comite et uxore sua Sophia, et congregato populo infinitae multitudinis tanta praeparatione necessariorum a domino Waltero Abbate provisa, ut, qui praesentes fuerunt, nunquam tali dedicationi affuisse hodieque testentur.»

Zou dit inderdaad zijn voldoende bewijs, dat in 1143 een nieuwe Abdijkerk werd gewijd, zoo als Van Wijn meent? Er bestaan m. i. eenige bezwaren om hierin met hem mede te gaan. Ten eerste meen ik te moeten opmerken, dat aan de aangehaalde zinsnede voorafgaat de klacht over de aanstelling van Petronella's kapelaan tot abt, en dat op haar volgen de woorden: «Factum est, et tres constituti sunt laici praelati ecclesiae, lupi magis quam pastores.» M. i. is met de destructie van de vetus templum bedoeld de aanstelling van die prelaten. Gelijk de

schrijver een weinig verder gebruikt de uitdrukking «destruit templum Dei,» waar hij vertelt van de lieden, die trouwden op kosten «possessionis nostrae.» Templum Dei en vetus templum zijn hier de Abdij met hare goederen, destruiere verkwisten, indecens et nimis augustum het eenvoudige leven der monniken! Waar een kerkgebouw wordt bedoeld, gebruiken deze schrijvers meest het woord ecclesia.

Graaf Floris werd in 1122 begraven in de Abdijkerk, gelijk al zijn voorvaders; kon zijn weduwe die kerk dan spoedig na zijn dood laten afbreken? De fierheid der Gravin zou daartegen in verzet moeten komen, zoo niet de eerbied der vrouw voor de rust van haar gemaal.

Kan bij de berichten van 1130 en 1143 niet bedoeld zijn de Mariakerk, door Abt Adelard in 1113 gebouwd?

Het tijdsverloop is geen bezwaar tegen deze onderstelling. Soms werd vrij wat langer, wel 50 jaren aan een kerk gebouwd, en de opstand der West-Friezen, aangevoerd door Floris den zwarte, jonger broeder van Graaf Dirk VI, zou hier zoo'n vertraging licht verklaren. Abt Adelard werd, zoo als wij gezien hebben, in 1120 begraven in de Mariakerk «ante chorum.» Was misschien dat koor nog niet gereed, en bestond de voltooiing door Abt Wouter soms in het bouwen van dat koor? Zoowel de ongeregeldheden, welke te Egmond plaats hadden kort na den dood van Graaf Floris II, als 't stichten van nieuwe altaren zou de wijding in 1143 verklaren.

Nog eens: het is niet waarschijnlijk dat Gravin Petronella de hand zou hebben geslagen aan de kerk, waarin alle Graven van Holland, ook haar gemaal, begraven waren, en nergens staat stellig, dat een nieuwe Abdijkerk werd gebouwd.

Nu dienen wij te onderzoeken wie de Dirk en de Petronella zijn, wier namen staan op de benedenlijst van de boogtrommel onder de twee ter weêrszijden van St. Petrus staande figuren. Onder de Dirken uit het Hollandsche Gravenhuis is ruime keus, maar er is slechts één Petronella, de echtgenoot van Graaf Floris II, bijgenaamd de Vette. Beiden gaven de Abdij verscheidene geschenken, en zij gaf er, volgens gebruik, nog eenige bij zijn dood. Toen hij op 2 Maart 1122 overleden was, trad zij op niet alleen als voogdes over hare minderjarige kinderen, maar ook als Gravin en zij deed dit zonder den Keizer hierin te kennen. Hendrik V was hierover met reden verbolgen, en toen hij in 1123 het kerstfeest te Utrecht had gevierd, trok hij met een leger tegen Petronella op, die nu het trotsche hoofd moest buigen. Groot belang heeft hier de vraag, hoelang Petronella voogdes over haar kinderen was en de Gravelijke regeering waarnam. Van Loon toonde aan dat Graaf Floris II in 1084 moet geboren zijn en dus 38 jaren oud was toen hij stierf, zoodat terecht van hem wordt gezegd, met het oog op het zooveel langer leven van zijne voorgangers, dat hij stierf «in flore juventutis.» Hij huwde Petronella omstreeks 1113, en zijn

oudste zoon kan toen hij stierf hoogstens acht jaren oud zijn geweest. ¹⁾ In 1132 wordt deze als Graaf vermeld bij den opstand van de West-Friezen en van zijn jongeren broeder Floris de Zwarte. Waarschijnlijk begon die opstand toen hij de Gravelijke regeering aanvaardde. Petronella's voogdijschap zal dus geduurd hebben ongeveer tien jaren, van 1122 tot 1132. In 1133 stichtte zij het Nonnenklooster Rijsburg bij Leiden, waar zij in 1144 begraven werd. Het verdient opgemerkt te worden, hoe slecht de Egmonder geschiedschrijvers over haar te spreken zijn. Dit kan twee oorzaken hebben. Abt Adelard was in 1120 overleden en in 1122 was nog geen anderen abt gekozen. Dit gaf, naar het schijnt, aanleiding tot wanbeheer en allerlei verkeerdheden. Dadelijk na den dood van haar gemaal dwong Petronella de monniken een abt te benoemen, en wel haar kapelaan, die van mindere afkomst was dan de vorige abten. Dit hinderde de kloosterheeren, die bovendien het zeer onaangenaam vonden, dat Petronella door haar kapelaan meesteres was over de abdij, haar goederen en inkomsten. Deze abt, Ascelinus of Anselmus, kon het dan ook niet lang houden; reeds in 1129 trad hij af. Ook zijn er geen giften van haar aan kerk en klooster na Maart 1122 geboekt, en dus waarschijnlijk ook niet geschonken. Zij was, vermoedelijk om de vijandige stemming der monniken, hen minder gunstig gezind geworden. Had zij werkelijk een nieuwe Abdijkerk gesticht, dan zou zij toch wel gezorgd hebben dat dit vermeld werd in het randschrift van de boogtrommel.

Geen ander dan zij kan bedoeld zijn, omdat er geen andere Petronella is geweest. De Dirk naast haar vermeld, kan dus moeilijk een ander zijn dan haar zoon Dirk, zooals Van Wijn in zijn *Huiszittend Leven* reeds heeft gezegd. Bezieet men het figuur, dat hem moet voorstellen, dan verdient opmerking, dat hij geen baard draagt, en dus nog jong is. De boogtrommel zal dus geplaatst zijn korten tijd na den dood van Petronella's gemaal, tusschen 1122 en 1129. En het verstandigst zal wel zijn zich te houden aan het inschrift, dat slechts zegt, dat Dirk bad in deze kerk en Petronella haar versierde. Misschien slaat dit laatste juist op het plaatsen van de boogtrommel, die noodig kan zijn geweest om gebreken van de oorspronkelijke, of omdat Petronella de andere niet fraai genoeg vond en zelve erop vermeld wilde zijn.

De steen maakt den indruk ouder te zijn dan het begin van de twaalfde eeuw, vooral wanneer men let op de een eeuw oudere steen van de Sint-Janskerk. Maar Egmond was geen Utrecht, de bisschopsstad, waar de beeldhouwkunst druk werd beoefend. En de macht der traditie was groot in die dagen, zoodat de Egmonder beeldhouwer zich wel aan haar zal gehouden hebben.

In het *Chartularium* gaan aan het bericht der wijding van de

1) Zie Kluit's uiteenzetting dezer feiten, in de noot bl. 67, 68 zijner Hist. Crit. D. I.

Mariakerk en van de kapel in het duin, in 1113, eenige woorden vooraf, die niet onwaarschijnlijk de Abdijkerk betreffen. Zij behelzen het bericht der wijding van een «altare in crypta turra australi contigua.» Geldt dit werkelijk de Abdijkerk, dan zouden wij hierin eene aanwijzing hebben omtrent haar gedaante. De zuidertoren onderstelt een noordertoren, en tusschen deze zal de naar het westen gekeerde voorgevel met den hoofdingang hebben gestaan. Bekend is, dat de Abdij in 1572 werd geplunderd en verwoest door de benden van Sonoy, en dat steenen en lood van haar werden gebruikt bij het bouwen van schansen ter beveiliging van het in 1573 belegerde Alkmaar. Van de kerk bleven de twee torens staan met een gedeelte van den voorgevel. Zóó is zij afgebeeld in de *Kronyck ende Historie van het Edele en Machtige Geslachte van den Huyse van Egmond*, dat waarschijnlijk in 1603 werd uitgegeven en vele keeren werd herdrukt. Daarin staat, dat op 3 en 4 Maart 1596 de spits van den noordelijken toorn inviel en vervolgens de oostelijke zijde van dien toorn tot den grond toe, terwijl de westelijke zijde bleef staan. De Noord-Hollandsche steden verkochten de materialen, maar repareerden den zuidelijken toorn, omdat die diende als baken voor de schippers in zee. H. van Wijn bericht dat in 1798 nog over was «een zeer geteisterde gevel tusschen de torens» — dus wat men op de prentjes der vermelde *Kronyck* ziet afgebeeld, — en dat op 18 December van dat jaar de spits van een der twee torens instortte (dus van den zuidelijken toorn), en de heer S. J. T. Tinne, heer der Egmondten, toen besloot het overschot te slopen.

C.

Het derde beeldhouwwerk is ook een hoogtrommel en ongeveer een eeuw ouder. Deze steen is gemetseld in een der oostelijke muren van de groote of Michaëlskerk te Zwolle, zeven voet van den grond. Tweemaal is hij in prent gebracht en beschreven. Den eersten keer door L. Bethmann, van Hannover, die in 1839 ons land bezocht voor de *Monumenta historiae Germanicae* van Dr. Pertz. Hij zond zijn opstel met een zeer onnauwkeurige tekening aan den heer P. C. Molhuijsen, die beide, het opstel vertaald, deed opnemen in de *Overijsselsche almanak* voor het jaar 1841. De heer Bethmann beschrijft den steen als volgt: «Hij heeft de gedaante van een halven cirkel (hoogte M. 066, breedte M. 1.29). De benedenste rechte zijde is zonder rand, om de bovenste loopt een randstreep met een versiersel van ranken en bladeren, zooals aan gebouwen in de 11^e en 12^e eeuw dikwijls voorkomt, later niet meer. Het midden wordt ingenomen door een klein menschenhoofd, zooals men toen gaarne tusschen loofwerkversierselen aanbracht. De vlakte van den steen treedt achter dezen rand iets terug; van haar verheffen zich de figuren in zeer zwak reliëf. In het midden vertoont zich het borstbeeld van een man in wijd gewaad, met spits

toeloopenden baard en sterke knevels; beide handen zijn symmetrisch opgebeurd, de linker geheel vlak, de rechter slechts wijs- en middelvinger (en duim) opgeheven.»

Voor de verdere beschrijving gebruik ik liever de studie van den heer Otto Ant. Spitzen, verschenen in de *Verzameling van stukken die betrekking hebben tot Overijsselsch Regt en Geschiedenis*. IIe afd. 10^e stuk, 1870, bl. 19, waar de beschrijving van Bethmann wordt aangevuld en verbeterd. «Vóór zijne borst vertoonen zich drie veel kleinere bustes, die elk den nimbus of straalkrans om het hoofd dragen, terwijl hij zelf dien mist. De middelste dezer kleinere personen is grooter dan de rechtsche en linksche, beide eenigszins naar hem gekeerd. De ruimte tusschen hoofdfiguur en randstreep is tamelijk bezet met ingegrifte letters; onmiddelijk onder den rand een doorlopend omschrift van een aantal woorden woorden, wier twee of drie eerste verkort en moeilijk te lezen zijn; iets lager twee boveneen geplaatste, beide door het hoofd onderbrokene woorden, die zich vrij gemakkelijk laten lezen.» Bethmann, Spitzen en iedereen ziet dat er staat: «pater abraham. Deze is dus de hoofdpersoon en voorgesteld, gelijk Spitzen zegt, geheel in overeenkomst met de middeleeuwsche iconographie, met het gewone gewaad der aartsvaders: het lange kleed met den daarover geslagen mantel. Bethmann opperde het denkbeeld, dat hier zou zijn voorgesteld het zitten in Abrahams schoot, uit de gelijkenis van Lazarus. De heer Spitzen had daartegen verscheidene bezwaren. Ten eerste, dat Abraham's schoot, de verblijfplaats der zaligen, minder behoort tot den kring van voorstellingen, aangewend in deurtrommels van Romaansche kerken. Nergens vond hij die. Maar hiertegen kan worden gewezen op het, door Bethmann reeds herinnerde feit, dat men ook nergens elders een Oud-testamentisch figuur als Abraham, in plaats van een Heilige of Nieuw-testamentisch figuur, in deze boogtrommels aantreft. Klemmender acht ik Spitzen's opmerkingen, dat de drie kleinere figuren niet slechts zaligen, maar blijken den nimbus heiligen moeten voorstellen, en dat hnnne groepeerling veeleer doet denken aan een bekend drietal dan aan voorbeelden van een afgetrokken algemeenheid (der zaligen.) «De middelste — zóó zegt hij — is klaarblijkelijk de hoofdpersoon, de rechtsche en linksche, naar hem gekeerd, zijn metgezellen ja, maar minderen. Er is bovendien, om de zalige rust van Abraham's schoot te verbeelden, en in de kleinere figuren en in Abraham zelf te veel beweging. Gene schijnen eer te wandelen dan te rusten, en deze is door het gebaar van handen en vingers . . . ten minste sprekende voorgesteld. Ter versterking van zijn argumenten herinnert de heer Spitzen hoe in 't Gothisch tijdvak Abraham's schoot werd afgebeeld: de aartsvader rustig gezeten, met een op zijn schoot neerhangenden doek in de handen, waarop een kindje staat, te halver lijve naakt. De heer Spitzen denkt aan de verschijning van Jahwe aan Abraham in het dal van

Mamre. Aan de deur zijner tent gezeten ziet Abraham plotseling drie mannen voor zich staan, hij noodt hen tot den maaltijd, en zij beloven hem een zoon van Sara. In het boek Genesis wordt één van het drietal Jahwe, de twee anderen engelen genoemd. Later zag men in hen de aartsengelen Michaël, Gabriël en Raphaël en beschouwde men den eersten en voornaamsten aartsengel als den vertegenwoordiger van Jahwe. De heer Spitzzen vraagt: «Waar in het trommelveld boven de hoofddeur eener aan den aartsengel Michaël toegewijde kerk een tafereel is aangebracht uit de geschiedenis van Abraham, moeten wij daar niet het eenige tafereel verwachten waarin die aartsengel eene rol vervult?» en hij vindt dat «alleen deze onderstelling alle bijzonderheden van het stuk verklaart. Vader Abraham zonder nimbus, want hij leeft nog op aarde, zit aan de deur der kerk, zijner tent als 't ware, want hij is de vader der geloovigen. Vóór hem staan in kleiner afmetingen en lager, want anders zou hij zelf niet kunnen gezien worden, drie met den nimbus voorziene jongelingen, want zoo worden engelen in den regel afgebeeld. Zij zijn ongevlugeld, want zij werden door Abraham aanvankelijk niet als engelen herkend. De middelste is de grootste, want hij moet Michaël verbeelden.» Het gebaar van Abraham noemt Spitzzen het gebaar dat «sprekenden geregeld vertoonen, al zweren of leeren of zegenen zij niet» Ik zou het omhoog steken der hand eer een gebaar van verrassing noemen, dat nog beter in deze voorstelling past, als men denkt aan Abrahams verrassing hetzij bij de komst der drie mannen, hetzij bij de belofte dat Sara een zoon zou baren.

Het doorlopend omschrift onder den bovenrand zat onder een dikke verlaag toen de heeren Bethmann en Molhuijsen trachtten het te ontcijferen. Die verlaag werd, op verzoek van den heer Spitzzen, verwijderd, en hij las: *PRIMA FERT VITE LOCUS UT DOMUS ISTA VENITE*, de zeven eerste letters vulde de heer Spitzzen aan tot: *PRIMIA FERT*, zoodat het geheele omschrift luidt: *Premia fert vite locus ut domus ista: venite*, dat is: «eene plaats als dit huis verschaft het loon des levens.» Dergelijke omschriften werden — zooals we reeds gezien hebben — meestal in dichtmaat en liefst in rijmverzen gemaakt. De drie laatste woorden, ook door Bethmann en Molhuijsen aldus gelezen, zijn het einde van een hexameter, en het ook door hen ontcijferde woord *vite* (*vitae*) rijmt blijkbaar met *venite*. De aanvulling van den heer Spitzzen geeft een volmaakt leonijsch vers, dat een goeden zin heeft, en is m. i. uitnemend geslaagd.

Onbekend is het jaar waarin de Michaëlskerk werd gesticht. In een oorkonde van 1040 wordt de kerk te Zwolle door den bisschop van Utrecht afgestaan aan het kapittel te Deventer. Misschien was zij kort te voren gebouwd, de steen behoort bij een kerk, die in de eerste helft der elfde eeuw werd gebouwd. In het begin der vijftiende eeuw werd de oude Michaëlskerk vervangen door de grootsche Gothische

kerk, welke nog bestaat, en uit eerbied voor 't verleden werd toen deze steen in een der muren geplaatst.

D.

Dit is de St. Maartens-steen van de St. Maartens-kerk te Bolsward. Hij is uitvoerig beschreven door Dr. L. J. F. Janssen in *De Vrije Fries* van 1850, D. V. bl. 277 tot 308, en bij dit opstel afgebeeld in eene lithographie, voor welker juistheid de schrijver instaat. Ook is hij vermeld in M. E. van der Meulen's *Bolsward's kunst en kunstgeschiedenis*, 1888, en daar afgebeeld naar eene photographie, die juister is dan de door T. Hooiberg naar eene teekening van D. Hansma gemaakte lithographie. Toen Dr. Janssen den steen bestudeerde zat deze buiten in den westelijken muur van den toorn. In 1875 werd hij van daar overgebracht in de kerk, in den zuidelijken muur.

Het is een roode zandsteen. M. 1.19 lang en 0.75 breed. In laag-reliëf zijn verschillende voorstellingen erop aangebracht. Door de samenstelling en den aard der onderscheidene groepen is deze steen eenig. Dr. Janssen meende eerst, dat hij vroeger grooter is geweest, doch een opzettelijk onderzoek leerde hem dat dit niet het geval is, maar dat de beeldhouwer de ruimte vooral aan de linkerzijde niet genoeg berekend had en dientengevolge enkele gedeelten niet behoorlijk uitkomen.

Ik zou voor de beschrijving van het beeldhouwwerk kunnen volstaan met eene verwijzing naar de studie van Dr. Janssen. *De Vrije Fries* van 1850 zal echter voor verscheidene lezers niet gemakkelijk te verkrijgen zijn. Daarom meen ik te moeten geven het volgend uittreksel uit die studie.

Het beeldwerk is in twee hoofddeelen afgedeeld: het eene boven, het andere beneden; maar er is geen afscheidingslijst tusschen beide, en men mag hierom besluiten dat beide deelen bij elkaar behooren of een samenhangend geheel uitmaken. Dit wordt ook bij de beschouwing van elk gedeelte bevestigd. De hoofdvoorstelling is op het bovengedeelte rechts: St. Maarten, als krijgsman, te paard, reikt er aan een achter hem geplaatsten arme, de met het zwaard afgesneden mantelslip. De Heilige is wel, wegens den geschonden toestand van den steen, als krijgsman nauwelijks meer te onderscheiden, doch men ziet dat hij een zwaard houdt en zich op zij gekeerd heeft naar iemand die achter zijn paard staat. Hij is gekleed in een lange tunica, waarover de mantel (chlamys) valt. Onzeker is het of zijn hoofd is voorzien van een aureool of van een muts, alsmede of zijn voeten in stijgbeugels rusten en van sporen zijn voorzien. Zijn paard heeft geen ander tuig dan een toom en een borstriem. Boven zijn hoofd ziet men een figuur, dat wel zeer geschonden is, maar gelijkt naar een mensch of engel.

Zij behoort tot de voorstelling links, welke bevat een arend, een gevleugelden os en een gevleugelden leeuw. Deze drie symbolische

dieren, gevoegd bij den mensch of engel, kunnen zijn de in *Openbaring* IV: 2—8 beschreven geheimzinnige dieren, welke Gods troon omringen, of de vier Evangelisten, die in de Christelijke kunst ontelbare malen voorkomen: Mattheus als engel, Marcus als leeuw, Lucas als os, Johannes als arend. Waarschijnlijk zullen hier de Evangelisten bedoeld zijn, omdat de dieren in de *Openbaring* gezegd worden zes vleugels te hebben, en deze er slechts twee bezitten, en omdat naast deze dieren zich bevindt een figuur, dat voor Christus moet gehouden worden, wiens geboorte daar beneden is voorgesteld. Meermalen komen op middeleeuwsche kunstwerken de evangelisten in deze gedaanten voor, als herauten den troon of de beeltenis van Christus omringende, en in dit beeldwerk is slechts dit zeldzaam, dat zij er den troon van Christus niet omringen, maar aan zijn linkerhand geplaatst zijn, als in ééne lijn St. Maarten verbindend met Christus. Die verbinding heeft de beeldhouwer wellicht gemaakt, omdat St. Maarten reeds catechumeen was, toen hij gemelde daad van barmhartigheid verrichtte, of om het droomgezicht, waarin op dienzelfden nacht Christus hem verscheen. Ondanks den afgesleten toestand van den steen te dezer plaats, kan voor zeker worden aangenomen, dat hier Christus op zijn troon is voorgesteld. Hij houdt in zijn linkerhand iets dat het Evangelienboek of een perkamenten rol moet zijn, en houdt de rechterhand tegen den boezem. Hij is gekleed in een tunica, die om het midden gegord is, en daarover den koninklijken mantel, die van den linkerschouder naar voren over zijn schoot valt. Zijn hoofd is versierd met een leliekroon en een aureool, die van binnen met boogjes is versierd als ware het een geopende bloemkelk met ronde blaadjes. De baard is kort en ongespleten, doch omgeeft zijn geheele aangezicht, waarop die strakke ernst schijnt te troonen, die aan de Christusbeelden in en na de tiende eeuw eigen is. Zijn haren dalen niet af tot de schouders, maar vallen slechts iets lager dan de ooren; zij zijn scherp afgestoken, zoodat zij bij den eersten aanblik op een kap gelijken. Minder gewoon, ofschoon geenszins eenig, is de houding der rechterhand tegen den boezem; gewoonlijk is zij uitgestrekt met zegenend gebaar.

Maria zit aan zijn rechterhand. Zij is kennelijk vooral aan de vrouwelijke sluierskap, die van het hoofd tot over de schouders valt. Overigens is zij gekleed als Christus, houdt als deze tegen haar boezem de rechterhand en den mantel in de linkerhand. Kroon en aureool zijn gelijk; zij heeft dezelfde grootte, zit op gelijke hoogte en op denzelfden zetel. Misschien had zij een voetbankje onder de voeten, maar dit is niet meer te onderscheiden, omdat de steen daar te veel geschonden is. Het klaverbladvormig versiersel tusschen haar en Christus kan een bloot versiersel zijn behoorende tot de stoelleuning, maar het kan ook verbeelden de lelie als symbool van Maria's maagdelijke reinheid of doelen op de legende van de lelie, ontsproten aan Jozef's staf. Zeld-

zaam is echter de voorstelling van Maria, zonder andere attributen dan de aureool, en gezeten naast Christus, door geen bepaalde actie met elkaër in aanraking gebracht.

De beneden-afdeeling bevat drie groepen, welke met de bovenste in verband staan. De middenste stelt de geboorte van Jezus voor. Maria ligt op een spreij, overdekt, alsof zij zelf een ingewikkeld kind was, en boven haar, in de kribbe van den beestenstal, ligt het Christus-kind, hetwelk zij misschien met de linkerhand omvat heeft, en dat zijn opgeheven armpje naar haar omhoog schijnt te houden. De steen is zeer afgesleten, zoodat men niet bepalen kan of Maria het kind in den arm houdt, of moeder en kind een aureool hebben, of het kind lange kleeren draagt. Gewoonlijk is het kind verder van Maria verwijderd en kan men duidelijker zien dat het kind in de kribbe ligt en de moeder afzonderlijk op een spreij of bed. Misschien moet de plaatsing van het kind zóó dicht bij Maria toegeschreven worden aan gebrek aan ruimte, maar bij den afgesleten toestand laat ook dit zich niet genoegzaam beoordeelen. De beestenkoppen, die uit de rondbogen van den stal op het wereldwonder nêezien, zijn de bij zulke middeleeuwsche tafereelen algemeen aangenomene: een os en ezel. Het nauw verband van dit tafereel tot de voorstelling er boven is onmiskenbaar en wordt nog duidelijker door de omstandigheid, dat op den stal met het kind de gevleugelde leeuw staat, de naaste trawant van den verheerlijkten Christus-koning. Gelijke parallel mag misschien getrokken worden tusschen de Christusmoeder in den stal en de koningin Maria op den troon naast haar verheerlijkten zoon.

Onoplosbaar is de groep rechts van de geboorte. Zij bestaat uit een oud, gebaard man, die onder zijn arm houdt een zwaard, balk, staf, zaag of iets dergelijks; vervolgens een bijna volwassen kind, daarna twee vrouwen, die, naar het schijnt, arm in arm gaan naar een vierkant altaar, waarvoor een monsterachtig wezen staat, vermoedelijk een mensch, wiens monsterachtigheid wellicht is toe te schrijven aan den geschonden toestand van den steen.

De laatste groep, in den linkerhoek, bevat twee personen. Waarschijnlijk stelt zij voor de opdracht van een op perkament geschreven gift door een dedicant aan St. Maarten, ten behoeve van de aan hem gewijde kerk. Men zal dan in den persoon rechts St. Maarten te zien hebben, en in den persoon links den dedicant. St. Maarten schijnt een aureool te dragen en in een lange tunica gekleed te zijn; van het gewaad van den dedicant is weinig te onderscheiden.

De stijl van het geheel, de ordonnantie, de kostumen en sommige attributen schijnen op de 12^e, althans niet later dan de 13^e eeuw te wijzen. Het is van een tamelijk geschikten kunstenaar, die fiks doch wellicht te haastig gewerkt heeft en daardoor nu en dan kleine fouten heeft gemaakt, gelijk b.v. aan de vlerken en de geheele figuur van den os.

Aan de twaalfde eeuw doet vooral denken de wat ineengedrongen, stijve vorm der grootste beelden, hun hieratisch karakter, eigen aan de (Byzantijnsche) kunst der elfde eeuw, waaraan de kunst in de twaalfde eeuw begon zich te ontworstelen, zoo als de kleinere beeldjes, vooral in het benedengedeelte, zouden kunnen getuigen. Ook de ronde, kegelvormige gedaante en de dikte der hoofden wijzen op de twaalfde eeuw. De houding en het gewaad van Christus komen ook overeen met sommige voorstellingen uit dien tijd. De sluierkap van Maria stemt met de vrouwenkleeding uit de twaalfde, zelfs nog uit de dertiende eeuw, en het gewaad van St. Maarten, hoe onduidelijk ook, schijnt overeen te komen met dat van krijgslieden uit de twaalfde eeuw.

Deze steen dagteekent dus uit de twaalfde eeuw, en is hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit den ouden kerktoorn, die omstreeks de helft der veertiende eeuw vervangen werd door den nog bestaanden, kolossalen toorn. De heer van der Meulen vermeldt het rondschrift der in den toorn hangende, zoogenaamde Jongelingsklok, en dit zegt dat de oude klok, uit welks metaal de nu aanwezige in 1618 werd hersteld, gegoten was in 1355. De toorn werd dus verbouwd 100 jaren voor de kerk, waarvan de verbouwing begon in 1446 en voltooid werd in 1466, zoo als vermeld staat op een steen in den muur op het koor.

19 ³⁰/₄ 01.

P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK.

De heer H. Engelbregt heeft een goed werk laten verrichten door den gevel van zijn huis te laten ontdoen van de dikke verflaag, die het fraaie gebouw ontsierde.

Dit huis werd gebouwd in 1614 in de schoone sobere lijnen van oud-Hollandschen stijl en in 1667 was het dat in ditzelfde gebouw de vrede van Breda geteekend werd, die een einde maakte aan den tweeden Engelschen oorlog.

Nu levert het een prachtig gezicht in zijne frissche steenkleuren, waardoor nu het zeer schoone — ook gerestaureerde — wapenschild boven de deur veel beter uitkomt. Kon de heer Engelbregt nog besluiten de deur door een in denzelfden stijl te laten vervangen, dan was het werk volnaakt en zouden stadgenoot en vreemdeling in bewondering staan blijven voor een zoo artistiek geheel.

Br. Ct.

Gedurende vijf jaren werd van rijkswege een subsidie verleend om den toren der Sint-Catharinakerk te Brielle te restaureeren; in het afgelopen jaar is dat werk geëindigd.

Het kerkgebouw zelf had echter eveneens herstelling noodig, waaraan evenwel door gebrek aan geldmiddelen niets kon gedaan worden. De kerkvoogdij heeft nu besloten pogingen te doen, om zoowel van Rijk en provincie als van de Ned. Herv. Synode een subsidie te verkrijgen om die restauratie te bekostigen.

Het betreft niet alleen herstel van de allernoodigste zaken — deskundigen verzekeren bijvoorbeeld, dat er geen enkel goed raan meer is — maar ook uit een oogpunt van kunst is het te hopen, dat de pogingen van de kerkvoogdij zullen slagen.

Dordr. Ct. 3-4-1901.

De raad der gemeente Jisp (N.-H.) heeft f 1800 toegestaan voor de restauratie van het raadhuis. Het rijk zal krachtig steunen indien het bedrag van f 1800 door bijdrage van particulieren tot f 2800 wordt verhoogd.

Volgens een uitvoerig bericht in «de Noord-Hollander» van 18 Mei l.l. is de kerk te IJpendam onderzocht en opgemeten door den heer Scheepens, rijksteekenaar, verbonden aan de afdeeling kunsten en wetenschappen, en is hierbij gebleken, dat de kerk wel groote gebreken vertoont, wier herstelling groote kosten zal medebrengen, doch dat het behoud van het gebouw met eenigen goeden wil te verzekeren is. De voornaamste verbeteringen zijn het doelmatiger inrichten der goten, het versterken der groote dwarsbalken in de kerk en het onderheien en van een nieuwen beer voorzien van den noorder zijmuur. H.H. Kerkvoogden, die gaarne de kerk willen behouden, zullen zich thans nader wenden tot den architect, die tot slooping adviseerde. Er bestaat veel kans, dat het schoone kerkgebouw voor IJpendam behouden blijft.

Korte Mededeelingen.

De muntvondst van Nietap (Drente).

In aflev. 4 van dit tijdschrift gaven wij eene beschrijving van eenige tiers de sous d'or te Nietap gevonden, en door den heer G. J. Landweer te Hoogeveen aan het Kon. Penning-Kabinet ter beschrijving toegezonden. Genoemde heer zond heden een tweetal nog tot deze vondst behorende muntjes toe, die hem onlangs bij een bezoek aan Nietap waren in handen gekomen.

IX. Voorzijde als de voorzijde van No. III (pag. 155 van dit Bulletin) Keerzijde: V + N O N V W | N + Zelfde voorstelling als de keerzijde van No. III.

Goud 1,25 gr. Tiers de Sou.

X. . . E C T — O F I T. (Triecto Fit) Links gewende buste, diadeem en aanduiding van een opgeheven arm voor de borst; het omschrift wordt door het hoofd in tweeën verdeeld.

Keerzijde: T N . S E M V N D V S M (Trasemundus monetarius). Gevoet kruis op een' bol, met twee stippen in de onderste kantons van het kruis, paretrand.

Goud 1,2 gr. Tiers de Sou.

Verg. Belfort 4435, Cat. Prou 1175, en v. d. Chijs pl. VII, No. 18.

Dit laatste stukje, een Tiers de Sou van Maastricht, is voor het Prov. Museum te Assen aangekocht.

's-Gravenhage, Mei 1901.

A. O. v. KERKWIJK.

Te Zutphen worden pogingen aangewend tot oprichting van een museum van oudheden, voortbrengselen van oude kunst en kunstnijverheid, en voorwerpen welke betrekking hebben op de geschiedenis en topografie van de stad en hare omgeving.

Ofschoon dit plan niet uitgaat van de aldaar bestaande Geldersche Vereeniging van kunstnijverheid, valt het toch in het oog, dat in het dezer dagen verschenen prospectus van de door die vereeniging op te richten kunstnijverheid-, vak- en teekenschool, juist de aandacht wordt gevestigd op het nut, dat die school zou kunnen trekken van een dergelijk museum, en op de behoefte, die daaraan bestaat.

Het merkwaardig samentreffen van deze twee geheel op zichzelf

staande uitingen, afkomstig van corporatiën, die niets met elkander gemeen hebben, bewijst, dat de behoefte aan een dergelijk museum te Zutphen wel krachtig wordt gevoeld.

N.R.Ct. 21-4-1901.

Te Tiel is een oudheidkamer opgericht in het huis «de Appelenburg», vroeger het eigendom der van Beijnhems, die een gelijknamig kasteel te Ochten bezaten. Het bestuur bestaat uit de heeren J. A. Heuff Az., voorzitter, mr. E. Hijmans, schrijver, mr. W. J. J. Besier, penningmeester, allen te Tiel, G. J. Breukman te Lienden, G. H. van Haastert te Wamel, mr. J. baron van Pallandt te Waardenburg, en H. J. Schouten te Ommeren. Voor inzending van voorwerpen, vooral op de stad en den omtrek betrekking hebbende, houdt men zich aanbevolen.

Ik ben meer en meer tot de overtuiging gekomen, dat te hooge gedachten bestaan aangaande het aantal altaren in onze vroegere stedelijke parochiekerken. Eenigen tijd geleden las ik, dat er in de St. Janskerk te Gouda niet minder dan 42 gevonden werden. Alzoo, behalve het hoofdaltaar, 41 gilde- en familie-altaren. Nu betwijfel ik, of Gouda wel ooit 41 gilden, broederschappen en aanzienlijke geslachten gelijktijdig heeft bezeten; en merk ik op, dat de achterkant der altaren steeds naar het oosten gekeerd was, dan bood de St. Jan, hoe lang zij ook was, daarvoor geen genoegzame plaats aan. In de minder lange, maar toch ook onder de groote kerken te rekenen, St. Laurens te Alkmaar kan ik mij niet meer dan 18 altaren denken: het hoofdaltaar op het koor 3 tegen elken der beide oostelijke kruismuren, en 11 in de 12 kapellen nevens het schip, aangezien eene diende tot doorgang naar een portaal en zich aan de oostzijde de toegang bevond tot een grafkelder onder de naburige kapel; dus te zamen 18. Bij gelijken aanleg als van de Alkmaarsche kerk, maar zonder den doorgang, zou elders het aantal 19 kunnen zijn; of, is de koortrans van kapellen omgeven, 24, of zijn tegen een paar hoofdzuilen of in de oxaal (verdiept koorhek) nog 2 altaren geplaatst, hoogstens 26.

De oorzaak van de groote cijfers, welke doorgaans gemeld worden, is niet ver te zoeken: wij putten onze kennis over de altaren uit gilde-papieren en uit stichtings- en overdrachtsbrieven van vicarijen en officiën. Nemen wij nu in aanmerking, dat meerdere altaren niet aan één gild, maar aan 2 of meer gilden of aan een gild en eene familie behoorden, althans gezamenlijk gebezigd en door elke corporatie naar

den eigen beschermheilige genoemd werden; dat de bescheiden, welke ons inlichten, een tijdperk van 250 jaren, stel 1320 tot 1570, omvatten, en dat er in' zoodanig verloop gilden tot verval kwamen en andere opgericht werden, dan moeten wij wel tot het besluit komen, dat een lijst, waarop de gevonden namen der heiligen onder elkander gesteld worden, een veel te groot aantal altaren zal aanwijzen.

C. W. BRUINVIS.

PERSONALIA.

Den 4 Mei overleed de heer F. W. van Eeden, directeur van het Koloniaal Museum te Haarlem en tot 1899 directeur van het Museum van Kunstnijverheid aldaar.

Benoemd tot waarnemend conservator van het gemeente museum Lakenhal te Leiden, Mr. J. C. Overvoorde, archivaris dier gemeente.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

III.

1901—1902.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.

3e Jaargang.

No. 1 en 2.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

September—October 1901.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Egghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Mededeelingen.

Ter voldoening aan het besluit van de algemeene vergadering te Edam is door het Bestuur het navolgend adres verzonden:

Aan Hare Majesteit de Koningin.

Geeft met verschuldigden eerbied te kennen het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, gevestigd te Amsterdam en welker Statuten zijn goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 16 Mei 1899, N°. 10,

dat de nationale bouwkunst in Nederland kan wijzen op tijdperken van bloei, welke kunstwerken voortbrachten, die een eerste plaats innemen onder de meesterwerken dier tijden;

dat echter de waardeering en bestudeering hiervan wordt bemoeilijkt door het ontbreken van eene wetenschappelijke en volledige beschrijving van wat nog behouden bleef;

dat de studie dier werken niet alleen voor geschied- en oudheidkundigen van groote waarde is, maar ook van overwegend nut voor de vorming van den bouwkundige;

dat de ondervinding bovendien leert, dat eene dergelijke beschrijving der monumenten de belangstelling er voor vermeerderd en verspreidt en verwaarloozing tegengaat, die dikwijls slechts is toe te schrijven aan de onbekendheid der beheerders met de historische en kunstwaarde der aan hunne zorg toevertrouwde monumenten;

dat de juistheid dezer beschouwingen reeds sinds lang in het buitenland is erkend, zooals hieruit blijkt, dat in de meeste, ook kleine staten van Europa en zelfs in Azië (Britsch-Indië) en Africa (Egypte) van staatswege is overgegaan tot het doen beschrijven der monumenten, welk voorbeeld onlangs door de Nederlandsche Regeering zelve voor Indië werd nagevolgd door de instelling der Commissie voor Java en Madoera bij ordonnantie van 18 Mei l.l.;

dat eene dergelijke beschrijving dubbel noodzakelijk is voor Nederland, waar door het ontbreken van speciale wettelijke bepalingen tot bescherming der monumenten, jaarlijks belangrijke bouwwerken met ondergang worden bedreigd, zonder dat het zelfs mogelijk is tijdig de noodige gegevens te verzamelen;

dat deze beschrijving ook onontbeerlijk is om de goede naleving te verzekeren der in het belang en tot behoud der monumenten van regeeringswege uitgevaardigde circulaire's, daar thans hunne naleving dikwijls wordt belet door onbekendheid met de nog aanwezige bouwwerken;

redenen waarom het Bestuur voornoemd, in opdracht van de algemeene vergadering van den Bond, den 22sten Juni l.l. te Edam gehouden, zich tot Uwe Majesteit wendt met het eerbiedig verzoek om het daarheen te leiden, dat van staatswege eene commissie worde benoemd voor het inventariseeren en beschrijven der uit bouwkundig of historisch oogpunt belangrijke bouwwerken in Nederland en het aangeven van middelen om deze voor ondergang te behoeden.

't Welk doende, enz.

*Het Bestuur van den Nederlandschen
Oudheidkundigen Bond.*

AMSTERDAM, October 1901.

In een schrijven aan Z. Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken is, onder aanbieding van een afdruk van bovenstaand adres, de volgende toelichting gevoegd:

Reeds verschenen enkele beschrijvingen in den door het Bestuur gewenschten geest, doch deze omvatten slechts gedeelten van het land en missen de centrale leiding, waardoor alleen de gewenschte eenheid van beschrijving te verkrijgen is.

De geregelde beschrijving kan alleen door eene van staatswege aangestelde en financieel gesteunde commissie geschieden. De aanstelling van staatswege kan haar de onmisbare medewerking van alle autoriteiten verzekeren en haar toegang geven tot de reeds van staatswege bijeengebrachte gegevens. De financiële steun is onmisbaar, daar de kosten bij eene naar wetenschappelijke eischen ingerichte beschrijving de particuliere krachten te boven gaan.

De van den Staat te vorderen steun behoeft echter voor dezen geen bezwaar te zijn, daar de uitgebreidheid der noodzakelijke voorbereidende werkzaamheden de verdeling over een reeks van jaren vordert. Een deel der kosten kan gevonden worden uit den verkoop der beschrijvingen en uit het reeds jaren op de begrooting uitgetrokken bedrag (dienst 1901, hoofdstuk V, afdeeling VII, artikel 197).

Eene vergelijking met de uitgaven voor de aan ons land nauw verwante Rijnprovincie maakt het mogelijk de waarschijnlijke kosten vrij nauwkeurig te ramen. Hierbij kan vooropgesteld worden, dat de benoeming door de leden als een ereambt worde beschouwd, en dat alleen gemaakte reis- en verblijfkosten worden vergoed.

De geregelde beschrijving werd o. a. reeds verplichtend gesteld voor Baden, Beieren, Denemarken, Egypte, Engeland, Engelsch-Indië, Frankrijk, Hamburg, Hongarije, Italië, Oostenrijk, Portugal, Pruisen, Rumenië en de Thuringische Staten. Belangrijke beschrijvingen verschenen reeds in verschillende landen, waarbij vooral uitmunten die van Frankrijk en Duitschland. In Nederland zullen de reeds sinds jaren bijeengebrachte, doch slechts ten deele gepubliceerde opnemingen door de Afdeeling Kunsten en Wetenschappen een gewaardeerde hulp vormen voor de voor te bereiden uitgave.

Wij vertrouwen, dat niet te vergeefs een beroep mag gedaan worden op de medewerking van het Rijk, waar het geldt het bijeenbrengen van de gegevens noodzakelijk voor de bestudeering van de geschiedenis der nationale bouwkunst en voor de voorbereiding der middelen tot bescherming van de belangrijkste bouwwerken.

Toegetreden als lid:

Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor munt- en penningkunde te Amsterdam.

Door het bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd de H.H.

Mr. M. J. Duparc te 's Gravenhage.

J. H. van Eeghen te Amsterdam.

D. G. van Epen te Scheveningen.

A. N. J. Fabius te Amsterdam.

R. J. Kijzer te Amsterdam.

K. O. Meinsma te Zutphen.

J. A. Roijer te 's Gravenhage.

Terveer te Prinsenhage.

P. C. Bloys van Treslong Prins te 's-Gravenhage.

Jan Stuyt te Amsterdam.

LEDENLIJST.

Alkmaar (Commissie van toezicht op het stedelijk museum te —).

Amsterdam (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te —).

Amsterdam (Vereeniging Rembrandt te —).

Amsterdam (Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde te —).

Amsterdam (Regenten der stichting «Amstelkring» te —).

Amsterdam (Vereeniging Amstelodamum te —).

Arnhem (Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht te —).

Assen (Provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe te —).

Dordrecht (Dordrecht's museum te —).

Dordrecht (Oud-Dordrecht te —).

Dordrecht (Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te —).

Edam (Commissie van beheer en toezicht van Edam's museum te —).

's Gravenhage (Commissie tot beheer over het gemeente-museum te —).

's Gravenhage (Vereeniging die Haghe te —).

Groningen (Commissie van administratie over het museum voor de provincie en stad —).

Haarlem (Museum van kunstnijverheid te —).

Haarlem (Commissie van toezicht over het stedelijk museum te —).

Haarlem (Commissie van het Bisschoppelijk museum te —).

's-Hertogenbosch (Provinciaal genootschap voor kunsten en wetenschappen te —).

Leeuwarden (Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taal-
kunde te --).

Leiden (Gemeentemuseum Lakenhal te --).

Utrecht (Provinciaal Utrechtsch Genootschap te --).

Utrecht (Stedelijk museum van Oudheden te --).

Zaandijk (Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging «Honig» te --).

Boeles (Mr. P. J. C. A.); Leeuwarden, conservator Friesch genootschap.

Bont (Bernard J. M. de); Amsterdam, conservator Amstelkring.

Bredius (Dr. A.); directeur Mauritshuis te 's Gravenhage.

Dommissie (C. P. J.); conservator Stedelijk museum te Vlissingen.

Dompierre de Chaufepié (Dr. H. J. de); directeur Koninklijk penning-
kabinet te 's-Gravenhage.

Haverkorn van Rijsewijk (P.); directeur Museum Boymans Rotterdam.

Heukelum (Dr. G. H. van) te Jutfaas; beheerder van het Aartsbisschop-
pelijk museum te Utrecht.

Hoef (F. A.) te Hattem; conservator Overijselsch museum te Zwolle.

Hooft (C. G. 't); directeur Museum Fodor te Amsterdam.

Jesse (Dr. R.); conservator Rijksmuseum van oudheden te Leiden.

Kalf (J.); assistent Nederlandsch Museum te Amsterdam.

Kellen (J. Ph. van der) Dz.; assistent Rijks-prentenkabinet, te
Amsterdam.

Lindsen (J. F. A.); conservator Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.

Martin (Dr. W.); onderdirecteur Mauritshuis te 's Gravenhage.

Moes (E. W.); onderdirecteur Rijks-prentenkabinet te Amsterdam.

Pit (A.); directeur Nederlandsch Museum, te Amsterdam.

Pleyte (Dr. W.); directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.

Riemsdijk (Jhr. B. W. F. van); hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.

Royer (J. A.); benoemd referendaris van Kunsten en Wetenschappen,
te 's Gravenhage.

Schmeltz (Dr. J. D. P.); directeur Rijks ethnographisch museum te Leiden.

Snouckaert van Schauburg (A. C. baron); directeur Huisarchief H. M.
de Koningin te 's Gravenhage.

Steenhoff (W. J.); assistent Rijksmuseum van schilderijen te Amsterdam.

Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de); referendaris van Kunsten en Wetenschappen.

Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de); beheerder Gevangenpoort, te 's Gravenhage.

Unger (J. H. W.); beheerder Oudheidkamer te Rotterdam.

Veth (Bas); conservator Oud-Dordrecht, Dordrecht.

Waller (F. G.); waarnemend directeur Prentenkabinet te Leiden.

Correspondeerende leden.

- Acquoy (Mr. J.); archivaris, Deventer.
 Aerssen Beijeren van Voshol (Mr. W. F. C. baron van); Zwolle.
 Balen (C. L. van); Zutphen.
 Balveren (Mr. W. E. J. baron van); Arnhem
 Been (J. H.); archivaris, Brielle.
 Beirer (L.); architect, Amsterdam.
 Berden (J. W. H.); Amsterdam.
 Bergers (Mr. C. M. A. J.); Maastricht.
 Beurden (A. F. van); Roermond.
 Blaauw (A. J.); Amsterdam.
 Boer (Dr. F. J. de) Groningen.
 Bogert (A. van den); Barneveld.
 Borch (W. H. E. baron van der); Ginneken.
 Bosch (V. G. A.); Arnhem
 Burgh (Mr. A. H. H. van der); 's Gravenhage.
 Cuypers (Dr. P. H.); Roermond.
 Cuypers (Jos. Th. J.); architect, Amsterdam.
 Croockewit W.Azn. (W.); Amersfoort.
 Dommer van Poldersveldt (Jhr. G. J.); Ubbergen bij Nijmegen.
 Doorninck (P. van); Bennebroek.
 Doppler (Dr. P.); Maastricht.
 Duparc (Mr. M. J.); 's Gravenhage.
 Eeghen (J. H. van); Amsterdam.
 Eeghen (P. van); Amsterdam.
 Enschedé (J. W.); Haarlem.
 Epen (D. G. van); Scheveningen.
 Everts B.Hzn. (Mr. J.); Arnhem.
 Fabius (A. N. J.); Amsterdam.
 Feen de Lille (Mr. B. van der); Alkmaar.
 Frederiks (J. A.); rijksarchitect, Middelburg.
 Geelhoed (G.); Schoonhoven.
 Gerardts (J.); Posterholt bij Roermond
 Gimberg (J.); Zutphen.
 Gonnnet (G. J.); rijksarchivaris, Haarlem.
 Graaf (J. J.); pastoor, Ouderkerk a/d. Amstel.
 Gratama (Mr. S.); Rotterdam.
 Guljé (E.); Breda.
 Gijn (Mr. S. van); Dordrecht.
 Heshuysen (H. J.); Haarlem.
 Heuff A.Jzn. (J. A.); Tiel.
 Hezenmans (L. C.); stadsarchitect, 's Hertogenbosch.
 Hofstede de Groot (Dr. C.); 's Gravenhage.

Hollestelle (A.); Tholen.
 Houck (Dr. M. E.); Deventer.
 Janssen (Wilfried); Nijmegen.
 Kernkamp (W. J.); Edam.
 Kijzer (R. J.); Amsterdam.
 Klönne (B. H.); pastoor, Amsterdam.
 Koning (Mr. A. H.); Finsterwolde.
 Kuyk (J. M. van); Assen.
 Laigue (L. A. M. P. de); Rotterdam.
 Landweer (G. J.); Hoogeveen.
 Lanschot (A. J. A. van); 's Hertogenbosch.
 Lanschot (Mr. F. A. J. van); 's Hertogenbosch
 Loffelt (A. C.); 's Gravenhage.
 Martini Buys (Jhr. P. H. A.); Loenersloot.
 Meinsma (K. O.); Zutphen.
 Melis (H. J.); Charlois.
 Mengelberg (W.); Utrecht.
 Meijjes; Wijk bij Duurstede.
 Moorrees (F. D. J.); Buurmalsen.
 Mulder (A. J.); rijksarchitekt, 's Gravenhage.
 Mulock Houwer (J. A.); Groningen.
 Murray Bakker (J.); Amsterdam.
 Nijland (M. C.); Rotterdam.
 Nijland (Hidde); Dordrecht.
 Notten (M. van); Amsterdam.
 Obreen (C. M. C.); Rotterdam.
 Obreen (H. G. A.); Leiden.
 Orbaan (J. A. F.); Rotterdam.
 Peters (C. H.); rijksarchitekt, 's Gravenhage.
 Posthumus Meijjes (C. B.); Amsterdam.
 Prins (P. C. Bloys van Treslong); 's Gravenhage.
 Rambonnet (N. S.); Elburg.
 Repelaer van Spijkenisse (Jhr. J.); Haarlem.
 Rossum (A. A. J. van); pastoor, Benschop.
 Rijn (G. van); Rotterdam.
 Saher (E. von); Haarlem.
 Sasse van Ijsselt (Jhr. Mr. A. F. O.); 's Hertogenbosch.
 Sassen (Aug.); Helmond.
 Scheepers (W.); 's Gravenhage.
 Scheurler (D. F.); 's Gravenhage.
 Schoengen (Dr. M.); Leeuwarden.
 Schouten (J. L.); Delft.
 Six (Jhr. Dr. J.); Amsterdam.
 Six (Jhr. C. C. Th.); Amsterdam.

Sloet (J. J. S. baron); Arnhem.
 Snoeck (Jhr. M. A.); IJintham.
 Spoon J.Jz. (A.); Rotterdam.
 Stuijt (J.); Amsterdam.
 Tak (Henri); Middelburg.
 Tepe (A.); Driebergen.
 Terveer; Prinsenhage.
 Tutein Nolthenius (R.); Haarlem
 Velthuijsen (B. P.); pastoor, Borne-Hertme.
 Verreijt (Ch. C. V.); Rotterdam.
 Verweij's (Chr.); Zierikzee.
 Visser J.Wzn. (H.); Leiden.
 Vogelsang (Dr. W.); Amsterdam.
 Vries (Dr. S. G. de); Leiden.
 Vries van Doesburg (Mr. J. de); Haarlem.
 Vries van Heijst (Mr. M. C. de); Leiden.
 Wesselman van Helmond (Jhr. C.); Helmond.
 Weve (J. J.); Nijmegen.
 Wildeman (M. G.); 's Gravenhage.
 Willemsen (M.); pastoor, St. Odilienberg.
 Wurfbain (Mr. J. C.); Velp.

Bergmans (Dr. Paul); onderdirecteur der Univ. Bibliotheek te Gent.
 Clemen (Dr. P.); Provinciaal conservator van de Rijnprovincie te
 Dusseldorp.
 Frimmel (Dr. Th. v.); gräfl. Schönborn Wiesentheidscher Galerie-
 direktor, Wien.
 Friedländer (Dr. M. J.); Direktorial-Assistent Kgl. Museum, Berlin.
 Hymans (Henri); directeur van het Prentenkabinet te Brussel.
 Kruse (John); Stockholm.
 Madsen (K.); onderdirecteur Kgl. Malerisamling. Kjöbenhavn.
 Weizsäcker (Dr. H.); direktor der Gemälde-Gallerie des Städelschen
 Kunstinstituts, Frankfurt a/M.
 Wrangel (Dr. E.); Lund.

Staatsbegrooting voor 1902.

De uitgetrokken bedragen voor musca en beambten komen overeen met die van vorige dienstjaren

Voor subsidie van de restauratie van oude gebouwen zijn opnieuw voorgedragen de kerk te Aalten (laatste termijn), de kerk te Arnhem (laatste termijn van de loopende serie), de kerk en de glazen te Gouda (5de der 10 termijnen), de Groote Kerk te Haarlem (1ste termijn der nieuwe serie, hoofdzakelijk voor de lage zijbeuken), de kerk te Hattem (laatste termijn), de kathedraal te 's Hertogenbosch (voor den middentoren), de Hooglandsche kerk te Leiden (laatste termijn der loopende serie), de St. Servaaskerk te Maastricht (laatste termijn), de O. L. V. kerk te Maastricht (4de van de 7 termijnen), de kerk te Medemblik (laatste termijn), de kerk te Rheden (4de van de 7 termijnen) de toren te Rhenen (1ste van de nieuwe serie) en de kerk te Winsum.

Voor de kerk te Zutphen wordt voor het inwendige eene rijksbijdrage uitgetrokken voor werken die niet kunnen wachten tot voltooiing der restauratie van het uitwendige. Van de hiervoor noodig geachte *f* 10.000 zal het Rijk de helft bijdragen, verdeeld over eenige jaren.

De bekende geschilderde behangsels in het raadhuis te Enkhuizen, waaronder werken van F. Bol, Romeyn de Hooge en van Neck, verkeeren in zeer slechten toestand. Van de ter verbetering hiervoor op *f* 3000 geraamde kosten wordt van Rijkswege een subsidie van *f* 2500 uitgetrokken.

Bij nota van wijzigingen op het V^{de} hoofdstuk der Staatsbegrooting is nog uitgetrokken *f* 23.500 in termijnen van *f* 2500 per jaar, als bijdrage voor de restauratie van het bovengedeelte van den voorgevel van het stadhuis te Middelburg (raming *f* 47.000) en een eerste termijn van *f* 6000, als bijdrage voor de restauratie van de achthoekige lantaarn van den domtoren te Utrecht (raming *f* 85.000, waarvan de Minister de helft ten laste van het Rijk wil brengen).

Voor de reeds aanhangig gemaakte restauraties der kerken te Dordrecht en te Brielle vinden wij geen bedragen uitgetrokken.

Berichten over Nederlandsche Musea.

De veiling Heeswijk en de aanwinsten van het Nederlandsch Museum.

Van de laatste Heeswijksche veiling kan weer hetzelfde gezegd worden als van de beide vorige: er was veel, maar weinig goeds.

Wanneer een verzameling onder den hamer komt, een verzameling welke werkelijk dien naam waard is, dan bevangt ons altijd een gevoel van neerslachtigheid. Een resultaat van geduld, van opoffering, van passie ziet men verdwijnen; wat een geheel was, met de uitdrukking van een persoonlijkheid, sterft weg. De catalogus prijkt dan dikwijls met een voorrede, met een in memoriam, waaruit onze piëteit voor het werk van den verzamelaar spreekt. Ja, zoo'n catalogus is een soort monument dat men later met genoegen nog naslaat.

Wat zagen wij in den Bosch? — De groote luxueuse catalogi door de firma Frederik Muller & Co., met lofwaardige nauwgezetheid samengesteld, zijn niettemin lugubere, holle, niets zeggende boekdeelen, welke alleen van onnoozele vergaarwoede getuigen. Bij geluk, de heeren vergaarden in een tijd, dat de fraaiste zaken nog voor een appel en een ei te krijgen waren, kwam er wel eens een mooi stuk in het kasteel, maar dat was hun schuld niet, want bij de ernstige kunstkoopers van toen, was het te over bekend, dat de heeren van den Bogaerde meer op kwantiteit dan op kwaliteit letten en slechts voor een koopje te vangen waren.

Men werd korzelig bij het bekijken van al die voorwerpen. Wat een geld, wat een tijd was daaraan verknoeid! En nog ongeduldiger werd men, wanneer ons gewezen werd op de Heeswijksche collectie, als op de belangrijkste van ons land.

Waar ligt het toch aan, dat wij Hollanders zoo heelemaal geen gevoel hebben voor het kundig bijeenbrengen van voorwerpen tot serieën, die werkelijk eloquent iets vertellen. Liefhebbers voor prullen, menschen die hun huis volstoppen met de meest disparate dingen, tellen wij bij de vleet, maar waar zijn de fijnproevers, die hartstochtelijk iets heel moois beminnen, zóó, dat zij het middelmatige schuwen? — Toch zouden dat de lieden moeten zijn die de voorraadschuren vullen, waaruit na hun dood onze musea konden putten. En zelfs wanneer men zou willen opnoemen de liefhebbers van den tweeden rang, met meer bescheiden middelen, die zonder een al te streng criterium aan te leggen, hun genot vinden in het

verzamelen van zaken van één bepaalde soort, of van voorwerpen welke als waardige en sprekende vertegenwoordigers kunnen gelden van zekere kunsten en industriën, ook met die te tellen zou men nauwelijks van duim tot pink komen.

Is het wonder, dat, wanneer er eens in ons land een catalogus met zestienhonderd nummers verschijnt, de menschen hun kop kwijt raken? Al de scharrelaars, al de koopjeszoekers zwermen neer en begaan gekheden met hun opgepotte penningen. In het van rook bezwangerde verkooplokaal, het brein verhit, geeft de man die gewoon is een uur over een tientje te pingelen, honderden uit voor mieserige slagjes. Ja, de anders koelhoofdige kooplieden winden zich bij deze ongewone gelegenheden op en, alsof de nationale eer op het spel staat, doen berouwbrenkende inkoop.

De ruim zestienhonderd nummers van de Heeswijksche veiling, waaronder geen honderd goede waren, hebben honderd vijf en zeventig duizend gulden opgebracht!

Zooals gezegd, al die middelmatige en minder dan middelmatige voorwerpen, zijn te hoog verkocht en het weinige deugdelijke, waarop ook de enkele nog opgekomen vreemdelingen boden, om ten minste iets van de reis thuis te brengen, hebben buitensporig hoge prijzen opgebracht.

Zoo werd een Fransche koopman eigenaar van het mooie beeldhouwde gothische schoorsteenfries (No. 74), voor *f* 1900. Het Nederlandsch Museum, dat tegen hem opbood, meende het voor die som te moeten laten. 't Is waar, niet-kerkelijke gothiek, zoo zuiver, met oorspronkelijke polychromie, kan haast niet te duur worden betaald, maar op een rijkere veiling had men dien prijs toch niet gegeven.

Heel duur gekocht, voor onze verzameling, werd de groep musiceerende engelen (No. 202) voor *f* 1950, maar het is ontegenzegglijk een stuk van een allereersten artiest, dat in de meest gekuischte verzamelingen een eereplaats zou verdienen. Dit werk, van de Brabantsche school, dateert uit de tweede helft van de 15^e eeuw. Het stelt voor een groep van drie engelen met luiten en clavecij, waarover zich een manspersoon in ruimen mantel heenbuigt, zeer vermoedelijk een Joseph, uit een aanbidding van het Kind. Wij herkennen in dit werk den meester die de groep van negen engelen met God den Vader maakte, in het Museum te Brussel (afgebeeld in het 13e deel van de *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, blz. 282, als illustratie van het artikel van Joseph Destree: «Etude sur la sculpture Brabançonne au moyen-âge»).

Hebben wij dan nog genoemd het beeldje van de neergeknielde Madonna ¹⁾, fragment van een adoratie, dat wij ook aankochten, dan valt er onder het beeldhouwwerk niets meer aan te wijzen wat voor het Nederlandsch Museum in aanmerking kon komen. Het beeldje

is voor onze verzameling van te meer belang, omdat het van dezelfde hand schijnt te zijn die de mooie groep van de Visitatie maakte, uit de Noord-Nederlandsche school, voor eenige jaren aangekocht. De sobere behandeling van de draperie en de zeer karakteristieke trekken van het gelaat, zoowel hier als daar, verduidelijken de voorstelling welke wij ons gevormd hebben van onze middeneeuwsche beeldhouwkunst.

De groote honderd nummers stoffen verschaffen al even weinig genot als de beeldhouwwerken. Behalve eenige kleine stukjes fluweelen goudbrocaat en een paar geweven banden versierd met wapens en inscripties, zoogen. Kölnische Borte, welke in een volgend nummer tegelijk met andere aanwinsten onzer stoffenverzameling uitvoeriger zullen besproken worden, vonden wij toch nog een kazuifelrand ¹⁾, zijden borduursel op goud (or nué) met vroeg renaissance ornament van den eersten rang. Niettegenstaande het slechts fragmenten zijn en het borduursel hier en daar erg heeft geleden, moesten wij dit nummer met f 320 betalen. De ongunstige omstandigheden waren er ook schuld aan, dat ons een ander borduurwerk ontging, een klein lapje, ongeveer 2½ d.M. in het vierkant, een Annunciatie, Vlaamsch werk uit omstreeks 1480, een werk van groote distinctie.

Onder het glaswerk, over het algemeen van meer dan twijfelachtig gehalte, school één meesterstukje van goeden smaak. Wij bedoelen een komvormig glas met hoog opstaanden rand, op lagen stam, geëmailleerd met fijne lichtgroene varentakjes. Het is ontegenzeglijk Duitsch fabrikaat, uit de 16e eeuw, in navolging van de Venetiaansche glazen, maar niettemin getuigt het ornament van een zeer eigen opvatting.

In de overige seriën zochten wij te vergeefs naar iets wat aan een desideratum voor ons museum beantwoordde.

A. PIT.

Mauritshuis te 's Gravenhage.

Behalve het in de vorige mededeeling genoemde schilderij van *Michiel Sweerts*, heeft het Mauritshuis dit jaar aangekocht een zeer belangrijk schilderij van *Pieter Quast*, een rond stukje op paneel, kaartspelers in een herberg voorstellend. Het was als *Brouwer* in den kunsthandel.

¹⁾ De neergeknielde Madonna en de geborduurde kazuivelrand werden voor rekening van de Vereeniging Rembrandt aangekocht.

Drie schilderijen werden achtereenvolgens aan het museum in bruikleen afgestaan. In de eerste plaats een aan Dr. C. Hofstede de Groot toebehoorend winterlandschapje, gemerkt *A. V. S. 1603*. Het herinnert wat compositie en opvatting betreft aan *Esaias van de Velde* (b.v. het stuk te München van 1618) en *Avercamp*.

Van zijn directeur ontving het Mauritshuis een zeer fraai en doorwerkt stilleven van *van Beijeren* in bruikleen, dat vooral door zijn kleurenpracht (veel nuances van rood en bruin) uitmunt.

De heer C. Hoekwater had de welwillendheid, een vroeg schilderij van *Dou*, het portret van Rembrandt's moeder, in bruikleen af te staan. Vroeger prijkte dit stuk een tijdlang in het Rijksmuseum als *Rembrandt* en wordt ook door Michel in zijn werk over dien schilder aan hem toegeschreven (p. 39). Maar het is later gebleken, een *Dou* te zijn van omstreeks 1631.

W. MARTIN.

Provinciaal Museum te Assen.

Aan de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden en Geschiedkundige Voorwerpen in Drenthe.

Mijne Heeren! Met de meeste belangstelling heb ik indertijd in de dagbladen gelezen, dat in het Oosten van Drenthe, bepaaldelijk in de gemeente Odoorn, tal van urnen en ander vaatwerk was gevonden. Ook kwam mij toen ter oore, dat deze voorwerpen niet alleen naar musea in den lande werden verzonden, maar ook als handelswaar onder particulieren van hand tot hand gingen. Jarelang mij speciaal beziggehouden hebbende met de Praehistorische Afdeeling der aan uwe zorgen toevertrouwde verzameling, kan ik niet ontkennen, dat deze berichten mij wel eenigszins met verwondering vervulden; de voorraad toch der zoo eensklaps in overwel digende massa gevonden urnen stemde tot nadenken. Toen ik echter Uw verslag over 1899, aan de Gedeputeerde Staten der Provincie Drenthe uitgebracht, onder ooggen kreeg, schoof ik mijn twijfel naar den achtergrond, en nam aan, dat de door U daarin vermelde voorwerpen, als in het Museum opgenomen, moesten worden beschouwd te zijn echt en onvervalscht, en werkelijk te zijn gevonden ter plaatse, als in het verslag nader omschreven. Bepaaldelijk trok mijn aandacht hetgeen daarin in de onderafdeeling E op p. 135 vlg voorkomt, voornamelijk de Nos. 1639, 1645 en 1646, zijnde drie kruizen «van roodbruine aarde, waarom een slang zich kronkelt»¹⁾

1) Zie een afbeelding in Afl. II der Bijdragen tot de kennis der prov. Groningen, enz.

en No. 1643, »een steenrood afgodsbeeld met kruis op de borst, de rechterarm vrij, de linker- over den buik.«

Het laatste voorwerp is blijkens de opgave van het verslag gevonden in een grafheuvel in het Odoornerveld, de twee laatstbedoelde kruizen in een tumulus aldaar, terwijl het eerstbedoelde kruis blijkens het verslag is gevonden »in het veld tusschen Valthe en Odoorn nabij het Valtherspaan«, evenals ook »een paal op voet van roodbruine aarde, waaromheen een slang zich kronkelt« (No. 1640).

Uit deze opgaven in het verslag valt af te leiden, ten eerste dat deze voorwerpen met de zoogezegde verlaten buurt of verdwenen stad Hunsow niets te maken hebben en voorts dat de Nos. 1643, 1645 en 1646, uit een begraafplaats zijn te voorschijn gekomen; waarschijnlijk niet uit dezelfde. De juiste plaats blijkt niet, daar het Odoornerveld nog al eenige kilometers in het vierkant beslaat. Nu geen nadere aanduiding aan de opgave is toegevoegd, moet men aannemen, dat hier van een brandbegrafplaats sprake is, daar lijk-begraving in Drenthe zoo goed als niet in den praehistorischen tijd voorkomende, zonder twijfel had moeten zijn vermeld. Of te zamen met deze hoogst belangrijke voorwerpen nog iets anders is gevonden, blijkt niet.

In ieder geval springt het ook voor den niet-deskundige in het oog, dat bij deze voorwerpen, (zij het bij No. 1640 misschien niet zoo duidelijk) Christelijke motieven zijn aangewend. Het symbool van het kruis met de slang is niet wel anders te beschouwen. Daarmede zou dus ten aanzien van den tijd van het ontstaan dezer voorwerpen een terminus a quo gegeven zijn, die omtrent vele andere in het Museum voorkomende mogelijk een gansch andere beschouwing zoude ten gevolge hebben dan de thans aangenomene, en zouden deze misschien in een gansch ander licht komen te staan. De opvatting omtrent de hoogte van beschaving ten aanzien der praehistorische bewoners van Drenthe zoude bij nader onderzoek kunnen blijken aanzienlijk te moeten worden gewijzigd.

Daarbij zoude dan nog komen een brandbegraving in Christelijken tijd, een zeker even opmerkelijk als zeldzaam voorkomend feit.

Dit alles, en nog veel meer misschien, zoude moeten worden afgeleid uit de bedoelde voorwerpen, indien 1°. hunne vindplaats vaststond, en 2°. hunne echtheid boven allen twijfel verheven was.

Wat nu de vindplaats betreft: voor allen is de aanduiding tamelijk vaag, ook voor de Nos. 1639 en 1640; alleen blijkt dat deze niet in een begraafplaats zijn gevonden.

Nu laat ik in het midden, of nauwkeuriger aanduiding Uwer Commissie mogelijk was bij de door haar hieromtrent ontvangen berichten. Dit alleen moet ik constateeren, dat mij voor enige weken bij persoonlijk onderzoek ter plaatse, werd medegedeeld, dat nabij

het Valtherspaan in de laatste 2 à 3 jaren geen oudheden zijn opgegraven. De namen mijner zegslieden staan eventueel Uwer Commissie ten dienste. Het vinden van dergelijke voorwerpen los in het veld, niet in een begraafplaats, maakt natuurlijk de zaak van minder verstrekkende gevolgen en dus van geringer belang voor de wetenschap.

Dit laatste geldt niet voor de andere door mij beoogde voorwerpen, de Nos. 1643, 1645 en 1646. Hierbij komt dat evenals van de vorige hunne echtheid niet boven alle bedenking verheven is. Integendeel, hieromtrent bestaan gegronde redenen voor twijfel.

En nu schijnt het mij toe, dat, zoolang deze niet voor zoover dit immer mogelijk is, is opgeheven, Uwe Commissie van tentoonstelling, althans van opname in de verzameling zonder nadere waarschuwing zal moeten afzien. Dit klemmt te meer, wanneer het Uwer Commissie zal gegeven zijn misschien binnen enkele dagen meer passende lokaliteiten voor het zoo belangrijk Museum te betrekken, en de verzameling weder op eenigszins behoorlijke wijze gerangschikt ter bezichtiging te stellen. De gevolgen toch, die uit de expositie dezer voorwerpen als echte voortvloeien, zijn van te groot belang en van te ver strekkenden aard, dan dat de leden Uwer Commissie, als wetenschappelijke mannen, die voor hunne rekening zouden mogen nemen, vóórdat de echtheid dier voorwerpen en hunne vindplaats op de meest nauwkeurige wijze zijn nagegaan en geconstateerd.

Dat eenige urnen, ook van meer bijzonderen vorm, tezelfder tijd in het Museum opgenomen en uit dezelfde streek afkomstig, inderdaad niet als echt mogen worden aangenomen, zal, bedrieg ik mij niet, door Uwe Commissie worden toegegeven. Dat een aanduiding der plaats van herkomst als «verschillende tumuli onder de gemeente (Odoorn) en van diversen aangekocht» veel van de wetenschappelijke waarde dier vondsten wegneemt, ja de voorwerpen in vele gevallen tot zuivere curiositeiten maakt, eveneens. Intusschen bij de ontwijfelbaar echte exemplaren, wier vindplaats vaststaat, ook en bepaaldelijk in vroegeren tijd in het Museum opgenomen, is dit niet van zoo overwegend belang. Al zoude, gelijk door Uwe Commissie waarschijnlijk, zij het dan met leedwezen evenals door mij, zal moeten worden erkend, door vele exemplaren, wier echtheid niet boven allen twijfel vaststaat, de waarde der geheele verzameling op bedenkelijke wijze kunnen worden aangetast.

Hoe dit zij, ten aanzien der door mij meer bijzonder aangeduide voorwerpen mag geen onzekerheid bestaan. En is deze niet op te heffen, dan moeten zij als voorloopig zonder wetenschappelijke waarde worden terzijde gesteld.

Nu is het mij niet onbekend, dat waar zooals in Drenthe maar

al te dikwijls gebeurt, ieder zich bevoegd en bekwaam acht in tumuli en dergelijke begraafplaatsen te gaan graven, ja waar men logées op zulk een onderneming als op een extra-genoege tracteert en als 't ware urnenjachten organiseert, waarbij dan het gevangen wild gespaard en als curiositeit bewaard blijft, echtheid en herkomst dikwijls moeilijk zijn na te gaan en vast te stellen. Maar hier geldt het iets anders. Er zijn urnen, beitels en dergelijke voorwerpen betrekkelijk genoeg, om waar beide vaststaan, althans voor de wetenschap de vruchten op te leveren, die nauwgezet en geduldig onderzoek kan afwerpen. En het komt op een zeker getal afgedwaalde objecten minder aan.

Niet alzo bij de door mij bedoelde voorwerpen.

In dezen is het wetenschappelijk belang, gelijk ik reeds betoogde, te overwegend. En nu bleek mij bij een onlangs ter plaatse ingesteld onderzoek, dat de echtheid ook dezer voorwerpen aldaar ten eerste werd betwijfeld, terwijl hunne herkomst om geen ander woord te gebruiken als niet vaststaande werd aangemerkt, daargelaten nu nog, dat de in het Verslag opgenomen aanduiding uit wetenschappelijk oogpunt inderdaad te vaag moet worden genoemd. De mogelijkheid is derhalve niet uitgesloten, dat de boven omschreven voorwerpen, evenals andere, nu onlangs zijn vervaardigd, en de opgaven omtrent de vindplaatsen door de vervaardigers zijn verzonnen. Mij zijn zelfs de namen der waarschijnlijke fabrikanten genoemd, (zij staan te Uwer beschikking, zoo zij bij Uwe Commissie of enkele harer leden niet bekend mochten zijn) en wel ook bepaaldelijk ten aanzien der voorwerpen, waarom het hier gaat, al werd de mogelijkheid der echtheid van een der nummers 1639, 1645 en 1646 toegegeven, naar welk echt model de andere dan zouden zijn gefabriceerd.

Ik wil niet beweren, dat mijne zegslieden in dezen mij de feiten, zooals zij inderdaad zijn voorgevallen, hebben medegedeeld, maar ik meen, en met het oog op het belang der zaak en uit hoofde mijner vroegere betrekking tot het Museum, aan Uwe zorgen toevertrouwd, Uwe aandacht ten ernstigste op deze omstandigheden te moeten vestigen. Een onderzoek, desnoods, nu m. i. daartoe werkelijk termen bestaan, een gerechtelijk — mag in dezen niet achterwege blijven. De wetenschappelijke waarde der verzameling, althans van een groot gedeelte daarvan, staat op het spel.

Gerechtaardigde twijfel toch omtrent echtheid en herkomst van eenige voorwerpen, werkt, zoo daaraan geen einde kan worden gemaakt, min of meer op alle dergelijke in de verzameling aanwezige terug.

Ik eindig met de mededeeling, dat het mijn voornemen is dit schrijven in het eerstvolgend nummer van het Bulletin van den

Oudheidkundigen Bond te publiceeren, en zoo dit in tijds mij mocht geworden, tevens Uw antwoord. Het komt mij toch zeer gewenscht voor deze zaak ook in ruimer kring aan het oordeel van deskundigen te onderwerpen.

Met de meeste hoogachting heb ik de eer te zijn,

Uw dienstwillige,

Rotterdam, September 1901.

SEERP GRATAMA.

N A S C H R I F T.

Het bedoelde antwoord der Commissie is mij alsnog niet geworden, maar wel een bericht, dat het mij «binnen kort bereiken zal».

R^m 18 Oct. 1901.

S. G.

Friesch Museum te Leeuwarden.

Bij het afgraven van de Juckematerp onder Finkum (bij Leeuwarden) zijn eenige belangwekkende oudheden gevonden. Merkwaardig vooral zijn een fraaie kam van been, twee bronzen klokjes voor schapen of runderen, zooals er ook zijn gevonden in den aan Romeinsche oudheden rijken omtrek van Nijmegen, verder fragmenten van lederen sandalen en eindelijk een Francisca- of Frankische (Friesche?) werpbijl, van vorm geheel gelijk aan die, welke werd gevonden in het graf van den Koning der Franken Childerich I, die in 481 na Chr. werd begraven.

De eigenaar der terp, de heer T. Ijtsma te Leeuwarden, heeft al deze voorwerpen aan het Friesche Museum ten geschenke gegeven. De bijl is de eerste van deze soort, die het Museum thans bezit.

N. R. Ct. 10 Sept. 1A.

Verslagen van Vereenigingen.

Jaarverslag van de vereeniging „Oud-Dordrecht”. 1900-1901.

Het afgelopen jaar was voor deze Vereeniging rijk aan gelukkige gebeurtenissen. Wegens een legaat van Mej. Delhez verkeerden de financiën in een beteren toestand, en wegens eenige schenkingen zijn de verzamelingen belangrijk uitgebreid.

In het bijzonder dient de aandacht gevestigd te worden op het legaat van den heer A. J. Lamme, bevattende een aantal teekeningen van Aart Schouman, Arnoldus Lamme e. a., die voornamelijk den topographischen atlas ten goede komen, en op het geschilderd portret van den raadpensionaris Johan de Witt, dat door de dames Enschedé te Haarlem en Mevr. Doyer-Enschedé te Velp, geschonken werd.

Vereeniging tot instandhouding van Oude Gebouwen te Dordrecht.

Uit het niet gedrukte verslag dezer Vereeniging vernemen wij het volgende van bevriende zijde:

De Vereeniging verwerft zich, dank zij haar ijverig streven, in steeds ruimer kring sympathie. Het door haar uitgegeven boekje »Oude Gebouwen te Dordrecht», dat tijdens de vergadering van den Bond aldaar verscheen, is bijna uitverkocht en vergde van de Vereeniging geen groote offers, door den steun van een kunstlievend stadgenoot, die hiertoe f100.— aan de Vereeniging ter hand stelde. Door het optreden der Vereeniging werd een aardige gevel aan het Steegoversloot No. 58 behouden. Reeds was tot amotie besloten en was het architectonisch zeer arme ontwerp voor een nieuwen gevel bij het Dagelijksch Bestuur ingezonden. Na een onderzoek door het bestuur, waarbij bleek dat de oude gevel soliede genoeg was en dat deze met geringe kosten was te restaureeren, verklaarde de eigenares zich bereid dit werk op haar kosten volgens de plannen van het bestuurslid, den architect H. E. van der Kaa, te doen uitvoeren.

De bedorven tuitgevel werd als trapgevel hersteld, waarbij gebruik gemaakt kon worden van de kanteel- en kraagsteenen van een uit denzelfden tijd dateerenden gevel aan de Lindegracht, waarvan de amotie niet meer was tegen te gaan door den bouwvalligen toestand

van het perceel. Door medewerking van den Directeur van Gemeentewerken werden toen bij de afbraak genoemde steenen voor de Vereeniging gereserveerd.

Bij de restauratie is de grijze verflaag verwijderd, die de sierlijke tympanvullingen bijna onzichtbaar maakte, waardoor het mozaïek van rooden baksteen en zandsteen weder in oorspronkelijke kleur tot zijn recht kwam. Het bijwerken van de trap en van den zeer beschadigden cordonband werd zeer naar wensch verricht, zoodat het Bestuur hierin aanleiding vond om aan denzelfden architect de restauratie op te dragen van den gevel aan de Nieuwstraat No. 33 (zie Oude Gebouwen bl. 43).

Deze gevel, met zijn fraaie metselmozaïeken en sierlijke kapiteeltjes, verkeerde in zoo droevigen toestand, dat zelfs erkende specialiteiten op het gebied van het restaureren van gebouwen er tegen opzagen hieraan te beginnen. Men is er echter in geslaagd de vermolmden kozijnen een voor een met de grootste zorg te verwijderen en door nieuwe te vervangen, waarbij de penanten, enz. door ijzerwerk werden gesteund. Vóór hiertoe over te gaan werd de geheel verknoeide top tot het mozaïekfries afgebroken.

Deze vrij kostbare restauratie, waarvoor de eigenares, de Christelijke Jongelingsvereeniging, geen fondsen bezat, werd mogelijk gemaakt door de subsidies van het Rijk en de Gemeente en verschillende giften van particulieren. Het Bestuur mag met voldoening verklaren, dat het behoud van dezen belangrijken gevel ook zal medewerken om andere gevels voor ondergang te behoeden.

Ook aan de voorgenomen restauratie van de O. L. V. of Groote Kerk te Dordrecht werd door deze Vereeniging de stoot gegeven en onder haar leiding werd eene commissie hiertoe gevormd.

Door de verbreeding van de Vischbrug komt een der belangrijkste gevels thans geheel vrij. Wij bedoelen die van het pand aan de Groenmarkt, waarvan wij een afbeelding plaatsten op bladz. 225 van den 1sten jaargang van dit Bulletin. Wij hopen dat de Vereeniging, die blijkens bovenstaand verslag zoo nuttig werkzaam is, ook aan dezen gevel haar aandacht zal wijden.

Museum voor Kunstnijverheid te Haarlem.

Wij ontvingen het verslag over 1900 van de Commissie van het Museum van Kunstnijverheid, te Haarlem, een der stichtingen van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van nijverheid.

De verzamelingen kregen, door den gunstigen financiëelen toestand,

meer dan vorige jaren, uitbreiding. — Op de wereldtentoonstelling te Parijs werd veel gekocht. Uit het verslag mag men opmaken, dat zulks met takt geschiedde, en dat men poogt zooveel mogelijk alle nieuwe industrieën, alle technische verbeteringen door degelijke voorwerpen te laten zien.

Het bestuur wordt steeds bereid gevonden ook andere gemeenten van de verzamelde schatten te laten profiteeren, door desgevraagd op tentoonstellingen enkele stukken of seriën in te zenden. Ook door de boekerij en de plaat-verzameling wordt, dank zij deze liberale opvatting, veel nut gesticht. Wij lezen met genoegen dat de kring van belangstellenden zich steeds uitgebreidt en dat van H.H. Directeuren en Leeraren van Gymnasia, Hoogere Burgerscholen, inrichtingen voor ambacht- en teekenonderwijs en andere onderwijs-inrichtingen verschillende aanvragen werden ontvangen. »Het is zeker »een verblijdend verschijnsel,» lezen wij verder, »dat in de kringen van »het Middelbaar Onderwijs de wenschelijkheid wordt gevoeld om het »kunstonderwijs, meer dan tot nog toe het geval was, op den voor- »grond te stellen; hiervan zullen de beste resultaten voor de toekomst »kunnen worden verwacht».

Oude Monumenten.

De Stichting van het Kasteel te Muiden.

Wanneer wij onze aandacht vestigen op een oud en eerbiedwaardig kasteel, als het Muiderslot, dringt zich al spoedig de vraag op: Door wien, en wanneer werd dit kasteel gebouwd?

Raadpleegt men verschillende geschiedschrijvers over deze vragen, dan ontvangt men ook verschillende antwoorden. Zoekt men de geschiedkundige bronnen zelve op, dan vindt men onvoldoende en duistere mededeelingen.

In 1285 verklaart Gijsbrecht IV van Amstel het slot aan Graaf Floris V af te staan, en de Rijkskronijk van Melis Stoke, een tijdgenoot van Floris, bericht dat deze het slot kocht, en deed maken. Moet men hieruit afleiden dat hij ter plaatse van het gekochte slot een nieuw deed maken?

Het wil mij voorkomen dat de onzekerheid waarin de geschiedschrijvers ons laten, verbeterd kan worden, door de gegevens welke

het gebouw zelf verschaft; het ontbreken van de kennis van dergelijke gegevens heeft kennelijk den schrijvers parten gespeeld.

Van deskundige zijde verscheen tot nu toe nimmer een archeologische studie over dit onderwerp. Wel werd het kasteel door den architect Gosschalk ¹⁾ opgemeten, geteekend en in 16 §§ beschreven, doch het resultaat van dezen arbeid is van weinig waarde. De teekeningen en de beschrijving zijn geheel onbetrouwbaar. Zoo is b.v. een der merkwaardigste architectonische deelen van het bouwwerk, een traptorentje met *achtzijdige* kunstig gemetselde trap, *zeszijdig* geteekend en beschreven. De in grondplan *ovaalvormige* Zuidertoren is als *cirkelvormig* en zonder toegang geteekend. Van

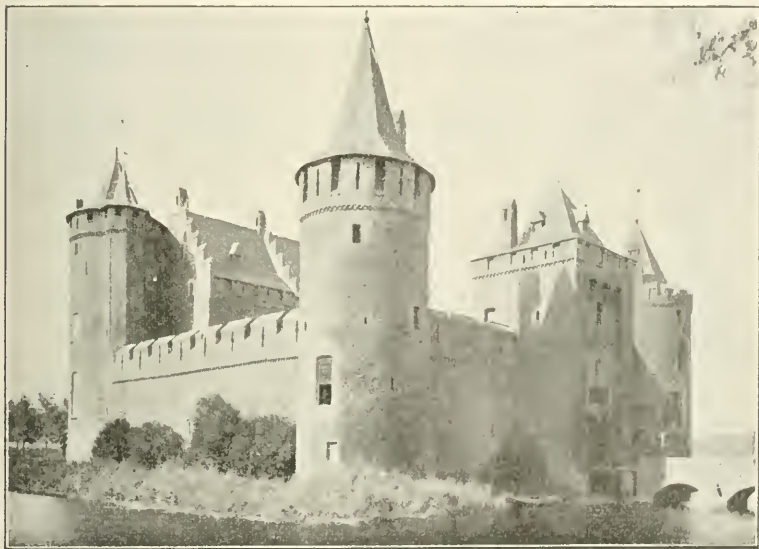

Fig. 1.

de oorspronkelijke stijlvormen van het Slot noemt de schrijver alleen die op, van een schoorsteenmantel op de tweede verdieping, als laat 13de-eeuwsche. De vorm van het grondplan noemt de schrijver 13de-eeuwsch, maar deze kan ook 14de-eeuwsch genoemd worden.

Wanneer men nu ziet dat de arbeid van den architect Gosschalk, van 1873, nog onlangs, in de beschrijving van Noordh. Oudheden in de uitgave van het Koninkl. Oudheidk. Genootschap van 1900, dus 27 jaren later, niet alleen voetstoots werd overgenomen maar boven-

1) Het kasteel te Muiden, zooals het was in het jaar 1873, door J. Gosschalk, Amsterdam, G. Theod. Bom, 1874. Uitgave van het Oudheidkundig Genootschap.

dien »gelukkig» genoemd wordt, dan heeft men hier bewijzen te meer voor de gebrekkige bekendheid met het Muiderslot en met de archeologische waarde van dit Slot.

Ik wil pogen, in deze studie de archeologische gegevens te verzamelen, welke de geschiedkundige kunnen aanvullen en deze laatste duidelijk en begrijpelijk maken, en hierdoor de vraag naar de stichting en den stichter van het Slot tot nadere oplossing brengen.

Het Kasteel werd klaarblijkelijk gebouwd in twee gedeelten.

Van het eerstgebouwde gedeelte is thans nog aanwezig: de Noordertoren; het hooge gebouw ter lengte van de ridderzaal; het lage gebouw minstens ter lengte van het keukenvertrek.

Deze bouw onderscheidt zich van het later aangebouwde gedeelte door de volgende kenmerken: 1°. de schuin binnenwaarts hellende opbouw der buitenmuren; 2°. de ruitvormige versieringen in het metselwerk der buitenmuren, waarvan de sporen op verschillende plaatsen, vooral aan den Noordertoren, en op het binnenplein zichtbaar zijn; 3°. de vorm der deuropeningen met rondboog-overkluizing in de ridderzaal; 4°. de erkervormige privaatbouw; 5°. de balkgaten in de muren van het keukengebouw voor de inrichting van een houten »hourd»bouw met »machicoulis».

Zeer waarschijnlijk was de eerste stichting van het Slot niet grooter van omvang, en had deze alleen ten doel als wacht- of toluhuis tot afsluiting van de Vechtmonding te dienen.

De juiste grens van den Noord-westelijken vleugel van den bouw wordt aangegeven door den trapjesgevel ten westen van de ridderzaal, die het overblijfsel is van den ouden eindgevel.

De juiste grens van den Noord-oostelijken vleugel is thans niet meer te constateeren. Deze grens bevond zich waarschijnlijk bij den eindmuur van het keukenvertrek, daar in dezen muur geen oorspronkelijke communicatieopening tusschen de wederzijds aansluitende vertrekken gevonden wordt en de vloeren dezer vertrekken hier belangrijk in hoogte verschillen.

De geringe dikte der gevelmuren, normaal slechts 100 centimeters, en bij andere middeleeuwsche kasteelen regelmatig 150 à 180 centimeters bedragende, pleit ook voor een bescheiden afmeting van den bouw.

Tot woning van een aanzienlijk adellijk heer kon deze bouw wegens zijn geringe afmetingen niet bestemd zijn. Deze veronderstelling verklaart de zonderlinge plaatsing van den waterput nabij den hoofdtoegang en in het hart van den keukenmuur, als gevolg van de afwezigheid van een ruim binnenplein; en vooral de geringe afmetingen van het Slot

Het later aangebouwde of tweede gedeelte omvat het overige van het kasteel, namelijk: het verlengde gedeelte van het hoofdgebouw met den Westertoren; den Zuidertoren; den Poorttoren; den Oostertoren met het kapelgebouw, en, de verbindingen tusschen deze torens als verdedigbare afsluitingen van het binnenplein.

De bouw van dit tweede gedeelte onderscheidt zich van dien van het eerste door de volgende kenmerkingen: 1°. de verticale opbouw

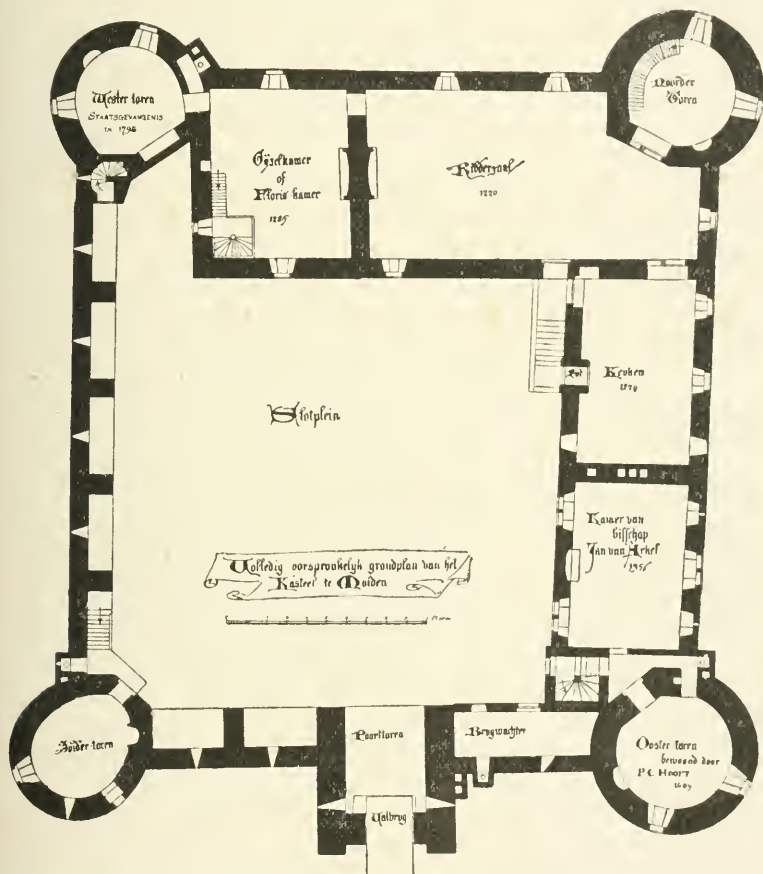

Fig. 2.

der buitenmuren; hierdoor bleef o.a. de aansluiting van het oudere en nieuwe metselwerk bij de ridderzaal aan voor- en achtergevel zichtbaar; bij deze hooge muren zijn namelijk sprongen in het metselwerk te constateeren, welke van beneden af naar boven toe in grootte toenemen en aan den voet van het dak ± 10 centimeters rabat aangeven, tusschen de oudere en nieuwere muren, als gevolg

van den schuinen stand der eerste en den verticalen stand der jongere; 2°. de volstrekte afwezigheid van overblijfselen eener ruitvormige versiering in het metselwerk zooals bij de muren van den eersten bouw zichtbaar is; 3°. de bouw der privaten vanaf de gracht kokervormig opgemetseld en hunne distributie in de hoeken der torens; 4°. de constructie van steenen machicoulis boven den doorgang van den poorttoren; 5°. de toepassing van spitsbogen bij den poortdoorgang en Zuid-westelijken muurgang; onder vier van de vijf in de 18de eeuw met kleine steentjes vermetselde bogen van dezen muur is thans nog het beloop der oorspronkelijke spitsbogen zichtbaar.

Ook valt te constateeren dat het onderling verband tusschen de verschillende torens, en de plaatsing der traptorens en de communicatiewegen naar de verschillende vertrekken aantoonen, dat alle deelen van den tweeden bouw gelijktijdig, althans volgens een zelfde bouwplan gemaakt zijn geworden.

Het doel van dezen aanbouw was, de uitbreiding van het eerste slot tot een kasteel geschikt ter bewoning voor een aanzienlijk adellijk heer met zijn hof en huishoudelijken nasleep. Het model voor dezen bouw werd ontleend aan het Romeinsche castrum-type dat in Frankrijk reeds in de 12^e eeuw toegepast werd bij de kasteelen Lillebonne en Courcy ¹⁾ en in de Nederlanden bij alle kasteelen uit de 13^e en 14^e eeuw wordt aangetroffen als b.v. Brederode, Medemblik, Ammerzode, enz. Dit castrum-type is kenbaar aan het rechthoekig grondplan met binnenplein en ronde of vierkante uitspringende hoektorens, en gemakkelijk te onderscheiden van het Donjon-type afkomstig van de Noormannen en kenbaar aan de ringvormige verdedigbare omsluiting van een grooten woontoren, de Donjon.

Het donjon-type werd na 1200 in Nederland niet meer toegepast; in Engeland daarentegen algemeen.

In Frankrijk werden beide typen vaak gecombineerd toegepast, en diende de donjon dan als laatste bolwerk waarin de bewoner zich bij overmeestering terugtrok.

De tijdperken van den bouw, van het eerste en het tweede gedeelte van het Muiderkasteel schijnen nauwkeurig te bepalen.

De houten machicoulisbouw aan het oudste gedeelte gebruikt en de steenen machicoulisconstructie van den Poorttoren kunnen ons spoedig op weg helpen. In den loop der 13^e eeuw werd de houten machicoulisbouw door eenen steenen verdrongen. De Donjon van

1) Krieg von Hochfelden, Geschichte der Militärarchitectur.

Coucy¹⁾ van 1220—1230 gebouwd, heeft reeds steenen consoles onder den nog houten »hourd».

Krieg von Hochfelden¹⁾ zegt: »um (den dakvoet bij torens, Donjon enz.) zieht sich seit dem Ende des XII. Jahrhunderts ein hölzerner, seit dem Ende des XIII. ein steinerner Umgang mit Giesslöchern» (machicoulis) en Violet-le-Duc²⁾ »vers le milieu du XIIIe siècle, on avait cherché à rendre des hourds, de charpente, moins faciles à brûler» en »ces sortes de machicoulis (van steen) étaient fort en usage au XIVe siècle, et ils étaient préférables aux machicoulis des hourds de bois.»

Op grond hiervan kunnen wij den eersten bouw naar het begin van de 13e eeuw en den tweeden naar het einde van die eeuw verwijzen.

En hiervoor vinden wij nadere bevestiging; wat het tijdstip van den oudsten bouw betreft in: 1°. de romaansche deurvormen in de ridderzaal; 2°. den erkervormigen privaatbouw; soortgelijk privaat maakte den moordaanslag op Graaf Govert met den bult in 1075 te Antwerpen, mogelijk; 3°. den vierkanten waterput in het hart van den keukenmuur; gelijk systeem is toegepast in den 12^e-eeuwschen Donjon van Rochester; 4°. de in de 13^e eeuw in gebruik gekomen dakhelling van 60°. Zoodat het oudste gedeelte gebouwd zal zijn geworden in het eerste kwart der 13^e eeuw.

En, wat het tijdstip van den tweeden bouw betreft in: 1°. de genoemde spitsbogen; het kasteel Brügggen³⁾ in grondplan bijna gelijkvormig aan Muiden en gebouwd in 1264, heeft nog alleen rondbogen; het kasteel Brederode, tegen 1300 gebouwd, heeft enkele spitsbogen en evenals Muiden nog rondbogen in de trapconstructies; de toren van het kasteel Rechteren, in 1315 gebouwd, heeft geen enkelen rondboog meer, alleen spitsbogen en segmentbogen; 2°. den kokervormigen privaatbouw evenals te Brederode; 3°. de hoogte boven de gracht van den walgang van den hoogsten toren te Muiden welke hoogte 19 Meter bedraagt, terwijl die van den toren te Rechteren in 1315 gebouwd, 23 Meter meet; bij de lagere torens te Muiden is deze hoogte evenals bij den toren te Brederode en de torens te Ammerzode 16 Meter. Als regel is aan te nemen dat deze hoogte geleidelijk toenam van af het einde der 13^e eeuw tot de 15^e in verband met de verbetering der schiettoestellen. Zoodat het einde der 13^e eeuw als stichtingstijd dient te worden aangenomen.

Voor een bepaald onderdeel van den tweeden bouw dient evenwel

1) Geschichte der Militärarchitectur.

2) Dictionnaire de l'Architecture.

3) Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz. Düsseldorf 1891.

een uitzondering te worden gemaakt, namelijk, voor het zoogenaamde kapelgebouw, gelegen tusschen den Oostertoren en het keukengebouw. De hier aanwezige kruisvormige vensters en het gebogen segmentvormige houten kapelplafond van gothische constructie wijzen de stijlvormen aan van het midden der 14^e eeuw. Het kasteel Krieckenbeck ¹⁾ in 1357 gebouwd, heeft gelijksoortige kruisvensters. Daar dit deel van het gebouw op grond van distributieve architectonische eischen tot den bouw van het tweede gedeelte van het kasteel moet gerekend worden, is het duidelijk dat hier in de 14^e eeuw een verbouwing plaats heeft gehad.

Met de wetenschap van de tijdperken van stichting der ver-

Fig. 3.

schillende deelen van het Kasteel, zijn de overige geschiedkundige gegevens niet meer voor velerlei uitlegging vatbaar, maar worden deze volkomen helder en begrijpelijk, zoodat ook de stichters zijn aan te wijzen. In 1203 ²⁾ had de bekende strooptocht van Wouter van Egmond en Albrecht Banjaert van Brederode met hun Kennemers langs Amstel en Vecht plaats; tot wraakneming op den Bisschop van Utrecht en zijn leenman den heer van Amstelle, waarbij dezer beider landerijen en eigendommen verwoest werden. Blijkens de

1) Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz. Düsseldorf 1891.

2) *Van der Aa*, Aardrijkskundig woordenboek; — *Ter Gouw*, Het Slot te Muiden; — *Mr. N. de Roever*, Hooft herdacht; — *Jacobus Koning*, Geschiedenis van het Slot te Muiden; — *Scriverius*, Nederlandsche oudheden, Amsterdam 1636.

gedetailleerde beschrijving van die Kennemers-excursie, lag de Vechtmonding toen onbewaakt open en bestond het oudere Slot nog niet.

In 1223 zien wij Gijsbrecht II van Amstel te Utrecht geroepen, om tegenover den Bisschop Otto II en de Abdis van Elten met hunne getuigen plechtig te doen verklaren: op zekere goederen in »Nardingerlant» alleen persoonlijke rechten te kunnen doen gelden, zonder aanspraak voor zijne zonen en erfgenamen, behoudens gunstige bewilliging der Abdis. Dit feit is in een charter omschreven. Ter Gouw besluit er uit, dat met de goederen in Nardingerlant, welk land de Abdis in vruchtgebruik had van den Bisschop, het Muiderkasteel bedoeld is; en alleen de bouw van dit Slot door Gijsbrecht, de vermelde plechtige verklaring motiveert.

De verklaring is voor mij een bewijs, dat Gijsbrecht niet de bouwer was, maar alleen het slot in leen van den Bisschop en in achterleen van de Abdis ontvangen kan hebben. Niemand zal toch een Slot bouwen en tegelijk verklaren dat zijn naaste erfgenamen daarop alleen rechten zullen mogen laten gelden door de gunst van derden. In zoodanig zonderling geval zou bij eventueele ongunstige instemming minstens genomen een schadevergoeding voor de bouwkosten bedongen zijn geworden. Het feit is aldus te verklaren: De Bisschop had in 1202 geleerd de Vechtmonding als toegang tot zijn gebied niet onbewaakt te mogen laten; hij bouwde er een wacht-, tevens tolhuis, maar kon de bezetting hiervan kwalijk aan de zorgen der Abdis toevertrouwen; gewapende Abten beklommen toen wel de tinnen, maar van Abdissen weet ik geen voorbeeld; daarom droeg hij de bewaking op aan den naasten leenman Gijsbrecht, voorloopig voor zijn leven, zonder erfrecht voor zijn nakomelingen. Het wachthuis was het oudste gedeelte van het Muiderkasteel, het vroeg 13de-eeuwsche gedeelte. De stichter was Bisschop Otto II van Utrecht

De diensten welke Gijsbrecht den Bisschop bewees, waren hem voordeelig. In 1225 verkreeg hij de gerichten met toll en tienden van landen en visscherijen van Muiden, Weesp en Diemen.

Gijsbrecht II was een trouw en goed leenman. In den slag bij Ane in 1227 tusschen de Bisschoppelijken en de Drenthenaren vocht hij zich dood. Zijn opvolgers behielden de gunst van Bisschop en van Abdis, totdat de rebel Gijsbrecht IV, wiens nagedachtenis berucht zou worden door zijn ontrouw, hoogmoed en wraakzucht, het al te bont maakte.

Deze Gijsbrecht werd in 1280 van al zijn rechten als Stichtsleenman vervallen verklaard en genoodzaakt zijn Muiderbezittingen in 1285 aan Floris V af te staan, waardoor het Muiderslot onder

Hollandsch beheer kwam. Algemeene oorzaak hiervan was het volgende: Gijsbrecht IV zag er geen gewetensbezwaar in, den oorsprong en den aard zijner goederen en zijner macht te miskennen, en streefde naar uitbreiding daarvan ten koste van zijn leenheer. Zijn Muiderbezittingen beweerde hij in onafhankelijk eigendom te hebben op grond van brieven van den Paus en van den Roomsche Koning Willem II. Ofschoon Stichtsleenman ontkende hij de rechten van Bisschop en Abdis en trad hij met dристheid tegenover den Bisschop op. In 1268 poogde hij, niet zonder succes, zich door list en bij verrassing zelfs meester te maken van de stad Utrecht. In 1270 noodzaakte hij Bisschop Jan van Nassau hem het kasteel »Vredelant» in pandhouding af te staan. Dit sterke Stichtsche kasteel, in 1250 door Bisschop Hendrik van Vianden gebouwd, had hij vroeger reeds getracht meester te worden, doch de belegering was mislukt. Nu plaatste hij er zijn broeder Arnout van Amstel op, en deed dezen de belangen van den Bisschop en van de Stichtenaren dwarsboomen door het heffen van een nieuwen tol op de Vecht en den toegang tot Utrecht langs dezen weg af te sluiten. Naarmate evenwel zijn houding tegenover den Bisschop kwaadaardiger werd, zien wij die tusschen Utrechts Bisschop en Graaf Floris de V^{de} welwillender en hulpvaardiger worden. In 1274 en 1278 sloten de laatsten verdragen, waarbij aan Floris en zijn opvolgers ten allen tijde recht van vrijen oprit door Utrechts poorten verzekerd werd.

Floris' hulp was den Stichtschen nu gewaarborgd en de Bisschop bood Gijsbrecht aan, het Vreelandsche pand af te lossen. Natuurlijk zonder gevolg, zoodat de Bisschop Vreeland moest terugischen en belegeren. Toen deze belegering mislukte, trad Floris op, en eerst nu kreeg de Bisschop zijn Slot terug. Gijsbrecht werd gevangen genomen en zijn helper Herman van Woerden nam de vlucht naar het Buitenland.

De Bisschop rekende af, door Gijsbrecht vervallen te verklaren als Stichtsleenman; het Slot Amstel te schenken aan Jan van Persijn en Muiden dato 24 Januari 1280 aan Floris in pand te geven voor de gemaakte oorlogskosten. Aldus kwam het Slot te Muiden, de stichting van Bisschop Otto II, voor 't eerst onder beheer van Graaf Floris V.

Floris schijnt het bezit van Muiden van veel waarde te hebben geacht. Hij benutte zijn pandhouderschap. Al aanstonds, in Mei 1280, koopt hij de rechten der Abdis op de Nardingherlantsche goederen af. In den brief van 18 Mei, een van de vier over dezen afkoop bewaard gebleven brieven, verklaart de Abdis de betaling der kooppenningen kwijt te schelden, wanneer Gijsbrecht Muiden mocht terugischen; zoodat het beklinken van dezen koop van den

kant der Abdis met geen al te gerust geweten schijnt te hebben plaats gevonden.

Deze gewetensonrust van de Abdis kan een gevolg geweest zijn van de overweging dat de Nardingerlantsche goederen vroeger aan Gijsbrecht in achterleen waren afgestaan, en bijgevolg nu bezwaarlijk aan Floris verkocht konden worden, zonder de rechten van Gijsbrecht op deze goederen te miskennen.

Intusschen werd Gijsbrecht gevangen gehouden tot hij vijf jaren later Muiden aan Floris afstond.

Dit afstaan wordt vermeld in den verzoenbrief »ghegeven in ons Heeren jaere 1285 in S. Simons ende Juden avonde" waarin o.a. verklaard wordt:

»Wij Willem Broeder Heeren Gijsebrecht des Heeren van Amstelle »ende Proost van S. Jans tot Utrecht, ende wij Gijsbert Heere tot »Amstelle, ende wij Aernoudt Broeders van Amstelle, Maecken kont, etc. »Dat wij eenen twist hadden mit onsen Heere den Bisschop Janne van »Utrecht, ende mit eener Edeler manne onsen Heere Heeren Florense »Grave van Hollandt, waer bij dat wij in vanghenisse quamen der »voorghenoemder twee Heeren, etc.; Vertijen (beteekent m. i. wat wij noemen verjaren; alle recht en aanspraak verliezen; verbeuren; »in dit geval afstand doen van) »Nardingerlandt, Muyden (het Slot) »ende Muderpoort (de stad met poorters), Windelmerebroecke ende »het Reygerbosch, mit alle zine behoorte, etc. Voorts draghen die »van Amstelle den Grave op alle hun goet, ende ontfanghen dat »van hem weder te leen. Noch beloven sij dat de Gifte van Amstelre- »damme, die ghegeven was Heeren Janne Persijne, ende al dat »daer toe behoort, als van verboerden goede ghestade te houden, »etc. stellende van alles Borghen,» enz. enz.

Toen Gijsbrecht aldus het Muiderslot »vertijde» of afstond en al zijn »goet», zijn persoonlijk eigendom aan Graaf Floris opdroeg, had deze het Slot reeds als pandhouder des Bisschops, en door afkoop van de Abdis gedeeltelijk in zijn macht. Maar toen was het tweede gedeelte van het kasteel, het laat 13^e-eeuwsche nog niet gemaakt. Dit blijkt duidelijk. Vooreerst omdat Floris het liet maken zooals »Melis Stoke», de gevangenneming van Floris in 1296 vermeldende, getuigt:

»Si voeren te Muden metten Grave
»Ten huse, dat hi mit Sire have
»Hadde ghecocht ên doen maken"

en hij dit niet gedaan zal hebben tijdens de gevangenschap van Gijsbrecht, zoolang deze zijn rechten op het Slot handhaafde en hiervan blijkens den zoenbrief geen afstand gedaan had.

En vervolgens omdat in den »soenbrief» van dit maken niets ver-

meld is, terwijl de verbouwing van het verbeurd verklaarde kasteel van Herman van Woerden, toen ook deze zich met Floris verzoende, duidelijk vermeld werd. In den »soenbrief» ¹⁾ tusschen Herman van Woerden en Floris leest men o a.: »Ick Herman Heere van Woerden »maecke kondt, etc. . . . etc. Draghet den Grave op alle sijn goet, »ende ontfanght dat weder van hem te leen. . . . Voorts belooft »hij dat Steenhuys dat de graaf te Woerden heeft doen maecken, »hem ghelden sal te sijnen wille, op ende af te rijdene, etc. stellende »ook Borghen, enz. enz.

Floris deed het tweede gedeelte van het Muiderkasteel dus maken tusschen de jaren 1285 en 1296. En waarschijnlijk spoedig na '85 daar het Gijsbrecht, die al zijn goederen aan Floris »opdroeg» en afstond en deze weder in leen terug ontving behalve zijn Amstelbezittingen welke in handen van Jan Persijn bleven, tot woning moet gediend hebben.

Floris dacht door deze schikking den kwaadaardigen Gijsbrecht onder den duim te kunnen houden. Doch hij rekende buiten den waard.

Gijsbrecht wreekte zich door den Graaf in 1296 verraderlijk te Muiden gevangen te zetten in 't zelfde kasteel waarin ook hij zelf tot gevangene vernederd was geweest. Behalve dat Gijsbrecht zich even ontrouw tegenover zijn tweeden leenheer den Graaf betoonde als hij zulks tegenover den Bisschop van Utrecht geweest was, gaf hij ook blijk van trouweloosheid door den Graaf buiten het kasteel te laten vermoorden; een verdediging van Muiden tegenover Klaas de Grebber, den kamerdienaar van Floris, die zijn meester wilde bevrijden en Muiden belegeren, durfde hij niet aan; en toen na den moord op Floris, de samenzweerder Velzen gevat en zijn slot Kroonenburg verwoest was en het volk op Muiden aanstoof, nam hij de vlucht.

Het Muiderslot werd toen verlaten gevonden; voor verwoesting bleef het als bezitting van den vermoorden Graaf, gespaard; van wege Holland werd als kastelijn Dirk van Haarlem met de bezetting belast.

De dood van Floris en de bezetting van Muiden door een Hollandschen kastelijn gaven Utrechts Bisschop aanleiding zijn oude aanspraken op het bezit van Muiden te doen gelden. De Bisschop had in 1280 Muiden niet aan Floris in eigendom, maar slechts in pand gegeven; hij had, door de omstandigheden gedwongen, bedoeld van dezen belangrijken toegangsweg tot Utrecht slechts tijdelijk afstand te doen, en te eeniger tijd het pand in te lossen. Graaf

¹⁾ *Scrivervius* Nederlandsche Oudheden, Amsterdam 1636.

Floris had den Bisschop in dit opzicht, zooals wij zagen, verschalkt. Maar nu achtte deze het oogenblik gekomen, zijn oude rechten te handhaven.

Dientengevolge werd Muiden gedurende de 14de eeuw een twist-appel tusschen Utrecht en Holland. De quaestie kon alleen door het zwaard beslist worden.

De gerechtigheid droeg in de 14de eeuw wel, evenals nu twee attributen, de weegschaal en het zwaard, maar de eerste werd in de practijk destijds even weinig erkend als tegenwoordig.

In 1297 sloeg Bisschop Willem een beleg om het slot. De zwakke

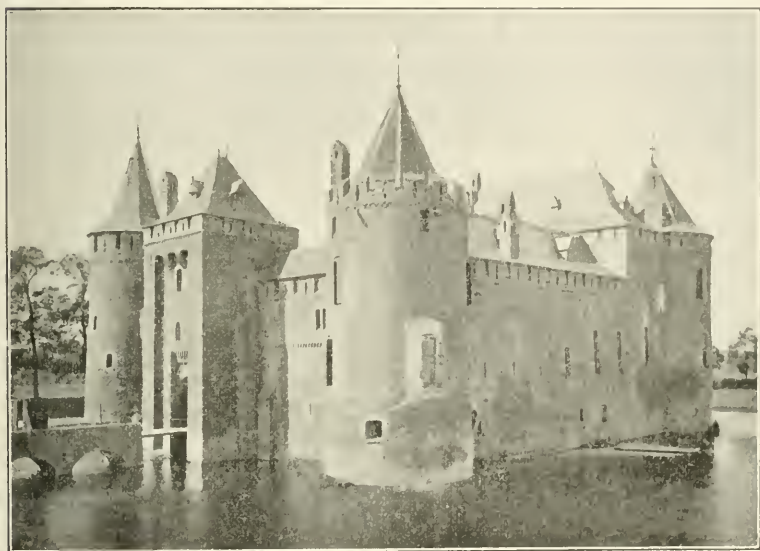

Fig. 4

bezetting gaf zich gewillig over, juist daags voor de hulp tot ontzet opdaagde, waardoor de Bisschop veiligheidshalve weer naar Utrecht vertrok. Het kasteel kwam weder in het bezit der Hollanders.

In 1350 was Hendrik van Heemskerk kastelijn op Muiden.

In 1356 belegerde Bisschop Jan van Arkel het kasteel en nam dit na een vierdaagschen aanval, stormenderhand in, waarbij het verwoesten en verbranden der stad Muiden niet vergeten werden.

Nu ligt het voor de hand, de 14de-eeuwsche verbouwing van het kapelgebouw en het aanbrengen der kruisvensters op rekening te brengen van de herstellingen, uitgevoerd tengevolge van de beschadiging, welke het kasteel bij deze bestorming verkregen heeft. Misschien werd een der vertrekken nu tot huiskapel verbouwd. De

kapel, indien zij vroeger ontbrak, was op het Slot thans zeker noodig ten gerieve van den Bisschop bij zijn tijdelijke bezoeken, zelfs al neemt men aan dat de kastelijn en de gewone bezetting de godsdienstoefeningen regelmatig in de nabijgelegen parochiekerk van Muiden bezochten. De hardhandigheid, waarmede Jan van Arkel het kasteel en de stad Muiden aanpakte, toont ook wel aan dat Utrechts Bisschop ditmaal bijzonder op het bezit gesteld was en niet voornemens weer spoedig afstand van Muiden te doen.

Het bezit van het Muiderkasteel schijnt Bisschop Jan aanleiding te hebben gegeven het plan daarvan ook nog elders toe te passen. Het kasteel Ammerzode, van de van Arkels afkomstig, vertoont in grondplan veel gelijkenis met dat te Muiden; het heeft ook gelijk hooge torens en voor alle vensters hetzelfde kruisvormtype; zoodat vermoed mag worden, dat deze 14de-eeuwsche copie van het Muiderkasteel door Jan van Arkel gebouwd werd.

Na de 14de eeuw kwam het kasteel te Muiden weder en blijvend in het bezit van Holland.

J. W. H. BERDEN,
Architect, Amsterdam.

Alkmaar

Het Bestuur der Vereeniging »Alcmaria'', thans gesteund door Bestuurderen van het stedelijk Museum en den adjunct-Archivaris der Gemeente, wendt wederom pogingen aan tot het bijeenbrengen van de noodige gelden tot herstelling van den ouden en belangwekkenden gevel van het huisje in de Pieters-sstraat te Alkmaar (zie Bulletin II bl. 98) en doet bij advertentie en door middel eener intekeningslijst nogmaals een beroep op allen die belang stellen in het behoud van dit interessante gebouw.

Tot nu toe is f 520.— bijeengebracht, waaronder ruim f 200.— door niet-ingezetenen.

Het plan van den te herstellen gevel, waartoe Jhr. Mr. V. de Stuers bereidwillig zijne voorlichting verleend heeft, ligt ter bezichtiging bij verschillende boekverkoopers; de beelden van den Roomsch-Koning graaf Willem II en van graaf Floris V zullen dien gevel versieren.

Kan het benoodigde bedrag niet gevonden worden, dan is een der oudste huizen van Alkmaar ten doode opgeschreven.

VAN DER FEEN DE LILLE.

Muurschildering aan de buitenzijde der Sint Joriskerk te Amersfoort.

Na het afbreken, ingevolge het besluit van den Gemeenteraad van Amersfoort van 23 Mei 1901, van het zoogenaamde Kleppermanshuisje, een nachtwachtlokaaltje dat tegen het koor der Sint Joriskerk, aldaar, was aangebouwd, werd aan de buitenzijde van het Zuid-Oostelijk vak en de daaraan rakende zijkanten van de twee begrenzende steunmuren, van de half achthoekige koorafsluiting dezer georiënteerde kerk, op 9 Juli l.l. eene muurschildering *a secco* ontdekt, die uit een oudheidkundig oogpunt van meer dan gewone betekenis is.

Deze muurschildering *a tempera*, dat is eene muurschildering, die niet in de natte kalk geschilderd is (fresco) en waarvan het bindmiddel niet uit olie of terpentijn, maar uit eiwit, lijn, etc. bestaat, heeft eene hoogte van $2,14\frac{1}{2}$ Meter en reikt aan de bovenzijde tot vlak aan de Gothische zandsteen waterlijst onder de vensters; de benedengrens wordt gevormd door eenen 24 cM. breeden zwarten band, die op eene hoogte van $65\frac{1}{2}$ cM. boven de plint geschilderd staat, welke laatste zich tot op 1,15 Meter boven de straat verheft. Aan de zijkanten is dit $3,28\frac{1}{2}$ Meter breede schilderwerk ingesloten door twee contreforten, waarvan de aan de binnenzijde beschilderde zijkanten 1,38 Meter breed zijn. Bovenvermelde horizontale band loopt op deze zijkanten door en gaat daarna, 20 cM. breed zijnde, langs den buitenhoek van de beeren omhoog, loopt vervolgens bij 't contrefort onder langs de waterlijst of cordonband en omlijstte mogelijk op deze wijze het geheele tableau, het middenstuk met de twee zijstukken; ik zeg met opzet *mogelijk*, omdat op het middenstuk deze bovenband nu niet meer is terug te vinden.

Het middentaferaal bleek bij de verdere blootlegging op 17 Juli door den Heer Jan Kalf, assistent bij het Nederlandsch Museum te Amsterdam, en ondergeteekende eene combinatie te vertoonen van de 5de en 6de statie van den Kruisweg, waarvan door den Heer A. Mulder, architect te 's Gravenhage, op den 22sten en 23sten Juli eene calque werd gemaakt.

Dit goedgeteekende taferaal laat zich als volgt beschrijven:

Rechts ligt op hare knieën de H. Veronica, Christus den zweetdoek toercikende, gekleed in een wit onderkleed met een scharlakenrooden doek of mantel, zwarte nauwsluitende mouwen met gele omslagen aan de polsen en eene soort lichtbruin getinte poffen of lubben aan de ellebogen; in het midden, de het kruis torsende en bijna daaronder bezwijkende Christus, gekleed in een wit gewaad; links Simon van Cyrene, het kruis mede helpende dragen, met hel roode hozen en blauw overkleed met roode opslagen aan de polsen. Vlak boven Jezus en Veronica treden een paar Romeinsche krijger-

koppen eenigszins op den voorgrond en ontwaart men, op het zich boven hen uitspreidend verschiet, een heirleger van lansen en vlaggen, o. a. ook eene klaoen en eene ladder, van de naar Golgotha optrekkende Romeinsche soldaten. — Een met een helm gedeekte, gebaarde Romeinsche krijger, die zich over den Heiland heenbuigt, draagt een bepaald, niet eens vroeg Renaissance-type en zoowel hierdoor als door eenige andere gegevens doet zich het geheele werk kennen, als eene kunstuiting uit het midden der 16de eeuw.

Hoewel het ongeveer horizontaal liggend kruis bijna geheel is terug te vinden, is 't bovengedeelte van de beeltenis van Christus bijkans totaal verdwenen en is op de plaats, waar het hoofd geschilderd stond, de couche verf met de zich daarachter bevindende kalklaag blijkbaar expresselijk tot op de steenen van den muur toe weggekap. Evenzoo zijn ook de hoofden van Veronica en Simon van Cyrene niet meer terug te vinden.

Het schijnt dat ter beschutting tegen weer en wind, dit schilderwerk oorspronkelijk met eene laag hars of vernis bedekt was, daar nog op verscheiden plaatsen sporen van eene dergelijke stof aanwezig zijn. — Goed tegen het weer schijnt deze zelfstandigheid echter niet bestand geweest te zijn, daar ongeveer te halve hoogte van het tafereel, verticale breede bruine strepen van een dergelijke soort stof naar beneden loopen, die tot op de plint van het kerkgebouw reiken. — Beneden de bovengenoemde horizontale zwarte lijst van de muurschildering zijn de lijnen van zulk een gelijke dikte en loopen zoo nauw evenwijdig, dat men ze voor een ornament zou aanzien. — Wellicht zijn ze door het langs den muur aflopend regenwater ontstaan, dat vernis en vuil heeft opgelost en vervolgens weder afgezet en zodoende iets heeft achtergelaten dat op een uit afhangende bruine koorden samengesteld ornament gelijk.

't Is ook mogelijk, dat ten tijde der beeldstormerij, er is in deze kerk driemaal gebeeldstormd, den 23sten April 1579, den 9^{den} Juni 1579 en den 8sten Maart 1580, voor deze muurschildering een vuur van kerkmeubelen als beelden, altaren, etc. is gestookt en dat de hitte van dit auto-da-fé het vernis gedeeltelijk heeft doen afdruipeu.

De schildering op de binnenzijde van het rechter contrefort is nog veel meer gehavend dan de vorige en zeer vaag van lijnen; desniettemin is daarop nog te ontwaren de beeltenis van den, met kruiselings over elkaar geslagen beenen, gezeten Christus, dien men eene doornenkroon op het hoofd heeft gedrukt. — De doornenkroon is nog zeer duidelijk zichtbaar, maar het hoofd zelf was, evenals bij het vorige tafereel, zoo goed als geheel weggekrabd. — Het corpus mist alle lijnen en is slechts aan de vleeschkleur te herkennen, terwijl de doek om de heupen zich nog even laat identificeren. — De beenen zijn iets gemakkelijker aan te wijzen en de

voeten steken, wat ongeschondenheid betreft, zeer gunstig af bij het overige lichaam. — Rechts van den Christus ziet men de dubbelsteen, waarmede door de krijgsknechten om zijn mantel werd geworpen en op den grond een rond bakje, meer achterwaarts in 't verkort het op den bodem liggend lijdenskruis.

Het linker contrefort droeg rechts bovenaan nog maar sporen van schilderwerk.

Het belangwekkende van deze muurschildering *a tempera* bestaat hoofdzakelijk daarin, dat deze, slechts door eene waterlijst beschermd, is aangebracht op den buitenkant van den kerkmuur, hetgeen — voor zoover mij bekend is — nergens anders in Noord-Nederland wordt aangetroffen en daar dus een unicum zou vormen. — De mogelijkheid dat vroeger op deze plaats een kapel of zoo iets tegen de kerk gestaan zou hebben en 't dus oorspronkelijk eene schildering op een binnenmuur was, wordt zoowel door de historische gegevens als door de resultaten bij 't onderzoek in loco uitgesloten.

Het hierboven genoemde nachtwachtlokaaltje, dat architectonisch geheel geen waarde had, was gebouwd op een stukje grond, dat vroeger een gedeelte van een kerkhof uitmaakte en later tot ingang van een steegje diende, dat langs den buitenkant van het koor achter de thans nog bestaande huizen naar den hoofdingang van de kerk liep.

De op 12 December 1586 gedateerde geboorteacte van dit gebouwtje luidt als volgt:

»Resolveerden de Regeerders [van Amerfoort], dat men sal laten maken een huysken by Sint-Joris-kerk voor den toecomenden excysmeester en importmeester, die daer sal blyeven te sitten en syn boeckhouden en om te ontfangen syn geld».

Amersfoort, Juli 1901.

W. CROOCKEWIT W.Az.

O. L. V.- of Groote Kerk te Dordrecht.

Door de Commissie voor de restauratie der Grootekerk te Dordrecht, is de volgende circulaire verspreid:

De O. L. V.- of Grootekerk te Dordrecht, volgens de kroniek van Pieter Michielsz († 1228) in het einde der 11de eeuw gebouwd, in de 12de en 13de eeuw vergroot, door den hevigen brand van 1457 grootendeels verwoest en in de jaren 1457—1471 herbouwd, staat onder de laat-gothische kerken in ons vaderland bekend als een der fraaiste en merkwaardigste bouwwerken. Koorhek en preekstoel, die het kerkgebouw bevat, worden met eere genoemd; de heerlijk schoone koorbanken worden gerekend tot het beste voorbeeld van houtsnijwerk uit het begin der renaissance.

Niettegenstaande de belangrijke geldelijke offers door kerkelijke en burgerlijke gemeente gebracht tot instandhouding van dit gebouw, verkeert het door vele onoordeelkundige herstellingen, vooral uit de 17de en 18de eeuw in een toestand, die bij ieder, die hetzij uit een godsdienstig, hetzij uit een bouwkundig oogpunt, belang in het gebouw stelt, den wensch moet doen opkomen, dat het spoedig door

Fig. 1.

een oordeelkundige restauratie weder moge opbloeien tot den ouden luister.

Zooals het gebouw daar staat, uitwendig in vele opzichten verknoeid, inwendig voor de toonendste deelen verborgen achter een laag kalk, is het te vergelijken met een boom in den winter, waarvan slechts de dorre takken herinneren aan het heerlijke loover, dat de komende lente doet uitbotten.

Ook hier echter kan volle bekoring van den bloei weder terugkeeren, als de milde belangstelling van verschillende zijden de middelen verschaft.

Fig. 2.

Uit de kerkelijke fondsen kunnen de kosten van restauratie niet geput worden.

Maar het geldt hier dan ook niet alleen een kerkelijk belang. De O. L. V.- of Grootkerk is niet slechts te beschouwen als de plaats des gebeds van één kerkgenootschap, doch als een stedelijk monu-

ment van den godsdienstzin van vroegere geslachten, als een historisch gebouw, waar de edelste burgers samenkwamen, waar gilden en broederschappen zich vereenigden, waaraan tal van historische herinneringen ten innigste verbonden zijn, waar leden van de beroemdste geslachten hunne laatste rustplaats vonden. Het is een monument van bouwkunst, door de kundige handen van den bouwmeester opgebouwd en bekostigd uit de gaven van alle burgers, niet slechts voor de stichters, maar als een blijvend monument voor het nageslacht.

Het behoud van een dergelijk monument is een daad van *algemeen* belang.

Het meest in aanmerking voor eene restauratie komen het koor met het aangebouwd O. L. Vrouwenkoor en de transepten.

De belangrijkste in dit gedeelte aan te brengen verbeteringen bestaan in:

- de vernieuwing en uitbreiding van sommige deelen der fundeering;
- het in het lood zetten van enkele muren en pijlers, speciaal van den noorder sluitmuur van het transept;
- het uitbreken van alle scheuren en het aanmetselen daarvan;
- het blootmaken van den zuiveren bewerkten natuursteen aan pijlers, bogen, enz.;

- het vernieuwen van de daken boven de kapellenkrans van het koor en van de goten;

- het zooveel noodig uitnemen der vensters en het weder daarin plaatsen van steenstijlen en traceeringen en het verlagen van de vensters in het O. L. Vrouwenkoor tot de oude afmetingen;

- het herstellen der gedichte vensters in het koor en transept;

- het vernieuwen der onderdorpels van de vensters, waar deze hun zuiver profiel hebben verloren;

- het herstellen der gootlijsten, pinakels en hogels op de gevellijst en de afdekkingen der contreforten;

- het uitbreken en weder slaan der luchtbogen en het herstellen der verdwenen luchtbogen.

De kosten van een en ander zijn bij benadering begroot op *f* 80.000, te verdeelen over 8 jaren. Jaarlijks zou dus *f* 10.000 noodig zijn.

De Commissie tot Restauratie heeft zich reeds tot verschillende instellingen gewend om fondsen voor het grootsche doel bijeen te brengen. Reeds is door H. H. Kerkvoogden een subsidie van *f* 2000 per jaar toegezegd en door den Gemeenteraad eene van *f* 1000, beide gedurende acht jaren. Ook op het Rijk, de Provincie en de Synode is een beroep gedaan, doch dit beroep zal eerst dan met succes bekroond worden, wanneer de Commissie tevens kan wijzen op de offervaardigheid van belangstellende particulieren.

Belangrijke offers worden nog vereischt. Daarom richt zij zich thans ook tot U met verzoek of een bijdrage in eens of een jaarlijksche bijdrage voor de restauratie te willen afzonderen. Zij doet dit met vertrouwen, omdat zij van oordeel is, dat de zaak Uwen steun ten volle verdient.

Zij hoopt dat wat door eendrachtige samenwerking in andere steden mogelijk bleek, ook in Dordrecht niet onmogelijk zal zijn en dat Dordrecht blijf zal geven bij het vertrouwen op de toekomst, ook belang te stellen in het behoud en herstel van dit heerlijke kunstwerk, waarschijnlijk de grootste gothische kerk in Nederland en ongetwijfeld een der belangrijkste.

Belangstellenden worden verwezen naar den Secretaris Mr. A. A. Moll te Dordrecht, Voorstraat No. 294, bij wien op aanvraag circulaire verkrijgbaar zijn en naar den Penningmeester, den Heer F. Stoop, Burgemeester de Raadt-Singel No. 27 aldaar, die gaarne toezeggingen van bijdragen zal inwachten.

Door de welwillendheid der Commissie waren wij in staat de bijgevoegde clichés van de kerk in dit bulletin af te drukken.

Woensdag 8 October l.l. hield de heer Mulder, rijksarchitect te 's Gravenhage, voor de Commissie eene lezing over de voorgenomen restauratie.

De tympan van Egmond.

Op bldz. 205 wordt het opschrift gegeven dat op dezen tympan voorkomt.

De laatste regel is foutief:

SVP. PLACANS. SIBI. REGEM.

Sup. placans is geen Latijn en heeft dus geen zin; ook heeft het vers te weinig voeten.

Als men den steen en de photographie goed bekijkt, zal men zien dat de P van SVP een verkortingsteeken heeft, en dat daarachter nog een V staat, ook met een verkortingsteeken.

De lezing is dus duidelijk:

SVPERVM. PLACANS. SIBI. REGEM.

VICTOR DE STUERS.

Ilpendam.

De monumentale kerk der Ned. Herv. gemeente te Ilpendam zal nu toch gelukkig niet gesloopt worden. Subsidiën worden gevraagd voor de restauratie.

De Commissaris der Koningin in Noord-Holland heeft bij een bezoek aan Ilpendam zijn invloed aangewend tot behoud van het gebouw.

N. R. Ct. 6 Sept. 1901, II^{de} blad.

Loevestein.

Naar aanleiding van de ondervonden belemmering der scheepvaart bestaat het plan het wrak van een bij Loevestein gezonken vaartuig met dynamiet te doen springen. De genie heeft echter volgens de N. R. Ct. hiertegen bezwaar gemaakt, wegens het gevaar, dat het slot Loevestein door de ontploffing zoude kunnen beschadigd worden.

Volgens van bevoegde zijde verkregen inlichtingen bestaat er geen gevaar, daar de springladingen te klein zijn om aan het slot te kunnen schaden.

Oudewater.

Kort geleden berichtten de couranten, dat het bekende huis van Arminius in het aan schilderachtige oude gevels nog zoo rijke Oudewater ten ondergang was opgeschreven. Wij wendden ons om inlichtingen tot den burgemeester van Oudewater, waarop wij tot ons genoegen het volgend schrijven mochten ontvangen:

»Al dadelijk begin ik met U gerust te stellen; het oude huis van van Arminius wordt behouden en men is met de restauratie reeds bezig.

Toen het mij bekend werd dat de nieuwe eigenaar voornemens was den ouden gevel aftebreken, althans gedeeltelijk, en welke zijne plannen waren voor den nieuwen opbouw, heb ik hem daarover onderhouden, hem zijn voorgenomen vandalisme onder het oog gebracht, en hem opmerkzaam gemaakt op het wanstaltige van zijn voorgenomen herbouw, waardoor hij het leelijkste huis in de gemeente zoude krijgen; het bleek mij dat hij reeds eenige voorwerpen voor zijn herbouw in de maak had, zoodat er weinig lust bestond om daarin verandering te brengen; ik verzocht hem toen om met de afbraak niet te beginnen (de steiger stond er reeds voor) vóór dat ik aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, waartoe ik verplicht was, kennis had gegeven van de voorgenomen afbraak en daaromtrent nader bericht afte-

wachten, terwijl het mij voorkwam dat hij, bij eenige tegemoetkoming in de kosten, misschien wel tot wijziging zijner plannen zoude zijn over te halen. Hij stemde daarin toe, en tengevolge van onderhandelingen is het door bemiddeling van den Heer de Stuers mogen gelukken den gevel te behouden. Van die onderhandelingen zelf is mij echter niets bekend, maar het feit dat men met de restauratie is begonnen, doet mij veronderstellen, dat de zaak, naar wederzijdsch genoegen, in het reine is gebracht.

Gaarne brengen wij een woord van hulde aan den Heer Haentjens Dekker voor zijne met succes bekroonde pogingen tot behoud van dezen belangrijken gevel. Mocht elke gemeente zoo gelukkig zijn een kunstvriend als de Heer H. D. aan haar hoofd te zien gesteld.

De kerk te Rijsburg.

Onder de vriendelijke dorpskerkjes in den omtrek van Leiden is dat van Rijsburg een der belangrijkste. In 975 werd in dit dorp door Dirk II een parochiekerk gesticht, gewijd aan den H. Laurentius en in 1183 legde Petronella, weduwe van Floris den Vette, den grondslag voor de later zoo beroemde abdij. De abdijkerk werd in 1183 gewijd, doch brandde 13 dagen later af en werd eenige jaren daarna herbouwd. De parochiekerk werd in 1574 verwoest en ook de abdijkerk verkeerde in zeer bouwvalligen toestand, toen deze in 1579 aan de Hervormden werd afgestaan of in gebruik gegeven. Belangrijke verbouwingen bleken vereischt, waarvoor o. a. de afbraak van de Begijnenkerk te Noordwijk werd gebruikt. Later werd de kerk nog meermalen verbouwd, o. a. in 1612, 1660 en in 1782, zoodat nog slechts het onderstuk van den toren, drie kolommen en waarschijnlijk de muur van den eenigen zijbeuk, die uit reuzenmoppen in onregelmatig kruisverband is opgetrokken van den ouden bouw stammen.

Thans wordt ook dit gedeelte bedreigd, daar de gemeente in zielental is toegenomen en eene uitbreiding van het aantal zitplaatsen belangrijke verbouwing noodzakelijk maakt. Het oorspronkelijk plan van de verbouwing omvatte een groot gedeelte der kerk, waarbij ook de kolommen zouden vallen. Later werd echter door den architect den heer H. J. Jesse uit eigen beweging een gewijzigd plan ingediend, waardoor aan de bezwaren der oudheidkundigen gedeeltelijk werd tegemoet gekomen door de kolommen althans te behouden.

De kerk bevat zeer interessante grafsteenen van de abdisen uit de 15de en 16de eeuw, waaronder een van ongeveer 4.25 M.

lengte, waarschijnlijk de grootste zerk in Nederland. De afbeeldingen der abdissen op de zerken zijn nog vrij goed bewaard en door de afgelegen ligging van de kerk ontsnapten de daarop gebeitelde wapens aan de Fransche kunstbewerking. Van de zerken der vroeger in de abdijkerk begraven eerste Graven uit het Hollandsche Huis is nog die van Graaf Willem († 1223) en Aleyd († 1218) en een fragment van die van hun dochter Ada († 1258) in den muur ingemetseld ¹⁾. De kerk bezit verder een goedgesneden eiken preekstoel met koperen lezenaar en koorhek uit omstreeks 1660.

De bedreigde kolommen zijn, evenals het onderstuk van den toren van tufsteen. De ronde schachten rusten op geprofileerde basementen en gaan over in een teerling kapiteel, bekroond door een geprofileerden abacus. De schacht van de middelste der drie kolommen is omgeven door acht kleine schalken.

Door den Minister van B. Z. werd bezwaar gemaakt tegen het oorspronkelijk bouwplan, waarbij de kolommen werden opgeofferd, en werd op grond van beweerd eigendomsrecht van den Staat elke ingrijpende verandering zonder overleg met den Staat verboden. Door den Oudheidkundigen Bond en door het Kon. Oudheidkundig Genootschap werd bij de kerkvoogden op behoud der oudste gedeelten aangedrongen. De aanbesteding werd op het laatste oogenblik uitgesteld en aan den Minister werd bericht, dat men tot overleg bereid was. In hoeverre dit resultaat zal opleveren zal nader moeten blijken. Een ongunstig teeken acht ik het, dat toen de Rijks-architect, de heer Mulder, zich, na voorafgaande kennisgeving, bij de kerkvoogden aanmeldde om gezamenlijk te overleggen of er geen middel zoude bestaan om, met behoud der kolommen, aan de door den dienst geëischte vermeerdering van plaatsruimte te voldoen, deze alleen den predikant aantrof en de kerkvoogden door afwezigheid schitterden. Hieruit blijkt toch, dat of de kerkvoogden niet het minste belang stellen in pogingen tot overleg of dat zij door den predikant met opzet buiten deze bespreking gehouden zijn. Ook wijst de manier waarop Ds. van Druten door een reeks van ingezonden stukken in het Leidsch Dagblad het verband der kerk met de oude abdijkerk tracht te betwisten en het bouwkundig belang van de oudste gedeelten der kerk te verkleinen, niet op groote geneigdheid om ter wille van de fragmenten van oudere bouwwerken de eenmaal ontworpen bouwplannen te wijzigen.

J. C. OVERVOORDE.

¹⁾ Zie uitvoeriger hierover in het Leidsch Dagblad van 17 Augustus 11.

Utrecht.

Volgens de N. R. Ct. van 5 October 11 B is reeds begonnen met de omrastering van het terrein voor opslag der materialen en zal worden begonnen met de »ontmanteling» van den toren, door het wegnemen van de er in later tijd tegen aangemetselde kleine steenen.

De ontdekte muurschildering in de Ned. Herv. Kerk te Voorst.

Bij het uitvoeren van herstellingen in de kerk der Ned. Herv. Gemeente te Voorst in Augustus 1901, is tegen den westelijken muur van het noorderzieschip eene muurschildering gevonden die 1.40 M. hoog en 0.85 M. breed is.

De schildering stelt een bisschopsfiguur voor in vol ornaat, en is kennelijk een memorieschildering, ter nagedachtenis van zekeren Gerids in 1566 overleden, wiens naam onder het tafereel gezien wordt.

De figuur, met den mijter op het hoofd, houdt in de linkerhand den bisschopsstaf, terwijl de rechterhand zegenend is uitgestrekt.

Het onderkleed is door deze houding geheel zichtbaar, terwijl het bovenkleed hierdoor uitgespreid wordt.

De voorgestelde persoon staat op een voetstuk, waarvan het bovengedeelte een grijs vlak is met het opschrift: »Gerids 1566», terwijl het ondergedeelte een schild in cartouchevorm voorstelt, aan beide zijden door ornamenten omgeven. Op het schild is een kruis met vier nagelen afgebeeld.

De figuur van den bisschop is hoofdzakelijk in roodbruin geschilderd, de teekening daarvan zoowel als die van het wapenschild, alhoewel op meerdere plaatsen geschonden, verraden een zeer goeden stijl, en bewijzen dat een en ander door een bekwaam teekenaar en schilder werd uitgevoerd.

Wat dit schilderwerk voor de geschiedenis onzer kunst bijzonder belangrijk maakt, is dat het een jaartal draagt, zoodat de tijd er van met juistheid is bepaald.

Naar ik verneem zijn de heeren Kerkvoogden terruggekeerd op hun voornemen, om de muurschildering te doen bepleisteren, zoodat zij behouden blijft.

Mogen meerdere kerkbesturen, in wier kerken muurbeschilderingen gevonden worden, dit voorbeeld volgen.

's Gravenhage.

AD. MULDER.

Zutphen.

Met de restauratie der St Walburgskerk te Zutphen is men dit jaar weer een heel eind opgeschoten. Meer dan de helft nl. van den Noorder dwarsbeuk kwam gereed. Deze beuk is in 1492 tegen de kerk aangebouwd, gelijk ons nog een jaartal leert, dat van binnen op den frontmuur is geschilderd. De Zuider dwarsbeuk werd op gelijke wijze in 1499 tegen de kerk gezet.

De beide ramen in den west- en dat in den frontmuur van den Noorder beuk zijn geheel gereed en werden door Hawinkels uit Swalmen met in lood gevatte ruitjes voorzien. De conterforts tegen den westmuur werden mede geheel hersteld. Men is thans bezig met dat aan de noordoostzijde van den beuk. Is dit voltooid, dan wordt er dit jaar niet meer aan de buitenrestauratie gewerkt. De conterforts van den Noorder dwarsbeuk bestaan uit een hoogen sokkel (met een plint, en eene afdekkingslijst ter hoogte van den onderdorpel der ramen) en het opgaande muurwerk, waarin te halver hoogte eene waterlijst is aangebracht, welke het muurwerk in twee ongeveer gelijke deelen verdeelt. Het bovenste bevat twee overhoeks geplaatste nissen, waarin weleer heiligenbeelden gestaan hebben. Het geheel lost zich op in eene fiaal met hogels langs de zijden en eene kruisbloem op den top.

Elk conterfort is afgedekt met een steen, welke volgens de gootlijst geprofileerd is. Op dezen deksteen staat een pinakel ter opsluiting van de uit bergsteen gehouwen balustrade.

(N. R. Ct.)

Een nieuwe muurschildering.

De Heer K. O. Meinsma, archivaris van de St. Walburgskerk te Zutphen, schrijft aan de Z. C.:

Dezer dagen werd uit een der koorkapellen aan de St. Walburgskerk een verwulfd stovenhok weggebroken. Al spoedig bemerkte ik dat daarbij een merkwaardige muurbeschildering aan den dag zou komen, want op een toevallig blootgekomen fragment ontdekte ik het jaartal 1405.

Nadat de deelen van 't gewelf voorzichtig waren verwijderd, kon ik hedenmorgen 't geheel bloot leggen, en toen bleek mij, dat wij hier met eene schildering te doen hebben, die tot de merkwaardigste behoort welke ik tot nog toe gevonden heb. Alles wat er mede gebeurd is in aanmerking genomen, is 't stuk vrij goed geconserveerd. Het is ongeveer 2 M. breed en $\frac{3}{4}$ M. hoog. 't Onderste

gedeelte is door 't inkasten van 't gewelf vernield. In 't midden van 't tafereel staat Moeder Maria »in de zon» met het kindeke Jezus — waarvan ook 't gelaat mooi bewaard is — op den arm. Zij heeft een scepter in de hand en de kroon met twaalf sterren op 't hoofd, geheel volgens de Openb. v. Johannes. Aan haar rechterzijde staan twee heiligen, waarschijnlijk Katharina van Alexandrië, met boek en lans, en Antonius Eremita met zijn bedelaarsklokje. Aan haar linkerzijde een figuur, die — op den hoed afgaande — waarschijnlijk een kardinaal voorstelt. Deze heeft een kruis in de hand. Rechts van Maria is — hoewel vaag — nog een geknielde figuur te zien en een spreukband met 't opschrift: Sancta Virgo mater dei ora pro me. Aan de andere zijde een dergelijke spreukband met . . . miserere mei. Boven de hoofden drie grafschriften.

't Eerste is van 1405 en eindigt met »bit voor die siele». 't Tweede is van 1450 (?) en betreft een vicaris der kerk. 't Derde, van 1432, een kanunnik.

't Geheel, dat doet denken aan de miniaturen in oude getijdeboeken, geeft een goed bewijs van de hoogte waarop toenmaals reeds de kunst in ons vaderland stond.

N. R. Ct. 22 Aug.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

F. A. Hoefer, de kerk te Hattem. Arnhem, P. Gouda Quint, 1900.
 Uitgegeven door Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.

Voor hen, die niet geheel onbekend zijn met wat op oudheidkundig gebied in Nederland voorvalt, is het geen geheim, dat aan den heer Hoefer een groot deel toekomt van de eer, de belangrijke kerk te Hattem van den ondergang gered te hebben door de vele verbeteringen, die dit gebouw bij de restauratie in 1894 en 1895 onderging. Het bovengenoemde werk geeft weder een nieuw bewijs voor zijn liefde voor dit bouwwerk, want niet alleen getuigt het van een met toewijding bijeenbrengen van alle, zelfs de kleinste bijzonderheden, welke ook slechts maar in het verwijderdst verband tot de kerk te brengen zijn, maar zelfs danken wij, volgens het laatste verslag van Gelre, aan den financieelen steun van den schrij-

ver de onbekrompen wijze, waarop in dit boek de tekst door illustraties is toegelicht.

Het zoude dus ondankbaar zijn dit werk anders dan met de meeste welwillendheid te beoordeelen.

Het lijvig boekdeel, van 405 bladzijden tekst en 187 bladzijden bijlagen, bevat tal van belangrijke gegevens, die met zorg zijn bijeengebracht uit het Hattensch archief, dat voor den schrijver geen geheimen kent, het Rijksarchief te Arnhem en tal van gedrukte werken, waarvan de opneming der titels alleen zes bladzijden vult. Of hierbij echter geen werken voorkomen van zoo algemeenen aard, dat de vermelding overbodig te noemen is en of het werk niet zoude winnen door beperking van het groot aantal noten tot die, waarin werkelijk iets merkwaardigs staat, willen wij thans verder terzijde laten. De schrijver heeft blijkbaar alles willen geven wat hij kon, al verviel hij hierdoor meermalen in ongewenschte uitweidingen, die onwillekeurig herinneren aan de dikwijls ongewilde geleerdhoenerij van sommige academische proefschriften. De rijke stof heeft hier den schrijver overweldigd en de wensch om toch het gevondene tot zijn recht te doen komen heeft hem de wijze les van een der eerste historieschrijvers doen vergeten, dat ook hier zelfbeperking een eerste plicht is. Door zijn inleven in de Hattensche bijzonderheden heeft hij de grens tusschen meer en minder belangrijk wel eens uit het oog verloren, getuige de 22 bladzijden lange beschrijving der zerken, het 86 bladzijden lange haast niet te doorworstelen onbelangrijke hoofdstuk over het tijdperk na de Hervorming en het uitweiden over de ambachts- en schuttersgilden, waarvan de geschiedenis te Hattem geen nieuwe gezichtspunten opent, en die slechts in verwijderd verband staan tot de kerk. Niet de inrichting zelf, maar het algemeen kerkelijk leven dier tijden vormde hier den band tot de kerk.

Het te veel zouden wij hier desnoods zonder protest aanvaarden bij het vele goede en belangrijke in dit werk geboden, wanneer hierdoor niet het overzicht werd belemmerd, waartoe ook bijdraagt de vreemde plaatsing van »de kerk als gebouw» tusschen de twee hoofdstukken gewijd aan de geschiedenis van vóór en van na de Hervorming. Waarom hier niet streng gescheiden tusschen de behandeling van de kerk met de daarin voorhanden kunstschaten en die van het kerkelijk leven in Hattem?

Alleen het eerste gedeelte kan hier in dit tijdschrift nadere bespreking vinden.

Uit de tal van gegevens stippen wij aan dat de tegenwoordige kerk uit het eind der 14de eeuw dateert, doch het hoofdkoor en de Annakapel aan de zuidzijde stammen van na den brand in 1427.

De kerkbouw van het oudste gedeelte wordt besloten met de

koorwijding van 1407, de latere door de wijding van vijf kapellen in 1436 en 1504.

De gewelven zijn van lateren datum.

De kerk is dus deels vroeg-, deels laat-Gothisch. De muren zijn van baksteen opgetrokken.

Het onderstuk van den toren, 16 M. hoog, is van tufsteen uit de Romaansche periode, het bovenstuk (8 M.) is Gothisch uit het midden der 14de eeuw. De spits werd er in 1841 opgezet.

Onder den hoofdingang van den toren is een fraai kruisgewelf uit de 13de eeuw, waarvoor bij de restauratie te vergeefs op eenigen steun van de Gemeente werd aangedrongen. Met moeite verkregen twee belangstellenden verlof om dit op eigen kosten te doen herstellen.

Van groote belangstelling der burgerlijke gemeente, die wel in vroeger tijden van de toen ruimer vloeiende kerkelijke fondsen wist te profiteeren, blijkt dan ook weinig; zelfs werd een zeer interessant doopvont jarenlang als plantsoenversiering aan de baldadigheid der jeugd prijsgegeven.

Bij de restauratie bleek de toestand van het gebouw allerbedroevendst te zijn. Het regenwater liep vrij op de gewelven, scheurde de muren en vormde plassen in de zuidelijke kapel. De goten liepen over en loosden dan op de gewelven en het schilderachtig omhulsel van klimop bleek een Nessuskleed, daar het het metselwerk tot 2 M. diep verbrokkelde. Ramen, fundeeringen en spantwerk toonden belangrijk inwerken van het water en de gewelven waren beschadigd door het onoordeelkundig verbinden met de kap.

Al deze gebreken werden bij de restauratie zooveel mogelijk verbeterd onder de kundige leiding van Dr. P. J. H. Cuypers en J. Ph. J. Cuypers. De kosten bleven echter vrijwel binnen de raming van f 40.000, die slechts met f 1898.58 werd overschreden. Bij deze werken ontdekte men ook de interessante fresco's, waarvan echter een deel ten westen van den triumfboog en in de beide zijbeuken onder het witsel gelaten werd tot nieuwe fondsen het behandelen van ook deze gedeelten zouden mogelijk maken. De leiders gaven hier een verstandig blijk van zelfbeperking, hetwelk gunstig afsteekt bij de goed bedoelde doch allerverderfelijkste methode, die in een der Zeeuwsche stadjes werd toegepast, waar eene commissie jaarlijks een klein bedrag bijeenbracht om muurschilderingen te ontblooten, af te teekenen, en . . . over te witten. Bij de behandeling van de restauratie spijt het ons, dat de schrijver, die hieraan zoo'n belangrijk deel nam, juist hier vrij beknopt is. ¹⁾ Gaarne toch hadden wij

---

1) Dit spreekt te meer tegen de uitvoerige beschouwing aan de verklaring der symboliek gewijd, die naar Duitsch voorbeeld maar al te veel naar verklaring zoekt, waar de tijdgenoot zelf waarschijnlijk alleen door practische redenen werd geleid.

vernomen, wat met de nog gaaf aangetroffen stukken gootlijst geschied is. Zijn deze weer aangebracht of ook vervangen? Het laatste zouden wij betreuren, daar men ook voor latere geslachten de mogelijkheid moet laten, niet alleen om te zien wat nieuw is aangebracht, maar ook om na te gaan, in hoeverre dit met het oorspronkelijke overeenstemt. Ook had ik gaarne bij de vermelding, dat de fresco's uit de 14de tot de 16de eeuw zijn bijgewerkt, eenigszins nader zien aangeduid hoeverre die behandeling zich heeft uitgestrekt en of vóór dat hiertoe werd overgegaan, vertrouwbare afteekeningen van den ouden toestand zijn vervaardigd.

Bedenkelijk schijnt mij de plaatsing van vier nieuwe wapens op vier blinde schilden op de kraagsteen. Waar de schrijver hier meende deze »niet beter te kunnen vullen» geloof ik dat het nog veel wenschelijker ware geweest den ouden toestand te respecteeren en zich van elke poging tot aanvulling te onthouden.

De beschrijving van het meubilair der kerk levert vele gewaardeerde bijzonderheden. Deze en de interessante gegevens uit het hoofdstuk gewijd aan het tijdperk van overgang toonen weder hoe ook de kleinere archieven, mits goed bewerkt, tal van bijdragen van algemeen belang kunnen verschaffen. Het is dan ook meer dan gewenscht dat hieraan meer zorg worde besteed en gaarne zouden wij aan tal van kleinere gemeenten een archivaris toewenschen als den heer Hoefer, die niet alleen het archief voor onderzoek toegankelijk maakt, maar ook door ijverige studie voor het belangrijkste in ruimen kring de belangstelling weet te wekken.

De bijlagen vormen bijna een oorkondenboek voor Hattem, waarbij ook uitvoerige uittreksels uit de rekeningen.

Het boek is versierd met 28 meerendeels goedgekozen en uitstekend uitgevoerde illustraties. Alleen komen mij de afbeeldingen van het wijdingskruis, dat nog in bijna alle oude kerken wordt aangetroffen en van den gedenksteen der restauratie vrij overbodig voor. Ook schijnt mij het reproduceeren van een aquarel van Bosboom hier niet aanbevelenswaardig, daar dit, hoe hoog ook als kunstwerk, op juiste weergave van de kerk geen aanspraak kan maken. Het is jammer dat, waar wellicht om technische redenen de illustraties niet tegenover den bijbehorenden tekst konden geplaatst worden, er althans geen kort onderschrift onder is gezet met verwijzing naar den tekst.

Het werk wordt besloten door een uitvoerig register, dat het naslaan zeer vergemakkelijkt.

Bij de enkele opmerkingen, die wij ons veroorloofden, eindigen wij gaarne met een warm woord van dank aan den schrijver voor zijn van nauwgezette studie getuigend werk, dat niet slechts een standaardwerk is voor de plaatselijke geschiedenis van Hattem, maar

ook een belangrijke bijdrage voor de studie van de Nederlandsche oudheidkunde.

J. C. OVERVOORDE.

Neêrlands verleden uit steen en beeld. Gedenkteeken en grafgestichten uit den vroegeren en lateren tijd. Bijeenverzameld en uitgegeven door *R. P. van den Bosch*. Schiedam, H. A. M. Roelants, 1901. 8°.

Het was een goed denkbeeld van wijlen den heer R. P. van den Bosch, om de talloze geschiedkundige hulpbronnen, die op gedenkteeken en »grafgestichten» verspreid zijn, in een corpus te vereenigen. In de eerste plaats zijn de beoefenaars der familie-geschiedenis door zulk een onderneming gebaat; het ligt echter minder op het terrein van dit Bulletin om uit dat oogpunt deze uitgave te bespreken. Maar ook de kunsthistorici, in het bijzonder die der beeldhouwkunst, kunnen er een groot voordeel uit trekken, wat al blijkt uit den eenigszins zonderling gekozen titel »Neerlands verleden uit steen en beeld.»

Uit de inleiding blijkt, dat het voornamelijk grafmonumenten zijn geweest, die de bouwstoffen hebben geleverd. Wanneer werkelijk daarvan een volledig en betrouwbaar register ware gegeven, dan zou het werk reeds een onschatbare bron zijn voor nasporingen van allerlei aard. Jammer acht ik het daarom, dat de schrijver zich niet hiertoe beperkt heeft. Ook ruïnes als van Brederode, Matenesse, Teylingen, enz. waren voor hem gedenkteeken van hetzelfde belang. Daardoor heeft hij a priori op zijn werk den stempel van onvolledigheid gedrukt, want een dergelijke inventarisatie kan niet het werk van één man zijn.

Na een zeer bonte inleiding, waarin de schrijver het zelfs noodig vond te herinneren niet alleen aan de pyramides van Egypte, maar zelfs aan de begrafenissen van Abraham en Sara, komen dan in het eerste hoofdstuk de »Gedenkteeken uit de oudste tijden» aan de beurt, te beginnen met de Nehalennia-steen van Domburg, en daarna het Huis te Britten, de ruïnes Teylingen, Merwede, Brederode, Matenesse en het Forum Hadriani, op zeer ongelijksoortige wijze opgehelderd, deels door verzen in extenso van den 18de-eeuwschen dichter Jacob Speex, door een opsomming der vermaardste leden van het geslacht Brederode en het Forum Hadriani zelfs door een uitvoerigen inventaris van de koop- en hypotheekbrieven van de hofstede van Arentsburch!

Nadat deze gedenkteecken een afzonderlijke behandeling zijn waardig gekeurd, volgen provinciegewijs de overige »Gedenkteecken en Gedenksteen in Nederland».

Vreemd is het, dat Overijsel het met ruim één bladz. moet afdoen, terwijl aan Friesland 25 bladz. gegund zijn. Is te Deventer bv. geen ander gedenkteecken dan het graf van Bisschop Radboud, overleden in 917? Jammer dat hier geen afbeelding bijgevoegd is; deze zou met de uiterste belangstelling begroet zijn!

Hieruit spreekt een groot gebrek aan methode. Dit en een hinderlijke oppervlakkigheid zijn wel de beide groote fouten die het werk aankleven.

Doesburg bv. wordt aangemerkt als de »grafplaats» van Mercator. Men mag toch waarlijk wel verlangen, dat het Geldersche Doesburg en het Duitsche Duisburg uit elkander gehouden worden.

Van overdrijving is de schrijver zeker niet vrij te pleiten, wanneer hij het grafmonument van Prins Willem I te Delft »wellicht het schoonste der wereld» noemt, evenals ook de St. Janskerk te 's Hertogenbosch »een der schoonste kerken uit de middel-euwen» is.

En is het nog met de kritiek in overeenstemming te brengen te Koudekerk te herinneren aan de plek waar Rembrandt »eens in vaders molen te schilderen zat»?

Te Breda wordt genoemd het praalgraf van Hendrik van Nassau, dat er niet is, en wordt een vermoeden uitgesproken omtrent een grafsteen van den priester van Gaelen, terwijl de hier bedoelde koperen grafplaat reeds in 1877 door Colinet en de Vries afgebeeld is.

Na het binnenland volgt het buitenland. Voorzoover hier grafmonumenten en gedenksteen van Nederlanders opgesomd worden, kan dit slechts toegejuicht worden, maar waartoe bv. de mededeeling, dat in de kerk te Grevelingen een grafmonument is van Claude Berbier de Metz, en waartoe zelfs een ruime plaats afgestaan aan een beschrijving van de Romeinsche grafsteen in het museum te Wiesbaden?

Het leeuwendeel is in deze afdeeling echter geleverd door wat onze vroegere en tegenwoordige koloniën bevatten. Hier vooral zal menig genealoog met bevredigend resultaat het werk van den heer van den Bosch raadplegen.

Toch blijf ik het betreuren dat ons eigen land niet wat consciëntieuser behandeld is.

Geen spoor er van, dat bestaande collecties van aanteekeningen en afbeeldingen van grafsteen geraadpleegd zijn, zooals er zich bv. in het Friesch Genootschap te Leeuwarden, in het Zeeuwsch Genoot-

schap te Middelburg, in het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam en in de Bibliotheek van het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevinden.

En nu spreek ik nog niet eens van afzonderlijke grafmonumenten, die overgeslagen zijn. Hierin waren natuurlijk omissies niet te vermijden. Maar niet gemist hadden toch mogen worden zulke uiterst merkwaardige grafsteenen als van Jan Harnasmaker in de St. Eusebiuskerk te Arnhem (vermeld in mijn *Iconographia Batava*), de verschillende grafsteenen in de kerk van het Minderbroederklooster (thans Rijksarchief) te Maastricht, het grafmonumentje van Margaretha van Auweningen in de St. Jan te 's Hertogenbosch (reeds afgebeeld in *De Oude Tijd*, I p. 145) de grafsteen van ridder Jan van Oostende in de kerk te Goes, en die van Mr. Claes Hillebrandsz in de Nieuwe Kerk te Amsterdam (afgebeeld in *Oud-Holland*, XI p. 74).

Niettegenstaande de vele lacunes die gemakkelijk te vermijden waren geweest, niettegenstaande den ontzaglijken ballast die gevoegelijk weggelaten had kunnen worden en niettegenstaande het volslagen gebrek aan een gevolgde methode en van historische kritiek, meen ik toch de bespreking van deze uitgave met een woord van dank te mogen eindigen, want wegens het zeer uitvoerige register, waarvan ik de nauwkeurigheid gaarne zonder contrôle wil aannemen, zal op menige vraag, vooral van genealogischen aard, een antwoord gevonden kunnen worden. En wanneer men maar éénmaal een boek met vrucht geraadpleegd heeft, is men geneigd vele gebreken over het hoofd te zien.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Atlas van Stolk. *Katalogus der historie-, spot- en zinneprenten* betreffende de geschiedenis van Nederland, verzameld door A. van Stolk Cz., gerangschikt en beschreven door G. van Rijn. Vijfde deel. Amsterdam, Frederik Muller & Co. 1901. 8°.

Reeds vijf deelen van dezen reuzenarbeid zijn verschenen en nog niet is er melding van gemaakt in dit Bulletin. Waar ons nu een deel hiervan met dat doel toegezonden is, wil ik niet dit laatste alleen aan een beschouwing onderwerpen, maar zal liever de indrukken weergeven die ik vroeger reeds heb opgedaan bij het zien ook van de andere deelen.

Toen de heer G. van Rijn in 1895 zich aangordde om den

»Atlas van Stolk» te beschrijven, aanvaardde hij een tegelijk dankbare en ondankbare taak. Een dankbare taak, omdat hij wist dat het beschrijven van een verzameling als die hij onder zijn beheer had, hem nevens tallooze uren van ingespannen arbeid vele oogeblikken zou opleveren van groot genot. Hij toch kende de verzameling, die wijlen de heer Abraham van Stolk met buitengewonen ijver en geldelijke offers gedurende meer dan een halve eeuw had bijeengebracht, en hij wist welke schatten daarin geborgen waren, niet alleen schatten om hun onmiddellijke geldswaarde, maar nog meer om de wetenschappelijke waarde, die echter eerst gevoeld kon worden wanneer zij door deskundige en consciencieuse hand werd gelicht.

En dit is den heer van Rijn volkomen toevertrouwd. Voeg daarbij nog een werkkraft die aan het ongeloofelijke grenst, en het raadsel is opgelost, dat in zeven jaar tijds reeds een vijftal zware 8vo-banden voor ons liggen, die een materiaal bevatten, dat geen historicus meer voorbij mag zien.

Veel meer nog dan het werk van Muller zal voortaan het werk van van Rijn datgene worden waarnaar ieder grijpt die met Nederlandsche historieprenten te maken heeft. Maar dit is ook de reden, waarom ik van Rijns werk tevens zoo ondankbaar genoemd heb. Want het zal nu wel nimmer meer gebeuren, dat een algemeene beschrijving van wat er van Nederlandsche historieprenten bestaat, ter hand genomen wordt. Muller heeft ook opgenomen wat hem toevallig van elders bekend was, van Rijns arbeid is beperkt tot den Atlas van Stolk, en al is die verzameling nu ook nog zoo uitgebreid en kostbaar, compleet is zij niet en kan zij ook niet zijn. Het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, van particuliere verzamelingen het eerst die van den heer van Gijn te Dordrecht, allerlei grootere en kleinere collecties van plaatselijken en bijzonderen aard hadden het materiaal kunnen leveren voor een werk dat met uitbundigen bijval begroet zou zijn, mits de heer van Rijn en niemand anders het samengesteld had.

Want over welke eigenschappen behoort een die zulk een werk onderneemt, te beschikken? Over grondige historische kennis, die hem tal van raadselachtige prenten doet begrijpen, over een volharding die het mogelijk maakt aan duizenden en nog eens duizenden prenten, dikwijls van zeer twijfelachtige kunstwaarde, steeds dezelfde aandacht te wijden, en ten derde over een nauwgezetheid, die geen punt op een i over het hoofd doet zien.

Welnu, over al deze eigenschappen beschikt de heer van Rijn. De bewijzen liggen in de nu reeds verschenen deelen voor het grijpen.

Het zou ongepast wezen, aanmerking te maken op den omvang

die zijn wijze van werken tot noodzakelijk gevolg gehad heeft. Waar Muller 45 bladz. nodig gehad heeft om het »Lusthof van Momus» te beschrijven, had van Rijn er 123 nodig, waar Muller in 29 bladz. het »Groot Tafereel der Dwaasheid» uitgeplozen heeft, deed van Rijn dit in 268 bladz.

Dit zijn voorbeelden die onmiddellijk in het oog springen, maar de aandachtige gebruiker (*gelezen* zal het boek nooit worden, *gebruikt* onophoudelijk) zal op iedere bladz., bij ieder nummer, bemerken, dat van Rijn altijd Muller verbeterd, aangevuld en toegelicht heeft, voorzoover het hem ten dienste staand materiaal daarvoor de gelegenheid bood.

Waar het bij een werk als het onderhavige zoozeer op nauwkeurigheid aankomt, daar mag ik niet verzuimen den heer van Rijn na te zeggen, dat in de collationneering der drukproeven met de prenten de heer van Ommeren hem een rechterhand is.

In het laatst verschenen deel brengt de heer van Rijn het tot 1782. Waarschijnlijk zal er wel een geheel deel mede gemoeid zijn, om den onrustigen en aan spotprenten zoo vruchtbaren patriotten- en revolutietijd te behandelen. Ook voor den afval van België voorzie ik een lijvigen band.

En wanneer dat alles voltooid is, en de heer van Rijn dan een monument gesticht heeft voor den verzamelaar en den zoon, die diens tradities op zoo waardige wijze voortzet, en tevens voor zijn eigen kennis en werkkraft, laat hij dan opgaan en een supplement samenstellen uit de andere verzamelingen in binnen- en buitenland. Dan eerst zullen wij volkomen bevredigd zijn.

Amsterdam.

E. W. MOES.

A. J. Wauters, Le Musée de Bruxelles. Tableaux Anciens. Notice guide et catalogue. Bruxelles, 1900. 8°.

Het Museum te Brussel is een der leerzaamste voor onze oude schilderkunst. Komt men er om te genieten, dan zal men ongetwijfeld bevredigd worden door het vele fraaie en buitengewone dat het aanbiedt. Komt men er om zijn kennis van het werk der daarin vertegenwoordigde schilders te vermeerderen, dan zal men goed doen met zeer voorzichtig te zijn in het aannemen van hetgeen de catalogus, van hetgeen de naambordjes onder de stukken mededeelen. Ongetwijfeld zijn er een aantal echte, gedocumenteerde of gesigioneerde doeken, maar voor het overige heeft het er veel van alsof de samenstellers een aantal naambordjes genomen hebben en deze op goed geluk over het museum hebben uitgestrooid. Een enkelen keer kwam dan zoo'n naambordje op 't schilderij, waarbij

het behoorde, in de meeste gevallen was dit natuurlijk niet het geval en zoo is het raadzaam aan de toeschrijvingen niet al te groote waarde te hechten, maar met een kritisch oog toe te kijken of de toevalligerwijze toebedeelde namen passen met het beeld, dat wij ons van elders van de kunstenaars hebben gevormd.

Wij zullen bij onze kritische beschouwingen den catalogus van A. J. Wauters tot leiddraad nemen, niet omdat hij de beste, maar omdat hij de laatste en de eenige is, die thans in het museum verkocht wordt en het zijn nut kan hebben dit prulwerk eens nauwkeurig aan de kaak te stellen.

Als motto ook voor dezen catalogus zou men het woord van W. Bürger, Galerie d'Arenberg, blz. 7, over den Brusselschen catalogus van zijn tijd kunnen gebruiken: »ce catalogue est un phénomène de désordre et d'impéritie. Il trompe les artistes, il fait rire les connaisseurs, il décourage les étrangers.» Ook deze catalogus draagt in de eerste plaats het karakter van verregaande slordigheid. Er staan tal van fouten in, die ook zonder eenige vakkennis konden vermeden worden bij een nauwkeurig gebruik van de litteratuur, en van de oogen bij het bekijken der schilderijen. Als staaltjes van slordigheid geef ik hier het volgende lijstje, dat volstrekt niet op volledigheid aanspraak maakt:

1. Niet gemerkt van Aelst 1667 maar Guill^{mo} van Aelst 1667.
19. Lees Backhuysen, niet Backuysen.
26. Behalve de volle naam nog gemerkt met het jaartal 1659.
32. Zeker *niet* gemerkt Bergem, althans niet echt.
33. Voluit gemerkt op den kant van de bank op de eerste stoep rechts.
34. Niet gemerkt I B maar Hb.
40. Lees Schoenlank in plaats van Schoenlacz.
52. Rechts in het terrein voluit gemerkt.
69. Rechts beneden voluit gemerkt.
93. Rechts beneden voluit gemerkt en 1646 gedateerd.
141. Links van het midden gemerkt A. C.
142. Half rechts voluit gemerkt.
155. Rechts voluit gemerkt.
- Ad 205. David de Heem. In plaats van Musée de Dordrecht, lees Doornik (Tournay).
- Ad 206. Jan Davidsz de Heem. In pl. v. Jacques Marcellus, lees Jacques Marrellus.
206. Wordt medegedeeld dat dit schilderij 1665 gedateerd is, terwijl het onder 262 nog eens voorkomt, als zijnde in 1668 geschilderd. Dit laatste is juist. J. B. Lambrechts, geboren in 1680, zou er 20 à 30 jaar na 1668, d. w. z. op 8 à 18jarigen leeftijd een grisaille in geschilderd hebben!!

- Ad 232. Wordt verklaard dat J. Lingelbach een leerling van K. du Jardin, terwijl ad 267 wordt gezegd dat hij een leerling van Ph. Wouwerman was.
249. Is blijkens het opschrift niet het portret van Herman Danckerts van de Kolk, maar van Harman Dircksz van de Kolck.
251. Is met 't bekende monogram gemerkt en indien ik goed zie 1634 gedateerd.
267. Is met koeien van letters voluit gemerkt en 1652 of 1653 gedateerd.
315. Is gemerkt H. Mommers en niet Mommers.
316. Ik vraag: in welk opzicht attesteert het opschrift van dit portret de vriendschap tusschen Hub. Goltzius en A. Moro?
- 327, 328. Waarom stelt het eerstgenoemde stuk den IJssel en het tweede Dordrecht voor? Gewichtiger dan deze fantasiën ware de mededeeling geweest, dat beide schilderijen nachtstukken zijn.
331. Het toppunt van nonchalance: het schilderij is gemerkt Isaak van Nিকেle. De catalogus beweert Isaac van Nিকেle en noemt daarom den schilder Israel van Nিকেle.
341. Links voluit gemerkt A. v. Ostade 1663.
407. H. Saftleven, is niet gedateerd 1654, maar 1634, hetgeen voor hem, die de verschillende stijlperiodes van den schilder kent, reeds à priori blijkt.
442. Als pendant van 441: de verzoening van Jacob en Esau is het niet moeilijk te zien dat deze voorstelling »A la Fontaine» Esau voorstelt, die zijn eerstgeboorterecht verkoopt.

Verder valt het volgende op te merken:

No. 10. Christophe Amberger. Portret van een man. Zou de schrijver nooit gehoord hebben van het prachtwerk dat de heer von Marcuard te Florence eenige jaren geleden aan den schilder van dit portret, den »Schoenitz-meister" gewijd heeft ¹⁾. Het schijnt van niet, anders zou hij ook wel weten, dat de voorgestelde niet alleen »un homme» maar een lid der familie Holzhausen te Frankfort geweest is en het stuk niet langer aan Amberger toe schrijven.

Om te zien, dat No. 21 geen portret door Jan de Baen kan zijn, behoeft men slechts zeer oppervlakkig van de kostuumkunde op de hoogte te zijn. De voorgestelde persoon liet zich blijkbaar

1) F. von Marcuard, Das Bildnis des Hans von Schoenitz, München 1896, blz. 13, 20.

schilderen omstreeks den tijd toen Jan de Baen geboren werd. Welke kostumes daarentegen in diens tijd gedragen werden, kan men genoegzaam zien aan de late portretten van Nic. Maes in dit museum.

No. 27, 28 Portretten van Maximiliaan en Anna van Oostenrijk als kinderen, worden nog steeds toegeschreven aan Barth. Beham. Is het nog niet voldoende bekend dat zij het werk zijn van Jacob Seisenegger ? ¹⁾.

Wanneer de schrijver van de werken van M. Boelema de Stomme (No. 43) zegt dat zij hoogst zeldzaam »rarissimes» zijn en er een viertal optelt, had hij er nog bij kunnen voegen, dat er drie gemerkte in het Museum te Emden zijn en twee op de tentoonstelling te Dusseldorf waren uit de verzamelingen Dahl en Holz aldaar. Aan dit tiental kan thans als elfde nog een voluit gemerkt en 1644 gedateerd stuk toegevoegd worden, dat den 22sten Juni 1901 in openbare veiling te Londen verkocht werd. Ook in het museum te Agen bevindt zich een karakteristiek werk zijner hand.

No. 47. Mansportret van Ferd. Bol. Weer een zoo vreemde toeschrijving, dat ik er geen andere verklaring voor weet, dan dat een der uitgestrooide naambriefjes al fladderend op de lijst is blijven kleven.

No. 145. Cornelis Decker en A. v. Ostade, de rust van den wever. Het wordt eindelijk tijd dit schilderij zelf eens te bekijken en niet steeds de oudere schrijvers na te praten. Men stelle de vraag: wie heeft ooit een interieur van Cornelis Decker, die immers landschapschilder was, gezien? Niemand. Men kan nog denken aan zijn naamgenoot J. Decker, van wien te Berlijn zich een interieur bevindt, maar dit is veel zwakker dan dit krachtige en pittige schilderij. Daarop stelle men zich de tweede vraag: gegeven dit stuk als anoniem kunstwerk, wie zou ooit aarzelen het in zijn geheel aan Adr. v. Ostade toe te schrijven? Het eenige afwijkende er in is, dat de weefstoel sterker verlicht is dan het overige schilderij en meer plaats inneemt dan gewoonlijk de onbezielde natuur in Adriaens stukken doet. De schilderwijze daarentegen is zoo karakteristiek mogelijk. Men vergelijke slechts het raampje met omgeving. Dit zou uit ieder ander stuk van den schilder uitgesneden kunnen zijn. Wat tijd van ontstaan betreft, zoo houd ik het stuk voor omstreeks 1650 à 1655 geschilderd, toen de schilder het clair obscur ten volle beheerschte en nog geene te sterk in 't oog springende lokale tinten aanwendde.

Zoo ongelukkig mogelijk heeft de catalogusschrijver bij No. 146 J. Decker in de plaats gezet van den C. Decker, die op de lijst

¹⁾ Zie M. J. Friedländer in het Rep. für Kunstw. 1895, blz. 272 en vv.; Ned. Spectator 1895 blz. 347 en vv. en de nieuwe beknopte catalogi van het Mauritshuis.

figureert. Indien het schilderij van een Decker is, wordt Cornelis Decker bedoeld. Wij zijn er evenwel niet zeker van en denken eerder aan een anoniem navolger van Ruysdael.

No. 146a eveneens aan J. Decker toegeschreven, is niet tentoongesteld.

No. 147. Dirck van Delen. Wederom wordt ons het oude sprookje opgedischt dat Anth. Palamedes de figuren in dit stuk zou geschilderd hebben. Van Delen kon dit uitmuntend zelf en deed dit ook in verreweg de meeste stukken.

No. 148. Jac. Willemsz. Delft Mansportret. Lijkt niets op dezen schilder. Ik kan op de plaats waar 't stuk hangt er geen anderen naam voor vinden.

Bij Ant. van Dijk betreden wij een gevaarlijk terrein. Het Museum is bij zijn aankopen van dien meester niet gelukkig geweest. De familie van Ribaucourt (N°. 605) wordt ook door Wauters niet aan Van Dijk toegeschreven, die voor dit stuk een »Maitre de Ribaucourt» uitdenkt. Wij konden hier vrede mede hebben, indien nu de schrijver maar niet allerlei andere schilderijen aan denzelfden schilder ging toeschrijven en daaronder de prachtige familie door Corn. de Vos (wijlen Frans Hals) te München. Dit schilderij is een meesterwerk, het Brusselsche stuk daarmede vergeleken, een croûte. Wonderlijk dat Wauters dit niet ziet. Ook de beide stukken te Cassel behooren bij den Corn. de Vos te München en niet bij den schilder (laat ons niet langer zeggen »meester») van Ribaucourt.

Een tweede aankoop der laatste jaren is de Genueesche doge Jan Vincent Imperiale, levensgroot ten voeten uit. (N°. 161). Ook bij dit stuk wil het mij toeschijnen dat Van Dijcks groote naam grovelijk misbruikt wordt. Ware het een zijner Genueesche schilderijen, dan is het een heele zwakke, die geen plaats verdiende in een museum van Van Dijcks vaderland. Eerder schijnt het mij evenwel een zijner Genueesche navolgers te zijn als hoedanig ik door Italiaansche vakgenooten met beslistheid Carbone heb hooren noemen. Ik ken dezen schilder evenwel niet voldoende om dit positief te durven be-
wezen of ontkennen.

Liever dan deze van Dijcks, die aan hem worden toegeschreven, doch niet van hem zijn, zijn ons degene, die niet aan hem worden toegekend, doch wel van hem zijn. In de eerste plaats het prachtige portret van een 41-jarigen man, in 1619 geschilderd en onder de Rubens'en tentoongesteld (N°. 387a). De schrijver van den catalogus zegt goedig dat »quelques connaisseurs» het stuk aan van Dijk toekennen. Ik geloof dat de schrijver dit »quelques» gerust kan veranderen in »la majorité» en durf zelfs betwijfelen of er »quelques» overblijven (serieuse altoos) die nog aan Rubens vasthouden.

Niet zoo geheel zeker ben ik van de portretten van J. C. de Cordes

en Jacqueline van Caestre, (Nrs. 386, 387 en van de studie van vier negers No. 389). Alle drie stukken schijnen mij meer op van Dijk dan op Rubens te trekken, maar ik spreek vooralsnog liever het laatste woord niet! ¹⁾).

No. 169 Jan Ekels, vue de ville. Het stuk zelf geeft door het opschrift voldoende te kennen, dat het niet d'een of andere onbekende stad is. Het Amsterdamsche wapen en het opschrift O(ude) Z(ijds) H(eeren) Logement zijn een voldoende plaatsbepaling.

No. 172 Govert Flinck, la famille de l'orfèvre. Weder een dier toeschrijvingen, die door hun nonsensikaliteit zeer doen. Hebben dan de heeren te Brussel zoo weinig gevoel voor stijl, dat zij niet voelen, ik zeg niet of dit stuk van Flinck is of niet, maar of het al dan niet het minste of geringste heeft uit te staan met de Hollandsche school! Dit laatste toch is volstrekt niet het geval! Wij weten niet, wat het stuk is, maar Hollandsch is het stellig niet, noch wat de typen, noch wat de costumes, noch wat de R. C. kerkornamenten, noch wat de schilderwijze aangaat. Een weinig minder dwaas is de toeschrijving van het volgende nummer 173 aan Flinck, hoewel ik er zijn hand toch ook beslist niet in herken.

No. 194 Abel Grimmer, Christus bij Maria en Martha. De catalogus doceert: *Le musée de Bruxelles est le seul à posséder un tableau de ce maître rarissime*". Wat zou de heer Wauters opkijken indien wij hem mededeelden dat behalve de vijf stukken die hij in zijn supplement vermeldt, zich op honderd pas van zijn museum een groot winterlandschap van den meester in de handen van een kunstkooper bevindt, dat er zich twee in het museum te Issoudun, één in een particuliere collectie te Boedapest, en dat er zich in ééne aan alle kunstliefhebbers welbekende particuliere verzameling te Parijs niet minder dan twaalf stukken (de twaalf maanden) van dezen schilder bevinden. Een tweede dergelijke serie van tien stuks in het museum Boucher de Perthes te Abbeville schijnt eveneens van Grimmer.

Hoe de schrijver met dit stuk voor oogen No. 194a Interieur d'une galerie de tableaux ook aan Grimmer (het zij dan ook slechts provisorisch) kan toeschrijven, is mij een raadsel. Behalve dat beide stukken interieurs uit de Vlaamsche school van 1600—1620 zijn, is er al heel weinig overeenkomst tusschen hen en bovendien is No. 194a gemerkt met het monogram van een anderen schilder, een monogram dat niet gemakkelijk is op te lossen, vermoedelijk M. V. V. of V. V. M. luidt, doch in geen geval op A. Grimmer

1, Men vergelijke Bode in zijne bijschriften bij de schilderijen der Galerie Liechtenstein en van het Museum te Berlijn eenerzijds en Em. Michel, Rubens hlz. 223, 224 anderzijds.

Ten aanzien van de vier negers wijst Weizsäcker in zijn uitmuntenden catalogus van het Städtelsche Instituut er zeer terecht op dat deze in de oude inventarissen van Pommersfelden (1719 en 1746) nog van Dijcks naam droegen.

past. De schrijver maakt zich van de moeilijkheid af door te zeggen, dat dit monogram wel den eigenaar der afgebeelde verzameling zal beteekenen. Een gemakkelijke manier voorwaar om van een signatuur die iemand niet past, af te komen. Een gesigneerd portret draagt dus in 't vervolg den naam van den voorgestelden persoon, niet dien van den schilder, een gemerkt landschap geeft aan dat de voorgestelde streck behoorde aan hem, die zijn naam er op zette! Een fruitstuk met een naam er op beteekent, dat de drager van dien naam zich aan het afgebeelde fruit vergastte, enz. enz. Hoeveel eenvoudiger wordt daar de kritische kunstgeschiedenis! Naar aanleiding van dit stuk merkt de schrijver op dat zich in het Mauritshuis een gezicht in een schilderijen-verzameling door dezelfde hand bevindt. Deze vroeger ook in de Haag-sche catalogi medegedeelde bewering is onjuist en wordt sedert 1895 daarin niet meer gevonden. Van den schilder van het Haagsch stuk vond ik nog slechts eens een tweede, te weten bij den Marquis of Bute in St. John's Lodge te Londen.

De goede Jan van Goyen moet ook in dezen catalogus zich weer laten welgevalen, dat men met hem spot. Hij die in 1644 zijn uitmuntend Gezicht op Dordrecht (N°. 196) schilderde, zou er negen jaar later nog een tweeden datum en handteekening opgezet hebben en er toen door A. Cuyp figuren in hebben laten schilderen. Men moet al heel weinig kijk op van Goyen hebben om niet te zien:

1) dat dit stuk aus einem Gusz is en zijn schildertrant van 1644 en niet dien van 1653 vertoont.

2) dat van Goyen zelf uitmuntend figuurtjes in zijn stukken kon schilderen en daartoe Cuyp niet noodig had.

3) dat de figuren in kwestie hoegenaamd niet op Cuyps penseel-trant gelijken.

No. 200 François Haagen, »Genre, paysages, oiseaux. Détails inconnus, le seul tableau connu portant cette signature.» Dit schilderij is een damesportret in een landschap. Indien dit nu het eenige bekende werk van den schilder is en details over hem onbekend zijn, hoe weet Wauters dan, dat hij bovendien Genre, paysages et oiseaux schilderde? Ik houd mij voor mededeeling ten zeerste aanbevolen.

No. 201. T. v. Haecht. De schrijver kent behalve het schilderij in het Museum nog slechts één in de collectie Janssens te Brussel. Wij willen hem nog eenige andere aan de hand doen. Eerst te Brussel zelf bij den heer Ch. Cavens, die mij mededeelde dat een zijner familieleden een tweede bezit, voorts in de musea te Aken en te St. Omer (onder den naam van J. de Momper, maar met het bekende monogram gemerkt en 1620 gedateerd) eindelijk in de verzamelingen Peltzer te Keulen en Pavlovtssoff te Petersburg. Ook zag ik er indertijd een in de verzameling van Paul Mantz te Parijs.

Een der grootste stalen van verwarring leveren de aan de verschillende de Heems toegeschreven stukken. Nrs. 204—210.

No. 204 is juist toegeschreven aan Corn. de Heem, (voluit gemerkt.)

No. 205 is toegeschreven aan David Davidsz de Heem, maar is eveneens een voluit gemerkte C. de Heem. Indien men de voorletter D van de retouche bevrijdt, zal men zien dat er de fraaist denkbare handteekening opstaat.

No. 206 is gemerkt met een monogram, dat in geen geval dat van J. D. de Heem is, aan wien het wordt toegeschreven Het bestaat uit de letters H. D. F. en volgens de schilderwijze behoort het aan een der Antwerpensche leerlingen van Jan Davidsz de Heem, zooals J. v. Kessel, J. v. Son en A. Coosemans. Op de Utrechtsche tentoonstelling bevond zich onder Nr. 278 een stilleven met precies hetzelfde monogram, doch klaarblijkelijk uit de Hollandsche school. Op grond hiervan hebben wij het toen toegekend aan Hendrik de Fromentiu ($\pm$ 1633—1694) den schoonzoon van Phil. Wouwerman, die hofschilder te Berlijn is geweest, als zijnde de eenige bekende schilder op wien dit monogram past. Ik waag het niet te beslissen of deze toeschrijving juist is, immers de in 1890 te Berlijn tentoongestelde voluit gemerkte werken van Fromentiu verraden een andere hand en het is tot dusver ook niet bekend, dat hij te Antwerpen geleerd heeft. Ik laat dus de zaak tot nader order onbeslist.

Nrs. 207 en 208 zijn met recht aan J. D. de Heem toegekend en goede voortbrengselen van zijn penseel; desgelijks een nog niet gecatalogiseerd nieuw aangeworven fruitstuk, daarentegen draagt

No. 209, een ontbijtje, een ander cachet en — onder een groote retouche aan den kant van de tafel denkelijk een andere handteekening, terwijl No. 210 onder de valsche handteekening van J. D. de Heem nog duidelijke sporen van de echte van Jacques de Claeu, den schoonzoon van J. v. Goyen en den zwager van Jan Steen vertoont. Precies dezelfde verandering van de Claeu's handteekening in die van J. D. de Heem, heeft men toegepast op een schilderij in het Museum te Haarlem. Het is de verdienste van den Deenschen kunstkenner Karl Madsen hierop het eerst te hebben gewezen. In den nieuwsten catalogus is het stuk aan den waren schilder teruggegeven. Ook in het museum te Aken en in de verzameling Tamm te Stockholm (Granberg No. 249) zijn dergelijke gesigneerde schilderijen van onzen meester, van wien elders (Musea te Amsterdam, Karlsruhe en Leiden, collecties Mnizsech—Parijs, Caledon—Londen, Ashley—Broadlands, Laporte—Hannover en Boehler—München) weer geheel andere stukken voorkomen. Vergelijkt men de partij rechts op het Brusselsche stuk met het Haarlemsche schilderij, dan zal men zonder moeite van de juistheid van het hier gezegde overtuigd worden.

Nrs. 212, 213. Daniël van Heil, Panorama van Brussel en Gezicht op het Hotel van Nassau aldaar. Beide schilderijen zijn ongemerkt en uit niets blijkt, waarop de toeschrijving berust. Toch zou het van groot belang zijn, eindelijk eens authentieke stukken van dezen schilder als basis voor verdere studie te ontmoeten. Eenige jaren geleden (O. H. XVII 165) hebben wij er reeds op gewezen, dat een groep van D. V. H. gemerkte schilderijen niet van hem, maar van een Hollandsch navolger van H. Saffleven moet zijn. Ook te Brussel is onder de niet genummerde schilderijen een stuk met dit monogram. Het stelt een winterlandschap met een ontelbaar aantal kleine schaatsenrijders voor, deze laatsten zijn er zeer schematisch, zonder eenig streven naar individualiseering, in één tint van bruin ingezet. Op den voorgrond stoort een groote boom, met een onaangenaam gewar van takken, zeer den indruk. Indien nu de beide bovengenoemde groote stukken van Van Heil zijn, dan is deze D. V. H. stellig een geheel ander artist. De verschillen in stijl en bekwaamheid laten zich niet met elkaar rijmen, zelfs niet indien men een groote tusschenruimte in het ontstaan aanneemt. Of nu evenwel de D. V. H. van het winterlandschap dezelfde is als die van de Saffleven-achtige dal- en riviergezichten, waag ik niet te beslissen. Het karakter van zijn werk is niet zóó gedecideerd Hollandsch als dat van zijn homo-monogrammist.

No. 221. M. Hobbema, Le Bois de Harlem. »Les cavaliers seraient d'après les uns de Barend Gael, auraient d'après les autres été introduits depuis par Eugène Verboeckhoven." Indien er een traditie bestaat, dat Verboeckhoven in dit schilderij geknoeid heeft, zal daar wel iets van waar zijn, al is het nu niet juist in de ruiters geweest. Daarom loont het de moeite na te gaan hoe het met de vrij talrijke stoffage van dit stuk gesteld is.

In de eerste plaats moet de naam van B. Gael ter zijde geschoven worden, wat er van de stoffage oud is, is stellig van Hobbema zelf, gelijk vergelijking met de overige stukken van den schilder voldoende bewijst. Hobbema, die te Amsterdam woonde, heeft stellig niet al zijne schilderijen aan Barend Gael te Haarlem gezonden om ze door dezen knoeischilder te laten stoffeeren. De vraag blijft dus eenvoudig wat is er van de stoffage oud, wat niet. Nu zal om te beginnen wel niemand twijfelen aan de echtheid der drie figuurtjes op den achtergrond, aan het liggende hondje, aan het vrouwtje bij den put, den man in de deur van de hut en 't zittende vrouwtje links. Deze figuren zijn alle zoo uit één stuk met de omgeving gedaan, dat wie het landschap gepenseeld heeft er ook deze figuren aan toegevoegd moet hebben. Ditzelfde geldt evenwel ook van de ruiters op den weg en de voetgangers in hunne nabijheid. Vergelijk bijv. de veeren of twijgen op hunne hoeden met de twijgen der

naastbijstaande boomen, voorts het oor van den schimmel met de deurpost er achter, waartegen het staat. Deze kleinigheden bewijzen ten duidelijkste, dat zij van hetzelfde palet gelijktijdig met de omgeving gedaan zijn en niet later, laat staan meer dan twee eeuwen later zijn toegevoegd. Hoogstens is de kribbe voor het huis rechts verdacht. De tinten van het hout daarvan keeren nergens weder noch in de deuren, noch in het vakwerk, noch in de daken der huizen. Ook de schimmel voor de kribbe is op zijn minst geretoucheerd. Vreemd is het ook, dat er bij dit gezadeld rijdier geen ruitser behoort, want de beide poppetjes in 't rood zijn landleiden, die niet op dit steedsche paard behooren. Zijn paard en kribbe verdacht, dan zijn zij het ook en indien Verboeckhoven iets aan het stuk heeft toegevoegd, dan is het de kribbe met de figuren en den schimmel er bij.

No. 225. Gerard Houckgeest, gezicht in de kerk te Delft. »Plusieurs groupes de figures exécutés par Albert Cuyp.» Die goede Cuyp moet wel met handen en voeten tegelijk gewerkt hebben om nu eens in de stukken van J. van Goyen, dan weer in die van Houckgeest de figuren geschilderd te hebben. 't Is waar, in ons schilderij is een figuur met een rooden mantel en dit is voor velen voldoende om te verklaren dat Cuyp ze geschilderd heeft. Maar neemt men dan niet de moeite om ze 1°. met de figuren in de andere schilderijen van Houckgeest, 2°. met de figuren van Cuyp zelf te vergelijken? Doet men dit, dan zou men reeds lang gezien hebben, dat van Cuyp geen sprake en aan Houckgeest geen twijfel behoefde te zijn.

Nrs. 247, 248. A. Key. In deze schilderijen herken ik A. Key's hand niet, uitgaande van het voluitgemerkte schilderij in 't museum te Antwerpen.

No. 252. Isaac Koedyck, Interieur. De toeschrijving van dit schilderij en van de twee er bij hoorende in de Musea te Rijssel en te Antwerpen (wijlen collectie Kums) berust op de naamteekening, die men wil lezen op het stukje papier dat op het Brusselsche schilderij op den grond ligt. Maar staat daar nu werkelijk Koedyck op? Of praat de een dit den anderen na? Ik kan het niet lezen en constateer voorloopig alleen:

1°. dat de duidelijk en ontwijfelbaar gemerkte Koedijck te Petersburg er geheel anders uitziet ¹⁾.

2°. Dat onze groep van schilderijen de grootste overeenkomst vertoont met enkele stukken van J. Vrel, zooals er o.a. een in de veiling Kums was en een tweede zich bij Jhr. Mr. V. de Stuers bevindt.

---

1) Een tweede schilderij in denzelfden trant zag ik voor eenige jaren bij Jhr. Mr. Ae. v. Panhuys, Oud vice-president van den Raad van State.

Andere schilderijen zooals in de verzamelingen Michel te Mainz en von Heyl te Worms staan zoo tusschen deze Vrels eenerzijds en de Brusselsche Koedijkgroep anderzijds in, dat ik niet weet aan wien ze te moeten toeschrijven.

Nrs. 254, 255 Marcel Koffermans, »Ecole allemande... Détails inconnus... Peintre ignoré dans tous les musées, catalogues et dictionnaires."

De schrijver van den catalogus neemt ons weer in t' ootje. Wie zoekt nu ooit Koffermans in de Duitsche school! Laten we samen eens de Liggere van de Antwerpsche Lucasgilde ¹⁾ opslaan en kijken wie Koffermans was. En dan bestaat er een niet geheel en al onbekend Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen, een publicatie, die ongetwijfeld ook op de schrijftafel van den heer Wauters staat. Neem daarvan nu eens, Geachte Heer, het XIXe deel, sla dan blz. 30 op en haal dan eens een dikke streep door Uwe boven geciteerde woorden. Ik mag mijne der zake kundige lezers hier niet vermoeien met eene verhandeling over dezen schilder. Zij allen weten, waar de stukken van Koffermans te vinden zijn. Alleen Wauters weet het niet. Dit is de verklaring dat hij het vrouwenportret No. 254 aan dezen schilder kan toeschrijven, met wien het absoluut niets te maken heeft. Het is Keulsche school en behoort in de onmiddellijke nabijheid van Barthel Bruyn zoo het al niet van dezen zelf is. Ook No. 255 behoort naar Keulen, evenals zijn pendant No. 84, hetwelk Wauters ook voor een Koffermans houdt.

Bij No. 256 en 257 hebben de naambriefjes weer heel vreemd gefladderd. No. 256 draagt dat van Phil Koning, dat hoogstens op No. 257, toegeschreven aan Jac. Koning behoort, hoewel het dan een vrij mat en flauw schilderij van hem zou zijn. In ieder geval is het niet (zooals W. Burger reeds in 1859 opmerkte) van den begaafden krachtigen schilder van het Rotterdamsche stuk, dat tot dusver de eenige basis vormt van onze kennis van dezen artist als landschapschilder. Omgekeerd is No. 256 tout ce qu'il y a de plus caractéristique van den Haarlemschen Vermeer, men vergelijkte bv. zijn panorama's te Brunswijk, Straatsburg en Berlijn.

No. 259. Nicolas Lafabrique de geldteller. Deze schilder, van wien wij gaarne toegeven dat hij ons in authentieke werken onbekend is, ²⁾ leefde van 1649 tot 1733 te Luik, Parijs en in Italië. Toen Wauters, de oudere catalogi copieerende, den Geldteller aan hem toeschreef, heeft hij zijn oogen weer eens thuis gelaten. Men behoeft immers dit stuk slechts aan te zien om te weten, dat het niet na 1670 te Luik, maar dat het $\pm$ 1630 à 1640 in de Noordelijke provinciën

1) I 165, 188, 260.

2) In het Museum te Luik staat een levensgrootte Bachusbuste op zijn naam, die wat tijd van ontstaan en stijl betreft zeer goed van hem zou kunnen wezen

geschilderd werd. De geheele opvatting, de soberheid van kleurencombinatie, techniek, het paneel alles is Noord-Nederlandsch. Het komt mij voor dat niemand anders dan Jan Miense Molenaer in zijn vroegen tijd de schilder van dit stuk is.

No. 318. Antonio Moro. Het portret van Alva wordt voor een oude en getrouwe copie naar Moro verklaard naar een origineel van 1557 in een particuliere verzameling te Nieuw York. Juist is in deze opmerking het gevoel, dat dit schilderij geen Moro is. Ik zie er evenwel ook geen copie naar Moro in, maar wel het werk van een ander meester: van dien van wien ook het portret van Willem I te Cassel en van den Graaf van Brederode te Beverweert is. Of men hierin met recht Willem Key herkent weet ik niet. Het gemerkte stuk (graflegging) der collectie Six geeft mij geen voldoende aanknoopingspunten om dit te beslissen, 't zij in positieven 't zij in negatieven geest. Voorloopig dus: Non liquet.

No. 329. Martin Nelliüs »détails biographiques et tableaux inconnus. Le seul tableau de cet artiste qui soit signalé." Ik doe wederom een beroep op twee werken, die ongetwijfeld op de schrijftafel van den heer Wauters staan: Schlie's uitmuntenden catalogus van het Museum te Schwerin (niet van gisteren of eergisteren, maar ongeveer van voor 20 jaar) en den Zeitschrift für bildende Kunst van omstreeks denzelfden tijd (XVII 183). Daar vindt men o.a. schilderijen in de musea te Schwerin (2) en Goettingen vermeld. Ook is er een in het Museum te Gotha en sinds een jaar of drie, vier in het Rijksmuseum te Amsterdam een karakteristiek voorbeeld zijner kunst. Eindelijk bezit de heer Sideroff te St. Petersburg twee vruchtstukken van zijne hand.

No. 330. Constantijn Netscher, levensgroot damesportret. Behoort in de richting van J. de Baen en G. Kneller. Const. Netscher schilderde voorzoover mij althans bekend is, alleen in klein formaat.

Nrs. 364—366. Jan v. Ravesteyn, drie vrouwenportretten; zij zijn zeer moeilijk te beoordeelen. In geen geval is evenwel No. 364 van dezen schilder, wiens naam daarentegen zeer in aanmerking komt bij No. 615. Onbekend meester, portret van Catharina de Pottère, hetwelk vroeger aan een fantastischen meester »Goltzius Geldorp» en later aan Hubert Goltzius (bedoeld zijn waarschijnlijk Geldorp Gortzius en Hendrik Goltzius) was toegeschreven.

No. 368. Rembrandt, portrait de vieille femme. Er behoort een groote dosis moed, haast schreven wij brutaliteit, toe om dit schilderij nog aan Rembrandt te durven toeschrijven en er zelfs nog uitlatingen aan toe te voegen over andere schilderijen, die Rembrandt omstreeks denzelfden tijd geschilderd zou hebben. Men ziet toch duidelijk genoeg, dat de handteekening er niet alleen later is opgezet, maar ook op een geheel overschilderde plek staat. Waar iets over-

schilderd is, was iets te bedekken en bijgevolg is het tien tegen een dat de echte naam onder de retouche gestaan heeft en wellicht nog op het schilderij te vinden is. Wiens naam dit geweest is, is nog niet algemeen bekend. Toen in 1878 dit schilderij gelijktijdig met een gemerkt portret van Jacobus Lavéeq, uit de collectie van den Hertog van Leynster te Carton in Ierland, te Londen tentoongesteld was ¹⁾, beweerden velen dat het van dezelfde hand was als dit.

Eenige jaren geleden heb ik mij de moeite getroost, direkt van Carton naar Brussel te reizen, om beide stukken te vergelijken. Hoewel niet geheel en al overtuigd, zou ik mij toch wellicht bij de bewering van hen, die dag uit dag in in de gelegenheid waren geweest tot vergelijkende studies, neergelegd hebben, indien ik niet zeer kort daarop een vrouwenportret tegengekomen ware, dat ontwijfelbaar dezelfde hand verraadt. Dit vrouwenportret is voluit gemerkt AV Dijck. Natuurlijk is hierbij niet te denken aan den grooten Vlaam, Anthonie van Dijck, maar aan Abraham van Dijck, die onder Rembrandts leerlingen genoemd wordt en van wien nog precies zoo gemerkte stukken in het Museum van Oldenburg en het vorstelijk slot te Sigmaringen bekend zijn. Het zou van veel belang zijn voor de kunstkritiek indien de directie van het Brusselsche Museum er toe wilde overgaan de handteekening, van welker valsheid zij ook zelve wel overtuigd zal zijn, te verwijderen ten einde te constateeren of de echte naam van den schilder er nog op te vinden is. Voor 't overige behoud ik mij voor op dit onderwerp elders terug te komen.

Nrs. 397-401 Jacob Ruysdael. Drie der vijf schilderijen zijn echt en hun soort niet kwaad, de marine No. 399 zelfs zeer goed, terwijl het groote bosch- en berglandschap No. 397 een fraaie en importante stoffage van Adriaen van de Velde heeft. Bij No. 401 wordt de schrijver door zijn kennis in den steek gelaten. Dit schilderij draagt een door den catalogus niet vermelde maar volkomen authentieke handteekening J. Ruysdael 1659. Toch is deze handteekening met y, terwijl Jacob van Ruysdael steeds zijn naam met een i teekende, niet van onzen meester en heeft het karakter van het stuk veel meer overeenkomst met Salomon van Ruysdael. Had Wauters ooit van diens zoon Jacob gehoord, dan ware het raadsel opgelost geweest. Deze toch is zonder twijfel de schilder; ook zonder de naamteekening zou men den zoon direkt in de sterke navelgving van zijn vader, wat de lucht, den boomslog, de compositie, de figuren en de kocien aangaat herkend hebben, hoeveel te meer nu het doek zijn vollen naam draagt!

1) Cat. Winter exhib. Royal Academy, No. 271

Het vijfde der aan Ruysdael toegeschreven stukken No. 400 Clairière is van een andere hand. Het schijnt mij uit een grooter stuk gesneden, in geen geval uit een Ruysdael, wellicht uit een Hobbema, hoewel ik dit niet zou durven bezweren.

Bij No. 402, Salomon van Ruysdael, moet Aelbert Cuyp weer op de proppen komen voor de figuurtjes, die zoo volkomen mogelijk overeenkomen met die in de overige stukken van S. v. Ruysdael. Wat moet de veerschipper tusschen Haarlem en Dordrecht het druk gehad hebben met het transport heen en terug van alle schilderijen, die Cuyp moest stoffeeren. En niet alleen van de schilderijen, maar ook van de teekeningen, die zooals het fraaie dubbele blad in het Prentenkabinet te Amsterdam precies dezelfde figuurtjes vertoonen.

Nrs. 488, 489. Esaias van de Velde. Het beleg van Ostende en de belegering van Wachtendonk. Wij houden ons bij deze toeschrijvingen niet op; zij zijn niet ernstig te nemen. 't Zijn wederom verkeerd neergekomen fladderbriefjes.

No. 493. Jan Vermeyen. Le triptyque des Micault, benevens twee portretten Nrs. 494, 495. »On connaît de lui.... aucun tableau.» Indien men on = Wauters zegt, moge dit waar zijn, de overige wereld kent wel degelijk schilderijen van Vermeyen. Wij nemen bijv. het XIV^{de} deel van Oud Holland van de schrijftafel des heeren Wauters en lezen daarin het artikel van den heer Jacobsen over de galerij Mansi te Lucca blz. 93 en vv. met bijgevoegde afbeelding: drie schilderijen, of wel we steken naar Londen over en bezoeken de algemeen toegankelijke galerij Cook te Richmond en vinden er een vierde en daarop in het eveneens gemakkelijk genoeg toegankelijke buiten van Lord Darnley, Cobham Hall een vijfde. Jacobsen maakt t. a. pl. nog melding van »Einige» ähnliche Darstellungen im Schlosse zu Coburg, die ik mij evenwel tot mijn spijt niet meer herinner.

Waarop grondt zich nu de toeschrijving van de drie onder elkaar geheel afwijkende Brusselsche stukken aan Vermeyen, van wien de schrijver geen enkel stuk kent? Wij weten het niet; wel weten wij dat zij absoluut niet gesteund wordt door de schilderijen die »men» van hem kent. Wil de heer Wauters zich te Brussel zelf *ongeveer* een idee vormen van Vermeyens kunst, zoo bestudeere hij in de Historische afdeeling van het Museum niet de beide schilderijen, die daar Vermeyens naam dragen, maar het anonieme gezicht in een zestiende eeuwsch legerkamp. Dit stuk trekt zeer sterk op Vermeyens schildertrant.

Daniël Vertangen, »sa présence signalée en Danemarc en 1673,» lees 1658, toen hij 't beleg van Kopenhagen schilderde. »Tableaux assez rares.» Een stout beweren als er toch minstens tusschen de

50 en 100 bekend zijn! Indien men de voluit gemerkte stukken zooals No. 502 aan A. de Vois toeschrijft, is het geen kunst den meester zeldzaam te maken! Waarom mag Vertangen dit stuk nu toch niet geschilderd hebben?

No. 510. Sebastiaan Vrancx, het gevecht tusschen Breauté en Leckerbeetje. In Oud Holland heb ik er reeds op gewezen, dat dit schilderij van Gerrit van Santen en niet van Vrancx is. Hoe een echte Vrancx er uitziet, kan men zien aan de gemonogrammeerde nieuwe paardenmarkt in het Brusselsche museum.

No. 511. Abraham de Vries, mansportret. »Peintures très rares: à Dresde, à Berlin, à Gotha plus un 4e portrait cité par Kramm." Indien de schrijver niet meer dan deze vier stukken van de Vries kent, zou men hem haast gaan vergeven, dat hij dit stuk ook aan hem toeschrijft. Toch wil ons deze vergiffenis niet recht van 't hart, aangezien de schrijver zulk uitmuntend materiaal ter vergelijking bij de hand heeft om te constateeren van wien dit portret, dat van de Vries evenveel heeft als van Frans Hals, dan toch wel is. Hij behoeft slechts den voluitgemerkten C. Janssens van Ceulen (No. 93) te bekijken om ook in No. 511 diens hand te herkennen. Om den schrijver zijne toekomstige studies over Abr. de Vries gemakkelijk te maken geef ik hier een lijstje van plaatsen, waar zich een aantal zijner werken bevinden, zonder hoegenaamd op volledigheid aanspraak te willen maken. Het zijn de musca te Amsterdam, Bazel, Leiden, Rijssel, Nieuw-York, Nîmes, Rotterdam (2 stuks) en Weenen, het Burgerweeshuis te Amsterdam (zijn hoofdwerk) en voorts de verzamelingen de Nerée te Babberich, van Aerssen Beyeren van Voshol te Zwolle, van Loon te Heidepark, Schoenborn te Pommersfelden, von Stummer te Weenen. Bijna al deze schilderijen (15 stuks) zijn uit de gedrukte literatuur voldoende bekend.

Nrs. 534 - 536. Meester der Hemelvaart van Maria. Behalve de vier door den schrijver vermelde werken bezit het Museum te Brussel van dezen gemakkelijk te herkennen navolger van Dirck Bouts nog drie andere stukken te weten:

No. 348 H. Hieronymus, gecatalogiseerd als Joachim Patinier.

No. 542. Het Avondmaal, geplaatst onder de anoniemen der Vlaamsche en

No. 626. Jezus bij Simon den Pharizeër, geplaatst onder die der Duitsche school Varietas delectat, denkt de schrijver.

Van de anoniemen der zeventiende eeuwse Hollandsche school hebben wij er reeds één, No. 615 besproken. Bij een tweede, No. 616, is de schrijver eens gelukkig geweest bij het omdooopen. Het stuk placht toegeschreven te worden aan J. B. Weenix terwijl het 1670, d. w. z. tien jaar na diens dood gedateerd is. Boven het jaartal in

den linker beneden hoek bevindt zich een groote retouche. Naar alle waarschijnlijkheid zal bij verwijdering daarvan blijken, dat het stuk voluit gemerkt is.

Het derde schilderij, No. 617 is die raadselachtige vrouw op haar sterfbed, die zoo uitmuntend gedaan is en zoo sterk aan de vroege Rembrandts herinnert. Ongetwijfeld behoort de schilder tot diens Leidsche volgelingen. Zou Lievens misschien als maker in aanmerking komen?

Nr. 443a. J. A. van Staveren, studie van een grijsaard. Het laatste stuk van den catalogus, waarbij de schrijver de bezoekers nog eens duchtig in 't ootje denkt te nemen. Ik geef hem volkomen gelijk, doch had er dan liever Ghirlandajo of Watteau opgezet, waar 't al even veel op lijkt en dan had men ten minste dadelijk gemerkt dat men voor den gek gehouden wordt.

In werkelijkheid is het een navolger van Rembrandt, in den trant van Pieter Verelst, bv.; de verwaarloosde toestand van 't stuk en de hooge plaatsing laten evenwel geen nader oordeel toe.

Ten slotte nog eene opmerking van algemeene strekking. Meer dan eens (bij Boelema, Grimmer, Verhaecht, Nellius, Vermeyen, de Vries) hebben wij in het bovenstaande aangetoond, welke waarde er aan de verzekering van den schrijver, dat d' een of d' andere schilder unique, rarissime of rare zou zijn, is te hechten. Om niet in te vele herhalingen te vervallen hebben wij elders (Blankerhof, Camphuysen, Coosemans, P. Molijn (!) en van Nickele) deze bewering gelaten voor wat zij is. De lezer is thans in staat er de juistheid van te beoordeelen. Ook met biographische wonderlijkheden ten aanzien van P. de Bloot (séjourna à Amsterdam), P. Danckertsz († 1659 Stockholm, lees: 9 Aug. 1661 te Rudnik in Polen); G. Flinck (peintre de fleurs) en P. Molijn (Tempesta zijn zoon) kan ik mij hier niet verder inlaten. Men zou den geheelen catalogus op deze wijze moeten vernieuwen.

CORN. HOFSTEDE DE GROOT.

Den Haag, Augustus 1901.

De baron Alfred de Loë over de Friesche terpen.

De jaren 1895 en 96 zijn geene magere jaren geweest voor de »Musées royaux du Cinquantenaire» te Brussel. Dit toont de heer Alfred de Loë in de onlangs verzonden aflevering van het »Bulletin des Commissions Royales d'Art et D'Archéologie" ¹⁾, waar hij eene

1) 32me Année — 3 et 4 Brux. 1900.

beredeneerde lijst geeft der belangrijke aanwinsten van de »Section d'ethnographie ancienne».

Hij doet dat op eene hoogst aangename en instructieve manier en bewijst weer hoe eene lijst van aanwinsten nog wat anders zijn kan, dan een ding »that is born to blush unseen.» De aanwinsten worden voorgevoerd in streng chronologische volgorde en hiermede geeft de schrijver eene aardige doorsnede te zien van de verschillende archeologische tijdperken, die men voor België aanneemt. Volgens de twaalf platen, met behoorlijk geteekende afbeeldingen, die de waarde van den tekst zeer verhoogden, dateeren de belangrijkste aanwinsten uit het frankische tijdperk. Mooi vooral zijn de gordelklampen.

Wanneer de *allervoornaamste* prehistorica uit onze musea, te beginnen met die uit het Leidsche, eens op deze wijze gepubliceerd werden, dan zou de Nederlandsche archeologie eene ware verjongingskuur ondergaan. Tegenwoordig wordt het nog te veel aan den vernuftigen bezoeker overgelaten, om de geëxposeerde herinneringen aan het voorgeslacht op het jaar te zoeken. Dit zou dan wel veranderen.

De beide laatste platen van het Belgische verslag reproduceeren voorwerpen uit de Friesche terpen, door den baron de Loë in Friesland, am Urquelle, uit de modderige handen der terpgravers aangekocht.

Gelukkig zijn er geene belangrijke voorwerpen naar Brussel verhuisd. Wat kammen, naalden en schaatsen van been en dergelijke zaken, waarvan men te Leeuwarden meer dan genoeg heeft om er tien Belgische musea gelukkig mede te maken, zonder dat men zelf verarmt. Wij willen het dan ook niet zoozeer hebben over hetgeen de heer Loë heeft medegebracht als wel over hetgeen hij, naar aanleiding daarvan, ten beste geeft over de terpen. Duidelijkheidshalve zal ik de voornaamste passages, het geheel is maar anderhalf pagina, woordelijk citeeren. Hij zegt dan:

»Nous terminerons par la mention d'une catégorie d'objets intéressants et généralement peu connus, provenant de gisements qui n'ont guère été étudiés méthodiquement jusqu'ici.

Il s'agit d'antiquités trouvées dans les *terpen* de la Frise. Ces objets, de nature très diverse, appartiennent aussi à différentes époques depuis les temps les plus reculés jusqu'au XIIe siècle». In eene noot wordt nog medegedeeld:

»Les *terpen*, *torpen* ou *tarpen* sont des collines artificielles, antérieures au XIIe siècle et à la construction des premières digues, élevées par les anciens Frisons pour leur servir soit de demeures permanentes, soit de refuges pour eux et pour leurs bestiaux lors des invasions fréquentes de la mer aux fortes marées d'équinoxe

ou lorsque le vent soufflait en tempête dans la direction de la côte».

Deze zinnnetjes, die het gevolg zijn van eene reis in 1895 of 96, zijn niet direct vleierend voor de Nederlandsche oudheidkundigen.

De zegsman is onder de buitenlanders niet le premier venu. De baron de Loë toont toch, in het eerste gedeelte van zijn verslag, dat hij goed op de hoogte is met de internationale oudheidkundige literatuur en zelfs citeert hij, mogelijk uit de tweede hand, het zoo belangrijke verslag (1895) van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van K. en W., over de opgravingen te Vechten. Bij de terpen echter weten wij niet waar hij op steunt. Vermoedelijk las hij een brok uit Pleyte's Nederlandsche Oudheden, afdeling Friesland. Immers in het »Besluit» (pag. 156) van dat, omstreeks 1876 geschreven werk, vindt men een geheel betoog over de wenschelijkheid van stelselmatig terponderzoek, waarin o. a. beweerd wordt, dat geen oudheidkundig onderzoek gemakkelijker en minder kostbaar is dan dat der terpen in Friesland.

De tweede stelling van den heer de Loë n. l. dat de terpen oudheden uit de *oudste* tijdperken bevatten, schijnt gerespecteerd te moeten worden als origineel werk.

Acker Stratingh, een der eerste serieuze onderzoekers, heeft dit reeds in 1849, op goede gronden, betwijfeld ¹⁾. Terecht, dit is mij duidelijk gebleken, toen ik in de laatste jaren, met behulp van de elders verkregen resultaten, de voornaamste oudheden van het Friesch Museum te Leeuwarden chronologisch rangschikte.

De terpen bevatten geene voorwerpen uit het steenen- en ook niet uit het bronzen tijdperk, de enkele werktuigen van steen, die er in gevonden zijn, dienen als toevalligheden, vooral als amuletten van een later geslacht beschouwd te worden ²⁾.

De oudste terpvondsten behooren tot het ijzeren tijdperk en wel tot de zoogenaamde La Tène-periode ($\pm$ 400—100 vóór Chr.), aldus geheeten, omdat de belangrijkste vondsten uit dit tijdperk gedaan zijn bij een, aan het meer van Neuchâtel gelegen, plaatsje van dien naam.

Frappant bewijsmateriaal voor deze stelling leverden mij eenigen tijd geleden een aantal La-Tène fibulae (mantelspelden) uit verschillende terpen afkomstig. Twee zijn *geheel gelijk* aan een exemplaar in het Museum te Namen, als No. 9 afgebeeld door Oscar Almgren, in zijne, in het buitenland, zeer gewaardeerde Studien über Nordeuropäischen Fibelformen (1897).

Almgren heeft ook Nederland bezocht en hij behandelt materiaal uit onze Musea, maar ik zag zijn werk nog niet in Nederland aangekondigd. Dit terloops.

1) Aloude Staat enz., 2e dl. 1e st. p. 76 vv.

2) Zie hieromtrent nader mijn artikel over het runenzwaardje van Arum, 71e verslag van het Friesch Gen. p. 44.

In het 70ste verslag van het Friesch Genootschap zijn enkele vóór-romeinsche terpoudheden afgebeeld.

Nu de stelling, dat de terpen »n'ont guère été étudiés méthodiquement jusqu'ici." *In het geheel niet*, dat is mij te kras gezegd. De terpen, die afgegraven worden, ontvangen geregelde bezoeken vanwege de directie van het Friesch Genootschap (Friesch Museum) te Leeuwarden. Dan wordt aangeteekend *hoe* de aangekochte oudheden gevonden zijn en hetgeen er zich verder op de terp voordoet, aan paalwerk, putten, enz. Vooral in de laatste jaren wordt dit gepubliceerd in de verslagen en men weet nu zoo langzamerhand, dat de terpen reeds bewoond werden vóórdat ze de tegenwoordige hoogte hadden. Dit bewijzen de talrijke houten putten, die niet veel uitsteken boven het omringende maaiveld en de omstandigheid, dat de oudheden bijna altijd op groote diepte, vooral in eene karakteristieke zwarte aardlaag worden aangetroffen. Eerst later, waarschijnlijk tengevolge van veranderde watertoestanden, zijn de terpen verhoogd tot vluchtheuvels.

Dan worden er aan de terparbeiders, enz. toegangskaarten voor het Friesch Museum verstrekt, waarop onder meer gedrukt is, dat men de directie van het Museum terstond, des noods per telegram, moet waarschuwen, als er iets belangrijks gevonden wordt: b.v. geraamten met bijgaven, opdat men alles ongerept kunne fotografeeren. De onkosten worden natuurlijk behoorlijk vergoed.

De modderschippers en terpgravers zijn zeer gesteld op deze kaarten, waarop zij hunne geheele familie kunnen introduceeren en dikwijls ziet men een terpschipper met zijne vrouw door het museum zwalken, totdat ze *alles* gelezen hebben, wat er aan bijschriften te lezen valt. Zoo krijgen ze respect voor oudheden of liever begrijpen, dat anderen er respect voor hebben en er voor *betalen*.

Er is in dit alles toch wel eenige methode.

Leeuwarden, October 1901.

Mr. P. C. J. A. BOELES.

Korte Mededeelingen.

Muntvondsten in Noord-Brabant.

I. TE ROSENDAAL.

Aldaar heeft men in Mei bij het sloopen eener boerenwoning de volgende gouden en zilveren munten gevonden, die in twee potjes geborgen waren:

Gelderland. Gouden dukaat van 1600, Halve Filipsdaalder 1570, Dubbele Stuivers van 1614.

Batenburg. Dubbele Stuiver van 1621 ¹⁾.

Nijmegen. Arendsschelling van 1602.

Holland. Roosschellingen van 1601, Dubbele Stuivers van 1610 en 1614.

West-Friesland. Rijksdaalder met den halven man, Roosschellingen van 1601 en 1629. Dubbele Stuivers van 1614 en 1628.

Zeeland. Arendsdaalder van 1602, Leeuwendaalder van 1615, Snaphaanschellingen van 1583, Roosschellingen van 1601, 1614 en 1615. Dubbele Stuivers van 1616, 1617, 1618 en 1619.

Utrecht. Rijksdaalder met den halven man van 1591, Roosschelling van 1601, Dubbele Stuivers van 1614, 1616 en 1618.

Friesland. Rijksdaalder met den halven man 1618, Snaphaanschellingen van 1621, 1622 en 1623, en Veertienstuiversstukken van 1618 en 1623.

Overijssel. Gouden Dukaat van 1607, Dubbele Stuivers van 1618 en 1619.

Deventer. Acht en twintigers en Schellingen met den titel van Keizer Ferdinand II (1619—1637).

Kampen. Schellingen met den titel van Keizer Rudolf II. (1576—1612) en Matthias (1612—1619).

Zwolle. Schellingen met den titel van Keizer Rudolf II. (1576—1612) en Matthias (1612—1619).

Groningen. Flabbe van 1599, 1623, 1626, 1630. Halve Flabbe van 1605 en 1606.

Brabant. Karel II (1515—1555). Zilveren Carolus Gulden. Halve Filipsdaalder te Antwerpen geslagen in 1568 van Filips II, Albertus en Isabella, (1598—1621), Dubbele gouden Albertin in 1600 te Antwerpen geslagen, Patagons van 1619 te Brussel, Halve Patagons van 1616 en 1619 te Antwerpen, 1620 te Brussel, Vierde Patagons van 1616, 1617 en zonder jaar te Antwerpen, en Halve Dukaton te Antwerpen geslagen.

Filips IV (1621—1665). Patagons van 1622, 1624, 1629 te Brussel, 1624, 1630, 1631, 1632, 1633 te Antwerpen, Halve Patagons van 1622, 1636 te Brussel, 1625, 1628 en 1631 te Antwerpen, Vierde Patagons van 1624, 1627, 1628, 1632 te Brussel en 1632 te Antwerpen, Dukatons van 1636 te Brussel, 1634, 1636 en 1640 te Antwerpen, Halve Dukatons van 1634, 1637 en 1640 te Antwerpen geslagen.

Vlaanderen. Albertus en Isabella. Vierde Patagons 1612 en zonder jaar. Filips IV. Patagon van 1622, Vierde Patagon van 1631 en 1632.

1) Dit stuk is voor het Kon. Penningkabinet aangekocht.

Doornik. Albertus en Isabella. Patagon zonder jaar, Filips IV. Patagon van 1622, 1628 en 1633

Bourgondië. Vierde Dukaton van Filips IV. 1622.

Engeland. Shilling zonder jaar van Koningin Elisabeth (1558—1603).

Spanje. Halve Piasters van Filips III.

Gulik Kleef en Berg. Dubbele Stuiver van 1584 van Willem (1539—1592).

Een der potjes bevatte verder nog een gladden gouden vinger-ring, zonder eenige versiering.

De hierboven vermelde Dubbele Stuiver van Batenburg, 1621, in slechts één exemplaar in deze vondst aanwezig, was tot heden zoowel aan de Voogt ¹⁾ als aan Roest ²⁾ onbekend. De voorzijde vertoont een' naar links gewenden gekroonden klimmenden leeuw, met ter weerszijden de waardeandauiding 2 S. Op de keerzijde staat een dubbele adelaar, met ter weerszijden een roosje, waaronder: CI — VITAS — B A. T. — 1621. Het muntje is dus geslagen onder het bestuur van Maximiliaan, Vrijheer van Batenburg (1612—1641). Roest beeldt op pl. II n°. 13 van zijne verhandeling een dubbelen stuiver af, van hetzelfde type als onze munt. Dat exemplaar, afkomstig uit de collectie Boonzayer n°. 791, was echter zeer gesleten, zoodat de kroon op den kop van den leeuw op de voorzijde en de dubbele adelaar op de keerzijde op zijne afbeelding niet te zien zijn. Het jaartal, door Roest gelezen 1677, dat, zooals op zijn afbeelding blijkt, eveneens zeer onduidelijk is, zal dus hoogst waarschijnlijk 1622 in plaats van 1677 geweest zijn, zoodat dan ook dat stukje van Maximiliaan zal moeten worden toegekend.

II. TE ST. OEDENRODE.

De volgende munten werden gevonden bij de ontgraving van een terrein, door de regeering aangekocht om een nieuw post- en telegraafkantoor te doen bouwen. De munten, die in een linnen zak, welke nagenoeg geheel vergaan was, bleken te zijn geborgen geweest, hadden alle zeer geleden.

Gelderland. Filips de Schoone. 1492. Vuurijzer, Karel van Egmond. Dubbele Stuiver van 1501, stuiver zonder jaar.

Holland. Maximiliaan en Filips de Schoone. Stuiver, Filips de Schoone meerderjarig. Stuivers zonder jaar, van 1496 en 1499. Halve Grooten.

Utrecht. Frederik van Blankenheim. Groot te Hasselt geslagen,

1) W. J. de Voogt. Bijdragen tot de Numismatiek van Gelderland, 2e stuk. Arnhem 1869.

2) Th. M. Roest. Les monnaies des seigneurs de Bronckhorst—Batenbourg, in het »Tijdschrift voor Munt- en Penningkunde» 1897.

David van Bourgondië. Dubbele Stuivers 1478 Stuivers met den H. Maarten, Frederik van Baden. Dubbele Stuiver 1497.

Groningen (Stad). Jager van 1473.

Brabant. Karel de Stoute. Patard, Maria van Bourgondië. Briquet van 1481, Filips de Schoone minderjarig. Grooten en Halve Grooten te Antwerpen geslagen. Filips de Schoone meerderjarig. Sols zonder jaartal te Antwerpen en van 1500 te Maastricht geslagen.

Vlaanderen. Karel de Stoute. Stuivers en Halve Stuivers zonder jaartal, Briquet van 1474, Filips de Schoone. Stuivers en Halve Stuivers.

Luik. Louis de Bourbon. Dubbele Groot te Hasselt geslagen

Namen. Filips de Schoone. Patards zonder jaar en van 1499.

Frankrijk. Lodewijk XI. Ecu d'Or te Limoges geslagen, Karel VIII. Douzain, zonder jaar.

Dombes. Pierre II. Blanc, zonder jaar.

Kamerrijk. Henri de Berghes, Plaque d'Argent.

Bologne. Grosso met den H. Petronius, geslagen tusschen 1376 en 1401.

Aken. 1422. Groschen met borstbeeld van Karel den Groote.

Kleef. Johann II. Doppel Groschen van Wesel.

Paltz. Frederik (1449—1476). Groschen te Bacharach geslagen.

Tirol. Sigismund (1439—1496). Kreuzer.

III. TE VEEN.

Te Veen (nabij Heusden) zijn begin September bij het graven in een stal de navolgende zilveren munten gevonden, gedeeltelijk ingestempeld met het wapenschildje van Holland of Zeeland, volgens de Resolutie van Prins Willem van Oranje, den 7^{den} Febr. 1573 te Delft gegeven. Deze aldus ingestempelde munten zouden gedurende een jaar $\frac{1}{7}$ in koers verhoogd zijn, welke maatregel door den Prins genomen was, om zijn schatkist te stijven.

Gelderland. Bourgondische Kruisrijksdaalder 1568 (ingestempeld met wapenschildje van Zeeland), dito van 1568. Halve Filipsdaalders van 1562 en 1563.

Holland. Filipsdaalder 1557 (ingestempeld met wapenschildje van Holland).

Overijsel. Filipsdaalder 1563. (dezelfde instempeling).

Brabant. Filipsdaalders 1557, 1572 en 1573 te Antwerpen geslagen. Halve Filipsdaalders van 1563 en 1571 (beide ingestempeld met wapenschildje van Zeeland), en dito oningestempeld van 1563 en 1572.

Hoorn. Filips de Montmorency (in 1568 onthoofd). Bedelaars-thaler zonder jaar.

Luik. Gerard van Groesbeek. Thaler van 1567 (ingestempeld met wapenschildje van Holland), en dito oningestempeld van 1571.

Thorn. Margaretha van Brederode 1569. Thaler.

Kamerrijk. Maximiliaan van Berghes 1568. Thaler. Lodewijk van Barlaimont Thaler 1572.

Murbach en Lüders. Johan Rudolf Stör von Störenberg. 1560. Thaler.

Brunswijk-Wolfenbittel. Hendrik. 1567. Thaler.

Henneberg. George Ernst. 1564. Thaler

Gulik. Kleef. Berg. Wilhelm. 1567. Thaler. (ingestempeld met wapenschildje van Holland).

Keulen (stad). Thaler van 1570. (dezelfde instempeling).

's Gravenhage, October 1901.

A. O. VAN KERKWIJK.

Als vervolg op de instelling bij Indisch besluit, dd. 18 Mei j.l. van eene »Commissie voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera», waartoe — zooals vroeger gemeld werd — de heeren dr. J. Brandes, J. Knebel en H. L. Leydie Melville benoemd werden, heeft het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde te 's-Gravenhage gevolg kunnen geven aan een op 16 Februari met den Minister van Koloniën gepleegd overleg over ondersteuning hier te lande van een eventueel op Java in te richten archaeologisch onderzoek. Overeenkomstig het toenmaals voorloopig genomen besluit van het bestuur van het Instituut, zijn nu uitgenoodigd deel te willen uitmaken van de commissie van bijstand ad hoc de heeren: prof. dr. H. Kern, W. P. Groeneveldt, dr. W. Pleyte, jhr. mr. Victor de Stuers, J. W. IJzerman en G. P. Rouffaer; die allen, met uitzondering van den heer Groeneveldt, hunne benoeming hebben aangenomen.

N. Rott. Ct. 11 Augustus. II^{de} blad.

Uit het verslag van de vergadering van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap, opgenomen in de N. R. Ct. van 13 October II. A. ontleenen wij het volgende over de beschrijving der monumenten in Indië:

Men ijvert in Indië voor de verbreiding der kennis van de oude bouwwerken, en aan den oud-minister Cremer hebben wij de uitvoering van een wèl-overlegd plan tot systematische opneming der Javaansche oudheden te danken. Op de begrooting voor dit jaar

(1901) is een som van f 5000 voor het doel uitgetrokken, en de opvolger van den heer Cremer heeft door het vaststellen van een post, groot f 10.000, op de begrooting voor 1902 zijn, trouwens bekende, sympathie met het werk getoond. Aan het hoofd der commissie voor archaeologische opnemingen op Java is een man van fijne opmerkingsgave geplaatst, de heer Brandes. De publicatie van de resultaten van het onderzoek is opgedragen aan eene commissie uit het Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde, van welke commissie prof. Kern voorzitter en de heer Rouffaer secretaris is. Binnen een paar jaar, zoo eindigde de heer IJzerman zijne mededeeling, zal ons land waarschijnlijk een standaardwerk rijk geworden zijn, de oud-Indische kunst waardig!

Zullen wij dit ook spoedig van Nederland kunnen vermelden?

Met genoegen kunnen wij vermelden, dat de in de N. R. Ct. van 26 Juni l.l. besproken grafmonumenten van Nederlanders te Smyrna »gered» zijn.

Een woord van hulde aan ons corresponderend lid, den Heer H. G. A. Obreen te Leiden, die zich hun behoud heeft aangetrokken en, door hiervoor belangstelling te wekken, de noodige gelden hielp bijeenbrengen.

De voorbereiding der oprichting van een Museum voor Oude Kunst en Kunstnijverheid in het Wijnhuis te Zutphen is weer een flinke schrede gevorderd, doordat B. en W. de zaak bij den Gemeenteraad hebben aanhangig gemaakt. Weliswaar werd in de gemeenteraadszitting van gisteren besloten het voorstel uit te stellen tot bij de begrooting, maar dit is slechts een formeel uitstel. Bij de behandeling der begrooting komt het in elk geval opnieuw aan de orde.

(Zutph. Ct. 1 Sept.)

Met ingang van 1 November is benoemd tot referendaris de heer J. A. Royer, thans hoofdcommies bij de afdeling Kunsten en Wetenschappen.

3e Jaargang.

No. 3.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

December 1901.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIR, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Mededeelingen.

Toegetreten als lid:

Mr. J. A. Feith, conservator van het Provinciaal museum te Groningen.

Benoemd tot corresponderende leden:

W. J. J. C. Bijleveld te Leiden,

Mr. R. E. Hattink te Almelo,

Prof. Dr. A. H. C. Hensen te Warmond,

Mr. J. Heyligers te Amersfoort,

Dr. L. H. Kesper te Gouda,

A. W. M. Mensing te Amsterdam,
 P. H. Meekhoff Doornbosch te Baflo,
 W. te Riele Gzn. te Deventer,
 A. W. G. van Riemsdijk te Haarlem.

Bedankt als corresponderend lid: L. A. M. P. de Laigue
 (wegens vertrek naar het buitenland.)

VERBETERING.

LEDENLIJST.

Bij de opgave der leden is bij vergissing uitgevallen:
 St. Bernulfus-gilde te Utrecht;
 en bij de corresponderende leden: J. Veth te Bussum,
 terwijl reeds was bedankt door Dr. R. Jesse te Leiden.

Door het Bestuur werd aan H. M. de Koningin een adhaesie-
 adres gezonden naar aanleiding van het adres van het Friesch
 Genootschap te Leeuwarden tot behoud van de Broerekerk te
 Bolsward.

Met genoegen kunnen wij vermelden, dat het adres voor de
 beschrijving der monumenten van verschillende zijden zeer veel bijval
 heeft gevonden. Een aantal vereenigingen en corporatiën hebben aan
 H. M. adhaesie-adressen verzonden.

Het Bestuur had de eer bij ZExc. den Minister van Binnen-
 landsche Zaken in audientie ontvangen te worden. ZExc. gaf blijk
 zich op de hoogte van het onderwerp gesteld te hebben en toonde
 veel belangstelling hierin.

ZExc. gaf in overweging, om, waar het thans te laat was, om
 hiervoor een bedrag op de begrooting te brengen, een uitvoerig
 rapport in te dienen tegen den tijd van het gereedmaken der be-
 grooting voor het jaar 1903 en beloofde in dat geval het verzoek
 gaarne in nadere overweging te zullen nemen.

Wanneer alleen op de hoofdzaak, de beschrijving der monu-
 menten, wordt aangedrongen en de hieraan verbonden uitgaven niet
 te hoog blijken, gelooven wij, dat wij hoop mogen koesteren, dat in
 1903 met de reeds te lang verwaarloosde beschrijving een begin
 gemaakt zal kunnen worden

Staatsbegrooting.

In de Memorie van Antwoord vinden wij eenige nadere bijzonderheden over de door het Rijk gesteunde restauraties.

Voor de kerk te Rhenen wordt de eerste termijn aangevraagd ter voltooiing der restauratie, die zich eerst beperkt had tot het herstel der brandschade. De kosten worden op *f* 24.000 geraamd.

De Commissie voor de restauratie der Groote kerk te Arnhem tracht op de herstelling van het koor die van het overig deel der kerk te doen volgen en zal hiertoe de medewerking inroepen van allen, die haar tot hiertoe steunden.

De St. Bavokerk te Haarlem is bijna gereed. Er blijft nog te werken aan de zijbeuken, twee ramen in de Brouwerskapel, eenige zijkapellen en het oostelijk portaal, benevens eenig ornamenteel schilderwerk aan het gewelf van het oostelijk schip. Hiertoe zal nog eene serie van 7 à 8 termijnen vereischt worden.

Voor de Groote kerk te Gouda is verzocht om het subsidie van *f* 10.000 tot *f* 15.000 te verhoogen; de beslissing hierop wordt aangehouden.

De Minister verklaart zich bereid om nader te overwegen om het onderhoud der rijksmonumenten onder een totaalsom uit te trekken, daar het moeilijk is te ramen wat voor ieder dier monumenten zal worden vereischt.

Aan de kerk te Veere is tot nu toe voor *f* 33.000 van Rijkswege verwerkt, waarbij men zich echter beperkt tot instandhouding van het gebouw en gewoon onderhoud. Hiertoe is jaarlijks 2 à 3000 gulden noodig; het geldt hier echter geen restauratie.

Het aangevraagde subsidie voor de waag te Monnikendam is in onderzoek.

Van de belangrijke Groote kerk te Dordrecht erkent de Minister de noodzakelijkheid der restauratie. »Alleen de vrees om het eindcijfer der begrooting te zeer op te voeren heeft den ondergeteekende weerhouden te dien opzichte reeds thans een voorstel te doen, doch hij is gaarne bereid de zaak bij de volgende begrooting nader te overwegen.»

De aankoop der Grieksche munten uit de belangrijke collectie van Jhr. Dr. Six wordt vermeld.

Bij de behandeling der begrooting in de Tweede Kamer werd door Jhr. V. E. L. de Steurs gewezen op de wenschelijkheid om over te gaan tot de beschrijving der monumenten en werden enkele beschouwingen en wenschen geuit naar aanleiding van de kerken te Veere, Dordrecht, Vianen en Brielle. Bij de post van onvoorziene uitgaven werd door Jhr. de Stuers in overweging gegeven om die weder op het oorspronkelijke bedrag van *f* 3000.— uit te trekken. J. C. O.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Rijksmuseum van Schilderijen.

Daartoe door de Redactie aangezocht, wil ik gaarne een kort overzicht geven van de voornaamste aanwinsten van de verzameling schilderijen in 's Rijks Museum, sedert mijne laatst opgave.

Zooals de Staatscourant uitvoerig vermeld heeft, werd de verzameling verrijkt met de kostbare stukken van beroemde Fransche en Hollandsche moderne meesters, te zamen 42 stuks, geschonken door Mevr. de Baronesse van Lynden, geb. Baronesse van Pallandt, welke verzameling door wijlen haren echtgenoot was bijeengebracht; het is hier de plaats niet om over deze verzameling uit te weiden, maar wel dient er op gewezen dat eene dergelijke schenking, die wellicht eenige tonnen waard is, te beschouwen is als de grootste ooit bij het leven aan het Museum gedaan. — Even zij aangeteekend dat Baron van Lynden, behalve moderne stukken, ook 4 oude stukken naliët, t. w. twee landschapjes met mythologische voorstellingen van *Abraham Genoels*, welke schilder nog niet in het Museum vertegenwoordigd was, een Laatste Avondmaal van G. de Lairese en een Stilleven (citroenen, een flesch, glas en een broodje op een tafel), dat goede qualiteiten bezit, maar nog al is gerestaureerd.

In de verzameling werden opgenomen, drie olieverfportretten van *Joost van den Vondel*, geschilderd door *Philips Koninck*. Het eene is een geschenk van Jhr. P. Hartsen en de erven van Jhr. C. Hartsen. Dit portret werd in 1767 door Prof. Burman aan den heer Antoni Hartsen overgedragen met onderstaanden brief.

Mijn Heer

De Heer Antoni Hartsen.

Op de Keizersgraft bij de Westermarkt.

Mijn Heer en seer geachte Vriend!

Permitteer mij dat ik de vryheid gebruyke dit nevensgaande pourtrait van den Prins der Nederduitschen Helicon te zenden aan een der beste Nederduitsche Dichters onser eeuw en doet mij 't genoeg dat te willen aannemen als een gering onderpand van de achting waarmede ik de eer heb mij te noemen,

Mijn Heer en seer geachte Vriend,

Uw Eds. onderdanigen Dienaer en Vriend,

Van Huis, 13 Aug. 1767.

P. BURMAN.

Het tweede portret, overeenkomende met het vorige, maar beter geschilderd, werd in bruikleen afgestaan door Mr. M. J. van Lennep en is evenals het vorige gemerkt. Ook hieraan is eene herinnering verbonden, omdat het door de kunstlievende Mevrouw Six, geboren van Winter, aan onzen geliefden romanschrijver Mr. J. van Lennep werd toegezonden met het volgende versje:

Aan Mr. J. van Lennep,
bij de terugzending van Vondels portret, door
Filips Koninck vervaardigd als geschenk van
zijn Oom en Tante Six:

Hij, die dēez' beeltenis, weer sprekend heeft doen leven,
Hij door wiens kunst, onze eeuw een Vondel is hergeven
Ontfangt van 't Vriendenpaar dat hem genegen is,
Flips Koning's kunsttafreel tot een gedachtenis.

10 January 1832.

L. J. SIX v. WINTER.

Het derde eindelijk werd op eene publieke veiling aangekocht en stelt den dichter op 87-jarigen leeftijd voor.

Op de veiling Heeswijk van verleden jaar werden twee levens-groote meisjesportretten aangekocht, die in den inventaris zijn opgenomen als behoorende tot de Hollandsche School. Het kleinste, 1581 gejaarmerkt, stelt een tweejarig kindje voor (kniestuk) met den hoed op het hoofd, een mandje met vruchten in de eene hand, in de andere een beschuit, dat het een hondje toesteeckt. De schildering van dit allerliefst echt Hollandsch stukje doet aan Jacob Willemsz. Delff denken.

Het tweede, dat, wanneer men een naam noemen wil, aan Wybrand de Geest zou kunnen worden toegeschreven, stelt een 8-jarig meisje voor, ten voeten uit, met een kolfje in de eene en een bal in de andere hand. De alleraardigste kleeding van een gele stof, waarop zigzagsgewijze zwart passement is genaaid, is fijn van kleur. De oorspronkelijke lijst bleek, na van de verf te zijn ontdaan, van blank eikenhout te zijn, afgezet met goud; een nieuw bewijs tegen de bewering, die jaren lang gegoiden heeft, dat de lijsten om oude Hollandsche schilderijen altijd zwart moeten zijn. Veelal toch treft men aan dat de oorspronkelijke lijsten om schilderijen van omstreeks 1600 en vroeger licht van kleur waren. Ook blijkt dit uit interieurs uit dien tijd op schilderijen afgebeeld. Op grond hiervan zijn dan ook in de verzameling vele portretten en schilderijen uit die periode, en vroeger, in blank eikenhout met goud afgezet, gevat wanneer dit met de schildering harmoniceert.

Van een legaat van wijlen den heer J. H. Schellwald te Zwolle zijn twee schilderijen te vermelden: *Barend Graat*, een familie-tafereel. Vader, moeder en zoon in een bergachtig landschap. Dit stuk hing op de Overijselsche Oudheidkundige tentoonstelling als Gerard Ter Borch, hoewel het monogram B. G. ineen er duidelijk op te lezen is. In de lucht en in de kleding vooral zijn fijne kleurtjes, die zelfs hier en daar aan Ter Borch doen denken.

Matthijs Wulfract, een familiegroep, goed van schildering en kleur, maar stijf van compositie en zwak van teekening. Het stuk is gemerkt M. Wulfract 1694. Deze schilder was tot nu toe niet in het Museum vertegenwoordigd.

Door tusschenkomst van de heeren Bredius en Kleinberger te Parijs ontving het Museum ten geschenke van iemand die onge-noemd wenscht te blijven een gezicht op den Dam met het Stad-huis in aanbouw; belangrijk juist wegens deze omstandigheid, hoe-wel de kunstwaarde gering is. Het blijft nog eene vraag of het op naam van *Antoni Beerstraten* mag gesteld worden.

Werk van den schilder *Abraham Hondius* wordt weinig in de Musea aangetroffen. In Rotterdam zijn er twee stukken van hem, jachten, waarin hij uitmunt. De beide schilderijen (tegenhangers) thans in het Rijksmuseum, zijnde de Verkondiging aan- en de Aan-bidding van de herders, wijken van zijne gewone composities af. Bij zeer veel zwaks en conventioneels zijn er goede qualiteiten in, ook in de compositie. Voor onze verzameling hebben ze meer een historisch belang. Beiden zijn met de ingewikkelde handteekening van Hondius voorzien en gejaarmerkt 1663.

Mathijs Withoos. Havengezicht, wellicht Hoorn. Op den voor-grond liggen allerlei visschen dooreen. Daarin herkent men den schilder, die gaarne werkte in de manier van Otto Marseus van der Schrick. Over het geheele doek heerscht een behagelijke toon, wel afwijkend van stukken die ik van hem ken, welke hard en met weinig gevoel geschilderd zijn. Gemerkt M. Withoos 1675.

Nicolaas de Helt Stockade. Bergachtig landschap met figuren en vee. Dit aardige stukje is gemerkt N. Helt. Het is bekend dat deze schilder van groote figuurcomposities ook landschappen schil-derde. Behalve dit zijn naar ik vermeen geene andere landschappen van hem bekend.

Adam Willaerts. Zeegezicht, gemerkt A. Willarts f 1621, een be-langrijk werk van dezen knappen meester. Op het stuk is veel te

zien: een rotsachtige kust, een kasteel, een ruïne, een heele vloot, tal van menschen op den voor- en op den tweeden achtergrond. Het stuk maakt een goed effect, opgehangen in de zaal waarin Van de Venne's meesterwerken geplaatst zijn.

Cornelis Janson van Ceulen. Portret van een aanzienlijk jongman, waarschijnlijk Johan Pietersz. Reael, gemerkt Corn. Janson Londini fec. 1648. Een verdienstelijk werk, al kan het niet gerekend worden tot het allerbeste wat deze meester geleverd heeft.

Adriaen van de Venne. Vastenavond. Een van die pittige, geestige en geniale werken van dezen echt Hollandschen meester. Zooals bij de meeste zijner stukken is er zeer veel op te zien, te veel om hier in een kort bestek te vermelden. De lucht is door het uitslaan van het eikenhout wat donker geworden, waaraan helaas niets te doen is. Veel schade doet dit intusschen niet aan het geheel.

Slechts sporen van een handteekening zijn te onderkennen.

Dionys van Nimwegen. Zijn portret en dat zijner vrouw. Twee goed geschilderde medaillonportretjes, zijnde een welkome aanvulling van de rubriek schildersportretten, die reeds een aardigen omvang gekregen heeft. ¹⁾

Van de verzameling schilderijen, eenige jaren geleden door de Vereeniging Rembrandt van den heer G. de Clercq en bloc aangekocht en die sedert lang reeds in de collectie waren opgehangen, zijn een veertiental door het Rijk overgenomen. Een bijzondere vermelding behoeft hiervan dus niet gemaakt te worden; alleen zijn te memoreeren *Jan Steen*, de Emmausgangers; *Raphaël Camphuysen*, Landschap bij Avond; *Jacob Duck*, de Wijnproevers; *Barend Graat*, De Verloren Zoon; *Pieter van Laer*, De Waschvrouwen ²⁾; *Bonaventura Peters*, Havengezicht, en *A. van der Neer*, Landschapje, allen gemerkt. Het stukje van Van der Neer is een zijner vroegste werken, gejaarmerkt 1639. Met machtiging van den Minister werd de ultramarijn blauwe lucht, welke over de oorspronkelijke versletene heengeschilderd was en aan het stukje veel afbreuk deed, verwijderd. Twee dergelijke schilderijtjes, ook dagteekenend uit 1639, zijn in het bezit van den heer Bonte te Gouda.

Door tusschenkomst van den heer Bredius werd van den heer

1) Het portret van Dionys van Nimwegen is in plaat gebracht door J. Ditmar.

2) Van dit schilderij bestaat eene ets door Corn. Visscher.

Kleinberger te Parijs aangekocht een groot, gemerkt wildstuk van den zeldzaam voorkomenden *Elias Vonck*, reiger, haas, enz., afhangerende op een plint. Het stuk is wel wat leeg van compositie, maar van kleur aangenaam en van schildering goed.

Dan van *Michael Sweerts* twee stukken, het atelier van den schilder en een boerengezelschap. Beiden kocht de heer Bredius te Moscou en liet ze restaureeren, waarna ze door het Rijksmuseum voor den kostenden prijs werden overgenomen. Sweerts is een zeldzaam meester die, sterk onder Italiaanschen invloed, toch zijne eigene persoonlijkheid niet prijs gaf. Zijn werk is zeer karakteristiek. Eenige bijzonderheden over hem zijn te vinden in No. 6 van den voorgaanden jaargang bij de beschrijving van de laatste aanwinst van het Mauritshuis.

Een aankoop van beteekenis is die van het groote schilderij van *Pieter van Anraadt*, het afscheid van een krijgsoverste, door tusschenkomst van den heer Bredius en met geldelijken steun van de Vereeniging Rembrandt verworven. Het is een important schilderij van dezen meester, misschien wel zijn knapste werk. Behalve een tweetal middelmatige min of meer versleten portretten bezit het Museum van hem alleen een groot en zeer belangrijk Regentenstuk (afkomstig uit het Oudezijds Huiszittenhuis) met levensgrooten figuren. Door het thans verworven schilderij leeren wij een geheel nieuwe zijde zijner kunst kennen, zooals blijken zal uit de hieronder volgende beschrijving: Ter linkerzijde, op het bordes van het voorportaal van een kasteel in het geboomte gelegen, staan de vrouw, eene dikke matrone, en eenige dochters in kleurige zijde uitgedost; de jonge echtgenoot en vader, officier van een bende ruitery naast het voorportaal opgesteld, neemt afscheid van zijne vrouw: zijn paard wordt door een jongeling aan den toom geleid. In 't portaal staat de schilder met zijn stereotype schildersmuts op het hoofd. Achter den troep paardevolk verrijst een dicht dennenbosch, dat zich naar rechts opent en een doorzicht geeft op een bergachtige streek, waar de lucht aan het opklaren is; overal ziet men paardevolk. Het geheel geeft den indruk alsof de schilder het oogenblik van het aanbreken van den dag gekozen heeft; over alles ligt een waas. De voorgrond rechts is ledig. De voorgestelde hoofdpersonen zijn buiten twijfel portretten en de wapenschilden op twee plaatsen aangebracht, indien zij slechts voldoende te ontcijferen waren, zouden ons hunne namen kunnen doen vinden, maar dit is helaas niet het geval: alleen springen in het oog het kruis van de orde van St. Michiel en de lelie als hart-schild. Beiden vindt men nu terug in het wapen der Van Aerssens,

waaraan een der wapenschilden het meest doet denken. Heeft nu Van Anraadt willen afbeelden het afscheid van Cornelis van Aerssen, Gouverneur van Nijmegen, resideerende op het Valkhof bij zijn vertrek om, aan het hoofd der ruitërij, waarover hij kolonel was, deel te gaan nemen aan den aanslag op Amsterdam? Het is niet onmogelijk, maar dan moet hij zijne compositie gemaakt hebben naar gebrekkige gegevens en zeer veel aan de phantasie hebben overgelaten.

Uit de herkomst van het schilderij valt omtrent de afgebeelde personen niet veel af te leiden. De geschiedenis er van is de volgende. Vóór 55 jaar ongeveer hing het te Utrecht bij de familie Trip, zooals de heer J. Ph. van der Kellen mij mededeelde. Het was toen duidelijk gemerkt P. van Anraadt op de plaats waarop, toen het in andere handen was overgegaan, G. ter Burg 1661 te staan kwam, welke handtekening thans op nieuw verdwenen is, nadat de laatste eigenaar, de heer Martin Colnaghi te Londen, deze had doen verdwijnen. De heer Van der Kellen herinnert zich, dat op den voorgrond rechts een vrouwefiguur met twee kinderen gezeten waren, welke groep gecopieerd was naar eene bekende prent van Nicolaas Loir ¹⁾. In 1866 vinden wij het stuk terug op de retrospectieve tentoonstelling te Parijs in de Champs Elysées, alwaar het door den Hertog de Persigny was ingezonden, die, moet men een lateren verkoopcatalogus gelooven, het stuk uit Spanje had medegebracht. In 1877 wordt het in de veiling van schilderijen van Dr. Guérin aangetroffen, daarna in de collectie van den Antwerpschen verzamelaar Koninckx van den Wouwer, die het inzond op de tentoonstelling van Oude schilderijen te Brussel in 1886 gehouden en in de Gazette des Beaux Arts gaf Henri Hymans o. m. omtrent dit stuk eenige der hierboven vermelde mededeelingen. Het stond toen nog op naam van Ter Borch en werd onder dien naam aan Martin Colnaghi te Londen verkocht, die het aan het Rijks Museum met een aanmerkelijk verlies overdeed.

Het schilderij heeft ontegenzeggelijk goede qualiteiten, maar het is geen stuk van den eersten rang; als werk van Van Anraadt is het zeker belangrijk, ook wegens de moderne opvatting.

Nog valt te noemen een goed portret van *Jan Anthonisz van Ravesteyn*, gemerkt en met het jaartal 1634, afkomstig uit het geslacht Doubleth en naar alle waarschijnlijkheid voorstellende Mr. Jan Doubleth, heer van Sint Annaland, Oud-Ontfanger Generael der Generaliteit

1) Deze prent stelt voor: Cleobis en Biton, zonen van Kydippe, priesteres van Hera te Argos trekken hunne moeder in een wagen naar den tempel. Ze wordt beschreven in: Robert Dumesnil, *Peintre Graveur Français*. Tom III pg 188.

Voor de rubriek »zeden en gewoonten,» werd een aardig schilderij aangekocht, een »Jardin d'amour», door of in de manier van Frans Francken den Jonge. Jongelieden zitten koutende en elkaar liefkozende met Bacchus in hun midden rond een tafel in een priëel, waarvan de overhuiving door vier naakte figuren gedragen wordt. In den achtergrond een groot landhuis, op den voorgrond speel-lieden en minnende paren.

Diakenen der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam hebben naar aanleiding van het bezit van een portret van Rembrandt, waarop de heer Bredius hunne aandacht gevestigd had, gemeend aan de onder hunne berusting zijnde portretten, afkomstig uit het Rijpenhofje ¹⁾ een veilige bewaarplaats te verzekeren door deze aan het Rijksmuseum in bruikleen aan te bieden, waardoor tevens aan iedereen de gelegenheid kon gegeven worden ze te zien. Daar, behalve het portret van Rembrandt, nog een 3-tal goede portretten zich onder de 9 stuks bevonden, werd de bruikleenning zelfs onder de beperkende bepaling aanvaard, dat de stukken bijeen zouden hangen. Deze portretten hingen van oudsher in de Regentenkamer van het Rijpenhofje aan de Rozengracht 129—134 te Amsterdam, van daar werden ze eenige jaren geleden, na te zijn gerestaureerd, naar de Kerkeraadskamer van de Doopsgezinde kerk op het Singel overgebracht. De beste portretten zijn die van:

Goze Centen door *Rembrandt*, borststuk van een jongeling met den hoed op, recht aanziende, de linkerhelft sterk verlicht, omstreeks 1630 geschilderd. Het is een aantrekkelijk portret, dat echter niet onder de beste werken van dien vroegen tijd te rangschikken is. De teekening, vooral van het lijf, is wat verslapt.

Jonas Jacob Leenwen Dircksz. door *Govert Flinck*, een jongeling ten voeten uit (figuurhoogte $\pm$ 0,55 M) wandelende in een bosch. Aardig van samenstelling en breed gepenseeld met Rembrandtsche kleuren. Een vroeg werk, gemerkt G.flinck. f. 1636.

Dirck Baltus. Door een onbekenden meester uit de eerste jaren der 17de eeuw. Een zeer goed portret, dat ik niet waag aan iemand toe te schrijven, toch wel van een Amsterdamschen schilder.

Job. Siewerts door *Christoffel Lubienietzki*. Portret in klein formaat; zeker een der beste werken van dezen schilder.

In bruikleen werden nog ontvangen twee belangrijke portretten, geschilderd door Gerard Ter Borch, toebehoorende aan den heer P. W.

¹⁾ Zie een artikel van Mr. A. D. de Vries in de Gids van Sept. 1876.

van Doorninck te Bennebroek. Ze stellen voor blijkens hetgeen er achter op te lezen staat: Jan van Duren, Burgemeester en Cameraar van Deventer en Margaretha van Haexbergen, Vrouwe van Mr. Jan van Duren.

De beide figuren zijn ten voeten uit afgebeeld (figuurhoogte ± 0.55 cm.), de man, staande naast een tafel met een roodfluweelen kleed overdekt; de vrouw naast een leunstoel met dezelfde stof overtrokken. De stukken dagteekenen uit omstreeks 1665, hetgeen is af te leiden uit het groote schilderij van de Deventer magistraat, thans nog in het Raadhuis aldaar, waarop Jan van Duren geheel in denzelfden trant en in denzelfden leeftijd is afgebeeld. De beide portretten kenmerken zich door grooten eenvoud in opvatting, door fijnheid van kleur en door de distinctie die Ter Borch in zijn werk weet te leggen. De doeken zijn in verhouding tot de afmetingen der figuren groot en dit wordt Ter Borch in deze stukken als een grief aangerekend. Ik kan dit niet toegeven, de portretten winnen daardoor in deftigheid. Het portret van den man is met het monogram gemerkt.

Opmerkelijk is het, dat aan deze schilderstukken nimmer eenige restauratie is uitgevoerd, ze zitten nog op de oorspronkelijke ramen, waarop ze met houten pennetjes, die met zorg zijn ingedreven, bevestigd zijn. Ze danken hun goeden toestand zeker voor een deel aan de aanwezigheid van houten paneelen achter tegen de oorspronkelijke lijsten bevestigd.

De laatste, zeker de meest belangrijke aanwinst is de Christus aan het kruis, op de onlangs gehoudene veiling Heeswijk aangekocht. In den verkoopcatalogus wordt het stuk aan Jacob Cornelisz van Oostsanen toegeschreven en daar is grond voor, hoewel het vreemd is dat, waar Jacob Cornelisz stukken van mindere importantie merkte en dat op zeer opvallende wijze, evenals zelfs kleine houtsneden door hem vervaardigd, een dergelijk belangrijk stuk zijn merk niet draagt. Vergelijking met de bekende gemerkte stukken toont ontegenzeggelijk overeenstemming aan, maar ook verschil, zoodat de attributie m. i. twijfelachtig blijft. Daarom doet men voorloopig verstandig het stuk te brengen op »Hollandsche School van het eerste kwart der 16^e eeuw, in de manier van Jacob Cornelisz».

Maar wie de schilder ook zij, dit echt Hollandsche stuk is een waar kunstwerk, vol kleur en expressie, fijn van teekening en schoon van compositie. Sommige figuren zijn als miniaturen behandeld, de koppen hoe klein ook, zijn ware typen, men zou bij enkelen zelfs van portretten kunnen spreken.

Het paneel stelt voor Christus aan het Kruis; links een groep vrouwen met Johannes den Dooper. Maria Magdalena ligt geknield

aan den voet van het Kruis en tegenover haar de heilige Veronica den doek ophoudende. Rechts een groep zeer aanzienlijke ruiters, wier paarden door schildknappen worden vastgehouden. Verschillende tafereelen van de Passie zijn afgebeeld op den heuvelachtigen achtergrond. De figuren, kleiner en kleiner wordende, behouden hun expressief karakter en zelfs de gelaatstrekken blijven duidelijk herkenbaar. De tafereelen zijn: het afscheid van Christus en Maria, Christus biddende in Gethsémane, Christus te midden zijner discipelen, eindelijk de ontmoeting van den kruisdragenden Christus met de H. Veronica. Geheel in den achtergrond een groot kasteel op een berg. Om het kruis zwevende engelen, die Christus' bloed in kelken opvangen. Het landschap is met veel liefde en zorg behandeld, geheel in overeenstemming met de figuren.

Daar de aankoop door de Vereeniging Rembrandt is tot stand gekomen en het stuk nog niet in eigendom aan het Rijk is overgedragen, kan het nog wel eenigen tijd duren voordat het schilderij in het openbaar zal worden tentoongesteld. v. R.

De Textiele kunst in het Nederlandsch Museum.

III

(*Aanwinsten.*)

Overeenkomstig de hier vroeger uiteengezette beginselen, werd in het eindigende jaar de verzameling weefsels stelselmatig uitgebreid. De omstandigheden waren niet ongunstig en dank zij vooral onzen relaties met de buitenlandsche markt, konden enkele prachtige lapjes worden verworven, zooals ze in Nederland niet meer buiten vast bezit plegen voor te komen.

In zooveel mogelijk chronologische orde volgt hier van de voornaamste een korte beschrijving.

1. Keper van zilvergrijsen grond, waarop door afwisselend helderblauwen, goudgelen en licht-rooden, met een doorgaanden bruin-grijsen inslag, een patroon wordt geteekend van naast elkaar staande boomen. Aan den rechten stam ontgroeien sierlijk gebogen takken met groote hartvormige bladeren, waartusschen toegewende vogels zitten. Ongeveer op het midden van den stam is van gebrocheerd goud een masker aangebracht met blauwe kroon.

Dit weefsel is van uiterst fijne zijde. Het bruin op zilvergrijs geeft er een groote voornaamheid aan, die door de weinige détails in levendiger kleuren wordt vervroolijkt.

Ingeweven inscripties in Arabisch (?) cursief — nog niet ontcijferd — bepalen eenigermate de herkomst. Voor de dateering ontbreekt het mij aan vergelijkingsmateriaal, maar in de »Gewebesammlung» te Krefeld heet deze stof dertiend'eeuwsch. (0.25×0.175 M.)

2. Grijsblauw keper met inslagen van licht groenblauw, geelgrijs en oranjegeel. Het patroon betaat uit palmet-vormige figuren met rand van Arabisch (?) lapidairschrift, gedragen door twee groote gerekt hartvormige bladeren en twee gebogen stengels met een madelief, in wier buiging toegewende wolven liggen van gebrocheerd goud.

De vorm der letters komt op dertiend'eeuwsche, aan Sicilië toegeschreven stoffen ¹⁾, veel voor, de groote bladeren vindt men nog terug op veertiend'eeuwsche Arabische voorwerpen. ²⁾

Omstreeks 1300, van een Arabisch getouw, zal dit lapje dus wel genoemd mogen worden. (0.27×0.19 M.)

3. Lakrood taf, waarop een gouden inslag een patroon vormt van horizontaal gerijde, uitgeschulpte, met een kronkelenden draak gevulde medaillons, waaromheen fijne rinceaux. Deze laatste wijzen naar Perzië, waar de stof, — blijkens het draakmotief onder Chineesch invloed — volgens de schikking der Krefeldsche verzameling in de XIIIe eeuw zou geweven zijn. (0.65×0.33 M.)

Een groote verdienste van dit weefsel is, dat het, niettegenstaande den geregelden gouden inslag, geheel de soepelheid van stof heeft behouden. Dit is natuurlijk te danken aan de voortreffelijkheid van den gebezigten gouddraad. Deze bestaat uit een zijden kern, waaromheen een smal, verguld reepje leder spiraalsgewijze gewikkeld is. Het materiaal was zóó uitstekend, dat de goudkleur bijna onge-rept is gebleven en de lederachtige aard van het riempje, zelfs bij geringe vergrooting, waarneembaar. Bij de twee eerstgenoemde stoffen is de gouddraad op verwante wijze samengesteld, maar het riempje is dunner, blijkbaar uit z. g. goudvlies gesneden en de vergulding was minder duurzaam, want de draden hebben nog maar weinig goudglans bewaard. Deze laatste is de z. g. Cyperische gouddraad, de eerste zou ik tot de Egyptische of Irakaansche gouddraden willen rekenen. ³⁾

De Cyperische gouddraad — of wellicht een West-Europeesche namaak er van — is tot in de XVIe eeuw in gebruik gebleven. Speciaal in de voortbrengselen der Keulsche randweverij komt hij altijd voor. Het vlies schijnt daar echter nóg dunner en daar ik in reke-

1) B. v. Fischbach — *Ornamente der Gewebe* — Tafel 22, 27A, 104A, 131C.

2) Prisse d'Avennes — *l'Art Arabe* — Pl. 15, 85, 173 etc.

3) Vgl. Karabacek — *Die Persische Nadelmalerei Susandschird* — S. 18—21.

ningen en inventarissen eenige malen »Keulsch goud" ben tegengekomen,¹⁾ schijnt het mij niet onmogelijk, dat in de XVe en XVIe eeuw ook te Keulen gouddraad gemaakt is.

In de Italiaansche stoffen werd sinds de XVe eeuw een in Italië vervaardigde gouddraad gebezigd, bestaande uit een verguld reepje metaal, (zilver of koper) om linnen of zijden kern gesponnen, die, naar Karabacek terecht opmerkte, »das Zeitalter der steifen brettenen Brokate" inaugureerde.

4 Keper van fijn rood zijden schering met inslagen van roode en gele zijde. Op een koperrooden grond vormen breede gele strepen ruiten, in wier midden een gestyleerde lelie en op wier hoeken, in een uitgespaard ovaal schild, een achtpuntige ster en een achtbladige roset zijn aangebracht. Deze soepele, door den breeden keper glanzende, stof zal van Europeesch fabrikaat en dertiend'eeuwsch zijn²⁾ (0.16 × 0.22 M.).

5. Fluweelen brokaat. Op grond van karmijnrooden, doorsneden pool moesjes van gouden keper. Veertiend'eeuwsch aan Italië (Lucca?) toegeschreven fabrikaat, belangrijk als vroeg specimen van fluweel. De pool is nog kort; de patroonvormende gouden inslag bestaat uit den bij 3 beschreven draad. (0.27 × 0.11 M.)

6. Halfzijden keper; linnen schering met inslagen van groene en gele zijde en Cyperisch goud. Op een met goud geblokten, heldergroenen grond, beschrijft de gouden inslag een patroon van horizontaal gerijde, hartvormige bladfiguren, gedragen op korte stengels met bloemknoppen. Tusschen deze bladerrijen zijn kleine lilies. (0.38 × 0.246 M.)

In de aartbisschoppelijke collectie te Utrecht heet dit weefsel zestiend'eeuwsch. Geheel te onrechte. Ik zag in het Roemer-Museum te Hildesheim (zaal XXII) van deze stof een kasuifel, die blijkens snit en versiering uit het midden der XVe eeuw dagteekende.

Op schilderijen van den meester van het Heisterbacher altaar (Wallraf-Richartz-museum n°. 53 en 54) komt een stof van hetzelfde karakter voor als achtergrond³⁾. Dit wijst dus op ± 1425 en een andere verwante stof dient als overtrek van een capsa corporalium, gedateerd Keulen 1447.⁴⁾ De stof hoort dus zeer zeker tot de eerste

1) In den inventaris van een Doornikschen haute-lisseur, opgeemaakt is 1505, komt voor: »fillet de Cologne" (*Mémoires de la Soc. hist. et litt. de Tournai* — tome 22, p. 181).

En in een rekening van 1535: »pour avoir broudé d'or de Coulogne autres trois accoustrements d'église" . . . etc. (A Pinchart — *Archives des arts, Sciences et Lettres*, III, pag. 308).

2) De lelie komt in denzelfden vorm voor op een dertiend'eeuwsche wandschildering, afgebeeld bij Gélis Didot, *La Peinture décorative en France* — pl. 29.

3) Onnauwkeurig afgebeeld bij Fischbach — a. W. — Tafel 91A.

4) Afgebeeld bij Bock — *Gesch. der lit. Gewänder* II, Tafel XXXV, 2.

helft der XVe eeuw. Fischbach noemt haar vijftiend'eeuwsch en Duitsch fabrikaat. ¹⁾

In indeeling en hoofdvorm is dit patroon reeds zeer verwant aan de granaatmotieven. Zooals zich hier telkens uit twee der bladvormige figuren stengels naar elkander toe buigen, die zich vereenigen om de bladeren eener hoogere rij te dragen -- zoodat dan telkens tusschen de spitsen der bladeren van de eene rij de ondereinden van de bladeren der hoogere rij zijn geplaatst -- is ook bij een groep van granaatpatronen de hoofdindeeling gedacht. Tot dit type behoort:

7. Geciseleerd fluweelen brokaat. Op een grond van diep donkergroen, zijn in goud zevenlobbige, met een parelrand omtrokken bladeren, horizontaal gerijd, in wier midden een kleine, vaasvormige, fijnomloofde granaat prijkt en uit wier spitsen fijne ranken zich naar elkaar toe buigen, die de granaten dragen van de bladeren der volgende rij. In het midden der ruitvormige vakken tusschen de bladeren is een ronde granaat geplaatst. Enkele blaadjes der granaten zijn van gekruifd goud, dat een levendige glinstering ontsteekt op het egale blinken van de vlakliggende gouddraden. Binnen de bladeren wordt hun contour door breede lijnen van een langere pool geaccentueerd. (0.53 × 0.46.).

Deze sober-prachtige stof is Italiaansch werk uit de XVe eeuw ²⁾.

Een ander (misschien oorspronkelijker) type van het granaatpatroon is dat, waarbij de gelobde bladeren, met de vrucht er in, in horizontale rijen boven elkaar zijn geplaatst (niet op een stengel), hetzij aldus dat de spitsen in één vertikaal vallen, hetzij zóó dat tusschen de spitsen van twee bladeren der eene, de bladeren der hoogere rij zijn ingevoegd.

Van het eerste geval geeft onder onze aanwinsten een voorbeeld:

8. Groen zijden damast, geheel in den geest van een vroeger hier beschreven stof, ³⁾ dat omstreeks 1500 zal zijn gemaakt.

De tweede indeeling zien wij toegepast bij:

9. Fluweelen brokaat. Op grijsblauwen grond van fluweel zijn in gouden omtrekken de zevenlobbige bladeren aangebracht, omgeven door gouden bloemknoppen en dragend een ananasvormige granaat, die met blaadjes en bloemsterren is omloofd. Enkele détails van de vrucht in gekruifd goud. Italiaansch XVe eeuw. (0.52 × 0.305 M.).

1) Tafel 133E. Vgl. zijne *Geschichte der Textilkunst* -- S. 195.

2) Afgebeeld bij Fischbach -- *a. W.* -- Tafel 60B en bij Cole -- *Ornament in European Silks* -- p. 77.

3) *Bulletin* Jg. II, No. 4, blz. 149.

Het derde type van granaatpatroon is de golvende stam, waaraan de granaatdragende bladeren ontspruiten. Omdat dit op Nederlandsche schilderijen het meest voorkomt, heeft men de stoffen met dat karakter wel voor Vlaamsche willen houden. Elders heb ik aangetoond, dat in Nederland vóór de tweede helft der XVIe eeuw geen noemenswaardige patroonweverij heeft bestaan. ¹⁾ — En een blik op de z. g. pestkasuifel van Aosta ²⁾ is toch ook voldoende om vast te stellen, dat dit type in Italië evenzeer voorkomt. In onze verzameling ontbrak het geheel, maar thans zijn een viertal goede voorbeelden er van verkregen.

10. Fluweelen brokaat. Op gouden grond, van wijnrood fluweel een patroon, bestaande uit een breed gebogen band, waarin een stam, die groote, omkranste bladeren draagt met een door rozen omgeven, breed gepluimde granaat er in. Op eenigen afstand onder het groote blad ontwikkelt zich uit den stam een sierlijk omhoog strevende tak met drie ananassen, lange gekrulde bladeren en groote ombladerde zaadtrossen.

Het patroon staat in fijne omtrekken op den vlakken goudgrond, maar de vruchten en bladeren zijn van vol fluweel, doorspikkeld met goudkrulletjes. (0.685 × 0.31 M.) Italiaansch, einde XVe eeuw. Deze stof hoort tot de weefsels, die Memling gaarne schildert; een dergelijke komt o. a. voor op zijn *Huwelijk der H. Catharina* te Brugge.

11. Fluweelen brokaat, in bouw en kleur aan het vorige nauw verwant. Het rood is minder diep, harder, de teekening verzorgder, terwijl de afwisseling van vol fluweelen partijen met enkele omtrekken meer overdacht schijnt. Het groote blad, nog ovaal bij de vorige stof, is hier bijna cirkelvormig. Een andere ornamentopvatting, de renaissance, kondigt zich hier aan. (0.545 × 0.56 M. binnen de zelf kanten). Italiaansch omstreeks 1500.

12. Fluweelen brokaat, eveneens gelijkend op 10. Over het geheel grover: in den gelen grond minder goud dan bij de twee vorige, het rood armer van kleur. In het patroon is gezocht naar meer symmetrie: de buiging van den stam is gering en onder het blad ontspruit hij in twee takken — naar links en rechts — die elk een groote ananas dragen. Deze zooveel minder fijne stof zou een (Fransche?) imitatie van Italiaansche voorbeelden kunnen zijn en kan daarom zoowel tot het eind der XVe als tot het begin der XVIe eeuw behooren. (0.70 × 0.45 M.)

13. Fragmenten van een geciseleerd fluweelen brokaat. De stukken zijn te klein en te veel uit hetzelfde deel van de stof ge-

1) *Verslag van het St.-Bernulphus-gilde* over 1900, blz. 1—LVII.

2) Forrer — *Die Kunst der Zeugdrucks*. — S. 87. u. Tafel XXVI.

sneden, om een goed overzicht van het patroon te kunnen geven. Blijkbaar heeft het bestaan uit een golvenden band met veel-vertakten stengel, waaraan de gelobde granaat-dragende bladeren. De kleur is diep indigo op gouden kepergrond, terwijl alle vol-fluweelen deelen met goudkrulletjes bezaaid en enkele détails geheel van gekruifd goud zijn.

De blauwe band is als een knoestige boomstam op het goud uitgesneden en draagt ranke stengels, die in sierlijke buigingen zich energiek omhoog winden.

De grootste der fragmenten meten 0.68×0.188 M.

Van voortbrengselen der middeleeuwsche weverij blijven ons nog eenige geweven randen te bespreken, Keulsch werk uit de XVe eeuw.

14. Orfroi van een choorkap, bestaande uit drie aaneengezette randen, de middelste breed 0.106, de beide andere 0.058; lang 1.20 M. Het patroon van de drie randen is in hoofdzaak gelijk: op grond van rood keper, in goud fijne takjes met blaadjes en bloemen afwisselend met de woorden *ihesus* en *maria* tusschen blauwe bloemsterren¹⁾. De breedste band vertoont daarenboven een wapen: op veld van zilver een barensteel van lazuur boven een zigzag van keel.

15. Praetexta van een dalmatiek; gouden grond, waarop, tusschen twee gestylcerde bloeiende boomen in groen, rood en wit, de woorden *sancta* || *anna* in blauwe minuskels (0.134×0.386 M.).

16. Twee fragmenten van orfrois eener dalmatiek; gouden grond, waarop gestyleerde boomen in groen, rood en wit, afwisselend met de woorden *ihesus* en *maria* in blauw, een roset in blauw, wit en rood en een bloemkrans in wit, rood en groen met blauwe *m* er in (0.629×0.062 M.).

Van deze randen is de schering zwaar linnen (touw), terwijl de inslagen uit zijde bestaan. Het goud is een, om een zijden kern gewikkeld, verguld vliesje. Dit laatste is niet zonder belang. Want de »Kölnische Borten» worden tegenwoordig voor liturgisch gebruik wederom nageweven te Krefeld en deze imitaties zijn, behoorlijk vuil gemaakt en gehavend, voor oude randen in den handel gebracht. Maar zij blijven steeds herkenbaar aan het goud, dat niet van een vliesje, maar van een metaalreepje gemaakt is.

Van de zestiend'eeuwsche en latere weefsels, waarvan een vrij groot aantal werd verworven, volge een meer eclectisch overzicht.

De patronen, die zich uit het granaatmotief ontwikkelen, zijn vertegenwoordigd in verschillende specimina. Zoo b. v. een rood

1) Eenigszins verwant is de rand, afgebeeld bij Fischbach — Tafel 133B.

satijn, waarop in geel keper een patroon van gestyleerde granaten, niet in het conventionele blad geplaatst, maar omgeven door concentrische kransen, aan hun top bekroond. En op een paar andere stoffen (blauwzwart damast en groen, geel en wit brokatel) beschrijven gebogen twijgjes met lange bladeren de ronde vakken waarin bij de eene een ananas, bij de andere een vaas met bloemen is geteekend. Ten slotte een polychroom fluweel — in zeer gehavenden toestand — dat op gelen grond een patroon te zien geeft van zich splijtende en weer naar elkaar toe buigende bebloemde stengels, die de stof in bladvormige vakken verdeelen, waarin een bloeiende plant; het geheele ornament is groen met donkerroode omtrekken.

Een overgang tusschen deze patronen en de z. g. *petits dessins*, vertoont een ander veelkleurig fluweel, waarop fijne takken, met bloemen en blaadjes beladen, ruiten teekenen, in wier midden een plant met kelkvormige bloemen. Op grijsgeelen, schaars met goud doorweven kepergrond (het goud is een plat metaalreepje), staat hier het patroon in rood, groenblauw en wit.

Deze stof is blijkens textuur en teekening van Oostersch (Turksch?) fabrikaat, maar verschilt van de gelijktijdige Europeesche (midden XVIe eeuw) alleen in de interpretatie van het bloeiende plantje, die naturalistischer is dan een door ornamentale strevingen gepreoccupeerd renaissanceist ze zou hebben kunnen maken. Het schema is blijkbaar uit het Westen overgenomen.

Een Italiaansch pendant van dit weefsel kochten wij in een groen fluweel, doorsneden en getrokken pool op grond van satijn, waarbij de toeleg op styleering der plantmotieven duidelijk uitkomt.

De kleine patronen, die juist in hun groote verscheidenheid van de vruchtbare scheppingskracht der zestiende eeuwse patroontekenaars getuigen, zijn ook onder onze aanwinsten door verschillende lapjes gerepresenteerd. Zij leenen zich echter minder tot beschrijving. Maar de verzameling was ook zoo gelukkig van een dier Italiaansche »*petits-velours*» een kasuifel te vinden. Het is in den z. g. Bassgeige-vorm en zal dus wel uit de XVIIe eeuw dagteekenen, maar de stof is ouder en wij hebben hier wellicht te doen met een voorbeeld van het gebruik, dat rijken hun kleederen aan eene kerk legateerden, die dan van de beste stukken kerkelijke gewaden liet maken.

In prachtig frisch-groen staat het patroon in gesneden en getrokken pool op een grond van goudkleurig taf. Het groen bewijst dat dit kasuifel heeft gediend op de dagen der Belijders.

Voor onze verzameling, die meestal uit kleine lapjes bestaat, is dit kasuifel van bijzondere waarde, omdat het, zooveel beter dan coupons, het effect van zulke weefsels laat zien.

Tegen het eind der zestiende eeuw blijft het algemeen karakter der weefselversiering wel hetzelfde, maar de gestrooide bloemen en bladeren worden grooter en langzamerhand minder gestyleerd geteekend.

Voorbeelden daarvan geven een veelkleurig zijden lapje, dat op een karmijnrooden grond van satijn, groote bloemen van S-vormig gebogen bebladerde takjes vertoont, in keper van geel-groen en wit en een prachtig zijden fluweel, met groote gestyleerde bloemen van licht- en donkerbruine doorsneden en getrokken pool op groen satijnen ondergrond.

Ten slotte blijven nog eenige groot-gebloemde zijden damasten te noemen, een geschenk van Prof. Six, die het overzicht der Lodewijk-XIV patronen vollediger maken.

Over het geheel vormen de aanwinsten van 1901 een gelukkige uitbreiding der afdeeling textiele kunst.

JAN KALF.

Mauritshuis.

Van zijnen directeur ontving het museum twee stillevens in bruikleen, het eene een doode kip voorstellend en geschilderd door *Karel Slabbaert*, links beneden voluit gemerkt; het andere een vanitas: boeken, een aardbol, zandlooper, enz., door *I. ver Meulen* op pancel gebracht. Door deze aanwinst is het mogelijk geworden, een vroeger met voorbehoud aan *Collier* toegeschreven stilleven in dit museum met zekerheid aan *I. v. Meulen* toe te schrijven. Voor nadere bijzonderheden omtrent deze kwestie kan ik volstaan met te verwijzen naar het betoog van Dr. C. Hofstede de Groot in Oud-Holland XIX, afl. 3.

Door de welwillendheid van Mr. M. C. L. Lotsy te Rijnzaterwoude kon een aan dezen toebehoorend portret van Johan de Witt, misschien door Hanneman geschilderd, eenigen tijd worden tentoongesteld.

Den Haag, Nov. 1901.

W. MARTIN.

Het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden.

Het Stedelijk Museum de Lakenhal ontving een viertal portretstukken ten geschenke van Mevr. Douairière E. van Beresteijn te 's-Gravenhage.

Het grootste stuk, 78 cM. breed, 60 cM. hoog, is niet getee-

kend. Het vertoont een groep van vier personen, in het midden zitten Abraham van Hoogenhouck, raad en burgermeester der stad Leiden en zijne echtgenoot Anna Henriette van de Blocquery, de man in laag bruin, met blauw gevoerd gewaad, met lubben en witte das, met den rechterarm op een tafel geleund, waarop een vroedschapskussen van Leiden. Zijne echtgenoot is in lichtpaars satijnkleed, sterk gedecolleteerd en met halve mouwen. Aan hun voeten ligt een rijk bewerkt geel kleed en een mand met bloemen.

Terzijde staan links hun zoon Jacob Hendrick, een jongeling in paars kostuum met witte lubben en das en een lichtgroene sjerp over den linkerarm. Zijn linkerhand rust op een naast hem staanden jachthond.

Rechts, naast haar moeder, staat Susanna Margaretha, gehuwd met Ambrosius Tulleken, raad en schepen van de stad Middelburg in 1750. Zij is in rose gewaad met blauw overkleed over den linker arm. Naast haar ontwaart men in het halfduister een vroedschapskussen van Middelburg.

Op den achtergrond een rijke kamerbetimmering en links een vergezicht, het geheel aan den linker- en bovenkant afgesloten door een gordijn.

De kostuums zijn kleurrijk, doch harmonieus bij elkander geplaatst, vooral dat der moeder is fijn van tint. Het is een goed verdeelde groep, die voor deze periode als schilderwerk niet onverdienstelijk is. De handen alleen zijn wat erg druk en niet altijd volkomen natuurlijk en de bloemen zijn wel het zwakste deel van het schilderij. De gezichten vertoonen groote familiegelijkenis, doch zijn wat weinig doorwerkt. Vooral de oogen. Het stuk is volgens eene aantekening op den achterkant, geschilderd in het jaar 1742.

Van J. Palthe zijn er twee portretten van Ambrosius Tulleken (geboren 1723?) en Susanna Margaretha van Hoogenhouck (geb. 1727), beiden kniestukken, de man, bijna van voren, in gesloten wit met goud geborduurd wapenrok met blauwen jas, en bandelier. Hij heeft een jachtgeweer in de linkerhand en naast zich een jachthond, waarvan alleen de kop zichtbaar. De vrouw is links gewend, in wit satijnen kleed met paars rood overkleed over den rechterarm.

Beide portretten zijn 40 cM. breed en 51 cM. hoog.

Het vierde portret, door J. van der Hulst, in ovaal, 20½ bij 26½ cM., stelt voor Jan van HoogenhouckTulleken, hun zoon, in 1762 te Leiden geboren. Hij is het uniform van vice-admiraal en versierd met twee ridderorden en de medaille van Doggersbank. Het portret stelt hem voor op gevorderden leeftijd.

De prentcolletie der gemeente, waarvan nog het historisch gedeelte en de portretten op het museum berustten, is naar het archief overge-

bracht. Het museum ontving daarentegen uit de door den vorigen archivaris Mr. Ch. M. Dozy aan de Gemeente gelegateerde collectie prenten en teekeningen een prachtige teekening van Lucas van Leyden, met de bekende I. geteekend en met het jaartal 1521. Het is het portret van een man in de kracht des levens, met krachtige doch fijn gesneden gelaatstrekken, met een barret op het hoofd.

De kop is zeer doorwerkt en sterk van impressie en is een zeer goed specimen van de kunst van dezen Hollandschen Dürer. De overlevering wil hierin een zelfportret zien van den meester, doch hiervoor zijn geen verdere aanwijzingen. Het vertoont geen gelijkenis met het bekende zelfportret van 1525. Waar het jaartal overeenkomt met het bezoek van Lucas aan Antwerpen, acht ik het waarschijnlijker dat hier een der Antwerpsche vrienden is afgebeeld.

Van den linkerbovenhoek ontbreekt een gedeelte met het bovenstuk van den barret. Overigens is de teekening, behoudens een paar olievlekken onderaan, in zeer goeden staat.

De teekening is 35 cM. breed en 26 cM. hoog.

Deze aanwinst is dubbel te waardeeren, daar het museum geen teekening van dezen meester kon aanwijken.

Ten slotte valt nog de aankoop te vermelden van een tegel-tableau (8 bij 5 tegels) met voorstelling van het Amsterdamsche veerhuis te Leiden, waarbij ook de belendende perceelen aan den Ouden Rijn en de voorliggende straat en gracht met lossende schepen zijn afgebeeld. Eigenaardig hierbij is, dat de paarse rand, die het tableau omsluit, met de blauwe tegels van het stuk één geheel vormt.

J. C. OVERVOORDE.

Onder de laatste aanwinsten van het Stedelijk Museum te Utrecht vallen te vermelden een gothieke archiefkast van het Domkapittel te Utrecht en een canapé Louis XVI, beiden afkomstig uit de Domkerk, een paar glazen bokalen met de wapens van prins Willem IV en verschillende medailles.

Oude Monumenten.

De toren aan de Kerk der Ned. Hervormde Gemeente te Sprang. (N.-Brt.)

Wij noodigen den welwillenden lezer uit, zich in den geest met ons te begeven naar het overbekende centrum der Noord-Brabantsche schoenenindustrie, de zoogenaamde Langstraat, waarvan het bedrijvige Waalwijk het middelpunt vormt.

In laatstgenoemde gemeente aangekomen, knopen wij met eenige ingezetenen een gesprek aan over de bezienswaardigheden der plaats en van den omtrek en komen hierdoor tot de wetenschap, dat in het dorpje Sprang, gelegen op een afstand van 25 minuten gaans van Waalwijk, eene oude kerk staat met eenen zeer merkwaardigen toren.

Immers wij vernemen daar uit den volksmond, dat in dien toren een gat is ontstaan, dat door geen menschenarbeid tot op heden is kunnen gedicht worden.

De bres, waarvan sprake, is ontstaan, zoo gaat onze zegsman voort, nadat de kerk in 1609 formeel voor de Katholieken gesloten werd en Cornelius Hanecopius zich aldaar in 1613 als predikant vestigde.

O. L. Vrouw zou toen door die opening zijn uitgevlogen en de duivel daardoor binnengekomen, reden waarom het gat niet meer is dicht te maken.

Wij geven deze bijtende zinspeling, zooals de volkstraditie ze ons verhaalt.

Wij, mannen van het vak, wij vonden in deze mededeeling prikkel te over, om ons met eigen oogen in het beschouwen van dit merkwaardige bouwwerk met zijn traditioneele opening te gaan verlustigen.

Vol verwachting nemen wij derhalve onzen weg door de gemeenten Waalwijk en Besoyen, welke volkrijke plaatsjes onmiddellijk aan elkander grenzen; van uit de meeste huizen klinkt ons het vroolijk hamergeklop als welkomstgroet te gemoet, als wilde het den vreemdeling te kennen geven, dat hij zich bevindt in eene streek, waar de schoenmakersindustrie den schepter zwaait.

Vervolgens overschrijden wij de spoorbaan 's-Bosch-Zwaluwe en een lijnrechte straatweg ligt voor ons open, aan welks uiteinde in het verre verschiet wazig, schilderachtig uit de nevelen opdoemt de bewuste toren, het doel onzer weetgierigheid.

Allengskens teekent hij zich bij elke schrede, die wij naderen, scherper af, totdat wij weldra zijne omtrekken, helder en duidelijk tegen de blauwe lucht afstekend, in alle bijzonderheden kunnen bewonderen.

De dorpsstraat geleidt ons langs de zuidzijde der kerk tot aan den toren.

Nog versch ligt de reeds medegedeelde legende ons in het geheugen, zoodat men het ons niet euvel zal duiden, indien wij, alvorens den toren in zijne onderdeelen te bezichtigen, op de eerste plaats aan onze opgewekte nieuwsgierigheid willen voldoen en met zenuwachtigen haast het bewuste gat opsporen.

Opsporen is het juiste woord, want eerst na eenigen tijd zoekens slagen wij er in, het legendarische gat te ontdekken, doordat de zuidzijde der kerk en de zuid- en westzijde van den toren door dicht gebladerte aan het oog worden onttrokken.

Eindelijk echter wordt onze moeite ruimschoots beloond en vinden wij een plekje, van waaruit wij de opening in haar geheel kunnen overzien; wij staan verbaasd over de enorme grootte van de gapende bres, opgetogen van bewondering zien wij op tegen den schoonen toren, die, niettegenstaande de wonde, hem onmeedoogend door den Tijd toegebracht, op ons een blijvenden indruk teweeg brengt.

Het is dan waarschijnlijk ook juist de grootte der opening, die de oorzaak is, dat nimmer tot restauratie besloten is; immers een herstelling in den oorspronkelijken toestand zou duizenden guldens bedragen en klaarblijkelijk is het te wijten aan den financiëleen toestand der gemeente, dat de noodige herstelling tot op heden is achterwege gebleven.

De opeenvolgende besturen oordeelden het toen raadzaam, de afgebrokkelde opening zooveel mogelijk aan het oog te onttrekken en het is ons nu duidelijk geworden, waarom aan de zuid- en westzijde van den toren boomen geplant zijn.

Daar de toren eene zekere architectonische waarde bezit, kwam het ons loonend voor enkele Noord-Brabantsche geschiedschrijvers daaromtrent te raadplegen.

Aan Schutjes, den jongsten geschiedschrijver van het Bisdom van 's-Hertogenbosch, ontleenen wij gedeeltelijk het volgende:

Sprange, wel eens 's Heerensprang genaamd, bevat het dorp Sprang met het gehucht Sprangschevaart (sprang beteekent doortocht en kan ook zijn naam ontleenen aan eenen sprank bij eene waterleiding) 's Heerensprang beteekent dus sprang aan de 's Heerenvaart of turfvaart, die de grens vormde tusschen Sprang en Venloon (Loon-op-Zand.)

De pastoors van Loon-op-Zand namen den dienst te Sprang

waar, doch tijdens de godsdienstwoelingen, die vooral in 1572 woedden, werd de uitoefening van den dienst door de Loonsche geestelijken gestaakt, daar Sprang een Statendorp was geworden en de Katholieke godsdienst niet langer getolereerd werd.

De Katholieken van Sprang moesten in het vervolg, wilden zij niet verstoken blijven van de troostmiddelen van hunnen godsdienst, hun toevlucht nemen tot het naastbij gelegen Spaansche grondgebied; het is immers bekend, dat Hugo de Groot op zijne vlucht naar Frankrijk, te Waalwijk aangekomen, zich daar reeds op Spaansch grondgebied bevond en dus vrij was; de omliggende plaatsen Besoijen, Baardwijk, Elshout, Vlijmen, Sprang e.a. behoorden echter tot Holland en werden daarom Statendorpen genoemd.

Volgens een document, te Sprang berustende, zou Besoijen een paar jaren (1611—1613) kerkelijk met genoemde gemeente zijn verbonden geweest. De bekende Cornelis Hanekop (ius), om zijne zachtzinnigheid door Vondel in een zijner hekeldichten tegen andere predikanten in Amsterdam in bescherming genomen, was toen als predikant te Sprang gevestigd.

Vervolgens vinden wij nog de mededeeling der reeds verhaalde legende met de bijvoeging, dat eene andere traditie bestaat, die luidt, dat de pastoor van Sprang van het geloof is afgefallen, waarom de Maagd Maria uit de kerk zou gevlucht zijn; doch van pastoor kan geen sprake zijn, en dat een rector of beneficiaat de dwaling heeft omhelsd, is niet uit de kerkelijke archieven gebleken.

Trouwens slechts weinige of bijna geene documenten uit den Katholieken tijd zijn in die archieven te vinden; alleen kunnen wij daaruit opdiepen, dat het ambacht Sprang vermoedelijk omstreeks 1300 zijn eerste bedehuis, nl. een kapel, kreeg.

Zooals reeds gemeld stond deze onder het toezicht van den pastoor van Loon-op-Zand; uit de tiendrechten, welke onder Sprang ressorteerden, werd de geestelijke, welke de kapel bediende, onderhouden; dit blijkt uit eene akte, dd. 19 April 1427, in het kerkelijk archief berustend.

In het jaar 1464, tijdens de regeering van Filips van Bourgondië, rezen er geschillen tusschen den toenmaligen pastoor van Loon-op-Zand, nl. Jan van Beringen, en den rentmeester der Domeinen in Holland, welke laatste beweerde, dat de tienden onder Sprang aan de Domeinen toebehoorden.

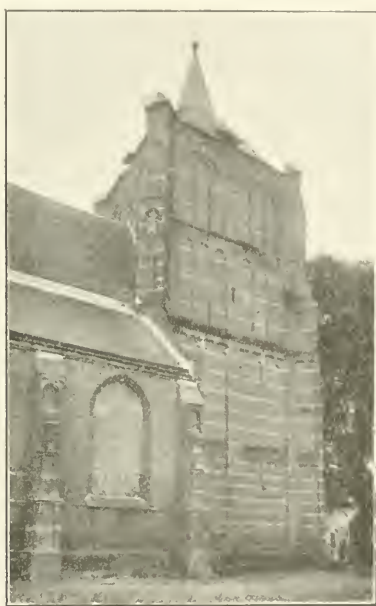
De verschillende daarover gevoerde rechtsgedingen, alle saamgevat in eene »Ordonnantie van Filips van Bourgondië, rakende de kapel te Sprang en hare tienden, ten behoeve van heer Jan van Beringen, pastoor te Venloen (Loon-op-Zand) 16 Juli 1464", hadden tot resultaat, dat Jan van Beringen in zijn recht werd gehandhaafd,

maar dat na diens dood de Sprangsche kapel van Loon-op-Zand zou gescheiden en tot parochiekerk verheven worden.

Links boven dit document, waarvan de eensluitende copie is opgenomen in den derden jaargang van *Taxandria*, tijdschrift voor Noord-Brabantsche Geschiedenis en Volkskunde, staat: *Translaet vuyt een copie autenticque gescreven int parquetment, altijt onder behoorlijcken correctie des beterhen verstaende.*"

Van dien tijd ook dateeren de toren en de drie daaraan grenzende travées der kerk.

En ten slotte is nog een document bewaard gebleven, waaruit blijkt, dat de schoolmeester in 1612 door de jongens een partij

steen en heeft doen opruimen, die van den toren waren afgebrokkeld. Toen had er dus reeds eene gedeeltelijke instorting plaats gehad of, wat even goed mogelijk is, is de enorme bres, zooals wij haar thans gevonden hebben, omstreeks dezen tijd in haar geheel ontstaan door de een of andere ramp.

In de »Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's Bosch'' van J. A. Coppens toont eene tabel ons aan, dat de bevolking van Sprang overwegend protestant is, hetgeen in de katholieke provincie Noord-Brabant voorzeker opvallend is.

Verdere bijzonderheden omtrent kerk of toren hebben wij niet kunnen ontdekken; ook van der Aa geeft ons geen belangwekkend

nieuws; wel deelt hij mede, dat de toren in den Franschen tijd tot telegraaf gediend heeft, dat hij aan de zuidwestzijde van eene aanzienlijke hoeveelheid muurwerk is beroofd, van boven tot beneden toe, maar veel licht kan ook deze geschiedschrijver ons niet verschaffen.

Wij hebben het dan ook nuttig geoordeeld ter plaatse zelf een nauwkeurig onderzoek in te stellen en zijn thans in staat de volgende bijzonderheden uit eigen ervaring mede te deelen:

De bewuste toren, na 1464 gebouwd, eigendom der burgerlijke gemeente, ligt aan de westzijde der Ned. Hervormde kerk, is in baksteen opgetrokken, (12 lagen meten 0,73-0,75 M.) en aan de buitenzijde voorzien van banden uit witte steen; uitwendig wordt hij door twee waterlijsten in drie deelen verdeeld.

Het zuid-westelijk gedeelte van den toren, bestaande uit bijna de helft van den westgevel, den zuid-westelijken contrefort en den aan de zuidzijde gelegen traptoren, is ingestort.

Een onderzoek naar de fundeering gaf nauwkeurig de grootte en den stand van den traptoren aan, terwijl duidelijk zichtbaar was, dat de fundeering naar den zuid-westhoek overhelde; wij komen dus tot de gevolgtrekking, dat er eene instorting, geene gelcidelijke afbrokkeling, moet hebben plaats gehad, doordien de fundeering verzakt is.

De plaatsing van den traptoren aan de westzijde van den zuidmuur, gedeeltelijk in den zuid-westelijken contrefort, komt ons allerongelukkigst voor, daar de verbinding van den zuid- en westmuur in den hoek gebroken wordt.

Geen voorbeeld van dusdanige plaatsing van eenen traptoren is ons bekend; immers worden deze doorgaans midden in den noord- of zuidwand aangebracht, of wel in eenen hoek, steunend tegen den kerkmuur.

Na de instorting is men verplicht geweest onder de vloerbinten, die in den westmuur steunden, een balk aan te brengen, die zelf in den noord- en zuidmuur zijn steunpunt vindt.

Zooals bij meerdere torens het geval is, is ook het grondplan van dezen toren niet quadraatvormig; van Noord naar Zuid gaf de opmeting 5,23 M., van Oost naar West 5,76 M. tot uitkomst.

Inwendig komen in den toren geen versnijdingen voor, zoodat deze maten voor alle verdiepingen gelijkkluidend zijn.

Gelijkvloers zijn de torenmuren 1,84 M. zwaar, boven de eerste buitenversnijding wordt deze maat 1,74 M. en boven de tweede buitenversnijding 1,52 M.; de geheele hoogte van het metselwerk bedraagt 24 meter.

Treden wij den toren binnen, dan vinden wij in den noord- en zuidwand verscheidene nissen en blindvensters, op verschillende wijzen afgedekt

Door het aanbrengen dezer indiepingen wordt bouwmateriaal uitgespaard en tevens worden de wanden op eene schoone wijze versierd.

Dat nissen en blindvensters in torens worden aangebracht is geene zeldzaamheid, doch nergens in ons vaderland troffen wij ze zoo talrijk en sierlijk aan als in den toren te Sprang.

Klaarblijkelijk had men bij het ontwerpen van den toren het plan, het gewelf lager aan te leggen, hetgeen zichtbaar is aan eene uitgespaarde groef, waarin later het gewelf zou moeten aansluiten; tijdens den bouw heeft men dit plan echter laten varen en eene tweede, hooger aangebrachte groef gemaakt. Het gewelf zelf laat intusschen nog op zich wachten, daar men nl. nooit tot de uitvoering dier plannen is overgegaan.

De oostzijde vertoont een grooten, spitsboogvormig getoogden hoog, die eertijds verbinding gaf met de kerk, doch thans is deze met een 0,59 M. zwaren muur, waarin een poortje voorkomt, dicht gemaakt.

Aan de westzijde bevond zich vóór de instorting een rijk geprofileerde, ellipsvormig getoogde ingang, waarboven een eveneens rijk geprofileerd, spitsboogvormig getoogd, vierdeelig venster prijkte.

Deze profielen zijn nog aanwezig en verschillende gegevens maken eene herconstructie zonder fantasie mogelijk.

Op de hoeken van den toren zijn overhoeks geplaatste contreforten, metende 1,64—1,35 M., terwijl de ingestorte traptoren 2,10 M. in diameter was en muren bezat van 0,34 M. zwaarte.

Deze traptoren voerde tot de hoogste verdieping onder den helm.

De eerste verdieping heeft aan drie zijden diepe rondboogvormig getoogde nissen, waarin lichtopeningen aangebracht zijn; de vierde of oostelijke wand heeft behalve een dichtgemetselde opening, die toegang gaf tot eene thans niet meer bestaande brug, op de dwarsbalken der kerk nog eene opening, welke naar den kerkzolder leidt, terwijl in den noordhoek van dezen wand een schoorsteen in den muur is uitgespaard.

Ook op deze verdieping vinden wij langs de wanden wederom eene groef, voor een nimmer ten uitvoer gebracht gewelf aangelegd.

De verdieping gelijkvloers is 13 M., de eerste verdieping 10 M. hoog.

De tweede verdieping brengt ons onder de 12 M. hooge, achthoekige spits, hier bevindt zich de klokkenstoel met 2 klokken.

De eene van 1750 is 1,17 M. in doorsnede en 0,98 M. hoog; zij is voorzien van het volgende opschrift:

»Dese klock is gegoten in den jare 1750 door Alexius Petit, »Mr. klokkegieter tot Someren. En als doen Schout van Sprangh was

»Corstiaan van de Werke. Borgem^r, Govert de Rooy en F. Leempoel.
 »Scheepenen G. Oerlemans. P. Boezeren. A. Kivits. C. van Dijk.
 »Z. Scholt, A. de Jong en R. Ambrosius. Secretaris Petrus Heijmans''

De andere klok van 1475 is 0,82 M. in diameter, terwijl de hoogte 0,68 M. bedraagt.

Hiervan luidt het opschrift als volgt:

»Elkeer luij als ic bescrei de doden ende roep den levenden
 »tot Godes dinste. 1475. Steven Butendijc maecte mi''.

Laatstvermelde klok is derhalve aangebracht eenige jaren, nadat de toren gebouwd is.

De tegenwoordige torenspits is niet meer de oorspronkelijke; teekeningen van omstreeks het einde der 18e eeuw geven een anderen vorm te zien.

Ook uitwendig is de toren versierd met nissen; die der beneden-verdieping zijn van boven vlak afgedekt; op de eerste verdieping worden zij door posten twee aan twee (zuidzijde) en drie aan drie (noord- en westzijde) aaneengekoppeld en zijn spitsboogvormig afgedekt.

Aan de tweede verdieping zijn de nissen wederom aaneengekoppeld, doch door een daarover heen loopenden spitsboog zijn zij in blindvensters veranderd.

De van onder rechthoekige contreforten ontwikkelen zich in pinakels en verkrijgen geleidelijk een minderen voorsprong, zoodat zij ter hoogte van de gootlijst quadraatvormig zijn en door kapjes van hout met leien worden afgedekt.

Al deze bijzonderheden hebben wij aan ons onderzoek te danken; het eenige vermeldenswaardige blijft nu nog mede te deelen, nl. dat in 1869 eene oude, tienkantige, hardsteenen doopvont onder den vloer der kerk is gevonden, één el in doorsnede en een half el diep; waar dit gevonden stuk echter gebleven is, kunnen wij niet berichten. Het is destijds verkocht.

Wij willen dit opstel eindigen door onze denkwijze te zeggen over het al of niet wenschelijke der restauratie van het gat en den toren.

Het is onze meening, dat de bestaande toestand des torens dringend herstel noodig heeft, want behalve de groote bres aan den zuidwesthoek — vertoonen zoowel de waterlijsten, de noordwestelijke contrefort als verschillende muurvakken, dat restauratie hoog noodig is.

Ruw berekend zullen de kosten van herstelling van het ingestorte gedeelte $\pm$ f 5000.— à f 5500.—, bedragen, daar eene hoeveelheid van ongeveer 250 M³. metselwerk benoodigd zal zijn, om de opening te vullen; eene algeheele herstelling van den toren zal de som van f 6000.— niet overschrijden.

Wordt deze toestand nog langer bestendigd, des te meer zullen de uitgaven bij eventueele herstelling stijgen; thans nog is het niet te laat om goed werk tot stand te brengen; nog zijn alle gegevens duidelijk na te sporen, hetgeen na eenige jaren misschien niet meer het geval zal zijn.

Het is ons bekend, dat het huidige gemeentebestuur in loffelijken ijver pogingen in het werk stelt, om gelden te verkrijgen tot restauratie van den toren;

wij hopen van harte, dat het in zijne edele pogingen moge slagen, zoodat spoedig tot herstelling kunnen worde overgegaan, opdat de toren, eenmaal een mikpunt van spotternij voor de omwoners, voor den vreemdeling worde een bouwwerk van bewondering, voor den bezoeker een voorwerp van ontzag en eerbied.

Wij wenschen het gemeentebestuur het beste welslagen toe in zijn prijzenswaardig streven, opdat dit monument voor Nederland moge behouden blijven en door zijne verheffing in zijn ouden luister in lengte van dagen moge aantoonen, dat onze vaderlandsche kunst ook zijne kleinere monumenten in eere weet te houden.

ADOLPH MULDER.

's-Gravenhage, December 1901.

Doopvont te Almelo.

De in den tuin der roomsche pastorie opgegraven doopvont is van Bentheimer steen, vrij gaaf, een achtkantig bovenstuk met ronden rand, staande op een slanker achtkantig benedenstuk.

De 8 bovenvakken zijn beurtelings ingenomen door twee Gothische raambogen; de andere vier vakken bevatten ook een Gothische figuur.

In een der vakken met raambogen staat als steenhouwersmerk eene L.

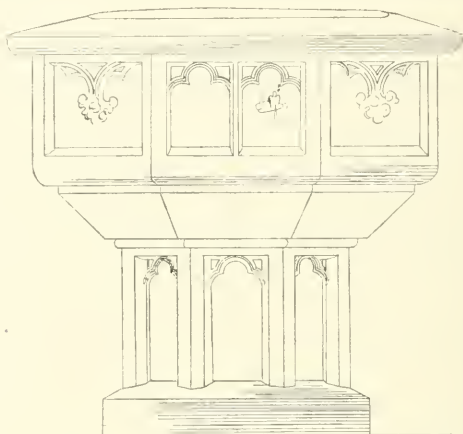
De raambogen gelijken iets op die der doopvont te Kampen, afgebeeld en beschreven in: »Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren 1842, blz. 93," maar zijn dichter aan elkaar.

Toen de tegenwoordige Deken en Pastoor voor ruim 25 jaar hier kwam, vond hij in den pastorietaanbouw een bloembak, omgeven van een steenen rand, den bovenkant der doopvont, die mer zand gevuld was. Wat voor steenen rand dit was, is nooit onderzocht.

Bij de ontgraving van het terrein ter zake van den nieuwen bouw eener roomsche kerk, werd ook deze bloembak losgegraven, die toen bleek op een voetstuk te rusten, dat rechtstandig in den grond stond. Hoe en wanneer het in dezen stand daar gekomen is, kan niemand zich herinneren.

In 1236 kreeg de Heer van Almelo verlof een kapel te bouwen: uit een charter van 1299 blijkt, dat ze toen *ecclesia curata* was met een plebaan en kerkmeesters en dat ze deel uitmaakte van het kasteel Almelo; in dit charter is van een *ecclesia inferior* sprake, zoodat er grond bestaat voor de meening, dat de kerk als eene »dubbel-kerk" ingericht was.

In 1390 gaf bisschop Hubertus van Yppuse een aflaatbrief aan de parochiekerk der martelaren St. Mauricius en Georgius te Almelo.

Hij, die »*ad fabricam luminaria, ornamenta aut quaevis alia necessaria*» schonk, verdiende aflaat.

Nu vermoed ik, dat tot de geschenken, omstreeks 1390 gegeven, de doopvont behoord heeft en dat deze, toen bij de reformatie pastoor Holtman zelf overging, met de kerk aan de gereformeerden kwam, die ze vermoedelijk als „oud vuil" opgeruimd hebben, toen in 1733 de kerk bijna geheel werd afgebroken. cf. Versl. & Meded. der Vereeniging tot beoef. van Overijss. regt en geschiedenis XI. 45. XXI 3, 21, 26.

Deze doopvont, niet vernield, schijnt of door den Heer van Almelo of door het Kerkbestuur bewaard te zijn en zal vermoedelijk aan de roomschen teruggegeven zijn, toen zij in 1784 krachtens verlof van de Vrouwe van Almelo, een kerk gingen bouwen; voor welk verlof *f* 6000 betaald moest worden. Bevoorens behoorde Almelo onder de statie Tubbergen

De doopvont, opnieuw in gebruik genomen, is vermoedelijk uit de kerk verwijderd, toen men een voor het oog mooiere vont kon aanschaffen en in den pastorietuin als vaste bloembak ingegraven.

Mr. R. E. HATTINK.

Het graf, de graftombe en het beeld onder den baldakijn van Hertog Karel van Egmond in de St.-Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem

HET GRAF.

Hertog Karel, de laatste hertog van Gelder, overleed te Arnhem, den 30sten Juni 1538. De geschiedschrijvers verhalen, »dat hy geleefte heeft zeventigh jaeren, zeven maenden, drie mael zeven daghen ende tweemaal zeven uyren.”¹⁾

Volgens het testament, dat hij naliet, werd, onder meer, ¹⁾ aan de uitvoerders hiervan — de Graaf van Bronckhorst, de Graaf van Meurs en Seger van Arnhem — opgedragen, »sijn lichaam in 't »Klooster van Monickhuysen te doen onderdelven ”

Hieraan is slechts in zooverre uitvoering gegeven, dat alleen zijne ingewanden aldaar werden begraven. Zijn hart toch werd in de Minderbroederskerk ²⁾ ter aarde besteld, terwijl het overige van zijn lichaam in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem werd bijgezet.¹⁾

De plaats, waar in de Minderbroederskerk het hart van den hertog was begraven, was na verloop van tijd niet meer met juistheid bekend, want in 1630 werd dit graf door de Kerkmeesters dier Kerk verkocht. Zij meenden, wijl dit niet in het grafregister was geboekt, dat dit als een ledig graf, aan de kerk toebehoorde.

Toen de doodgraver den 7^{den} Maart van dat jaar dit graf opende, vond hij »een gemetzeld kelderken ende 't selve doerslaende, »daerin een houten kistgen staen op een iseren roosterken, synde het »houten kistgen genoegzaam vergaen, in 't welke lach een looden »vierkant kistgen rontsom toegesoldeert, daer boven an opstonde »gesneden het wapen van den Hertoch ende daer onder deese inscriptie, met groote letteren: COR · ILLVSTRISSIMI · PRINCIPIS · »KAROLI · DVCIS · GELRIE · Anno. 1538 · HIC · SEPVLTV · »EST.”³⁾

Op eigen gezag sneed de inmiddels daarbij gekomen koster

1) Slichtenhorst, Geld. Gesch. pag. 435. Onder andere nagelaten curiositeiten waren ook een leeuw en eene leeuwin. Philips, Landgraaf van Hessen, was op het bezit daarvan zoo gesteld, dat hij de tusschenkomst van den Keurvorst van Saxen, Jan Frederik, vroeg, die eigenhandig Hertog Willem verzocht, »dat hy dese beesten voor eene eeryke belooningh tot behoef van den »Landgrave zoude willen af-staen.” Desniettemin had hij ook vele en groote schulden nagelaten. Nijhoff, Inv. v. h. oud-archief (p. 196).

2) Het klooster strekte zich uit tusschen de Broeren- en Langstraat en tusschen de Helsteeg en Nieuwstraat. Het werd in 1488 gesticht, in 1610 herbouwd, in 1747 hersteld en in 1805 gesloopt. Zie Beschr. v. Arnhem door Mr. J. W. Staats Evers. (1868.)

3) Raadsignaat van 10 Maart 1630. Zie ook v. Hasselt. Kroniek pag. 272 en Arnhem F O. B. Volgens Slichtenhorst in zijn Geld. Gesch. pag. 434, »vertoonende twee eensdeels vergulde »leeuwen, zijnde het wapen van Gelderland, neffens dit opschrift: »Hier Is Het Hert Van Den »Doorluchtighsten Vorst Karel Hertogh Van Gelder In Het Jahr MCCCCXXXVIII Be- »graven.””

dit looden kistje open en vond daarin »een kleiner vierkant kistgen ofte dose van silver, hebbende het wapen ende deselve inscriptie als boven, met een sleuteltgen daerby daer meede het geopent konde worden.”¹⁾

Dit kwam ter kennis van den Raad, die het kistje op het Raadhuis liet brengen. Aldaar werd het geopend en »heeft men daer in »het harte des Hertochs noch genoechsaem in 't geheel met eenige »balsameringe bevonden.”

Nadat de leden van den Raad zich hiervan hadden overtuigd, werd op »advies van de Heeren van den Hove en Reekenkamer,” den 10^{den} Maart 1630 besloten, dat »ter eeren van den Hertoge het »kelderken vernieuwt, het silver kistgen wederom in 't Loden ver»soldert, een nieuw houten kistgen daarom gemaectt ende alles wederom »op d'oude plaatse in vorigen state sal gebracht worden, quod factum est.”²⁾

Dat het advies verder ook is gevolgd door³⁾ »daer op te doen »leggen een teicken offte mareksteen” blijkt uit dat besluit niet.

Het hart van den hertog bleef daar rusten, totdat de Magistraat in 1805 besloot de Minderbroederskerk af te breken. Van dit voor-nemen werd aan het Departementaal bestuur kennis gegeven, waarop het Ged. Bestuur, waarnemende de Auditiekamer in Gelderland, d. d. 18 September 1805, berichtte, dat het Dep. bestuur het den 13^{den} te voren had geauthoriseerd om bij het afbreken van die kerk de noodige voorzieningen te treffen.

Deze waren onder meer, »dat het kistje, waarin het hert van »Hertog Karel van Egmond in 1630 andermaal begraven wierdt, werde »overgebracht in de groote kerk in de kelder, daar 't ligchaam van »gem. — Hertog is rustende en dat hieromtrent voor de Memorie van »de posteriteit naar behooren worde gezorgd.”⁴⁾

Ten einde hieraan te kunnen voldoen werd den 20sten September 1805 eene gecombineerde vergadering gehouden van de leden van het Ged. Bestuur — de Heeren Hugonpoth en Tulleken — met gecommitteerde leden uit den Magistraat, de Schepenen — tevens Opperkerkmeesters zijnde — Dr. W. R. Brantsen en H. W. Brouwer, waarvan de laatsten werden bijgestaan door den Secretaris J. A. Wentholt. In die vergadering werd besloten, dat den volgende morgen in de Minderbroederskerk de begraafplaats van dit hart zou worden opgezocht, welke weder niet met eenige juistheid was aan te wijzen.

1) Slichtenhorst zegt in zijn Geld. Gesch. pag. 434, »waer in een sleutel stack met zijde omwonden.”

2) Raadsignaat van 10 Maart 1630.

3) Mem. en Res. v. h. Hof v. Gelderland.

4) Mem. en Res. Boek v. h. Dep. Bestuur van Gelderland.

De vergadering besloot tevens bij ontdekking van het graf, dit te openen, het kistje daaruit te nemen en voorloopig ten Raadhuiſe te bewaren.

Op den volgenden dag waren voornoemde heeren — de eerſten geaſſiſteerd door den Auditeur Dr. G. van Haſſelt — op het bepaalde uur ter plaatſe bijeen, waar bovendien bijna de geheele Magiſtraat met haren oudſten Secretaris Thibout, den Onderkerkmeester Enſchut, eenige Rijks- en gemeentelijke ambtenaren en enkele Burgers tegenwoordig waren.

Er werd veronderſteld, dat de grafſtede zou zijn vóór het voormalig hoogaltaar dier kerk, »alwaar een ſerk van min gewoone grootte, »maar welk door deſzelvs inhakkingen en overgeblevene blijken »van ingegooten lood een daar in voormaals geſoudeerde koopere »plaat en die dan met een opschrift, en alzo een meer dan gewoonen »dekſteen te vermoeden gaf." Die zerk had het nummer 68.

Ter plaatſe werd werkelijk het gezochte graf gevonden. Het houten kistje bleek evenwel vergaan te zijn, maar een langwerpig kistje, uit dik lood ſamengeſteld, waarvan echter een der korte wanden had losgelaten, was nog aanwezig, rustende op een ijzeren rooster. In dit looden kistje vond men het zilveren kistje, dat door een zeer dik bruingeel roest aan het eerſtgenoemde was vaſtgeraakt. Zooals het een en ander zich bij de ontdekking vertoonde, werd het naar het Raadhuiſ overgebracht.

Inmiddels had men beſloten, dat met het zoeken naar den grafkelder van den Hertog in de Groote Kerk den 23^{ſten} September een aanvang zou worden gemaakt. De plaats hiervan was al evenmin bekend, als nog kort te voren met die, waar het hart van den hertog begraven lag, het geval was. Waar de ingewanden te Monnikhuizen ¹⁾ begraven zijn, is evenmin bekend, hiervan ontbreekt de geringſte aanwijzing.

De gecommiteerden uit den Raad vermeenden, dat de kelder niet onder de graftombe in de kerk was, maar daarnaast. Toen dat graf in 1751 aan den Heer L. van Ruijven werd verkocht en dientengevolge werd geopend, bevond men daarin »het lijk van een »voormaals gebalsemd manſperſoon en daarom met een geopenen »buyk, liggende, echter niet in een loode kist, maar op een plank,

1) Dit was een der oudſte kloosters van de ſtad, bekend door zijne grootte en prachtige bouworde en door Hertog Reinout II en zijne gemalin Eliſabeth in 1328 geſticht. De ſtichtingsbrief dateert evenwel van 1342. Het ſtond oudtijds in het midden van Klarenbeek, niet ver van de boſchwachterswoning, die heden nog dien naam draagt. Het was eenmaal het luſtoord van beroemde Gelderſche vorſten, waarvan eenige hier hun laaſte ruſtplaats bepaalden, o. a. Hertog Willem van Gulik, overl. 16 Maart 1402 en zijne gemalin Cath. van Beyerſen, overl. 11 Nov. 1400. Het klooster werd in 1572 geplunderd en de monniken er nit verjaagd. In 1586 werd het door de ſtad verhuurd. De Magiſtraat verleende in 1606 aan ieder ingezetene vergunning hiervan ſteen weg te halen, zoodat in 1636 nog ſlechts enkele muren waren overgebleven. Thans is de juuſte plaats niet meer te ontdekken.

»gekleed in een ligt hemels blaauwe kleeding en daarmee in een
 »wassche kleed gewikkeld, hebbende die kelder bij deszelfs opening
 »eene zeer duidelijke reuk van balseming enz. geopenbaard, in zoo
 »verre, dat daar door de kleeding van hun, die zig toen daarin be-
 »gaaven, met een aanslag van roode kleur bezet wierdt. Welke kelder
 »ook in groote alle de overige van de kerk overtreffen zoude." 1)

Toen men zich evenwel den 23sten Sept. 1805, in tegenwoordig-
 heid der voornoemde commissieleden, eenige leden van den Raad en
 enkele Burgers, van de echtheid van dit graf vergewiste, bleek het
 evenwel, dat men zich had vergist, voor zoover dit het graf van Her-
 tog Karel zou zijn.

Na eenig zoeken werd de ingang van den grafkelder, waarin
 de hertog begraven is, gevonden aan het hoofdeinde der graftombe 2)
 en bleek het daarbij, dat de tombe zelve juist boven den kelder is
 geplaatst. Opmerkelijk mag het heeten, dat, tot voor enkele dagen,
 deze ingang tot den kelder weder onbekend was geworden. Geen
 deksteen met opschrift wijst dien ingang aan, integendeel, door enkele
 tegels van de meest gewone soort en grootte, als men in den tegen-
 woordigen tijd in de arbeiderswoningen van de geringste soort aan-
 treft, is deze ingang tot nu toe bedekt. Het is aan een onderzoek
 naar de geschiedenis der graftombe te danken, dat ons die ingang
 weder bekend is geworden.

Bij het afdalen in den kelder vond men vier, op eenigen afstand
 van elkander geplaatste, ijzeren staven, »waarop stonden twee ineen-
 »geplaatste vogtige, vermolmde houten doodkisten, zonder iets daarin,
 »behalven een groote bosch menschenhaar van rosse koulleur 3),
 »daar naast een loode doodkist, waar van de bodem was afgeweeken
 »en op den grond van de kelder lag, gelijk ook kort bij den ingang
 »een zeer zwart aangeslagen menschen Cranium, voorzien van alle
 »zijne kiezen en tanden en volgens opgave van deskundigen van
 »gewoone dikte, groote en uitterlijke gedaante, alleen met uitzonde-
 »ring van zeeker bijna driehoekig beentje, waar de *Sutura sagittalis*
 »of Pijlnaad, zig met den hoek of wikelnaad vereenigd, en dus
 »ter plaatse, waar het agterhoofdsbeen aan de beide opperhoofds-
 »beenderen sluit." 4)

1) Toen in 1900 onder den vloer van het koor een verwarmingsbuis werd gelegd, viel
 de aandacht op een grafkelder aan de zuidzijde der tombe, wegens zijne buitengewone grootte.
 Daarin stonden toen nog 13 gave doodkisten, waaronder enkele kleine kisten.

2) Mein. en Res. Boek v. h. Dep. Bestuur v. Gelderland, v. Hasselt. Arnhem. f.

3) In het Arnh. Mus. van Oudheden is hiervan nog aanwezig. Zie Cat. van 1881 onder No. 317.

4) Die schedel werd wetenschappelijk onderzocht door O. de Ruuk. Deze merkte in
 zijn rapport op, dat *Sandifort* in zijn Obs. anatom. Patsol. I. et C. g. opzettelijk deze beentjes
 behandelt en Prof. Halbertsma zegt: »'t zijn dan ook inderdaad spelingen in de natuur, die onder
 de zeer zeldzame geenzins plaats verdienen en die zig niet alleen daar ter plaatse, maar ook
 elders op het cranium in de nabijheid der naaden (*sutura*) vertoonen." Oudtijds werd aan die
 soort beentjes kracht van genezing van vallende ziekte toegekend.

Aan het andere einde van den kelder lagen »been- en arm-
»pijpen en andere botten in zodanigen (evenwel verwarden) staat,
»dat men daaruit besluiten moest, dat dit lijk (en buiten bedenking
»van Hertog Karel) in die loode kist, gelijk ook de naderhand op
»den bodem van die kist ontdekte inscriptie betoogde, geplaatst was
»geworden met zijne voeten en dus ook met zijn aangezicht na het
»hooge Altaar.”¹⁾

Door de Auditiekamer werd den volgenden dag aan den Mr.
timmerman R. R. Viervant opgedragen, dien kelder op te nemen en
op te meten en van zijn onderzoek een nauwkeurig rapport in te
zenden.²⁾

Deze rapporteerde nog dienzelfden dag, dat de grafkelder eene
lengte heeft van 9 voet $7\frac{1}{2}$ duim, eene breedte van 6 voet $1\frac{1}{2}$ duim
en eene hoogte onder de kruin van het gewelf van 5 voet 6 duim.

Omtrent de looden kist deelde hij mede, dat hiervan de lengte
bedraagt 6 voet 4 duim, de breedte 20 duim en de hoogte $13\frac{1}{2}$
duim en op vier ijzers rust, die in de zijmuren, op $20\frac{1}{2}$ duim boven
den vloer van den kelder, zijn bevestigd. De houten kisten, zoo
schreef hij verder, waren in elkander gevallen en betreffende den
ingang tot den kelder berichtte hij, dat deze 29 duimen breed en 3
voet lang is, alles volgens de Amsterdamsche maat van 11 duim in
de voet. Ten slotte vermeldde hij nog, dat de vier zijwanden en het
gewelf van den grafkelder beschilderd zijn met één zwart kruis.

Door voornoemde kamer werd tegelijkertijd aan den Mr. koper-
slager Smits opgedragen een eenvoudig geelkoperen doos te ver-
vaardigen om daarin het hart van den hertog in den grafkelder bij
te zetten en aan den Mr. schilder van Gorkum het vervaardigen
eener »afteekening van 't loode klijne kistjen en van het opschrift
»in den bodem der groote looden kist.”³⁾

Het opschrift op het eerste, dat gelijk is aan dat van het
zilveren kistje, deelden wij reeds mede; het opschrift op den bodem
van de groote looden kist luidde: »ANNO: DNJ: MD38: IVNII: DIE: 30:
NOCTIS: HO: II: OBIIT: CHAROLVS: DVX: GELDRIE: HIC:
SEPVLTVS: MAGNIFICENTISSIMVS.”

Ook hier boven was het wapen van Gelre — twee tegenover
elkander staande en naar elkaar toegekeerde leeuwen in stijgende
houding — afgebeeld.

Den 25sten September d. a. v. werd het zilveren kistje uit het
looden kistje genomen; daarbij werd nog een stuk van het sleuteltje
gevonden, waarvan in 1630 werd melding gemaakt. Door de dikke gele

1) Mem. en Res. Boek v. h. Dep. Bestuur v. Gelderland

2) Mem. en Res. Boek v. d. Auditiekamer in Gelderland.

3) Mem. en Res. Boek v. d. Auditiekamer in Gelderland.

en donkerbruine roestlaag kon het opschrift op het zilveren kistje niet meer gelezen worden en kon evenmin dit kistje worden geopend. Bij eene poging daartoe geraakte echter een stuk hiervan los, groot genoeg om het hart te zien »evenwel zonder daar van die buiten-»gewone groote en harigheid, door de Historieschrijvers verhaald, ¹⁾ »na te kunnen gaan."

Nadat het Ged. Bestuur besloten had het volgende opschrift: »T HERT VAN HERTOOGH KAREL VAN EGMOND DEN 26 SEPT. 1805 VIT DESER STADS MINRE BROEDEREN KERK IN DESE KELDER OVERGEBRAGT," op de koperen doos te laten graveeren en in die doos het looden kistje, waarin het zilveren was gelegd, werd geplaatst, werd ten slotte dit geheel aan den Onderkerkmeester Enschat overgegeven, die met de bijzetting hiervan in den grafkelder der Groote Kerk was belast. ²⁾

Aan die lastgeving werd op laatstgenoemden datum, den 26sten Sept. 1805, voldaan.

DE GRAFTOMBE.

Dr. Georg Galland noemt in zijn *Geschichte der Holländischen Baukunst und Bildnerei* (1890) dit Sarcophaagmonument »eine der interessantesten Sepulkralerschöpfungen der Frührenaissance." ³⁾

Dit monument, staande boven den grafkelder van Hertog Karel, midden op het koor, heeft eene lengte van 2.55 M., eene breedte van 1.12 M. en eene hoogte van 1.45 M. Het is vervaardigd uit zwart marmer, zoogenaamde toetssteen of Lydische steen.

De zijwanden zijn versierd met zestien witmarmeren of albaststeenen nissen, waarin, langs de lange zijwanden, de twaalf Apostelen in haut-relief zijn gebeiteld. Aan het hoofdeinde zijn twee nissen; in de eene is een groep, St.-Maria en St.-Joseph met het kind Jezus — de Heilige familie — en in de andere St.-Christophorus in haut-relief gebeeldhouwd. Aan het voeten- of benedeneinde der tombe zijn de twee overige nissen, waarin men in de eene St.-Elisabeth en in de andere St.-Mauritius in haut-relief ziet voorgesteld. Galland zegt van dit beeldhouwwerk, dat het zijn »Relieffiguren, die ohne das volle Mass künstlerischer Freiheit zu offenbaren, doch von ansprechender, tüchtiger »Behandlung sind." ⁴⁾

1) Slichtenhorst zegt hiervan in zijne *Geld. Gesch.* (1654) pag. 434: »het hert zijnde »rouw en van een ongewoonlijke groote." Franç. Halma zegt in zijn *Tooneel der Ver. Ned.* (1725), »dat het van eene ongemeene grootte was, wel gebalsemt in een zilveren koffertje."

2) Mem. en Res. Boek v. d. Auditiekamer v. Gelderland.

3) Pag. 564.

4) Pag. 57.

Op de tombe ligt het beeld van Hertog Karel, in zijne wapenrusting, dat uit wit marmer is vervaardigd. Het hoofd — thans van het lichaam afgebroken — rust op een geornamenteerd hoofdkussen, terwijl de handen, naar middeleeuwsch gebruik, in biddende houding omhoog zijn geheven. De tot de wapenrusting behorende helm, eveneens van wit marmer, sinds lang in twee deelen gebroken, is er afzonderlijk bij geplaatst. Op dezen helm is nog zeer duidelijk waar te nemen, dat de kroon, welke hij draagt, met verguldsel was versierd.

Uit het niet geheel afgewerkt zijn en naar den vorm der voetzolen te oordeelen, wil het ons voorkomen, dat aan het voeteneinde des hertogs oorspronkelijk een leeuw — het zinnebeeld der kracht — of een ander zinnebeeld was geplaatst, zooals men op andere graftomben uit hetzelfde tijdperk aantreft.

De zes leeuwen, die elk een schild omklemmen, waarop de wapenen van Gelder en Gulik, Beieren en Henegouwen, Kleef en Mark, Berry, Arkel, Bourgondië en Bourbon voorkomen, en, als het ware, de doodenwacht bij den hertog houden, zijn oorspronkelijk waarschijnlijk niet op de tombe geplaatst geworden. Immers, indien zij werkelijk de vorenstaande voorstelling of eene andere zouden moeten hebben symboliseeren of tot versiering der tombe moesten strekken, dan had men deze wel uit een beter materiaal gebeiteld. Ze zijn uit zeer grove zandsteen vervaardigd, terwijl de bewerking er van eene ruwe is in vergelijking met die van het beeld en van de tombe. In het Rijksmuseum te Amsterdam komt een afgietsel dezer tombe voor waar deze door die schildhouders wordt gedragen. De dragende houding der leeuwen, in verband met het vorenstaande, wettigt zulk eene voorstelling.

De graftombe heeft een krachtig geprofileerd basement en deklijst, welke met ornament zijn versierd. Zij heeft veel overeenkomst met die van Aleid van Culemborgh in de St.-Nicolaaskerk te IJsselstein ¹⁾ en met het monument van Gerrit van Assendelft en zijne gemalin Beatrix van Dalem in de vroegere Assendelft-Kapel in den Haag. Van dit laatste bestaan nog alleen fragmenten. Tot hetzelfde tijdperk kan ook nog worden gebracht eene graftombe van Hertog Eduard in het klooster Gravendaal, waarvan door Christ eene teekening werd vervaardigd en in hoofdvormen aan die te Arnhem gelijk is ²⁾. Volgens eene aantekening op die teekening stond deze tombe vroeger in de kerk, later, ± 1850, in den tuin van het klooster. Dit klooster ligt in de nabijheid van Goch aan de Niers, waar ook

1) Bij Galland komt op pag. 50 eene afbeelding dezer graftombe voor.

2) Gem. arch. Verzameling nagelaten teekeningen van Mr. Alex. Ver Huell. Portef. Gelderland No. 3.

het huis »De Rot" lag, door Otto III in 1255 gesticht en waarin hij in 1271, Reinoud I in 1326, Reinoud II in 1343 en Reinoud III en Hertog Eduard in 1371 werden begraven, beide laatsten met het schild en den helm van Gelre, omdat hun geslacht was uitgestorven.

Sedert geruimen tijd trokken op den rand beneden de dekljst en in de paneelen van de pilasters der tombe sporen van ornament, die blijkbaar een afdruk zijn van eene opgelegde versiering, onze aandacht. Dat de tombe er werkelijk mede versierd is geweest en dat zij aan beschadiging heeft blootgestaan, kunnen wij niet alleen waarnemen, maar is ons bovendien uit Handschriften van G. van Hasselt, Arnhem f, nader gebleken.

De tombe toch werd meermalen hersteld. Zoo werd den 17^{den} Maart 1664 aan Jacob Janssen den stadsmetselaar betaald »seven en »dartich ponden tien schillingen tot XL grooten vlaems 't pond wegens »gedaene reparatiën aan de tombe van den hartoch van Gelre alhier »in de groote kerck staende, te weten soo aen eenige gebroocke »leden van het lichaem, als aen die beelden daerom staende." 1)

Zoo vinden wij ook vermeld, dat bij catechisatiën de tombe veel te lijden had en dientengevolge den 22sten Febr. 1664, dus nadat zij was hersteld, besloten werd, »dat in het toekomende de Catechisatie »zoude geschieden in het Zuyderpand, en niet meer op 't Choor bij die Tombe." 2)

Het vermoeden, dat zij vroeger met eene versiering is belegd geweest of eene in relief bewerkte versiering beneden de dekljst en in de pilasters had, wordt bevestigd in eene »Opgave der nodige reparatiën en kosten van het Beeldhouwwerk aen en tot de Graftombe »van Hertog Carel van Gelder, alhier in de grote kerk behoorende," welke door den Arnheemschen beeldhouwer Bentjes d. d. 12 Sept. 1792 werd ingeleverd Deze opgaaf luidt:

»Het Beeld van den Hertog moet Hoofd, handen en voeten »gedeeltelijk vernieuwd worden. Het Harnas met de Ridderteykenen, »slooten en Gespen etc. moet geheel, zal het wel zijn, overwerkt »worden. Het Kussen en Casquet diend nieuw te zijn. Dit zal met »de leverantie van de albast te zamen kosten . . . f 275.—

»De kleine Beeldjes dienden gerepareerd, en de »randen, die met Arabesques belegd zijn geweest, zijn »weg, zijnde ongeveer 100 voeten in de lengte en zal »met verschot van de Albast kosten . . . f 560.—

»Dus te zamen . . . f 835.—" 3)

1) Ord. boek v, d. Prov. Rekenkamer. v. Hasselt. Kroniek pag. 268.

2) G. v. Hasselt. Kroniek pag. 289.

3) Van Hasselt. Arnhem f. Openb. Bibl.

Met besliste zekerheid zien wij dus hieruit, dat de rand beneden de deklijst met ornament is versierd geweest en daar de totale lengte van 100 voeten, welke noodig bleek, een maat aangeeft, welke met inbegrip der pilasters noodig is, mogen wij, in verband met de aanleiding tot ons vermoeden, wel besluiten, dat ook in de panceelen der pilasters een reliefversiering is geweest.

De bovengenoemde herstelling is zeer waarschijnlijk niet uitgevoerd, want van Hasselt, die de opgaaf uit Boek P van Allerhande Zaken der Rekenkamer overnam, voegt er bij, dat deze door geen dispositie is gevolgd. Sedert in 1900 het monument werd gevernist, ging de duidelijkheid der in- en afdrukken van het ornament wel wat verloren; zij zijn evenwel nog wel waar te nemen.

Reeds hadden wij het bovenstaande geschreven, toen ons, bij ons verder onderzoek, eene teekening in handen kwam, welke in 1825

door I. Jelgerhuis Rzn. werd vervaardigd. ¹⁾ Daarop komt in den meest westelijken pilaster van het zuidelijk aanzicht der tombe dit ornament nog voor. In den meest oostelijken pilaster was toen de bovenste helft nog aanwezig; in de overige pilasters wordt het gemist. Daarentegen is de rand beneden de deklijst, aan het westelijk einde, nog over $\frac{1}{3}$ der lengte van de tombe er mede versierd,

De oudste afbeelding der tombe vindt men op de titelplaat van de Geld. Gesch. door A. van Slichtenhorst (1654). Deze betreft alleen het dekstuk en een klein deel van het bovengedeelte. Wijl de

1) Gem. arch. Verz. nagelaten teekeningen door Mr. Alex. Ver Huell. Portef. Arnhem 32.

leeuwen met hunne schilden niet allen op den voorgrond konden worden geplaatst, heeft de teekenaar de ontbrekende schilden tegen de tombe aangebracht. Het is onze meening althans, dat de teekenaar hier heeft gefantaseerd en tot welke overtuiging wij te meer komen, omdat in het benedengedeelte der tombe de nissen, pilasters, enz. zijn weggelaten.

In de verzameling van teekeningen van Mr. A. Ver Huell, Portef. Arnhem, treffen wij onder N°. 34 eene oude penteekening aan, welke kennelijk eene copie is van eerstgenoemde.

Wij zouden haast zeggen: die teekenaar heeft de tombe niet gezien en het overige van het benedengedeelte er bij gedacht. De nissen en pilasters komen er niet op voor, terwijl de bovengenoemde vijf schilden, — maar nu in het midden van een groot paneel, — op dezelfde wijze als bij Slichtenhorst zijn geteekend. In tegenstelling met deze geheel waardelooze teekening is de in 1825 door I. Jelgerhuis Rzn. vervaardigde, waarvan wij boven gewag maakten, zeer fraai te noemen. Die teekening, — een aquarel —, is hoogst verdienstelijk en correct uitgevoerd.

Nog komt in genoemde verzameling een aquarel, — groot 20 bij 34 cM., onder No 33 —, voor, die mede hoogst verdienstelijk is en den 20sten April 1855 door Jhr. G. L. F. van Kinschot naar het origineel is vervaardigd. De verzamelaar voegde bij dien naam: »Zie C. Kramm aanhangsel.»

Ten slotte komen in het Maandblad voor teekenonderwijs, 8ste jaargang n°. 4, een paar zeer goed geslaagde en correct uitgevoerde afbeeldingen van de tombe met het beeld en het beeld zelf voor, die door den heer A. Markus Jr. in 1891 zijn vervaardigd.

Het is bijna niet aan te nemen, dat dit monument oorspronkelijk midden op het koor en onmiddellijk vóór het hoogaltaar werd geplaatst, daar hierdoor aan de geloovigen elk gezicht op de verrichtingen des priesters op het altaar zou zijn benomen.

Ons wil het voorkomen, dat de tombe, vóór de Hervorming ter zijde van het altaar stond nabij den noordelijken koormuur, tusschen den eersten en den tweeden pijler vanaf het dwarsschip geteld, ter plaatse, waar heden nog zijn grafschrift tegen dien muur wordt gevonden, dat geschilderd is in een met vruchtenranken en maskers versierde cartouche. Dit grafschrift luidt:

»Carolus egregius Dux illustrisque sepultus
 »In tumulo hocce jacet Geldriaci imperrii.
 »Qui post millenos centenos quatuor Annos
 »Septuaginta fuit natus in orbe puer,
 »Et post millenos centenos quinque recessit
 »Octo triginta Annos Septuaginta tenens." 1)

1) Geogr. Besch. v. Gelderland door P. J. Entrop (1772). Kron. Hist. Gen. van Utrecht, 7e jaargang 1851. 2e serie.

Op het graf zal dan waarschijnlijk een grafsteen hebben gelegen, waarin een koperen gedenkplaat, evenals dit in de Minderbroederskerk het geval was, boven het graf, waar zijn hart was begraven.

HET BEELD ONDER DEN BALDAKIJN.

Velen twijfelen of dit beeld wel altijd zoo hoog boven den vloer, aan een der noordelijke pijlers van het koor — de derde vanaf het dwarsschip — geplaatst is geweest.

De schrijver van de »Beknopte Gids voor bezoekers der Grootte- of St.-Eusebiuskerk» (1900) daarentegen zegt kortweg: »het beeld hing er reeds in 1549."

Wij vinden dit bevestigd in eene mededeeling van Dr. J. S. v. Veen in de Arnh. Courant van 24 Januari 1900, getiteld: »Een vorstelijk bezoek in 1549".

Wij vernemen daaruit, dat, toen Keizer Karel V in 1548 zijn zoon Philips naar de Ned. gewesten zond, om hem als hun aanstaanden vorst te doen aannemen en te laten huldigen, de prins ook te Arnhem kwam en een der leden van zijn gevolg, Juan Christoval Calvete d'Estrella, die reis uitvoerig heeft beschreven. ¹⁾

In zijn reisverhaal zegt die schrijver, dat, vóór te Arnhem die plechtigheid den 15^{den} Oct 1549 plaats had, de prins de mis ging hooren en geeft daarbij eene beschrijving der kerk. Daarin zegt hij van dit beeld: »Boven aan den muur is eene kast, waarin een beeld, »dat het ware portret van Hertog Karel is, *gewapend met de wapenen »en het zwaard zelf, waarmede hij placht te strijden.*"

Toen het gewelf boven het koor in 1633 ongeveer instortte, ²⁾ zijn waarschijnlijk dit beeld en die kast daarbij beschadigd geworden, daar de laatste geheel vernieuwd is moeten worden. Dit is geschied in 1636. Toen is »op order van de Rekenkamer in Gelderland een »kas vervaardigt in de grote Kerk, voor het knielend beeld van Hertog Carel." ³⁾

Wij zien dit bovendien bevestigd in het IIIe Ord. Boek van de Rekenkamer van 1636, fol. 106. Daarin komt namelijk de volgende ordonnantie voor: »ordonn voor Goert Otters Kistmaecker voor »gedaene reparatie aen Kerckencamers waegen ende een geleverde »kaste in de grote Kercke daer den Vorst van Gelder in sit op te »knyen."

1) »De allervoorspoedigste reis van Z. H. Prins Philips van Spanje naar de Duitsche »Nederlanden," in 1552 te Antwerpen uitgegeven. Van dit zeer zeldzaam boek is een exemplaar aanwezig in de Bibl. der Universiteit te Leiden.

2) Meded. v. h. raadslid Mr. J. F. Bijleveld — Rijksarch. van Gelderland — in de zitting van den Gemeenteraad van 30 Dec. 1893.

3) Van Hasselt, Kroniek.

»Die van der Kerckm̄ ordineeren hier mede Zeger van Arnhem »Ländrentm̄r. gñal van Gelderland, dat hij aen Goert Otters Kistemaker voor de gedane reparatien en de geleverde kaste in desen verhaelt, also die kaste te hoge is gestelt, sall betaelen hondert ponden tot XL grote vlaems 't pont, enz. Gegeven den 17 Juni »1636" 1)

Voor men tot die herplaatsing overging, werd het beeld op nieuw verguld. Dit blijkt uit eene »Ordonnantie voor Naeleken Everts, wed. »van za. Wijnandt Verbeeck, ter somma van XLV pont tot XL »grooten Vlaems 't pont, ende dat van wege 't vergulden van de »beeldenisse van Hoochlofflicker M. hartoch Carel van Gelre," welke den 24sten Juni 1635 werd uitgegeven. 1)

Wij weten dus thans met zekerheid, wanneer het beeld daar reeds hing, wanneer dit nog werd verguld en van wanneer de tegenwoordige kast of baldakijn dagteekent. Trouwens toont de bouworde van de kast — door hare spiraalkolommen, waarom een druivenrank slingert, hare bekroning en de afsluiting onder het grondvlak — duidelijk aan, dat deze dagteekent uit het midden der 17de eeuw.

Hoewel uit laatstgenoemde ordonnantie niet duidelijk blijkt, dat met het vergulden van het beeld van den hertog, dat onder den baldakijn wordt bedoeld en het waargenomen verguldsel op de kroon van den helm van het witmarmeren beeld reden geeft te vermoeden, dat dit beeld kan zijn bedoeld, mogen wij echter hieraan niet twijfelen, omdat het van Hasselt (in zijn Kroniek) zegt, de opgaaf der »overwerking" van het harnas, enz. in 1792 door geen beschikking is gevolgd en, wanneer wij het beeld in de open kast van nabij nader bezien.

Het bleek ons n.l. in 1887, dat dit geen beeld is, maar het in hout gesneden hoofd van den hertog 2), dat op een ijzeren stang boven het harnas van hem geplaatst is. Dit hoofd is gedekt door een kapje, dat geheel verguld is. Daar het harnas in knielende en biddende houding op een bankje is geplaatst, denkt men hier werkelijk een beeld in die houding te zien.

Dit harnas is gedeeltelijk verguld; op de borst en op den rug is bovendien een groot verguld ankerkruis aangebracht. Vóór het beeld staat de helm, waarvan het vizier toen nog goed beweegbaar was. 3) Daar ligt ook een zijner handschoenen; de andere zit aan den arm van het harnas. De handschoenen zijn van leder en met metaal bekleed; toen waren zij nog buigzaam. De knie- en dijstukken waren nog aanwezig, maar de schoenen ontbraken. De degen, welke ter linkerzijde hangt, was toen reeds in de schede vastgeroest; de

1) Van Hasselt. Arnhem f, Openb. Bibl.

2) Joan Blaeu. Tooneel der steden (1648) en anderen.

3) Zie ook Kron. v. h. Hist. Gen. van Utrecht, 7e jaargang 1851, 2e serie.

versierselen van het gevest waren verdwenen. De maliënkolder, nog geheel aanwezig, bleek uit stof van zeer goede hoedanigheid te bestaan.

Niet alleen volgens den Spaanschen reisbeschrijver, maar ook latere schrijvers deelen het mede, werd dit harnas door den hertog in den oorlog gedragen; de groote eenvoud en de lichtheid van het metaal bevestigen dit.

Henri Havard zegt in zijn »La Hollande pittoresque" (1876) van dit beeld: »Elle est bizarrement placée dans une sorte de niche, »je dirais presque cagée, suspendue à six mètres du sol: on n'explique »guère cette position étrange. Que va faire, à cette hauteur et sur »ce piédestal insolide, un seigneur à genoux en tenue de combat."

Onder den titel van »Het beeld in 't kastje" ¹⁾ gaf de heer A. J. C. Kremer in 1887 ook een beschrijving hiervan.

Daarin komen nog eenige bijzonderheden voor, waarnaar wij belangstellenden verwijzen.

H. PORTHEINE Jr,

Architect der Ned. Herv. Gemeente te Arnhem

Alkmaar.

B. en W. van Alkmaar stellen den Gemeenteraad voor om ten behoeve der restauratie van den gevel van het Koning Willemshuis, die f 1200 zal moeten kosten, eene bijdrage te verleen van f 250. Door particulieren is voor f 700.— geteekend en door het Rijk is f 250.— toegezegd.

N. R. Ct. 13 Dec. 1901, 11 A.

Grafmonument te Benschop.

Begin November werd piechtig onthuld het gerestaureerd graf-teeken van den in 1697 overleden kapitein ter zee, Abraham Ferdinand van Zijl, in de dorpskerk te Benschop.

Dit monument, kort na den dood van den zeeheld vervaardigd, hing nog in het koor boven zijn graf, doch was zeer in verval. De

1) Arnh. Courant van 24 Aug. 1887.

restauratie geschiedde onder leiding van Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en werd bekostigd uit de bijdragen van een der nazaten van den zeeheld en eenige belangstellenden in de geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen. Ook voor het onderhoud is een klein fonds bijeengebracht.

Met genoegen zien wij hieruit hoe ook in kleine gemeenten de belangstelling ontwaakt voor de op historisch of kunstgebied belangrijke monumenten.

Een uitvoerig relaas der onthulling vindt men in het Alg. Handelsblad van 11 November l.l.

Groote of O. L. V. Kerk te Dordrecht.

Door de Provinciale Staten van Zuid-Holland is het gevraagde subsidie van f 1000 per jaar toegestaan, in te gaan gelijk met het Rijkssubsidie. De bijdragen van particulieren gaven blijk van algemeene belangstelling en hebben reeds het gevraagd bedrag overschreden. Met het subsidie van de kerk (f 2000) en van de stad (f 1000) is thans f 6500 per jaar toegezegd, zoodat reeds terstond met de restauratie begonnen zoude kunnen worden, indien ook van van het Rijk het gevraagde subsidie ware verkregen. De Minister heeft om de begroting niet te zeer te bezwaren voor dit jaar geen subsidie uitgetrokken, doch de wijze waarop Z.Exc. dit besluit toelicht doet hopen, dat voor 1903 niet te vergeefs een beroep gedaan zal worden. De Commissie voor de restauratie heeft dan ook gemeend met vertrouwen te kunnen voortwerken. De aanbestedingen zullen natuurlijk moeten wachten totdat zekerheid verkregen is van subsidie, doch de voorloopige werkzaamheden zullen met kracht worden voortgezet, zoodat, als in 1903 rijkssubsidie wordt verleend, er gelijk met de uitvoering der restauratie begonnen wordt.

Het »Olde Rechthuys» te Groningen.

In zijn artikel over »Het Olde Rechthuys» in den Groningschen Volksalmanak voor 1900 ¹⁾ zegt Mr. J. A. Feith, dat het tegenwoordig zich boven een der deuren van dit gebouw bevindend wapenschild is gefantaseerd, maar dat dit geen gewaagde fataisie is, aangezien

1. Zie ook Bulletin, uitgegeven door den Ned. Oudheidk. Bond, 1900 pag. 87.

bij de restauratie aldaar een gat werd gevonden, dat de aanwezigheid van een steen en wel meer speciaal van een wapenschild daar ter plaats deed vermoeden. »Derhalve is in de open ruimte »een steen geplaatst met het wapen, zooals de stad Groningen dat »in 1509 en vroeger voerde, nl. het wapenschild met den groenen »dwarsbalk niet op de borst, doch schuin tusschen de klauwen van »den adelaar." Voor eenigen tijd vond ik dit vermoeden op eene zeer duidelijke wijze tot waarheid gemaakt: bij J. P. Beukema, Beknopte plaatselijke en geschiedkundige Beschrijving der stad Groningen (Groningen, J. Oomkens, 1821) las ik op bladzijde 33, waar de schrijver over het wapen der stad spreekt: «Oudtijds »hing dit schild aan de klauw des Arends, zooals het nog voor de »Hoofdwacht te zien is." Hieruit blijkt, dat nog in 1821 dit wapen boven een der deuren te vinden was; het zal in 1848, toen eene veranda voor het gebouw werd geplaatst, zijn verwijderd, evenals de langwerpige steen met het Latijnsche opschrift, die toen naar de zuidzijde is verhuisd. Een plaat in het boekje van Beukema, voorstellende een gezicht op de Groote Markt, vertoont bovendien bij nauwkeurige beschouwing de beide steenen op dezelfde plaats, waar ze nu zijn ingemetseld.

Groningen.

P. G. Bos.

Kerkje te Wilsum.

De herstellingswerken aan het aloude kerkje van Wilsum zijn voor dit jaar afgelopen. Werden in vorige jaren het dak der kerk en de toren hersteld, dit jaar kwam het metselwerk van het koor grootendeels gereed. Van de houten ramen met groote glasruiten, die eertijds, het gebouw schendende, er in geplaatst waren, werden in het koor vier vervangen door ramen in Bentheimer steen met gekleurd cathedraalglas. Tevens werd een raam, dat dichtgemetseld was, geopend, zoodat in het geheel in dit jaar vijf ramen in het koor hersteld werden.

F. A. H.

De Liberie van het voormalig Dominicaner Klooster te Zwolle.

Van het voormalig Dominicanerklooster te Zwolle, gewoonlijk het Broerenklooster genoemd, bestaan thans in hun geheel alleen nog de kerk en de voormalige liberie. Na de Hervorming herhaaldelijk van eigenaar verwisseld, deed de liberie het laatst dienst als syna-

goge. In 1899 kreeg de Israëlietische Gemeente te Zwolle een nieuwe synagoge. Over het eigendomsrecht van de oude synagoge ontstond een geschil tusschen de burgerlijke en Israëlietische Gemeente, dat bijgelegd werd door een vergelijk. Tegen betaling van 1750 gulden werd het eigendomsrecht der burgerlijke Gemeente erkend. Den 11^{den} November 11. nam de Gemeenteraad van Zwolle het besluit, het gebouw der voormalige liberie onder bepaalde voorwaarden aan het Rijk af te staan. Van wege het Rijk bestaat thans het plan het gebouw te herstellen.

F. A. H.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

A. Pit. Het goud- en zilverwerk in het Nederlandsch Museum. Amsterdam, Gebr. van Rijkom.

Vijf en twintig jaren bestaat het Nederlandsch Museum, en nog steeds bezit de bezoeker geene handleiding, om zijne onzekere schreden te richten en te leiden door het doolhof van groote en volle zalen, — niets stevigers althans dan den populairen »gids”, die 10 à 20 jaren geleden door den eersten directeur samengesteld werd als voorloopig hulpmiddel. Thans eindelijk komt er hulp opdagen: de monographie van den heer Pit over de goud- en zilverwerken van het museum is stellig bedoeld als de eerste eener lange rij, die achtereenvolgens de producten der verschillende kunst-industrieën in het museum zal behandelen en toelichten.

Zeker eene solide wijze, om de verschijning van een uitnemenden catalogus voor te bereiden! De bezoeker moge klagen, dat de weg dreigt lang te zullen zijn, en dat, nu eerst na eene kwart eeuw de voorbereiding ter hand genomen wordt, er allicht eene halve eeuw na de stichting van het museum zal verloopen, eer de langverwachte catalogus zal verschijnen, — niet daarover wil ik het thans hebben. De klacht is wellicht niet ongegrond; maar in geen geval mag zij doen voorbijzien, dat de thans ingeslagen weg de beste is, die gekozen had kunnen worden. In geen geval mag vergeten worden, dat deze eerste vrucht, die langs dien weg geplukt is, zelfs hun, die het museum niet kunnen bezoeken, hoop geeft op een gastmaal, dat noch aan voedzaamheid noch aan smakelijkheid iets te wenschen zal overlaten.

De redactie heeft mij verzocht, om in haar orgaan iets te zeggen over het pas verschenen boek. Ik hecht er aan dit te constateeren. Want niet ik zou uit mij zelven mij opgeworpen hebben, om over deze historische studie van een tak onzer kunstindustrie iets, wat naar een gemotiveerd oordeel zweemt, uit te spreken, — wèl overtuigd, dat het geven van zulk een oordeel in dezen mijne bevoegdheid verre te buiten gaat. Zoo ik dus thans, niettegenstaande deze onbevoegdheid, het waag iets in het midden te brengen, dan is het alleen om te getuigen van de warme ingenomenheid, waarmee een belangstellend leek deze uitgave heeft begroet. *Warme ingenomenheid*, het woord is in geen enkel opzicht te sterk. Want de verschijning van het boek verheugt mij hartelijk, van welken kant ik die ook zie. Allereerst omdat er thans eindelijk een begin wordt gemaakt met de publicatie en wij thans kennis mogen nemen van de resultaten, door een zeer bevoegden verkregen bij het bestudeeren der schatten, die het Nederlandsch Museum voor de geschiedenis onzer oude kunstindustrieën bergt. Niet minder om de gevolgde methode; want alleen zoo, door het bestudeeren van elke kunstindustrie op zich zelve, — door na te gaan, welke veranderingen hare techniek in den loop der eeuwen heeft ondergaan en door het aanwijzen dier veranderingen in de beschrevene voorwerpen, schijnt mij het bereiken van een goed resultaat, dat ons werkelijk vooruitbrengt, mogelijk. Niet het minst eindelijk om de uitvoering; want de rijke schat van uitnemende reproductiën, die de monographie vergezellen, spreken even luide ten gunste van den artistieken blik van den schrijver, die het toezicht hield, als van de onbekrompenheid van den uitgever, die de onderneming aandurfde. ¹⁾

De heer Pit geeft ons in den bij de platen behoorenden tekst eene korte beschrijving van de voornaamste voorwerpen der door hem bcheerde collectie, waarvan wederom de voornaamste op de platen zijn afgebeeld. Als ik hierop eene aanmerking wilde maken, zou het deze zijn, dat deze middenweg tusschen een catalogus en een toelichtenden tekst mij schijnt te hinken op twee gedachten: de beschrijving der niet afgebeelde voorwerpen, voor den lezer vrij nutteloos, is als toelichtende tekst niet gerechtvaardigd en als catalogus onvolledig. Maar die tekst geeft ons daarentegen ook veel meer dan eene eenvoudige toelichting der afbeeldingen. Wij vinden er eene korte geschiedenis van de Nederlandsche goudsmeedkunst, die alleen daarom onvolledig is, omdat hare kostbare producten uit

---

1) Waarom staan de afgebeelde voorwerpen op de platen zoo wonderlijk door elkander? Het is bijna onmogelijk, om de bij een voorwerp behorende beschrijving in den tekst terug te vinden. En, wat erger is, het is uiterst bezwaarlijk, om de bij elkander behorende voorwerpen [b.v. de werken der Vianens] met elkander te vergelijken, zooals de lezer natuurlijk zou wenschen te doen.

den aard der zaak in het museum niet zoo rijk vertegenwoordigd zijn, als die van andere kunsten. En wat vooral niet minder te waardeeren is, eene poging is gedaan om de karakteriseerende trekken van het Nederlandsche goudsmeedwerk vast te stellen naast en in verband met de kunst der andere natiën. Daarbij wordt althans aan drie beroemde Nederlandsche goudsmeden — Paulus en Adam van Vianen en Johannes Lutma — hunne plaats in de rij hunner kunstbroeders aangewezen, terwijl hun werk wordt gekenschetst en gewaardeerd. Naast hen worden althans een paar Nederlandsche goudsmeden vluchtig besproken; onder hen vooral Christiaan Adamsz. van Vianen. Van dezen bekenden zoon van een beroemden vader is thans voor het eerst een werk herkend met behulp van de koperen platen van het Utrechtsche goudsmedengild. Stellig zal deze proeve van kunstgeschiedenis belangstelling vinden en behagen, niet alleen aan de hartstochtelijke zoekers van dagteekeningen van huwelijken en geboorten, maar ook aan de moderne voorstanders van kunsthistorische appreciatie. Op zeer gelukkige wijze schijnt mij toch hier van de onmisbare data een nuttig gebruik gemaakt te zijn, terwijl verder het woord gelaten wordt aan de beschrijving en waardeering van de kenmerken der beschrevene voorwerpen als kunstwerken.

Zóó en niet anders, ik herhaal het, zal men er allengs toe kunnen komen, om in de geschiedenis onzer tot nog toe zoo droevig verwaarloosde Hollandsche kunstindustrieën even helder te zien als het allengs gelukt is dit te doen met betrekking tot de reeds lang beroemde producten der oud-Hollandsche schildersschool. Eéne zaak alleen verwondert het mij, hier niet besproken te hebben gevonden. Zal de geschiedenis onzer goudsmeedkunst duidelijk voor ons staan, dan behooren wij ons ook duidelijk rekenschap te kunnen geven van de tijdstippen, waarop ongeveer de wijzigingen in bewerking en versiering, die de heer Pit ons aanwijst, hebben plaats gehad. Dergelijke aanduidingen — de vaste punten, waaraan wij ons kunnen vasthouden in de wisselende zee der verschijnselen, — vond ik in de studie weinig, te weinig althans. Geen onmacht kan de reden zijn van dit stilzwijgen. Het is nog geen jaar geleden, dat wij den directeur van het Nederlandsch museum in dit tijdschrift zelf met groote beslistheid hoorden verzekeren, dat de maker van zeker beroemd goudsmeedwerk, dat het jaartal 1362 draagt, in de techniek voortreffelijk, maar in stijl bij zijne tijdgenooten ten achteren was; terwijl wij zijnen collega aan het museum tegelijkertijd met niet minder zekerheid hoorden beweren, dat deze zelfde kunstenaar niet alleen een voortreffelijk werkman was, maar ook een hervormer, die geheel nieuwe procédés gebruikte en invoerde. Het Nederlandsche museum mag zich dus verheugen niet alleen in het bezit van één, maar zelfs van twee directeuren,

die ook voor den duisteren tijd der 14e eeuw, waarvan ons zoo weinig is overgebleven, met groote zekerheid kunnen beslissen, welke stijl en welke werkwijze in een bepaald aangegeven jaar algemeen gevolgd werden. Waarom dan heeft de heer Pit ons over de thans beschrevene voorwerpen dergelijke wetenswaardigheden, die ons zoo hoogst welkom geweest zouden zijn, willen onthouden? Zelfs over de revolutie, die de renaissance ook in de goudsmederij teweegbracht, zegt hij wel opmerkelijke zaken; maar het klinkt toch eenigszins vaag: over den tijd der aangeduide gebeurtenissen laat hij ons volkomen in het duister. Ten onrechte, naar het mij voorkomt.

Ik heb wel eens hooren verzekeren, dat de renaissance haren invloed op de verschillende kunsten in zekere volgorde heeft doen gevoelen; van dat betoog is aileen dit mij bijgebleven, dat de bouwen beeldhouwkunst ten dezen vooraangingen en dat de kleine kunsten geheel achteraan kwamen. Wat meent de heer Pit daarvan? Eenige zekerheid schijnt mij zéér gewenscht. Het Utrechtsche museum b. v. bezit een schoorsteenmantel, die met zekerheid te dateeren is op 1545 en die in alle opzichten renaissancevormen vertoont, naast een anderen, zuiver gothiek in vorm en beeldwerk, die het verbazingwekkende jaartal 1561 draagt, en naast een derden, geheel in de vormen der vroege renaissance en versierd met de wapens van Jhr. Jacob Mom en zijne echtgenoot, wier onplezierige gedachtenis Jacob van Lennep verlevendigd heeft in zijn verhaal over den *Pleegzoon* uit den tijd van prins Maurits. Moeten wij uit deze en dergelijke feiten nu opmaken, dat er geene jaartallen voor de veranderingen in den kunst-smaak te geven zijn? Ik kan het nog niet gelooven. *Niettegenstaande deze feiten* zou ik voor mij durven vaststellen, dat renaissance-schoorsteenmantels, zooals ik er twee aanduidde, omstreeks het midden der 16^e eeuw ten onzent inheemsch waren, en dat men 20 jaar vroeger nog overal gothieke mantels vond, in den geest van den derden dien ik noemde. De gothieke schoorsteenmantel van 1561 en de renaissance-mantel van 1620 schijnen mij anomalieën, die aan dit feit niets veranderen, maar die met zorg geconstateerd en verklaard moeten worden. *Ook verklaard*, want dit kan dikwijls geschieden. In zijne voortreffelijke *Geschiedenis der St.-Jacobskerk te Utrecht* constateerde de heer Th. van Riemsdijk na lange en voorzichtige studiën, dat de twee gothieke hekken van de zijken der kerk vervaardigd waren te Mechelen in 1518 en dat het hek van het hoofdkoor, dat de vormen der late renaissance vertoont, slechts negen jaren jonger kon zijn. Toch leerde nader onderzoek hem, dat de zonderlinge tegenstrijdigheid niet bestaat, daar het renaissance-koorhek eerst in 1566 te Antwerpen besteld is.

Dergelijke onderzoekingen helpen ons vooruit; de heer Pit daarentegen laat ons op dit punt in het duister rondtasten. Op p. 21

verzekert hij ons, dat de keten der Amsterdamsche voetboogschutters »niet uit de 15^e eeuw" is. Argument: »het slot is in zuiveren renaissancestijl uitgevoerd." Doch ik waag een tegenargument: de schildjes, die aan den keten hangen, dateeren van 1502, 1504, 1514 enz.; de keten moet dus ouder zijn dan 1502. Maar ik maak toch ernstig bezwaar om te gelooven, dat het renaissanceslot ouder is dan 1502 en van denzelfden tijd als het zuiver gothieke bladornament van den keten. De heer Pit verzekert ons, dat »van latere bijvoeging z. i. geen sprake kan zijn"; maar hij redt ons niet uit de moeielijkheid en waagt geene poging om de tegenstrijdige gegevens op te lossen. De keten der kolveniers schijnt mij bepaald vrij wat jonger, niet alleen om de veel latere schildjes, maar ook omdat het gothieke bladornament veel minder streng van stijl, veel minder begrepen schijnt. En de keten der handboogschutters met de Bourgondische vuurslagen zou ik in het midden willen plaatsen. Dit is mijn indruk, de indruk van een leek; maar de heer Pit is geen leek en had eene poging moeten doen, om ons in dezen doolhof den weg te wijzen. Niet anders bij den drinkhoren der kolveniers. Het schijnt wel duidelijk, dat hij ouder is dan de beide andere drinkhorens, waarvan die der voetboogschutters (van 1566) in alles renaissance-vormen draagt, terwijl die der handboogschutters (die een jaar ouder is) nog slechts eenige gothieke traditiën vertoont. Immers bij den horen der kolveniers spreken die traditiën m.i. veel sterker; alleen het bladornament, dat aan den boom ontspruit, doet denken aan de renaissance. De jaarletter is C. Geeft dit nu aan den heer Pit geene aanleiding, om althans bij gissing het jaar te bepalen?

Ik erken, dat het moeielijk zou geweest zijn, aan den eisch, dien ik stelde, te voldoen. Ook wensch ik het stellen daarvan beschouwd te hebben als een bewijs, dat ik van oordeel ben, dat aan den heer Pit hooge eischen *mogen* worden gesteld. Ik neem afscheid van hem met een tot weerziens! Moge het *spoedig* zijn, liefst bij de behandeling van de beeldhouwwerken van het Nederlandsche museum!

S. MULLER Fz.

P. S. Ik verschijn nog even weder ten tooneele om eene opmerking te maken, die te onbeduidend is om in het corpus mijner aankondiging opgenomen te worden, maar die ik toch niet onderdrukken kan. Wanneer zal men eindelijk eens breken met het toegeven aan de onmogelijke idiosyncrasie der moderne litteraire school, die, verzet op het bekijken van nette gedrukte vierkantjes, aan deze manie de duidelijkheid der lectuur voortdurend en volkomen opoffert? De tekst van den heer Pit is nu inderdaad gedrukt in 84 onberispelijke vierkantjes, zonder ééne enkele alinea, die de oogen

der heeren zou kunnen hinderen. Er zijn behoorlijk volgens den eisch der mode op sommige plaatsen roode letters aangebracht zoover ik zien kan echter zonder vast systeem, althans stellig niet volgens een consequent doorgevoerden regel, — denkelijk daar, waar de drukker vond dat het mooi stond. Maar de lezer, verward in dien eeuwig doorlopenden tekst, wordt onder de lectuur tureluursch. De beschrijving gaat maar door, van het eene voorwerp op het andere, nu en dan met een stuk kunstgeschiedenis er tusschen, eene enkele maal ook met eene afbeelding (natuurlijk rechthoekig, en waarvan de holten opgevuld zijn met halve regels tekst!) — en ten slotte weet de ongelukkige lezer niet meer, waar hij zich bevindt. Is het een catalogus? eene kunstgeschiedenis? Behoort deze opmerking van kunstkritischen aard bij het beschrevene voorwerp? of is zij van algemeenen aard? Het is een ware wanhoop! De eenige verontschuldiging, die de drukker zou kunnen aanvoeren, is deze, dat hij ons vooraf heeft voorbereid op wat er komen zou: immers reeds de titel geeft een voorsmaak van het genot, dat den lezer wacht. *Het goud- en zilverwerk* (in rood) *in het Nederlandsche museum* (nieuwe regel) *voor geschiedenis en kunst te* (nieuwe regel) *Amsterdam met tekst door* (nieuwe regel) *A. Pit directeur van het museum*. En dan is het uit. Vijf regels, precies even lang, alle letters even groot, zonder punten en komma's, altijd maar door in één adem! Maar wie met één oogopslag op dezen titel wil zien, wat het boek bevat, komt bedrogen uit: alle vijf regels moet hij geduldig lezen, voordat hij ingelicht is. Was het niet Jan Veth, die zoo welwillend was om te concedeeren, dat dergelijke welstandigheids-manieën toch een klein beetje rekening behoorden te houden met de eischen der praktijk? Als het dan niet anders kan, wil ik (noodgedrongen) ook wat toegeven en vergunnen, dat men de witte halve regels opvulle met roode stipjes of kruisjes. Maar in 's hemels naam, men geve ons de gelegenheid om even adem te scheppen bij onze lectuur. Er zullen anders waarlijk ongelukken gebeuren: het leven is tegenwoordig zoó druk!

S. M.

Robert Gibb. Catalogue of the National Gallery of Scotland, Edinburgh, 37th edition. Glasgow 1901. 8°.

Deze onlangs verschenen nieuwe druk van den catalogus der National Gallery te Edinburgh is een welkome aanwinst van de reeks geïllustreerde catalogi, die nu zoo langzamerhand van alle openbare musea van schilderijen van eenigen omvang uitgekomen

zijn. Door de keurige uitvoering, de uitvoerige beschrijvingen en niet het minst door de fraaie illustraties onderscheidt het werk van den heer Robert Gibb zich gunstig van vele dergelijke.

Hollandsche kunst is echter slechts in bescheiden aantal in het Edinburghsche museum te vinden. De stichting is dan ook van vrij recente dagteekening, van 1850, toen van verschillende bestanddeelen één geheel gevormd is; maar toch zijn er een aantal werken bij, die waard zijn, dat er bijzonder de aandacht op gevestigd wordt, te meer, daar met de toeschrijving van de respectieve meesters nog al zonderling huisgehouden is.

Maar vooreerst de algemeene opmerking, dat de indeeling in vreemde scholen en Engelsche school practisch is, maar dat de bijeenvoeging hierin van schilder- en beeldhouwwerken mij niet navolgenswaardig voorkomt. En dan is het een hinderlijke slordigheid, dat bij de opgegeven formaten geheel willekeurig nu eens de breedte, dan weer de hoogte voorop gezet is; de verwarring, die hierdoor veroorzaakt wordt, is niet gering te achten.

Van Ludolf Backhuysen is een storm bij de kust afgebeeld, die niet afwijkt van vele dergelijke schilderijen van dezen vruchtbaren zeeschilder.

Van de drie landschappen, die aan Jan Both zijn toegekend, is er een afgebeeld »Landscape with mounted figures" (n°. 40). Dr. Hofstede de Groot, die in Jaargang XI van het tijdschrift Oud-Holland een studie over het museum van Edinburgh geschreven heeft, noemt dit een echte en goede Both. Ik moet evenwel opmerken, dat het stuk volmaakt overeenkomt met een stuk in het museum te Dresden, en zooal geen copie daarnaar, dan toch een slaafsche herhaling is.

Bij een »Party at cards" (n°. 21) is de heer Gibb niet gelukkig geweest. Hij nam de oude benaming Johan le Ducq over, niettegenstaande hij zelf getuigt van Dr. Hofstede de Groot vernomen te hebben, dat dergelijke stukken niet van Jean le Ducq maar van Jacob Azn. Duck zijn. Maar niet vermeldt hij het oordeel van den heer de Groot, dat dit stukje niet van Duck maar van Simon Kick is, een meening die in 1889 ook reeds door Dr. Bode voorgestaan werd. Dit is des te zonderlinger, daar het blijkt, dat bovengenoemd artikel in Oud-Holland wel degelijk door hem gebruikt is.

Van Frans Hals kunnen wij in de reproductie een prachtig vrouwenportret genieten; het er bij behoorende mansportret was al afgebeeld in The Magazine of Art, 1890 p. 3.

Het »Woody landscape" gemerkt M. Hobbema *f* 1659 (n°. 4) werd betwijfeld door den heer de Groot, die de handteekening beslist voor valsch hield. In de reproductie ziet het stuk er zoo kwaad nog niet uit, maar het vroege jaartal — er staat misschien

zelfs 1657 — is stellig niet in overeenstemming te brengen met de schilderwijze in dien tijd van Hobbema, die toen eerst 21 resp. 19 jaar oud was.

»A Dutch landscape" van Hendrik ten Oever 1645 ziet er in de reproductie verrukkelijk uit, en zeer begrijpelijk lijkt het, dat dit stuk, vóór Dr. Bredius er de naamteekening op ontdekt had, aan Cuyp toegeschreven werd. Tegen de door de ondergaande zon verlichte lucht komt het profiel van Kampen met haar spitse torens spookachtig uit, terwijl op den donker gehouden voorgrond eenige personen aan het baden en koeien aan het grazen zijn.

Ook het portret van Hendrickje Stoffels, die in bed liggend een gordijn wegschuift, door Rembrandt 165 .. (?), is al in de reproductie te genieten. Het van ouds beroemde werk is reeds in 1777 in zwarte kunst vereeuwigd door Richard Cooper Jr. en werd in 1862 voor f63.000 verworven door William Mc. Ewan, die het aan het museum schonk.

De beide aan Rembrandt toegeschreven landschappen werden door den heer de Groot dien meester ontzegd.

Een der twee landschappen van Jacob van Ruisdael is afgebeeld (n°. 6). Ik meen er een gezicht in de buurt van Arnhem in te herkennen, met de torens van de Eusebius- en de Walburgkerk tegen den horizon uitstekend, maar met gefantaseerden voorgrond.

Van Willem van de Velde Jr. is een kalme zee met veel schepen afgebeeld.

Gelukkig is ook het aan Adriaan van der Werff toegeschreven portretstuk van een aanzienlijk echtpaar afgebeeld, want daardoor ziet ieder, die maar een weinigje begrip heeft van het werk van den Rotterdamschen ridder, dat dit stuk onmogelijk van hem zijn kan, al staat er nog zoo duidelijk de valsche handteekening A. Vande Werf 17 ... op. De kleederdracht wijst op ongeveer 1665 en de heer de Groot noemde als mogelijken schilder Ferdinand Bol. Ik zou ook nog op Abraham van den Tempel de aandacht willen vestigen.

Onbegrijpelijk is het, dat de heer Gibb, die toch klaarblijkelijk zijn best gedaan heeft, om een goeden catalogus te geven, en die daarin ook grootendeels geslaagd is, de gelegenheid ongebruikt liet, om wat de Hollandsche school betreft, geheel goed werk te leveren.

Over wat de Engelsche en de andere vreemde scholen bevatten, matig ik mij geen oordeel aan. Alleen wil ik er opmerkzaam op maken, dat de Vinding van het kind Mozes, door Tiepolo, precies zoo, alleen met nog een groep rechts, voorkomt in het museum te Stuttgart.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Tentoonstellingen.

Tentoonstelling te Alkmaar.

Bij gelegenheid van zijn zeventigjarig bestaan heeft het Alkmaarsch Teekengenootschap »Kunst zij ons Doel» van 4 tot 13 October j.l. een tentoonstelling van oude en nieuwe kunst, aan Alkmaarsche particulieren toebehoorend, gehouden, waar allerlei opmerkelijke schilderijen, zoowel oude als moderne, waren bijeengebracht. Het is hier de plaats niet, over de moderne te spreken, maar de oude lijken mij belangrijk genoeg, om er, hoewel de tentoonstelling reeds gesloten is, de aandacht op te vestigen, vooral daar de catalogus, door leeken samengesteld, uit den aard der zaak vele onnauwkeurigheden bevat, die hem niet bijster geschikt maken om bij kunsthistorische studiën te worden geraadpleegd.

Te midden van de menigte schilderijen uit onze productieve gouden eeuw stond in de groote zaal van het Burgerweeshuis, waar de tentoonstelling werd gehouden, schuchter in een hockje, een kleine serieus geschilderde triptiek uit de zestiende eeuw. In het midden Maria, den gestorven Christus in de armen, achter haar in het midden het kruis, waarboven aan weerskanten een medaillon is aangebracht. Op den linkervleugel is van binnen een Vlucht naar Egypte en een Simeon in den Tempel voorgesteld, van buiten een H. Katharina, terwijl de rechtervleugel van binnen met een gekruisigden Christus en een Graflegging, van buiten met een H. Agatha beschilderd is. Het is zonder twijfel Noordnederlandsch werk: de kleur zoowel als de behandeling wijzen op invloed van Cornelis Engebrechtz., hoewel het mij geenszins van zijne hand schijnt te zijn: daarvoor is het te zwak en onoorspronkelijk.

Als men weet, dat dit schilderij als aardappelenschep heeft dienst gedaan, voordat de tegenwoordige eigenares, mevr. Witte-Whalen het kocht, is men verwonderd, dat het er nog zoo goed is afgekomen. Het is natuurlijk hier en daar, vooral aan de randen en medaillons, bijgewerkt, -- niet zeer handig helaas, -- maar de figuren zijn toch vrijwel intact gebleven.

Onder de stukken uit de zeventiende eeuw was menig belangrijk kunstwerk.

In de eerste plaats die twee prachtportretjes door *G. ter Borch* (n°s 35a en b, eigenaar Mr. W. C. Luyken Glashorst), een man en een vrouw, beiden ten voeten uit, zij met een bonten, opgevouwen waaier in de hand. De catalogus vermeldt, dat ze in 1644 geschilderd

zijn, maar op geen van beide stukken heb ik een handteekening of dateering kunnen ontdekken. Of is door hun herkomst het jaar der vervaardiging bekend? Hun authenticiteit is boven eenigen twijfel verheven.

Na *ter Borch* dwingt *Cesar van Everdingen* onze bewondering af door de twee portretten van Johan van Nordingen den Jonge en Maria Franz. van Steenhuyzen, diens vrouw, stichter en stichteres van het Provenhuis van Joh. v. Nordingen, dat deze portretten (n°s 28a en b) inzond. Beide zijn borstbeelden, flink, eenigszins vet geschilderd, in frissche kleuren. Vooral het mansportret is zeer mooi. Het is gemerkt met het monogram C. V. E. en het jaartal 1643. Het vrouwsportret draagt geen merk, evenmin als de beide andere portretten, van van Nordingen en zijn zuster, beide in herderscostuum, uit hetzelfde Provenhuis, welke eveneens door van Everdingen zijn geschilderd, hoewel vroeger (n°s. 28c en d.). Zijne hand meen ik ook te herkennen in het portret der stichteres van het Hofje van Bijlevelt (n°. 30a).

De vier eerste regenten van genoemd Provenhuis, door den Alkmaarschen schilder *Dirk Metius* vereeuwigd, waren ook tentoongesteld. Veel valt van dezen kunstenaar niet te zeggen: hij is een der vele middelmatige, technisch goed ontwikkelde portretschilders, zooals onze zeventiende eeuw er vooral in het begin zoovele heeft opgeleverd. *Metius'* tweede hier aanwezig regentenstuk, gemerkt met het monogram D. M. en gedateerd 1640, uit het Burgerweeshuis ¹⁾, is beter dan het eerste, maar de handen zijn ook hierop niet gelukkig. *Doomer* is in dit opzicht zijn stadgenoot vooruit in zijn regentessenstuk van het Burgerweeshuis ¹⁾ (gem. en gedat. 1681). Dat dit als geheel niet zulk een indruk maakt als *Metius'* stuk, kon *Doomer* niet helpen: de af te beelden dames waren daarvoor tè welgedaan.

Aan *Mierevelt* waren natuurlijk allerlei portretten toegeschreven, o. a. n°. 28 j. (inzender Mr. B. van der Feen de Lille) waarvan ik geen maker durf te noemen: het doet nog het meest aan *Wybrand de Geest* denken, maar is hem niet. N°. 23e, van denzelfden inzender, die een mooie portrettencollectie blijkt te bezitten, is daarentegen wel degelijk een *Mierevelt*, als hoedanig het schilderij — portret van Hendrik van Oss — dan ook in den catalogus fungeert. Het is gemerkt: M. Mierevelt Aet. 53 A^o. 1637. Ook n°. 231, tot dezelfde verzameling behoorend en als onbekend opgegeven, was een *Mierevelt*, het portret van Daniël de Dieu. Het schilderij is niet meer in een al te goeden toestand. Een handteekening was er niet op te vinden: slechts boven een fragment van een Hebreeuwsche inscriptie, waar-

1) Zie over deze stukken: C. P. Bruinvis, Beschrijving der Schilderijen in het Burgerweeshuis te Alkmaar: Alkm., H. Coster & Zoon, 1870.

van de beteekenis door de onvolledigheid niet meer is uit te maken. Mr. B. van der Feen Lille bezit behalve deze stukken nog drie opmerkelijke portretten door *Maes* (nos. 23a, b en h), uit zijn laten tijd, welke eveneens dringend herstel vereischen. Zij stellen volgens den catalogus voor: Daniël de Dieu, Anna Catharina van Alteren van Jaarsveld en Karel Six. Den naam van den mij onbekenden schilder geeft de catalogus niet op. Ook schijnt de schilder van het mooie, goed bewaarde kinderportret, een meisje in het wit, ten voeten uit, niet bekend te zijn. Het is een zeer aantrekkelijk schilderij in den trant van *Jacob Gerritsz. Cuyf*, maar stellig niet van diens hand. Nos. 23c en d zijn oude copieën naar familieportretten uit de 17^e eeuw, die door *van der Helst* of een schilder, welke in diens trant werkte, waren geschilderd.

Belangrijk zijn de beide portretten, toebehoorende aan Mevr. de Wed. Mr. D. F. van Leeuwen. Zij zijn van dezelfde hand en blijkens de handteekening op het vrouwenportret, door *Jan de Baen* geschilderd. In den catalogus is de schilder niet opgegeven. Beide portretten zijn eenvoudig van kleur, zwart en bruin hoofdzakelijk. Zij hebben nog al geleden door overschildering en slechte conservatie, vooral het mansportret. De voorgestelden zijn Johannes Vollenhove, hofprediker van Prins Willem III, en een van diens beide vrouwen, waarschijnlijk de eerste, Gesina Hake.

Landschap, genre en stilleven waren ook vrij goed vertegenwoordigd. Drie aardige, in hun soort goede schilderijtjes van *Claes van der Heck*, gezichten op Egmond aan den Hoef, Egmond Binnen en Egmond aan Zee, schrijft de catalogus abusievelijk aan *Pieter Molijn* en *Marten H. van Heck* toe (nos. 19a, b en c; eigenaar A. Veenhuisen Az.). Het laatste is voluit links beneden gemerkt en al was dit niet het geval, dan zou een vergelijking met de stukken van dien meester in het museum te Alkmaar en het Rijksmuseum toch onmiddellijk bewijzen, dat hij de schilder er van is. Een ander landschapje, aan *Ph. Wouwerman* toegeschreven, (n°. 54a) is een zwakke oude, copie naar een schilderij van *Kool*, in het bezit van den Heer Bredius.

N°. 22a is een zeer mooi stilleven van *van Beijeren* geweest, uit zijn lateren tijd, misschien wel uit de dagen toen hij in Alkmaar vertoefde. Het is eenigszins vlug geschilderd, los van compositie, frisch van kleur. Maar het is door een dikke vuile vernislaag nagenoeg onkenbaar geworden ¹⁾.

N°. 54d, een eigenaardig stilleven, resten van een ontbijt, in een

1) Sedert ik het bovenstaande schreef, heeft dit schilderij een restauratie ondergaan waardoor het er weer behoorlijk uit is gaan zien. Het blijkt een zeer fraai en krachtig stuk te zijn. Hierdoor kwam ook links beneden de handteekening A. V. B. (aaneen) voor den dag:

mooien gouden toon geschilderd, is gemerkt: L. v. d. d. Haan of iets dergelijks. Het doet nog het meest aan *Mahu* denken, maar ik ken geen schilder, wiens manier van schilderen en wiens naamteekening op dit schilderij past. De catalogus geeft aan: F. H. v. d. H. 1689, maar dat kon ik er niet uit lezen.

Een goed schilderijtje van *Egb. v. Heemskerk* was n° 54c, kaartspelers in een herberg, toegeschreven aan *Molenaer*, terwijl in n°. 50b gemakkelijk de hand van *Pieter Lastman* te herkennen viel: een Opwekking van Lazarus met de bekende modellen, die op de meeste van zijn schilderijen weer terugkeeren. Dit stukje ziet er wel slecht uit, maar dit komt slechts door onhandig vernissen: bij verwijdering der vernislaag zal het veel winnen.

Veel schilderijen echter op deze tentoonstelling verkeerden in een betreurenswaardigen toestand, doordien er door een onhandig restaurateur in is gepoetst, gekrabd en geverfd, of door een zindelijke werkster, die alles gaarne glimmend ziet en geen schilderij van een lijst kan onderscheiden, elken Donderdag een kopje boenwas over is uitgewreven. Andere stukken weer zijn slecht geworden, omdat men ze eenvoudig maar heeft laten hangen zooals ze hingen, zoodat de nadeelige invloeden van zonlicht of duisternis, vocht of droogte hun duidelijke sporen er op hebben achter gelaten.

Wanneer zou het publiek eindelijk eens leeren, hoe men een oud schilderij of dergelijken moet bewaren?

De heer Bredius maakt mij er op opmerkzaam, dat n°. 26a, Hemelvaart van Maria, eigendom der Pius-Stichting te Alkmaar, een *Claes Moeyaert* is in den trant van de stukken, die deze schilder voor het Amsterdamsche Bagijnhof maakte. Het stuk is vrij goed geschilderd, vooral eenige apostelkoppen, maar er zijn ook uiterst middelmatige, zelfs zwakke gedeelten in, vooral in de houding der engelen. Voorts zij nog gewezen op een groot, links beneden voluit gemerkt stuk van *Arnold Houbraken*, Dido op den brandstapel voorstellend, in levensgrooten figuren. Misschien is het identiek met n°. 1 van den catalogus der verkooping zijner nalatenschap (17 Juli 1720)¹⁾: »de history van Dido, 't allerkapitaalste en uitvoerigste, dat hij ooit gemaekt heeft." Het bracht toen f 400 op.

Ten slotte nog enkele opmerkingen ten aanzien van eenige minderwaardige stukken, die deels zonder naam, deels onder een verkeerde benaming op de tentoonstelling aanwezig waren. N°. 66b, »Geeft den Keizer wat des Keizers is," is niet van »H. Müller, begin 16^e eeuw," maar een slechte copie naar een bekende prent. Op het stadhuis te Franeker bevindt zich o. a. ook een dergelijke, grootere copie als schoorsteenstuk in een der vertrekken. N°. 6d,

1) Hoet I 255. Hofstede de Groot, Quellenstudien S. 24 no. 44.

is een copie naar een der Philosophen van *Rembrandt*, in het Louvre en n°. 54b (eigenaar de Heer J. F. Moens) geenszins een *Jacob Ruysdael*, maar een vrij goede copie naar diens »Slot te Bentheim» in het Rijksmuseum (n°. 1228).

den Haag, 15 Oct. 1901.

W. MARTIN.

Kleine Mededeelingen.

Bij het doorbladeren van den Staatsalmanak werden wij weder getroffen door het ontbreken van verschillende vereenigingen onder de opgaven van wetenschap en kunst. Echter bleek ons dat deze fout niet te wijten is aan het Departement van Binnenlandsche Zaken, maar aan de vereenigingen zelf, die nalaten opgaven te verstrekken.

Waar nu eene dergelijke opgave alleen waarde kan hebben, indien deze althans zooveel mogelijk juist en volledig is, raden wij alle besturen, die nog geen kennis gaven, om vóór het samenstellen van den volgenden Staatsalmanak tijdig opgave te verstrekken van hun werkkring en de samenstelling van hun bestuur aan den Referendaris, Chef der afdeling K. en W. bij het Departement van Binnenlandsche Zaken, en ook van de wijzigingen, die c. q. in de reeds in den Staatsalmanak opgenomen vereenigingen hebben plaats gevonden.

Door den gemeenteraad van Soest werd 21 December l.l. besloten den kerktoeren onder leiding van den Heer Frowein, architect te 's Gravenhage, te doen restaureeren, indien het Rijk in de helft der kosten — geraamd op f 10 000 — bijdraagt.

N. R. Ct. 21 Dec. 1901. I. A.

3e Jaargang.

No. 4.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Maart 1902.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Mededeelingen.

Toegetreden als lid:

Het Historisch Gezelschap te 's Gravenhage.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Rijksmuseum te Amsterdam.

Voor het Rijksmuseum is aangekocht eene 5 M. lange puibalk, die versierd is met snijwerk uit het begin der 16^e eeuw. Op zeven plaatsen is de balk uitgesculpt en in elke uitsculping zijn, of juist

gezegd, waren — want eenige snijwerken gingen in den loop van tijden en omstandigheden verloren — drie zwaarige soldatenfiguurtjes gesneden.

Wij vestigen op dit stuk de aandacht, daar 16e-eeuwsche bouwfragmenten vrij zeldzaam zijn. — In Amsterdam is nog slechts een enkel en dan nog zeer vertimmerd houten huis uit dien tijd aanwezig n.l. aan den Zeedijk, tegenover de St. Olofs-kapel. In de Kraaiengang — ingaande op de Prins-Hendrikkade vlak bij de Zeedijk — is nog een 16e-eeuwsche steenen gevel, het oudste woonhuis van de stad verschoen. Ook inwendig zijn nog zeer interessante details uit den oorspronkelijken bouwtijd aanwezig.

Bouwwereld, 8 Januari, no. 7.

De Textiele kunst in het Nederlandsch Museum

(Toelichting.)

Sprekende over een kasuifel, door het Nederlandsch Museum onlangs aangekocht, zeide ik (in de vorige aflevering blz. 94): »het groen bewijst dat dit kasuifel heeft gediend op de dagen der Belijders.»

Men maakt mij opmerkzaam, dat, naar (*thans* algemeen) liturgisch gebruik, *wit* de kleur is voor de feesten der Belijders.

Inderdaad wil het *zoo* de rubriek (XVIII) van het Missale Romanum.

Toch had ik reden voor mijne bewering. De zaak is, dat het bedoelde kasuifel een klein patroon van groen op gelen grond vertoont. En mij stond voor den geest gelezen te hebben, dat oudstijds de *niet-Romeinsche* praktijk op Belijdersdagen geel of groen toeliet. Inmiddels heb ik de plaats teruggevonden en schrijf haar af. In de *Zeitschrift für Christliche Kunst* (XIV, S. 185) gaf Joseph Braun S. J. — op het gebied van liturgische kleeding een van *de* autoriteiten — een studietje: »Zur Symbolik der liturgischen Farben», waarin deze woorden: »An den Festen der Bekenner waren vielfach gelbe (grüne) Gewänder im Brauch weil man die hl. Bekenner weder als virgines noch als martyres behandeln wollte und darum einen color medius, wie Innocenz das Grün nennt, für das geeignetste hielt. Ein Minoritenmissale der vatikanischen Bibliothek sieht in dem Gelb der Bekennerfeste ein signum eorum abstinentiae et afflictionis. Wenn man aber Grün an den Festen der Bekennerbischöfe und Gelb an denjenigen der übrigen Bekenner, beziehungsweise umgekehrt, brauchte, so geschah das wohl vorzüglich, um die einen von den andern zu unterscheiden, wie ein Ceremoniale der

Vatikana (Reg. 280) sagt: "ad distinguendum (confessores non pontifices) a confessoribus pontificibus."

Intusschen blijkt deze opmerking van Braun toch niet zóó verstrekkend als ik mij haar voorstelde en het is dus voorzichtig mijn aangehaald zinnetje te wijzigen en te zeggen: "De kleur van dit kasuifel bewijst dat het gediend heeft op de dagen, welke aan geen mysterie of Heilige of boete gewijd zijn, of, misschien, op Belijdersdagen."

J. K.

Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

De *N. R. Ct.* van 28 Februari 1902, II. A. bevat het volgend bericht van Dr. W. Pleyte:

Hoogst belangrijk zijn de mededeelingen, die ik ontving van den heer Bijleveld, landbouw-consulent voor Goedereede en Overflakkee.

Bij omzettingen van grond in Ouddorp vond hij twee fraaie Frankische potten en twee kleine grovere Germaansche. Zijn deze voorwerpen op zich zelf al belangrijk, doordat er zoo weinig uit die streek voor den dag kwam, het belangrijkste daarbij is zeker wel het gedeelte van een maliënkolder.

Dit voorwerp bestaat uit een netwerk van fijne koperen ringetjes, dat waarschijnlijk met die zijde het lichaam dekte. Aan den buitenkant zijn deze ringetjes gedekt door kleine vierkante plaatjes, zeer fijn bewerkt, zoodat de heer Bijleveld ze loovertjes noemt. Deze schijnen verguld geweest te zijn.

Naar de overige voorwerpen te oordeelen, zou men moeten besluiten, dat deze maliënkolder uit den vroeg-Frankischen tijd, het Merovingische tijdperk, afkomstig was. Voor mij althans is het geheel nieuw en ik herinner mij niet iets dergelijks in andere musea gezien te hebben.

Mauritshuis.

Sedert de laatste opgave valt te vermelden, dat het door Dr. Corn. Hofstede de Groot in den loop van het vorige jaar in bruikleen gegeven winterlandschap, gemerkt *A. V. S. 1603* (zie Bulletin, 3de jaargang, blz. 13), door genoemden heer aan het Museum ten geschenke is gegeven.

Voorts gaf Dr. Bredius aan het Museum in bruikleen een schilderij door *Jan Steen*, voorstellende een dorpskermis, en een groot stilleven door *A. van Beijeren*, dat verleden jaar te Alkmaar

was tentoongesteld en reeds op blz. 130 van dezen jaargang besproken is.

W. MARTIN.

Mauritshuis.

Door Dr. Bredius is aan het Mauritshuis een groot stilleven, door *Abraham van Beyeren* geschilderd, in bruikleen gegeven. Het is een bij de stilleven-schilders der zeventiende eeuw zeer gebruikelijke voorstelling: op een tafel rechts een schotel met vruchten, links een groote doos, waarop een wijnglas staat en waartegen een fluit rust. Deze compositie is vooral bij Corn. de Heem nog al eens gebezigd en is dan ook werkelijk smaakvol.

Van dezen eersten opzet uitgaande, heeft de schilder zijn schilderij verder gecomponeerd. Op den voorgrond links schilderde hij een glimmend gepoetst brandewijnschaaltje, een bord met een frischroode krab en een mes er op, verder in het midden een servet. Duidelijk is het te zien, hoe de meester telkens zijn compositie verbeterd heeft: eerst stond het brandewijnschaaltje op een andere plaats, hetgeen hem niet beviel, zoodat hij het verplaatste. Men kan echter thans nog zien, waar het schaalje eerst geschilderd is geweest. Ook het servet heeft van Beyeren later vergroot.

Hoewel men dus bij nauwkeurig bekijken de bewijzen voor zich ziet van bedachtzaam en zorgvuldig werken, maakt het schilderij als geheel op den eersten aanblik juist den indruk van een werk uit één stuk, dadelijk raak op het paneel gezet. Het is zeer harmonieus van kleur. Overheerschend zijn de bruinige tonen: bruingroen de mooidoorschijnende achtergrond, bruinrood het tafelkleed, bruinig ook de schaduwpartijen overal. Daartegen als hoogste lichten helwitte reflexen op het zilveren hecht van het mes en het andere zilverwerk. En tusschen die uitersten het warme rood van de krab links en het zachte blauw van het lintje, dat over het servet ligt. In een woord, een stuk dat een bijzonder innemenden indruk maakt.

Het is links beneden gemerkt met het monogram A.V.B.

(*N. R. C. 26 Febr. 1902, II. B.*)

Dordrechts Museum.

Op voorstel van B. en W. besloot de Gemeenteraad van Dordrecht in zijn laatste zitting om een gedeelte van het voormalige Gesticht van krankzinnigen aldaar voor Museum in te richten, daar »Dordrechts Museum» in de Wijnstraat te klein wordt, vooral nu het belangrijk legaat Scheffer geplaatst moet worden. De kosten van inrichting bedragen f 25.000, waarvan de Gemeente f 10.000 betaalt.

Het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden.

Bij de restauratie van de groep, behoorende to het geschenk van Mevr. Douairière E. van Beresteyn in het vorig Bulletin omschreven, is de handteekening van den schilder, H. van der Mey, teruggevonden.

Museum Boymans.

Aangekocht werd een groot portretstuk door Jan de Braij, geschilderd in 1661. Het zijn zeven meisjes, klein en groot, voorgesteld als de Prinses en gevolg, en 't kleinste, ongeveer tweejarig kind »als Mozes in 't biezen kistje." Daar de meisjes kennelijk zusters zijn, zouden zij, volgens traditie, de dochters van De Braij voorstellen, maar dit is niet zeer waarschijnlijk. Volgens de opgaven van Van der Willigen, heeft Jan de Braij drie vrouwen gehad, elk slechts een korten tijd. Maria van Hees, van 21 Oct. 1668 tot 4 Nov. 1869, Margareta de Mayer van 24 April 1672 tot 10 Mei 1673 en Victoria van der Wiele, 30 Jan. 1678 tot 30 April 1680. In elk geval kan dit in 1661 geschilderd stuk geen dochters van hemzelf voorstellen, daar hij eerst zeven jaren later trouwde. Het zijn dus kinderen uit een ander gezin. De schilderij behoorde aan den heer John Hassard, die het zond naar de Winter-Exhibition van de Royal Academy of Arts in Burlington House 1876. John Hassard stierf in 't begin van het vorig jaar en zijn nagelaten schilderijen, waaronder ook deze De Braij, werden bij Christu verkocht op 25 Maart 1901, van waar dit stuk kwam op de veiling bij Fred. Muller & Co. van 26 November, waar het aangekocht werd voor het Museum-Boymans voor f 2150, .

Op dezelfde veiling werd voor f 290,— gekocht een fraai paneeltje met een rooker en een drinker, een der zeldzaam voorkomende interieurs van den Dordtschen schilder Hubert van Ravesteijn, uit de tweede helft der 17^e eeuw.

Mevrouw M. K. K. Verburg, weduwe van den heer L. J. Hussem, overleden te Aardenburg 23 October 11., legateeerde aan het Museum een vrouwsportret, geschilderd door Jacob Gerritsz. Cuyp in 1639 en een mansportret, geschilderd door den nog onbe-

kenden monogrammist in 1630.

P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK.

De Oudheidkamer te Tiel.

TIEL is het jaar 1902 ingetreden met een *Oudheidkamer*, die gevestigd is in het huis de Appelenburg, eertijds een bezitting van het adellijk geslacht Van Beijnhem. dat te Ochten een gelijknamig kasteel bezat. Daar van het in 't grijze verleden als koopstad bloeiende Tiel niets over is dan een vage herinnering en eenige in de elfde eeuw geslagen munten, en er uit later tijd, uit de eenvoudige landstad, evenals elders, natuurlijk maar weinig tot ons kwam, mocht de vrees gewettigd heeten, dat er voor het inrichten van zulk een Kamer niet veel te vinden zou zijn. Dit is echter meegevallen. De Gemeente gaf, benevens een klein subsidie, wat ze aan historische voorwerpen had, waaronder fraaie met zilver beslagen bodestaven van 1631, een zilveren papegaai met ketting van 1604 van 't Zandwijtsch schuttersgild, een mooie koperen kroon, een paar eikenhouten tafels, eenig glaswerk en kleine voorwerpen, benevens de stukken van Chassé: den fraaien gouden eeredegen, hem door zijn Tielsche stadgenooten in 1831 aangeboden, en door den generaal met zijn ridderorden bij zijn dood aan zijn geboortestad nagelaten. Neder-Betuwe gaf de ambtsglazen, waar vroeger de leden van de ridderschap en nog maar kort geleden de leden van den dijkstoel uit dronken, en vele andere belangstellenden brachten wat ze hadden. Als overblijfsels van de talrijke kasteelen in deze streek, zien wij b. v. de geslachtswapens in hardsteen, eenmaal boven voorpoort of hoofddeur prijkend, van Aerssen Beijeren van Voshol, afkomstig van het huis Meteren, de Cocq van Opijnen, afkomstig van het hof van Arkel te Tiel, van Brakell en de Lyere, van 1651, afkomstig van het huis Kermestein te Lienden. Van deze geslachtswapens kunnen er hier en daar nog vele, als stoepzerken bijvoorbeeld, met het wapen naar onder gekeerd, aanwezig zijn.

De eigenaar van het kasteel Zoelen gaf een bijna gave doopvont, en van twee andere groote fragmenten, en in dit eigenaardige feit, dat op één kasteel drie doopvonten aanwezig zijn, vinden wij een bevestiging van de overlevering, dat Dirk Vijgh, ambtman in Neder-Betuwe en richter van Tiel, in 1576 een aantal dorpen in zijn omgeving te gelijk overhaalde, of *noopte* misschien, om zich bij de Hervorming aan te sluiten. Waarschijnlijk zijn de doopvonten en andere stukken uit den Roomschen tijd toen stukgeslagen en als bewijs van goede meening naar het huis van den Ambtman te Zoelen gebracht, die bovendien nog meer kerkelijke eigendommen ontvangen kan hebben.

Onder hen aan wie de Tielsche Oudheidkamer in de eerste plaats verplichting heeft, moet genoemd worden »the village blacksmith" uit Aalst, gemeente Lienden, de heer G. J. Brenkman, die

reeds meerdere Museums bedacht heeft, en hier vooral een aantal Romeinsche oudheden inzond, die nabij zijn woonplaats te Kesteren (*Castra*) nog vrij veel voorkomen en door hem getrouw verzameld worden. Zoo gaf hij ongeveer 160 verschillende Romeinsche munten in den omtrek zijner woonstede gevonden en te zamen geгаard — en hij *blijft* diligent.

Stedelijk Museum te Utrecht.

Men verzoekt ons mede te deelen dat onder de in het vorig nummer vermelde aanwinsten de canapée L. XVI en de gothieke archiefkast door de kerkvoogden der Domkerk niet in *eigendom* maar in *bruikleen* aan het museum zijn afgestaan.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden en Geschiedkundige Voorwerpen in Drenthe over 1901.

Het Museum kon nog niet weer voor het publiek opengesteld worden. Onderwijl blijft de Commissie haar aandacht wijden aan de oudheden in de provincie, die minder voor tentoonstelling geschikt zijn. Zoo werden stappen gedaan om een tot bergplaats van mest ingerichte vergaderplaats in het Norgerholt, wederom in haar vroegeren toestand te herstellen. Een brug, liggende te Smilde onder het veen, die afwijking vertoont met de bekende Valtherbrug, zal in den loop van dit jaar onderzocht worden.

Behalve twaalf beitels en één lansspits uit den ouden tijd, werden nog eenige voorwerpen uit latere eeuwen verworven.

Drie en zeventigste Verslag van de handelingen en den toestand van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid-, en Taalkunde te Leeuwarden, over 1900 1901.

In de rangschikking der voorwerpen van het Friesch Museum konden wederom verschillende verbeteringen aangebracht worden, waardoor o. a. de belangrijke afdeeling kerkelijke oudheden van vóór de Hervorming beter tot haar recht kwam, ook doordat deze van eenige onbelangrijke zaken en doubletten gezuiverd werd.

De aanwinsten in het afgelopen jaar betroffen, door het steeds voortgezet onderzoek van terpen, voornamelijk de oudste afdeeling van het Museum. Bij de beschrijving van menig voorwerp had de conservator wederom gelegenheid een toelichting te schrijven, die de lijsten van aanwinsten in dit Verslag steeds tot wetenschappelijke hulpbronnen van groote waarde maakt.

Van de nieuwere voorwerpen verdienen zeker een afzonderlijke vermelding een versierde gouden vingerring uit de 12de of 13de eeuw, een zilveren rinkelbel uit het einde der 16de- en vooral een verguld zilveren beker uit het begin der 17de eeuw, die door wijlen Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga aan het Museum geschonken is, en die men kan bewonderen in het in dit nummer besproken plaatwerk »Antiek Nederlandsch Goud- en Zilverwerk».

Nog wordt melding gemaakt van een kistje met archivalia, dat verdwaald was onder het fonds der uitgaven van het Genootschap, en dat na gesorteerd te zijn, thans zes groote doozen vult met stukken, bijna alle van staatsrechtelijken aard. Wij meenen dat deze stukken zich ook thans nog op een dwaalweg bevinden en eerst thuisgekomen zullen zijn, wanneer zij *uit* het museum *in* het Provinciaal Archief hun intrede hebben gedaan.

Cude Monumenten.

Iets over Goes en zijne Hoofdkerk.

Reeds geruimen tijd becroop ons de lust eenige bijzonderheden omtrent de stad Goes en hare hoofdkerk het licht te doen zien, verschillende omstandigheden echter hebben ons belet dit voornemen ten uitvoer te brengen.

Toen wij in het pas verlopen jaar in de gelegenheid waren, nader met deze laatste kennis te maken, kwam ons ter plaatse eene circulaire onder oogen, waaruit bleek, dat zich eene Commissie gevormd had met het doel de groote of St. Maria-Magdalenakerk te Goes te restaureeren; thans, nu men pogingen in het werk stelt, om het schoonste kerkelijke bouwwerk onder Zeelands monumenten in zijn ouden luister te herstellen, een kunstwerk, dat voor vele monumenten in ons vaderland niet behoeft onder te doen, thans achten wij het oogenblik gekomen, waarop eene beschrijving dier kerk de meeste belangstelling zal wekken en bij den kunstlievenden lezer de begeerte zal doen ontstaan, met dit artistieke gebouw der middeleeuwen van meer nabij kennis te maken.

Bij het raadplegen der verschillende bronnen kregen wij de overtuiging, dat van de kerk nog veel valt mede te deelen, dat nog niet of niet voldoende bekend is; op architectonisch gebied is de oogst zelfs heel schraal, daar bij de kroniekschrijvers in deze materie zoo goed als niets gevonden wordt en alle bestaande gegevens bovendien in de verschillende werken te veel verspreid zijn.

Wij hebben ons ten doel gesteld, de bestaande historische bijzonderheden met het resultaat onzer onderzoekingen en studie tot een geheel te verwerken; mocht onze arbeid de goedkeuring wegdragen van den lezer van dit Bulletin, dan zullen wij ruimschoots voor onze moeite beloond zijn, overtuigd, dat wij niet alleen meer licht hebben doen schijnen op de geschiedenis van den bouw en van den toestand der kerk, maar tevens aan hem, wien de geschiedenis der Hollandsche architectuur ter harte gaat, met deze pennevrucht geen ondiensit bewezen hebben.

Zeelands monumenten zijn talrijk.

Kunnen Sluis, Veere, Tholen, Brouwershaven en Middelburg bogen op hunne raadhuizen, eerstgenoemde plaats trotsch op het oudste, laatstgenoemde fier op het schoonste, kan Zierikzee roemen op zijnen kerktoeren, Aardenburg, Tholen, Brouwershaven, Hulst en Goes daarentegen kunnen pralen met hunne kerkgebouwen, waarvan het schip en het transept der Aardenburgsche kerk als het oudste, de groote kerk te Goes als de schoonste en fijnst gedetailleerde bekend staat.

Smallegange zegt immers reeds in zijne Cronijk van Zeeland op pag. 537 dat *»diergelijke Kerk nochte van grootte, nochte van »doorluchtigheid in Zeeland nauwelijks te sien is.»*

Doch laten wij alvorens over te gaan tot de geschiedenis der kerk, eenige regelen wijden aan het eiland Zuid-Beveland in het algemeen en de stad Goes, waarin ons bedehuis gelegen is, meer in het bijzonder.

Goes is de eenige nog overgebleven stad in Zuid-Beveland; de andere heette Reimers- of Rommerswale.

In 1530 werd het gedeelte bewesten Ierseke, het gedeelte dus waarin Goes ligt, door een grooten vloed *»geinundeert»* doch weder *»gerecouvereert»*, maar Zuid-Beveland ten oosten van Ierseke, waarin de stad Reimerswale lag, is met vele dorpen *»geinundeert»* gebleven en bestaat derhalve niet meer.

Smallegange geeft een verhaal weer, geschreven door een inwoner van Reimerswale, waarin deze vrij uitvoerig de overstroming van 14 Januari en 15 Februari 1551 mededeelt en verder het breken en omvallen van de *huijsen, zoutketen, poorten, stadthuijs en de Godts-huijsen* beschrijft in den storm van 11—12 Januari 1557. Daarbij maakt hij nog melding van den grooten brand, die anno 1558 zoo-

danig gewoed heeft, dat *bijnaest het vierde part van de Zoutketen en Zonthuijsen met al t gene datter inne was, is verbrant.*

Op 15 Februari 1561 werd Reimerswale wederom door water-vloeden geteisterd, zoodat de meeste nieuw gemaakte waterkeeringen verloren gingen.

De stad is derhalve binnen het tijdsverloop van 12 jaren zes malen door overstromingen en éénmaal door brand vernield en verwoest.

In 1564 zond zij een request aan de Hoogmogende Staten, waarop die van Reimerswale »*nihil*» kregen, »*dat zij haerzelve ouden helpen, alsoo zij best konden.*»

Sedert 1574 is de stad Reimerswale geheel ontmanteld, daar zij ter nauwernood den omvang van een tamelijk dorp had overgehouden.

In 1631 had zij evenwel nog een baljuw en burgemeester, doch in 1634 werd op last van de Hoogmogende Staten van Zeeland, »*naer aenslag van biljetten, het sterfhuys, ende verkoopinge van straetsteenen, ende anders, ende, om met een woort alles te seggen, de »uitvaert is gehouden. Van den geheelen boel van dese eertijts soo »bloeiende stad wierden suiver gemaekt, tnegentig ponden grooten »vlaems, ende drie schellingen; welke onder de crediteuren, bij prefe»rentie, zijn verdeelt geworden. Soo dat ook dese stad insolvent is »gestorven.*»

De overgebleven stad Goes ontleent volgens Boxhorn haar naam aan eene schor, waarop zich eertijds vele ganzen nederzetten.

Smallegange is van meening, dat, aangezien Goes in de Oud-Deensche en -Nederduitsche taal een gansch welige, vruchtbare aarde beteekent, deze stad, in een zoodanige landouwe gelegen, haar naam daaraan ook ontleend heeft.

Anderen brengen in herinnering, dat in de achtste eeuw in het toen nog weinig bevolkte Zuid-Beveland een rivier stroomde, die de »*Gosaha*» geheeten werd. Aan dien stroom was eene Villa of nederzetting gebouwd. Stond de benaming *Gosaha* in verband met het oude »*Gös*» (stroom), dan laat het zich te eerder verklaren, dat men al vroeg schrijven kon »*ter Gosse*», zooals enkele malen voorkomt. Deze bijvoeging van het woordje »*ter*» versterkt ons in de meening, die wij gaarne voor eene betere laten varen, maar thans voor ons het meest aannemelijk is, dat de naam *Goes*, voorheen meestal »*ter Goes*», afgeleid moet worden van »*ter Gosaha*» en derhalve beteekent »gelegen aan de rivier de *Gosaha*».

In 1300 was Goes reeds een dorp, in het bezit van een versterkt slot aan welks zuid-oostzijde later de St. Maria-Magdalenerk gebouwd werd.

Omstreeks het jaar 1350, onder de regeering van Willem van

Beieren, dien men wel den dollen Graaf noemt, verkreeg Goes vele heerlijke rechten en privilegiën en werd van lieverlede meer en meer betimmerd.

De kroniekschrijver Johan Reijgersberg voegt hieraan nog toe, dat het met wallen, poorten en vesten omsloten werd, doch Smallegange noemt dit *»onwaerachtig»*, daar dit eerst onder Vrouwe Jacoba is geschied.

In 1406 nog een dorp genoemd, verkreeg Goes spoedig daarna stadsrechten, doch was toen nog niet door wallen ingesloten.

In 1417 verkrijgt Goes van Jacoba van Beieren eene vrije jaarmarkt, die aanving *»op den achtsten dagh van onser Liever Vrouwen Assumptie en die acht dagen duurt.»* Deze markt, waar voornamelijk *bondwerk, gesodenc, geverfde en gemengde lackenen* werden aangevoerd en verhandeld, was weldra een der drukst bezochte.

In hetzelfde jaar vergunt Vrouwe Jacoba van Beieren *»dien »van der Goes tot noch toe open liggende om voortaan alle ongemak »voor te komen hare stad te mogen vesten.»*

Smallegange neemt deze oorkonde in zijn werk op en voegt er aan toe, dat dit privilege werd *»gegeven in den Hage upten een »en twintichsten dach in November, int jaer ons Heeren, duijsent »vier hondert ende seventhien. Ende had een roodt zegel uythangende »in dubbelen steerte.»*

In 1417 werd Goes dus met wallen en vesten omgeven. Afgaande op de pracht en grootte der kerk, die destijds in aanbouw was, komen wij tot de gevolgtrekking, dat de plaats niet onbeduidend moet geweest zijn. Immers, ware de stad niet zeer welvarend, of had zij geene schoone toekomst voor zich, men zou nooit den bouw eener zoo groote en fraaie kerk hebben aangedurfd.

Na deze inleiding omtrent den oorsprong, het ontstaan en de ontwikkeling der stad, kunnen wij overgaan tot ons hoofddoel, nl. de beschrijving en geschiedenis van de St. Maria-Magdalenakerk van Goes, nog heden ten dage het onovertroffen monument van stad en provincie; de lezer zal zich echter menigmaal met gissingen moeten tevreden stellen, daar de kroniekschrijvers onze weetgierigheid maar al te dikwijls teleurstellen.

Zoo zegt Piccardt daaromtrent (Bijzonderheden uit de geschiedenis der stad Goes, 1865), dat het hem bevreemdt, dat Smallegange, een Goessenaar van geboorte, zoo karig is met zijne mededeelingen omtrent de geschiedenis zijner geboortestad.

Moge men dit ook al toeschrijven aan zijne onpartijdigheid, de stad, aan welke hij zoo groote verplichtingen had, die hem voor zijn werk zoo rijkelijk beloonde, mocht wel op eene meer uitvoerige beschrijving aanspraak maken. Smallegange, het gedoctoreerd regee-

ringslid ¹⁾, nam de taak op zich, om het werk zijner voorgangers aan te vullen en te verbeteren. Meer dan wie ook had hij toegang tot de verzameling der oorkonden, toen nog in grooten getale op het raadhuis aanwezig. En wat gaf hij? Bijna niets meer dan zijne voorgangers: de herhaling van het bekende, het afschrift van enkele keuren en . . . niet veel meer. Inderdaad, onze stad wisselde weinig belangrijks in voor de groote opoffering, die zij zich getroostte. Het stedelijk bestuur had ingeteekend voor 21 exemplaren, waar-schijnlijk voor ieder der bestuurders één. De uitgever gewis ver-heugde zich over deze vrijgevigheid, die met het oog op den om-vang en de kostbaarheid van het werk bijna verkwistend kon genoemd worden, maar de arme stad trok aan het kortste einde; haar schat-kist betaalde, de exemplaren gingen in bijzondere bibliotheken over, en (het mag hier niet verzwegen worden) indien onlangs een der tegenwoordige bestuurders geen exemplaar ten geschenke had ge-given, dan ware in onze Gemeente-bibliotheek de plaats, voor deze kroniek bestemd, ledig gebleven. Dit had toch heusch de goede magistraat van het jaar 1679 niet bedoeld. Maar hij kon ook niet voorzien, dat staatkundige beroeringen in later tijden invloed zouden hebben op den inhoud van het archief. Hoe hoog de ingenomenheid van het bestuur met den arbeid van deszelfs medelid was, kan ge-noegzaam hieruit blijken, dat het even beleefd als dankbaar den schrijver eene som van honderd gulden toelagde, om daarvoor een vat echten Italiaanschen Malvesij te koopen.

In eene nalezing in hetzelfde werk zegt Piccardt, dat dient opgemerkt te worden, dat Smallegange een tweede deel bewerkt heeft, waarin vermoedelijk meer bijzonderheden voorkwamen.

Volgens »de la Rue» is deze studie door onachtzaamheid na des schrijvers dood te loor gegaan, ofschoon het werk reeds groo-tendeels voltooid was.

Smallegange geeft dan ook zoo weinig belangrijks omtrent de kerk, dat wij zijne kronijk gerust van onze schrijftafel kunnen ver-wijderen en ons bepalen moeten tot de schaarsche mededeelingen der weinige andere schrijvers.

Het is onmogelijk met eenige zekerheid den tijd der stichting vast te stellen, daar reeds in de 14^e eeuw het oostelijke deel der

1) In de »Nehalennia», jaarboekje voor Zeeuwsche geschiedenis en letteren, Middel-burg 1849 vinden wij op bladz. 37 van de hand van Mr. S. de Wind het volgende:

Smallegange werd geboren te Goes, zoo het mij voorkomt tusschen de jaren 1620 en 1625, ging in 1638 naar de Hoogeschool te Utrecht en in 1647 was hij nog daar.

Hij schijnt nooit tot eenige openbare betrekking bevorderd te zijn, zelfs is er geen spoor dat hij immer de praktijk als advokaat heeft uitgeoefend. Misschien was hij niet eens als zoodanig gepromoveerd, want het verdient opmerking, dat hij zijn vader noemt »doctor in de beide regten en zich zelve eenvoudig betitelt »rechtsgeleerde».

kerk aanwezig was. Vooropstellend de immer trage ontwikkeling eener stad en de langzame vermeerdering harer hulpbronnen, lettend op de vele rampen en moeilijkheden, waarmede Goes te worstelen heeft gehad, ligt het voor de hand, dat zulk een kolossaal gebouw niet op eens kon worden gesticht. Men schijnt echter van stonde af aan het plan te hebben gehad, om het op de tegenwoordige schaal in te richten, en langzamerhand met de voltooiing te zijn voortgegaan. Bij hare stichting was de kerk aan de H. Maria-Magdalena toegewijd en werd van tijd tot tijd met eenige voorrechten begiftigd. Reeds den 22^{en} Juli 1407 schonk Hertog Albrecht eenige privileges aan de Lieve Vrouwe Kapel in deze stad, welke voorheen de stadsbierdragers bezeten hadden.

Den 23^{en} Juli 1410 beloofde Jacobus Ridder, Bisschop van Hebron, in zijn hoedanigheid van Vicaris van den Utrechtschen Bisschop, groote aflaten aan degenen, die deze kerk op zekere tijden zouden bezoeken en aan haar iets legateeren. En het wordt ons duidelijk, dat ook hierdoor de voltooiing ten zeerste bevorderd werd, daar den 18^{en} Juli 1423 de kerk plechtig door den Vicaris ingewijd werd.

Piccardt schrijft verder, dat er toen aan het westelijk einde een toren moet gestaan hebben, waarvan echter nergens eenigerlei afbeelding gevonden wordt. Het gebouw was aan dat gedeelte wel niet zoo groot als thans, maar toch zeker meer dan groot genoeg voor den omvang der gemeente. Uit zijne nalezing komen wij te weten, dat Bisschop Mathias op den 8sten Juni 1423 den toren met het achterste gedeelte dier kerk aan den Almachtigen God, de Godbarende Maria en aan de H. Maria-Magdalena heeft toegewijd, waaruit hij concludeert, dat het achterste gedeelte van dit gebouw, d. i. het westelijke deel, benevens de toren, die er toenmaals aanwezig was, het laatst is gebouwd, met te meer grond, omdat dit deel steeds de nieuwe kerk heeft gcheeten, in tegenstelling met het vroeger gebouwde oostelijk gedeelte, dat steeds als de oude kerk bekend heeft gestaan.

E. B. Swalue (De Goesche kerk, Bladz. 36—61 — Zeeuwsche Volksalmanak van 1844) geeft ongeveer eene gelijke lezing, stelt met van der Aa den datum der inwijding op 18 Juni 1423 in tegenstelling met Piccardt, die 18 Juli of 8 Juni 1423 vermeldt.

Beide schrijvers stemmen overeen, dat de kerk werd toegewijd aan den Almachtigen God, de Godbarende moeder Maria en aan de H. Maria-Magdalena, terwijl Piccardt van meening is, dat slechts het achterste gedeelte der kerk aan deze drie personen werd toegewijd.

Dit laatste komt ons echter twijfelachtig voor; immers kerken werden meermalen aan twee of meer Heiligen tegelijk toegewijd,

iedere Heilige verkreeg dan doorgaans zijn eigen hoofdkapel, doch nimmer hoorden wij gewagen van een gedeelte eener kerk, dat aan een Heilige werd opgedragen.

Bij de beschrijving van het plan komen wij hierop terug en zullen dan trachten dit nader aan te toonen.

De bouwtrant der kerk is die van het begin der 15^e eeuw, het schip daarentegen, alhoewel van 1619—1621 dagteekenend, vertoont de bouwvormen van het einde der 15^e of begin der 16^e eeuw.

Met hoe weinig nauwgezetheid sommige schrijvers menigmaal te werk gaan, toont ons o. a. de schrijver van den »Tegenwoordigen Staat van Zeeland», die meldt, dat met den aanbouw der kerk in het laatst der 15^e eeuw een aanvang werd gemaakt, terwijl zij kort na 1505 voltooid was. Eene daarbij geplaatste noot luidt nog wel »Oud Notulenboek met 1449 beginnende».

Wij stellen ons de stichting en den bouw der kerk volgender wijze voor :

Op het eind der 14^e eeuw werd besloten eene groote kerk te bouwen; daar de steden, vooral destijds, op elkander naijverig waren en onderling om den voorrang streden, moest deze kerk van dien aard zijn, dat zij al hare zusterkerken in pracht en grootte zou overvleugelen. De plaats werd aangeduid, reeds was men tot overeenstemming gekomen aan wie de kerk zou worden toegewijd. Zooals echter meermalen bij belangrijke bouwwerken plaats vindt, is het voor den bouw benoodigde kapitaal niet geheel aanwezig geweest, of bestonden er andere oorzaken, die den bouwmeester dwongen, het werk bij gedeelten te voltooien.

Regel is, dat met het koor het eerst wordt aangevangen, omdat in dat gedeelte dan reeds de diensten kunnen verricht worden, onderwijl met den verderen bouw wordt voortgegaan.

Nog heden ten dage komt het vaak voor, dat op deze wijze kerken tot stand komen; denken wij slechts aan de H. Willebrorduskerk aan den Amstel en aan de Vondelskerk, beiden te Amsterdam, welke ook in gedeelten, met het koor aanvangende, gebouwd zijn; herinneren wij ons slechts het koor der nieuwe R. K. Kathedraal te Haarlem, hetwelk nog steeds op zijne verdere aangrenzende deelen wacht.

Zooals wij boven zeiden, werd dus het koor der Goessche Kerk het eerst aangevangen, hetgeen blijkt uit ons résumé der verschillende schrijvers.

Bovendien is dit in werkelijkheid zeer duidelijk waar te nemen bij een aandachtige beschouwing van den koor- en den transeptmuur ter plaatse, waar deze bijeenkomen.

Immers, waren koor en transept tegelijk gebouwd, dan zouden de steenvoegen waterpas ineenloopen; nu echter het tegenoverge-

stelde hier het geval is, is dit voor den vakman een duidelijk bewijs, dat beide deelen op afzonderlijke tijdstippen gebouwd zijn.

Na de voltooiing van het koor werd de westzijde tijdelijk door eenen muur afgesloten, juist ter plaatse, waar de tegenwoordige muur de wandelkerk en preekkerk van elkander scheidt; hierover later nog eenige bijzonderheden.

In het koor kon toen dus reeds dienst gedaan worden, terwijl de toegang door eene tijdelijke opening geschiedde.

In het begin der 15^e eeuw was het koor derhalve voltooid en kon met den bouw der transepten een begin gemaakt worden. Dit verklaart ons het feit, dat in 1407 reeds eenige voorrechten konden verleend worden aan de Lieve Vrouwe Kapel in de Goessche kerk, niettegenstaande deze laatste nog niet geheel voltooid was. Als derde en laatste gedeelte kwam het schip en de toren aan de beurt.

Wij spreken hier natuurlijk van het oorspronkelijke schip, dat door het vuur is vernield, daar wij boven reeds zeiden, dat dit van 1619—1621 dagteekent; bovendien wordt dit duidelijk, omdat wij spreken van een schip met eenen toren, wijl deze aan het tegenwoordige schip ontbreekt.

Hoe dit schip met dien toren er hebben uitgezien is ook ons onbekend, daar geen enkele teekening van vóór den brand, noch eenige gegevens in de archieven ons licht hieromtrent verschaffen. ¹⁾

Wij weten echter, dat het schip vijf beuken heeft gehad met aan de noord- en zuidzijde eene rij kapellen.

De juiste breedte kan worden afgeleid, daar aan de westzijde der transepten de sporen der zijbeukmuren nog zichtbaar zijn. De lengte van het oorspronkelijke schip is niet te bepalen, doch dit moet belangrijk grooter geweest zijn dan het tegenwoordige, en minstens even fraai, wat ook Smallegange in zijne Kroniek moge beweren.

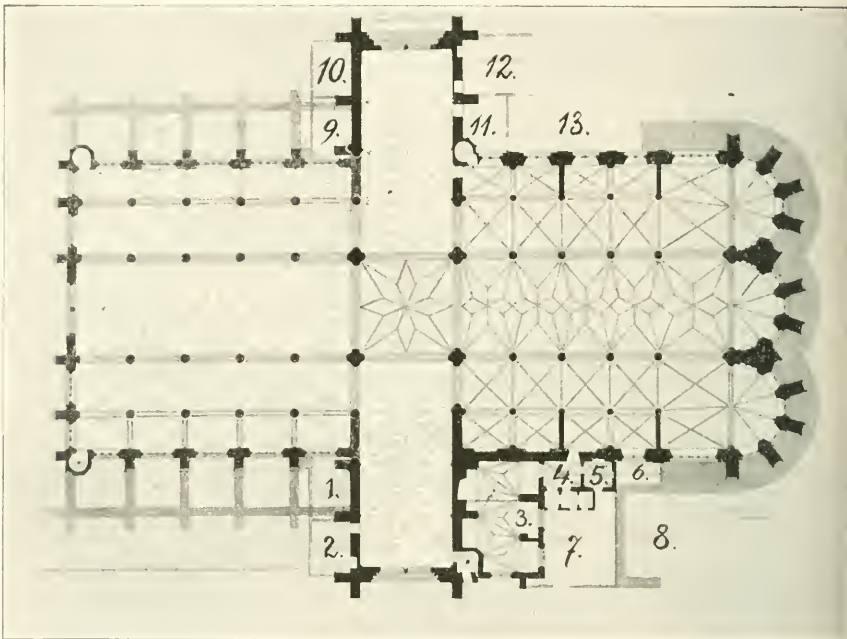
Hij schrijft n.l.: *»Is ook versien met een groote Kerke, dewelke in den jare 1618 afgebrand, en in den jare 1621 geheel wederom tot groote kosten der inwoonderen (als hebbende gekost een of twee en twintigduisent ponden Vlaems) uit der gemeenter burse veel grooter en heerlijker opgebouwet is.»*

Bij E. B. Swalue vinden wij de laatste woorden van Smallegange, n.l. dat zij veel grooter en heerlijker herbouwd is, terug; ook

¹⁾ In de verzameling »Zelandia Illustrata» van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg zijn eenige plattegronden der Stad Goes van vóór 1618. Mogelijk is op een dezer plannen de kerk zoodanig aangegeven, dat daarop het aantal travées van het verbrande gedeelte en de stand van den toren is na te gaan. In dit geval zou met behulp der bestaande opmetingen de totale lengte der kerk, vóór den brand, zijn te bepalen.

Piccardt is de meening toegedaan, dat het primitieve westelijk gedeelte niet zoo groot was als het huidige.

Doch bij nadere beschouwing constateeren wij, dat Smallegange van overdrijving niet valt vrij te pleiten, daar hij het doet voorkomen, alsof de gansche kerk verbrandde; het ligt voor de hand, dat beide schrijvers, afgaande op deze laatste zinsnede van bovenstaand citaat, in de veronderstelling verkeeren, dat het primitieve

Plattegrond.

1—2. Aanbouw van 1633.	8. Belendende gebouwen.
3. Consistoriekamer.	9—10. Aanbouw van 1633.
4. Portaal.	11. Portaal.
5. Stovenhuis.	12. Catechiseerkamer.
6—7. Open plaats.	13. Open plaats.
14—15. Oorspronkelijke muren (thans verdwenen).	

schip kleinere afmetingen moet gehad hebben dan het tegenwoordige, hetgeen totaal onaannemelijk is.

Laten wij thans aanvangen met een meer minutieuse beschrijving der kerk.

Zij ligt georiënteerd, heeft in grondplan den kruisvorm, en bestaat uit een 60 M. lang middelschip en een in het midden daarop staand noorder- en zuidertransept van 48 M. lengte. De

breedte van het middelschip is 8,50 M., die van het transept 8,20 M. Het ten westen van het transept gelegen middelschip is inwendig 25 M. lang, bestaat uit 5 travées en heeft aan weerszijden twee zijbeuken; die aan het middelschip grenzen zijn 4,50 M., de buitenste 2,80 M. breed.

Dit gedeelte (dateerend van 1619—1621) is dus vijfbeukig; de volle binnenwerksche breedte bedraagt 25,75. Zooals wij reeds hebben betoogd, was dit deel der kerk eertijds uitgevoerd op eene grootere breedte, n.l. 36,50 M. Het heeft toen 5 beuken geteld met aan de noord- en zuidzijde eene rij kapellen.

Elke kapel was 3,30 M. breed bij 4,60 M. lang.

Het 48 M. lange noorder- en zuidertransept scheidt het koor van het schip.

Het koor heeft eene gelijke indeeling wat hoofd- en zijbeuken aangaat als het schip; het heeft 5 travées, doch de vijfde bij de koorafsluiting is breeder dan de overige en meet 6,25 M., tegen 4,25 M. der andere travées.

De buitenste zijbeuk kan niet als zoodanig beschouwd worden, daar deze om de twee travées door een muur wordt afgesloten, waardoor gelegenheid tot het plaatsen van een altaar werd verkregen.

Was op elke afscheiding der travées een muur in den zijbeuk aangebracht, dan had men kapellen verkregen, zooals men die aantreft in de hoofdkerken te Zutphen, Harderwijk, Hulst e. a.; nu deze echter om de twee travées voorkomt, hebben deze ruimten of kapellen, al naar men ze noemen wil, dezelfde breedte doch de dubbele lengte. Zij zijn nu 2,60 M. breed bij eene lengte van 8,10—8,60 M., en worden door twee kruisgewelven en een haar scheidenden graatboog gedeckt.

Het aanbrengen van kapellen in deze beduidende kerk is zeer begrijpelijk, daar de stad welvarend was, en vele gilden telde, die ieder in de parochiekerk hunner woonplaats hun eigen kapellen en altaren bezaten, toegewijd aan hun patroonheilige.

De afsluiting van het 24 M. lange en 26 M. breede koor geschiedt op eene eigenaardige, in ons vaderland niet meer en in het buitenland hoogst zelden voorkomende wijze.

Om dit aan te toonen vergunne men ons eene korte afwijking van onze beschrijving.

Wij vinden w. i. w. in Nederland en ook in het buitenland meerdere kerken met gelijke koorindeeling, n. l. hoofdbeuk, zijbeuken en kapellen zooals in de kerk te Goes, doch overal, waar wij deze indeeling aantreffen, bijv. aan de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, de Domkerk te Utrecht, de St. Walburgskerk te Zutphen, de Bovenkerk te Kampen, de Stevenskerk te Nijmegen, de O. L.

Vrouwekerk te Dordrecht, de kerken te Oorschot, Brouwershaven, Hulst, Harderwijk, en slaat men het werk »Geschichte der Architectur von Dr. Wilhelm Lübke" open, dan vindt men deze grondplanvormen bij tientallen, overal dan, waar wij deze indeeling vinden, wordt de koorafsluiting op de volgende wijze tot stand gebracht.

Het middelschip wordt door een halven veelhoek afgesloten, de zijbeuk loopt om dien halven veelhoek rond, omsluit hem, vormt een kooromgang, meestal met een gelijk aantal hoeken, dikwijls ook met meerdere. Op de buitenwanden van den kooromgang zijn kapellen aangebracht, soms vrijstaand als in de kerken te Oorschot en Brouwershaven, doch meestal aaneengesloten; soms zijn die kapellen rechthoekvormig zooals in de kerken te Kampen, Zutphen, Harderwijk en Oorschot, doch meestal hebben zij den veelhoekvorm zooals in de kerken te 's Hertogenbosch, Utrecht, Hulst, Nijmegen, Dordrecht en Brouwershaven.

Het groote aantal voorbeelden van kerken met eene dergelijke afsluiting aan het oosten is het beste bewijs, dat deze manier van afsluiten de meest gebruikelijke is bij belangrijke kerkgebouwen. Welnu, het plan der Goessche kerk wijkt geheel van dit systeem af.

Hier wordt het middelschip door vijf zijden van een tienhoek afgesloten; de zijbeuk verbindt zich met de kapel, zoowel aan de noord- als aan de zuidzijde, zoodat aan weerszijden ongeveer dezelfde breedte verkregen wordt als van het middelschip, waardoor de gelegenheid ontstaat, om ten noorden en ten zuiden van de koorafsluiting van het middelschip eene dergelijke afsluiting aan te brengen.

De kerk verkrijgt daardoor drie even groote 8 M. breede absiden, waarvan die van het middelschip natuurlijk hooger is.

Waarschijnlijk zijn deze even groote koorafsluitingen aangebracht met het doel aldaar de hoofdaltaren aan te brengen, toegewijd aan de H. Maagd, de H. Maria-Magdalena en den Almachtigen God, aan wie de kerk was toegewijd.

Bij gebreke van eenen beteren grond, waarom het koor met drie gelijke absiden werd afgesloten, blijven wij onze hypothese als de meest waarschijnlijke handhaven.

Vraagt men ons nu, aan welk systeem van afsluiting wij de voorkeur geven, dan moeten wij volmondig bekennen, dat de door ons eerst genoemde, trouwens ook de meest gevolgde methode, ons het meest toelacht.

Immers eene koorafsluiting, waardoor het middelschip door eenen kooromgang wordt omsloten, is oorzaak dat de afsluitingsmuur van het koor op kolommen komt te rusten, zoodat verschillende meer of minder schoone architectonische deelen door die openingen kunnen gezien worden; en wanneer daarenboven nog een kapellen-

krans aanwezig is, zal hierdoor het schoone perspectief van het geheel niet weinig verhoogd worden.

Dit alles is bij eene koorafsluiting, zooals hier te Goes gevolgd is, niet aanwezig, daar de afsluitingsmuren de eindmuren zijn.

Voelen wij ons meer tot de eerst vermelde wijze van afsluiten aangetrokken, ook omdat aan de buitenzijden door het

De Kerk gezien van het Zuid-Oosten.

aanbrengen van schraagbogen meer speling kan verkregen worden, wij mogen nochtans deze wijze van afsluiten niet als minder gelukkig geslaagd beschouwen.

Wij vinden ze eenig in haar soort en de moeilijkheid daardoor eigenaardig opgelost; door de in de afsluitingshoeken aanwezige ribben, door de diepe vensters en door de daaronder aangebrachte nissen is voldoende speling en afwisseling verkregen.

Aan de buitenzijde is echter de gelegenheid benomen, om schraagbogen aan te brengen; de oplossing is echter van dien aard, dat zij voor vele afsluitingen met schraagbogen niet behoeft onder te doen.

Aan de zuidzijde van het koor, tegen de oostzijde van het zuidertransept is de consistoriekamer, de oorspronkelijke sacristij. De contreforten zijn daar aan de binnenzijde geplaatst, hunne assen liggen ongeveer in het midden tusschen de transeptcontreforten; zij zijn door bogen met elkander verbonden. Door nu gewelfribben te maken van de consistorie-contreforten naar de tegenover liggende transept-contreforten worden telkens driehoekige velden verkregen, die door een gewelf, rustende op drie ribben, zijn afgedekt.

Aan dezelfde zijde van het koor, grenzende aan de consistoriekamer, vindt men een ingang met portaal en een stovenhuis, beide door kruisgewelven, op ribben rustende, gedekt.

Om de beschrijving van het plan te voltooien, dient nog vermeld te worden, dat zich aan de oostzijde van het noorder- en zuidertransept, twee traptorens bevinden, leidende naar de daken van koor, transept en middelschip, en dat ook aan den noord- en zuidmuur van het schip, grenzende aan den westgevel en dezen tevens flankerende, twee traptorens aanwezig zijn, die toegang verschaffen tot de daken der zijbeuken.

Eertijds was het middelschip en het transept voorzien van een rijk stergewelf; de zijbeuken en kapellen waren met kruisgewelven afgedekt.

Thans vindt men dit stergewelf nog in het kruisvlak van het schip en transept en in het middelschip ten oosten daarvan; de kruisgewelven zijn nog aanwezig in het gedeelte ten oosten van het transept.

De gewelven waren bij den oorspronkelijken bouw overal uitgevoerd, doch bij den brand in 1618 zijn zij gedeeltelijk ingestort en niet weder hersteld.

De kerk kan in haar lengte niet overzien worden, doordat ten oosten van het transept een muur is aangebracht, die oorzaak is, dat hare schoone verhoudingen niet tot haar recht komen. Zij is dus door dezen muur in twee deelen gesplitst, waarvan het oostelijke gewelfd, het westelijke deel op één vak na ongewelfd is.

In het oostelijke deel wordt de dienst waargenomen, waarom dit thans de preekkerk genoemd wordt, het westelijke ligt onbenut en heet nu de wandelkerk.

Onbenut is echter niet het woord, daar de buitenste zijbeuken door schotten zijn afgescheiden en voor berging van materiaal en brandspuut gebruikt worden.

De kerk heeft drie groote, dubbele ingangen voor het publiek,

n.l. een in het noorder- en een in het zuidertransept, terwijl de derde in den westgevel is gelegen.

Een vierde ingang voor particulier gebruik ligt naast de consistoriekamer.

Maken wij thans eene wandeling door het kerkgebouw, dan zien wij, dat bij den bouw het algemeen gebruikelijke systeem gevolgd is.

De zoogenaamde Wandelkerk.

Vrij slanke kolommen, van bazementen en kapiteelen voorzien, waarop rijk geprofileerde spaarbogen rusten, scheiden het middelschip van de zijbeuken.

Op de assen der kolommen en boven de kapiteelen zijn in den muur $\frac{3}{4}$ cirkelvormige kolonnetten aangebracht, voorzien van bazementen en kapiteelen, waarop ter hoogte van 19 M. boven

den kerkvloer de gewelfribben aanvangen. Het rijke stergewelf sluit de kerkruimte op 23 M. hoogte af.

Tusschen de kolonnetten zijn dus vakken ontstaan, die op 12 M. hoogte een balkon en op 17 M. hoogte een rijk geprofileerd en van eene traceering voorzien venster bevatten.

In het middelschip en in het transept zijn te zamen 36 zulke vakken, waarvan er slechts één geheel voltooid is.

Vóór elk balkon is nl. de balustrade weggelaten (de aanvangstukken zijn echter aanwezig) en eveneens is de traceering in den rond- of ellipsboog, welke het balkon dekt, achterwege gebleven.

De vierde travée aan de noordzijde in het koor is echter voltooid; deze is alleen daarom afgewerkt, om den tijdgenooten te doen zien, hoe luisterrijk de kerk er inwendig zou uitgezien hebben, ware den bouwmeester de middelen verschaft, zijne geniale gedachten ten uitvoer te leggen.

Bovendien leveren nog de aan het koor en transept ontbrekende buiten-balustraden het bewijs, dat geldgebrek bij den bouw heeft voorgezetten, of dat oorzaken van anderen aard den bouwmeester de handen gebonden hebben.

In de koorafsluiting echter is wel de balustrade, doch niet de traceering onder de bogen uitgevoerd.

De vier kolommen, welke in verband staan met de muren, die de kapellen van elkander scheiden, zijn aangelegd voor achthoekige pijlers; 1½ M. boven den vloer heeft men dit plan laten varen en is het werk met ronde kolommen vervolgd.

In de wandelkerk ontbreken, zooals wij reeds zeiden, op één vak na alle gewelven; overal elders zien wij de houten kap.

De muren van dit middelschip zijn zoo goed in harmonie, zijn zoo één in stijl met de muren van het middelschip in het koor, dat wij, zoo wij zulks niet beter wisten, zouden twijfelen aan een herbouw in 1619—1621.

Om het koorgedeelte uitwendig nauwkeurig te kunnen opnemen, is men verplicht in en op de particuliere woonhuizen door te dringen, daar de koorafsluitingen na 1578 geheel ombouwd zijn.

Wij vinden in de muurvakken rijk geprofileerde dichtgemetselde vensters, op de hoeken daarvan zware contreforten met rijke spitsboogvormig gedekte nissen, waarnaast kleine pinakels.

De contreforten ontwikkelen zichforsch in overhoeksche pinakels, die op de hoeken verbindingen moesten vormen tusschen de waarschijnlijk nooit uitgevoerde balustraden.

Aan de zijkapellen van het koor zijn geene contreforten, doch 10 cM. vooruitspringende pilasters. Deze zijn versierd met nissen, welke geflankeerd worden door pinakels, alle net, keurig en fijn uitgevoerd, hoofdzakelijk op effectbejag berekend, daar de

nissen te ondiep blijken, om beelden te bevatten en derhalve onlogisch zijn.

De pilasters hebben geen andere versiering; op de afdekking vangt zeer eigenaardig de pinakel aan, die de geprojecteerde balustraden onderling moest verbinden.

De kapellen aan het koor en de koorafsluitingen (die van het middelschip slechts halverwege) zijn opgetrokken in baksteen met een ruime toepassing van banden en blokken van natuursteen, hetgeen met de schoon geprofileerde en van traceringen voorziene vensters een aangename indruk teweegbrengt.

Nog is op deze wijze uitgevoerd het benedengedeelte der transept-zijmuren, de noord- en zuidmuur van het ten westen van het transept gelegen gedeelte en de geheele westgevel.

Het overige is, wat vlak werk aangaat, vervaardigd in een klein formaat witten steen, terwijl de van profielen voorziene deelen uit grootere blokken bestaan.

Zeer eigenaardig en elegant zijn de zich alleen aan het koor bevindende schraagbogen.

Waar elders de daken tusschen de steunbeeren der schraagbogen zijn geplaatst, derwijze dat de goot om den voet van den steunbeer ligt, is hier daarentegen het hoogste punt van het dak tegen den steunbeer aangebracht. Dit werk is oorspronkelijk; immers de waterlijst, die voorkomt in den steunbeer, welke het dak voor inwatering behoedt, kan hiervan getuigenis afleggen. Hier heeft men met deze constructie rekening gehouden, zoodat de steunbeer en de schraagboog zich statig boven het dak verheffen.

Eene ongeveer gelijke constructie ziet men aan de aangelegde, doch nooit uitgevoerde steunbeeren en schraagbogen der St. Pancras- of Hooglandsche Kerk te Leiden.

Geheel anders evenwel is de toestand aan de groote kerk te Dordrecht, waar oorspronkelijk eene andere constructie aanwezig was, doch waar door onkunde bij verandering der daken aan de oost- en zuidzijde van het koor een toestand geschapen is, overeenkomende met dien te Goes. Aangezien echter de steunbeeren hierop niet berekend waren, ging de slankheid verloren en verkreeg men een onooglijken toestand, die schreeuwend om verandering roept.

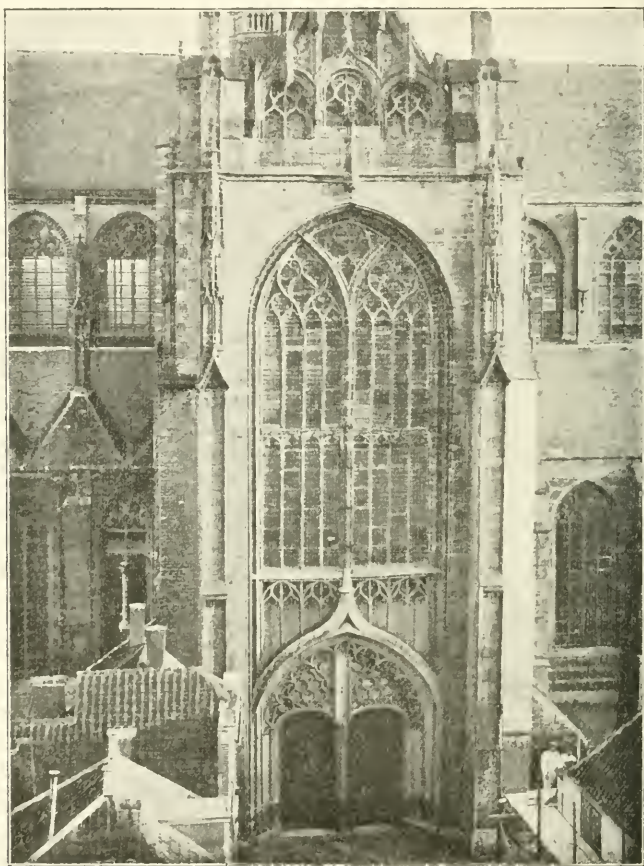
Aan de Goessche kerk is alles fijn geprofileerd, de maten zijn alle zoo juist berekend, dat de uiterste slankheid verkregen wordt zonder aan de stabiliteit te kort te doen.

Het meest in 't oog vallend is dit aan den gevel van het noordertransept; dit stukje architectuur is zoo eenvoudig en tevens zoo rijk, zoo elegant en tevens zoo slank en harmonisch van lijnen, dat het zijn weerga in geheel Zeeland niet vindt en slechts weinige

monumenten van Nederland hiermede in vergelijking kunnen treden.

De gevel is circa 10 M. breed en heeft op elken hoek twee contreforten; die der voorzijden zijn tot op 17 M. boven de straat door geprofileerde nissen rijker behandeld dan de zijcontreforten; zij ontwikkelen zich verder weelderig in overhoeksche en vlakke pinakels tot eene hoogte van 33.50 M.

Gevel van het noorder-transept.

Tusschen de contreforten is een groot, rijk geprofileerd, achteelig spitsboogvenster, hetwelk van eene schoone traceering is voorzien. Ter versterking is in het midden een waterlijst aangebracht, rustend op spitsboogjes, waardoor het venster in de hoogte in tweeën is gedeeld.

De dubbele transept-ingangen worden door een gedeelte van dit vensterprofiel ellipsvormig overtoogd, terwijl zich tusschen de

ingangen tegen den middelpost een baldakijn bevindt met voetstuk, waarop eertijds een heiligenbeeld geplaatst was

Het gansche vensterprofiel vormt boven de ingangen en onder het venster een spitsboog, waarvan de top zich ombuigt en in een kruisbloem eindigt; door zijn voorsprong vormt hij als het ware een portaal.

Vrij hangende traceeringen aan den boog en vrije traceeringen in rozetvorm geplaatst boven de ingangen, 10 cM. van af den achtermuur, verleenen het gevormde portaal eenen grooten rijkdom. Boven dit portaal en onder het venster zijn in het verlengde der vensterposten steenen stijlen, die door bogen onderling verbonden zijn. Doordat deze stijlen en bogen, uit groote blokken vervaardigd, geheel vrij staan en de achtergrond uit kleinere steenen is samengesteld, wordt de schoonheid van het geheel niet weinig verhoogd.

Op 24 M. hoogte treft men eene balustrade aan, waarachter zich de topgevel bevindt, die uit kunstig geprofileerde nissen bestaat, met traceeringen en lijsten doorsneden en met kolonnetten en pinakels verbonden; op 34 M. is de top met een kruis bekroond.

Behalve de rijkdom van het geheel draagt nog het afwisselend formaat der witte steenen het zijne er toe bij, om het schilderachtige van het geheel gloed bij te zetten.

Aan de westzijde van dit noordertransept zijn nog drie, aan de oostzijde is nog één contrefort aanwezig, die even rijk bewerkt zijn als de noordgevel. Het zuidertransept biedt ons een veel eenvoudiger indruk.

Waarom toch, vragen wij ons af, is juist dit noorderfront zoo rijk bewerkt, waarbij vergeleken het zuidertransept slechts stiefmoederlijk is bedeed?

Mogelijk heeft men hier te doen met eene symbolische betekenis, wellicht ook is juist deze gevel rijker behandeld, omdat hij aan de drukste stadszijde gelegen is, zoodat hij het meest zou worden opgemerkt.

De gevel, waarvan wij thans spreken, heeft zeer veel overeenkomst met de transept-gevels der Hooglandsche Kerk te Leiden. Laatstgenoemde kerk heeft echter zijbeuken naast de transepten, eene bijzonderheid, die zij met de Stevenskerk te Nijmegen en de St. Pieterskerk te Leiden (de zijbeuken aan de oostzijde der transepten zijn hier wel aangelegd, doch niet ten uitvoer gebracht) gemeen heeft, en waarvan ons in Nederland geen ander voorbeeld bekend is.

Doordat zijbeuken de transept-gevels der Hooglandsche Kerk flankeren, wordt het front breeder van afmetingen.

Doch beschouwen wij de façade afzonderlijk en vergelijken wij die met den gevel van het noorder-transept te Goes.

Wat zien wij dan?

In plaats van hoekcontreforten, zooals te Goes, zijn te Leiden hoektorens gemaakt, die de façade even hoog flankeren.

Naast den spitsboog van het groote venster te Leiden zijn traceeringen in het muurwerk aangebracht, die het venster een rechthoekig aanzien geven; bovendien mist het ook de waterlijst op boogjes rustende, zoodat het in de hoogte niet in tweeën gedeeld is. Overigens zijn de beide gevels volkomen gelijk aan elkander.

Daar de Hooglandsche Kerk te Leiden volgens Frans van Mieris reeds in 1315 werd ingewijd, in elk geval ouder is dan de Goessche Kerk, staat het bij ons vast, dat de bouwmeester der Goessche Kerk bij zijn ontwerpen deze kerk niet slechts voor oogen heeft gehad, maar zelfs schetsen en teekeningen van dien transeptgevel moet gemaakt hebben, alvorens hij het plan van den noorder-transeptgevel vaststelde.

Een onderzoek, door ons ingesteld, beaamt deze meening ten volle.

Wij vinden n. l. aan beide kerken, op eene kleine afwijking na, hetzelfde groote rijke profiel voor den ingang en voor het venster. Het is immers ondenkbaar, dat men dit groote en ingewikkelde, bijna identieke profiel aan twee verschillende kerken zoude hebben kunnen toepassen, zonder dat hierbij plagiaat in het spel kwam.

En heeft de Goessche bouwmeester hier gekopieerd, dan moet tevens tot zijn eer hieraan worden toegevoegd, dat hij veel verbeterd heeft, en daardoor zijnen gevel fraaier heeft uitgevoerd dan dien te Leiden. Te Leiden zijn de ingangen rondboogvormig afgedekt, de portaalboog heeft denzelfden vorm, waardoor tusschen de ingangen en den portaalboog te weinig ruimte is overgebleven, om eene schoone traceering aan te brengen.

Te Goes heeft de architect dit bezwaar uit den weg geruimd door zijne ingangen ellipsvormig te toogen, terwijl de portaalboog spitsboogvormig is gehouden, waardoor hij de gelegenheid heeft verkregen, eene schoone rozetvormige traceering boven de ingangen te plaatsen.

Is te Leiden de 13.50 M. lange middelpost van het groote venster slecht en plomp geprofileerd, te Goes daarentegen is deze slank en fijn van vormen.

Ook de topgevel der Goessche kerk is rijker behandeld.

Bij vergelijking komt de eerepalm dan ook toe aan den bouwmeester van het noorder-transept te Goes; zijn naam hadden wij graag gegeven, doch is ons helaas onbekend.

Het westelijk gedeelte der kerk, het gedeelte dus, dat zooals wij bereids mededeelden, van 1619 tot 1621 gebouwd werd, is eenvoudiger behandeld.

De zijbeuken zijn gebouwd van bak- en bergsteen, terwijl de muren van het middelschip van witten steen vervaardigd zijn. Aan dit gedeelte zijn schraagbogen, noch balustraden aangebracht.

De westgevel, die het schip en de zijbeuken afsluit, heeft verschillende lichtgevende vensters, waaronder een groot achtdeelig aanwezig is. De contreforten zijn van witten steen, het overige is uit bak- en bergsteen opgetrokken. De westingang blijft in den trant der transeptingen, doch is beduidend eenvoudiger.

De kerk bezit 79 vensters, die als volgt verdeeld zijn:

In de koorafsluitingen treft men er 11 ééndeelige aan; van de 13 tweedeelige bevinden er zich 5 in het bovengedeelte van de middelste koorafsluiting, terwijl 4 vensters in de noord- en 4 in zuidkapellen der preekkerk aanwezig zijn.

De driedeelige vensters zijn 4 in getal, waarvan 2 in den westgevel en 2 in den noord- en zuidmuur van het schip; zij grenzen aan den westgevel.

De 44 vierdeelige zijn verspreid over de geheele uitgestrektheid der kerk, hoofdzakelijk over de noord- en zuidzijde der zijbeuken van het schip, en boven in het schip en transept, terwijl 4 vijfdeelige vensters uitsluitend aangebracht zijn in de breedere travée in het koor.

Bovendien bevinden zich in de transepten en in den westgevel nog 3 achtdeelige.

Van deze vensters zijn de 11 koorvensters door den aanbouw van huizen aan het oosten der kerk geheel of gedeeltelijk dichtgemetseld.

Een tweedeelig venster in een der zuidkapellen onderging hetzelfde lot bij het bouwen der consistoriekamer.

Een ander vierdeelig, in het westen van het zuidertransept aanwezig, heeft zijne traceering verloren.

Alle overige vensters hebben nog hunne oorspronkelijke rijke traceeringen in steen behouden, terwijl bijna alle ramen hunne steenen posten in houten stijlen hebben zien veranderen.

Vele dezer venstertraceeringen vertoonen hetzelfde patroon; zoo hebben o. a. de 3 achtdeelige vensters gelijke, de 4 vijfdeelige twee verschillende en de 44 vierdeelige acht verschillende motieven.

De 4 driedeelige vensters hebben dezelfde traceering, terwijl de 13 tweedeelige 6 en de 11 ééndeelige 2 verschillende motieven bezitten, zoodat ruim 20 variëteiten van teekening in de traceeringen te vinden zijn.

De verscheidenheid in uitvoering toont ons duidelijk, behalve de pracht en den rijkdom der kerk, den grooten rijkdom van ideeën en de bekwaamheid der bouwmeesters, terwijl zij tevens tot leerschool dienen kan aan allen, die den Gothischen stijl in zijne bijzonderheden willen bestudeeren.

Wij stippen hier nogmaals aan, dat het schip in 1618 verbrandde en door een nieuw werd vervangen.

In het stedelijk archief te Goes bevindt zich een register, dat als titel draagt:

*»Regijster der notulen ende actitaten gehouden ende geregistreert
»bij de Secretarissen der Stadt Goes nopende den nijenwen opbouw
»van de verbrande kercke staende binnen de Stadt Goes beginnende
»na den 16 Septembris in 't Iaer ons Heren 1618".*

Dit geschreven register geeft veel nieuws omtrent den herbouw der kerk en werd ons welwillend door Burgemeester en Wethouders tijdelijk toegezonden; wij hebben hieruit ruimschoots geput en geven van de geschiedenis van den wederopbouw datgene weer, wat voor onze lezers van belang geacht kan worden.

Op den 11^{en} September 1618, zijnde een Dinsdag, beging de *Schalvedecker* (leidekker) Hans Henricx Sz. de onvoorzichtigheid in het middaguur zijn vuur, hetwelk hij noodig had voor het soldeeren der goot, onbeheerd te laten staan, waardoor tegen één uur des namiddags een brand uitbrak, die het gansche dak met den toren binnen den tijd van 3 uren verteerde.

Deze brand bepaalde zich uitsluitend tot de kerk, zoodat geen enkele burger schade leed. Gelukkig was het weder stil en de wind zuid-oost. Weinige dagen te voren nog hadden er hevige stormen gewoed en, ware toen de brand uitgebroken, de ijver der burgerij, die met gebrekkige bluschmiddelen wonderen deed, om kerk en omgeving voor de vernielende kracht van het alverterende vuur te vrijwaren, zou niet hebben kunnen baten; het kostbaar monument ware reddeloos een prooi der vlammen geworden. Thans echter werd slechts het dak en het westelijk deel met den toren in rookende puinen veranderd.

Hoe menige kerk in later tijd was door dezelfde oorzaak een gelijk lot beschoren.

Wij kunnen niet nalaten een greep te doen uit de talrijke voorbeelden.

Zoo verbrandde in den nacht van 6 op 7 October 1832 door onvoorzichtigheid eens loodgieters de fraaie St. Lievens-Monsterkerk te Zierikzee; op den 3^{en} Augustus 1838 onderging de Groote Kerk te Hoorn door toedoen eens loodgieters hetzelfde lot. In 1895 volgde de Kerk te Schagen, op 5 October 1898 de Kerk te Stad a/h Haringvliet en in 1901 werd de kerk te Monster een prooi van het vernielend element; bij al deze bedehuizen vervulde de roekelooze loodgieter de treurige hoofdrol.

De leidekker Hans Henricx, een burger der stad Goes, moet niet zoo heel jong meer geweest zijn; wij lezen n.l. dat hij 40 jaren

geleden in de maanden September en October van het jaar 1578 een dergenen was, die dezelfde kerk heeft helpen vernielen, toen de *openbaere Exerctie van de Religie veranderde*.

Na den brand gaf de overheid den kerkmeesters last, om het puin te doen opruimen en het lood en het ijzer ten voordeele der kerk op te bergen, verder dat het koor, alwaar de gewelven nog aanwezig waren, met houtdeelen zou worden belegd ter behoeding van het gewelf.

Destijds waren Mr. David Vernissius en Willem Mertesz Dryewegen Burgemeesters, Cornelis Anthonisz. Ossewaerde, Adriaen Huyssen, Anthoni de Witte, Jacob Boone, Cornelis Manne, Hyronimus Gryewaert, Mr. Gerrard Cromom, Mr. Hyronimus Smallegange, Doctor in de Medecijne, en Johan de Jonge, Schepenen; terwijl Kerkmeesters waren Jan Claesz Backer, Adriaen Huyssen, Doctor Hyronimus Smallegange en Cornelis Fransz Eversdyck.

De kerkmeesters werden door de Magistraten gemachtigd, om naar Antwerpen te reizen en aldaar eenige bekwame *fabryck mrs* op te zoeken, lieden die dit werk zouden komen bezichtigen en die met de kerkmeesters verder zouden beraadslagen omtrent een herbouw en de kosten daarvan.

Het gevolg hiervan was, dat Cornelis Fransz Eversdyck naar Antwerpen ging, aldaar met eenige personen sprak, die bezig waren aan den bouw der Jezuïetenkerk, eene kerk die door den Pater Jezuïet, Fr. Aguillon, werd uitgevoerd tusschen de jaren 1614—1621 naar de plannen van Rubens.

Naar aanleiding van deze bespreking verscheen den 3^{en} Dec. 1618 te Goes Mr. Marcus Antonius, timmerman, en Mr. Jan de Molijn, steenhouwer, die, na het werk bezichtigd te hebben, vertrokken en beloofden met een bestek en begrooting te zullen terugkeeren.

Na het vertrek dezer heeren kwam een zekere Mr. Pauwels de Rijke, wonende te Ranst buiten Liere, den kerkmeesters zijne diensten aanbieden; hij maakte een goed bestek met een *platte forme* (plattegrond) en bood aan het werk met den toren geheel volgens zijne plannen, met het leien dak, de spijkers en het kleine ijzerwerk uit te voeren voor de somma van één en dertig duizend gulden.

Deze herbouw zal naar het oordeel der kerkmeesters op een te bescheiden voet ontworpen zijn geweest, afgaande op de later goedgekeurde ontwerpen, die meer dan driemaal zooveel hebben gekost.

Genoemde Pauwels de Rijke kreeg vijf of zes stukken gouds voor zijne bemoeiingen en hem werd medegedeeld, dat als het werk in het openbaar zou worden aanbesteed, men hem voor aanbevolen hield.

Op den eersten Januari 1619 kwam de timmerman Mr. Marcus Antonius van uit Antwerpen terug, met zich brengende Mr. Pr. Smeedts, metselaar, beiden bekwame meesters in hun vak; zij brachten bestekken en modellen van eenen toren mede en wilden dit werk dienovereenkomstig aannemen en uitvoeren.

Burgemeesters en Schepenen lieten de kerkmeesters met beide heeren verder onderhandelen en vonden goed, dat Cornelis Fransz Eversdijk met Danckaert, den timmerman, met het genoemde bestek naar Middelburg zouden gaan, om aldaar eenige bekwame meesters te raadplegen. Zij gingen dan ook daarheen en kwamen weldra terug met de mededeeling, dat het bestek na eene kleine verandering was goedgekeurd.

Zeven dagen na de overkomst der Antwerpsche bouwmeesters, dus den 8^{en} Januari, werd onder leiding van den Burgemeester Vernissius eene vergadering belegd, waarbij de voornaamste ingezetenen der stad Goes uitgenoodigd waren; men beraadslaagde op die bijeenkomst omtrent de middelen, welke aangewend moesten worden, om het werk tot een goed einde te brengen.

Er werd besloten om voor een zeker aantal jaren, eenige *imposten* (belastingen) te heffen op wijnen, bieren en huizen, terwijl verder werd goedgevonden geene publieke aanbesteding te houden, doch aan deze bouwlieden het werk te gunnen.

Op denzelfden datum werd daarna eene acte opgemaakt, waarin Burgemeesters en Schepenen, aangezien de kerk geheel zou vervallen, als hierin niet werd voorzien, de in actieven dienst zijnde kerkmeesters, n.l. Jan Claesz Backer, Burgemeester dezer stad, Adriaen Steven Huijsen, Doctor Hyronimus Smallegange en Cornelis Fransz Eversdijk machtigden, om met Marco Antonio, timmerman, Jan des Molijs, steenhouwer, Pieter Smidt en Nicolaes Vel, metseelaars, allen burgers en inwoners der stad Antwerpen, de onderhandelingen omtrent den herbouw der voorzegde kerk verder voort te zetten.

Ook kregen zij machtiging tot aankoop van ijzer, lood, steen, hout, koper en alle andere materialen, benoodigd voor het te ondernemen werk. Deze acte, onderteekend door Corn. Brune, had een zegel van groene was daaraan bevestigd.

In het register vinden wij vervolgens de afschriften der verschillende bestekken en willen deze eens vluchtig doorloopen.

Het bestek van den timmerman laat aan uitvoerigheid en nauwkeurigheid niets te wenschen over.

Alle houtmaten worden nauwkeurig aangegeven, ook waar de houtverbindingen met pen en gat, met verborgen tanden, met inzinkingen, met lasschen of met *wauwensteerten* (zwaluwstaarten) moeten geschieden.

Al het eikenhout zal Brabantsch of Vlaamsch hout zijn, maar, indien de aannemer het zware hout niet uit Brabant kan betrekken, mag hij Wezelsch hout leveren, doch dan moet elk stuk hout een paar duim zwaarder wezen, waarmede het bewijs geleverd wordt, dat het Wezelsche hout in kwaliteit bij het Brabantsche of Vlaamsche ten achter stond.

Behalve voor de geheele kap en den houten toren moet de aannemer zorgen voor drie nieuwe deuren in het hooge koor, die waarschijnlijk door den brand vernield werden, ook dient hij te zorgen voor de deuren in de poorten der drie kerkgevels. Al deze deuren moeten van wagenshot zijn en sierlijk gemaakt worden naar den eisch van het werk.

Nog verschillende verplichtingen rustten op den timmerman. Zoo moest hij in den houten toren de klokken en het speelwerk van den stadhuistoren overbrengen, hij was verplicht de formeelen voor de metselaars te leveren, de bruggen te maken op de moerbinten in de kerk en eenen bak of stoel te timmeren, om de kerk te kunnen witten. En al dit werk moest gemaakt worden ten genoegen van hen, die door de kerkmeesters zouden worden aangewezen om het werk op te nemen.

Mr. Marcus Anthonis, *fabricmr. Timmerman tot Antwerpen*, nam het timmerwerk aan volgens zijn ingediend bestek, voor de somma van zeventien duizend en vijfhonderd gulden, tot veertig grooten Vlaamsch het stuk; de onderteekening van het bestek had plaats in de herberge van den gouden Leeuw, den 8^{en} Januari 1619, en was geteekend door alle daartoe verplichte personen.

Daarna volgt in het register het afschrift van een brief, gericht aan *Mijn Heeren de Gecommitteerde Raden ter Admiraliteit geordonneert in Zeelandt, residerende tot Middelburch*, waarin gevraagd wordt om vrijstelling van belasting bij den invoer der materialen, benoodigd voor den bouw der kerk, die op ruim 100,000 gulden wordt geschat.

De brief was onderteekend door Vernissius, Jan Claesz en B. de Witte.

Wij vinden er nog bij vermeld, dat hun verzoek is toegestaan, doch dat ter dege zal worden toegezien, dat tusschen de materialen geene andere goederen verborgen worden aangevoerd. Als datum vinden wij 12 Februari 1619.

Op den 7^{en} Februari, dus ongeveer een maand na de onderteekening van het eerste bestek, heeft in dezelfde herberg de onderteekening plaats van het bestek des steenhouwers en van dat des metselaars. Behalve door de verplichte personen zijn deze nog onderteekend door Mijput als getuige en Hieronymus Griuward als Notaris.

Uit het bestek van den steenhouwer zien wij, dat het geheele

westelijke deel is vernieuwd. Hij moet nl. leveren 12 pilaren met hunne bazementen en kapiteelen, zooals die in het kruiswerk voorkomen.

Er zijn thans 16 pilaren; wij zullen echter later zien, dat het bestek berekend was op 4 travées, doch dat bij den aanvang van den bouw het plan gewijzigd werd en het westelijke deel 5 travées verkreeg.

De aannemer moet zorgen voor al de bogen op de kolommen met dezelfde profielen, zooals zij nog aanwezig zijn, en tevens voor de aanvangsstukken der gewelven, om later van daaruit te kunnen werven. De pilaren of kolommen zouden zwaarder nl. 3 voeten dik worden.

Op elk kapiteel zal geplaatst worden een half *pilaarken* met bazement, kapiteel en het begin der gewelfribben, om van dit stuk af het gewelf te kunnen aanvangen zooals aan het andere (oude) werk.

In den westgevel is hij verplicht een groot venster te maken, gelijk aan die der oude gevels.

De middelpost tusschen de beide ingangen van het zuider-transept schijnt door den brand gebarsten te zijn, hij moet nl. in *blauwe Cocynsche* steen vernieuwd worden.

Het bestek geeft nauwkeurig aan, waar vensters met posten en *harnassen* (traceeringen) aangebracht moeten worden., terwijl alleen de buitenzijde van witten steen behoeft te zijn.

Nog verschillende ondergeschikte zaken worden in dit bestek behandeld, de hoofdzak echter ontbreekt; nergens is nl. aangegeven, welke steensoort de steenhouwer Jan Molijn verplicht is te gebruiken.

Hij neemt het werk aan voor drie en twintig duizend vijf honderd Karolus guldens, tot veertig grooten Vlaamsch het stuk, te betalen in verschillende termijnen.

In de conditiën en het bestek, waarop is aanbesteed het metselwerk voor den opbouw der verbrande kerk te Goes vinden wij, dat de aannemers de fundeeringen moeten aanvangen op dezelfde diepte als de fundamenteen der oude kerk. Zij mogen daartoe de oude steenen gebruiken voor zooverre zij dienstig kunnen zijn. Verschillende maten voor hare versnijdingen zijn opgegeven.

Daar nergens over eene paal- of andere houtfundeering gesproken wordt, zien wij hieruit dat de kerk op vasten grond is aangelegd.

De metselaars moeten het werk zoodanig aanleggen, dat te gelegener tijde zal kunnen gewelfd worden.

Men heeft dus wel de bedoeling gehad dit vroeg of laat te zullen uitvoeren, doch nooit is men daartoe overgegaan.

Het voorzegde werk moet uitgevoerd worden in goeden Hollandschen Ijsselschen ondersteen, behalve het buitenwerk tusschen

de *specklagen* (banden van natuursteen), want dit zal uit rooden Leidschen steen bestaan. Dordtsche kalk en bergzand of *Savel* zijn de bestanddeelen, waaruit de kalkmortel moest bestaan, en de verhouding zal zijn: vijf zakken kalk met één kar zand. Men was of wel overtuigd van de eerlijkheid der aannemers, of er was voortdurend goed toezicht, om te voorkomen dat de zakken succesievelijk kleiner, de kar daarentegen allengskens grooter werd.

Indien de aannemers niet zorgden voor goede inwatering van den steen, zou de directie dit laten doen op hunne kosten.

Het metselwerk werd voor de somma van twintig duizend zes honderd guldens, tot veertig grooten Vlaamsch het stuk, aangenomen, door Pieter Smidt en Nicolaes Vel, meester metselaars te Antwerpen.

In alle deze bestekken is een artikel ingelascht, behelzende, dat de werklieden vrij zullen zijn van den accijns op de bieren, welke zij gedurende het werk zullen drinken, ingaande op den 1^{en} Juli van het jaar 1619.

Toen de kerkmeesters zoover gevorderd waren, dat weldra met den bouw kon worden begonnen, waren zij er op bedacht het verbrande gedeelte vooraf op te ruimen. Het sloopen werd aanbesteed in drie gedeelten, n.l. de noord-, de zuid- en de westzijde met den toren.

Onder de voorwaarden, waarop deze aanbesteding plaats had, vinden wij o.a.: dat de afbraak moet geschieden op zoodanige wijze, dat de steen zoo min mogelijk beschadigd wordt.

De steen moet men buitenwaarts laten vallen en daar, waar gewelven zijn, is men verplicht, dusdanige maatregelen te nemen, dat de bazementen en zerken behouden blijven.

De aannemer is verplicht de fundamenteen voor zijn gedeelte uit te breken, op te graven en de steenen, na schoongemaakt te zijn, op een aan te wijzen plaats op het kerkhof op te stapelen; het puin in het door hem aangenomen gedeelte zal hij moeten verwijderen.

Al het lood of ijzerwerk, dat hij mocht vinden, dient hij bij de kerkmeesters te brengen, opdat het bij het andere kunne bewaard worden.

De aannemers moeten direct aan het werk gaan, zoodat alles in de volgende week is afgebroken en opgegraven; voor het schoonmaken der steenen hebben zij de daaropvolgende 14 dagen. Hij, die dit niet nakomt, verbeurt eene boete van 20 schellingen ten voordeele der kerk.

De afbraak van de noordzijde heeft Jan de Smidt aangenomen voor 22 ponden Vlaamsch.

De afbraak van den westgevel en van den toren geschiedde door Jan Jansz Capraven en Leendert Jacobsz Waders voor de aangenomen som van 29 ponden 10 schellingen Vlaamsch.

Van het derde (zuidelijke) deel was Jan de Schreeuwer aan-nemer voor 22 ponden 10 schellingen Vlaamsch.

De aanbesteding van de afbraak is niet gedateerd.

In het register volgt onder dagteekening van 26 Maart 1619 een kopie van een schrijven, gericht aan de Staten en de Grafelijkheid van Zeeland, waarin gevraagd wordt om het kohier van den honderdsten penning op de woningen en gebouwen binnen de stad Goes voor den tijd van 5 jaren te mogen verdubbelen. Tegelijk wordt verzocht den accijns op bieren en wijnen te mogen verhoogen, zoowel ten laste van de tappers als der burgers, ingaande den eersten April aanstaande.

Het volgend schrijven in ons register bevat de voorwaarden, waarop de kerkbelastingen zullen verpacht worden, naar aanleiding van het octrooi der Heeren Staten van Zeeland. Deze belasting duurt zes maanden en loopt van 1 April tot ultimo September 1619.

Ook is de naam opgegeven van den pachter der belasting op de Rijsche, Spaansche en Fransche wijnen evenals die van den pachter der belasting op het bier.

In het volgend schrijven van Jan de Molins ¹⁾, steenhouwer, meldende dat hij 15 of 16 voet steen per schip zal vervoeren van Antwerpen naar Goes, vinden wij voor het eerst vermeld, dat de te verwerken steen »Arduinstein" is.

Slaan wij nu in het Register eenige pagina's over, waarop voor ons minder belangrijke zaken voorkomen, en blijven wij eenige oogenblikken verwijlen bij de eerste steenlegging.

David, de zoon van den Burgemeester Vernissius, oud zes jaren, legde op den 9^{en} April 1619 den eersten steen.

Zooals bij dergelijke gelegenheden gebruikelijk, is aan een eerste steenlegging eene kleine of groote plechtigheid verbonden. Dit zal ook hier het geval geweest zijn.

Vele notabelen en voorname ingezetenen van Goes zullen de plechtigheid met hunne tegenwoordigheid hebben opgeluisterd, de fundeeringssleuven zullen allen zijn gegraven geweest, waardoor een ieder de grootte van het nieuw te bouwen werk kon overzien. Wat men vroeger op de teekening niet zag of niet begreep, werd nu voor velen duidelijk, n. l. dat het nieuw te bouwen gedeelte, lang 4 travées, in verhouding tot het overige deel te klein was.

Er werd eerst gefluisterd, daarna wijd en breed gepraat en kort daarop werd eene vergadering belegd met den Secretaris Mr.

1) De naam van den steenhouwer wordt in het register geschreven als Jan de Molyn of Jan Molijn, ook wel als Jan des Molijns en soms ook als Jan de Molins: de naam van den timmerman is nu eens Marcus Antonius, dan weer Marco Antonio. Jan de Molijn krijgt later van het gemeentebestuur nog de opdracht om de kaaimuren aan de haven met arduinstein te herstellen en te vernieuwen.

Boudewijn de Witte, om de meeningen der voornaamste ingezetenen te hooren.

Het gevolg hiervan was, dat besloten werd den nieuwen bouw met 16 à 17 voeten (ééne travée) te verlengen, terwijl de meerdere kosten van negen of tien duizend gulden in verhouding tot den prijs van het gansche werk niet te hoog werden bevonden.

Van deze vergadering en het daaruit voortvloeiende werd ten Stadhuize acte genomen op den 26^{en} April 1619.

Willen wij nu eens nagaan, wat de bouw van het nieuwe gedeelte gekost heeft, dan komen wij, de aannemingssommen te zaâm tellende met de tien duizend gulden, die de vergrooing gekost heeft, tot eene som van: een en zeventig duizend zeshonderd gulden.

Daar dit uitsluitend betrekking heeft op het timmer-, steenhouwen en metselwerk, terwijl het Kerkbestuur voor deze materialen bovendien nog vrachten te betalen heeft gehad en men voor het overige werk en de materialen, als leibedekking, leveren van glas (geschilderd en gebrand), ijzer, lood, koper en verfwerk, gevoegelijk 20 à 30 duizend gulden kan berekenen, komen wij tot het vooral in die dagen niet onbelangrijke bedrag van ruim honderd duizend gulden. Hoe Piccardt telkens 132,000 gulden als bouwsom vermeldt, is ons een raadsel.

Volledigheidshalve willen wij uit ons register nog iets melden omtrent het *horlogium* (uur- en speelwerk), hetwelk na den bouw van den houten toren daarin geplaatst zou worden.

Anthoni Huijssen en Jan van Stapelen als Schepenen met Mr. Cornelis Brune als Secretaris vormden de Commissie, die voor de uitvoering zou zorg dragen.

Zij ontboden Mr. Cornelis, fijndraaijer en Ingenieur, en Mr. Jan Thomasz vān Brande uit Delft, om met hen omtrent een uur- en speelwerk in overleg te treden.

Den 13^{en} April 1620 gingen beide Schepenen naar Delft, om met Jan Thomasz van den Brande de conditiën vast te stellen, waarop dit uurwerk zou gemaakt worden.

De aannemer zal den 1^{en} Mei van dat jaar met het werk aanvangen, om het ultimo Mei 1621 op den toren te plaatsen, doch eerst in November zal het geheel klaar opgeleverd moeten zijn, zoodat het bespeeld en naar het oordeel der te benoemen deskundigen gekeurd kan worden. Het werd aangenomen tegen zeven ponden, zestien schellingen en acht grooten Vlaamsch voor elke honderd ponden gewicht, die het uur- en speelwerk wegen zou, het koperdraad daaronder begrepen, mits het gewicht 9000 tot 9500 ponden niet overschreed.

Hij geeft 2 jaren garantie en laat daarvoor als borgstelling zeshonderd Karolus guldens staan.

Ziet hier, hetgeen wij omtrent den opbouw der verbrande kerk in het register hebben gevonden en voor den lezer der vermelding waard oordeelden; keeren wij thans tot onze beschrijving terug en deelen wij nog het weinige mede, dat wij van de kerk weten

De St. Magdalena-kerk, later meestal de groote kerk genoemd ter onderscheiding van de kleine of gasthuiskerk, heeft, wat hare uitwendige gedaante betreft, sedert dien slechts weinige veranderingen ondergaan. Behalve de onooglijke in 1633 aan de westzijde der transepten aangebouwde bergplaatsen, heeft zij haar kleed van 1621 behouden, dank zij de onvermoeide pogingen in den loop der jaren daartoe aangewend. Slechts weinig van wat haar vroeger versierde, is verloren gegaan.

De kerk bezat eertijds geschilderde ramen, die thans helaas alle verdwenen zijn!

Lange jaren werden deze met zorg onderhouden door de elf hoofd-gilden, die oudtijds reeds de verplichtingen hadden ieder één kerkraam te onderhouden, waarschijnlijk die der bijzondere kapellen, aan hunne beschermheiligen toegewijd. Met het verdwijnen der gilden ontviel ook deze steun den Kerkeraad, die met het onderhoud der kerk belast was, en kort daarop zijn de ramen, ook die *»daar inne naer het leven vertoont werd den grooten en schrikkelijken »brand van deselve kerke in den jare 1618 geschiet,»* in het groote achtdeelige venster in den westgevel spoorloos verdwenen.

Op deze ramen kwam volgens Smallegange het volgend chronicum voor :

Op herfst-Maents elfdē daCh, door VULCaens boos bestier.
De son' op 't hooChste saCh, ons kerCke staen in 't Vler;
DoCh eer op neegenst April, PhebUs saCh 't MiddaChs ront,
LaCh d'eerste steen aL stIL, geVest Vast In den gront.

De twee eerste versregels leeren ons den juiste datum en het uur der ramp kennen, de twee laatste duiden het begin van den herbouw aan.

Van het kerkgebouw valt niet veel meer mede te deelen. Na den brand van 1618 werden aan de noordzijde in de leibedekking der kap de jaartallen 1619 en 1621 aangebracht, welke echter omstreeks 1840-1850 bij herstellingen aan het dak verwijderd zijn.

Smallegange geeft twee teekeningen der kerk, waarop deze jaartallen in het dak zijn aangegeven, de teekenaar graveerde abusievelijk 1612 in plaats van 1621.

Op 24 Februari 1804 ontstond er nogmaals brand in den toren der kerk, thans echter tengevolge van het hemelvuur tijdens een zwaar onweder.

Deze brand werd echter in zijne geboorte gestuit en spoedig gebluscht.

De rechtsgeleerde M. Smallegange, die in 1696 te Middelburg zijne bekende »Cronijk van Zeeland" uitgaf, in dit opstel meer-malen aangehaald, was van een oud adellijk Zeeuwsch geslacht en leefde volgens sommigen van 1625 tot 1710, volgens anderen werd hij in 1620 te Goes geboren en stierf in 1704; zijne asche werd in de prachtige kerk zijner geboorteplaats bijgezet (1).

Lange jaren hing in de wandelkerk zijn wapenschild met 32 kwartieren, het werd met alle andere in 1798 verwijderd.

In 1578 ging de kerk in handen der Hervormden over. Het orgel was toen in het westelijk gedeelte geplaatst en ging verloren bij den grooten brand in 1618. Het werd trouwens ook niet bespeeld, daar bij onderscheiden Synodale besluiten het orgelspel bij het kerkgezag verboden was. Men bediende er zich alleen van vóór en na 't *sermoen*.

Dit is de reden, waarom niet terstond na de herstelling der kerk voor een nieuw orgel werd zorg gedragen.

Eerst op 12 November 1641, toen de Dordtsche Synode het gebruik van een orgel tolereerde, werd het nieuwe orgel aanbesteed en gegund aan den orgelmaker Willem Diaken te Haarlem, die het in 1643 voltooide. Eerst in 1711 werd het overtoogd met een zoogenaamde Turksche kap, die het voorzeker minder luister bijzet dan de fraai geschilderde deuren, die der meesterhand van den Dordtschen kunstschilder Bisschop alle eer aandoen.

Eenmaal in het bezit van een orgel, was men daarmede zoo ingenomen, dat het dagelijks van des avonds 6 tot 7 uren bespeeld moest worden.

In later tijd echter verflauwde deze muzikale uiting der Goessche burgerij, want het orgelspel werd dra tot driemaal in de week beperkt, om in 1743 geheel te worden afgeschaft. Verminderde dus van lieverlede ook al de ingenomenheid met het orgel of liever met het orgelspel, de onkosten, die men zich daarvoor getroost had, leveren ons bewijs te over, dat men toen het vooroordeel daartegen geheel had laten varen.

Na het orgelspel behandeld te hebben, kunnen wij gevoegelijk overgaan tot eene bespreking van het klokkenspel.

Hieromtrent deelt Piccardt ons mede, dat in het houten

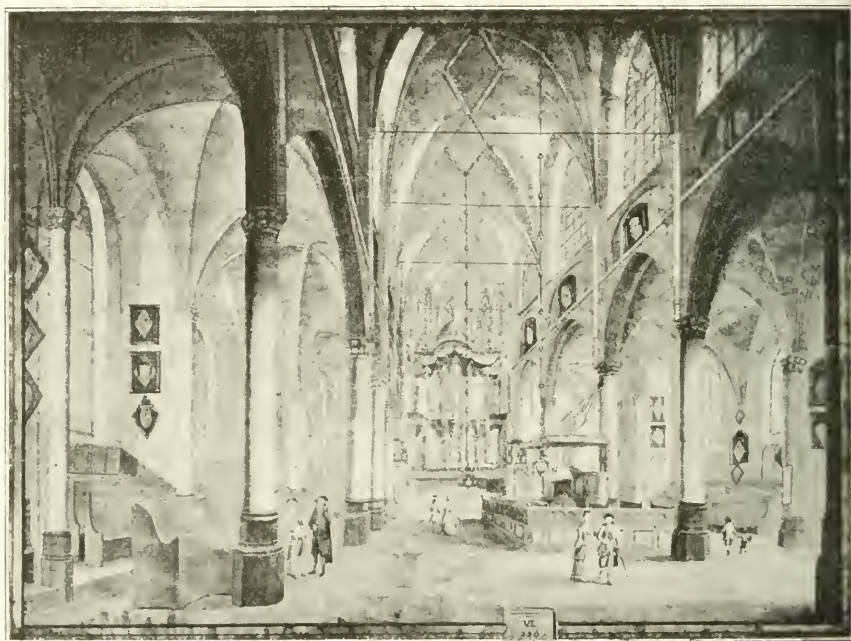
1) Volgens v. d. Aa en anderen ligt het stoffelijk overschot in den noordbeuk der wandelkerk.

A. B. Utrecht Dusselhuis meldt echter dat in het middelschip der preekkerk, tegenover het orgel en dus bijna in het kruis, volgens zeggen onder den planken vloer een zerk ligt met het opschrift »M. Smallegange obiit 1704".

Hij voegt er echter aan toe, dat aangezien die vloer vast ligt, het hem niet mogelijk is geweest door autopsie zich er van te overtuigen of er meer opstond.

torentje klokken hingen ter waarde van 6000 gulden; na den Sylvesternacht van 1761 echter konden zij niet meer bespeeld worden, doordat verscheiden klokken gebarsten waren.

In 1762 werden de Stads-directeuren gemachtigd, om over een nieuw klokkenspel te onderhandelen. De groote kosten, hieraan verbonden, zouden wellicht van den aankoop hebben afgeschrikt, was niet een financiëel voordeel de stedelijke kas ter hulp gekomen. Op het einde der 16^e eeuw had men eenige klokken tot geschut

De zoogenaamde preekkerk in het midden der 18^e eeuw, naar eene teekening in de verzameling „Zelandia Illustrata” van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg.

laten gieten, thans wilde men deze specie weer aan haar primitieve bestemming teruggeven. Immers op »Hoogerwerf”, naast de oude hoofdepoort, lagen nog een paar kanonnen, die men nu tot klokken wilde vergieten, om de geloovigen ter kerke op te roepen, liever dan ze te hooren bulderen op den wal. Men kwam op het gelukkige denkbeeld, ze den klokkengieter als grondstof te geven en haar gewicht was van dien aard, dat de kosten aanmerkelijk werden verminderd.

Het werk mocht echter niet voorspoedig eindigen, want jaren

later, toen de klokken voltooid waren, werden zij, hetzij door onhandigheid van werklieden, hetzij door een ongelukkig toeval ten deele bij het ontpakken bedorven.

De klokkengieter verzocht het Gemeentebestuur eene tegemoetkoming in zijne schade ten bedrage van 200 ponden Vlaamsch; de Raad echter, op dit rekest beschikkend, overwoog dat *hij daartoe ongehouden was*, en telde hem slechts 102 ponden vlaamsch neer. Ook in dit opzicht had de stad dus met tegenspoed te kampen, echter geheel buiten hare schuld, daar zij in den loop der tijden genoegzaam blijk heeft gegeven, dat zij trotsch was op haar kerkgebouw en vóór alles maatregelen nam, om het gebouw in goeden staat te houden. Talrijk zijn dan ook de politieverordeningen, die in het leven geroepen werden, om de orde in de kerk te handhaven; te meer hadden deze redenen van bestaan, omdat men na den brand eene wandelkerk gebouwd had en men alras ondervond, dat eene kerk om te wandelen tot alles, wat onkerkelijk is, aanleiding gaf. Ongeregeldheden in deze wandelkerk waren aan de orde van den dag, publicaties en ordonnanties hielpen het kwaad niet uitroeien, zoodat in 1643 's *Heeren dienaren* (gerechtsdienaren) werden aangesteld om tegen vergoeding van 4 ponden Vlaamsch voortdurend toezicht te houden

Talloos zijn de verordeningen omtrent het sluiten en ontsluiten der wandelkerk; telkenmale was men genooddaakt, deze te veranderen en te wijzigen. Nu eens had men te strijden tegen de baldadigheden der jeugd, dan weer moest men optreden tegen hen, die zelfs tijdens de predikatie lasten door de kerk droegen. Met het oog op de grootere onderhoudskosten mag dit alles voor de kerkmeesters een bron van ergernis en verdriet genoemd worden.

In 1654 verzocht de Kerkeraad aan Burgemeesters en Schepenen, dat zij zouden zorg dragen, *om de wind in de groote kerk te keeren*. Men beloofde de *doenelijke zorg* te zullen besteden, maar bij beloven bleef het dan ook.

In 1667 werd het tabakkauwen in de kerk en andere wanordelijkheden verboden op boete van 10 grooten, onder bijvoeging echter, dat deze boete zou komen *ten profijte van hem die de calange deed*. Men kan zich voorstellen, dat daardoor de aandacht van sommigen meer op het tabakkauwen gevestigd werd dan op de predikatie, zoodat de kerk aldus verlaagd werd tot eene plaats, waar op stoffelijk profijt gespeculeerd werd.

Eertijds had de kerk rijke bronnen van inkomsten, zoodat het gebouw in goeden staat kon worden onderhouden.

Later echter, toen men op vaste begraafplaatsen de dooden moest ter aarde bestellen en de kerken hiervoor niet meer mochten worden gebezigd, toen ook de gewoonte verdween om adellijke

schilden en familiewapenen in de kerken ten toon te stellen, verminderden deze inkomsten belangrijk, en toen in het begin der 19^e eeuw het onderhoud van het monument, dat wij hebben trachten te beschrijven, geheel ten laste van het Kerkbestuur kwam, bleek in den loop der jaren meermalen, dat zelfs voor hoogst gewenschte, ja noodzakelijke voorzieningen de fondsen niet altijd toereikend waren.

Het gevolg hiervan was dan ook, dat vele herstellingen werden nagelaten of geheel onoordeelkundig werden uitgevoerd. Zoo zijn b. v. (reeds vroeger heben wij dit vermeld) alle steenen vensterposten door houten stijlen vervangen.

Vele schraagbogen met hunne steunbeeren eischen dringend herstelling, terwijl de schoone gevel van het noordertransept bij eene eventueele restauratie der kerk wel het allereerst in aanmerking mag komen, om in zijn vroegeren luister hersteld te worden.

Thans heeft zich eene Commissie gevormd met het alleszins loffelijke doel, dit schoone kerkgebouw te herstellen en het zijn glorie van weleer terug te schenken. Zij is de meening toegedaan met 30.000 gulden reeds ver te zullen komen; doch na een nauwkeurig onderzoek is ons gebleken, dat deze som mogelijk wel voldoende is, om de aller noodzakelijkste herstellingen te verrichten, doch onvoldoende zal blijken, om dit prachtvol kerkgebouw in al zijn onderdeelen te restaureeren en het zijn luister van weleer terug te schenken.

De Commissie, die hierin naar wensch moge slagen, zal zich de dankbaarheid van het kunstlievende nageslacht verwerven en fier mogen gaan op het resultaat harer bemoeiingen.

Uit het diepste van ons gemoed welt de vertrouwende hoop op, dat de ingezetenen der stad, die zich bereidwillig tot eene Commissie gevormd hebben, niet nutteloos een beroep zullen doen op de offervaardigheid hunner geloofs- en stadgenooten; dat zij niet vergeefs zullen aankloppen aan de deuren der gegoede bewoners van geheel Zeeland, die prijs stellen op het bezit van het schoonste kerkgebouw der gansche provincie; eindelijk zelfs durven wij de hoop koesteren, dat allen in ons vaderland, die iets gevoelen voor monumentale kunst, het hunne zullen bijdragen, opdat voldoende middelen voor de restauratie mogen toevloeien, voor het nageslacht het getrouwste bewijs, dat ook wij, Nederlanders, van onze voorvaderen niet zijn ontaard en even bereidvaardig als zij gelden bijeenbrengen tot instandhouding en verfraaiing onzer monumenten van vaderlandsche Geschiedenis en Kunst.

Wij zullen ons ruimschoots voor onze moeite beloond achten, indien wij door deze verhandeling een steentje hebben bijgedragen tot spoedig herstel en restauratie der St. Maria-Magdalena kerk te Goes.

's-Gravenhage, Februari 1902.

ADOLPH MULDER.

„De Oudste Beeldhouwwerken in Noord-Nederland

In den vorigen Jaargang van het *Bulletin* (blz. 204—216) heeft de heer Haverkorn van Rijsewijk de lezers ten eerste verplicht door een afbeelding en beschouwing van eenige oude Nederlandsche beeldhouwwerken. Het was onmiddellijk mijn voornemen enkele bedenkingen te opperen tegen sommige dateeringen en verklaringen van den heer Haverkorn, maar eerst thans vind ik den tijd daartoe.

Jhr. de Stuers heeft inmiddels de lezing van het opschrift op den Egmondschen steen verbeterd — Van Wijn had trouwens die inscriptie al goed gelezen — en voor Egmond kan ik daarom volstaan met de opmerking, dat de bouwgeschiedenis der kerk m. i. juist is behandeld door Dom. W. van Heteren (*Jaarboekje van Alb. Thym*, 1894. blz. 202—250).

De dateering van den Utrechtschen Johannes den Dooper naar het midden der XIe eeuw komt mij ook voor niet heel zeker te zijn. De letters der inscriptie vertoonen den overgangsvorm van Romeinsche naar Romaansche karakters. De N, E en T zijn al aan het veranderen: Romeinsche en Romaansche vormen wisselen elkander af. Wijst dit m. i. al ongeveer naar het midden der XIIe eeuw, ik zou dit werk misschien nog iets later willen stellen, omdat vergelijking met contemporaine sculptuur, zoowel uit Frankrijk als uit Midden-Duitschland doet zien, dat de West-Duitsche en Nederlandsche beeldhouwkunst daarbij ten achter staat. Voor ons land geven de overblijfselen der monumenten van Maastricht en Odiliënberg het materiaal voor zulke vergelijking.

Binnen niet al te langen tijd zal deze zaak echter elders uitvoeriger worden besproken, en er is voor mij dus geen reden verder te gaan dan tot deze bewering.

Anders is het gesteld met het bas-relief uit Bolsward. Ten eerste behoeft daar de verklaring der voorstellingen in de benedenhelft wel eenige aanvulling. De heer Haverkorn heeft hiervan alleen de middelste groep herkend als de geboorte van Christus. Toch is daarmee de sleutel ter verklaring der andere tegelijk gegeven. Immers de twee figuren der meest linksche voorstelling laten zich nu gemakkelijk thuisbrengen als afbeelding der Annunciatie. Het is een zeer gewone voorstelling: de Engel, staande, houdt in de hand een banderol (waarop de woorden der Boodschap plegen geschreven te staan) en Maria, met verbaasd, haast afwerend gebaar, omaurecoold, is gereed tot haar antwoord: »Ecce ancilla Domini".¹⁾

1) Zie A. Venturi — *La Madonna* — (Milano. 1900), p. 139—200).

Het ligt voor de hand nu ook in de derde (rechtsche) groep een tooneel te zien, samenhangend met de vorige. En reeds de beschrijving der figuren door den heer Haverkorn (blz. 215) is in staat de noodige inlichtingen te geven. Het dichtst bij het bed van Maria ziet de heer H. »een oud, gebaard man, die onder zijn arm houdt een zwaard, balk, staf, zaag of iets dergelijks". Wij kunnen in het midden laten of dat voorwerp een balk of een zaag is, zeker acht ik het dat hier niemand anders is voorgesteld dan de H. Josef (timmerman), zoodat deze figuur nog hoort bij de middelste groep.

Voor de duiding der overige figuren wijst nu het altaar den weg; de rechtsche groep stelt voor: de opdracht in den Tempel.

Zelfs op de afbeelding is duidelijk te zien, dat de vlak vóór het altaar staande, geäureoolde vrouw aan den er achter staanden priester het Kindeke overreikt. De beide overige figuren zijn dan Josef en Hanna.

Het zal thans wel geen betoog meer behoeven, dat de voorstelling in de rechter bovenhelft weinig kans heeft Sint Maarten te verbeelden. Waar ál de overige tafereelen een verheerlijking van Christus en Zijne moeder bedoelen, is de tusschenvoeging van een feit uit een heiligenleven weinig waarschijnlijk. Indertijd vóór den steen staande, heb ik trouwens de overeenkomst met de gewone St. Maartensvoorstelling niet heel groot gevonden, al kon ik toen, omdat de onderste tooneelen mij nog niet duidelijk waren, geen betere verklaring vinden. Nu wensch ik de aandacht te vestigen op 's heeren Haverkorn's mededeeling: »Boven zijn (St. Maartens) hoofd ziet men een figuur, dat wel zeer geschonden is, maar gelijkt naar een mensch of engel."

Ik zie n.l. in deze groep een afbeelding van: de vlucht naar Egypte. Maria, met het sterk ingebakerd kind op den arm, zit op den ezel (een paard staat hooger op de pooten en daarvoor ware hier c. q. ruimte genoeg), Josef loopt er achter, en op den achtergrond ziet men een der vallende afgodsbeelden; het is geheel en al de traditioneele voorstelling dezer scène.

De dateering van dit bas-relief wordt zeer bemoeilijkt door den geschonden toestand waarin het verkeert, enkele aanwijzingen zijn echter wel te vinden. Van het meeste belang is in dit opzicht de linker bovenhelft: Christus en Maria naast elkaar op den troon gezeten. Dit tafereel is, meen ik, een Weiterbildung van de z. g. Kroning van Maria. En waar dit laatste buiten Italie zeker niet vóór de XIIIe eeuw is afgebeeld en (blijkens muurschilderingen in Maastricht en Gent) in Nederland zelfs in de eerste helft der XIVe eeuw nog geheel traditioneel, zonder eenige wijziging, werd geschilderd, is er veel reden om aan te nemen, dat deze Bolswardsche, zoo uitzonderlijke conceptie, van betrekkelijk jongen datum is.

Het eenige costuumdétail, dat karakteristiek is, de hoofddoek van Maria, bevestigt deze meening. Den los-afhangenden sluier der XIIe eeuw, waarvan de heer H. spreekt, kan ik niet herkennen in dezen, onder de kroon over voorhoofd en schedel getrokken, dan strak den gelaatsvorm omplooienden en over de borst en schouders gevouwen huif. Het is ongetwijfeld de veertiend'eeuwsche hoofddoek, ons van zoovele graftomben bekend.

Resumeerend, kom ik tot de slotsom, dat de Bolswardsche steen dagteekent uit de eerste helft of het midden der XIVe eeuw en waarschijnlijk gemaakt werd als versiering van den in de XIVe eeuw gebouwden toren der St. Maartenskerk, die — blijkens het jaartal van de klok — in 1355 voltooid was. Voeg ik hier nog bij, dat buiten al zulke preciseering om, de totaalindruk van het werk zeer zeker eer aan veertiend'eeuwsche, dan aan twaalfd'eeuwsche kunst doet denken.

Ten slotte de Zwolsche boogvulling. De heer Haverkorn volgt daar de gedrongen verklaring van den heer Spitzen, hoewel Bethmann — de medewerker van Wattenbach — al den goeden weg had gewezen, toen hij herinnerde aan het »zitten in Abraham's schoot, uit de gelijkenis van Lazarus". Alleen volslagen onbekendheid met de middeleeuwsche iconografie heeft den heer Spitzen tot zijn zonderlinge hypothese kunnen brengen, tot de meening, dat deze allergewoonste voorstelling het bezoek der engelen aan Abraham zou kunnen verbeelden. Voor alle gebeurtenissen, die tot de gebruikelijke sujetten der kerkelijke plastiek behooren, had de kunstenaar een vast, door lange traditie gewijd schema te volgen, waarin hij maar zelden essentieele wijzigingen aanbracht. Zoo is ook het bezoek der engelen aan Abraham een tafereel, waarvan de afbeelding in hoofdlijnen vaststaat. Al naarmate Byzantijsche of Westersche geest deze verbeelding inspireert, vindt men in dit tooneel de gastvrijheid van Abraham óf zijne aanbidding der drie gezonden als karakteristiek moment ¹⁾.

Alle bezwaren door den Heer Spitzen tegen Bethmann's duiding ingebracht, zijn daarentegen volkomen imaginair: de nimbus om het hoofd der zalige zielen komt herhaaldelijk voor en juist deze voorstelling, die ten slotte niet anders dan een symbolische afbeelding van het hemelsch Paradijs is, vindt men telkens weer als versiering bij den hoofdingang eener kerk. Inderdaad is de plaats van den hoofdingang, de westgevel, de aangewezen voor de plastische voorstelling van het »Laatste Oordeel". Zeker de meeste kerken, in de XIIe en XIIIe eeuw gebouwd, hebben dit tooneel als versiering van tympan of porche in hunnen westgevel ²⁾

1) Detzel — *Christliche Iconographie* — II, S. 13 f.

2) E. Male — *L'Art religieux du XIIIe siècle en France* — p. 453—490.

Het algemeen schema is dan: in het midden de tronende Christus, vóór hem Michael de zielen wegende, rechts de gezaligden, die naar den Hemel, links de verdoemden, die ter helle varen. En o. a. in Laon, Chartres, N. D. te Parijs, Reims, Bourges en Saint Urbain te Troyes wordt de Hemel voorgesteld door de zalige zielen in Abrahams schoot. De Zwolsche steen is dan ook waarschijnlijk de

tympaan der deur van het linker zijschip der kerk. De hoofddeur (die trouwens breeder moet zijn geweest) zal dan een simpele verbeelding van het Oordeel (of Majestas Domini) hebben vertoond, de rechter deur in den tympan Leviathan's geopenden muil, waarin de verlorenen worden gedreven. Te meer is het noodzakelijk in deze voorstelling niet anders dan een beeldspraak van het Paradijs te

zien, wijl de inscriptie duidelijk daarop wijst. »Een plaats als dit huis brengt het loon des levens; komt!» deze vermaning wordt geïllustreerd door het beeldwerk, dat den schoot van vader Abraham, den Hemel, aanwijst als die belooning.

Wat bevreemdend blijft van deze voorstelling is het gebaar van Abraham, die niet, op de traditioneele wijze, zijn kleed houdt uitgespannen als zitplaats der zielen, maar die hier met het leerend (of zwerend) gebaar verbeeld staat.

Haseloff ¹⁾ heeft echter bewezen, dat in een reeks paradijsvoorstellingen van het eind der XIIe en het begin der XIIIe eeuw een

verwisseling heeft plaats gehad, waardoor niet Abraham maar God de Vader het is, die de zielen in zijn schoot houdt. Hij heeft een aantal miniaturen met deze merkwaardige voorstelling aangewezen en op mijn verzoek mij foto's daarvan toegezonden, waarvan ik er een tweetal reproduceer, ²⁾ die beide nog uit de XIIe eeuw zijn.

Bij de eerste (fig. 1) ³⁾ is de grijsaard, in een mandorla en op den regenboog gezeten, blijkbaar niet Abraham, maar God de Vader,

1) *Eine Thüringisch-Sächsische Malerschule des 13. Jahrhunderts* — S. 186 ff.

2) Voor de welwillende vergunning daartoe zij Dr. Haseloff hier vriendelijk dank gezegd.

3) Fol. 746 van het »*Calendarium necrologicum superioris monasterii Ratisponae*» etc. in het Rijksarchief te München.

gelijk de eerste regels van het randschrift ook kennelijk bedoelen:

Qui fons es vitae, nos duc ad pascua vitae.

Tu caput ecclesiae, nos membra tibi tua junge.

Het bewijs der verwisseling wordt door deze miniatuur geleverd. Maar ter vergelijking met den Zwolschen steen is de tweede afbeelding ¹⁾ merkwaardiger (fig. 2).

Want terwijl hier de op een troon gezeten grijsaard met kruisnimbus blijkbaar God den Vader voorstelt, luidt toch de smeking van den rijken jongeling in de hel: »*Pater Abraham miserere mei.*» En hier is dus hetzelfde geval als te Zwolle, waar de blijkens gelaat en gebaar God-de-Vader voorstellende figuur toch in de inscriptie Pater Abraham wordt genoemd.

Terloops merk ik op, dat ook in deze miniatuur de zielen in den schoot den nimbus dragen, een bijzonderheid, die — volgens den heer Spitzzen — niet overeenkomstig de iconografie der zaligen zou zijn (!).

Ik geloof, dat de verklaring van den Zwolschen steen hiermede volkomen gedocumenteerd is. Haseloff heeft van deze iconografische ontaarding geen voorbeeld aangetroffen voor het einde der XIIe eeuw. Ook dáárom is het nauwelijks waarschijnlijk, dat de Zwolsche steen ouder zou zijn. Dat hij in geen geval uit de eerste helft der XIe eeuw kan dagteekenen, behoeft zelfs geen betoog. De krypt der Deventer Sint Lebuinus en wat er in Utrecht nog over is aan architectuur uit Bernulphus' tijd, sluit het bestaan eener vroeg-elfde-eeuwsche Nederlandsche figurale sculptuur volkomen uit. ²⁾

JAN KALF.

Oude gebouwen te Rotterdam.

Uit de sedert jaren bestaande bouwkundige-vereeniging Bouwkunst en Vriendschap heeft zich eene commissie gevormd met het doel om gegevens en afbeeldingen te verzamelen van oude architectonisch belangrijke gebouwen en fragmenten. Deze commissie bestaande uit de H.H. H. Kloot, J. Heijink, W. Bruynzeel Czn., P. G. Buskens en A. Spoon, heeft zich in Februari l.l. tot de stadgenooten gewend om medewerking.

Al moge Rotterdam betrekkelijk arm zijn aan belangrijke oude bouwwerken, er is toch nog heel wat merkwaardigs uit de 17e en 18e eeuw, dat bewijs levert van de welvaart van toen.

Met volle instemming vermelden wij deze poging om, waar het

1) Bibliotheek van Sainte Geneviève te Parijs — Ms. 10.

2) De twee uitmuntende kapitelen uit dezen zelfden tijd in het Stedelijk Museum te Utrecht houd ik voor geïmporteerd werk.

behouden dikwijls moeilijk valt, althans de afbeeldingen en opmetingen in tijds bijeen te brengen en gaarne wenschen wij de commissie veler steun en medewerking.

Amsterdam.

De commissie voor de kerkgebouwen der Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam tracht gelden bijeen te brengen voor de restauratie der geschilderde ramen in de Oude Kerk. De kosten worden geraamd op *f* 15000.—

Deventer.

Er heeft zich eene commissie gevormd voor de restauratie van het uitwendige van de Groote- of St. Lebuimuskkerk te Deventer.

N. R. Ct. 16 Maart 1902. II. B.

Medemblik.

Bij de restauratie van de Ned. Herv. Kerk te Medemblik heeft men dezer dagen bij het schoonmaken der muren, onder de kalklaag der pilaren muurschilderingen gevonden uit 1602. Voor zoover nu reeds zichtbaar, hebben ze weinig geleden.

(N. R. Ct. 22 Februari 1902, I. A.)

Middelburg.

De onderhanden zijnde restauratie van het Stadhuis te Middelburg is thans zoover gevorderd, dat de stelling aan den linkervleugel is weggenomen.

Vier nieuwe beelden van Hollandsche Graven zijn in de nissen geplaatst, in plaats van de oude verweerde beelden.

Bouwwereld 29 Januari 1902, No. 5.

Soest.

De Gemeenteraad besloot den gemeentetoren, dagteekenende uit het laatst der middeleeuwen, te doen restaureeren, onder leiding van den heer Frowein, architect te 's Gravenhage, mits het Rijk de helft der op *f* 10.000 geraamde kosten bijdraagt.

Bouwwereld 1 Januari 1902, No. 1.

Wadenoyen.

Men wil de kerk der Ned. Herv. Gemeente, die zeer vervallen is, restaureeren. In de kosten, die op *f* 3600. - geraamd worden, heeft het Rijk ingevolge eene overeenkomst *f* 1000.— toegezegd.

Bouwwereld 8 Januari 1902, No. 2.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

Ermitage Impérial. Catalogue de la Galerie des Tableaux.
Deuxième partie. Écoles néerlandaises et école allemande.
Par A. SOMOF. St. Pétersbourg 1901. 8°.

Reeds na zes jaren heeft de ijverige directeur van de Keizerlijke Ermitage te St. Peterburg, de heer Somof, een nieuwen druk uitgegeven van zijn voortreffelijken catalogus der afdeeling Nederlandsche en Duitsche scholen. Dat was niet alleen noodig om eenige verbeteringen aan te brengen, maar vooral ook om de belangrijke aanwinsten die hij kon beschrijven.

Vooreerst konden wederom eenige stukken uit het dépôt te voorschijn gehaald worden. In 1893 een Soldatenwachtkamer van *Jacob Duck* (gemerkt) en in 1894 een Buitenpartij van *Adriaen van de Venne* van 1621, niettegenstaande de duidelijke naamteekening vroeger gehouden voor het product van een onbekend schilder uit de school van Brueghel, benevens twee kleine tegenhangers van *Arie de Vois* (gemerkt), waarvan het eene stukje een slapende nimf, het andere een gewonden jager voorstelt.

Een onderzoek in het meubilair van het Keizerlijk Paleis Lazienki te Warschau in 1895 had het onverwacht gunstige gevolg, dat er nevens een Rembrandt drie andere werken van groote waarde uit verwijderd en naar St. Petersburg overgebracht konden worden. Een zelfportret van *Aert de Gelder* (gemerkt) en een van *Bartholomeus van der Helst*, dat evenals het exemplaar in de Uffizi te Florence overeenkomt met de fraaie zwartekunstprent van Blooteling; het Petersburgsche is afkomstig van de veiling coll. van der Marck van 1775. Ten derde een *Jan Steen* »De moeilijke keuze», een variant op het o. a. ook door Moyaert in het Rijksmuseum behandelde thema, waarbij de schilder het weer niet heeft kunnen laten, er een spreuk bij te zetten: »dat ghy zoekt socht ick me». De *Rembrandt* is het portret van een aanzienlijk jonkman en gold voor een werk van Jacob Gerritsz. Cuyp, ofschoon het gemerkt is: Rembrandt f. 1634. Er is dezelfde jongeling op voorgesteld als op het portret in de National Gallery te Dublin, dat vroeger in de coll. Dansaert te Brussel verkeerdelijk Johannes Antonides van der Linden heette.

In 1897 haalde de heer Somof uit het paleis Peterhof nog een *Duck*, een Buitverdeeling (gemerkt) en twee ronde riviergezigtjes van *Jan van Goyen*, waarvan het eene met zijn monogram en het jaartal 1641 gemerkt is, en die behooren bij twee dergelijke stukjes,

al sedert lang in de verzameling berustende. Nog leverde het paleis van Tzarskoë-Sélo in 1898 het belangrijkste, een Christus en de Samaritaansche van *Rembrandt* 1659. In het einde der 18de eeuw bevond deze schilderij zich in de collectie Blackwood in Engeland en werd toen (1794) in een fraaie zwartekunst gegraveerd door Richard Houston. Smith heeft het stuk uit deze prent beschreven en wist niet waar het stuk zelf gebleven was. Door onhandig schoonmaken en hinderlijke retouches was Rembrandts hand dan ook vrijwel onherkenbaar geworden, zoodat het op den paleisinventaris vermeld stond als het werk van een onbekend schilder uit zijn school.

En uit het Winterpaleis kwam een Ruitergevecht voor den dag van *Jan Baptist Weenix*, dat onduidelijk gemerkt is en vroeger gold voor werk van Jacques Courtois.

Van prins Galitzine werd verworven een Naaister door *Gabriel Metsu* (gemerkt).

Van de aankopen was slechts één stuk reeds in West-Europa bekend, nl. Gillis van Coninxloo's landschap met de historie van Latona en de Lycische boeren. Dit werd nl. verworven op de veiling Schubart, in 1899 te München gehouden.

Het overige, om slechts bij de Hollandsche school te blijven, bestaat uit een stilleven (ontbijt) van *Pieter Claesz.*, gemerkt en 1647 gedateerd, gekocht in 1896 van Mevr. B. P. Kostromitinof. Een *Abraham van Cuylenborch* van 1648, zooals meestal nimfen in een grot voorstellende (gemerkt), gekocht in 1900 van Prof. C. S. Makowsky. Het Offer van Jerobeam aan Bethel, door *Gerbrand van den Eeckhout* 1656 (gemerkt), dat in 1898 gekocht werd van den generaal-majoor W. W. Ganine te Wilna; het importante schilderij (1.58 M. hoog, 2.02⁵ M. breed) was door Lodewijk XV aan zijn schoonvader Stanislaus Lesczinski gegeven, doch geraakte na diens dood weer in particuliere handen. Dan een mans- en een vrouwenportret van 1630, toegeschreven aan *Nicolaes Elias*, gekocht van den luitenant N. M. Linéwitch. Een Sint-Jeroen van *Joannes de Hemessen* 1543 (gemerkt), in 1895 gekocht van den staatsraad W. W. Predtetchensky. Een merkwaardig schilderij van *Paulus Moreelse* 1602, voorstellende den Venusberg met Tannhäuser; het is mij niet bekend, dat aan deze sage door eenigen anderen oud-Hollandschen schilder ooit het onderwerp voor een schilderij ontleend is; het stuk werd in 1899 gekocht van den directeur A. Somof. En eindelijk in 1897 was op gelijke wijze verworven een riviergezicht van *Salomon Ruysdael* 1630, zóó lees ik ten minste het jaartal, dat misschien wel het vroegste op een zijner werken is. De naamteekening S. Ruysdael met een i in plaats van een y is ook zonderling en bevat misschien een waarschuwing tegen de echtheid van de signatuur.

Tot zoover de aanwinsten, waarmede weer menige lacune ge-

vuld werd, want Pieter Claesz, Gillis van Coninckxloo, Abraham van Cuylenborch, Nicolaes Elias, Jan van Hemessen, Salomon van Ruysdael, Adriaen van de Venne en Arie de Vois waren nog geen van allen in de Ermitage vertegenwoordigd.

Een belangrijke wijziging heeft plaats gevonden bij het bekende schilderij, dat nog steeds doorgaat voor Jacob Cats, den jongen Willem II onderwijs gevende, welke dwaze benaming het stuk trouwens in 1772 al droeg, toen het in het bezit was van den postmeester-generaal Cesar te Berlijn en Georg Friedrich Schmidt er een fraaie prent naar maakte. Reeds op deze prent werd *Govert Flinck* als de schilder genoemd, maar op grond van »stijl-kritiek" werd het gehouden voor werk van *Jan Lievens*. Nu is bij een reiniging de naamteekening G. Flinck voor den dag gekomen!

Een in den vorigen druk *Poelenburg* genoemd Italiaansch landschapje met naakte nimfen wordt in den nieuwen druk gemist, maar in het register onder *Haensbergen* geboekt. Het was afkomstig uit de collectie Poullain (overl. 1780) en is in het Cabinet Poullain als een Poelenburg door H. Guttenberg gegraveerd.

Een haringvrouw, vroeger als een origineel werk van *Don* gecatalogiseerd, is gedegradeerd tot een copie van de hand van *van Staveren* naar het origineel dat het laatst gezien is op de veiling Narischkine te Parijs 1883. Wellicht reeds ontleend aan den verdienstelijken arbeid van Dr. Martin?

Nog is eene belangrijke wijziging, dat de vroeger met een ? aan *Scorel* toegeschreven portretten thans zonder dat twijfelteeken *Christoph Amberger* toegedeeld zijn. Vroeger hadden ze ook al eens voor Holbeins dienst gedaan.

Het prachtstuk van *van der Helst* »De voorstelling van de bruid" van 1647 heet thans voor te stellen de familie van D. Blaauw »un des doyens de la garde civique d'Amsterdam". Deze benaming is stellig onjuist. Van de oudere Amsterdamsche patricische familie Blaeu hebben slechts Michiel Cornelisz en zijn zoons Jan en Cornelis posten bij de schutterij bekleed, maar de oude Michiel, die al in 1616 Brandmeester was, in 1620 Regent van het Aalmoezeniersweeshuis en in 1626 Assurantiemeester werd, was 1647 stellig veel ouder dan de zittende heer in den bloei zijns levens op het familietafereel. En van zijn drie zoons waren Cornelis en Jacob toen al dood, terwijl Jan niet gehuwd geweest is. Ook met de eerst later tot aanzien geraakte boekdrukkersfamilie Blaeu komt men er niet, want Dr. Joan, de eenige die in aanmerking zou kunnen komen, is eerst in 1634 gehuwd, zoodat geen van zijne kinderen afgebeeld kan zijn in het jonge paar op den voorgrond; ook is eenige gelijkenis met de bekende van hem bestaande portretten niet aanwezig.

Het werk is in 1850 gekocht op de verkooping van de collectie Koning Willem II, en moet voor den Koning in 1845 verworven zijn uit den inboedel van Mevrouw Bichon Vis, in wier te Rotterdam gevestigde familie het lang geweest moet zijn. Nu bezat de heer Neville D. Goldsmid te 's-Gravenhage eveneens vier portretten van van der Helst, afkomstig uit denzelfden inboedel, en deze bevatten de namen Gerrit Visch en Maria Couwenhoven en Willem Visch en Eva Bisschop. Niet onwaarschijnlijk hebben wij hier met dezelfde personen te doen, maar de verzameling Goldsmid is 4 Mei 1876 te Parijs verkocht en ik weet niet waar de vier van der Helsten gebleven zijn.

Voor een nieuwen druk beveel ik deze aangelegenheid den heer Somof tot nader onderzoek aan, evenals het volgende.

Het prachtige stadsgezicht van *Jan van der Heyden* (n°. 1211) is een topographisch zeer nauwkeurige afbeelding van de Amsterdamse Bierkaai met een gezicht op de Oude Kerk.

Een portret van *Gerard van Honthorst* heet tegelijkertijd het portret van den Paltsgraaf Robert en een herhaling van een portret in het Mauritshuis te 's-Gravenhage. Nu stelt evenwel het eenige portret daar, dat hiervoor in aanmerking komt, niet genoemden Paltsgraaf maar Prins Willem II voor. Vermoedelijk schuilt de fout bij de verwijzing naar het Mauritshuis, want het Petersburgsche portret is een pendant van dat van Roberts broeder, den lateren Keurvorst Karel Lodewijk.

Met de *Palamedeszen* is de heer Somof in de war. Er worden twee Palamedes Palamedesz. genoemd, Senior en Junior, die beiden een ruitergevecht geschilderd zouden hebben, en waarvan N.B. dat van den laatste Palamedes Stevaerts 1612 gemerkt zou zijn. Onnoodig op te merken, dat zelfs voor Senior dit jaartal te vroeg is. De jongere Palamedes had dien naam trouwens reeds als familienaam aangenomen. Vermoedelijk zal het jaartal 1632 gelezen moeten worden en stellig is het van den bekenden gevechtschilder, die zich afwisselend Stevaerts en Palamedesz. noemde.

Ook de naamteekening *Rembrandt F.* 1666 op diens bekend portret van Jeremias de Decker kan niet goed gelezen zijn, of zij is niet authentiek, want reeds zes jaar te voren werd in den »Hollandschen Parnas" (p. 406) een gedichtje van H.-F. Waterloos op dit portret afgedrukt.

Een dergelijke opmerking moet ik maken bij het kerkinterieur van *Hendrick van Streek*, waarvan de signatuur opgegeven wordt: . . . . v. Streek 165. . . , terwijl Hendrick van Streek toch pas in 1659 geboren werd.

Ten slotte nog iets over het genrestukje, gemerkt: I. v. Velsen

1633. Dit wordt genoemd het werk van Jan van Velsen, maar de schilder heet in werkelijkheid *Jacob Jansz. van Velsen*. Van dezen zelden voorkomenden meester, die 1625 in het Delfsche gild werd opgenomen, is mij slechts nog een soldatenwachtkamer in de collectie Schönborn te Weenen bekend, terwijl in de Zeitschrift für Bildende Kunst (Neue Folge, VI, p. 247) een muziekpartij van hem is afgebeeld, die in 1895 met de collectie Doetsch te Londen geveild is, en waarin hij zich geheel als een navolger van Anthonie Palamedesz. doet kennen. Aveline heeft onder de benaming »Le Musicien Espagnol» een dergelijk stukje van hem gegraveerd, waar een dame op de gitaar het gezang van een heer begeleidt; dit was gemerkt: J. Velsen pinx. 1631.

Ook deze catalogus prijkt weer met een aantal zeer goed geslaagde autotypieën.

E. W. MOES.

HANNIS FLOERKE. *Der Niederländische Kunst-Handel im 17. und 18. Jahrhundert. Inaugural-Dissertation, Basel 1901.*

Verreweg de meeste Duitsche kunsthistorische dissertaties houden zich met het een of ander aan de Italiaansche kunst ontleend onderwerp bezig, enkele ook wel met middeleeuwsche »Nordische» kunst, maar de Hollandsche schilders trekken slechts zelden een Duitsch student zoodanig aan, dat hij er meer speciaal studie van maakt. Daarom mag het verschijnen van deze dissertatie met ingenomenheid worden begroet, te meer daar zij een onderwerp behandelt, waarin ieder, die in de geschiedenis onzer schilderkunst belang stelt, zich gaarne verdiept.

De schrijver begint met te wijzen op de groote productiviteit der Hollandsche schilders, die hij op verschillende wijzen tracht te verklaren. Hij constateert, dat de kunst door de Hervorming van een kerkelijke tot een burgerlijke wordt en dat zodoende niet meer de kerken, maar de woonhuizen zijn aangewezen als de plaatsen, waar schilderijen worden opgehangen. Dit is duidelijk. Maar is het wel waar, dat daardoor, gelijk de schrijver betoogt, de productie zoo sterk is toegenomen? Ik geloof, dat, indien de schrijver bedacht had, hoeveel schilderijen er zich in den katholieken tijd hier te lande in de kerken, kapellen en kloosters bevonden, hij dit niet zou gezegd hebben. Hij zou dan evenmin, op bestaande statistieken afgaande, hebben betoogd, dat de Italiaansche schilderkunst zooveel minder productief is geweest dan de Hollandsche. Want men mag daarvoor niet, gelijk schr. doet, de musca tot maatstaf nemen.

De tabel, die hij grootendeels aan die van Marot ¹⁾ ontleent, levert wel is waar een verhouding op van 520 Hollandsche schilderijen tegen 333 Italiaansche, 129 Duitsche, 93 Fransche, enz., maar dit gaat niet op, daar toch minstens de helft der Italiaansche schilderijen in de kerken en kloosters gebleven zijn, terwijl de Nederlandsche juist grootendeels in de musea zijn beland. Men kan dus uit dergelijke tabellen — tenzij ze uiterst volledig zijn, — geen gevolgtrekking maken omtrent productie in vergelijking tot die van andere landen. Evenmin ook wat de Nederlanden zelf betreft.

Wat daarentegen wèl het geval is, is dat na de Hervorming het schilderen van kabinetstukken toeneemt, dat dus het getal »roerende» schilderijen, om dit zoo eens te noemen, dat der »onroerende» verre gaat overtreffen.

Daar nu de kunsthandel zich toen uitsluitend tot de verplaatsbare schilderijen beperkte, is het dus wel te begrijpen, dat deze zich meer en meer ging ontwikkelen. Daarbij komt dan nog de opeenhooping van schilders binnen een klein gebied en de toenevende welvaart in datzelfde gebied, een welvaart die echter geenszins de prijzen in de hoogte drijft of de schilders van hun kunst kan laten leven. Daarom gaat ook de bewering, dat »eine grosze Production einen grossen Bedarf voraussetzt», niet geheel op.

Maar, laten wij Dr. F's redeneeringen rusten: de feiten van sterken opbloei van den kunsthandel, overproductie en concurrentie staan vast en worden door den schrijver in den loop van zijn betoog zeer goed toegelicht. Aan van den Branden's »Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool» ontleent hij de schildering van den Antwerpschen kunsthandel, terwijl S. Muller's »Utrechtsche Archieven» hem stof verschaffen, om den Utrechtschen kunsthandel te beschrijven, waaraan hij een interessante beschouwing over de vrije en andere markten in Holland vastknoopt. De bekende plaats uit John Evelyn's dagboek, over schilderijen op de Rotterdamsche kermis, wordt evenmin vergeten. Maar daarbij wordt te veel geloof gehecht aan hetgeen deze Engelschman over schilderijen in de boerenwoningen zegt. Het kan waar zijn, dat Evelyn niet overdrijft, maar het is toch wel opmerkelijk, dat men, zoover ik kan nagaan, nergens, noch op schilderijen, noch op prenten, in boerenwoningen veel schilderijen aan den wand ziet hangen. De boeren hebben ze wel gehad, maar niet in die groote mate. In de steden is dit iets anders: bij den kleinen burgerman begint het reeds. Daarvan kan men vooral op schilderijen en prenten bewijzen te over vinden.

1) In „Chefs d'Oeuvre du Musée du Louvre”.

Deze zoo leerrijke bronnen heeft de schrijver naar mij voorkomt, te weinig geraadpleegd. Van de schilderijenmarkten sprekend, noemt hij slechts één voorbeeld (blz. 21, noot) en daarbij vergist hij zich, want hij ziet de reclameplaat van een kwakzalver, waarop de door dezen genezen personen zijn afgebeeld, voor een uitstalling van schilderijen aan ¹⁾. En toch zijn er voorbeelden genoeg van dergelijke schilderijenkramen, o. a. op eenige schilderijen van Vinckboons, prenten van v. d. Venne enz. Schrijver had meer moeten gebruik maken van wat schilderijen, prenten en boekillustraties ons op dit gebied leeren.

Wat verder de litteratuur betreft, daarvoor had hij in menig pamflet, menige gedichtenverzameling en reisbeschrijving nieuwe gegevens kunnen vinden. Want hetgeen hij vertelt is op één uitzondering na (een interessant citaat uit Filips von Zesen's »Beschreibung der Stadt Amsterdam," 1663) reeds uit de nieuwere litteratuur bekend, zoodat mannen van het vak in Floerke's boek zoo goed als geen nieuws aantreffen. Een fout is verder, dat slechts hoogst zelden wordt aangegeven, aan welke bron een mededeeling ontleend is. Was dit het geval, dan zou dit boek den toekomstigen schrijver eener Geschiedenis van den Hollandschen Kunsthandel het excerpereen van een massa litteratuur — in een lijst achter in dit boek opgegeven — besparen. Thans heeft dit boek voor dezen geen nut, maar is het alleen geschikt om den oningewijden lezer een indruk te geven van den kunsthandel dier dagen. Aan dat doel beantwoordt het m. i. volkomen. Zoo is b. v. zeer interessant de opsomming van voorbeelden, waaruit blijkt, hoe dikwijls er in schilderijen betaald werd. Huizen en kleeren werden voor schilderijen gekocht, gelag werd er mee betaald, kortom zij waren koopwaar »even goed als een mud aardappelen of wat tulpen." De schrijver heeft, vergis ik mij niet, hier alles bijeengebracht, wat de litteratuur tot 1901 er over gebracht heeft, een enkel citaat uit Sorbière's »Lettres et Discours" uitgezonderd. Des te meer is het niet citeeren der bronnen te betreuren.

Over de concurrentie en de bepalingen om die tegen te gaan, loopt het tweede hoofdstuk, terwijl het daarop volgende aan het »Ausstellungswesen" gewijd is, waarbij wederom Muller's »Utrechtsche archieven" (die niet worden geciteerd) den schrijver goede diensten hebben bewezen. Schilderijen als bewijs noemt hij ook hier niet, terwijl dit toch zoo voor de hand ligt. De voorbeelden liggen weliswaar niet opgeschept, maar ze zijn er toch en er is zelfs litteratuur over ²⁾.

1) Schilderij van J. C. Droochsloot in het museum Kunstliefde te Utrecht

2) Zie vooral Dr. Th. v. Frimmel's »Gemalte Galerien", in diens »Galeriestudien"

Na een uitvoerig hoofdstuk over de kunsthandelaars, hoofdzakelijk ontleend aan de bijdragen in de »Jahrbücher der K. Preuss. Kunstsammlungen" (die niet in Floerke's literatuuroverzicht staan) en Bredius' opstel in het Amsterd. Jaarboekje van 1891, sluit het boek met eenige bladzijden over de geldswaarde in de 17^e eeuw, bij de samenstelling waarvan Max Rooses' artikel in Oud Holland goede diensten heeft bewezen. Dat de schrijver het gedichtje op Jan Pietersz. Zomer niet geheel begrepen heeft, is hem niet kwalijk te nemen.

Tot zoover over dit boek, dat ik herhaal het — een welkome aanwinst is voor onze kunstliteratuur, een zeer gewenscht overzicht over den Hollandschen kunsthandel, hetgeen echter dit tegen heeft, dat het uitsluitend uit literatuur en niet tevens uit directe bestudeering van schilderijen en andere voor de hand liggende bronnen is geput.

Den Haag, Jan. 1902

W. MARTIN.

Bijdrage tot de Geschiedenis der Middeleeuwsche Kunstweverij in Nederland, door J. KALF, assistent aan het Nederlandsch Museum. Verslag van het St. Bernulphus Gilde over 1900.

De heer Kalf heeft met grondige studie nagegaan welk deel de Nederlanders hebben gehad in het vervaardigen der middeleeuwsche versierde stoffen.

Vroegere schrijvers, als Bock en Fischbach in Duitschland, Rock in Engeland, twijfelden niet of de zijde-industrie zou in de Zuidelijke Nederlanden gebloeid hebben. Hunne bewijzen waren uiterst vaag. Parijs laat de kwestie rusten, maar men zou uit zijn werk »Les industries de la soie" opmaken, dat hij aan het bestaan van een Nederlandsch fabrikaat niet geloofde. Paul Schultze, de directeur van de Gewebe-Schule te Crefeld, schijnt echter van een tegenovergestelde meening.

Het schijnt wel, dat de meeste dezer auteurs hunne meening gebaseerd hebben op het feit, dat op de 15^e eeuwse schilderijen uit de Vlaamsche school zoo vaak zijden versierde stoffen zijn afgebeeld. De heer Kalf gaat de patronen dezer weefsels na en vindt dan, dat zij alle zijn terug te brengen op de ornamenten van nog bestaande stoffen, hetzij laat-Byzantijsche, Arabische of Arabisch-Italiaansche. Ook de terminologie der oude inventarissen en rekeningen wijst op Oostersche en Zuidelijke herkomst.

De beschouwing van stoffen welke in Zuid- en Noord-Nederland in kerken en verzamelingen bewaard worden, leidde tot geen

andere conclusie. Het tekst-onderzoek wijst steeds op een invoer door Oostersche en Italiaansche kooplieden. Die invoer was zoo belangrijk, dat Philips van Bourgondië, ten einde de Vlaamsche wolweverij te beschermen, bij ordonnancie van 11 October 1497 het dragen van zijde en fluweel verbood (men denke hier steeds aan versierde zijden stoffen).

In Noord-Nederlandsche steden, waar later weverijen gevonden worden, wijst niets op het bestaan van zijde-weverijen in de middel-eeuwen. Wij lezen, dat in Amsterdam eerst omstreeks 1600 zich een begin van zijde-industrie vestigt.

In Zuid-Nederland kan vóór de XVIe eeuw een niet zeer belangrijke industrie van half-zijden, effen stoffen bestaan hebben, welke omstreeks 1500 zich uitbreidde tot een weverij van verschillende, ook versierde, zijden weefsels.

In het begin der 16^e eeuw werd de grondstof, de ruwe zijde, in de Zuidelijke provinciën, in het begin der 17^e in de Noordelijke provinciën in voldoende mate ingevoerd.

Het werk van den heer Kalf is substantieel en goed gedocumenteerd. Verschillende lichtdrukken verduidelijken den tekst.

A. P.

Antiek Nederlandsch Gond- en Zilversmidswerk. 16 Cartons met fotografiën van 34 smeedwerken, tentoongesteld te Leeuwarden in 1900, uitgegeven en toegelicht door het Bestuur van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde (Friesch Museum) te Leeuwarden. Opname van W. A. Hayer, Meyer en Schaafsma, uitgevers. Leeuwarden 1902.

Den korten tekst, een greep uit den catalogus voor de tentoonstelling in 1900, behoeven wij niet te behandelen. De verdiensten van catalogus en tentoonstelling bespraken wij reeds in het Septembernummer van den vorigen jaargang. Wij willen alleen maar met een enkel woord zeggen, dat deze uitgave van fotografische afbeeldingen ons welkom is, als nuttig vergelijkingsmateriaal. De keuze van de voorwerpen was goed. Jammer, dat de drinkhoorn van het St. Anna- of Rijnschippersgild te Kampen niet zoo gesteld werd, dat men den fraaien beestenkop waarin de punt eindigt, beter te zien kreeg. Het gegraveerde zilver, zoo moeilijk door fotografie weer te geven, is verdienstelijk geslaagd. Met genoegen zagen wij weer den fraaien bouilloire, stijl Lodewijk XVI.

A. P.

Mr. J. C. OVERVOORDE en Dr. W. MARTIN, *het Stedelijk Museum te Leiden*.

De eerste aflevering is verschenen van een prentwerk, gewijd aan het Stedelijk Museum te Leiden. Het bestaat uit lichtdrukken naar eenige der voornaamste kunstwerken met een verklarenden tekst door Mr. J. C. Overvoorde en Dr. W. Martin, en wordt uitgegeven door de firma Blankenberg en Co, te Leiden.

Daar nog pas een eerste aflevering verspreid en hierbij zelfs geen program van het geheel gegeven is, kan natuurlijk nog geen volledig oordeel uitgesproken worden, maar deze eerste aflevering wettigt toch reeds de verwachting, dat werkelijk onze waarlijk niet rijke litteratuur van prentwerken over onze musea met een hoogst belangrijke uitgave vermeerderd staat te worden. Dat de bewerking van den toelichtenden tekst aan degelijkheid niet te wenschen laat, wordt gewaarborgd door de goed klinkende namen der beide samenstellers, en de lichtdrukken die thans van een der beide triptieken van Cornelis Engebrechtsz gegeven worden, zijn voldoende, om de karakteristieke schoonheden van dit meesterwerk te kunnen waardeeren.

Mogen onze andere plaatselijke musea spoedig het goede voorbeeld volgen, en ons verrassen met dergelijke publicaties. Dankbaar zullen ze aanvaard worden. (N. R. Ct. 29 December 1901. II. A.)

Sinds verschenen ook de tweede en derde aflevering; zoodra het werk compleet is, hopen wij hieraan eene uitvoeriger bespreking te wijden. (Red.).

Van de hand van den Heer Grosse verscheen:

Aufgabe und Einrichtung einer Städtischen Kunstsammlung, Tübingen, 1902. Het werkje is verkrijgbaar voor f 0.55.

OVER BOEKDRUK.

Het Goud- en Zilverwerk in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, door A. PIT.

I.

De heer Pit vestigde mijne aandacht op de *Lijst der platen*, die in zijn werk over het zilverwerk van het Rijks Museum voorkomt. Ik had die niet opgemerkt en haast mij nu te verklaren, dat de daarop voorkomende aanduidingen met de verwijzingen naar den

tekst inderdaad het zoeken zeer gemakkelijk maken. Daarmede vervalt de in de noot mijner aankondiging gemaakte aanmerking over het hinderlijke door elkander staan der afgebeelde voorwerpen.

S. M.

II.

Nu den heer Mr. S. Muller Fz. werd toegestaan in dit tijdschrift een zoo uitsluitend aesthetisch onderwerp als de druk van een boek ampel te bespreken, zal het den ondergeteekende, die voor de typografische uitvoering van 's heeren Pits boek alleen de verantwoordelijkheid draagt, wel worden vergund zijn werk toe te lichten.

In overleg met den auteur werd vastgesteld, dat de tekst moest worden beschouwd als een beredeneerde catalogus, een werk, niet zoozeer bestemd om achter elkaar te worden uitgelezen met de versnellende volharding van romanverslinders, als wel om, na de eenmalige aandachtige lectuur aan een wetenschappelijk betoog verschuldigd, vooral te dienen tot wat de Duitschers een »Nachschlagewerk'' noemen. De druk zou dus zóó worden ingericht, dat het gemakkelijk viel telkens terug te vinden dát deel van den tekst, dat verband houdt met een der afgebeelde voorwerpen.

Er werd daarom in het boek gelegd »een lijst der platen'', die elk der op iedere plaat afgebeelde voorwerpen vermeldt met verwijzing naar de pagina waar dat voorwerp is besproken.

En omdat er nogal veel op iedere bladzijde staat, had de drukker te zorgen dat duidelijk werd aangegeven wáár telkens de bespreking van een nieuw voorwerp begint. Zoo kwam ik er toe het lichaam van den tekst zwart te drukken, maar van ieder nieuw voorwerp het volgnommer en den naam te rubriceren en door een paar vette kruisen den lezer nog meer duidelijk te maken: »hier kan de beschrijving, die gij zoekt, beginnen.''

Uitteraard gebeurde het nu, dat op de ééne bladzijde veel, op de andere weinig was rood te kleuren en dit noopte mij het rood nu eens wat langer, dan weer wat korter te hanteeren, al naarmate het mij docht door het evenwicht der pagina te worden gevorderd. Niet de plaats, maar wel de duur van het rood is dus bepaald door mijne meening, »dat het zóó mooi stond'' en indien Mr. Muller bedoelt het beter te hebben gevonden, indien ik het rood had gebruikt waar ik vond dat het leelijk stond, wil ik gaarne erkennen met ZEd.Gestr. van meening te verschillen. Ook thans kan ik het van mijzelf nog maar niet verkeerd vinden naar mijn beste weten zekere eurhythmie te hebben betracht.

Blijkbaar echter is de »lijst der platen", de sleutel op den tekst, Mr. Muller's aandacht ontsnapt! Maar zijn eenige eventueel gegronde bedenking — de onmogelijkheid om de bij een voorwerp behorende beschrijving in den tekst terug te vinden — kan dan toch moeilijk meer aan schuld van den drukker worden geweten.

Voor de onderverdeeling van den tekst waren natuurlijk de intenties van den auteur beslissend. Deze had zijn werk geleed in afdeelingen, als: een korte voorafsprak, een geheel van opmerkingen over middeleeuwsche orfèverie, een excurs over émaux, enz. Ik zag mij dus genoodigd deze geleiding in den druk te laten uitkomen en koos het gebruikelijke middel: tusschen het eind der eene en het begin der volgende afdeeling liet ik een wit vacuum om den lezer gelegenheid en aansporing tot rust en eigen overpeinzing te geven.

Helaas is ook dit TIENTAL pleisterplaatsen (op 41 pagina's) den criticus ontgaan. .. Maar indien een al te vurig postpaard de wisselhalt voorbij rent, staat toch niet de heerbaan daaraan schuldig!

Intusschen blijft Mr. Muller zich nog ergeren aan de »vierkantheid" van het zetsel en het ontbreken van alinea's binnen de grenzen der onderafdeelingen. En hier moet ik mijn moedwil eerlijk belijden. De alinea in hedendaagsch drukwerk dient om aan te duiden, dat een reeksje van gedachten, in een of meer volzinnen verwoord, eindigt en een nieuwe serie ideëën begint. De drukker laat dan een half vol-gezetten regel verder wit (men noemt dit een uitgang) en doet den volgenden regel ter breedte van een paar letters inspringen (de z.g. insnijding). Dit veroorzaakt, dat de omtrek van een aldus gezet blok een zeer onregelmatige figuur op den witten bladgrond beschrijft.

Om dezen onbehagelijken contour te vermijden, moest ik het alineëeren nalaten en om nu toch den lezer duidelijk te maken wáár in den tekst een nieuw complex van gedachten aanvangt, bracht ik daar vóór telkens een sterk sprekend teeken aan: een tusschen twee witte vierkanten gezet rood sterretje. Ook op deze wijze wordt de aandachtige lezer even opgehouden en gewaarschuwd: het middel is evenzeer — maar ook niet meer of minder — een stilzwijgende afspraak tusschen drukker en lezer.

Het door Mr. Muller zoo goedgunstig toegelaten middel: de halve regels op te vullen »met roode stipjes of kruisjes", scheen mij onbruikbaar, omdat ik van vroegere proefnemingen weet, dat zulke vuïlsels veel te sterk spreken en de pagina leelijk onrustig maken.

De door mij verkregen teekening van het door den druk gekleurde veld op den witten grond werd een zeer regelmatige, en, m. i., aangename figuur.

Bij dit strakke geheel nu zou het weinig passen de illustraties met de slijke nonchalance van Fransche romanverluchters tusschen den tekst te laten zeilen. Integendeel noopte het feit, dat de afbeeldingen tegelijk met den tekst op dezelfde pers geboekdrukt werden, dit hun karakter ook bij hunne plaatsing te laten uitkomen en ze dus zooveel mogelijk door letters vast te omsluiten.

Vandaar ook dat — voor zoover het niet om de kosten moest worden nagelaten — voor de tekstillustratie zincografie en houtsnede als reproductie-procédé's werden gekozen.

Ook Mr. Muller's klacht over de onduidelijkheid van den titel moet ik zacht maar zeker afwijzen. Ten eerste acht ik interpunctie met het monumentaal, epigrafisch, karakter van een boektitel volkomen onvereenigbaar, maar ten tweede *heeft Mr. Muller alweer niet goed gezien*, als hij zegt dat de geheele titel is gezet van »even groote letters". Want wat mij voorkwam het compendium van den inhoud te zijn: de woorden *Het Goud- en Zilverwerk* liet ik in *veel grootere* kapitalen ¹⁾ en in rood drukken, terwijl de overige regels van den titel zwart zijn.

Zoo blijkt dan dat de manier van drukken van dit boek geheel werd aangegeven door technische en aesthetische overwegingen. En, indien er al een »ziekelyke" voorkeur voor regelmaat en evenwicht uit mijn drukwerk spreekt, dan heb ik die kwaal waarschijnlijk overgeërfd van die allereerste typografen (in dubbelen zin archi-typographi), die het verstonden van hun lettercomposities een prachtige bladversiering te maken. Eenige »idiosyncrasie der moderne literaire school" (sic) kon te eer hieraan vreemd blijven, omdat juist voor decoratieve kunst onze hedendaagsche literatoren allerminst oog hebben gehad en zelfs de pracht-edities hunner werken als typografie weinig meer dan »misdruk" plegen te zijn.

Ik voor mij acht het juist een der voortreffelijkheden van Pit's arbeid, dat hij in de uitvoering van zijn boek de overtuiging heeft willen uitspreken, dat ook het boekdrukken behoort tot de gebruikskunsten. En waar Mr. Muller dezen opzet geheel miskende en zóó weinig het belang er van schijnt te beseffen, dat hij een werk veroordeelde, dat hij blijkt toch wel niet met diplomatieke nauwkeurigheid bekeken te hebben, vond ik het noodig, ook met het oog op uitgever en drukker, zonder wier onbekrompenheid en intelligente medewerking deze poging niet mogelijk ware geweest, de ongegrondheid van zulk oordeel aan te toonen, zelfs op gevaar af van eene oratio pro domo verdacht te worden.

Amsterdam, 25 Jan. 1902.

JAN KALF.

1) Het verschil is inderdaad niet gering. De letters van dezen eersten regel hebben 36 punten, de andere 28.

Tentoonstellingen.

Tentoonstelling van Teekeningen van Oude Meesters, te Leiden.

Door de Vereeniging »de Laeckenhalle» werd van 15 tot 25 Januari j.l. een tentoonstelling gehouden van teekeningen van oude meesters, Hollandsche en Vlaamsche, welwillend voor dit doel afgestaan door den heer P. Langerhuizen Lzn. te Bussum, die uit zijn omvangrijke verzameling een kleine honderd belangrijke teekeningen had uitgekozen voor deze expositie. Door de redactie van het »Bulletin» daartoe aangezocht, wil ik hier gaarne een kort relaas geven van het voornaamste dat deze interessante tentoonstelling te zien gaf.

Bij het binnentreden viel het oog het eerst op een reeks geteekende portretten, waaronder vooral twee van *Goltzius* (cat. n°s. 33 en 34) uitmuntten. Het eerste is een mansportretje, borstbeeld, rond, afkomstig uit de verzameling van Ploos van Amstel, die er op schreef: »Jan Bartsen, schoonvader van H. Gols.» Het andere portretje, veel fijner uitgewerkt en mooier bewaard, evenals het vorige een »silverpoint», stelt een jongen voor, blootshoofds, met een hoed bij zich. Het is boven gemerkt »Aetat. XI 1583.»

Na deze beide portretjes, die voor mij iets bijzonder aantrekkelijks hadden, valt nog een met pen en penseel geteekend ovaal portret door *David Bailly* te noemen (n°. 4), voorstellende Pieter Hasselaer, schepen en raad van Amsterdam. Dit stukje, dat gemerkt is »D. Bailly fecit A^o. 1625», is een typisch voorbeeld van die iet of wat droge penteekeningen van Bailly, die tijdens zijn leven zoo gezocht waren. Ik herinner even aan Orlers' woorden, die verhaalt, dat Bailly in 1623 begonnen was »cenige personen »in het cleijn mette penne ende daer naer met een fijn pinceeltgen »seer curieus ende suyver te maecken, de welke bij de const-liefhebbers met lust ende aengenaemheyt gesien werden.»

Verder valt nog een mansportret te vermelden, toegeschreven aan *Frans Pourbus den Jonge* (n°. 66), maar waarvan ik niet meer durf zeggen, dan dat het Vlaamsch werk is. Het is rechts gemerkt: »AN 1618», en afkomstig uit de veiling de Vos 1883.

Belangrijker is het abusievelijk aan *Dirk de Bray* toegeschreven mansportret, dat gemerkt is »I. D. Bray 1658.» Ploos van Amstel heeft er bijgeschreven, dat het Salomon de Bray moet verbeelden, maar die bewering kunnen wij laten voor hetgeen zij is. Later was het stuk in de collectie Cranenburg. Het is een pittige, goed door-

werkte potloodteekening, goed in elkander gezet, vooral de karakteristieke kop.

Een aan *Dou* toegeschreven portretstudie (n°. 24, valsch gemerkt) is niet van diens hand; eerder is aan *Sandrart*, *Janson van Ceulen* of iemand uit die richting te denken.

Met het vermelden van een portret van veldmaarschalk Paulus Wurtz, door *J. de Bisschop* (n°. 11) en een potloodschets voor een jongensportret in nis, door *Frans van Mieris I* (n°. 56, gemerkt) heb ik de voornaamste portretten opgesomd.

Onder de teekeningen van meesters van het genre spande op deze tentoonstelling de kroon een roodaardekrabbel van *Brouwer* (n°. 17), een van die bladen met vluchtige schetsen naar de natuur, die hem stof gaven voor zijn schilderijen. In een herberg ziet men drie boeren. Links staat er een die zich in den arm knijpt, omdat hij last heeft van jeuk. Naast hem zit een ander, met een glas in de hand, zijn rechterbeen op een bank uitgestrekt, terwijl een derde, rechts, met een kruik in de hand op een stoel zit.

Deze teekening is karakteristiek Brouwer, vooral te herkennen aan den hoekigen eersten aanzet en het rondder lijnen, naarmate hij meer acheveert. Het stukje is niet gemerkt.

Van *Adriaen van Ostade* waren er een paar goede gekleurde teekeningen, een boer en een vioolspeler, (n°. 63) in den trant van de teekeningen, die Ploos zoo gaarne reproduceerde. Beter dan deze is een schets van een dorpsstraat, waar een melkmeisje bezig is, haar waar te verkoopen (n°. 64, niet gemerkt). Het is een vrij uitvoerige studie voor een schilderij, met inkt, potlood en verf gedaan.

Van *Bega* was er een herbergsscène met de steeds bij dezen meester terugkeerende figuren, een beetje flauw met kleur opgewerkt, voluit gemerkt (n°. 8). Een dergelijk tafereel was er ook van de hand van *Adriaen Matham* (n°. 53, gem. en gedat. 1654), een teekening met potlood en roodaarde. Een derde herbergsscène, een boer en boerin voorstellend, was aan *David Teniers I* toegeschreven, op welke gronden is mij niet duidelijk (n°. 86). Van *Dusart* een voorzichtig gewasschen teekening, triktrakspeleers in een herberg (n°. 26), zonder buitengewone kwaliteiten, maar een goed specimen en zeer goed geconserveerd.

Een paar zeer fraaie studies van *Jan Steen*, bijna die van Brouwer nabijkomend, dienen hier met nadruk vermeld te worden.

De eerste (n°. 81, gemerkt) stelt een herberg voor, waarin verscheiden burgers en buitenlui op de bierbank zitten; het andere (n°. 82, gemerkt) een hoekje van een marktplaats, waarop karren, paarden en kooplieden; links op den grond zit een vrouw met een kind, terwijl rechts bij een huis bedelaars staan te bedelen. Het

stukje was vroeger in de collecties Hoffmann, Quarles van Ufford en v. d. Willigen.

Voorts zijn onder deze rubriek nog te vermelden: n°. 61, een kijkje in een schilderswerkplaats, door *M. van Musscher* (inkt en gewassen, gemerkt en gedat. 1665), een zeer goed voorbeeld van een atelier in die dagen, vooral daar de schildersbenoodigdheden en -voorbeelden (o. a. op den voorgrond een menigte pleisterbeelden) er zeer duidelijk op zijn; n°. 80, *Pieter van Slingelandt*, Vrijage, en een vlotte studie door *Jacob Jordaens* (n°. 45), een paar lachende jongenskoppen, met rood krijt en wat waterverf (groen en geel) meesterlijk geteekend. Rechts boven draagt deze tekening de valsche signatuur: *F. Hals*. De catalogus vermeldt de tekening als »toegeschreven aan J. Jordaens'', maar er bestaat m. i. geen twijfel omtrent de echtheid.

Het landschap en hetgeen daarmee samenhangt nam op deze tentoonstelling een groote plaats in. Niet alleen waren er zeer karakteristieke teekeningen van meesters uit den tijd van verval en peuterigheid, zooals *Isaac de Moucheron* (n°. 59 en 60; de catalogus zegt abusievelijk Frederik d. M.); *Dirk Langendijk* (n°. 48; Pichegru trekt over de Waal; gem.: D. Langendijk ad vivum delineavit 1795--1803); *J. E.* en *Paul Const. de la Fargue* (n°. 30 en 31); *Jacob Cats* (n°. 18 en 19, twee landschappen in waterverf, ware meesterstukken van „Feinmalerei'' en zuiverheid van teekenen), *A. Rademaker* e. a., maar ook de groote meesters waren goed tegenwoordigd.

Allereerst zij gewezen op twee zeer goede landschapschetsen van *van Goyen* (n°. 35 en 36), beide gemerkt en gedateerd, het eerste 1656 ¹⁾, het tweede 1651. Bij deze sluit zich onmiddellijk aan een tekening van *Pieter Molijn* (n°. 58, gem. en gedat. 1654), eveneens een landschap, dat niet minder handig gedaan is dan de van Goyen's.

Of de knappe potloodkrabbel, een weinig met groen opgekleurd, die de catalogus aan *Albert Cuyt* toeschrijft (n°. 20 ruïnes van het kasteel Egmond a/d Hoef) wel van diens hand is, durf ik niet te beslissen. Maar ik bleef, na herhaaldelijk zien zelfs, in twijfel dienaangaande.

Geheel anders staan wij tegenover het landschapje door *Jacob Ruysdael* (n°. 77), een van die heerlijke teekeningen van dien meester, waaruit wij hem zoo goed leeren begrijpen, vooral in zijn pogen tot het scheppen van een rustige en harmonieuze compositie. Rechts een hengelaar onder een boom, die den rechterhoek afsluit; links een wilgeboom. Daartusschen water en een verschiet, waarin men

1) Van Goyen stierf in April 1656. Dus is dit een van zijn laatste teekeningen.

een molen en de masten van schepen ziet. Een intiem Hollandsch hoekje.

Deze teekening was vroeger in de collecties Fagel en Esdaile.

Van *Paulus Potter* bezit de heer Langerhuizen een zeer goede fijne teekening van 1648 (n°. 65), dus geschilderd één jaar na den Stier. Verwantschap in compositie en opvatting met dit stuk is in het oog vallend: hetzelfde mannetje bij een wilgeboom en een hek, enz. De teekening, die uit de collectie v. d. Marck Aegidz. komt, is op perkament met de grootste zorgvuldigheid uitgevoerd.

Verder zijn nog te noemen:

N°. 78, *Herman Saffleven*, Gezicht op den Rijn, met het Zevengebergte in het verschiep, op den voorgrond rustende reizigers; gem. met monogram en het jaartal 1650. Het is een van de vier landschappen, die *J. van Aken* geëst heeft (B I p. 282, onder den titel: le repos des voyageurs).

N°. 62, *P. Nolpe*, schaatsenrijders op een gracht vóór een stad. Een merkwaardige penteekening, vooral voor de costumes interessant. Gemerkt »P. Nolpe 1638.»

N°. 46, *Valentijn Klotz*, een kijkje op het dorp de Nieuwe Hoorn, penteekening.

De samensteller van den catalogus heeft de woorden, die Klotz er zelf op geschreven heeft, niet goed gelezen en er van gemaakt »de nieuwe haven», hetgeen natuurlijk onjuist is.

N°. 47, *Philips Koninck*, gezicht op Amsterdam, met veel molens er op, een flinke, vrij doorwerkte teekening.

Onder de teekeningen van paardenschilders noem ik een typische teekening van *Jan Martsen de Jonge* (n°. 44, gem.); een vluchtige penteekening van *Romeyn de Hooghe* (n°. 401; een potloodschets van *Dirk Stoop* (ruiter, die orders geeft aan een boer); (n°. 83), teekeningen van *P. Verbeecq*, *Huchtenburg* enz.

Van de meesters onder Italiaanschen invloed waren *Berchem*, *J. H. Roos*, *Hackaert*, *Lingelbach*, *Jacob v. d. Does* e. a. door goede specimina vertegenwoordigd, meest uitvoerige gewasschen teekeningen.

Van *Rembrandt* en zijn school waren er ook eenige goede stukken, vooral Rembrandt's schets voor een Onthoofding van Johannes den Dooper, penteekening. In het midden knielt Johannes, gereed om den zwaardslag te ontvangen van den beul, die achter hem staat. Links op de treden van een trap staan ettelijke toeschouwers, waaronder Herodias' dochter, die haar gelaat met een waaier bedekt. Deze teekening heeft eenige overeenkomst met de ets van 1640, maar is toch te verschillend er van, om aan een ontwerp daarvoor te denken.

De penteekening van *Samuel v. Hoogstraten*, de Engelen bij

Abraham voorstellend, is een bijzonder aantrekkelijk werk van dezen Rembrandt-leerling, geheel in den trant van zijn meester uitgevoerd, evenals de aan *G. v. d. Eeckhout* toegeschreven tekening, Josef's broeders in Egypte voorstellend. Waarom deze tekening juist van *Eeckhout* moet zijn, is niet duidelijk: typisch Eeckhout is zij niet en zij kan m. i. evengoed van een anderen Rembrandt-leerling zijn. De echtheid der handtekening is zeer te betwijfelen.

Twee karakteristieke teekeningen van *Lambert Doomer* geven kijkjes te Tours en in Keulen. Het eerste (n°. 22), dat vooral in de figuurtjes van Rembrandt-navolging blijk geeft, stelt »een fontijn te toers" voor, gelijk Doomer er achter opgeschreven heeft bij zijn handtekening: Doomer *f. A^o. 1691*. De andere tekening is de St. Mariekerk te Keulen.

Wanneer ik verder nog even wijs op een gekleurde tekening van *Hendrik Avercamp*, gemerkt met monogram H. A., een visscher voorstellend, die zijn net ophaalt, en op een fijn lichtkleurig schetsje door *Dirk Maes*, officieren te paard voorstellend, dan meen ik geen der meest vermeldenswaardige teekeningen van deze alleszins belangrijke tentoonstelling te hebben vergeten.

Den Haag, Januari 1902.

W. MARTIN.

VERBETERING.

In mijn bespreking der tentoonstelling te Alkmaar, op blz. 130 van dezen jaargang, wordt gesproken van twee schilderijen door Gerard ter Borch, waarvan het jaartal der vervaardiging in twijfel wordt getrokken. — Tengevolge van een mededeeling van den eigenaar dier beide stukken kan ik thans mededeelen, dat zij gemerkt zijn met de initialen van den schilder en het jaartal 1644, terwijl als leeftijd van den man 44, van de vrouw 34 wordt opgegeven. Beide schilderijen waren in 1899 in den Rotterdamschen kunstkring tentoongesteld.

W. MARTIN.

Verschillende Mededeelingen.

Rembrandts „Nachwacht“.

Ik heb niet het geluk gehad de rekening van den timmerman, die het raam voor »de Nachtwacht" gemaakt heeft, uit het stof der archieven op te diepen, maar wil het toch wagen iets omtrent de

maten van dat raam mede te deelen, wat, geloof ik, niet zonder belang is voor de oorspronkelijke afmetingen van die schilderij.

Het schitterend pleidooi van den heer Jan Veth, waarin hij betoogd heeft, dat wij in de »Nachtwacht" nog de oorspronkelijke compositie van Rembrandt bezitten, moge voor velen reeds afdoende zijn, anderen zullen wellicht daarnevens een zuiver stoffelijke aanwijzing niet versmaden.

Aan de Rijks Akademie van Beeldende Kunsten berust nog een exemplaar van de photographie van Braun, destijds in het Trippenhuis genomen. Van de voorstelling der schilderij is daarop weinig te zien. Des te duidelijker kan men daarop den toestand van het doek onderscheiden door de spiegelingen die de oneffenheden weerkaatsen.

Het trof mij daarbij, dat, vrijwel in het midden van de voorstelling, zich twee loodrechte evenwijdige lijnen vertoonen, met een strook daartusschen, die beter bewaard scheen dan de omgevende gedeelten en die geheel den schijn had de sporen van het oorspronkelijk kruis van het raam te vertoonen.

Ik heb daarop deze zaak aan de schilderij zelve onderzocht. Daarbij bleken de bedoelde lijnen breuken te zijn en geen naden van het doek. De beide naden van het doek toch, waarmede de drie banen aan elkander gehecht zijn, loopen duidelijk zichtbaar horizontaal. Dan, dat werkelijk, binnen deze beide breuken, de verf op vele plaatsen beter bewaard is en minder barsten vertoont dan daarnevens.

Beide omstandigheden wijzen op een lat die oorspronkelijk achter die plaats aangebracht was. Het is toch een even gewoon verschijnsel, dat de scherpe kanten van het raam en het kruis zich als breuken op de schilderij afteekenen, als dat de verf, waar die van achteren door hout beschut wordt, zich beter houdt dan op de overige deelen van het doek. Dit geldt natuurlijk in de eerste plaats van betrekkelijk nieuwe verf, die pas begint wat harder en brozer te worden en wijst dus hier op de sporen van het oorspronkelijke kruis.

Het behoeft geen betoog, dat oude verf voor beide invloeden minder gevoelig is, dat een verdoekte schilderij veel minder gevoelig is, waarschijnlijk geheel aan deze werking ontsnapt en dat de ramen en kruizen zooals die thans gebruikt worden met afgeronde hoeken, zulke sporen ook nauwelijks meer nalaten.

Wanneer wij dus de maat kennen van het oorspronkelijke kruis, laat zich daarnaar het midden van de schilderij berekenen en het was dus van belang de juiste plaats van dien moet te bepalen.

Ziehier de maten, met behulp van een langen lat in den dag gemeten, met verwaarloozing van de breuken kleiner dan $\frac{1}{4}$ centimeter: Ter linkerhand $210\frac{1}{4}$ cM., middenstrook $18\frac{3}{4}$ cM., ter rechterhand

204 $\frac{1}{4}$ cM., wat voor de geheele breedte in den dag 433 $\frac{1}{4}$ cM. geeft. Hieruit blijkt ten duidelijkste, dat rechts noodzakelijker wijze iets afgesneden moet wezen. En wel in elk geval 6 cM. Verder volgt, dat, wanneer men aan zou willen nemen, dat ook links iets afgesneden was, men rechts nog evenveel boven de 6 cM. als afgesneden zou moeten aannemen. Hiertoe zal evenwel niemand, geloof ik, willen overgaan.

Er is geenerlei bezwaar te besluiten, dat naast den tamboer een smalle strook (dus van 6 cM.) verloren ging, maar het schijnt ondenkbaar, dat aan die zijde ooit een reep van eenige beteekenis is afgesneden.

Ook op deze gronden dus zal men moeten erkennen, dat de strook rechts op de navolging van Lundens en de teekening in het album van Banning Kok, niet van de schilderij van Rembrandt, die wij bezitten, in een vroegeren toestand zijn overgenomen.

Ook gaat het niet aan te veronderstellen, hoe onwaarschijnlijk dit op zich zelve ook zijn zou, dat de moet van het kruis eerst ontstaan zou zijn na afsnijding tot op de tegenwoordige grootte, daar thans het midden der schilderij zich met het midden van den moet niet dekt.

Mij schijnt dus het bewijs geleverd, dat de »Nachtwacht» links niet meer figuren kan gehad hebben en waarschijnlijk niet meer dan 439 $\frac{1}{4}$ cM. breed was.

Het zij mij veroorloofd hier nog iets aan toe te voegen omtrent de mogelijkheid, dat dit stuk van onderen besneden zou wezen en de hoofdpersonen oorspronkelijk niet zoo dicht tot de lijst zouden getreden zijn. Ik wil thans in het midden laten, dat de maten van de stukken van Jacob Backer en Nicolaas Elias, die samen met »de Nachtwacht» een zelfden muur bekleedden en dus wel even hoog zullen zijn geweest, vooral niet op afsnijding in dit stuk wijzen, maar liever de aandacht vestigen op de plaats van den beroemden physioloog E. Brücke in zijn »Principes scientifiques des Beaux Arts, blz. 64 c. v., waar hij uiteenzet hoe het effect verkregen wordt van een voorwerp, dat vóór de schilderij schijnt uit te steken, zooals de bardesaan van den luitenant. Het blijkt niet, dat hij aan de »Nachtwacht» gedacht heeft met de woorden: »On recherche parfois des effets de ce genre, parce qu'ils ont pour le spectateur non prévenu, quelque chose d'extraordinaire et de mystérieux. On voit ainsi des mendiants qui tendent la main, des sentinelles qui brandissent leur pertuisane, ou des soldats qui croisent la baionette hors du tableau.»

Maar hoe dit ook zij, de noodzakelijkheid, ter bereiking van het beoogde effect, van de krappe omlijsting aan den onderkant, wordt door hem op wetenschappelijke gronden duidelijk uiteenge-

zet ¹⁾. Men kan hierbij in het midden laten of Rembrandt zich daarbij heeft laten leiden door zijn aanleg en ondervinding in vroegere werken alleen, of dat hij zich rekenschap heeft gegeven van de wetten der perspectief, maar ik geloof niet, dat men mag betwijfelen dat hij, en zijn voorgangers, waaronder de eerste van wien wij hooren, Apelles is geweest, willens en wetens gestreefd hebben naar het effect waar Brücke op wijst. Hoe minder bekend nog de redenen waren die het verschijnsel deden ontstaan, hoe begrijpelijker het is, dat de kunstenaars dit middel om natuurlijk te schijnen niet hebben versmaad.

27 December 1901.

J. Six.

Herstelling van zwaar geroest oud ijzerwerk.

In het eerste deel van dit *Bulletin* (p. 80) vestigde ik de aandacht op het boekje van Rathgen over de bewaring van oudheden in de Berlijnsche musea. Onlangs heb ik den heer P. Lankelma (Choorstraat te Utrecht) in kennis gesteld met de methode van behandeling van ijzeren voorwerpen, die mijne bijzondere aandacht getrokken had. Toen hij zich deze behandeling had eigengemaakt, heb ik hem achtereenvolgens alle ijzeren voorwerpen van mijn museum toevertrouwd, die nog in den ouden toestand verkeerden en geheel met roest bedekt waren. Het resultaat was buitengemeen bevredigend. Oude zwaarden, vroeger roestige massa's min of meer in den vorm van zwaarden, werden thans weder gewone ijzeren voorwerpen, op sommige plaatsen zelfs nog eenigszins glanzend; onder de roestlaag der gevesten kwamen fraaie ornamenten te voorschijn; hier en daar blonk weder een ingelegd figuurtje van zilver of koper; op sommige stukken werd zelfs het kleine merk van den zwaardveger teruggevonden.

Een merkwaardig resultaat gaf de behandeling van de ketting van een put, die blijkbaar met den emmer naar beneden gevallen was. In het water was de emmer natuurlijk verrot en de op elkaar liggende ijzeren stangen, waaruit de ketting bestond, waren samengeroest tot ééne vaste massa. Niet alleen is deze klomp thans weder losgemaakt en zijn de stangen zelfs als van ouds om de verbindings-oogen beweegbaar, maar het ornament van gedraaide lijnen, waarmede de stangen versierd zijn, en het aardig bewerkte smeedwerk van den haak zijn op nieuw volkomen zichtbaar.

Maar het meest verrassend was het resultaat der behandeling van

1) Ik kan niet nalaten hier ook de aandacht te vestigen op een andere plaats van dit werkje van Brücke blz. 129—131, waar hij reeds in 1878 op wetenschappelijke gronden heeft uiteengezet, waarom een schilderij als »de Nachtwacht'', de woorden zijn alsof zij voor dit werk gekozen waren, beter op licht van ter zijde dan van boven voldoet.

een klomp zand, met kiezelsteentjes vermengd, geheel met ijzeroxyde doortrokken en samengekleefd. Deze klomp, voor lange jaren uit de Lek opgevischt, vertoonde eenigszins den vorm van een zwaard; hij was daarom door het Historisch Genootschap bewaard en met andere voorwerpen in bruikleen gegeven aan het museum, waar hij echter natuurlijk niet geëxposeerd was. Na behandeling door den heer Lankelma ontving ik terug eene vrij gave speerpunt, waarvan alleen het holle onderstuk (waarin de speer bevestigd was geweest) geheel geoxydeerd was. Toch werden in dat onderstuk nog gevonden overblijfselen van de houten speer, voldoende om vast te stellen, dat deze door een zeer ingenieus procédé aan de punt bevestigd was geweest. In de holle, naar het midden verwijde buis had men een wig geplaatst met de spits naar beneden; het einde van de houten speer, dat juist in de opening paste, was gespleten; toen men dit in de opening stak, ontmoette het dus natuurlijk de wig, die de beide uiteinden uiteendreef en het onmogelijk maakte, om het dus verdikte einde uit de nauwsluitende opening terug te trekken.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Bijgaande afbeeldingen verduidelijken dit ten overvloede.

Fig. 1 is de geoxydeerde massa; fig. 2 vertoont eene doorsnede van

de massa en de daarin liggende speerpunt met de overblijfselen van de houten speer: fig. 3 is de gereinigde speerpunt, terwijl fig. 4 eene doorsnede geeft van de punt, met aanduiding van de wijze, waarop de speer vroeger daarin bevestigd was.

Ik kan de behandeling van oude metalen voorwerpen door den heer Lankelma met overtuiging aanbevelen. Ook bij bronzen munten is het resultaat verrassend. Daarbij zijn de kosten betrekkelijk niet zeer hoog; het herstel van 14 zwaar geroeste zwaarden en degens met de putketting kostte *f* 39.50.

S. MULLER Fz.

Mundvondst te Milligen.

Voor eenigen tijd werden te Milligen bij Nijmegen door den Heer A. Arntz, bij het laten omgraven van kleigrond, op een diepte van ± 1 M., verschillende Romeinsche voorwerpen van brons, glas en aardewerk gevonden. Een der merkwaardigste voorwerpen, vooral uit een oogpunt van beeldende kunst beschouwd, is zeer zeker een klein bronzen vaasje of potje met lossen deksel, ± 10 cM. hoog. Op dit vaasje komen in haut-relief, 4 staande kinderfiguurtjes voor, waarvan twee naakt, die uitmunten door natuurlijke vormen en schoonheid. Op het dekseltje ligt een vrouwenfiguur met dubbelen dolfijnenstaart.

In het geheel zijn ongeveer 50 voorwerpen gevonden, voorzeker voor kenners van Romeinsche antiquiteiten wel de moeite waard (naar correspondent, daarvan geen kenner zijnde, veronderstelt) gezien en onderzocht te worden.

WILFRIED JANSSEN.

V R A G E N.

Naar aanleiding van een binnenkort van mijn hand verschijnend werk over de geschiedenis van het postwezen tijdens de republiek (= 1795), waarin ook eenige illustraties zullen opgenomen worden, zoude ik gaarne bericht ontvangen van hen, die voorwerpen of afbeeldingen hierop betrekking hebbende in hun bezit of onder hun beheer hebben. In aanmerking komen afbeeldingen van koopmansborden, bodeteekenen, postiljons, overzetten der malen, uitdeeling van brieven, postwagens, postkantoren, postvaliezen, borden of uitgangteekens, zegelstempels van borden of kantoren, gedenkpenningen en verder alles wat het brievenvervoer tijdens de republiek in betrekking staat.

J. C. OVERVOORDE,
Leiden.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Juli 1902.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Berichten.

Door het bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd de H.H.

Mr. P. J. M. Aalberse te Leiden.

J. Bastert, huize Oudaen bij Breukelen.

Dr. H. Brugmans te 's-Gravenhage.

Dr. H. F. Colenbrander te 's-Gravenhage.

Dr. C. E. Daniels te Amsterdam.

Mr. S. Muller Fzn. te Utrecht.

O. Nottebohm te Antwerpen.

H. D. J. van Schevichaven te Nijmegen.

H. Portheine Jr. te Arnhem

F. Stoop te Dordrecht.

F. baron van Verschuer te Arnhem.

Mr. W. J. van Welderen baron Rengers te Leeuwarden.

H. W. Willink van Collen, huize Gunterstein te Breukelen.

Algemeene Vergadering.

De algemeene vergadering zal dit jaar gehouden worden op Zaterdag den 21sten Juni te 11 ure, in het Café »de Arend» te Amersfoort.

Op de vergadering wordt verslag uitgebracht over het vereenigingsjaar en rekening en verantwoording gedaan door den penningmeester, waarna eene bestuursverkiezing plaats vindt, ter voorziening in de periodieke aftreding.

Na aanwijzing van eene plaats voor bijeenkomst voor de volgende algemeene vergadering, zal gelegenheid bestaan tot bespreking van onderwerpen in het belang van den bond of over oudheidkundige onderwerpen. Zij die hierover mededeelingen wenschen te doen of besprekingen te houden, worden verzocht hiervan minstens vier dagen te voren aan den Secretaris kennis te geven. Hierna zal de Heer F. A. Hoefer eene voordracht houden over het Messbild-Verfahren van Geh. Baurath Dr. A. Meydenbauer te Berlijn voor het vervaardigen van bouwkundige teekeningen naar photographische opname van gebouwen.

Tijdens de pauze zijn verspreidingen verkrijgbaar.

De heer O. G. H. Heldring, voorzitter der vereeniging Fléhite, heeft zich bereid verklaard om eene korte bespreking te houden over de belangrijkste oudheden van Amersfoort, waarna eene rondwandeling gehouden wordt, waarbij onder deskundige leiding een bezoek gebracht zal worden aan de merkwaardigste gedeelten van en om de stad.

Te 6 ure zal eene gemeenschappelijke maaltijd gehouden worden in het Hotel op den Amersfoortschen berg. De prijs van het couvert bedraagt f 2.50 buiten den wijn.

Bij eventueele wijziging in het programma zal hiervan worden kennis gegeven.

Toegang tot de vergadering hebben alle leden en corresponderende leden van den Bond en alle leden van aangesloten vereenigingen. Zij, die aan den gemeenschappelijken maaltijd wenschen deel te nemen, worden verzocht hiervan vóór **17 Juni** kennis te geven aan den Secretaris Mr. J. C. Overvoorde, Plantsoen 43, te Leiden.

Het bestuur vertrouwt, dat velen gebruik zullen maken van de gelegenheid om nader kennis te maken met deze uit oudheidkundig oogpunt zoo belangrijke stad (eerste ommuring 1259, nieuwe ommuring met Koppelpoort enz. 1388-1450, St. Joriskerk 1248-1534,

O. L. V. toren 1445, interessant museum, enz.). Voor hen, die zich tevoren op de hoogte willen stellen van bijzonderheden, verwijzen wij naar den geïllustreerden gids van Amersfoort, die voor 30 cents in den boekhandel verkrijgbaar is.

Namens het Bestuur,

J. C. OVERVOORDE, *Secretaris*.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Mauritshuis te 's Gravenhage.

Sinds de laatste opgave is de verzameling met twee schilderijen verrijkt.

Het eerste, een stilleven door *Willem Kalf*, is door het Rijk aangekocht. Het mag daarom een goede aanwinst heeten, omdat Kalf hier te lande, in de musea zoowel als in particuliere verzamelingen, zeer onvoldoende vertegenwoordigd is. Dit stuk, dat vele der beste kwaliteiten van den meester in zich vereenigt, vult dus een leemte aan. Het stuk is op doek en niet gemerkt.

De tweede aanwinst is een landschap door *A. Cuyp*, eigendom van Dr. Bredius, een heerlijk stuk natuur met een prachtig schitterende lucht er boven, goed bewaard. Het is flink geschilderd en gemerkt: A. Cuyp. Evenals de Kalf, is ook dit stuk uit Engeland gekomen.

den Haag, 20 Mei 1902.

Dr. W. MARTIN.

Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden.

Door den gemeenteraad is een buitengewoon crediet van f 10368.50 toegestaan voor het restaureeren der schilderijen in het museum, te verdeelen over de jaren 1902—1908. De commissie had zich tot den raad gewend, daar haar uit een hiertoe door deskundigen ingesteld onderzoek bleek, dat vele schilderijen, waaraan in jaren niets tot behoud was geschied, op gevaar stonden en dringend verbetering behoefden, waarvoor de gelden echter, zelfs bij verdeeling over een groot aantal jaren, niet uit het beperkt budget van het museum te bestrijden vielen.

Museum van Oudheden te Nijmegen.

Tot den vierden druk van den Catalogus is eene bijlage verschenen, bevattende de voorwerpen, ingekomen sedert 1895. De omvang van dit boekje (67 bladz. druks) is het beste bewijs voor de voortdurende uitbreiding van dit museum, en de nauwkeurige bewerking voor de onverflauwde toewijding van de heeren Abeleven en Bijleveld. Van eenige munten zijn afbeeldingen gegeven. Jammer dat zich deze belangstelling niet ook over andere voorwerpen heeft uitgestrekt.

Verslagen van Vereenigingen.

Stedelijk Museum te Alkmaar. Verslag over het jaar 1901.

Wegens noodzakelijke vertimmeringen is het museum langen tijd gesloten geweest. Van die gelegenheid werd tevens gebruik gemaakt eenige schilderijen te doen herstellen, o. a. een zinnebeeldig tafereel door Caesar van Everdingen, dat wegens de vroegere plaatsing als schoorsteenstuk zeer veel geleden had door den gloed van den kachel.

Verslag van de werkzaamheden der oudheidkundige vereeniging „Fléhite” te Amersfoort, gedurende het jaar 1901.

Kleine wijzigingen in de tentoonstelling der voorwerpen maakten dit museum wederom meer aantrekkelijk, en de lange lijst van meer of minder belangrijke aanwinsten doet zien, dat de belangstelling van ingezetenen en vrienden van Amersfoort niet vermindert.

Ook buiten het eigenlijke museum strekte zich de zorg van het bestuur uit, blijkens de met goeden uitslag bekroonde pogingen om een aan de buitenzijde der St Joriskerk ontdekte muurschildering te behouden. Over dit merkwaardige schilderwerk heeft in ons Bulletin reeds vroeger een uitvoerig verslag gestaan. HH. Kerkvoogden die zoo zeer medegewerkt hebben om deze proeve van oude kunst voor het nageslacht te bewaren, hebben den dank van alle oudheidkundigen verdiend, ook buiten hunne stad.

Niet met instemming begroeten wij evenwel het door het bestuur genomen besluit, om nimmer naar andere plaatsen voorwerpen voor eenige tentoonstelling tijdelijk af te staan. Wanneer wij zien met welke zoowel voor de wetenschap als voor de praktijk glansrijke resultaten alom en steeds meer tentoonstellingen georganiseerd worden, moeten wij wel hopen dat zulk een verouderd standpunt niet door andere besturen nagevolgd moge worden. Zij die de Rembrandt- en Oranje-Tentoonstelling te Amsterdam en de Marine-Tentoonstelling te 's Gra-

venhage genoten hebben, en die straks te gast zullen gaan naar Düsseldorf en Brugge kunnen niet anders dan hier een ernstig protest doen hooren.

Verslag over den toestand van het Stedelijk Museum „de Lakenhal” te Leiden gedurende 1901.

Uit dit verslag stippen wij aan, dat de plaats van wijlen Mr. Dozy als conservator waargenomen werd door Mr. J. C. Overvoorde.

Met een meer doelmatige rangschikking der schilderijen en oudheden werd een aanvang gemaakt. Bij een nauwkeurig onderzoek der schilderijen bleek het, dat vele stukken dringend restauratie behoeften. Om hiertoe te kunnen overgaan riep de commissie de hulp in van den Gemeenteraad, en reeds is het bekend dat deze aanvraag met succes bekroond is.

Een belangrijke stap in de goede richting was voorzeker, dat de historische atlas overgebracht is naar het Gemeente-Archief, waar deze vaak geraadpleegde verzameling uit den aard van de zaak beter voor onderzoek toegankelijk is.

Onder de aanwinsten valt in het oog een prachtig geteekend mansportret van Lucas van Leyden, met diens monogram geteekend en 1521 gedateerd. Wij laten uit het verslag de volgende beschrijving volgen:

„De kop is zeer doorwerkt en sterk van impressie en is een zeer goed specimen van de kunst van dezen Hollandschen Dürer. De overlevering wil hierin een zelfportret zien van den meester, doch hiervoor zijn geen verdere aanwijzingen. Het vertoont geen gelijkenis met het bekende zelfportret van 1525. Waar het jaartal overeenkomt met het bezoek van Lucas aan Antwerpen, is het waarschijnlijk, dat hier een der Antwerpsche vrienden is afgebeeld. Van den linkerbovenhoek ontbreekt een gedeelte met het bovenstuk van den barret. Overigens is de teekening, behoudens een paar olieklekken onderaan, in zeer goeden staat.”

Deze kostbare aanwinst heeft het Museum te danken aan de beschikking van wijlen den conservator Mr. Ch. M. Dozy.

Verslag 1901. Museum van Oudheden te Groningen.

Met den bouw van den oostelijken vleugel van het museum is een begin gemaakt en zelfs is men hiermede reeds zoover gevorderd, dat de nieuwe bouw onder dak en glaslicht is geworden. Het door den heer C. H. Peters ontworpen museum is dus thans in zijn geheel te zien.

De aanwinsten gedurende 1901 zijn reeds voor een gedeelte in het Bulletin opgenomen.

„Haerlem.”

Te Haarlem is eene vereeniging „Haerlem” opgericht, waarover wij het volgende aan de door het bestuur verspreide circulaire ontleenen :

In hoofdzaak zal zeker het meest wetenswaardige wel bekend gemaakt zijn en kan men zich een vrij voldoende beeld vormen van het wel en wee der stad aan het Spaarne. En toch is er nog veel waarover de stedschrijvers zwijgen en blijven tal van vragen onbeantwoord, die recht zouden hebben opgelost te worden. Gewis is het te prijzen, dat nu en dan een duister punt der plaatselijke historie wordt opgehelderd en geen lof zal worden onthouden aan den volhardenden ijver, voor zulken verdienstelijken arbeid menigmaal besteed. Maar die op zich zelf staande nasporingen, missen wel eens het doel waarom zij werden ingesteld, al ware het alleen, dat de uitkomsten er van zonder bepaald plan worden openbaar gemaakt en hier en daar staan verspreid, waardoor zij na korten tijd zoo goed als verloren raken, juist voor degenen, die er hun nut mede zouden kunnen doen.

Deze overwegingen hebben er toe geleid eene Vereeniging op te richten, die zich, volgens de vastgestelde Statuten, tot doel heeft gekozen de bevordering der kennis van het heden en verleden van Haarlem en omstreken en den naam voert „Haerlem”.

Het voornemen bestaat een tijdschrift uit te geven, waarin over allerlei onderwerpen der plaatselijke geschiedenis in verschillende tijden, zal worden gehandeld. Hieronder worden genoemd: „mededeelingen over oude gebouwen, handel en nijverheid, geestelijke- en ambachtsgilden, vergeten Haarlemmers, bescherming van de kunst, reizen en reizigers, stads-heerlijkheden, ambten, omstreken van Haarlem enz.”

Bovendien, of wel allereerst, zal eene zaak ter harte en ter hand worden genomen, waarin de meeste Haarlemmers belang kunnen stellen. De plaats onzer inwoning namelijk, is lang bekend en beroemd geweest voor de oude en fraaie gevels, welke er, meer dan in andere steden van Holland, werden aangetroffen.

De commissie wil „een uitvoerige lijst of inventaris maken van alle oude gebouwen, huizen, en gevels, geheel of gedeeltelijk, ongerept of geschonden, bij het begin der twintigste eeuw in Haarlem nog aanwezig; toegelicht, waar het noodig is, door eene zakelijke beschrijving, minstens met beknopte aantekeningen van ervaren hand. Hier en daar zullen eenige bijzonderheden omtrent stichters, eigenaars of bewoners bijgevoegd worden en eene voorname waarde zal het werk ontleenen aan de afbeeldingen, welke het in groot aantal zullen versieren. Daarin vooral zal eene gewenschte verscheidenheid op te merken zijn, want niet enkel gevels, maar ook onderdeelen er van, zooals ankers, wapens, maskers, gevelsteen en enz. zal men in prent brengen. Allereerst zal men dan een ligger verkrijgen van hetgeen er op het door ons bedoelde gebied nog bestaat. En wanneer de eigenaars van oude huizen aandachtig zijn gemaakt op de architectonische beteekenis van hunne panden, mogen wij

hopen, dat niet ondoordacht en wel eens noodeloos, de moker zal worden gezet in merkwaardige bouwwerken. Wij zouden wenschen, dien inventaris in den vorm van een bruikbaar boekje, voor zeer matigen prijs in ieders handen te brengen. Wellicht zou eene betere waardeering van het oude en fraaie, dat wij nog rondom ons zien, er het gevolg van wezen en zou deze eene aanleiding kunnen worden, dat de sloopingswoede wat bedaart."

Met genoeg en constateeren wij de meer en meer ontwakende belangstelling op oudheidkundig gebied. De kort na elkander opgerichte vereenigingen te Amsterdam, Zutphen, Tiel, Haarlem en Nijmegen zijn er het bewijs van. Mogen ook andere plaatsen hierin eene opwekking vinden.

Wij wenschen de jonge vereeniging alle succes bij haar sympathiek streven. Haarlem biedt veel wat hare aandacht waard is, en aan belangstelling zal het haar zeker niet ontbreken.

Oude Monumenten.

Arnhem.

Dezer dagen kwam het steenen gewelf boven het koor der Groote Kerk te Arnhem geheel gereed; het heeft het vroeger daar aanwezige houten vervangen. Bij het wegnemen der formeelen deed zich geene enkele zetting in het metselwerk voor, zoodat men niet bevreesd behoeft te zijn voor geheele of gedeeltelijke instorting.

De benedenhelft der schelpen van het gewelf is met baksteen, de bovenhelft met drijfsteen gemetseld. Dit laatste geschiedde natuurlijk, om aan het gewelf mindere zwaarte te geven. Het stellen der uit steen gehouwen balustrade langs het kerkdak zal weldra worden voortgezet, terwijl men spoedig hoopt te beginnen aan het gereedmaken der plannen voor de restauratie van het zuider dwars- en zijschip.

Aan de herstelling van dit deel der kerk hoopt men het volgende jaar te beginnen.

Naar het zich laat aanzien, komt de geheele restauratie der Groote Kerk over een paar jaar gereed.

(*N. R. Ct.* 28 Maart 1. B.)

Het graf, de graftombe en het beeld onder den baldakijn van Hertog Karel van Egmond in de St. Eusebius- of Groote Kerk te Arnhem.

II.

Onder bovenstaanden titel schreven wij een en ander in het Bulletin van den Ned. Oudheidkundigen Bond van December 1901.

Om meer dan een reden hebben wij gemeend die studie te moeten voortzetten, en wel, omdat wij hier en daar te angstvallig waren tot eene conclusie te komen en bleven twijfelen, en omdat er sprake van is, de graftombe en het beeld onder den baldakijn te doen herstellen.

Wij het ons nu noodzakelijk voorkomt, dat men, alvorens tot eene restauratie of herstelling van een historisch monument over te gaan, zijne geschiedenis kent, waardoor uitvoeringen worden voorkomen, die het gevolg zijn van onderstellingen en daardoor elken grondslag of bewijs missen, zij het ons vergund voor de resultaten van dit verder onderzoek nader uwe aandacht te vragen.

Wat het graf betreft, wij mogen aannemen, dat dit altijd op het midden van het koor is geweest.

Onze twijfel, of de tombe daar wel altijd zal hebben gestaan, heeft plaats moeten maken voor besliste zekerheid. Volgens Juan Christoval Calvete d'Estrella, die de reis van Philips naar de Ned. gewesten in 1552 beschreef, stond zij daar reeds in 1549. Wij zullen dien schrijver even het woord geven om te zien, hoe dit monument er toen — hoogstens 10 jaren na zijne stichting — heeft uitgezien. Dit grafmonument is, zoo zegt hij, van wit marmer, „aan de lange zijden daarvan bevinden zich, wonderschoon bewerkt, de twaalf Apostelen, aan de korte zijden onze Lieve Vrouwe en St. Anna, St. Helena, St. Christoffel en St. Maarten. Het deksel van het graf is van zwart marmer, met een beeld van Karel, die de laatste hertog van Gelderland was, gemaakt van wit marmer; aan zijne zijde heeft hij helm, handschoenen en degen eveneens van wit marmer. Aan weerszijden van het beeld bevinden zich drie leeuwen van hetzelfde marmer met de wapenschilden van alle staten, die hertog Karel bezat.”

Wij zien dus hiernit, dat handschoenen en degen sedert verdwenen zijn, maar ook, dat die leeuwen toen reeds op de tombe stonden en er dus geen reden is om aan te nemen, dat zij eenmaal die tombe droegen. Die veronderstelling vond voornamelijk haar oorzaak in het ruwe materiaal, waaruit de tegenwoordige zijn bewerkt en in hare gebrekkige of met veel minder zorg uitgevoerde bewerking in vergelijking met die van het overige beeldhouwwerk. Nu wij evenwel zien, dat die leeuwen oorspronkelijk ook van wit marmer waren, is er geen bezwaar meer ze op de tombe te laten, waarmede wij de door ons begane wetenschappelijke fout herstellen ¹⁾.

1) De wapens van Gelder, Kleef, Bourgondië en Arkel, zijnde de vier kwartieren van vaders zijde, dienen aan den rechterkant, en die van Bourbon, Bourgondië, Beieren en Berry, zijnde de vier kwartieren van moeders zijde, aan den linkerkant op de tombe te staan.

Wanneer dan, zoo hooren wij u vragen, heeft die verwisseling der leeuwen plaats gehad? Ons antwoord hierop is, dat wij de oorzaak blijven zoeken in de instorting van het gewelf boven het koor in 1633, waarop wij in ons vorig geschrift reeds wezen. Weissman ¹⁾ zegt wel, dat die gewelven niet voltooid zijn, maar wij gelooven dit reeds in ons eerste geschrift, door aanhaling eener mededeeling van den Rijksarchivaris van Gelderland en de in 1636 uitgevoerde herstellingen, voldoende te hebben weerlegd. Bovendien zijn de luchtbogen onder het dak van den kooromgang altijd aanwezig geweest en mocht het aan de architecten, aan wie in 1891 het indienen van restauratieplannen der kerk was opgedragen, gelukken, de aanzettingen van de luchtbogen boven het dak zeer duidelijk waar te nemen. Ook bij het hernieuwen van dit gewelf, dat in 1900 werd aangevangen en waarin dezer dagen — 18 Febr. 1902 — de laatste steen werd gemetseld, waarmee het opnieuw werd voltooid, werden de aansluitingen van de oorspronkelijke gewelfvelden tegen de buitenmuren nog duidelijk te voorschijn gebracht. Ten slotte bleek ons, dat het oorspronkelijke gewelf in 1560 werd gemaakt, want volgens de schepenaeten werd in dit jaar door den deken van de St. Walburgskerk te Arnhem, Borchart van den Bergh en door Johan van den Bergh daartoe geld verstrekt.

Aan die instorting schrijven wij uitsluitend de groote beschadiging toe van de tombe, het beeld met bijbehorende voorwerpen en van den baldakijn. Hoe luchtig en licht de ster- en kruisgewelven in de kerken ook boven ons hoofd zweven, men achtte de uitwerking van eene instorting hiervan niet gering. Hoewel het nieuwe gewelf, wat hare graatbogen betreft, om de lichtheid van het materiaal, van Savonniere-steen is gemaakt en de gewelfvelden van de benedenste helft uit een halven baksteen en voor de bovenste helft, om gelijke redenen, uit een halven drijfsteen zijn samengesteld, vertegenwoordigt het toch nog het bescheiden gewicht van plm. 100,000 KG. Men kan zich nu eenigszins de gevolgen voorstellen, wanneer zulk een gewelf, zooals hier, van een hoogte van ongeveer 20 M. neerstort.

Die gevolgen bespeuren wij aan de tombe dan ook in velerlei opzicht. Reeds vroeger schreven wij hieraan het vernielen van den reeds in 1549 aanwezigen baldakijn, die tegen den derden pijler van het koor hangt, toe, met de daaruit gevloede vernieuwingen in 1636. Wat het beeld op de tombe betreft, hiervan merkten wij reeds vroeger op, dat het hoofd van het lichaam is gescheiden, de helm in twee deelen is gebroken en in 1664 eene herstelling werd verricht aan eenige gebroken leden van het lichaam en aan de beelden in de zijwanden. Die herstellingen zullen zich hebben bepaald door de punten der voeten en de vingers der handen — deze laatste vond men in 1804 ook geschonden — gelijk te hakken en de beelden in de nissen weder in eenigszins goeden stand te brengen. Behalve, zooals wij straks zagen, dat de handschoenen, degen en de zes witmarmeren leeuwen verdwenen, merken wij aan het beeld een geschonden neus op, is het geornamenteerd hoofdkussen aan stukken en is de zwartmar-

1) Gesch. d. Beeldende Kunst, 1889, pag. 357.

meren dekplaat over haar geheele lengte in tweeën gebroken. Ook het overige van de tombe is geschonden, wijl verschillende nissen, met de daarin staande beelden, zijn gescheurd.

Wanneer wij hier niet op zoovele bijomstandigheden konden wijzen, zou wat de scheuren in de zijwanden aangaat, aan eene verzakking van het fundament of der grafkeldermuren kunnen worden gedacht. Nu meenen wij, zonder overijld te zijn geweest, de beschadiging geheel op rekening te kunnen stellen van de instorting van het gewelf in 1633. Wij mogen hierbij niet onvermeld laten, dat ons nader is gebleken, dat in dat jaar, den 25^{en} Juni, de bliksem in de kerk sloeg en brand veroorzaakte ¹⁾. Die brand woedde boven het koor en het middentransept der kerk, zooals uit een schilderij van 1634, door H. Breckerveld vervaardigd, blijkt ²⁾. De mogelijkheid is niet uitgesloten, dat voorschreven ramp een gevolg van dezen brand is geweest.

Wel zal de hervorming hare schendende hand ook hier hebben laten voelen, maar die beschadiging zal meer gericht zijn geweest tegen de beeldgroepen en de om de tombe staande heiligen, die echter, ondanks de aangebrachte schade, nog in goeden staat bewaard bleven. Wanneer wij bedenken, dat de kerk, na van 1566—1672 in het rustig gebruik te zijn geweest bij de Hervormden, hun den 6/16 Juni 1672, plotseling werd ontruikt, tengevolge van de inneming van de stad door de Fransche legertroepen en bij die gelegenheid het geheele garnizoen van de stad in deze kerk gevangen werd gezet, dan mogen wij ons verblijden, dat de aangerichte beschadiging niet van grooter beteekenis is. Minder te rechtvaardigen, integendeel te veroordeelen, is het vandalisme, waaraan de tombe ook nog in de verlichte 19^e eeuw bloot stond door het insnijden en inhakken van initialen van den schender, waartoe deze, om toch vooral in herinnering te blijven, zelfs het gelaat van den hertog niet ontzag.

De aandachtige lezer zal hebben opgemerkt, dat de Spaansche reisbeschrijver eene andere voorstelling geeft van de beeldgroepen en beelden in den boven- en den benedenwand, dan wij in ons eerste geschrift, nopens dit onderwerp, opperden. In verband hiermede hebben wij alles nog eens nauwkeurig opgenomen. Aan het hoofdeinde bevindt zich de Heilige familie, St. Maria en St. Anna, hare moeder, beiden in zittende houding en het kind Jezus, dat op beider schoot staat. Een dezer vrouwen draagt een geestelijk of weduwengewaad en heeft in haar schoot een boek, waarop een der voeten van het kind rust. De andere is eene jonge vrouw met een weelderigen haartooi. Achter haar staat een man in geestelijk gewaad en stelt waarschijnlijk St. Jozef voor; achter eerstgenoemde vrouw staat een persoon, blijkbaar ook een geestelijk gewaad dragende en wiens hoofd gedekt is door een tulband. In de andere nis, te dezer plaatse,

1) Fr. Halma, Tooneel der Ver. Nederlanden. Mr. J. W. Staats Evers, Kroniek.

2) Deze schilderij, met eene andere afbeelding, berusten in het Arnheemsch museum van Oudheden, zie Cat. pag 4. H. Breckerveld was een beroemd wapenschilder, die in 1654 van den toren eene fraaie teekening vervaardigde naar die, welke den bouwmeester Paul Pelen, bij de verhooring hiervan in 1650 en 1651, had gediend. (G. v. Hasselt, Kroniek).

ziet men St. Christoffel, het kind Jezus door de rivier brengende, en, op zijn stok leunende, angstig naar zijn vracht omziende. Aan het benedeneinde der tombe ziet die reisbeschrijver St. Helena, waar wij St. Elisabeth meenen te zien. Welke St. Helena de schrijver bedoelt, zegt hij niet. Zeker zal hij bedoelen de moeder van Constantijn den Groote, die zich voor de uitbreiding van het Christendom zeer verdienstelijk maakte, o. m. de kerk van het H. Graf te Jerusalem stichtte en in 360, als geestelijke zuster, in een gesticht te Rome overleed. Wij zagen in dit beeld St. Elisabeth van Thüringen, de dochter van den koning van Hongarije, Andreas II, en echtgenoot van Lodewijk landgraaf van Thüringen, die, terwijl haar man zich door ridderlijke daden onderscheidde, met ontzegging van elk genot, dagelijks 900 menschen voedde en van kleederen voorzag om, na den dood van haren echtgenoot, zich geheel aan een vromen en gestrengen levenswandel en het nitoeffenen der weldadigheid te wijden, totdat zij in 1231 overleed en in 1235 heilig werd verklaard. De lezer oordeele echter na deze verklaring en de volgende beschrijving van het beeld: Een vrouw, gekleed in geestelijk of weduwengewaad en dragende een grafelijke kroon. Aan hare rechterzijde knielt een kreupele, op zijn kruik steunende, bij haar neder, een bakje toereikende, waarin de edelvrouw een stuk geld legt. In haar linkerarm draagt zij een boek, waarop een koninklijke kroon rust. Dat het andere beeld aan het benedeneinde der tombe St. Maarten is, kunnen wij toegeven, omdat deze heilige, in 316 te Pannonië geboren, tot 1452 alleen patroon dezer kerk was en, voordat hij tot den geestelijken stand overging en in 374 bisschop van Tours werd, krijgsman is geweest en opklom tot bevelhebber. ¹⁾ Het beeld draagt een Romeinsch kostuum en heeft een helm op het hoofd. Van zijn linkerschouder hangt een mantel naar de rechterzijde af, welke zijn harnas en tunica gedeeltelijk bedekt, terwijl de linkerarm gedeeltelijk omhoog is geheven, waarin hij een bevelhebbersstaf vasthoudt. Wij zagen in deze voorstelling St. Mauritius — den in 510 geboren Oost-Romeinschen Keizer, die na 20 jaren te hebben geregeerd, door Phocas, den 28 Nov. 602 werd gedood, nadat hij te voren zijne vijf zonen had zien ombrengen — het zinnebeeld van het krijgsmansleven van den hertog. In de daarnaast staande St. Elisabeth meenen wij eene herinnering te zien aan des hertogs gemalin Elisabeth van Lüneburg, die in 1572 in de stad Gelder overleed, waar zij zich na den dood van haren echtgenoot, had gevestigd, hoewel, dit moeten wij erkennen, van hare weldadigheid en haar leven ons weinig bekend is geworden.

Nu wij deze groepen en beelden afzonderlijk hebben besproken, willen wij de Apostelen ook nog even, één voor één, aan onze aandacht onderwerpen. Zij zijn te herkennen zijn aan de werktuigen, waarmede zij, sedert de 13e eeuw, gewoonlijk worden voorgesteld en, naar de meening van dien tijd, gemarteld werden. Vooraf zij echter gezegd, dat alle van wit marmer zijn en elk beeld

---

1) Hij stichtte het beroemde klooster Marmoutier, de oudste abdij van Frankrijk, en overleed in 400. Zijn gebeente werd in 887 van Auxerre naar Tours overgebracht en in de St. Martini kerk bijgezet.

geplaatst is in een nis, welke is ontstaan door een Romeinsche portiek perspectivisch voor te stellen. In het hoofd der nissen zijn tegen de bogen gebeeldhouwde bladeren, dolfijnen, pelikanen of visschen, bij afwisseling, aangebracht. In de hoeken zijn, in de door die bogen gevormde paneelen, zeer fijn gebeeldhouwde bladornamenten, engelen- en dierenkopjes, maskers, enz. aangebracht. Het gewelf der nissen is nu eens als een schelp dan weder als een gewelf met gewelfribben voorgesteld. De beelden, alle in hantrelief, vertoonen het kenmerkende der renaissance in de beeldhouwkunst. Vooral is in de kleeding der Apostelen een goede stijl en losheid waar te nemen, die de meesterhand kenmerken. De houding der beelden is juist en ook op hunne verhouding in de verschillende groepen is gelet. Ongetwijfeld herinneren zij aan het Italiaansche beeldhouwwerk, uit den tijd van Michel Angelo (1474—1564).

Volgen wij nu, vanaf het hoofdeinde der tombe, aan de zuidzijde de rij der Apostelen, om vervolgens, aan de noordzijde, van het oosten naar het westen terug te keeren, dan merken wij achtereenvolgens op *St. Paulus* met het op den grond steunend tweehands zwaard, zooals gebruikelijk, Judas Iscariot vervangende; *St. Philippus*, met een open boek in de rechterhand en in den linkerarm en hand een langen stok (!) waarvan het onderste gedeelte verdwenen is; *St. Matthias* met den strijdbijl in den rechter- en een gesloten boek in den linkerarm; *St. Bartholomeus* met een mes in de rechter- en een open boek in de linkerhand; *St. Simeon* met beide handen een boek vasthoudende, en bovendien in de linkerhand een naar beneden gerichte en op den grond rustende zaag; *St. Thomas* met den winkelhaak in de linkerhand en de rechterhand op zijn borst; *St. Jacobus den Mindere* met een op den grondrusten de zware knots onder den rechterarm en een open boek in beide handen; *St. Mattheus* met een lans in de linkerhand; *St. Johannes* met een beker in de linkerhand, waarin zich een slang beweegt; *St. Jacobus den Meerdere* met den pelgrimsstaf in de beide handen, het napje aan een buikriem of band dragende en een schelp op den rechterschouder; *St. Andreas*, zijn kruis onder den rechter- en met den linkerarm vasthoudende en een open boek in de linkerhand, en eindelijk *St. Petrus* met één korten zwaren sleutel in de rechter- en een open boek in de linkerhand. Dat laatstgenoemde hier met één en niet met twee of drie sleutels voorkomt, is opmerkelijk, wijl deze heilige alleen op de oudste afbeeldingen met één sleutel voorkomt. ¹⁾

Bij het hoofdeinde der tombe teruggekomen, willen wij ons even afvragen, hoe St. Christoffel of St. Christophorus aan deze ereplaats, naast de Heilige familie, komt. Zijne geschiedenis of legende geeft daarop het best een antwoord. Een heidensehe reus, Kananiet van afkomst, Offeroo genaamd, trotsch op zijn lichaamskracht, wilde alleen den machtigste dienen. Hij hield daarvoor den Koning en trad bij hem in dienst, maar toen hij bemerkte, dat deze voor den duivel bevreesd was, ging hij in dienst van dezen over. Toen hij waarnam, dat deze weder voor Christus vreesde en voor het kruis sidderde,

1) N. C. Kist en H. J. Royaards. Ned. Arch. voor Kerk. Gesch. VI D. pag. 451.

wilde hij in Zijnen dienst treden en plaatste zich daartoe, alleen om Christus' wil, dus zonder loon te eischen, aan den oever van een stroom om reizigers over te dragen. Des nachts, door de stem van een kind gewekt om naar de andere zijde van den stroom te worden gebracht, nam hij het kind op zijne schouderen, maar deze last bleek hem te zwaar te zijn. Angstvallig zag hij om en terwijl het kind hem toevoegde: „gij draagt niet alleen de wereld, maar ook die haar gemaakt heeft”, werd hij onder water gedrukt en gedoopt en dientengevolge als Christophorus — dat is Christusdrager — wedergeboren. Omdat hij later den marteldood onderging en onder de heiligen werd opgenomen, verbaast het ons niet, dat hij de patroon werd van schippers en veerlieden en aan de boorden onzer rivieren in hooge eere werd gehouden. Op de thans aangewezen plaats konden zij hem, in de uitoefening van zijn arbeid, elken dag aanschouwen en dit was genoeg om dien dag van ongelukken en onheilen bevrijd te blijven. Op eene houtsede van 1423 of 1523 moet men dit bijschrift kunnen lezen:

„Christofori faciem die quacunq̃ tueris,
Illa nempe die morte mala non morieris.”

en:

„Quand du grand Saint-Christophe on a vu le portrait,
De la mort ee jourlà on ne craint pas le trait.” ¹⁾

Voor wij het beeld van den hertog op de tombe nader beschouwen, willen wij nog even wijzen op het keurig fijn en net uitgevoerd bladornament op de voetlijst en op de dragende en dekkende profielen van het dekstuk, welks uitvoering van zeer groote kunstvaardigheid getuigt.

Wat dit beeld betreft, in ons eerste geschrift twijfelden wij wel eenigszins of de rekening groot XLV pont, „van wege 't vergulden van de beeldenisse H. M. hertog Carel van Gelre”, door N. Everts, wed. W. Verbeeck, in 1635 ingediend, alleen op het beeld onder den baldakijn betrekking had. Het is ons nu gebleken, dat niet alleen de kroon van den helm, maar ook het kapje of de kaproen van den hertog en zijne wapenrusting oorspronkelijk met goud waren versierd. Zeer duidelijk is dit nog waar te nemen op het achterhoofd van den hertog, alsmede aan den zuidelijken kant, op de rugzijde, van het harnas. Deze versiering is geheel gelijk aan die van het harnas onder den baldakijn.

Ook de leeuwen, die thans een bruingele verfkleur hebben, waren oorspronkelijk geheel verguld. Dit is bij allen nog zeer duidelijk te zien. Zou deze goudbedekking geen aanleiding hebben gegeven deze leeuwen van een grover materiaal te vervaardigen, toen men de oorspronkelijke witmarmeren leeuwen, na de gewelfinstorting, wilde vervangen, daar vermoedelijk ook zij geheel of gedeeltelijk verguld waren? Het is jammer, dat onze Spaansche reisbeschrijver van de beschrijving van het witmarmeren beeld en van deze leeuwen niets zegt.

¹⁾ N. C. Kist en H. J. Royaards, Archief voor Kerk. Gesch. VI D. pag. 431.

De gunstig bekende schilder en kunstarcheoloog Alex. Oltmans, die in 1845 de tombe bezocht en hiervan eene afbeelding maakte, alsmede van de twee nissen aan het benedeneinde der tombe en van het beeld onder den baldakijn, ¹⁾ schrijft hieromtrent: „bij een oplettend onderzoek is ons gebleken, dat het hoofddeksel, de lijsten der harnasplaten, het maliënhemd en het kussen verguld zijn geweest en dat dit verguldsel op eenen grond van einaber gelegd was." Verdere sporen van polychromie ontdekte hij op het beeld niet, daar toen „in de holten van het gelaat enkel stof en vuil aanwezig was." Opmerkelijk is het, dat deze bevoegde beoordeelaar, die naar ons bleek, de tombe e. a. aan een zeer nauwgezet onderzoek onderwierp, toen niet de sporen van de door ons opgemerkte metaalversiering vond, welke toen nog enkele jaren te voren aanwezig was. Hij bepaalde zich blijkbaar meer tot een onderzoek van het beeldhouwwerk en het verdient daarom in hooge mate de aandacht, waar hij zegt: „Bij de basreliefs hebben wij polychromische versiering opgemerkt. In de holten der haren zitten sporen van zwarte en in die van het aangezicht sporen van roodachtige verw." Met deze wetenschap toegerust, hebben wij, met het gewapend oog, nog eens een onderzoek herhaald. Hoewel wij moeten erkennen, dat in de afscheidingen der haren van de hoofden en baarden der Apostelen zeer duidelijk zwarte verf wordt gevonden, die aan eene polychromeering dier beelden doet denken, moeten wij verklaren, geen roode verf op de aangezichten, noch eene andere op de kleeding dezer heiligen te hebben gevonden, al doet de kleur van het marmer vermoeden, dat dit eenmaal beschilderd was.

Betreffende het beeld onder den baldakijn, voegen wij volledigheidshalve bij het reeds medegedeelde, dat in 1549 vóór het beeld van den hertog het Allerheiligste Sacrement stond. Het is de meergenoemde Spaansche schrijver, die dit zegt en mededeelt. Ook Oltmans heeft in 1845 dit beeld van nabij bezichtigd. Hij zeide toen hiervan: „Dit knielende beeld heeft eene volmaakte overeenkomst met het liggende beeld. Het heeft dezelfde muts, hetzelfde harnas, doch van onder het borstharnas daalt tot aan de knieën een geele wapenrok beneden omzoomd met een rooden band: een lang eenhands zwaard komt daaruit te voorschijn en de helm staat voor de knieën. Dit beeld is geschilderd, heeft ook gouden lijsten op het harnas en als bijzonderheid een geschilderd kruis op de borst. De handen zijn tegenwoordig gebroken en liggen op de helm."

Tijdens het leven van G. v. Hasselt werd dit beeld „een en andermaal oververwd."²⁾

Onzerzijds moeten wij verder nog even er op wijzen, dat het beeld niet met het aangezicht naar het oosten is gewend. Wij vertrouwen evenwel,

1) Kunstkroniek 1845—1846.

2) G. v. Hasselt. Het oorspronkelijk schilderij van Karel van Egmond, 1804, pag. 6. Deze schilderij is in Arnhem's Museum van Oudheden.

dat dit vóór 1636, toen het beeld met den baldakijn werden hersteld, wel het geval is geweest. De opmerking evenwel van den meergenomen reisbeschrijver, dat oorspronkelijk vóór het beeld het Allerh. Sacrament stond, kan mogelijk een biddenden stand, met het aangezicht naar de in de kerk vergaderden, rechtvaardigen.

Eindelijk nog iets over het door ons reeds medegedeelde grafscript, dat geschilderd is in een met vruchtenranken en maskers versierde cartouche. Doet ons dit ornament, dat uit het laatst der 16e of het begin der 17e eeuw dateert, aan de echtheid hiervan reeds twijfelen, het daarin medegedeelde geboortejaar van den hertog, 1470, doet het des te meer, daar wij in de Kroniek van G. van Hasselt lezen: „In 1467 des daghes voor Sent Martens avont, in den wynter, wart onse genedige Jonchr. Kaerle soen tot Gelre gebaeren op ten huys to Grave, *hora nona ante prandium*”. Het jaar 1470 is derhalve niet juist en we zullen ook nader zien, dat het in de kerk geplaatste grafscript niet oorspronkelijk is. In het meermalen aangehaald Spaansche reisverhaal worden wij met het toen in de kerk aanwezig grafscript, „dat op een bord aan den muur tegenover het graf hing,” bekend gemaakt. Volgens eene nadere aanduiding, nl., dat zich aan de andere zijde van den muur het monument van Joost van Sasbout bevindt, is het dezelfde muur, waarop het tegenwoordig grafscript staat. Toen luidde het: „Admirabilis magnificentiae Princeps Illustrissimus Carolus Dux Gueldriae et Iuliae, Comes Zutphaniae, Frisiorum, Groningi, Cofordia, Teneterorumque Dominus ad aerumnas superandas ut alter Hercules natus et vario rerum turbine tota vita iactatus, ad omnes fortunae casus invictum animi robur praestabat. Christianam Inferioris Germaniae Ecclesiam pravis opinionum simultatibus pollutam pectoris vere Christiani constantia quadam, veluti ancora sacra piissime stabiliebat. Post infinita praeclarissime gesta tandem mentis iniquo vulnere confectus obdormiebat in Christo An. M.D.XXXVIII Julii die ultima, noctis hora undecima. Vixit LX annos, menses VII, dies XXI, horas XIII.” Met het oog op zijn hierboven medegedeeld geboortejaar zal LX, LXX moeten zijn en hebben wij hier blijkbaar aan een drukfout te denken. De maand Juli is bovendien een fout en moet, zooals wij straks zullen zien, Juni zijn.

Fr. Haraeus zegt in zijn „Annales ducum seu principum Brabantiae totiusque Belgii” (1623), T. III, p. 611, dat in het boveneinde van de kerk te Arnhem een grafscript stond, dat wij eveneens overnemen, hoewel het van het vorenstaande in hoofdzaak weinig verschilt. Het heeft aan het slot een anderen sterfdag. Ook geeft het den leeftijd tien jaren ouder, waardoor deze met dien door anderen opgegeven overeenkomt. Dit grafscript luidt:

„Admirabilis magnificentiae Princeps illustrissimus Carolus Dux Geldriae et Iuliae, Comes Zutphaniae, Frisiorum, Groningae, Comuordae, Teneterorumque Dominus, ad aerumnas superandas ut alter Hercules natus, et vario rerum turbine tota vita iactatus, ad omnes fortunae casus invictum animi robur gestabat. Christianam inferioris Germaniae Ecclesiam, pravis opinionum

simulatibus pollutam, pectoris vere Christiani constantia veluti sacra anchora piissime stabiliebat. Post infinita praeclarissime gesta, tandem mentis iniquo vulnere confectus, obdormiebat in Christo, anno M.D.XXXVIII. Julii die secunda, noctis hora undecima: vixit 70. annos, menses 7. dies 21. horas 14".

Ook hier is de sterfdag, 2 Juli, een fout. Deze moet beslist op 30 Juni worden gesteld, daar hij uitdrukkelijk wordt genoemd in de getuigenis van „Augustin Pannekoeck, voormaels Diener ind Secretaris des Hoehgebaren fursten ind here Charles Hartoch van Gelre, dat hoochstgedachte Furst ind Heer in den jare XVe acht ind dartich den lesten dach Junii omtrent elff uhren des nachts van deesen eerdtrick bynnen Arnhem in Godt den Heer gestorven was." ¹⁾ Ook uit de beschrijving van zijne begrafenis blijkt, dat hij niet op 31 Juli overleden is. Wij vinden dien als volgt beschreven: „Op manendach den 15 July is dat *Corpus* van die Hooggebaren Furst onsen genadigen lieven Heer van Gelre alhier begraven, ende van twee Raitzfrunden der stad gevolgt, welke daar veur van Bannerheren und Furstelicke Raiden elek soeven golden gulden ontfingen toe eynen langen zwarten tabbert, ende eyne rouwkoefel. Ende in allen Kercken ende Cloosteren van deser Stadt ende haer gebiede werden drye daigen voir den voorss. manendach die klokken van 's margens biss des avents getrocken, ende dess manendach zielmyssen ende vigilien solemplick gedaen. Ende, bevoorens die begraefnisse gearrestiert were, wardt by die Gildemeysteren, Schutten, ind gemeyn Burgeren der stad van Bannerheren, Ritterschap ind Steden gebeden ind begeert, dat zijn ff: g: alhyer in der moederkercken begraven mochte warden, want zijn ff: g: altijt in zijnen leven alhier zyn rust ind leger gehadt hadde" ¹⁾.

Bovendien wijst de reeds vroeger medegedeelde ouderdom van den hertog in jaren, maanden, enz. tot zelfs in uren op den 30^{en} Juni 1538. Voor het geval, dat men nog aan de juistheid van den bovenvermelden geboortedag mocht twijfelen, merken wij op, dat Slichtenhorst, die ook zeer nauwkeurig aangeeft ²⁾ zeggende van 1467: „dit iaer was vermaerd door de geboorte van dien grooten en ontzagheijken held *Karel van Egmond*, den achtsten Hertogh naderhand van Gelder, van wien *Adolfs* genaelin *Catharine van Bourbon* op den 9. van de Slaghtmaend ten tien uyren voor noens binnen de *Grave* in de kraem beviel."

Wanneer het door d'Estrella en Haraeus medegedeelde grafscript van het koor is verwijderd en door het tegenwoordige vervangen, weten wij niet. Wij hebben alle reden te veronderstellen, dat Johannes Fontanus — Arnhemsch eerste predikant en de reformator der Veluwe — dit voor de Hervormden te krenkend vond. Wij lezen n.l., dat „den XVIII febr. 1588 ist resolvirt, dat Beeldt der Opverstantniss des Heren opte Choir alhier in die grote Kerk staende affthohemen, unnd cenige spreucken der Hellingen Schrift in die plaes

1) G. v. Hasselt, Kroniek.

2) Geld. Gesch. pag. 259.

tho stellen, umb alle argeeniss ut die Kereken Christi henthornymen." ¹⁾

Dit bevond zich zeer waarschijnlijk in het zwartmarmeren wandmonument, dat op het koor in den tegenoverstaanden muurwand is bevestigd. Tusschen de overige pijlers waren geen muurwanden, want 28 Nov. 1695 werd aan George Ripperda vergund „twee muurtjes aan het Choor in de groote Kerk gelijk met de anderen op te trekken, en daar in te stellen een marmeren plaat met zijn grafchrift." Dit grafchrift bevond zich tot 1895 op het koor ter rechterzijde van de tombe en werd toen, bij het weder wegnemen dier muurtjes, naar den kooromgang geplaatst tegen den muur, waartegen, aan de koorzijde, het laatstgenoemd wandmonument zich bevindt. In dat wandmonument, dat zeer geschonden is en waarvan J. Jelgerhuis Rzn. in 1825 eene teekening maakte, die in het Arnhemsch museum wordt bewaard, staat thans een bord, samengesteld uit mahonie- en cederhouten plankjes, waarop men leest in gothisch schrift: ²⁾

„Siet dat lam Godes dat de sonde des werelts wechneemt ³⁾. Also lief heeft God de wereld ghehadt, dat hij zijnen eenich geboren Sone gegeven heeft op dat een yegelyc die in hem gelooft niet verderven maer het ewige leuen hebben." ⁴⁾

Waarschijnlijk dagteekent dus het nieuwe of tegenwoordige grafchrift van Hertog Karel, dat wij in ons eerste geschrift mededeelden, van 1588 of iets later, daar het ook in gothische letters is aangebracht. Duidelijk is aan de randen van de cartouche nog waar te nemen, dat zich daaronder muurschilderwerk bevindt.

Slichtenhorst zeide reeds in 1654 van dit grafchrift, „maer de gemeyne latijnse rijnen, die omtrent sijn graf geleesen worden, sijn zoo lam en luy-sigh, dat ick de eer van dit boek (zijne Geld. Gesch.) ende de gedachtenis van zoo een grooten Heer daer mede niet en derve bevleeken."

„*Sacer est locus, extra Meiete versifici.*"

Deze geschiedschrijver is evenwel met het oorspronkelijk grafchrift bekend geweest, want waar hij zegt: ⁵⁾ „Andersins is dit sijn gemeen Grafchrift", enz. geeft hij, na den aanhef hiervan, eene vertaling als volgt:

„Karel de onoverwinnelijke, Vorst van Gelder en Gulick ende Grave van Zutveen, Heer van Vriesland, Groeninghen, Koeverden, en Drent, gelijk een tweede Hercules om ramp te over-winnen gebooren, ende al den tijd sijns leevens in verscheyde stormen en woeleryen geoeffend, die tegens alle ongelucken een ridderlijk en onbezweken gemoed getoont heeft, ende de Christelijke kerk in de Nederlanden, welke vermits de verkeerde meeninghen ende verschillen was wagghelende, op sijne Christelijke borst als op een anker geves-tight, is na ontallijke eerdaeden eyndelijken ut herten-leed in sijne sinnen

1) G. van Hasselt, Kladde, pag. 51. (Handschrift op de Openb. Bibl.)

2) Wij hebben dit bord er eens uitgenomen, maar vonden daarachter niets meer.

3) Evang. v. Johannes I, vers 29.

4) Idem III vers 16.

5) Geld. Gesch. pag. 434.

gequêtst, ende in den Heer ontslaepen op den iaere 1538, den laetsten van den Soemer-maend, na elf uyren in den nacht."

Arnhem, 30 Maart 1902.

H. PORTHEINE JR.

Bolsward.

De manslidmaten van de Ned. Herv. Kerk hebben met 186 tegen 167 stemmen besloten om de Broerekerk — vroeger kapel van het Muiderbroederklooster uit de 12e eeuw — in koop af te staan aan den burgemeester van Bolsward qq. voor de som van f 5500.

De gemeenteraad heeft besloten tot het amoveeren van een oud gebouw, vroeger kapel van het Bagijnenklooster en gewijd aan den H. Geest (13e eeuw), sedert de laatste 100 jaren voor verschillende doeleinden gebruikt.

(*N. R. Ct.*, 4 April 1902.)

Brielle.

De heer Postema, leeraar aan de H. B. S. en directeur der Avondteekenschool te Brielle is begonnen met afgietsels te maken van de belangrijkste gevelsteen en aldaar, die later aan de oudheidkamer zullen worden afgestaan.

(Zie *N. R. Ct.* 14 Juni 1902 l. A.)

Groote Kerk te Deventer.

Door de commissie voor de restauratie worden de te verrichten werkzaamheden in de Deventer Courant van 7 April l.l. aldus in het kort omschreven:

1. Aangezien het doel niet alleen moet zijn verfraaiing maar ook *instandhouding* van het monument, strekt onze zorg zich eveneens uit tot verbetering en herstelling der kapconstructie, bedaking, beleiing enz. Daarenboven zullen dakbogen en bij den bouw passende dakvensters moeten worden aangebracht.

2. Het ontbrekende gedeelte van de borstwering aan den voet der bedaking aan de noordzijde van de kerk moet geheel nieuw worden aangebracht, terwijl de borstwering aan de zuidzijde op vele plaatsen eene herstelling behoeft.

3. Enkele ramen zullen moeten worden vernieuwd, anderen meer in overeenstemming met het geheel gebracht worden. Daarenboven ligt het in de bedoeling om alle vensters in te richten voor beglazing met in lood gezet kathedraalglas, door welken maatregel de kerk uit- en inwendig meer gloed en leven zal krijgen.

4. Het kan een ieder opvallen, dat sommige gedeelten van den buitenmuur met cement en baksteen zijn bijgewerkt. Deze onooglijke plekken wor-

den op behoorlijke wijze met tufsteen gerestaureerd, terwijl ook de bestaande tufsteenwerken op menige plaats herstelling behoeven.

5. De contreforten en fialen aan beide zijden der kerk zullen op vele plaatsen moeten worden gerestaureerd.

6. In de geheele kerk worden de gebreken in de bepleisteringen hersteld.

7. Het gewelf draagt thans zich zelf met behulp van ijzerbewapening en andere middelen. Dit levert op den duur gevaar op en het gehele gewelf zal zoodanig moeten worden hersteld, dat dergelijke hulpmiddelen niet meer van noode zijn. Zoo zullen derhalve alle geschonden deelen aan graten, sluitsteen en gewelkappen worden hersteld en hernieuwd.

8. Uitgebroken muurwerken, zooals o. a. in het gedeelte boven de krypte te zien is, worden wederom ingemetseld.

Dordrecht.

Door de Commissie voor de restauratie van de O. L. V. of Groote Kerk te Dordrecht zijn de restauratiewerken opgedragen aan de HH. Jos. Cuypers, architect te Amsterdam, en H. W. Veth, architect van de Herv. Kerken te Dordrecht.

Door de Commissie is van particulieren, kerk, gemeente en provincie 56000 gulden voor de restauratie bijeengebracht en er is van het Rijk eene subsidie van gelijk bedrag, in acht jaarlijksche termijnen aangevraagd.

Heerlen.

De gemeenteraad van Heerlen heeft den 30 Mei ll. eene subsidie van f 20,000 en bij bewezen noodzakelijkheid van f 25,000 verleend aan het R.-K. kerkbestuur aldaar, ten behoeve van de restauratie der kerk.

Over de geschiedenis der kerk is weinig met zekerheid bekend. Vermoedelijk dagteekent zij uit het begin der 12de eeuw.

De restauratie geschiedt volgens de plannen van Dr. Cuypers geheel in Kinraadsche natuursteen.

Bij het afbreken der zijgewelven kwamen plafondschilderingen in blauw uit de 13de eeuw te voorschijn.

Leeuwarden.

De raad van Rijk heeft besloten tot de regeering het verzoek te richten, het gemeentehuis aldaar, dat veel herstelling nodig heeft, voor rekening van het Rijk te laten restaureeren.

In het begin der 17^e eeuw is dit gebouw door J. Leegwater Azn. gebouwd.

(N. R. Ct., 26 April 1902. II. A.)

De Schotsche en de Prinskerk te Rotterdam.

Vermelden eenigen tijd geleden de nieuwsbladen, dat het oude Schotsche kerkje te Rotterdam om reden van bouwvalligheid zou worden gesloopt, kort daarop brachten zij de mare, dat ook de Prinskerk ten doode stond opgeschreven.

Wij willen in het midden laten, of het eerste bericht slechts als proefballon heeft dienst gedaan, om zodoende de „vox populi” te leeren kennen omtrent de slooping van een kerkgebouw, voordat de afbraak der Prinskerk werd aangekondigd.

Wat hier ook van zij, tot op heden is bijna elke kritiek uitgebleven, weinige stemmen hebben zich doen hooren, om voor het behoud van een dezer kerken te pleiten. En toch zou het verdwijnen der Prinskerk, die bij uitstek geschikt is voor de uitoefening van den Ned. Hervormden eeredienst, uit een architectonisch oogpunt een te betreuren feit zijn en dit te meer nog, daar geen enkele gegronde reden voor slooping is aan te voeren.

Immers — en dit is zeer goed mogelijk, hetgeen wij later meer uitvoerig zullen aantoonen — door de godsdienstoefeningen voor de bedeelden van de Schotsche kerk over te brengen naar de Prinskerk kan laatstgenoemd kerkgebouw behouden blijven, en na eene herstelling te hebben ondergaan, een sieraad der omgeving worden. Daar de geschiedenis dezer beide kerken aan velen onbekend is, laten wij hier eene beknopte beschrijving volgen.

De z.g. Schotsche kerk bevindt zich op den hoek der Meent en der Lombardstraat.

Oorspronkelijk de S^t. Sebastiaans-kapel genoemd, in Gothischen stijl opgetrokken, bestond zij uit een schip met koorafsluiting en was 15 meter lang bij 6.5 meter breed.

In 1627 werd aan de zijde der Lombardstraat een ingang gemaakt, terwijl in 1640 het aangrenzende huis in de Lombardstraat afgebroken en de daardoor verkregen ruimte bij de kerk werd getrokken, zoodat zij thans eene oppervlakte van 15 bij 13.5 meter verkreeg.

Kort daarop is de vloer der kerk opgehoogd en met zerken belegd, welke voor honderd gulden per zerk te koop waren.

Van dezen datum af dagteekenen de beide ellipsvormige houten gewelven, de tribune, het doophek, ja bijna de geheele kerk.

Nadat zij eenigen tijd had dienst gedaan als stedelijke Fransche school, werd zij tot omstreeks het jaar 1666 door de Schotsch-Hervormden in gebruik genomen.

Thans doet zij dienst als kerk voor de bedeelden; zij die de godsdienstoefeningen verzuimen, verbeuren tien centen van hunne bedeeeling.

Uitwendig is de kerk bepleisterd.

Hoewel de muur aan de Meentzijde eenigszins overhelt, is dit echter niet van dien aard dat slooping noodzakelijk is; vermits echter het bedoelde gebouw een onooglijk aanzien heeft en geen rechtstreeksche behoefte aan een

kerkgebouw aanwezig is, kunnen wij ons alleszins verklaren, dat zij door het kerkbestuur wordt prijsgegeven.

Met de Prinskerk is het echter geheel anders gesteld.

Deze is opgetrokken op het terrein van de voormalige kerk van het S^t. Agnietenklooster en wordt ten noorden door de Prinsenstraat, ten zuiden door de Nieuwe Markt en ten westen door de Botersloot begrensd.

Het S^t. Agnietenklooster was van zeer ouden datum, daar in 1348 eene gracht werd gegraven, de Botersloot geheeten, langs het toen reeds bestaande klooster; deze gracht, voorzien van een houten beschoeiing, welke in 1603 door een steenen kaaimuur werd vervangen, is thans gedempt.

Terwijl reeds in 1595 het eerste huis der huidige Prinsenstraat werd gebouwd, dagteekent de Prinskerk van 1607–1608; wij weten nl. dat op den eersten Kerstdag van het jaar 1608 de eerste predikatie in de kerk van het Prinsenhof werd gehouden en dat zij voortaan de Prinskerk werd geheeten.

Destijds had zij de grootte van het middelste der tegenwoordige drie panden.

Spoedig bleek zij te klein te zijn, daar reeds kort na de stichting, in het jaar 1612, eene gaanderij moest worden bijgetimmerd, om zodoende meer ruimte te verkrijgen, op welke wijze men zich tot 1639 heeft moeten behelpen.

In dit jaar werd op den hoek der Prinsenstraat het huis genaamd „De Blauwe Leeuw” afgebroken en de verkregen ruimte bij de Prinskerk getrokken, zoodat deze bijna eens zoo groot werd.

Toen ook werd de vloer der kerk opgehoogd en met zerken belegd, die voor honderd gulden per stuk voor hen, die ze begeerden, te koop waren, „*en de Heeren gaven daervan besegelde brieven als Patrimoniale goederen*”.

Voorzien van een pand aan de noordzijde, bleek evenwel dra, dat deze vergrooting nog niet voldoende was, want reeds in 1659, dus 20 jaren later, moest een derde pand worden aangebouwd, hetgeen aan de Nieuwmarkt geschiedde. Van dezen tijd af dagteekent dus haar tegenwoordige quadratvorm van 29 bij 27 meter, terwijl vier houten kolommen de kappen schraagden.

Toen in 1737 bleek, dat voornamelijk het middelste pand bouwvallig was, werd op last van de Burgemeesters de dienst tijdelijk in de Prinskerk gestaakt en overgebracht naar de oude Schotsche kerk.

Bij de restauratie der kerk werd de gevel en het dak van het middelste gedeelte afgebroken, nieuwe fundamenteen werden aangelegd, inplaats van houten werden thans steenen pilaren opgetrokken, terwijl de gevel aan de westzijde vernieuwd en van een ingang voorzien werd.

En wederom bleek de kerk te klein, daar aan de oostzijde een gaanderij moest worden aangebouwd.

In de vorige eeuw werd de noord- en westgevel bepleisterd, terwijl aan de noordzijde twee, aan de zuidzijde over de geheele lengte onooglijke portalen werden aangebracht, waardoor de kerk veel van zijn uiterlijk schoon heeft verloren.

Gelukkig is het gedeelte der kerk boven de portalen aan de zuidzijde nog in ongeschonden staat, waardoor men tot de overtuiging komt, dat bij een even-

tueele, deskundige restauratie, wanneer de foei-leelijke portalen zullen verdwenen zijn, een zeer fraai 17^e eeuwsch kerkgebouw zal worden verkregen.

Dit is in korte trekken de geschiedenis der Schotsche- en der Prinskerk.

Wij willen thans een regel schrijven voor het behoud der laatstgenoemde kerk!

Als rede der aanstaande slooping wordt opgegeven, dat de Schotsche kerk bouwvallig is en dat beide kerkgebouwen te dicht bij de Groote- en bij de Oosterkerk gelegen zijn.

Zijn wij goed ingelicht, dan bestaat het plan den grond der Schotsche kerk als bouwterrein te verkoopen en op een gedeelte van het terrein, waar zich eertijds de Prinskerk verhief, een lokaal te stichten, bestemd voor de godsdienst-oefeningen voor de bedeeiden, terwijl de overblijvende grond door verkoop zou worden productief gemaakt.

Verder zou ter vervanging der Prinskerk op een terrein, dat hiervoor reeds aan de gemeente ten geschenke is gegeven, aan den Boezemsingel in het Noord-Oosten der stad, waar vroeger een kinderspeeltuin aanwezig was, eene nieuwe kerk worden gebouwd voor de somma van 200,000 gulden.

Bij een ingesteld onderzoek naar de vermeende bouwvalligheid der Schotsche kerk is ons gebleken, dat slechts de muur aan de Meentzijde eenigszins helende is, echter niet het geringste gevaar opleverend, zoodat van bouwvalligheid geen sprake kan zijn.

Dat de beide kerken te dicht bij andere kerkgebouwen staan, kan wel een motief zijn, om niet tot oprichting van een nieuw bedehuis in dit centrum over te gaan, doch kan nimmer als argument dienst doen, om oude kerkgebouwen te sloopen.

Wij van onzen kant zijn de meening toegedaan, dat bij eenigszins goeden wil der Heeren gecommitteerden der Ned. Hervormde Gemeente één kerkgebouw kan blijven gespaard, een gebouw, dat bij degelijke herstelling een fraai stuk werk op architectonisch gebied zal blijken te zijn, een sieraad voor zijne omgeving.

Immers, de Prinskerk, die bij voortduring te klein is gebleken voor de getrouwe kerkbezoekers, die onvoldoende voorzien is van gangpaden, die wegens gebrek aan ruimte uitwendig door onooglijke portalen werd ontsierd, kan zeer gemakkelijk als armenkerk worden ingericht.

Het middelste gedeelte biedt dan meer dan voldoende ruimte voor uitoefening van den dienst, terwijl de buitenpanden als wandelgangen konden worden gebruikt. De ruimte blijft dan nog groot genoeg, om inwendig portalen aan te brengen, zoodat de buitenportalen, die de kerk ontsieren, kunnen vervallen, waardoor eene uitwendige restauratie zeer zou worden in de hand gewerkt.

In de kerk zelf behoeft — de onooglijke tribune, die dient te vervallen, niet medegerekend — slechts weinig of niets veranderd te worden.

Gaat men dus over tot slooping van het minder belangrijke Schotsche kerkje, dan kunnen de gelden, afkomstig van den verkoop van dien grond, reeds worden aangewend tot gedeeltelijke restauratie der Prinskerk.

En eenmaal van haar smakelooze aanbouwen ontdaan, eenmaal hersteld in haar oorspronkelijken bouwtrant in den 17^e eeuwsehen stijl, zal de Prinskerk, bij den eersten aanblik als eene kerk der Ned. Hervormde Gemeente kenbaar, zich haar naam van Prinselijke kerk weer waardig toonen; verjongd en verfraaid zal zij der omgeving tot sieraad strekken, terwijl de stad Rotterdam, zoo stiefmoederlijk met oude monumenten bedeed, een 17^e eeuwseh bouwwerk, dat nog in goeden toestand verkeert, zal blijven bezitten.

Wij koesteren daarom de hoop, dat nog op het eenmaal genomen besluit zal worden terug gekomen, opdat de Prinskerk, in stede van gesloopt, in haar vroegeren luister zal worden hersteld. Dan zullen de Heeren gecommiteerden der Ned. Hervormde Gemeente te Rotterdam de voldoening smaken een flink en kranig kerkgebouw voor ondergang te hebben behoord.

De dankbaarheid van het kunstlievende nageslacht zij hiervoor hun deel.

's Gravenhage, Mei 1902.

ADOLPH MULDER.

Wilsum.

Bij de restauratie van de kerk stelt men zich voor dit jaar tien houten ramen te vervangen door kozijnen van Bentheimer steen.

(*N. R. Ct.* 15 Juni 1902. I. D.)

Zutphen.

Met de restauratie der St. Walburg is aangevangen en wel met de zuidzijde van den kooromgang bij de daar 1561–1563 tegenaan gezette librije. Twee vakken der balustrade, twee pinakels en twee ramen zullen onder handen genomen worden.

Men begint juist hier, omdat het herstel van dit deel der kerk verband moet houden met de restauratie van het grafmonument der van Heeckerens, dat zich in de kerk tegen een der te herstellen ramen bevindt.

Dit monument wordt op kosten van eenige leden der familie van Heeckeren gerestaureerd.

Is men aan den zuidkant van den kooromgang gereed, dan zal men met het oostfront van den noorder dwarsbeuk beginnen, dat men ook nog voor den komenden winter hoopt klaar te krijgen. Daarmede is dan de geheele restauratie van dezen beuk voltooid.

(*N. R. Ct.* 29 April 1902 I. B.)

Naar aanleiding van het door de Regeering verzocht uitvoerig rapport over de beschrijving van monumenten, werd door een commissie uit het bestuur een bezoek gebracht aan Düsseldorf, Berlijn, Schwerin, Munster en Parijs.

Door de besturen van Gelre en van de Geldersche Commissie voor Oudheidkunde en Geschiedenis is een adres gericht tot de Provinciale Staten van Gelderland om eene subsidie voor het behoud van voorwerpen van archaeologische of geschiedkundige waarde als grafzerken, doopvonten e. d.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

Dr. H. MIREUR. *Dictionnaire des ventes d'art faites en France et à l'Étranger pendant les XVIIIe et XIXe siècles. — Tableaux, Dessins, Estampes, Aquarelles, Miniatures, Pastels, Gouaches, Sépias, Fusains, Emaux, Éventails peints et Vitraux.* Tom. I, Paris, L. SOULLIÉ e. a. 1901. 4°.

Reeds bestaan er vele werken als waarvan hierboven de titel is afgedrukt. Hoet heeft al in 1752 een voorbeeld gegeven, Ch. Blanc deed in 1857 in Frankrijk iets dergelijks, en in 1888 volgde George Redford in Engeland met twee zware kwartijnen. Veel gebruikt worden ze stellig, die onvermijdelijke hulpbronnen, waar het er op aan komt, de geschiedenis van eenig kunstwerk na te sporen. Deze en dergelijke werken vullen elkander uitnemend aan, maar vormen te zamen nog lang niet het geheele materiaal dat bijeengebracht zou kunnen worden. Daarom is het zeker een loffelijke onderneming, hierin tegemoet te komen. Ja, zoo nuttig is zelfs iedere poging hiertoe, dat wij met dankbaarheid alles aanvaarden, ook wanneer de uitvoering zeer veel te wenschen overlaat.

De heer Mireur getuigt zelf in zijn voorrede dat zijn werk niet volledig is, maar hij verzekert toch met een niet geringe zelfvoldaanheid dat het het compleetste van dien aard is, iets wat wij gaarne beamen, maar wat wij niet beamen, dat zijn mededeelingen steeds zeer nauwkeurig zijn.

De schrijver heeft zijn onderzoek willen beperken tot de veilingen van twee eeuwen. Dat hij niet na 1900 gegaan is, is te begrijpen, want ergens moest hij toch afsluiten, om de eenheid in het af te werken programma te bewaren, maar dat de veilingen in de zeventiende eeuw niet nagegaan zijn, is ongetwijfeld verkeerd gezien. Catalogi uit dien tijd zijn alle hoogst zeldzaam, en daarom was juist uit dat tijdperk een herdruk het meest gewenscht.

De nu behandelde twee eeuwen leveren overigens reeds stof in overvloed. Op de meer dan 3000 veilingen die behandeld zijn, hebben de werken van bij de 30000 kunstenaars geparadeerd!

Het resultaat van het onderzoek naar die 3000 veilingen is geboekt op de namen der kunstenaars in alphabetische volgorde. Dit systeem is goed. Maar van iederen kunstenaar zijn de werken in chronologische volgorde gerangschikt

naar de data der gehouden veilingen, en dit is beslist niet goed. Want bij een kunstenaar, wiens werk veel op veilingen voorkomt, is het zoeken nu zoo bezwaarlijk, dat er vaak niet aan te beginnen is. Hier had een systematische volgorde gekozen moeten zijn volgens de behandelde onderwerpen. Voor die kunstwerken, waarvan het onderwerp niet blijkt, of waarvan deze niet of slechts moeielijk gesystematiseerd konden worden, zooals van landschappen, had de nu gevolgde rangschikking dan nog altijd opengestaan.

De afmetingen zijn zoo mogelijk steeds aangegeven en de prijzen, waar die bekend waren, alle gereduceerd tot francs.

Over de volledigheid van het gebruikte materiaal zal men zich een denkbeeld kunnen vormen, wanneer ik er op wijs, dat de twee deelen van Hoet's catalogus geëxcerpeerd zijn, maar dat het zeer belangrijke supplement van Terwesten vergeten is, en vooral wanneer ik in herinnering breng, dat de heer Mireur het geheele materiaal door George Redford bijeengebracht ongebruikt heeft laten liggen!

Maar nu iets over die nauwkeurigheid, waar de schrijver zoo prat op is. Het zon langdradig wezen alle fouten en foutjes op te sommen in de spelling der namen, in de bijgevoegde jaartallen en in de kleine historische bijzonderheden. Daarom slechts een bloemlezing bijeengegaard bij het doorbladeren om de soort en het gewicht der fouten aan te toonen.

Willem van Aelst (hier genoemd Vander Aalst) is gerangschikt bij de Aa, zijn oom Evert (genoemd Ernest) bij de Ae. Is van den eerste het geboortjaar maar zes jaren te vroeg aangegeven, bij den laatste staat als geboortjaar 1558, in plaats van 1622 en als sterfjaar 1602, in plaats van 1657.

Bij den etser Jan van Aken uit de zeventiende eeuw zijn verschillende schilderijen van Hans van Aken uit de zestiende eeuw ondergebracht.

Als geboorteplaats van Ryck Aertsz. wordt Wickmort genoemd, waarin slechts met moeite Wijk-aan-Zee te herkennen is.

Nu nog, NB. in 1902, durft Dr. Mireur met Jacob Walter van Assen voor den dag te komen.

Van zekeren Jacob Direk Abels, geboren in 1803, wordt een maanlicht vermeld op de verkooping van de collectie Willem III, Amsterdam 1713.

Na van Guillaume Akersloot, „peintre et graveur Hollandais”, diens portret van Frederik Hendrik vermeld te hebben, volgt later nog eens Wilhelm Axersloot, „graveur flamand”, met hetzelfde portret.

Een alleron aangenaamste operatie heeft zich Jan de Baen moeten laten welgevalen. Bij één portret heet hij Jean Baan, bij eenige andere Jean van Baan, en bij nog eenige andere Jean van der Banck (deze laatste op de auctie Pietersix in 1903!).

Maar het fraaiste vond ik bij Cornelis Ploos van Amstel. Deze is voor Dr. Mireur een Italiaansch graveur uit het midden der zestiende eeuw. De schrijver vergat helaas er de verklaring bij te geven, hoe een Italiaansch graveur uit het midden der zestiende eeuw prenten heeft kunnen maken naar teekeningen van Rembrandt, van Goyen en Metsu.

Aan het slot van deel I staat al een supplement over de letters A en B, waarbij velen met belangstelling zullen kennis maken met den „graveur allemand” S. Ampsing!

En niettegenstaande dit alles kan het toch wel eens zijn nut hebben, het werk op te slaan. Maar dan moet ik toch steeds een zeer nauwkeurige controle aanbevelen.

Amsterdam.

E. W. MOES.

W. MARTIN. *Gerard Dou, Translated from the Dutch by CLARA BELL, London, George Bell and sons 1902. 8°.*

Daar ik reeds in den vorigen jaargang van dit tijdschrift een uitvoerige bespreking gewijd heb aan dit werk van den heer Martin, kan ik bij het aankondigen van deze vertaling kort zijn.

Vooreerst moet ik den schrijver geluk wenschen met het feit, dat zij verschenen is. Het is nu eenmaal de vloek der Nederlandsche kunsthistorici, die den moed hebben hunne onderzoekingen in de landstaal uit te geven, dat de kring van lezers uiterst klein blijft. In Duitschland neemt men er eenige notitie van, in Frankrijk, Engeland en andere cultuurstaten absoluut geen. Thans zijn de vele resultaten, die de heer Martin met zijn onderzoekingen verkregen heeft, niet meer besloten tot een klein kringetje.

Deze vertaling of liever omwerking is verschenen in de bekende serie der „Great masters in painting and sculpture.” Daarom moest zij zich aansluiten bij de andere deelen van die reeks wat de indeeling en de behandeling betreft, waardoor het wetenschappelijk karakter natuurlijk iets te lijden heeft gehad, maar waardoor tevens de leesbaarheid vermeerderd is.

Ook de lijst van Don's werken is aanmerkelijk ingekort en nu gerangschikt naar de verblijfplaatsen.

Wat een bijzondere beking aan het keurige boekje geeft zijn de illustraties, want van niet minder dan 41 van Don's schilderijen zijn meestal goedgeslaagde reproducties gegeven. Maar waar men met het illustreeren zoo royaal te werk is gegaan, daar komt het mij jammer voor, dat slechts schilderijen van Dou zelf afgebeeld zijn. Tot recht verstand van den tekst ware het toch zeer nuttig geweest, ook eenige werken van zijn leermeesters en leerlingen te laten zien. En dan waarom alleen schilderijen en niet één teekening, zooals de prachtige oude vrouw in het Britsch Museum?

Amsterdam.

E. W. MOES.

Modern drukwerk.

Het onschuldige naschrift bij mijne aankondiging van *Pit's Goud en Zilverwerk* heeft vrij wat meer de aandacht getrokken dan ik verwacht en bedoeld had. Van verschillende zijden werden mij briefkaarten gezonden, en ook mondeling werd mij door velen betuigd, dat ik gesproken had naar hun hart. En nu komt nog de strijdlustige heer Kalf, die (ik weet niet hoe en waarom) bij het geval betrokken blijkt te zijn, mij de eer aandoen uitvoerig te betoogen, dat „mijn oordeel ongegrond” is. Het doet mij leed, dat de redactie mij niet (volgens de gewoonte in dergelijke gevallen) in de gelegenheid heeft gesteld, om even in een naschrift te repliceren. Want ik heb als antwoord niet veel te zeggen.

Vooraf een woord van verweer tegen eene aantijging van den heer Kalf. Hij verwijt mij overhaasting, en wel op drie gronden : 1°. Ik heb de lijst van platen niet opgemerkt. Juist : het doet mij leed, en ik heb dit al betuigd. Maar mijn verzuim was geen gevolg van overhaasting. Ik heb den tekst nauwgezet gelezen en de platen met aandacht bewonderd; maar de tussehen beiden geplaatste lijst is mij ontgaan, omdat de heer Kalf heeft goedgevonden ze zorgvuldig tussehen twee witte bladen te verstoppén (gewis omdat dit „mooi” was). Overigens kan deze quaestie ter zijde gelaten worden, want zij heeft niet het geringste te maken met het geval, dat ons bezighoudt : het drukken van een boek in vierkantjes zonder alinea's. 2°. Ik zou de witte regels tussehen den tekst niet hebben opgemerkt. Dit is *niet* juist : ik weet niet, wat den heer Kalf aanleiding gegeven heeft tot deze bewering. Ik heb de regels natuurlijk *wel* gezien : het is inderdaad onmogelijk het niet te doen, als men den tekst leest. Maar ze voldeden mij niet. Vroeger plaatste men alinea's en (bij groote afcheidingen eene enkele maal) een regel wit. De regels zijn door den heer Kalf behouden ; maar de alinea's zijn weggelaten. En daarover beklagde ik mij. 3°. Ik zou niet hebben opgemerkt, dat de titel met letters in twee grootten gedrukt is. Zal ik het bekennen ? Ook dit was mij niet ontgaan. Aanvankelijk wel ; maar toen ik mij er toe zette om den titel over te schrijven, bemerkte ik, dat de letters van den eersten regel iets grooter waren dan die van den tweeden. Ik kon toen de verleiding niet weerstaan het geschrevene te behouden, en het heeft mij bijzonder vermaakt, den heer Kalf met nadruk te hooren verklaren, dat „de letters van den eersten regel 36 punten hebben (lees : houden), de andere 28.” Want niet daartoe drukt men een titel in twee lettersoorten, om later genoodzaakt te zijn den lezer over dit feit in te lichten. Het geval schijnt mij typisch voor de inrichting van dezen titel : *als men hem bestudeert*, kan men er gemakkelijk uit opmaken, wat de inhoud van het boek is. Maar ik heb eene andere opvatting van het doel van titels, die den lezer met één oogopslag over den inhoud van het boek moeten oriënteeren.

Maar al genoeg over mijne beweerde overhaasting ; ik kom ter zake. De heer Kalf is zoo goed geweest het verschil tussehen ons beiden (zonder het te willen) kort en duidelijk te formuleeren. Hij vermeldt als iets merkwaardigs, dat mij „werd toegestaan in dit tijdschrift *een zoo uitsluitend aesthetisch onder-*

werp als de druk van een boek ampel te bespreken"; ik daarentegen zou eerder geneigd zijn mij te verwonderen, dat in dit tijdschrift, gewijd aan den dienst van het schoone, een onderwerp (thans „*ampel*") besproken wordt, dat *niet alleen niet uitsluitend, maar zelfs niet in de eerste plaats* aesthetisch moet heeten.

De heer Kalf erkent zich alleen te hebben laten leiden door de overweging, „dat het mooi stond"; maar door het flauwe grapje, dat ik zijne keus zou hebben willen doen bepalen door de omstandigheid, dat iets „leelijk stond", geeft hij niet volkomen mijne bedoeling terug. Ik ben integendeel van oordeel, dat een boek er niet is om bekeken, maar om gelezen, gebruikt te worden. En deze overweging behoort m. i. vóór alle andere de keus van den druk te bepalen. Indien de heer Kalf eerlang tot de ontdekking kwam, dat een stoel met naar voren gebogene leuning mooier was dan eene stoel, waarvan de leuning iets naar achteren helt, dan zou hij, naar het schijnt, zich haasten dergelijke stoelen te bestellen. Ik voor mij geef de voorkeur aan mooie stoelen boven leelijke; maar ik zou toch stellig weigeren den stoel van den heer Kalf te accepteeren en allerminst geneigd zijn den maker daarvan een compliment te maken. En ik zou de bezoekers van den heer Kalf niet benijden, al genoten zij van het schouwspel, hoe hij zelf, van zijn werkstoel af, zijne stoelen op zijn gemak zat te bewonderen. Een stoel moet vóór alles gemakkelijk zijn om op te zitten. Zoo ook hier: een boek moet allereerst gemakkelijk zijn om te lezen, *duidelijk* gedrukt. Zoo blijf ik dus van oordeel, dat de lezers van het boek van den heer Pit geene reden van dankbaarheid hebben aan den heer Kalf, die naïefelijk erkent, dat zijne „manier van drukken geheel (sic!) werd aangegeven door technische en aesthetische overwegingen." En al erken ik gaarne, dat de druk bijzonder fraai is, ik moet er bijvoegen, dat de heer Kalf bepaaldelijk een slechten dienst heeft bewezen aan dit boek, welks inrichting nu eenmaal eenige aanleiding gaf tot misvatting over hetgeen de schrijver daarmede bedoelde. Met belangstelling verneem ik thans, dat het boek bedoelde een catalogus te zijn. Welnu, ik verklaar gaarne, mij moeielijk eene voorstelling te kunnen vormen van den gedachtengang, die er toe geleid heeft, zelfs een naar inhoud zoo weinig samenhangend boek, als een catalogus met wetenschappelijke inleidingen, te drukken op onafgebrokene regels. De roode hieroglyphen, die tot afscheiding dienen (en waarvan de heer Kalf thans wel zoo goed is, ons de verklaring te geven) bevredigen mij volstrekt niet. En als men mijne roode stipjes of kruisjes verwerpt, omdat zij te sterk spreken, antwoord ik, dat juist dit de bedoeling was, waarmede ik ze voorstelde.

De heer Kalf beroept zich op het voorbeeld van de „allereerste typografen". Het was mij niet geheel onbekend, dat dezen ook gehandeld hebben zooals de heer Kalf, en dat er tegenwoordig een streven bestaat hen ook hierin na te volgen. Maar het is mij steeds voorgekomen, dat dit streven eenige aanleiding kon geven tot verbazing. Volmondig erken ik, dat de kunstindustrie van vroegere geslachten ons in vele opzichten ten voorbeeld kan strekken. Maar het schijnt toch wel eenigszins zonderling, om zich ten voorbeeld te kiezen de producten eener kunst,

die, volgens de technische uitdrukking, nog „in de wieg" lag. Zie bijvoorbeeld thans, nu het elektrische licht zich baanbreekt, de pogingen der industrie om ons hanglampen te leveren voor de nieuwe lichtstof. Aanvankelijk kreeg men te zien kroonen voor gaslicht, op onbeholpene wijze veranderd en voor het nieuwe doel pasklaar gemaakt. Eerst langzamerhand heeft de werkmán zich aan de oude manier ontworsteld; thans ziet men nu en dan nieuwe vormen, allereerst doelmatiger voor de nieuwe bestemming, maar daarbij ook veel behaaglijker voor het oog. Zoo ook met de proto-typographen. Ik geef toe, dat hun drukwerk in vele opzichten fraaier is dan het werk der moderne drukkers, dat geleden heeft onder de haast en de jacht naar goedkoopheid van onzen tijd. Maar voorbijzien mogen wij toch niet, dat de eerste drukkers namaaksels leverden van de oude handschriften, wier schrijvers gewoon waren het dure perkament te sparen. Hij, die wel eens dergelijke handschriften gebruikt heeft, (ik bedoel niet de afschriften van eene serie oorkonden of andere kleine stukken, maar teksten van tractaten van eenigen omvang) weet bij ondervinding, dat het eenvoudig onmogelijk is, in zulk een handschrift eene plaats, die men zoekt, terug te vinden zonder het geheele stuk met aandacht te lezen. En bij de navolgingen dezer handschriften, geleverd door de eerste drukkers, wordt dit euvel nog erger; want deze drukkers bezaten natuurlijk nog geen overvloed van verschillende lettertypen, en zij vonden het waarschijnlijk ook lastig, om met letters van verschillende grootten te drukken. Welnu dan, men zij bereid die eerste drukkers te bewonderen om hun fraai drukwerk; men trachte de goede qualiteiten daarvan na te volgen. Maar men volge niet na de zwakheden, die het noodzakelijk gevolg waren van het gebrek aan ervaring, dat het werk der prototypographen ongemakkelijk maakte in het gebruik. De dorst naar schoonheid doe het streven naar bruikbaarheid niet vergeten.

S. MULLER Fz.

Inderdaad ben ik van meening, dat een stoel niet „naar voren gebogene leuning" mooier is, dan een waarbij de leuning naar achteren gebogen zou zijn. En ik vertrouw dat de heer Muller bij nader inzien ook wel een stoel, welks leuning zich achter den rug bevond, minder fraai zou achten. Overigens stem ik met bovenstaande beschouwingen volkomen in. Alleen in de toepassing is er meeningsverschil: de heer Muller en zijne correspondenten vinden een boek moeielijk leesbaar, dat anderen (waaronder den ondergeteekende) voorkwam ongewoon duidelijk gedrukt te zijn. Jammer, dat zelfs het nageslacht niet kan uitmaken wat hier de waarheid is.

J. K.

De redactie acht deze zaak thans voldoende toegelicht en sluit de debatten erover.

Urnen-Vondsten in Drenthe.

Onder dezen titel vind ik in den eersten jaargang van dit Tijdschrift, p. 125 vlg., van de hand van Mr. J. G. C. Joosting een betoog, dat de in 1899 en 1900 in grooten getale, bepaaldelijk in het eerstgenoemde jaar, in het Oosten van Drenthe gevonden urnen en vaatwerk, in het algemeen zijn te beschouwen als echt en onvervalscht, en tevens „dat zij niet zouden dagteekenen van den tijd der reeds bekende urnen, maar ongeveer 1000 jaar oud zijn”. Aan deze laatste stelling wordt vastgeknoopt en moet daaraan tevens weder als grondslag dienen, de verwoesting der „stad Hunsow” door de Noormannen in het begin der 9^e eeuw na Christus.

Het eerste gedeelte van dit betoog laat ik thans onbesproken, in afwachting nog steeds van wat het onderzoek door de Commissie van Bestuur van het Prov. Museum te Assen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 16 Nov. 1901 toegezegd, ons zal brengen. Een toezegging uitgelokt door mijn openlijk uitgesproken twijfel. Maar met klem en kracht moet ik opkomen tegen het tweede deel, waarin men de eene stoute bewering op de andere stapelende een hechtkasteel van conjecturen en onjuistheden voor een gebouw op wetenschappelijken grondslag wil doen doorgaan.

Dit waar te maken, en aan te toonen dat de zaak allerm minst is uitgemaakt, is het doel der volgende regelen. Misschien kan het tevens zijn nut hebben der Commissie aan te wijzen, in welke richting en op welke wijze haar nader onderzoek *niet* moet plaats hebben.

In het aangehaalde stuk zijn eigenlijk twee personen aan het woord, en wel dr. Pleyte en mr. Joosting, de steller er van. De eerste constateerde in gezelschap van den laatste, zoowel op de in het Museum te Assen als bij een zekeren heer Hiegentlich, wonende aldaar, aanwezige voorwerpen „de aanwezigheid van Frankische ornamenten”. Die voorwerpen bestonden uit „karaffen met stoppen”, „suikerpotten met deksels”, „vaasjes van allerlei vorm, soms door een of meer tusschenschotten verdeeld in 2, 3 of 4 afdeelingen”, terwijl de bedoelde stoppen „sommigen menschenhoofden vertoonden”, en „ook voorkwamen eene soort bank op 4 pooten, waarop een hond of schaaap lag”, niet daaraan bevestigd, maar los. Men vond daarenboven nog bij Hiegentlich „een staand kruis, waarom zich een slang windt, zittende menschen, honden en beeren, enz., o. a. ook een soort peperbus met betrekkelijk groote gaten”. Nu volgt er, en dit trekt de aandacht in hooge mate: „Terstond kon dr. Pleyte vaststellen, dat zij waren vervaardigd op dezelfde wijze en van gelijke stof, als de kandelaars in de oudste Christen-kerken in ons land, zij waren eveneens rood gekleurd; het kruis met den slang deed natuurlijk denken aan christelijke ornamentiek”. „Ook werd overeenkomst vastgesteld van enkele voorwerpen met urnen uit de heemsteden”. Men ziet en dit wordt ook door den schrijver gezegd: „Van urnen kon men eigenlijk niet spreken”, de voorwerpen „vertoonden een type, gansch en al afwijkende van de tot nu toe gevondene.”

Het door dr. Pleyte gewezen vonnis zij in de allereerste plaats ter toetse gebracht, in verband met de thans nog aanwezige corpora delicti. Hieronder zijn te verstaan de voorwerpen, die in het Prov. Museum van Drenthe zijn opgenomen, blijkens de door de Commissie aan Gedeep. Staten uitgebrachte verslagen. Daaronder bevinden zich alle typen boven aangeduid ¹⁾, de overige zijn uit den aard niet meer te controleeren. In de verslagen omtrent het Rijks-Museum te Leiden ²⁾ tref ik ook eenige voorwerpen aan van dezelfde herkomst. De vindplaats wordt in dat over 1898 aangegeven als: „de heidevelden bij Exlo en Odoorn”. Bij „een kroes of beker, aan den buitenwand met golflijnen, ruiten en cirkeltjes versierd”, leest men de nadere aanduiding: „Nabootsing van Frankisch aardewerk”. Terwijl in het genoemde verslag alleen sprake is van vaatwerk, en in één object de aanwezigheid van verbrande menschenbeenderen wordt vermeld, vind ik in het volgende opgegeven: „Standaard in de gedaante van een kruis op voetje. . . . Om het kruis slingert zich een slang”, verder nog een „zittend beeldje” en een „zittende hond”. Deze voorwerpen worden zonder meer als „Frankisch” aangeduid, evenals ook de „hals van een kannetje”. Dit voorwerp werd volgens het verslag „gevonden boven in een grafheuvel”, boven „den bodem van een Germaanschen pot”, die te voorschijn kwam onder uit voormelden heuvel, „zoodat”, concludeert de verslaggever, „uit die twee voorwerpen blijkt, dat het Frankische aardewerk tot de secundaire begrafenis heeft behoord”.

Dr. Pleyte grondt zijn gevoelen op 1°. de aanwezigheid van Frankische-ornamentiek, en 2°. op de aanwezigheid van christelijke motieven op voorwerpen, vervaardigd op dezelfde wijze en van dezelfde stof als de kandelaars in de oudste christen-kerken.

Frankische ornamentiek. Met hoeveel eerbied wij ook het oordeel in deze soort van zaken van den in den dienst vergrijsden Directeur van het Rijks-Museum van Leiden vernemen, toch veroorloven wij ons hem de vraag te stellen: Wat bedoelt gij eigenlijk daarmee? En nu kan het zeker niet onjuist zijn het antwoord te zoeken in zijn groote werk: „Nederlandsche oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Groote”, en de daarbij gevoegde platen.

Ik heb dit werk met het oog op de vraag, die ons bezighoudt „durchaus studirt, mit heissem Bemüh'n”, en het resultaat is eenigermate geweest als dat van dr. Faust bij zijne studie van alle menschelijke wetenschappen:

„Da steh ich nun, ich armer Thor!
Und bin so klug als wie zuvor.”

Wat toch is het geval? Hoewel dr. Pleyte geen eigenlijk systeem geeft, maar meer gemeentesgewijze de in de onderscheiden provincies gevonden oudheden registreert, maakt hij toch tusschen het gevonden vaatwerk zekere onderscheidingen. Onderscheidingen, die zich dan eens richten naar de vindplaats, dan weder naar den vermoedelijken tijd van vervaardiging, of wel naar

1) Zie bepaaldelijk Nos. 1639, 1640, 1643, 1645 en 1646 van het Verslag over 1899.

2) Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst over 1898 p. 156 vlg. en over 1899 p. 1834.

de makelij of de vervaardigers, en juist door den gansch verschillende aard van grondslag en wijze der bepaling niet anders worden dan etiketten in een verzameling. Deze hebben natuurlijk waarde om den weg er in te vinden, vooral voor hem, die de verzameling beheert, maar geven daardoor ook juist licht aanleiding aan anderen tot het maken van gevolgtrekkingen uit de gebruikte benamingen, die deze niet kunnen hebben bedoeld, blijkens de met de bewuste etiketten samenhangende toelichting.

Gaan wij nu die toelichting in dezen, d.w.z. het bovengenoemde werk van dr. Pleyte nader na¹⁾, dan vinden wij als oudste soort van urnen en vaatwerk door hem genoemd, dat der steengraven, hoofdzakelijk bij of in den omtrek van de hunnebedden gevonden. Geen typische vorm, ornamenten (meestal gestippelde lijnen) aangebracht met den nagel of een puntig stokje, soms met een witte stof gevuld.²⁾

Dan volgt de door dr. Pleyte genoemde Gallo-Belgische of na-Keltische urn, gewoonlijk in den vorm van een beker, dikwijls van geele of bruine aarde, van tamelijk fijne makelij, versierd met een ornament in lijnen, die aan vlechtwerk doen denken, en het geheel soms het aanzien van een mand geven. Men vindt deze urnen ook in Denemarken en op de Zuidkust van Engeland, waar „de Belgen, de oude volksstam, eertijds lang woonden”.³⁾ Wij laten de vraag, tot welk volk de hunnebeddenbouwers hebben behoord, natuurlijk hier ter zijde. Uitgemaakt is zij zeker niet, ook niet voor dr. Pleyte. En allerminst door dezen, als hij de laatstbedoelde urnen na-Keltisch noemt, bewezen, dat de Kelten ooit Drenthe of de Vehnwe hebben bewoond. Behalve steenen beitels en hamerbijlen worden bij deze urnen dikwijls bronzen voorwerpen van dezelfde soort en versierselen aangetroffen.

Nu tot een jongere periode overgaande, daar in haar gezelschap reeds dikwijls, buiten en behalve bronzen voorwerpen en kralen van gebakken aarde of glaspaste, worden gevonden fragmenten van ijzeren wapens, welke aan die uit de La Tène-periode doen denken, noemt dr. Pleyte twee andere soorten van urnen, die inderdaad eigenaardige kenmerken vertoonen.

En wel ten eerste de zoogenaamde „Anglo-Saxon urns”, die vrij talrijk in Engeland en op de Westkust van Sleeswijk-Holstein zijn aangetroffen en hier te lande hoofdzakelijk op de Vehnwe en in Drenthe worden gevonden. Het zijn meest tamelijk groote urnen met bolle versieringen in gebogen lijnen, van fijn zwart aardewerk⁴⁾. Zij zouden wijzen op den doortocht der Angelsaksers,

1) Het is niet mogelijk de bij het betoog eigenlijk onontbeerlijke afbeeldingen te voegen. Ten behoeve van hen, die controle zouden willen uitoefenen, voeg ik de bladzijden van het werk en de nummers der platen, die het in den tekst gestelde bewijzen en veraanschouwelijken, in de noten bij.

2) Vergelijk onder meer Afd. Drenthe de platen en Nos. V. 1; XI 1; XV; XVI 1; XXXI 5, 6, 7; XLIX 2, 4; LV 5, 6; LXIII 2; LXV 1, 2.

3) Afd. Drenthe, pag. 39, 69 en 81. Platen XLV 1; LXIX 3; LXXVI 1-4. Afd. Gelderland p. 52 Platen XII 1, 2, 3; XIII 7; XVIII 5; XXII 1; XXIII 3.

4) Afd. Drenthe, p. 49 vlg. en 82 vlg. Platen LVII; LVIII; LX 14 en 15; LXXVI 6, 7; LXXVII 1, 2, 3; LXXVIII 3 en 17; hoewel de laatste niet zulk een bijzonder type vertoont.

Afd. Gelderland, p. 72. Platen XIX 11; XX I; ten aanzien der laatste is het nog al opmerkelijk, dat als tijd van herkomst die van Lodewijk den Vrome wordt aangegeven.

Vergelijk ook nog Afd. Friesland p. 29, Plaat VI 9, welk stuk daar „Saxisch” vaatwerk wordt genoemd; en Plaat XII 9, dat als zoodanig p. 39 niet wordt vermeld.

door ons vaderland en hebben in elk geval hun naam aan dien volksstam ontleend. De vondsten in Engeland, bij deze urnen gedaan, en het feit dat zij daar werden aangetroffen boven Romeinsche begravingen, wijzen inderdaad op een tijd van vervaardiging van de 3^e tot de 5^e eeuw.

Naast dit vaatwerk spreekt dr. Pleyte van een in den tijd tamelijk wel daarmede overeenkomend, en tevens in een eenigszins latere periode voorkomend type, waarbij dergelijke voorwerpen als boven worden gevonden. Zij strekken zich territoriaal over een veel grooter deel van ons vaderland uit, maar ook eveneens over een langere tijdruimte, daar door dr. Pleyte als tijd van ontstaan ook die van Lodewijk den Vrome wordt genoemd. Hier echter mist de tamelijk vaste grondslag, die voor de vorige soort de vondsten in Engeland boden. Dr. Pleyte spreekt hier in verband met de door hem bepaaldelijk in Gelderland aangetroffen oude, zoogenaamde Hessen-wegen, van Hessen- of Frankisch vaatwerk. En gelijk hij nader aangeeft is het zeer bijzondere dier Frankische urnen de spitse buik ¹⁾ en een ornament, bestaande uit „opgelegde ribben of banden, waarin indrukseken van allerlei aard”, waaraan men „terstond het Frankisch aardewerk” kan „herkennen”, zooals „dat in groote menigte gevonden is te Wijk bij Duurstede, Katwijk en Domburg”. ²⁾ Tevens worden ons als typisch Frankisch ook nog genoemd tamelijk hooge potten, een soort kruiken, rondom herhaaldelijk parallel geribd, en met een korte tuit bovenaan. ³⁾

Beziet men nu de afbeeldingen van de quaestieuse voorwerpen in het Museum te Assen ⁴⁾, dan zal men zien dat geen enkel eenige gelijkenis heeft noch in vorm, noch in ornament met de door dr. Pleyte typisch Frankisch genoemde, en bij enkele waarvan inderdaad Frankische munten zijn gevonden. Een onstandigheid die op zichzelf natuurlijk nog niet veel bewijst ⁵⁾, maar die wij laten gelden. Echter dr. Pleyte gaat veel verder en spreekt uitdrukkelijk van Frankisch aardewerk, waar het, gelijk hij zelf beweert, geen „uiterlijke ken-teekenen draagt”. ⁶⁾ De bedoelde aanduiding wordt dan gemotiveerd, hetzij door het vinden der objecten in de buurt van de bovenbedoelde Hessen-wegen ⁷⁾, of met het oog op hetgeen aan ijzeren voorwerpen daarin of in de buurt is aangetroffen ⁸⁾, of wel in verband met beide omstandigheden ⁹⁾. Zijn dit enkel

1) Afd. Drenthe, p. 34, Plaat XXXIII 8; echter zonder ornament. Dit was tot 1898 toe de enige urn in Drenthe, die door dr. Pleyte voor Frankisch werd verklaard.

2) Afd. Friesland p. 114 Plaat XLIII. Op de daar voorkomende afbeeldingen is echter juist bedoeld ornament niet aan te wijzen; wel echter Afd. Friesland, Plaat XXX 4; Afd. Gelderland, Plaat XIX 7; XXII 5 en 6; Afd. Batavia, Plaat II 2 en 3.

3) Afd. Friesland, Plaat XIII 7; XIX 4 en Afd. Gelderland, Plaat X 7

4) Zie afbeeldingen in de Bijdragen tot de kennis van de Provincie Groningen. Dl. I stuk 2.

5) Zooals bij de pot. afgebeeld Afd. Friesland, Plaat IX 1.

6) Afd. Gelderland, p. 40. Plaat IX.

7) Afd. Gelderland, p. 39 vlg. Plaat IX 2 tot en met 7; XVII; XIX 1, 2, 3, 8 en 9; XXV 2, 3 en 7.

8) Sterk sprekend is hier de boven in noot 2 bedoelde vondst te Termunten, waar alleen de aanwezigheid van een ijzeren ruiterspoor de aanduiding als Frankisch bepaalt, terwijl gelijk gezegd het typisch Frankisch ornament absoluut niet te vinden is.

9) Afd. Gelderland p. 14, Plaat IV 1 tot en met 5, verg. 6 en 7; voorts nog Plaat II 7 en p. 7, in verband met den spitsen buik der bedoelde urn.

versierde kralen of bronzen voorwerpen, dan wordt wederom een enkele maal van gelijksoortig vaatwerk als van Saksisch gesproken ¹⁾, terwijl een kenmerklijke „Anglo-Saxon urn” onder de Frankische verdwaald raakt ²⁾. Bovendien springt het in het oog, dat, waar deze bovengenoemde criteria het al of niet Frankische moeten bepalen, met name de aanwezigheid van ijzeren voorwerpen, zooals gezegd ook gelijkende op die uit de La Tène periode afkomstig, ten aanzien van den tijd der vervaardiging de naam Frankisch absoluut waardeeloos is. ³⁾.

Er is echter meer, dat de betrouwbaarheid van dr. Pleyte als gids bij de beantwoording der vraag, waarover het in dezen gaat, meer dan twijfelachtig doet zijn.

Dit is nog niet het geval, waar wij naast het bovenbedoelde en daarvan afgescheiden genoemd vinden het vaatwerk uit de Friesche terpen afkomstig, en als zoodanig als Friesch aangeduid ⁴⁾, hoewel ook andere urnen daarin, en in niet geringe hoeveelheid, voorkomen ⁵⁾. Bedenklijker wordt het echter, als wij, wat wij aanvankelijk in de afdeeling Friesland zonder bijzondere nadere opmerkingen vermeld vinden, en later als overeenkomende met dat van de laag gelegen Drenthse plaatsen aangeduid ⁶⁾, in de afdeeling Drenthe onder een geheel nieuw hoofd gecatalogiseerd aantreffen. En wel vinden wij dan in overeenstemming met de door Hooft van Iddekinge opgestelde hypothese gesproken van „de potten en voorwerpen der heemsteden . . . eigenaardig, broos aardewerk, meestal lichtgrijs van buiten en zwart op de breuk” ⁷⁾, daarbij dik en poreus. De bolle vorm is hier typisch. Dit vaatwerk, dat hoofdzakelijk is gevonden in de uitgeveende plassen bij Paterswolde ⁸⁾, wordt tot denzelfden

1) Afd. Gelderland p. 41, Plaat IX 9 en 10, verg. 11 en 12.

2) Afd. Gelderland p. 72 vlg. Plaat XIX 10 Men helpt zich dan uit de moeilijkheid door van een „Saksisch-Frankische begraafplaats” te spreken. Verg. ook Plaat XX 1 en 3, en het daarover p. 73 gezegde.

3) Nadat het bovenstaande reeds was geschreven, kwam mij nog in handen de jongst verschenen aflevering van het werk van dr. Pleyte, en moet ik erkennen, dat het vaatwerk door hem afgebeeld Afd. West-Friesland, Plaat II, eenige overeenkomst in vorm en ornament vertoont met de gewone typen onder dat, hetwelk in dit schrijven nader wordt besproken. Echter — en dit is te merkwaardig om het onopgemerkt te laten — t. a. p. pag. 7 lezen wij omtrent die in de Leusdensche heide gevonden urnen: „Het is ruw vaatwerk met kiezels vermengd. De potten zijn met beenderen gevuld: meestal vindt men er slechts een in een grafheuvel. De versiering bestaat uit kepers, nagelindrucksels, kleine cirkeltjes en horizontale lijnen. Stukjes van een *Frankisch potje Merovingisch*, werd in een der heuvels als *secondaire begraafing* gevonden”. Ik heb gecursiveerd, en wensch hierbij nog op te merken, dat tot mijn groote teleurstelling van de groote menigte „atypisch Frankisch vaatwerk” te Wijk bij Duurstede, Katwijk en Domburg opgegraven, nog geen enkele afbeelding in het werk is te vinden. De hoop is nu gevestigd op de vijf platen die nog verschijnen moeten.

4) Verg. als voorbeelden Afd. Friesland Plaat III 1 en 2; XXI 15, XXVI 2 en 6, XXXI.

5) Verg. Afd. Drenthe p. 57.

6) Afd. Friesland p. 144 en Plaat XLVIII 4a en 5. Te voren werd in dezelfde afdeeling van dergelijk vaatwerk ôl niets gezegd, zooals bij Plaat XXIII 2 en 8 en XXIX 1, ôf wel medegedeeld, dat het afkomstig was uit Oost-Friesland of Groningen. Zie l. c. p. 28, Plaat V 3.

7) Afd. Drenthe p. 52 vlg.

8) Afd. Drenthe Platen LIN 2, 3 en 4, LX 1 tot en met 13. Verg. ook Platen LI 3; LXIII 3 en 4, LXV 3 en 8.

tijd als de „Anglo-Saxon urn” en wel speciaal tot het midden der 5^e eeuw, gebracht ¹⁾, en in zekere mate tegenover de Germaansche urnen gesteld ²⁾. Ook nu nog buigen wij eerbiedig het hoofd, al fluistert een ongelooftge stem reeds, dat juist dat vaatwerk meer met de plaats, waar het werd vervaardigd, staande zoude kunnen hebben, dan met de afstamming van hen, die het hebben gemaakt. Zooals gezegd, wij buigen het hoofd, maar kunnen dit toch niet meer, als wij nu nog in Drenthe plotseling vernemen van een afzonderlijk soort van urnen, aan de „Markenbewoners” ³⁾ aldaar eigen, daar wij in onze onschuld meenden, dat de oude Drenthse nederzettingen allen marken waren, en de cultiveering van den bodem in bedoeld gewest oorspronkelijk in dien vorm van grondbezit heeft plaats gevonden. Één enkel voorbeeld van het tegendeel zal dr. Pleyte niet licht kunnen vinden.

Ons geloof in en ons geduld met dien gids zijn echter ten einde, als wij naast alle voorgaande groepen en daarvan afgescheiden, herhaaldelijk genoemd en omschreven vinden een categorie van urnen en vaatwerk, die dr. Pleyte aanduidt eenvoudig met den naam van „oud-Germaansch”, en dit meestal waar de urnen afkomstig zijn uit grafheuvels of grafvelden ⁴⁾. Is hier geen tegenstelling met alle vorige bedoeld, en dit is toch wel geheel onaannemelijk ⁵⁾, dan blijkt dat deze rubriek gelijk staat met die, in vele verzamelingen, vooral in vroeger tijd, aangeduid met den naam: Diversen. Dit wordt inderdaad bevestigd, wanneer men nagaat wat hier wordt ondergebracht. Waar dr. Pleyte de door hem vaststelde typen niet aanwezig vindt en waar geen voorwerpen bij het vaatwerk

1) Bovendien lezen wij hieromtrent l. c. p. 57 nog: »De beschavingsvorm der heemsteden in de gemeente Eelde is dus waarschijnlijk aan Saxische bewoners ontleend... van Frankischen invloed op dezen zijn sporen aanwezig.” Verg. ook p. 45.

2) Men zie l. c. p. 54, wat daar wordt gezegd omtrent »stamverschil” van de »bouwlieden die den vasten grond tot woning kiezen en die bewoners, welke hun hutten op palen bouwen”, en vergelijk de zin p. 64, waar wij omtrent de gemeente Assen lezen: »De oudste bevolking zowel als de latere germaansche en de bewoners der heemsteden hebben hier bewijzen van hun bestaan achtergelaten.”

3) Deze Markenbewoners hebben iets geheimzinnigs over zich. Zij verbranden hun dooden en zetten de resten bij in grafheuvels in urnen »van zeer groote afmeting min of meer ruw bewerkt”, die niets »bijzonder merkwaardigs” aanbieden, en zijn te beschouwen als overblijfselen van »andere stammen dan Keltische.” L. c. p. 16/17, Plaat XVIII en XIX 1 tot en met 4 (verg. bij 4 ook de fragmenten van een urn, afgebeeld Afd. Friesland Plaat XXX 7 »die laat Frankisch” heet p. 93). Zij »schijnen deze stammen (nl. de Celto-Belgen en Saxen) verdrongen te hebben” in de gemeente Beilen (p. 82), maar van de Germaansche bewoners, die der Marken in het begin onzer jaartelling, is eene woonstede en zijn grafheuvels overgebleven” in de gemeente Vries (p. 61). Elders bijv. in Gelderland, waar toch ook tal van marken gevonden worden, is geen sprake van dezen min of meer geheimzinnigen volkssam. Zie Afd. Gelderland p. 90. Over tamelijke groote urnen te Vlachtwedde gevonden, vinden wij Afd. Friesland p. 119/120 niet anders meege-deeld, dan dat zij met het oog op het Romeinsche reukfleschje, dat daarbij zoude zijn gevonden, »tot de eerste eeuw onzer jaartelling” zijn te brengen. De afbeeldingen zijn vrijwel gelijk aan die van Afd. Drenthe Plaat XVIII.

4) Dit is bij dr. Pleyte voor deze rubriek een gewichtige omstandigheid, hoewel de urnen geen bijzondere kenmerken opleveren. Zie Afd. Drenthe Plaat II 1, 2 en 5, p. 45/46; bij de laatste werd ook een bronzen voorwerp gevonden, Plaat LXVI 3. Afd. Overijsel Plaat VII 2, 3, 4 en 5, p. 18; Afd. Gelderland Plaat II 5 en 6; ook p. 7; bij de laatste werd een vuursteen mes gevonden. Plaat XIII 9 en p. 53.

5) Vreemd blijft dan een zinsnede als: »... werden verschillende voorwerpen opgedolven Germaansche, Romeinsche, Frankische,” Afd. Gelderland p. 7.

zijn gevonden, die wijzen op een jongeren tijd van vervaardiging, of wel de eene omstandigheid met de andere in strijd komt, daar staat de groote vergaderbak klaar om alles op te nemen, wat elders niet kan worden geplaatst. ¹⁾

En is dit zoo, dan volgt daaruit onvermijdelijk en noodzakelijk, dat aan die aanduidingen geen verdere gevolgtrekkingen mogen worden vastgeknoopt, dan zooals gezegd de zoodanige, die op classificatie betrekking hebben, maar niet de zoodanige, die anders uit de gebruikte woorden zouden voortvloeien.

Op het betrekkelijke geval toegepast, brengt dit alles ons tot het resultaat, dat omtrent den tijd van vervaardiging der bewuste objecten en omtrent den volksstam, tot welken de vervaardigers zouden hebben behoord, niets vaststaat, en daarop geen ander licht wordt geworpen dan door de ongetwijfeld Christelijke motieven, die bij sommige er van worden aangetroffen. En het is juist daarom, dat ik in mijn, tot de Commissie van Bestuur van het Prov. Museum te Assen gericht schrijven meer bijzonder op het vaststellen van echtheid en herkomst dier voorwerpen aandring. Ook bij dr. Pleyte en mr. Joosting is het argument daaruit getrokken van doorslaand gewicht; immers juist die omstandigheid doet hen deze gevolgtrekking maken: „Vrij zeker konden dus deze voorwerpen geacht worden 800 à 1000 jaar oud te zijn”. Merken wij nu nog op, dat bij „enkele voorwerpen . . . overeenkomst werd vastgesteld met urnen uit de heemsteden”, en dat de „tonnetjes, die om hunne vormen jonger moesten zijn dan uit den Romeinschen tijd, konden dagteekenen uit den Frankischen”, dan hebben wij daarmede alles medegedeeld, wat de gezegde onderzoekers in de voorwerpen zelve tot de genoemde tijdsbepaling leidde. Ook, als wij de beide laatste argumenten laten gelden, dan kan men, nog afgezien daarvan dat de tijdsbepaling omtrent de urnen uit de heemsteden hoogst onzeker is, toch daarmede niet komen tot een nauwkeuriger dateering dan die, welke met het oog op de Christelijke ornamentiek mocht worden aangenomen.

Hiermede kunnen wij afstappen van het betoog, hetwelk meer bijzonder de gevonden objecten betreft, om nu over te gaan tot dat, hetwelk zich hoofdzakelijk baseert op de vindplaats. En hier is mr. Joosting, naar het schijnt, alleen aan het woord. In den aanvang vernemen wij, dat „in de omstreken van Odoorn en Emmen” althans eenige der betrekkelijke urnen werden opgegraven. Eenige bladzijden later wordt de reden opgegeven, „waarom juist toen al die voorwerpen voor den dag kwamen”, en hooren wij, dat voor de „verharding van wegen in den omtrek van Odoorn” keien noodig waren, en dat de arbeiders het wel „zoo gemakkelijk” vonden „de straten van Hunsow op te breken”, dan elders die steenen met meer inspanning te gaan zoeken. „Bij dat plunderen van Hunsow groeven zij enkele kleinere heuveltjes om”. En daaruit kwamen dan de gevonden objecten te voorschijn, „terwijl de oude soort urnen alleen gevonden werd in grootere verhevenheden van den grond”. ²⁾

1) Verg. de vorige noot en ook Afd. Gelderland Plaat I 2, 3, 4 en 5; omtrent deze urnen wordt gezegd p. 6 „Al deze stukken komen uit eene Germaansche begraafplaats. . . en leveren niets bijzonder karakteristieks op om nader den tijd te bepalen”.

2) Dit moet als onbewezen en, naar ik meen, ongegronde stelling, voor rekening van Mr. Joosting worden gelaten.

En volgt er dan : „onder een laag humus door de hei gevormd en minstens een eenw of meer oud, ongewoelde grond, werd gevonden meestal gele gewoelde grond, met de hand te verwerken, waarin die voorwerpen geborgen waren. Enkele dier heuveltjes waren zeer langwerpig en bevatten ongeveer 10 stuks". Daaruit kwamen geleidelijk „honderden en honderden stuks" te voorschijn.

Den dag na de bovenbedoelde bezichtiging der voorwerpen zelve, begaven beide heeren zich op weg ten einde „een onderzoek ter plaatse" te ondernemen. Odoorn en Exlo werden in hun Zondagsrust gestoord, „het terrein werd onderzocht en bevonden als was verhaald." Welk terrein ? Uit het vooraf gaande volgt het terrein, waar volgens de kaart in het werk van dr. Pleyte, gemaakt naar die, in het boek der Drie Podagristen voorkomende, Hunsow zou moeten hebben gelegen, en waar het dan ook gewoonlijk den vroeëndeeling, zoo hij te Exlo daarnaar vraagt, wordt gewezen. Overigens geschiedde er dien middag niet veel bijzonders : „enkele achtergebleven scherven werden medegenomen", en „een stuk vaasje met Frankische motieven" werd opgegraven.

Wat was het resultaat ? „Alleszins was . . . het onderzoek geslaagd en de geoederen", in beroering gebracht door den geopperden twijfel omtrent echtheid en herkomst der gevonden voorwerpen, „keerden weer terug tot hunne oude rust. Ook Gedeputeerde Staten, die . . . inlichtingen hadden gevraagd omtrent de echtheid van het voor het subsidie gekochte, konden gerust gesteld worden". Et tout était pour le mieux dans le meilleur des mondes, dank zij het volgens mr. Joosting's verklaring zoo welgeslaagd optreden der heeren.

Maar . . . er is een maar. Ik wil niet herhalen wat het gerucht — mr. Joosting hecht daaraan, zij het dan als het een *erf*gerucht is — omtrent het bedoelde onderzoek heeft doen bekend worden, en ook wil ik er niet op wijzen, dat toen ik in den zomer van 1901 het bewuste terrein heb doorkruist, er nog een groote uitgestrektheid niet omgegraven was, en er dus nog gelegenheid te over was geweest om systematisch te werk gaande een afdoende opgraving van een der „langwerpige heuveltjes" te doen plaats hebben. Er is een ander punt, naar men zou zoo zeggen, in deze zaak wel van eenig belang, maar door mr. Joosting bij zijne hypothese omtrent Hunsow volkomen over het hoofd gezien. En dat is dit, dat volgens het verslag der Commissie van al de in het Museum opgenomen voorwerpen, die door vorm en makelij zoo zeer de aandacht trokken, *slechts één* op het bewuste terrein is gevonden. Al de overige, welke van daar herkomstig zijn of heeten te zijn, vertoonen de gewone typen. En dat eene wordt omschreven als „een langwerpige, vierkante steenroode urn met overstekend bovenvlak, in 't midden voorzien van een langwerpig deksel, alles fraai versierd". ¹⁾ De verklaring voor de plotselinge frequentie van het

---

¹⁾ Verslag 1899, p. 34, No. 350 (223). De „kanvormige urn met stop," Verslag 1899 p. 52 No. 583 (456) is in de nabijheid van Hunsow gevonden, en mag mijnentwege, niettegenstaande de tamelijke onbepaaldheid der vindplaats hierbij worden geteld.

vinden van vaatwerk gaat dus niet geheel op, maar, en dit is van meer gewicht, de urnen te Hunsow gevonden leveren geen van de gegevens, waarop de bepaling omtrent den tijd en de vervaardigers, van dr. Pleyte en mr. Joosting steunt. Integendeel, de voorwerpen met de speciaal Christelijke motieven zijn of in het Odoornerveld of nabij het Valtherspaan, en dus minstens op een uur afstands gevonden. Daarbij komt, dat de eerste aanduiding is niterst vaag, daar het Odoornerveld zeker eenige kilometers in het vierkant beslaat, terwijl ook ten aanzien der meeste voorwerpen, die in de gemeenten Emmen, Odoorn en Sleen omstreeks dien tijd werden gevonden, dit het geval is. Het onderzoek juist betreffende voorwerpen, van wier echtheid en herkomst de vaststelling het meest van belang was, kan dunkt mij zelfs met den besten wil allerm minst geslaagd en afdoende heeten. De in de gemoederen teruggekeerde rust was dus slechts een ijdele waan.

Hoe stelt nu mr. Joosting zich voor, dat het eigenaardige vaatwerk, hetwelk, naar hij meende, ter plaatse in zulke overstelpende hoeveelheid was gevonden, in den grond is geraakt. Ook hier geen schijn of schaduw van aarzeling of van besef der moeilijkheden, aan de oplossing der vraag verbonden. Alles is voor zijn de eenwen doorborenden blik klaar en helder. „Als vaststaand kan nu (!) worden medegedeeld, dat ter plaatse waar de stad Hunsow zoude gelegen hebben, in vroeger tijden geweest is een dorp, aangelegd op dezelfde wijze als de oude dorpen daar in den omtrek. De Valtherbrug verbond dit dorp oostwaarts met het Groningsehe. Blijkbaar waren de huizen (hutten) van hout en leem, immers geen spoor van steen hebben zij achtergelaten. Eene raseering in oorlogstijd, waardoor zij in de vlammen opgingen, is aan te nemen. Dat dit zoude geschied zijn door de Noormannen in 805 onder Olaus, zoon van den Deensehen koning Godfried, is zeer goed mogelijk, doch niet zeker, doch in verband met het erfgerucht mag wel aangenomen worden, dat omstreeks 808 (à 900) een dorp daar, waar later Hunsow werd aangewezen, van den aardbodem is verdwenen.

„En dit is van groot belang voor onze zaak. Het vermoeden rijst toch bij ons op, of niet, toen de vijandelijke krijgers naderden, de bewoners en omwoners van het verdwenen dorp hunne voorwerpen voor huishoudelijk gebruik aan den bodem hebben toevertrouwd, of wel dat zij dit gedaan hebben omstreeks dien tijd. Na de raseering van het dorp is hunne bewaarplaats geraakt in het vergeetboek en eerst thans weder aan den dag gelegd.”

Het behoeft geen betoog dat de gansche redeneering staat of valt met de bevestigende of ontkennende beantwoording der vraag: Heeft Hunsow, hetzij als stad of als dorp ooit bestaan? Hieromtrent geeft mr. Joosting niets nieuws, maar bouwt hij op hen, die vóór hem dit onderwerp aanroerden, speciaal, zooals natuurlijk is, op mr. Pleyte.

Nieuw en oorspronkelijk is de conjectuur omtrent het ter plaatse zoo talrijk voorkomen der bewuste voorwerpen, hetgeen echter, zooals reeds is aangetoond, is een fantasie van mr. Joosting. De conjectuur is dus tamelijk wel een over-

bodigheid, en verdient aldus geen bestrijding. Wel echter is ter plaatse, blijkens de meer genoemde verslagen, een vrij groot aantal der gewone typen van urnen, een enkele gevuld met overblijfselen van verbrande menschenbeenderen, gevonden, en dus wijzende op een brandbegraaving. Ware dus de veronderstelling, dat daar ook een stad of dorp zoude hebben gestaan, juist, dan had men het vreemde verschijnsel eener begraafplaats *in* of *op* het terrein der vestiging, der voor de woonplaatsen der levenden bestemde ruimte zelve. Een verschijnsel op zich zelf reeds zoo onwaarschijnlijk, en met alle bekende en waargenomen feiten strijdende, dat dit alleen reeds het vroeger bestaan van een stad of dorp meer dan twijfelachtig zoude maken. Daarbij komt, dat de aanwezigheid eener begraafplaats op het terrein, waar volgens de meer genoemde kaart Hunsow zoude hebben gelegen, door de aanwezigheid der thans nog nabij gelegen buurtschappen voldoende en op zeer natuurlijke wijze wordt verklaard.

Maar, naar het mij voorkomt, is het geheele bestaan van Hunsow, als hoedanig dan ook, een „erfgerucht“, dat, niet op waarheid, maar op verbeelding berustende, niet den grondslag van eenig historisch betoog kan uitmaken, en definitief naar het rijk der legenden moet worden verwezen. Om mijn betoog volledig te maken, zal ik de juistheid der laatste stelling nog hebben te bewijzen, voor zoover in dezen natuurlijk bewijs mogelijk is, of wil men dus liever: waarschijnlijk maken. En dit wel eenigszins uitvoerig, omdat juist het door mr. Joosting geschrevene, bewijst, hoe gevaarlijk dergelijke „erfgeruchten“ kunnen worden.

Van waar het erfgerucht omtrent en de naam van Hunsow? Het eerst vinden wij hierover het een en ander te boek gesteld door den Coevorder predikant Johan Picardt, die, zooals nog onlangs zoo terecht door dr. L. Kuappert is aangetoond ¹⁾, niet den spot heeft verdiend, welken zoo dikwijls het door hem medegedeelde heeft opgewekt. Maar is het waar qu'il ne méritait pas cette indignité, even waar is het, dat men voorzichtig moet zijn hem met een excès d'honneur geloofwaardig te achten in alles, wat hij buiten en behalve zijne kennelijk fantastische verhalen mededeelt.

Wat zegt deze dan nu omtrent de zaak, die ons bezighoudt? ²⁾ Na eerst te hebben verhaald van een inval der Denen onder Olaus, zoon van den koning Gottrick of Godfrid, in Friesland, waarbij dezen ook Groningen zouden hebben geplunderd en in de asch gelegd, vervolgt hij: „In de Landtschap Drenth hebbense onnenschelyck te wrek gegaen, met haer slepende alderhande vee, en gevangen nemende mannen, vrouwen en kinderen“. En vervolgt hij: „Ick houdet ganschelyck daervoor, dat in dese Deensche furie verwoestet zy de vermaerde Hunse“. Daar nu eigenlijk niemand het rechte „van dese Hunse“ weet, deelt Picardt daaromtrent „eenige bedenckingen“ van hem zelve mede en wel de volgende:

„De Hunso“ ligt, zooals nader wordt omschreven, dicht bij den oorsprong der „Hunesus“, dus van de Hunze „in 't Oosten van de Drenth“. Die rivier.

¹⁾ Zie De Volksalmanak voor 1900 p. 21 vlg.

²⁾ Chronyck der Landtschap Drenthe, uitgave 1660 p. 165 vlg.

in zijn tijd reeds klein en „een stuk weegs toegedrooght“, was vroeger „groot en navigabel“, zoodat hij voor scheepvaart geschikt was, blijkens de vele overblijfselen van schepen, daar uit den grond te voorschijn gehaald. Dan merkt hij op, „dat het pleyu, alwaer dit oude gestichte voortijds gestaen heeft, is seer ampel en ruym, met een heelen hoop straten, die met vlinten of kesse- lincksteen en beleght en bestraect zijn“, in verschillende richting, „en tusse- hen dese straten kan een verstandigh oog perfect sien de pleynen, daer voortijds de huysen of hutten gestaen hebben“. Er is daar dus „in ouden tijden een populeuse woonplaetse geweest, bewoont van een hoopen menschen“. Daarbij komt dan nog „het oude erfgeruchte, dat nimmer sal uytsterven“ (daaraan heeft P., naar het blijkt, tot nu toe wel gelijk gehad), namelijk dat „voortijds een stad aldair soude gestaen hebben“, aan een „navigabele riviere gelegen“. En dringt hij aan: „Dit is alles waer“.

Hierna verklaart hij de bewuste stad noch voor Romeinsch noch voor Frankisch, bepaaldelijk omdat hij „met sonderlinge curiositeit dit pleyu doorsocht, maer... nooyt het minste greyntjen van kalk of backsteen aldair (heeft) konnen vinden noch ghewaer werden, dat 'et van anderen aldair ooyt gevonden zy gheweest“. Zij moet dus onder zijn geweest en zegt hij: „Ick houdet gantschelyck daervoor dat 'et int eerste geweest zij een recht nest der reusen“. Deze stelling ziet hij bevestigd in den naam: „Hunso“. „Wat is“, zoo vraagt hij verder, „Hunso anders gesejdt als Hunsow? En wat is Hunsow anders gheseydt, volgens d'oude Duytsche spraecke als een awe of owe, dat is een veldt of stuk landts der huynen of heunen?“ Na de verdelging van dit geslacht der reusen, dat na het opvaren der rivier, „op dese Hunso sich heeft ter nedergeslaghen“, „is het seer gelooflyck... dat dese Hunso daernae wederom van dese landtsaten bewoont en geincorporeert is geworden“ en deze daar tot de verwoesting door de Noormannen hebben gewoond.

Bezien wij deze mededeelingen van Picardt wat naderbij, en ontdoen wij ze van hetgeen hij klaarblykelijk aan de feiten en het erfgerucht heeft toegevoegd, dan kunnen wij, dunkt mij, slechts vaststellen, dat hij zelf heeft waargenomen met veldkeien geplaveide plekken, die hem aan straten deden denken, niet ver van den oorsprong der Hunze, terwijl er in zijn tijd verhalen liepen omtrent een stad, die in het Oosten van Drenthe en niet ver van den oorsprong der Hunze zou hebben bestaan. Het verdere en bepaaldelijk ook de naam Hunsow is uitvloeisel van 's mans vruchtbaar brein en zijn sterk ontwikkeld geloof aan reusen. Toch heeft hij blykbaar de zaak tamelijk nauwkeurig opgenomen en heeft het hem getroffen, dat van de huizen der oude stad, en hij weet niets van een dorp, in het geheel geen overblijfsels zijn gevonden. Ook daarvoor moet hij een verklaring hebben, en hij vindt die in een verwoesting door de Noormannen of Denen. Het verdient opmerking, dat de bronnen ¹⁾, waaruit

1) Zie over de bronnen voor zijn werk de hovenaaangehaalde studie van dr Knappert. Mij wil het zeer onwaarschijnlijk voorkomen, dat Picardt o. a. een der twee bekende MSS van de Narracio quaedam zoude hebben gehad. En ik houd het er voor, dat hij voornamelijk uit gedrukte werken heeft geput. Hoe dit zij, mr. Joosting zal, naar hij in een zijner Verslagen omtrent het Rijks- archief in Drenthe mededeelt, spoedig zijn licht over dit vraagstuk laten schijnen.

Picardt zijn bericht omtrent een door hen gedanen inval in Friesland kan hebben geput, wel afweten van de verwoesting van Groningen, maar daarmede dan ook ophouden. ¹⁾ Het zou mij te ver voeren, en ook ontbreekt mij de gelegenheid daartoe, om den oorsprong van dit bericht verder in bijzonderheden na te gaan, maar toch mag, naar ik meen, de inval in Friesland op den door Picardt gestelden tijd niet als historisch vaststaand worden aangenomen, terwijl omtrent latere met betrekking tot het deel van Friesland, waar zij zouden zijn geschied, geloofwaardige en nauwkeurige berichten ontbreken. ²⁾ De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat de verwoesting van Hunsow, een verzinzel is van Picardt, nitgedacht pour le besoin de la cause. Intusschen, had werkelijk ter plaatse die stad bestaan, dan ware de mogelijkheid dier verwoesting, maar dan in den loop der 9^e of 10^e eeuw niet nitesloten. Dit eeliter blijft juist de vraag en daarvoor heeft Picardt geen andere argumenten dan het erfgernecht, en de vlinten of keien, naar vorm en ligging gelijkend op het plaveisel van straten, waarvan er volgens zijn zeggen gebruikt zijn voor de bestrating van Coevorden na de laatste fortificatie ³⁾, dus na 1607, terwijl er echter ook van elders zijn gehaald, zooals hij tevens mededeelt.

Terecht is op de meerdere waarschijnlijkheid van het laatste dan ook gewezen door de schrijvers van den Tegenwoordigen Staat ⁴⁾, die zich ook met de andere beweringen en stellingen van Picardt op dit punt niet zeer ingenomen betoonen. Immers zij durven ze „niet hoger dan verdigtselen aanmerken, die, ten besten genomen, al den grond hunner waarschijnlijkheid hebben in eenige erfgerugten of overleveringen en vergezogte naamsafleidingen. . . . waarop in zaken van dezen aart doorgaans weinig te bouwen is.” En waarlijk zij hadden het zoover niet mis. In hunnen tijd werd „een uitspringend gedeelte van den zoogenaamden Hondsrugge, bij het gehucht Valte” gehouden voor de plaats, „waarop in vroeger tijd eene stad, Hunsow genaamd, zonde gebouwd zijn geweest”. Van de stad zelf was destijds niets meer overgebleven dan de plaats, waarop zij zou hebben gestaan, en de naam. Het erfgernecht sprak in dien tijd dus ook nog

1) Zoo bijv. de Kroniek van Joannes Gerbrandi à Leydis, Lib. V Cap. 25. Voor het eerst volledig uitgegeven in de Annales Rerum Belgicarum van Franciscus Sweertius, Frankfort 1620, en wel p. 85/86. Deze stelt echter het feit ongeveer een halve eeuw later. Ook Heda, welken Picardt in de uitgaven van 1612 en 1643 kan hebben gekend, vermeldt zeer kort iets van een verwoesting van Groningen door de Noormannen, uitg. 1643 p. 41. De eenige schrijver (reeds ten tijde van Picardt gedrukt) die hieromtrent iets uitvoeriger is, is, voorzoover ik heb kunnen nagaan, Winsemius in zijn Chronique ofte Historische Geschiedenisse van Vrieslant (1622). Hij is ¹⁰, 84/85 tamelijk uitvoerig omtrent de verwoesting van Groningen, maar spreekt niet over Drenthe.

2) Blijkens de eenigszins uitvoeriger gelijktijdige kronieken, de Annales Laurissenses (Pertz. Pl. I p. 121), de Annales Einhardi (l.c. p. 195 seqq.) en de Annales Maximiniani (l. c. XIII p. 24) geschieden de invallen in de jaren 808/810 aan de monden van de Elbe en de Weser. Hiermede is natuurlijk niet ontkend de mogelijkheid, dat er in den verderen loop der 9e eeuw niet toevallig eenigen dier woeste krijgers in Oostelijk Drenthe hebben vertoefd. Historisch bewijs bestaat daarvoor echter niet. Verg. nog Blok, Geschiedenis van het Nederlandsche volk, I p. 108 en Bolhuis van Zeeburg, De Noormannen in Nederland p. 41 vlg.

3) Chronyckken van Covorden p. 285.

4) 1e st. p. 147 vlg. en Inl. p. 58 vlg. In dit verband maken zij ook melding van P.'s afleiding van Rolde van den Noormannenhertog Rollo. En terecht.

van een stad. Van de overblijfselen van schepen, die volgens Picardt in de buurt zouden zijn gevonden, weten zij niet meer af.

Toch liet het erfgerucht de menschen, met name de oudheidkundigen niet los. En zoo zien wij dan ook bij de behandeling der zoogenaande Valtherbrug de heeren Westendorp en Reuvens in 1819 hun aandacht aan „de stad Hunsow “wijden ¹⁾, en wel bepaaldelijk in verband met de gezegde brug, waarvan de planken en palen van de volgens Picardt gevonden scheepsoverblijfselen voldoende verklaring geven. De beide geleerden hebben, gelijk zij berichten, „het zoogenaande Hunso uitgevonden“. En die ontdekking komt dan hierop neer: „Achter Valthe (meer in de rigting naar Werdinge, dus naar het Z.-O., dan naar Exlo naar het N.)“, lag de plaats die hun als die, waar „een stad met hare haven“ zou hebben gelegen, werd aangewezen. Zij zagen „op de hooge heide . . . even onder den grond straatsteen, zijnde onbehouwene en rond afgekabbelde keijen, niet geplaveid, doch min of meer plat liggende en aan reyen“. Deze reien liepen recht door en sneden elkaar achthoekig; van kromme en omlopende richtingen dezer straatsteen is door hen niets waargenomen. Het voorkomen daarvan echter ontkennen zij niet; bovendien meenen zij, dat er reeds vele straatsteen zijn weggehaald ter plaveiing der naastgelegen dorpen, en mogelijk kunnen er ook naar Coevorden zijn gebracht. „Maar“, vraagt Reuvens even verder, „wat is nu het gebruik geweest van die regelmatige reijen van keisteenen?“ Aan een stad gelooft hij wel het allerminst, en zal waarschijnlijk heden niemand geloof hechten. Hij vergelijkt verder het door hen gevondene met wat elders in oude legerplaatsen is ontdekt en houdt het er alzoo voor, dat men in dezen ook met iets dergelijks te doen heeft. Zooals men ziet, geen oude stad, geen dorp, maar een vroegere legerplaats, ten Z.-O. van Valthe, tusschen dit gehucht en Weedinge gelegen, en inderdaad tamelijk dicht bij de plaatsen, waar de verschillende uitloopers van de houten brug door het veen in de richting van ter Apel zijn gevonden.

In de veertiger jaren der afgeloopen eeuw heeft Hunsow zich in bijzondere belangstelling mogen verheugen. In 1843 een officiële commissie, een paar jaren later de Drie Podagrissen en in 1848 de toenmalige conservator van het Museum van Oudheden te Leiden, L. J. T. Janssen, bezochten de plek, waar de overblijfselen van het oude Hunsow te vinden zouden zijn en deden nasporingen. De resultaten waren en bleven pover. Van de bevinding der eerstbedoelde commissie is geen rapport bekend geworden. Omtrent het door haar verriichte is een min of meer ironisch getint verslag te vinden in de schetsen der Drie Podagrissen²⁾, waaruit blijkt dat ten slotte eenige „straatjes van gewone flinten of keijen van ruim 2 ellen breedte in verschillende rigtingen aan elkaar verbonden“ werden te voorschijn gebracht³⁾. Een lid der commissie zelf verhaalt van „eene soort straatje“, en het vermoeden ligt voor de hand, dat op

1) Tijdschrift III 1 p. 129 vlg.

2) Drenthe in vlugtige en losse trekken geschetst, II p. 55 vlg.

3) Zie l. c. p. 68.

wat de commissie straatjes noemde, anderen, die zooals zij geen Gouden Willem uitgaven, om iets te vinden, misschien nog een geheel anderen kijk zouden hebben gehad¹⁾. Meer dan de straatjes is ook door de commissie niet ontdekt.

De Podagristen, die ook aan het bestaan der „oude stad Hunsow” geen geloof hechten, verwerpen tevens het denkkeeld eener vroegere legerplaats. Zij zien in het niet door hen, maar door de commissie van 1843 gevondene de „overblijfselen eener zeer oude boerschap”, daar zij overeenkomst vinden tusschen de gevonden „soorten van straatjes” en wat zij in hun tijd in elk Drentsch dorp konden waarnemen, waar „zooal niet geheel dan toch gedeeltelijk een ordelijke straatweg door ’t loeg loopt”, terwijl van af de „banderdeur” der aan weerszijden gebouwde huizen een zijstraatje zich gewoonlijk daaraan aansluit. Het erfgerucht is hiermede vrij wel onttroond, en zij, die daaraan in dit vraagstuk eenig gewicht hechten, moesten eigenlijk niet het nieuwe licht, door de Podagristen ontstoken, huldigen. Hoe dit ook zij, zij hebben bij hunne beschrijving een kaartje gevoegd, dat naar „eigen plaatselijke opnemingen, hoe vlugtig dan ook, en navraag bij deskundigen”²⁾, is vervaardigd. De gedeelten „straatjes”, die feitelijk voor den dag zijn gekomen, zijn blijkens dat kaartje dan ook bijzonder klein. Bezien wij het nader, dan zien wij, dat èn de commissie van 1843 èn de Podagristen de overblijfselen van het vroegere Hunsow hebben gevonden tusschen Valthe en Exlo, derhalve ten N. van eerstgenoemd gehucht. Alzoo reeds twee plaatsen, waar de overblijfselen eener oude stad of buurt zijn te vinden, en waar zij door het erfgerucht zijn aangewezen.

Er is echter van de bedoelde „straatjes” door de commissie opgedolven, niet veel aan geweest, en ons boven geuit vermoeden niet geheel ongegrond, blijkens het door Janssen kort daarna ingesteld onderzoek³⁾. En van hem kan zeker niet worden gezegd, dat hij op oudheidkundig gebied tot het geslacht der twijfelaars of spotters behoorde. Wat was dan nu na een nauwkeurig en zorgvuldig onderzoek van wat hij noemt: de steenvloeren, zijne uitkomst? Deze: dat er van Hunsow, noch als van een oude stad, noch als van een oude buurt of dorp, noch als van een vaste legerplaats sprake kan zijn. En daarvoor voert hij drie redenen aan, die grootendeels ook reeds in het bovenstaande ter sprake kwamen, en aan welke wij nog kortelijk hier achter elkaar een plaats geven.

1. De onbetrouwbaarheid in deze der overlevering. 2. Buiten de twee plaatsen die, gelijk wij reeds aanwezen, voor het oude Hunsow doorgaan, zijn hem nog twee andere bekend geworden, waar evenzeer ook volgens het erfge-

1) Verg. mr. P. W. Alstorphius Greevelinck, die in zijn „Statistiek v. h. landschap Drenthe” p. 12 zegt, dat men van Hunsow »niet de minste sporen kan bespeuren.”

2) Volgens Janssen in zijne Drentsche Oudheden, p. 50 in de noot zou dit opgemaakt zijn naar een groote kaart, op last der commissie van 1843 ontworpen. Van deze kaart is verder niets bekend.

3) In zijn aangehaald werkje, Hoofdst. III p. 46 vlg.

rucht oude steden zouden hebben gestaan, en ook evenzeer in het O. van Drenthe gelegen, en evenmin ver van de Hunze verwijderd. En eindelijk 3 : Bij, in, naast en onder die steenvloeren is door hem evenmin als door de vorige onderzoekers iets gevonden, dat ook maar in de verte op bewoning door menschen wees. Daarbij en dit strookt met het door ons geuite vermoeden, „bleek” hem „met zekerheid niet, dat die vloeren door menschenhanden gelegd waren . . . en kon (hij) geene genoegzame gronden” daarvoor „ontdekken”, terwijl hij ze vergelijkende met steenvloeren, elders aangetroffen, groote verschillen in het licht stelt. Een gissing, die hij, zoo men ze als door menschenhanden gelegd moet beschouwen, waagt, mogen wij dan ook ter zijde laten, bij zijn resultaat, dat de „overlevering” aangaande de stad Hunsow „geen historischen grond heeft, en dus tot de bevordering onzer geschiedkundige kennis niet kan bijdragen.”

Na hem is geen nieuw licht omtrent deze zaak ontstoken, en naar ik geloof, behalve dan het in dit schrijven behandelde, geen speciaal onderzoek naar het al of niet bestaan van Hunsow meer ingesteld. In zijn „Oudheden” ¹⁾ heeft echter dr. Pleyte in deze zaak vonnis gestreken, met een zekerheid, die niemand meer verwondert, maar op gronden, die toch nog wel eenige verbazing wekken. Om te beginnen wordt het kaartje, van de Podagristen overgedrukt, in het geding gebracht. Over de bewijskracht van dit stuk valt na het bovenstaande niet veel meer te zeggen. Daarna lezen wij, nadat Picardt's beschrijving der plaats, waar het oude Hunsow zoude hebben gestaan, is medegedeeld: „Reuvens en na hem vele anderen hebben de plaats bezocht en deze feiten vastgesteld. . . . Janssen wijdde er een uitvoerig artikel aan. . . . het resultaat, waartoe hij komt is niet het mijne”. Dan vernemen wij de uitkomsten, waartoe de verschillende onderzoekers kwamen, hoewel niet voldoende wordt onderscheiden tusschen de commissie van 1843 en de Podagristen. Hun slotsom wordt door dr. Pleyte aanvaard, met deze bijvoeging: „Indien men kon goedvinden om bijv. in Noordsleen de woningen en schuren af te breken en de kampen, gaarden en hoven te slechten, dan zou binnen zeer weinige jaren die plaats volkomen het evenbeeld opleveren van Hunsow.” Daarmede is Hunsow tot een oude „nederzetting” geproclameerd en wel eene „van de verwanten der thans aldaar (sic) levende bevolking.” Janssen wordt eenvoudig naar huis gezonden met de enkele opmerking, dat hij aan deze beschouwing „alle waarde trachtte te ontnemen, door een kritiek van eenige bladzijden, die . . . van weinig beteekenis is, en allerm minst zijn besluit rechtvaardigt uit het door hem aangevoerde.” Deze uitspraak wordt niet nader gemotiveerd. En dit door iemand, die de feiten zoo weinig nauwkeurig weergeeft, dat volgens hem Picardt, Reuvens en Westendorp, de commissie van 1843, de Podagristen en Janssen allen op dezelfde plek hun onderzoek instelden.

De argumenten door Janssen aangevoerd staan dus nog onaangetast,

1) Ald. Drenthe p. 28, 29. Plaat XXXII.

waarbij men niet moet vergeten, dat hij van de drie laatstgenoemden de eenige deskundige van professie was. En men houde wel in het oog, dat het voorkomen der door hem gevonden steenvloeren als natuurverschijnsel bij de geologische formatie van den Hondrug volstrekt niet onaannemelijk of onverklaarbaar is.

Hiermede zouden de aanhangers van zijn gevoelen kunnen volstaan en een naderen, beter geleiden aanval kunnen afwachten. Toch zij het mij vergund nog op een paar zwakkere punten in het betoog, door dr. Pleyte zoo luchtig, met den hem eigenen zwier overgenomen, aan te wijzen.

Vooreerst een belangrijke logische fout in de redeneering. En wel deze: een nog te bewijzen feit wordt als een vaststaande premisse vooropgesteld. Immers het betoog gaat daarvan nit, dat men in den voortijd huizen of boerschappen had, waar met keien geplaveide straten tusschen de huizen lagen. Een feit dat volkomen onbewezen is, en waarvan men mag zeggen, dat het volmaakt in strijd is met wat van elders historisch vaststaat. Of zoude men denken, dat Drenthse buurtschappen reeds dergelijke geplaveide straten rijk waren vóór het jaar 1000 onzer jaartelling, als wij vernemen, dat het marktplein te Groningen, dus ook nog op den Hondrug, zoo rijk aan grondgesteenten, omstreeks 1450 werd bestraat ¹⁾, of dat in 1654 door den Raad van Groningen wordt besloten door Helpen een straat van veldkeien te leggen ²⁾, en dat nog wel in den grooten heerweg, die Groningen met het Zuiden verbond. Het is dan ook volstrekt geen toeval, maar naar het mij voorkomt, een afdoend bewijs voor onze stelling, dat Picardt van een oude *stad* Hunsow spreekt, wijl hij zich in een Drenthsch dorp nog geen geplaveide straten kon voorstellen. Ook de schrijvers van den Tegenwoordigen Staat waren niet gewoon iets anders te zien. Eerst de Podagristen kwamen op het denkbeeld eener oude buurtschap, daar zij in hun tijd in de Drenthse dorpen die met keien of vlinten geplaveide straten kenden. In hunne redeneering past dan natuurlijk ook niet de veronderstelling, dat het magere der vondsten ter plaatse, waar Hunsow zoude hebben gestaan, zoude toe te schrijven zijn aan de omstandigheid, dat de keien tot het plaveien van straten in andere buurtschappen zouden zijn weggehaald. Die andere buurtschappen toch hadden dat niet noodig, gelijktijdig met Hunsow moeten zij reeds daarvan zijn voorzien.

Of zijn die buurtschappen eerst later ontstaan? Ook dit zal waarschijnlijk dan wel steeds veronderstellenderwijze worden beweerd. Uit den aard zijn zij, die zoo te werk gaan, niet spoedig uit het veld geslagen, daar zij de ruimte van het gansche verleden tot het maken van zulke conjecturen voor zich zien, en bewijsgronden en argumenten er minder op aan komen. Men cehter vasthoudende aan een beweerde verwoesting door de Noormannen, om het absoluut verdwijnen van sporen der oude bewoning te verklaren — behalve

1) Kroniek van Sicke Benninge, uitgave Feith, p. 128.

2) Feith, Uit Groningen's Verleden, De Heereweg, p. 6.

dan het nu als ter plaatse gevonden in het Museum opgenomen vaatwerk — kunnen wij den uitersten termijn, vóór welken die verwoesting moet hebben plaats gehad, ongeveer stellen op het jaar 1000. Historisch staat vast, dat Odoorn reeds als kerkdorp voorkomt in 1327 ¹⁾, Valthe als buurtschap omstreeks 1300 ²⁾, en als een plaats, waar een huis staat, bijna een eeuw vroeger ³⁾, Exlo als buurtschap in 1376 ⁴⁾ en Weerdinge als marke in 1327 ⁵⁾.

Men moet dus aannemen, dat na de verwoesting en de vlucht der bewoners óf de omliggende buurtschappen alleen wederom zouden zijn bevolkt en de woningen weder opgebouwd — het is toch niet wel aannemelijk, dat juist Hunsow alleen zoude zijn vernietigd — of dat die andere buurtschappen nog niet bestonden. Het zeer onwaarschijnlijke geval zoude zich dan voordoen, dat de bevolking een vestiging, waaromheen bouwland en weiden moeten hebben bestaan — andere bebouwingswijze van den grond dan die in de marken laat zich in dezen niet denken — dit alles aan zijn lot zoude hebben overgelaten, en op een half uurtje afstand, noord- en zuidwaarts een nieuwe nederzetting zoude hebben gesticht. Een stichting, die dan nieuwe ontginning uit den nog onbebouwd grond zoude hebben medegebracht. Wie dit zou durven aannemen, moet met den aard eener landbouwende bevolking wel geheel onbekend zijn, en weinig denkbeeld hebben van wat nieuwe ontginning eener tamelijke uitgestrektheid heide met zich brengt. Daarbij, waarom zou de terugkeerende bevolking zulks hebben gedaan? Men kan zich redenen voorstellen, waarom de eene plaats boven de andere wordt gekozen, maar waar eens is gekozen, de bodem ontgonnen en de plek tot een zekere ontwikkeling is gebracht, daar verandert men niet zoo gemakkelijk meer. Het beste bewijs is wel, dat bijna alle oude dorpen en gehuchten in Drenthe met name in de stukken van af ongeveer 1200 worden aangetroffen, en wel het eerst sinds 820, Anloo of Tinaarloo, reeds met een kerk, waarbij niet onopgemerkt mag blijven, dat de naam Hunsow volstrekt onbekend is vóór Picardt, daarentegen de Hunze, onder den naam Humesa voorkomt in 1309. ⁶⁾

Daarbij lette men er nog wel op, dat blijkens de verslagen der Commissie, hierboven reeds meermalen aangehaald, behoudens een enkele uitzondering, de op het terrein, ook door mr. Joosting en dr. Pleyte als dat, van „het oude Hunsow” beschouwd, enkel en alleen urnen, die op begraving wijzen, voor den dag zijn gekomen. Is nu een begraving op de plek, waar de buurtschap zelve zoude hebben gestaan waarschijnlijk, en rijmt zij niet veeleer met de begraving van de bewoners der kennelijk overoude vestigingen Exlo, Valthe en Odoorn, zoo na in de buurt gelegen? Ook het onderzoek door de heeren zelf ingesteld gaf geen ander resultaat dan fragmenten van urnen. Voors-

1) Oorkondenboek van Groningen en Drenthe, No. 311.

2) O. B. No. 199: villa Valte.

3) O. B. No. 61, 1217/1218: In domo una in Valten.

4) O. B. No. 641: buerscappe tot Exle... in den kerspel van Oderen.

5) O. B. No. 311: marka de Werdighen.

6) O. B. No. 1228, In 1262 wordt er kennelijk van gesproken. Zie O. B. No. 131

hands mocht dat plaatselijk onderzoek op zich zelf dan ook tot geen andere gevolgtrekkeng dan de door ons boven gemaakte leiden.

De echtheid der voorwerpen, waarom het hier gaat, kan dus allerminst uit de, door mr. Joosting aangenomen, vindplaats blijken. Wat er nu verder van is, zal misschien het volgens haar verslag over 1902, door de Commissie van Bestuur van het Prov. Museum begonnen onderzoek kunnen uitwijzen. Met Hunsow en de verwoesting daarvan door de Noormannen of anderen zal daarbij niet moeten worden geopereerd, maar met nauwkeurig door deskundigen vastgestelde en gecontroleerde opgravingen kan misschien iets worden bereikt. Al is het dan niet waarschijnlijk, dat het bewijs der echtheid en der plaats van herkomst zal kunnen worden verkregen, het ook niet onbelangrijk resultaat van de hoogst vermoedelijke onechtheid dier voorwerpen zal misschien kunnen worden bereikt. Alleen de veronderstelling, dat het bewuste vaatwerk als preciosa door de vluchtende bewoners zonde zijn begraven en wel zoo maar in den grond, schijnt mij met het oog op die objecten zelve, op hunne beweerde bestemming als huisraad en hunne vervaardiging uit leem en klei zoo onwaarschijnlijk, dat het zoeken eener oplossing in die richting m.i. al van te voren als mislukt is te beschouwen. In zijne verslagen schijnt dr. Pleyte dan ook meer aan medegiften bij de begraving te hebben gedacht, althans hij spreekt bepaaldelijk daarvan, gelijk wij in den aanvang van dit opstel zagen, bij de vermelding van het volgens het verslag over 1899 ter plaatse gevonden en van mr. Joosting overgenomen vaatwerk ¹⁾.

Rotterdam, Februari 1902.

SEERP GRATAMA.

Korte Mededeelingen.

Muntvondst te Grouw.

Bij het wegruimen van een oude wal te Grouw, gemeente Rolde, provincie Drenthe, vindt men bijeen de volgende 27 munten.

Een duit van Groningen van (?) met het randscript „Sit nomen domini benedictum”;

Twee kruisrijksdaalders, 1567 en 1568, van Philips II, als hertog van Brabant, geslagen te Antwerpen;

Drie stuks van 1/5 Philipsdaalder van 1566, van Philips II, als hertog van Brabant, geslagen te Antwerpen;

Twee Spaansche realen van Vieren, van Ferdinand en Isabella;

Twee Spaansche realen van Vieren, van Philips II;

---

1) Behooren deze, de hals van het kannetje en de bodem van den pot tot de voorwerpen, die het plaatselijk onderzoek heeft opgeleverd, tot welke veronderstelling wel eenige reden is, dan zijn de beide heeren op de meest curieuse wijze met elkander in tegenspraak.

Vier flabben of dubbele jagers van Groningen van 1562, met het randschrift : „Da pacem Domine in diebus nostris” ;

Drie dergelijke munten van 1568, één van 1580, twee van 1581, één van 1583 en drie met onleesbaar jaartal, alle met het randschrift : „Sit nomen Domini benedictum” ;

Drie munten met onleesbaar randschrift : „Da pacem Domine in diebus nostris”, van welke ééne in drie stukken is gebroken.

J. A. KIJMEL, *Assen*.

Hollandsche schilders te Londen in de 16de eeuw (Zie Bulletin 2de Jaargang, Blz. 102).

Dezer dagen verscheen het 2de gedeelte van het Xde deel der Publications of the Huguenot Society of London -- waarin de „Returns of Aliens dwelling in the City and Suburbs of London”, het hoogst verdienstelijke werk van de HH. R. E. G. en Ernest F. Kirk -- In aansluiting met het in 1900 dienaangaande in dit orgaan medegedeelde, breng ik de volgende namen onder de aandacht :

JAMES VAN HOLT, painter and his wife, came into this realme (hiermede wordt bedoeld : the Parish of Creplegate Wythout) about halfe a yeaere past, borne in Flaunders fled for religion. Douche (lees Dutch) church 1571.

ROMBOULT VANKERSBARKE (Van Kersbergen ?), paynter, havinge a lytle boye came into this realme (The Warde of Lymestrete) about three yeaeres past for religion. No church, 1571.

LUCAS DE IERE, painter, Elliner [Eleonore ?] his wife, and a boye, borne in Gaunte (Gent ?) came hither fyve yeaeres ago for religion and be of the Douche (lees Dutch) Church. John Orttes (?) his servante, borne in Antwarpe and hath byn here iiii yeres. Boys Carconers, his wyves syster, borne in Terver (ter Veere ?) hathe byn here about 11 monethes, 1571.

LEONARDE AWDRIANSON, householder dennyzein and painter hathe byn in this realme [Saint Botholphes without Aldrichgate] XV yeaeres and in this parishe 2 yeaeres, and cometh to his parish churche Douche (lees Dutch person) Englishe churche, 1571.

ANDREAS BEALLE, a painter, of thage of 53 yeres and his wif, and one daughter of thage of XXI yeres, all borne in Flaunders and came for religion and have bynne 3 yeres di-Duche church, 1571.

JOHN BENSON of Bridges [Brugge?] paynter came about 7 yeares past,
Antholina his wif, *Hauice*, *Tanne*, *Suzan*, *Barnard*, *Labyan*, *Sara*
 and *Josina* his childern. Duch church, 1571.

JACOB DE BREY [The warde of Bishopsgate], painter and *Jane* his wief
 of the Frenche church, 1582—1583.

POWLE BEAKER [The warde of Dowgate], painter, of the Dutch church,
 1582—1583.

BALTHASAR CARYMAN [The warde of Brodstrate] and Barbara his wief;
 he is painter and are both of Dutche church, 1582—1583.

JOHN DROUSAERT [Brode strete warde] duchman, paynter, 1583.

FRAUNCES BLOCKLAND [Algate warde] id. id. id.

BOULAND JOHNSON [Billinsgate warde] id. id. id.

ARTHUR BRUNTKHURST [Langbourne warde] id. id. id.

CLAUDYNS, painter [id.] id. id. id.

Het tusschen [ ] gestelde geeft de wijk aan waar die personen hebben
 gewoond. — Ook op ander gebied doet deze uitgave ons veel Hollanders
 kennen die naar Engeland togen. — Voor belangstellenden stel ik de twee
 deelen gaarne beschikbaar.

's-Gravenhage, April 1902.

M. G. WILDEMAN.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Augustus 1902.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIR, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Mededeelingen.

Als corresponderend lid van den Ned. Oudheidk. Bond zijn door het bestuur benoemd de H.H.:

Jhr. J. W. A. BARCHMAN WUYTIERS . . .	te Amersfoort.
J. E. GYSBERTI HODENPIJL	» 's Gravenhage.
Prof. Mr. J. HEERES	» Leiden.
W. M. C. REGT	» Oudshoorn.
A. M. TROMP VAN HOLST	» Amersfoort.
W. D. J. VAN MEETEREN BROUWER . . .	» 's Gravenhage.
C. B. KOK	» Amersfoort.
P. G. BOS	» Groningen.
JAC. VAN GILS	» Rotterdam.

**Notulen van de algemeene ledenvergadering te Amersfoort,
gehouden den 21 Juni 1902.**

Aanwezig 54 personen.

De voorzitter opent de vergadering met een kort woord van verwelkoming, waarbij hij wijst op de onderscheiding, die den Bond in het afgelopen jaar ten deel viel, doordien het Hare Majesteit de Koningin behaagde het beschermvrouwschap van den Bond te aanvaarden. Hij richt een woord van dank tot het bestuur van Fléhite en den burgemeester van Amersfoort voor hetgeen door hen in het belang der vergadering werd verricht. Hierna wordt aan den secretaris het woord gegeven voor het verslag over het afgelopen vereenigingsjaar, hetwelk onder dankbetuiging aan den secretaris wordt goedgekeurd. De notulen der vorige vergadering te Edam worden ongelezen goedgekeurd, gelijk deze reeds in het Bulletin zijn opgenomen.

Voor het nazien der rekening worden aangewezen de H. H. Croockewit en Kernkamp en voor die van het volgend jaar de heeren Meyer en Schöffner. De vaststelling der rekening wordt aangehouden tot het hierover na de pauze uit te brengen rapport.

De aftredende bestuursleden, de H. H. Mr. J. A. Feith en F. A. Hoefer worden bij acclamatie herkozen en als plaats voor de volgende vergadering wordt Zutphen aangewezen na eene korte aanbeveling door de H. H. Hoefer en Overvoorde.

Van de gelegenheid tot het bespreken van oudheidkundige onderwerpen wordt gebruik gemaakt door Dr. Schmeltz, die eenige belangrijke mededeelingen doet over kunstwerken uit Benin.

Hierna geeft de Voorzitter het woord aan den heer F. A. Hoefer voor de door hem toegezegde inleiding over het Messbildverfahren van geh. Baurath, Dr. Meydenbauer te Berlijn. De spreker wijst op de gevaren aan de gewone opmeting van gebouwen verbonden en ligt het systeem toe, om met behulp der photographie en het meten van enkele hoofdlijnen de gegevens voor de bouwkundige teekeningen te verkrijgen. Hij wijst op de uitstekende afbeeldingen door Dr. Meydenbauer verkregen, waarvan er enkele in de zaal ter bezichtiging gesteld waren, en resumeert de voordeelen van dit systeem als 1° ontwijken van gevaar, 2° spoedig vastleggen der gegevens, ook bij groote bouwwerken, 3° groote nauwkeurigheid.

De voorzitter bedankt den inleider voor zijn uitvoerig door teekeningen en toestellen toegelichte voordracht en geeft gelegenheid tot debat, waarvan echter geen gebruik werd gemaakt.

Na de pauze wordt verslag uitgebracht over de rekening en verantwoording, sluitende in ontvangst met f 748.75½, en in uitgaaf

met f 653.52 $\frac{1}{2}$, waarna deze wordt goedgekeurd onder dankbetuiging aan den penningmeester.

Ten slotte gaf de heer O. G. H. Heldring, voorzitter van Fléhite, een kort overzicht van de wording van Amersfoort en hare verdere ontwikkeling, de kerken en kloosters, verdedigingswerken enz., waarna de voorzitter den spreker namens de vergadering dank bracht voor zijne belangrijke toelichting der te bezichtigen merkwaardigheden.

De vergadering werd hierna gesloten, waarna onder leiding van het bestuur van Fléhite een bezoek gebracht werd aan de kerken en gestichten, de poorten en het interessante museum. Veel aandacht trokken hierbij de pas blootgelegde muurschildering aan de buitenzijde der kerk en de Rochuskapel in »de Pot», waarbij algemeen de wensch werd uitgesproken, dat dit gebouw gespaard moge blijven van de dreigende slooping.

De aanwezigen vereenigden zich te 6 uren aan eenen gemeenschappelijken maaltijd in het hotel op den Amersfoortschen berg.

Namens het bestuur:

J. C. OVERVOORDE, *secretaris*.

Vierde Jaarverslag van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. 1901—1902.

Het afgelopen vereenigingsjaar was in verschillende opzichten belangrijk voor den Bond.

Van H. M. de Koningin ontving het bestuur de vereerende tijding, dat het H. M. had behaagd het beschermvrouwschap van den Bond te aanvaarden.

De financiëele toestand is niet ongunstig, gelijk u uit het verslag van den penningmeester nader zal blijken, en het aantal toegetredeven vermeerderde met 3 vereenigingen, 3 beheerders en 35 corresponderende leden, zoodat thans zijn toegetreden 25 vereenigingen, 27 beheerders, 128 corresponderende leden in Nederland en 9 in het buitenland.

Namens den Bond werden adressen verzonden, in het belang van het behoud van monumenten, naar aanleiding van de kerk te Rijsburg, de Broerekerk te Bolsward, de Korenbeurs te Gouda, het Gemeentemuseum te 's Gravenhage en het Paleis te Amsterdam. Op de vergadering van verschillende vereenigingen betreffende het Paleis te Amsterdam werd de Bond door zijnen voorzitter vertegenwoordigd. Naar aanleiding van andere monumenten werd met ver-

schillende besturen gecorrespondeerd, o. a. naar aanleiding van de Martinikerk te Franeker.

In aansluiting met het besluit van de algemeene vergadering te Edam werd aan H. M. een adres gezonden ter verkrijging van eene inventarisering der oude monumenten, welk adres werd gesteund door een aantal adhaesie- of zelfstandige adressen van oudheidkundige en bouwkundige vereenigingen. Ook in de pers vond dit adres algemeen een belangstellend onthaal. Het bestuur werd door Zijne Excellentie den minister van Binnenlandsche Zaken in staat gesteld het adres mondeling nader toe te lichten. Zijne Excellentie betuigde zijne sympathie met de in het adres ontvouwde wenschen. Het bestuur ontving de toezegging, dat voor de begrooting van 1903 het uittrekken van de voor de inventarisatie benoodigde gelden in ernstige overweging genomen zoude worden.

Naar aanleiding van het verzoek om een nader rapport met berekening der kosten, werd dezer dagen door het bestuur een uitvoerig rapport ingezonden, waarvoor door eene commissie uit het bestuur een bezoek gebracht werd aan eenige deskundigen, vertrouwd met het werk der inventarisatie, in Dusseldorp, Berlijn, Schwerin, Münster en Parijs. Het bestuur werd hierbij gesteund door de hoog-gewaardeerde medewerking en welwillende introductie van H. M.'s gezanten te Berlijn en te Parijs.

Dit bezoek aan de verschillende bureau's en de kennisname met de belangrijke in het buitenland reeds verkregen resultaten, gaf het bestuur de overtuiging van de dringende noodzakelijkheid van eene spoedige invoering der inventarisatie van monumenten in Nederland, en met belangstelling verbeidt het bestuur de hierover door de regeering te nemen beslissing.

Bij het bezoek aan Berlijn had de commissie ook gelegenheid kennis te maken met de belangrijke Messbild inrichting van geh. Baurath Dr. A. Meydenbauer, waarover de heer F. A. Hoefer eene korte bespreking voor deze vergadering heeft toegezegd.

Het bulletin van den Bond mocht zich ook dit jaar weder in veler belangstelling verheugen. Behalve van de redactie, bestaande uit de H. H.: E. W. Moes, Mr. J. C. Overvoorde en A. Pit, werden o. a. artikelen of mededeelingen geplaatst van de H. H.: J. W. H. Berden, Mr. C. C. J. A. Boeles, P. G. Bos, W. Croockewit W. Azn., Mr. van der Feen de Lille, J. Gimberg, Mr. S. Gratama, Mr. R. E. Hattink, P. Haverkorn van Rijsewijk, F. A. Hoefer, Dr. C. Hofstede de Groot, G. J. Honig, Wilfried Janssen, J. Kalff, A. O. van Kerkwijk, J. H. Klukkert, J. A. Kijmmel, Dr. W. Martin, A. Mulder, Mr. S. Muller Fzn., H. Portheine Jr., Jhr. B. W. F. v. Riemsdijk, Prof. Dr. Jhr. J. Six, Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers en M. G. Wildeman.

Het bulletin onderging weder eenige uitbreiding vergeleken bij dat van den vorigen jaargang. Met dankbaarheid herdenkt de redactie de belangelooze medewerking van de verschillende inzenders, doch tevens mag zij niet nalaten er op te wijzen, dat naast de medewerkers nog ruim honderd corresponderende leden tot den Bond zijn toegetreden, waarvan dit jaar geen berichten ontvangen werden. De redactie trachtte het ontbreken van eigen mededeelingen aan te vullen door uit de couranten eenige korte berichten over te nemen, doch zag gaarne deze overgenomen berichten vervangen door directe mededeelingen van de corresponderende leden van den Bond. Hierdoor zoude niet alleen haar taak worden vergemakkelijkt, maar zoude ook voor de leden zelf het belang van het orgaan van den Bond slechts verhoogd kunnen worden. Moge deze opwekking door de belanghebbenden worde ter harte genomen. Ook kleine berichten van oudheidkundig belang zullen gaarne door de redactie worden tegemoet gezien.

De uitbreiding van het ledental en de hierdoor toenemende inkomsten stelden in staat om eenige meerdere onkosten te maken voor illustraties. Met dankbaarheid herdenkt de redactie de welwillende medewerking van de commissie van de restauratie van de Groote- of Maria-Magdalenakerk te Goes, die haar in staat stelde buiten bezwaar van den Bond een vijftal illustraties te voegen bij het belangrijk artikel van den heer A. Mulder over deze kerk. In ruil hiervoor ontving de restauratie-commissie een honderdtal afdrukjes van dat artikel, die, naar wij hopen, zullen medewerken om de belangstelling voor deze zeer gewenschte restauratie in ruimer kring te verbreiden.

Door de woonplaatsverandering van een der redactieleden werd het gewenscht om het drukken van het bulletin voortaan te Leiden te doen geschieden. Waar wij hierdoor de drukkerij van den heer D. Reidel te Dordrecht moesten verlaten, verklaren wij gaarne, dat het geleverde werk geen aanleiding gaf tot deze verandering. Minder gelukkig waren wij met zijnen opvolger, den heer IJdo te Leiden. Hoewel door verschillende inzenders geklaagd werd over de slecht gecorrigeerde proeven, was het drukwerk over het algemeen voldoende, doch de langzaamheid bij de oplevering bereikte eindelijk een toppunt, waardoor verder doorwerken met deze drukkerij onmogelijk werd gemaakt. Het verschijnen van de 5de aflevering werd hierdoor vertraagd. Wij hopen dezer dagen deze eindelijk te kunnen verzenden en spoedig door de 6de aflevering te doen volgen.

Ten slotte is het mij aangenaam dit verslag te kunnen besluiten met een woord van dank namens den Bond aan het bestuur van Fléhite, voor de welwillende wijze, waarop het de voorbereiding van deze vergadering heeft op zich genomen, en speciaal aan den

geachten voorzitter den heer O. G. H. Heldring, voor de toegezegde inleiding bij de hedenmiddag te bezoeken merkwaardigheden op oudheidkundig gebied.

Door de bemiddeling van het bestuur van Fléhite werd aan de bezoekers tot verschillende gebouwen toegang verleend door het gemeentebestuur en andere besturen, waarvoor de vergadering veel dank verschuldigd is aan de besturen, die toegang verleenden, en aan het bestuur van Fléhite, dat de hiertoe noodige stappen bereidwillig op zich nam.

Namens het bestuur:

J. C. OVERVOORDE, *secretaris*.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Aanwinsten van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, te Amsterdam.

De verzameling Italiaansche ceramiek werd aangevuld met een kleinen schotel van Gubbio aardewerk, uit het begin der 16de eeuw. Het ornament, een cartouche met den naam: Marta B, in een rand van arabesken, is interessant door het sterk oostersch karakter. De goudglans is zeer blond gehouden en wordt gereleveerd door kleine donkerblauwe nopjes tusschen de arabesken.

Voor de verzameling Delfsch aardewerk werd aangekocht een kleine ovale plaat. Op witten grond in geel, groen, lichtpaars, rood, blauw en zwart een paar Japansche vrouwtjes bij een tafeltje, waarop een vaas met bloemen en een theepot. Décor onder glazuur. Een meesterstukje van kleurenharmonie en gave uitvoering. Merkwaardig ook voor de interpretatie van de Japansche teekening.

Voor de verzameling Italiaansche bronzen, twee plaquettes:

1° een langwerpige vierkante, waarop een groep ruiters en voetknechten vóór een vrouw, die het lijke van een jongen op haar schoot houdt: de gerechtigheid van Trajanus. Noord-Italiaansch, 15de eeuw. Zie: Molinier — les Plaquettes, II, n°. 503. De menigte van kleine figuurtjes is prachtig vlot aangezet; het stukje is een prettig staal van de smaakvol-aristokratische vroeg-rennaissance;

2° een ronde plaquette met de voorstelling van Vulcanus pijlen voor Amor smedende. Randschrift: amor vincit omnia. Noord-Italiaansch, einde 15de eeuw. Molinier — les Plaquettes, II, n°. 482. Een zuiver afgietsel der bekende plaquette.

Twee belangrijke aanwinsten kwamen de verzameling stoffen vermeerderen. Een gobelin wandtapijt en een Perzisch tapijt.

Het gobelin vertoont op blauwen grond een patroon van gekanteelde burchten, waarin een hert, een leeuw, een éénhoorn of een olifant als schildhouder, door gevleugelde engelen gekroond. Deze burchten, in ruitvorm, worden omsloten door vier languitgestrekte ooievaars. De schilden dragen de wapens van Turenne: geband van zilver en keel, op het tapijt verkeerdelijk aangegeven goud en keel, en van Rogier de Beaufort: van zilver met zes in een krans geplaatste bloemen van keel en een schuine balk van lazuur. De schilddragende dieren dragen dekkleeden voorzien van de wapens: gevierendeeld, 1 en 4 van Turenne, 2 en 3 van Rogier de Beaufort, of: gedeeld 1 van Turenne en Rogier de Beaufort, 2 van Comminges: van keel met 4 tot een kruis geplaatste amandelen van zilver, beladen met vier schildjes van Turenne. De wapens kunnen slechts hebben toebehoord aan Guillaume Rogier de Beaufort, vicomte de Turenne et seigneur d' Allais († 1396), gehuwd met Eléonore de Comminges († 1397).

Zeer waarschijnlijk is het tapijt Fransch werk en dateert, gelijk uit de boven aangehaalde sterfjaren blijkt, uit het einde der 14de eeuw.

Het Perzische tapijt, van wol, vertoont de zeer eigenaardige dierornamentiek uit den vroegen tijd der Safidendynastie, 1502—1736.

Op een groenen grond bewegen zich dier-gestalten tusschen planten, symetrisch als ornamenten tegenover elkaar gezet, in zeer sterke kleuren, waaronder een licht oranjebruin het sterkst spreekt. In het midden is een kersrood medaillon met lichtblauwe en gele arabesken. De rand is van hetzelfde kersrood bezaaid met kleine ogels en bloemornamenten waartusschen de uit China overgenomen gerekte wolkenbanden loopen. De afmetingen van het tapijt zijn M. 2,27 op M. 1,63. Zie over deze tapijten: W. Bode's, Vorderasiatische Knüpfteppiche, Leipzig, Seemann.

A. Pir.

Mauritshuis.

Door bemiddeling van den Directeur is voor den tijd van twee maanden door een Russisch verzamelaar, Graaf Stetzki, aan het Mauritshuis in bruikleen afgestaan een belangrijk schilderij van PIERER LASTMAN.

Houbraken vermeldt dit stuk, dat *de Apostelen Paulus en Barnabas te Lystra* voorstelt, in zijn Groote Schouburgh, waar hij tevens het begin afdrukt van het lange gedicht, dat Vondel maakte naar aanleiding van deze schilderij, die zich toen in de verzameling van Jan Six te Amsterdam bevond. Met die collectie werd het stuk 6 April 1702 verkocht voor f 230. Daarna komt het weer voor op een veiling

in den Haag in 1765 en wordt in dezelfde stad in 1770 nogmaals verkocht. Het werd toen voor 81 gulden eigendom van zekeren Muyscher. Daarna kreeg de oudburgemeester van Delft, van der Lely, het in handen. Met diens collectie werd het in 1772 geveild en voor f 51 gekocht door den kunsthandelaar Fouquet.

Na dien datum was men het spoor van de schilderij bijster, totdat ze nu, onverwachts, weer teruggevonden is.

De schilderij is rechts beneden gemerkt: „PIETRO LASTMAN fecit A^o 1614.” Ze is in uitmuntenden toestand, nog zoo frisch en blank, als toen ze Lastman's atelier verliet. Behalve eenige nauwelijks zichtbare barstjes in de lucht is er geen scheurtje in de verf; geen retouche, geen vuile vernis zit er op. Toets voor toets kan men de vaste schilderhand van Lastman bestudeeren.

Het is zeer interessant, Vondel's gedicht met de schilderij te vergelijken en op te merken, hoe nauwkeurig de dichter is in zijn beschrijving. Geen detail bijna laat hij onvermeld, wanneer hij de „offerstaatsie” beschrijft, die uit de stad optrekt ter verheerlijking der beide apostelen, die het volk van Lystra voor Jupyn en Mercurius aanziet, omdat zij een jongeling op krukken door een wonder genezen hebben.

De voorstelling is in hoofdzaak de volgende:

Uit de poorten van de stad Lystra, die zich rechts op den achtergrond verheft, trekt een lange stoet naar buiten, aan welks hoofd de hoogepriester, die den vermeenden goden een offer van witte stieren komt brengen. De hoogepriester staat, in wit gewaad, met eikenloof bekranst, vóór het altaar, waarachter op een verhevenheid de beide apostelen staan, die met afwerende gebaren het offer trachten te beletten. Vóór hen, links op den voorgrond, staat de genezen jongeling, wiens krukken en bedelaarsnap naast hem op den grond liggen.

Het stuk is in heldere, frissche kleuren gedaan: geel, blauw, groen en rood in de gewaden op den voorgrond; de midden- en achtergrond in een groenig bruinen toon met een typisch akademisch luchtperspectief.

Trouwens, het geheele stuk maakt niet den indruk van werk van een groote kunstenaarspersoonlijkheid. Lastman is iemand, die schilderen en teekenen geleerd heeft volgens bepaalde, verstandelijke academische regels. Hij componeert uitstekend: de lange, s-vormige stoet en de stad op den achtergrond vormen een zeer harmonieus geheel met de hoofdgroep links op den voorgrond. Ook de houdingen der figuren, de plooiing der gewaden enz. is zoo goed als men maar wenschen kan: ieder figuur een modelstudie op zichzelf; de jongelingen uit den offerstoet schijnen zelfs alle naar hetzelfde, telkens weer anders uitgedost, model te zijn geschilderd.

In het algemeen verraadt dit stuk, meer nog misschien dan andere van Lastman's werken, de groote habilitéit van dezen meester en de gemakkelijkhéid, waarmee hij werkte. Vooral in de behandeling der gezichten en handen kan men dat zien. Er is geen gepeuter en gezocht in, geen enkel „repentir”, en gebeele gedeelten, zooals b. v. de bouwvallen links, zijn in eens in de natte verf geschilderd.

Maar, hoe knap ook geschilderd, hoe zorgvuldig ook gecomponeerd, toch is het geheel te hard, veel te weinig „uit de verf” en al te koud en gekunsteld, om ons veel esthetisch genot te verschaffen. Vooral komt hier heel sterk aan den dag Lastman's grootste fout: het niet anders dan door de teekening kunnen uitdrukken van de materie.

Uit een historisch oogpunt behoeft de belangrijkhéid van dit stuk, Lastman's meesterwerk zoover wij kunnen nagaan, geen nadere toelichting. Het bewijst weer, hoe weinig Rembrandt eigenlijk van Lastman heeft overgenomen en verhoogt daarom nog onze bewondering voor dezen genialen artiest en doet ons de beteekenis zelfs van zijn »Jugendwerke” te meer gevoelen.

Of wij omtrent Vondel's persoonlijken kunstsmaak iets kunnen leeren uit zijn gedicht, waarin hij Lastman's werk zoo bewondert, dunkt mij twijfelachtig. Maar zonder twijfel typeerend voor den toenmaligen smaak is Vondel's gedicht en het feit, dat Six het stuk bezat.

Den Haag, 24 Aug. 1902.

W. MARTIN.

Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage.

Het Penningkabinet in den Haag heeft een tweetal hoogst belangrijke stukken verworven.

Het eerste stuk is een munt van Geertruid van Vianen en gedateerd 1577.

In het »Tijdschrift voor munt en penningkunde” (jaargang 1889. p. 801.) besprak de heer Meyer een munt van dezelfde vorstin en

bewijst hij uit de bijvoegsels van Gouthoven's Hollandsche Kronyk, dat deze Geertrui van Bronckhorst van haar moeder Johanna van Bredero Vianen erfde.

Deze had het op haar beurt gekregen van haren broeder Hendrik. Daar echter tot 1576 beslag op de goederen gelegd was kon eerst in 1577 munt in Vianen geslagen worden. De door Meyer beschreven munt, thans in het Penningkabinet aanwezig, komt afgebeeld voor in een oud muntboek van 1583 door Sturmer uitgegeven; het thans aangekochte stuk is nog geheel onbekend, hoewel er in het boek van Sturmer wel eenige aanwijzing over te vinden is. De voorzijde vertoont een in vier velden verdeeld schild, met in het hart een middenschildje. Het eerste kwartier vertoont het wapen van Bronckhorst, het tweede dat van Bredero, het derde (misschien) weder dat van Bredero, het vierde dat van van der Marck. Het middenschildje vertoont het wapen van Vianen. Het omschrift luidt: MO·GER·DE·BRO·ET·BA· II DO·VI·TRI·S. Keerz. De gekroonde leeuw van Bronckhorst naar links gewend 1577 × IN × SPE × ET × SILENTIO × FORTITVDO × MEA ×.

In het reeds genoemde boek van Sturmer komt op p. 70 een afbeelding voor, die een onjuiste afteekening van ons stuk is, maar ongetwijfeld dezelfde munt weergeeft. Het wapenschild is kleiner en slordig afgeteekend en als omschrift is de spreuk der keerzijde er uit onachtzaamheid omheen gezet. De keerzijde is geheel gelijk aan den hoogst belangrijken daalder, die voor het Penningkabinet is kunnen verworven worden.

Een tweede munt is een vierdubbele (gouden) pistool afkomstig uit het Prinsdom Oranje en geslagen onder de regeering van Philips Willem, die, zooals men weet, in 1606 de regeering van zijn Prinsdom aanvaardde; ze is gedateerd 1616 en vertoont aan de voorzijde het borstbeeld van den Prins naar rechts met als omschrift (roosje) PHIL:G·I·D G PRIN·AVR·COM·NAS. Keerz. SOLI·DEO·HONOR· ET·GLOR 1616 om het wapenschild.

Voor al van een iconographisch standpunt is deze munt belangrijk in verband met den op 1605 gedateerden gedenkpenning. (de Vries en de Jonge pl. II. 7.). De overeenkomst is zeer groot maar op de munt zijn de trekken ouder.

s'-Gravenhage, Juli 1902.

H. J. DE DOMPIERRE DE CHAUFÉPIÉ.

Het Stedelijk Museum te Haarlem.

Onlangs is aan het Museum door de Vereeniging tot uitbreiding dier kunstverzameling eene merkwaardige schilderij ten geschenke

gegeven, en wel een stuk van Jan Nagel, van wien in geene openbare galerij in Europa werk voorkomt. Tot het eenige wat van zijn penseel bekend is, rekent men een blazoen uit het Landjuweel van 1606, thans hangende in de Societeit Trou Moet Blijcken te Haarlem.

Schier even schaarsch als de voortbrengselen zijner kunst, mogen ook de berichten omtrent zijn leven geacht worden. Het weinige dat van Mander mededeelt, wat aangevuld uit van Buchell's papieren, komt hierop neder, dat Jan Nagel te Haarlem het levenslicht zag; hij had groote vaardigheid in het ontwerpen en was in het schilderen zeer vlug. Zijn talent richtte zich vooral op het landschap, dat hij aantrekkelijk en natuurlijk wist af te beelden. Hij bezat, volgens zijn lofredenaar, goddelijke gaven, maar was met kommer altijd worstelende. Hij is in het grootste gebrek gestorven, werd begraven te Haarlem 29 Mei 1616 en liet zijne noodlijdende vrouw en kinderen in armoede achter.

Lotgevallen dus, als van zoovele zijner kunstbroeders uit vroeger en later tijd.

Het stuk, thans voor het Haarlemsche Museum verworven, is te Weenen aangekocht, geschilderd op paneel, hoog 1.09, breed 0.775 en stelt voor Maria Magdalena. Zij draagt een kleurig, wereldsch, niet onbevallig gewaad, is links gewend, zittende op een stoel onder een boom, en houdt een opengeslagen boek in de handen, waarin op een blad de naamteekening en het jaartal *J. NAGEL. 1592* gevonden wordt.

Haar blond, weelderig haar golft langs de schouders. Op eene tafel aan hare linkerhand staat een groote roemer met deksel, gevuld met rooden wijn, en er ligt een kruisbeeld en een doodshoofd op.

Op den tweeden grond, ter linkerzijde eene grot, een altaar, eene triptiek met den kruisberg en daarvoor geknield de boetvaardige zondares.

Dit geheele tafereel is warm van toon, dun en luchtig geschilderd en heeft goede partijen. En het is opmerkelijk, dat van Jan Nagel, die als landschapschilder wordt aangeduid, het eerste stuk het beste van hem te voorschijn komende een portret is, want zoo kan men deze Maria Magdalena wel noemen.

Eene andere aanwinst van het Haarlemsche Museum, is een landschap door Jan Wijnants, ten geschenke gegeven door den Heer J. B. A. M. Westerwoudt. De voorstelling is zeer bekoorlijk, het stuk vol warmte en gloed, behaaglijk van kleur en zeker uit den besten tijd des schilders.

C. J. GONNET.

Oude kunst te Utrecht.

Omtrent de reeds vroeger besproken vereeniging van alle te Utrecht bewaarde voorwerpen van oude kunst in het te dezen behoeve uit te breiden Museumgebouw, worden door de Raadscommissie aan B. en W. zeer gewichtige mededeelingen gedaan. Door den aartsbisschop der R. K. gemeente, mgr. van de Wetering, was zijne medewerking verzekerd om het Aartsbisschoppelijk Museum, dat terecht zelfs tot in het buitenland beroemd is, op nader overeen te komen voorwaarden naar het gebouw van het Stedelijk Museum te doen overbrengen.

Een tot den aartsbisschop van de Oud-bisschoppelijke Clerezy mgr. Gul gericht verzoek van dezelfde strekking, had niet zoo'n gunstig resultaat. Hier gold het niet de verplaatsing van een reeds bestaand Museum, maar de opsporing en het samenbrengen van alle oude kunstvoorwerpen, die nog in de kerken, pastorieën en andere gebouwen der Clerezy aanwezig zijn en waarvan men, met het oog op hetgeen daaromtrent bekend is, gerechtigd scheen de beste verwachtingen te koesteren. Door den archivaris en een lid der commissie werd aan mgr. Gul te kennen gegeven, dat het niet de bedoeling was, de eventueel ontdekte voorwerpen op te nemen in het Stedelijk Museum, maar om, evenals voor het Aartsbisschoppelijk Museum, afzonderlijke (desverkiezende van wege de Clerezy zelve beheerde) lokalen voor de voorwerpen der Clerezy in te richten, om op die wijze een Museum te verkrijgen, dat misschien minder omvangrijk zou zijn dan het Aartsbisschoppelijk Museum, maar zeker door de buitengewone waarde van enkele daarin opgenomen voorwerpen niet minder dan dit de aandacht van het publiek zou trekken. Dit betoog heeft niet mogen baten; van het kapittel en van het kerkbestuur van St. Gertrudis zijn twee uiterst korte antwoorden ontvangen; men bezat weinig belangrijks en wenschte dit weinige niet te verplaatsen, daar men het bij den kerkdienst niet missen kon. De commissie wenscht dit natuurlijk volstrekt niet te betwijfelen, maar overwegende, dat het gevraagde onderzoek niet schijnt te zijn ingesteld en dat (om slechts één voorbeeld te noemen) de wereldberoemde albe van St. Bernulf voor den kerkdienst niet gebruikt en kwalijk bruikbaar, eeuw in eeuw uit verscholen blijft in een kistje in de pastorie van St. Gertrudis, moet de commissie wel komen tot de teleurstellende conclusie, dat het bestuur der Clerezy niet zeer geneigd is, met B. en W. mede te werken bij het streven, om (ten koste van niet onbelangrijke geldelijke opofferingen) het publiek van Utrecht en daarbuiten in staat te stellen te profiteeren van de te Utrecht bewaarde voorwerpen van oude kunst.

N. R. C. 2 Aug. I. B

Verslagen van Vereenigingen.

Museum en School voor Kunstnijverheid te Haarlem. Verslag over 1901.

Met genoegen lazen wij van de praktische veranderingen welke de tentoonstelling der verzamelingen zal ondergaan: meer systematische indeeling, verwijdering van een groot deel der modellen, welke hun waarde als technische voorbeelden verloren hebben, herziening der verzameling gipsafgietsels. Men heeft terecht begrepen, dat het nut van een museum meer van de kwaliteit der voorwerpen dan van de kwantiteit moet uitgaan.

Het gebruik dat van de boekerij gemaakt wordt is steeds belangrijk. De direktie heeft het echter noodig geacht, den steun in te roepen van hen voor wie de boekerij is bestemd, ten einde tegen onzorgzame behandeling te waken.

Maandelijks werden kleine tentoonstellingen gehouden van plaatwerken, afgietsels, galvanoplastische reproductiën, voorwerpen van Zweedsche en Finsche huisvlijt, van meubelen vervaardigd door den architect E. Verschuyl en door den Heer Penaat, van huisraad in zilver, koper en wit metaal door den Heer Eisenloeffel en van textielkunst.

P.

Eerste jaarboek der vereeniging Amstelodanum. Amsterdam, Mei 1902.

Uit dit verslag vernemen wij, dat de oproep tot de bezitters van oude bescheiden slechts één antwoord deed inkomen, en dat het plan om een legger van de gevelsteen en monumenten saam te stellen is opgegeven, daar eerlang de gegevens hiervoor door den heer Weissman zullen worden uitgegeven.

Aan andere leggers werd met kracht gewerkt. Het belangrijkste hiervan zijn voor ons die van de handschriften betreffende de geschiedenis van Amsterdam en die van de huizen, waarbij ook aan de bouwkundige waarde eenige aandacht wordt gewijd. Van de handschriftenlegger geeft de heer Dr. J. C. Been reeds een proeve, die uit den aard nog slechts onvolledig is, doch die steeds belangrijker kan worden, als allen, die dergelijke handschriften onder zich hebben, hiervan aan het bestuur bericht geven.

De op bl. 20—23 gegeven voorbeelden van huizenbeschrijving schijnen meer voor genealogen dan voor oudheidkundigen ingericht. De beschrijving der monumentale fragmenten toch neemt wel een wat te bescheiden plaats in naast de lijsten van vroegere bewoners en overdrachten. Of zijn hier toevallig twee bouwkundig geheel onbe-

langrijke huizen gekozen? Gaarne hadden wij althans over de aan de Wit toegeschreven plafondbeschildering iets naders gehoord, wat betreft de voorstelling, de kunstwaarde en den toestand, waarin deze verkeert.

O.

Jaarlijksch Verslag over den toestand van Dordrechts Museum gedurende het jaar 1901.

Met voldoening maakt het bestuur melding van een groote vermeerdering van het aantal bezoekers.

Werken van oude meesters werden niet verworven.

De onderhandelingen met het Dagelijksch Bestuur over den bouw van een nieuw museum zijn nagenoeg tot een goed einde gebracht, daar men er in geslaagd is, in het voormalig Krankzinnigen-gesticht een gebouw te vinden, dat geschikt te maken is tot een aan alle billijke eischen voldoende museum en dat voor vele jaren ruimte zal aanbieden voor de steeds aangroeiende verzameling en tevens aan het legaat Mevr. Marjolin—Scheffer een passend verblijf zal geven.

Jaarverslag van de Vereeniging „Oud-Dordrecht,” 1901—1902.

De toestand der Vereeniging wordt over het algemeen bevestigend genoemd, ofschoon het met recht betreurd wordt, dat zoowel het ledenaantal als het bezoek verminderd is.

Uit de lijst van aanwinsten stippen wij aan een gebeeldhouwden schoorsteenkap uit het midden der achttiende eeuw, die geschonken werd door Jhr. P. J. Repelaer, en een anderen gebeeldhouwden schoorsteenkap uit het einde der zeventiende eeuw, die werd aangekocht.

Verslag betreffende Edam's Museum over het jaar 1901.

Onder de vele aanwinsten worden als het belangrijkste vermeld de twee boeken, afkomstig uit de Oude Bijblierij te Edam, in 1820 aan Ds. Dr. H. F. Kohlbrugge afgestaan en thans door Dr. J. H. F. Kohlbrugge aan het museum geschonken.

In het verslag wordt herinnerd aan het bezoek door de deelnemers aan de vergadering van den Bond op 22 Juni 1901.

Verslag van de Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen, over het jaar 1902.

Onder de aanwinsten in dit telkenjare met zooveel toewijding samengestelde verslag wordt bijzonder de aandacht gevestigd op een Romeinsche flesch van donkerblauw glas met wijden buik, langen

hals en een rechthoekig opstaand aan den buitenkant geribb oor, dat geheel ongeschonden opgegraven is.

Het verslag eindigt met de volgende verzuchting over de Karolingische Kapel: »Omtrent een uitvoering van het raadsbesluit van 3 Nov. 1900, waarbij een voorstel werd aangenomen om Burge-meester en Wethouders uit te noodigen om een plan van restauratie voor de Karolingische Kapel te ontwerpen en aan den Raad over te leggen, is aan de Commissie niets naders bekend. Zij werd omtrent een ontwerp of voorbereiding door B. en W. volstrekt niet gehoord en veroorlooft zich dus hierbij nogmaals op spoed in deze zaak die kwalijk uitstel kan lijden, aan te dringen.»

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

Die Haeghe. Bijdragen en Mededeelingen. 's Gravenhage 1902.

Het jaarboek van die Haghe herscheen dit jaar iets later wegens de drukten voor den feestavond van 14 Februari. Het bevat weder verschillende belangrijke bijdragen, waarvan wij alleen die, welke het oudheidkundig gebied betreffen, hier vermelden.

Door Jhr. G. G. Calkoen wordt een uitvoerig overzicht gegeven over de geschiedenis van het Binnenhof van 1247 tot 1747, aan de hand van de rekeningen van de rentmeesters van Noord- (nu Zuid-) Holland en toegelicht met een drietal plattegronden. Door den heer C. H. Peters wordt een diep gevoeld In Memoriam gewijd aan een drietal Haagsche grachten, die in 1901 werden gedempt: de Amsterdamsche Veerkade, de Stille Veerkade en de Paviljoensgracht. Hij schetst hierin uitvoerig de geschiedenis der Haagsche grachten, vroeger de groote verkeersaderen, die zoo'n eigenaardig cachet gaven aan de Hollandsche steden. Doch zelden hebben de beheerders van openbare werken oog voor het schilderachtige mooi der oude stads-gedeelten. De al of niet juist geziene eischen van hygiëne en verkeer worden luid verkondigd voor het verdwijnen der grachten en hooge bruggen en men denkt er niet aan, dat met elke gedempte gracht en elke platgelegde boogbrug iets verdwijnt uit het steds-leven, dat niet te vergoeden is door het door de eentonige straten geboden gemakkelijker verkeer. De heer Peters houdt een warm pleidooi voor het behoud van het oude stedschoon, dat wij gaarne ter lezing aanbevelen aan allen, die over nieuwe dempingsplannen te beslissen krijgen.

Oude Monumenten.

De St. Rochuskapel te Amersfoort.

De St. Rochuskapel in den Pothof, die, tijdens het bezoek van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond aan Amersfoort op 21 Juni jl., terecht de bijzondere aandacht trok van de deskundige gasten, is een bouwwerk van omstreeks 1500. De grond, »daar St. Rochuskapel op staat,» is gekocht na 1501.

Zie hier wat *A. van Bemmelen*, Beschrijving der stad Amersfoort, Utrecht, 1760, blzz. 394, 388 en 389, en *Mr. J. van der Leeuw*, Het gesticht de Armen de Poth, Amersfoort, 1898, blzz. 91—98 hieromtrent mededeelen.

Anno 1501 bespreekt Evert Hol bij twee bezegelde brieven aan het Poths Provenhuis »twillig Weytenbrooden des weeks, ende van Midvasten tot Paschen toe zekere Oly voor twee Rijns-

gulden; alhoewel naderhand om deze twee Rijns gulden de grond daar St. Rochus Capel op staat, gekocht is, is de Oly alle jaar aan de Proveniers evenwel nitgedeelt geworden.”

Anno 1506 geven »Arend Godenszoon en Lysbet syn Wyf, om in S. Rochus Capel binnen deze Stad in Dirk de Coninx Camp (*) den deynst Goods te vermeerderen, de halve vierdel tegen de Melaten over, daar d'andere helfte de Poth toekomt; Item te helfte van

(*) De straat langs de voorzijde van den Pothof heet naar dezen Dirk de Coninck Koningstraat.

elf akkeren Lands by Isselt, en de helft van een camp Lands buiten d'Utrechtse Poort."

In den jaare 1507 is deze Capel door Deeken en Capittel van St. Joris Kerk aan de Pothbroeders gegeven en geconsenteert om daarmede te doen volgens inhoud en als in dezen brief:

»Wy Deeken ende Capittel van S. Georgius Kerk t'Amersfoirt
 »doen kondt allen luden, tugen ende certificeren mit desen openen
 »brieve, dat wy voir ons ende voir onsen nakomelingen gegost ende
 »geconsenteert hebben, gunnen ende consenteeren die Poth ende
 »Pothbrueders, in die Buten Stat op de Camp 't Getimmer van die
 »Capelle, soe die dair nu tegenwoordig stait, mit Altair ende Kerk-
 »hof, ende mit allen synen toebehoeren, ende sullent altyd tot hoe-
 »ren belieften moegen vermeerderen, ende sullen die dooden aldair
 »moegen graven, mer wie men wil begaan, die sal men begaan in
 »onser Moeder Kerk. Voirt sullen sy in dese Capelle Misse moegen
 »laaten doen so veel ende so dicke hem belieft, mer de Missen
 »sullen altyt voir acht uren uyt wesen, als in andere Capellen ge-
 »woontlyk is, op dat die Moeder die Heilige Kerk geen let, hynder
 »nog scade dair by en liedet. Ende alle offerhanden op den Altair
 »aldair komende, sellen sy onsen Capittel t'euwelyk prasenteren.
 »Voirt sullen die Pothbroeders voirsz. onsen Capittel voirsz. jaarlix
 »geven een hoerntgens gulden (*), te betalen alle jaar op Kors-
 »avont. Alle dink sonder argelist, oirconde des hebben wy ons Capit-
 »tels Segel aan desen opene brief doen hangen. Gegeven in 't jaar
 »ons Heeren dusent vyf hondert seven, op den twee ende twyntig-
 »sten dag in Septembri."

»Anno 1535 heeft Goirt Vlug in deze Capel een Vicarye gefundeert."

Volgens de rekening van 1541 schonk Geertruit Beere 52 Car. gulden voor wijn en was in de Kapel, om daarin wekelijks missen te doen lezen voor haar en hare ouders, en daarbij een zilver vergulden miskelk. Zij neemt den vroegeren van silver op koperen voet terug.

Volgens de rekening van 1550/51 schenkt Peter van Westh-
 renen 50 gulden voor wijn en licht ten behoeve van de (drie) missen
 elke week, die Goert Vlug in de Kapel heeft geordineert. Blijkens
 de Dispensiers-rekeningen tot 1574 hielden de Minrebroeders op
 den laatsten Paasch- en den laatsten Pinksterdag een sermoen in
 St. Rochuskapel, waarvoor zij een hoorntjes gulden ontvingen.

De kapel schijnt daarna in onbruik geraakt te zijn, totdat op
 23 December 1591 (Resolutieboek) besloten werd tot reparatie, de
 zolders te doen maken om koren daarboven te storten en daartoe
 een wenteltrap te doen stellen. Doch daarvan kwam men 9 Juli 1592

(*) Twaalf stuivers.

terug; toen werd besloten het daarvoor reeds gekochte hout weder te verkoopen.

In 1620 (Resolutieboek) besloot men, dat de klok van de Rochus Kapel zou worden »vermangelt op die groote of wijte van 70 duim,” en dat een torentje zoude gemaakt worden »met schaelen gedekt.” De gespecificeerde rekening der kosten bedraagt f 240—10—16. De rekening van 1640/1 vermeldt het plaatsen van een nieuw weerhaantje, het Resolutieboek een besluit van 23 februari 1722, om het torentje op het kerkhof met leien te vernieuwen, haan en appel te vergulden. De herstellingen schijnen zich dus bepaald te hebben tot het klokke-torentje, omdat dit nog dienst kon doen voor de omwonenden. Maar de kapel was reeds in 1591 aan hare bestemming onttrokken en aangewezen voor bergplaats. Toen waren ook uitgestorven de Celzusters, die als verpleegsters in 1547 waren ontvangen »in die Habitatiehuysinge ende getimmerte, staande in de Pot naast dat Pestilentiehuys”, en die ook het gebruik hadden van de kapel en het kerkhof.

Als bergplaats van brandstoffen, zooals tegenwoordig, deed de kapel reeds dienst in 1657, toen op Maandag 19 October, zooals het Resolutieboek »tot een memorie voor alle naecomende Regenten” verhaalt, »de Coninxstraet ten meeste deele ja op weynige huysen nae geheel affgebrand is.” »Hoe genadigh en barmhartigh Godt over syne armen heeft geweest”, en »de Goodtshuyse en deses borger Pesthuyskens . . . merckeliken door die hand desselven bewaert” zijn, blijkt wel hieruit, »dat deselve in 't minste nyet en syn beschadicht, bovendeen oock dat het vuyr soo fell vloech over 't groote Pesthuys ende de Capelle, wyens veynsteren alleen met trailje veerkentjes versien waren, en vol hout, rijs ende eenige turf was, allmede sonder daerop gehecht te hebben.”

Het onderhoud, dat aan dit monument van geschiedenis en kunst sinds vele jaren ten deel valt, is, helaas! berekend op zijne bestemming als bergplaats van brandstoffen. De vensters werden dichtgemetseld, het licht valt door het open dak. Evenwel het lekt er niet door, en de muren houden nog wel!

Mr. J. HEYLIGERS.

Het te voorschijn gebrachte grafgesteente in de Lieve Vrouwe- of Groote kerk te Breda.

Onder de schoonste kerken in den lande, die bovendien nog talrijke en kostbare gedenkteeken binnen hare muren besloten houden, bekleedt de Lieve Vrouwe kerk te Breda eene voorname plaats. Alvorens tot het onderwerp van onze verhandeling over te gaan, zij het ons vergund dit kerkgebouw in het kort te beschrijven,

opdat de lezer ons met meer gemak kunne volgen en zich te beter de plaats kunne voorstellen, waar het bewuste grafmonument zich bevindt.

De kerk is 77 M. lang; transept en koor zijn 39 M. breed, terwijl de breedte van het schip 29 M. bedraagt.

Het westelijk gedeelte tot aan het transept bestaat uit een middelschip met zijbeuken en daaraan grenzende kapellen; de toren, die de breedte van het middelschip bezit, is in de kerk ingebouwd, waardoor het mogelijk werd, om ten noorden en ten zuiden der zijbeuken zeven aangrenzende kapellen aan te brengen, terwijl het schip der kerk slechts vijf travées lang is.

In tegenstelling met de overige, die rechthoekig zijn, zijn de beide aan de westzijde gelegen kapellen vijfhoekig; één dezer rechthoekige kapellen, nl. de zesde van het westen af geteld en aan de noordzijde gelegen, is later vergroot. Overigens zijn alle aan elkan- der gelijk.

De meeste monumenten en bezienswaardigheden vindt men in het ten oosten van het transept gelegen koor, in het westelijk daar- van gelegen gedeelte evenwel bevindt zich in de zuidwestelijke der twee vijfhoekige kapellen, die eertijds waarschijnlijk aan St.-Anna was toegewijd, eene zeer schoone, alhoewel erg geschonden, koperen doopvont, die door Jos. de Backer van Antwerpen te Mechelen in 1540 werd gegoten.

Bovendien bevindt zich in de middelste der noordelijke kapellen, die aan den H. Franciscus toegewijd was, het grafmonument van Dirk van Assendelft, Heer van Kralingen, Besoijen en Heijnenoord, welke in 1553 gestorven is.

Het is in deze kapel, dat thans een monument is blootgelegd, dat, hoewel helaas erg beschadigd, voor vele andere in de kerk aan- wezige kunststukken niet behoeft onder te doen en de reeds zoo groote belangstelling in dit kerkgebouw nog zal doen toenemen.

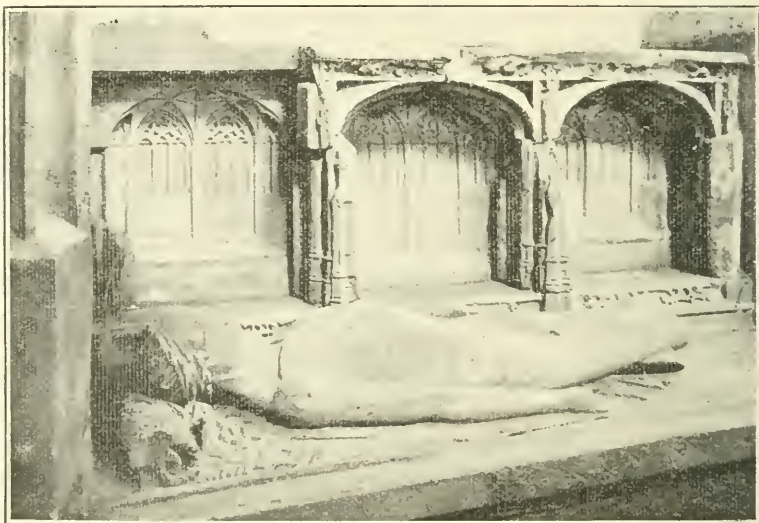
Laten wij na deze uitweiding thans overgaan tot eene meer uitvoerige behandeling van dit grafgesteente, waarvan in de Bredasche dagbladen van 9 Augustus j.l. eene beschrijving is verschenen van de hand des heeren v. K.; wij zullen trachten dit zoo duidelijk mogelijk te doen en eenige minder heldere punten zooveel mogelijk toe te lichten.

Uit de berichten der bladen zal het velen ietwat vreemd voorgekomen zijn, dat een monument, als waarvan sprake is, van onder een houten vloer te voorschijn wordt gebracht. Dit wordt echter duidelijk, wanneer men bedenkt, dat in vele Hervormde kerken de vloeren en zitplaatsen amphitheatersgewijze zijn aangebracht, opdat een ieder in de gelegenheid worde gesteld gemakkelijker den predikant op den kansel te volgen. Dit nu is ook het geval in de Lieve Vrouwe kerk te Breda, zoodat de houten vloer 0,70 M. boven den kapelvloer ligt en daar-

door het laagste gedeelte van het monument (de sarcophaag) kon bedekken, terwijl eene zitplaats het hooger gedeelte (de z. g. tombe) kon verborgen houden.

Hoewel men den omvang en de kunstwaarde van dit monument niet kende, was zijn aanwezigheid daar ter plaatse onder den vloer toch aan velen bekend, daar men bij het losgeraken eener plank, reeds vroeger in de steenen figuur een liggend manspersoon had herkend.

Daarom hebben wij aan het hoofd van dit opstel met opzet niet gesproken van een „ontdekt”, maar van een „te voorschijn

gebracht” grafgesteente. Heeren kerkvoogden hebben thans door het verwijderen van eenige zitplaatsen en van een gedeelte van den vloer eene ruimte van 1,40 M. vrij gemaakt, zoodat nu het monument in zijn geheelen omvang is blootgelegd en voor een ieder te aanschouwen is. Verschillende stukken puin zijn van onder de banken te voorschijn gebracht en zoo goed mogelijk ter plaatse, waar het behoort, met cement aangehecht, zoodat het nu aanwezige voor verder verval behoed is.

Het grafmonument is geplaatst in eene speciaal daarvoor gemaakte geprofileerde nis van 2,05 M. breedte bij eene diepte van 1,25 M., welke segmentvormig is afgedekt; aan de zijanten is de hoogte 2,72 M., in het midden 2,98 M.

Deze nis bevindt zich onder het in den buitenmuur aangebrachte lichtvenster, doch is niet in het midden, maar eenigszins westwaarts

aangebracht, daar aan de oostzijde het vooruitspringende altaar eenige ruimte innam; wijl de kerkmuur slechts 0,85 M. zwaar is, heeft men de 1,25 M. diepe nis aan de buitenzijde moeten uitbouwen

Is reeds aan den bouwtrant van nis en monument te zien, dat beide uit de tweede helft der 15de eeuw dagteekenen, aan het doorbreken der posten en der zich daartusschen bevindende spitsboogvormig afgedekte nissen, welke onder alle vensters ter besparing en versiering aanwezig zijn, is eveneens af te leiden, dat de nis niet tegelijk bij den bouw der kerk, doch eerst later is aangebracht. In deze nis nu zien wij het monument voor ons, bestaande uit een sarcophaag met een daarachter hooger geplaatste tombe.

Deze sarcophaag, waarvan wij slechts de opstaande of voorzijde en het bovenvlak kunnen aanschouwen, is op den vloer der kapel met hare voorzijde in gelijke richting met den kerkmuur geplaatst en is ingesloten door de zijwanden der nis.

De voorzijde bestaat uit één vlakke steenplaat, die echter zoodanig is bewerkt, dat aan de onderzijde eene plint, aan de bovenzijde een lijst aanwezig is; op het schuine vlak dezer lijst bevindt zich eene halve centimeter diepe en vijf centimeter breede inkeeping, waarin zich eertijds een opschrift moet bevonden hebben, hetwelk echter zorgvuldig is weggekap.

Ware de hypothese van den schrijver in de »Bredanaar» juist en hadde deze indieping eene koperen plaat ingesloten, dan moest men de doorkgaatjes nog kunnen terugvinden, waarvan echter geen spoor te ontdekken valt.

De opstaande zijde der sarcophaag is van harden, witten steen, terwijl het overige gedeelte van het monument uit eene zachtere steensoort is vervaardigd, zoodat het fijne werk tot in zijn kleinste onderdeelen behoorlijk is kunnen worden uitgevoerd.

Daar de steenplaat, die van boven met de lijst medegerekend 0,10 M. zwaar is, zich in de sarcophaag tapschgewijze verbreedt, zal de dikte van onder vermoedelijk wel 0,20 M. bedragen. De deksteen der sarcophaag is aan de zijde van den voorwand binnenwaarts afgeschuind en tegen den tapschbewerkten voorwand ingelaten; dit is opmerkenswaardig, omdat sarcophaagplaten gewoonlijk de opstaande wanden geheel bedekken, terwijl daaraan tevens eene lijst wordt gemaakt; immers dit heeft zoowel ten doel de hechtheid van het monument te bevorderen als de voegen der opstaande wanden te bedekken.

Op den deksteen der sarcophaag, die eene lengte van 2,05 M. bij eene breedte van 0,54 M. bezit, bevindt zich in liggende houding een mannenbeeld ter lengte van 1,75 à 1,80 M., hetwelk met den ondersteen één geheel uitmaakt.

Dit beeld stelt een op den rug liggende doode voor, uitgestrekt

op eene gevlochten mat, waarover heen een dunne doek of lijkwade; het hoofd rust op de nog gedeeltelijk opgerolde mat, terwijl voorhoofd en haren bedekt zijn met een doek, die van achter is dichtgeknoopt en waarvan de uiteinden aan weerszijden van het hoofd afhangen. De lijkwade bedekt gedeeltelijk den linkerschouder en de lendenen en is over de linkerzij en verder onder het rechterbeen door gedrapeerd.

De rechterarm is evenals de linker langs het lichaam uitgestrekt, doch met dit verschil, dat de linkerhand ter hoogte van den onderbuik op de lijkwade rust. Het hoofd is fors en breed, terwijl hals, armen en beenen mager en uitgeteerd zijn; de borstkas, waarvan de ribben zichtbaar zijn, is breed en opgezwollen.

De onderbenen zijn stuk en verdwenen; ook het naar omhoog gewende gedeelte van het hoofd en van de borst hebben veel van den tand des tijds geleden en zijn plat uitgesleten.

Tot zoover wat betreft de sarcophaag.

Gaan wij thans over tot de beschrijving van het hooger geplaatste gedeelte, dat wij hierboven de tombe genoemd hebben.

Hare lengte komt overeen met die der nis, terwijl zij 0,84 M. hoogte bij eene diepte van 0,48 M. bezit.

De onderkant der tombe sluit aan den bovenkant der sarcophaag aan en is zoodanig geplaatst, dat beide deelen van het monument tragsgewijze zijn aangevoegd.

Onder aan de tombe bevindt zich een 0,15 M. hooge plint, in welks profiel zes fijnbewerkte ornamenten in bladvorm voorkomen; daarboven verheffen zich drie diepe nissen, welke even zóovele koren met hunne afsluitingen en gewelven voorstellen.

Het is niet te verwonderen, dat in een dusdanig monument van toch reeds niet te groote afmetingen (de nissen zijn ongeveer 0,50 M. breed, 0,70 M. hoog en 0,35 M. diep) met het oog op effectbejag eene vrije nabootsing van eene koorafsluiting heeft plaats gevonden.

Zoo heeft b.v. elke afsluiting een achterwand van 0,37 M. en twee schuintoeloopende zijden van 0,10 M. breedte; in de hoeken en in het midden van den achterwand zijn vrij zware kolonetten zonder basementen of kapitelen aanwezig.

Op eene hoogte van 0,58 M. boven de plint vangen uit de kolonetten de rijke stergewelven aan, die, opdat zij beter in het oog zouden vallen, eenigszins koepelvormig zijn aangebracht.

De zijwanden hebben één tweedeelig, de achterwand twee drie-deelige spitsboogvensters, waarin traceeringen voorkomen, die in elke nis varieren.

De drie nissen zijn door twee 0,13 M. breede en 0,25 M. diepe wanden van elkander gescheiden, welke zeer sterk geprofileerd aan

de voorzijde zijn afgesloten door drie zich opwaarts versnijdende pinakels; er zijn dus twee vrijstaande wanden aanwezig en twee, die tegen de zijden der nis zijn geplaatst.

De profielen dezer wanden vereenigen zich door ellipsvormig getoogde bogen, waaraan nog zeer fijn kantwerk te bespeuren is, waardoor de nis of het koor op eene diepte van 0,35 M. wordt gebracht.

De omschreven tombe is van boven plat afgedekt; aan de voorzijde is eene lijst in welks profiel ornament in bladvorm aanwezig is.

Het monument is helaas deerlijk geschonden; zooals wij boven reeds vermeldde, werden de verschillende brokstukken, die onder den vloer uit het puin werden opgedolven, door de prijzenswaardige zorg van Heeren kerkvoogden in het grafgesteente vastgelegd.

De boven beschreven nissen hebben ongetwijfeld beeldengroepen bevat, waarvan echter geen spoor meer te ontdekken is.

Ook is het zeer waarschijnlijk, dat de tombe het voetstuk is geweest eener dusdanige groep, eene allegorische of godsdienstige voorstelling afbeeldend, in welk geval het monument een belangrijker omvang verkrijgt, dan men oppervlakkig zou meenen.

Immers het bovenvlak der tombe is 2,05 M. lang en 0,48 M. breed, terwijl de hoogte tot aan den boog der nis in het midden 1,65 M., aan de zijden 1,40 M. bedraagt.

Kan deze groote ruimte wel ergens anders voor gediend hebben dan tot berging eener rijke, en schoone beeldengroep?

De meeste gedenkteeken dezer kerk hebben van den 22 tot 24sten Augustus anno 1566 zwaar geleden van de vernielzucht der Beeldstormers; het komt ons dan ook voor, dat ook dit grafgesteente toen niet gespaard is en dat in dien tijd de beelden op de tombe en in de nissen vernield en door vandalen verwoest zijn.

Thans rijst nog de vraag, voor wien dit monument, dit gedenkteeken kan zijn opgericht en wiens beeltenis wij op de sarcophaag aanschouwen?

De schrijver van de meergenoemde beschouwing in de »Bredanaar» kan hierop geen stellig antwoord geven, want, zoo zegt hij, opschrift of koperen naamplaat ontbreekt, de archieven, die ons zouden kunnen voorlichten, zijn waarschijnlijk verbrand, wapens of andere kenmerken zijn niet aanwezig en toch zouden wij gaarne willen weten, wie het is geweest, die hier zijne laatste rustplaats vond en wat hij heeft gewrocht.

Afgaande op eene mondelinge overlevering, die zegt, dat de meester, die kerk en toren bouwde en eerst na de voltooiing daaraan een ernstig gebrek ontdekte, dat niet meer te herstellen was, dit denkbeeld niet kon verdragen en daarom zelfmoord pleegde door

van den toren te springen, komt de schrijver tot de veronderstelling, dat er eenige waarheid aan ten grondslag ligt en dat vermoedelijk de bouwmeester ter beschreven plaatse in de kerk begraven ligt.

Want, zoo redeneert hij voort, een machthebbende op wereldlijk of geestelijk gebied kan het niet geweest zijn, daar bij de eersten nimmer de attributen van hunnen stand, de wapenschilden en harnassen, de helmen en wapentuig of andere zinnebeelden van krijgsroem en macht ontbreken en bij de laatsten evenmin de emblemata van den geestelijken stand als kerkelijke gewaden, miskelken, engelen en dergelijke, waaruit hunne vroomheid en gezag kan blijken.

't Is dus een eenvoudig burger, zonder wapenpraal en toch met groote kosten en met de grootste vereering neergelegd in een praalgraf, dat de zinnebeelden te aanschouwen geeft van *zijn* werk, *zijne* kunst, *zijne* toewijding; een gothisch kerkkoor, tot driemaal toe herhaald in zuivere lijnen, welk motief zou beter voegen op het graf van een Keldermans, die van vader op zoon in drie geslachten in de veertiende eeuw de grootmeesters waren in de kunst van kerkenbouw en die, behalve Breda en Hoogstraten, nagenoeg geheel Vlaanderen, Brabant en Zeeland verrijkt hebben met kerken en andere openbare gebouwen, die terecht nog de bewondering wekken van allen, die de schoone kunsten liefhebben.

Om deze redenen dan ook veronderstelt hij, dat wij hier te doen hebben met het graf van den bouwmeester dezer kerk, die hoog vereerd door zijne tijdgenooten zijne laatste rustplaats vond als het ware onder de muren van het grootsche bouwwerk, dat hij schiep.

Om verschillende redenen, die wij nader zullen uiteenzetten, kan deze meening bij ons geen ingang vinden.

Immers het is meer dan waarschijnlijk, dat het gedenkteeken werd opgericht voor iemand, die omstreeks den tijd der oprichting overleden is, dus in de tweede helft der 15de eeuw, uit welken tijd het grafgesteente, zooals wij hooger zeiden, moet dagteekenen.

Nu weten wij, dat de Lieve Vrouwekerk te Breda reeds ruim anderhalve eeuw vroeger, anno 1303, door Heer Jacob Persoon van Gilze en Deken van Beeck tot eene Collegiale kerk werd verheven en daarin een kapittel van acht kanunniken werd gesticht; de buitenarchitectuur van het schip komt met het even genoemde jaartal overeen, doch voor den binnenbouw hadden wij liever een later jaarcijfer gevonden.

Zeker is het evenwel, dat de bouwmeester van dit gedeelte der kerk ongeveer eene eeuw het tijdelijke met het eeuwige moet hebben verwisseld, alvorens het door ons beschreven monument in de St. Franciscus kapel kan zijn tot stand gekomen.

Ook voor den bouwmeester van den toren kan het niet zijn

opgericht; immers de oude toren stortte op den 16^{en} Januari 1457 in, terwijl de tegenwoordige, in 1468 aangevangen onder Adam van Nispen, Drossaert van Breda, die den eersten steen legde, ten tijde van Engelbrecht II, Graaf van Nassau, anno 1509 voltooid werd.

Toen toch stond het nu wederom aan het licht gebrachte gedenkteeken reeds meer dan eene kwart eeuw op zijne tegenwoordige plaats.

Blijft men echter vasthouden aan het denkbeeld, dat het monument is opgericht ter eere van of ter gedachtenis aan een der bouwmeesters der kerk, dan zou dit voor niemand anders kunnen geweest zijn dan voor den ontwerper en uitvoerder der uitbreiding van het koor.

De kerk is nl. naderhand vergroot en van een kooromgang en twee kapellen voorzien, welk bouwwerk onder Graaf Engelbrecht I anno 1410 is voleindigd, zoodat het tijdstip van het overlijden van dezen bouwmeester kan overeenstemmen met de oprichting van het monument.

Dat men van dusdanigen meester nota kan hebben genomen is zeer goed te verklaren, als men aandachtig de schoone en rijke architectuur van den kooromgang en der kapellen aan de buitenzijde waarneemt; dan worden wij getroffen door de groote overeenkomst in opvatting en uitvoering, die er bestaat tusschen dit gedeelte der groote kerk van Breda en die van 's Hertogenbosch. De overeenkomst in vele deelen is zoo treffend, de contreforten, die zich zoo heerlijk rijk ontwikkelen, zijn in beide kerken zoo identiek, dat de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat Reinier de Brabander, die als de ontwerper en aanvanger der Bossche St. Janskerk omstreeks 1419 wordt gedoodverfd, ¹⁾ ook de ontwerper en bouwmeester zou zijn geweest van den kooromgang der Bredasche Lieve Vrouwekerk.

Heeft Reinier de Brabander echter voor de St. Janskerk geen algemeen plan vastgesteld en heeft elke opvolgende bouwmeester zijn eigen plannen en teekeningen ontworpen, dan is het vrij zeker, dat Jan Heijns, die in 1497 het schip met zijne contreforten aanving, te Breda kopieën heeft genomen.

Al nemen wij ook al aan, dat Reinier de Brabander ook de bouwmeester is geweest van den kooromgang der Bredasche kerk, toch blijft het dan nog onwaarschijnlijk, dat hij daar begraven ligt; immers op den 24sten Februari 1424 maakte hij zijn testament te 's Bosch, ter plaatse dus, waar hij zijn grootste en laatste werk uit-

---

¹⁾ De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch en hare geschiedenis door J. C. A. Hezemans. Pag. 62.

voerde, zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat hij ook aldaar begraven is.

Mocht onze bovenvermelde veronderstelling mank gaan en men meer overhellen tot de meening, dat een monument is opgericht voor den bouwmeester van het koor, dan brengen wij hiertegen in, dat het dan zeer waarschijnlijk zou zijn opgericht in het koor, in *zijn* ontwerp, in *zijne* schepping en nergens elders.

Wij blijven daarom ook ten sterkste twijfel koesteren, dat dit grafgesteente een der bouwmeesters der kerk zou hebben gegolden.

Ook het argument »Een gothisch kerkkoor tot driemaal toe herhaald in zuivere lijnen, welk motief zou beter voegen op het graf van een Keldermans, enz.» verliest alle kracht, indien wij bedenken, dat dergelijk motief meermalen, ja zeer dikwijls zelfs, bij gedenkteeken en altaren wordt gebruikt.

De meergenoemde schrijver ziet hierin een kerkkoor en niets anders, omdat de beeldengroep verdwenen is.

Doch, in onze gedachten de ledige nis vullend door daarin de verdwenen beeldengroep te herplaatsen, zien wij niet meer het kerkkoor, maar eene versierde ruimte, die als achtergrond van de groep moet dienst doen; mogelijk ook is de veronderstelling, dat de beeldengroep eene handeling voorstelt, die in eene kerk plaats vindt, waarom als achtergrond een kerkkoor is voorgesteld, terwijl het koorgewelf de overhuiving of den baldakijn vormt, die de voorstelling dekt.

Is de beeldengroep aanwezig, dan wordt de achtergrond geheel en al bijzaak.

En welk motief leent zich gemakkelijker voor nis, voor achtergrond en overhuiving van het geheel dan eene koorafsluiting met hare gewelven?

Herhaaldelijk treft men dit motief dan ook bij gedenkteeken aan, zoodat dit nimmer als argument kan dienst doen, dat dit grafgesteente voor een bouwmeester der kerk zou zijn opgericht.

Om met eenigen schijn van waarheid de vraag, voor wien dit monument dan wel zou zijn opgericht, te kunnen beantwoorden, ontbreken ons tot op heden alle gegevens, daar het opschrift weggekapt is en alle beelden en voorstellingen, die hierover eenig licht zouden kunnen verspreiden, verdwenen zijn. Zoolang geene archiefstukken ons ter hulp komen, zal dit grafgesteente voor ons blijven de graftombe van een onbekende.

Wij willen deze beschrijving niet eindigen, alvorens een woord van lof gebracht te hebben aan Heeren kerkvoogden, die door het verwijderen van eenige daarvoor geplaatste banken een ieder in de gelegenheid gesteld hebben met dit kunststuk der oudheid kennis te maken en door het bevestigen van eenige brokstukken het monu-

ment voor verder verval hebben behoed; zij zullen allen, die de schoone kunsten liefhebben, aan zich verplichten, indien zij alle onder hunne berusting zijnde archiefstukken doen napluizen, opdat nog eenmaal aan het licht moge komen wien ter eere dit grafgesteente werd opgericht.

's-Gravenhage, Augustus 1902.

ADOLPH MULDER,
Rijksarchitect voor de monumenten.

Bruinisse.

Bij het afbreken van het kerkgebouw der Nederl. Herv. Gemeente heeft men op de plaatsen, waar aan den buitenkant een contrefort tegen den muur is aangebracht, in de bovenste lagen van den muur hier en daar roode, onverglaasde aarden kruikjes of vaasjes, alle in liggende houding met de opening naar het binnenste gedeelte van den muur gekeerd, ingemetseld gevonden. Bij eene hoogte van $2\frac{1}{2}$ decimeter hebben de kruikjes eene opening van nagenoeg $\frac{1}{2}$ decimeter wijdte, terwijl zij een bijna bolronden naar boven iets nauwer toeloopenden vorm bezitten.

Naar ons uit Bruinisse wordt gemeld zoude de kerk dateeren uit de 2de helft der 17de eeuw.

Zie hierover *N. R. C. 13 Juli I. B.*

Hattem.

Van de vroegere ommuring van het stadje Hattem zijn thans nog overgebleven een stuk hooge muur ten oosten van het plaatsje en een gedeelte van de Dijk- of Kamperpoort.

Deze poort bestond eertijds hoofdzakelijk uit een binnen- en buitenpoort met een voorwerk tot afsluiting van den toegang.

Alleen de binnenpoort is overgebleven, doch verkeert in een toestand, dat spoedige voorziening dringend noodig is. Dit gebouw, afkomstig uit de 14de eeuw, munt uit door sierlijke lijnen. De kosten der restauratie zijn geschat op $\pm f$ 6000.—. Men hoopt, dat het Rijk een gedeelte der restauratiekosten op zich zal nemen. Met het oog hierop heeft de raad der gemeente Hattem f 1000.— subsidie toegestaan en heeft zich een commissie tot restauratie gevormd.

F. A. HOEFER.

's Hertogenbosch.

In het jaar 1901 werden ondernomen de herstellingswerken van den grooten koepel, die zich op het midden der St. Janskerk bevindt en die dringende herstellingen vorderde.

Behalve deze herstellingen, zijn door het kerkbestuur van St. Jan op zijn kosten hersteld twee merkwaardige XV^{de} eeuwse tochtportalen van eikenhout; ook zijn de basementen en muurvlakken rondom het hooge koor van hun verflagen ontdaan en het oude schoone steenwerk, dat nogal veel had geleden, geheel hersteld, waar zulks noodig was.

Gedurende den winter 1902—1903 zullen de steenhoutwerken in gereedheid worden gebracht tot de voortzetting van den middenkoepel.

Arch.

Ingen.

Te Ingen, bij Tiel, werden dezer dagen bij het aanleggen eener villa, op het landgoed van den heer J. van Westreenen, vier eikenhouten putten blootgegraven met eene doorsnede van 30 cM. en eene diepte van 1.50 M. Hierin vond men verscheidene bodems, randen, ooren en aarden vaatwerk uit de 11de eeuw of iets later, en uit de 13de en 14de eeuw. Voet en rand eener mengschaal dagteekenen uit den Romeinschen tijd.

Volgens de heeren Brenkman te Lienden en Dr. Jesse te Lienden hebben de kuipen vermoedelijk tot eene bierbrouwerij behoord, die gevestigd was in een groot klooster. De naam der tegenwoordige hofstede, de »Commanderij», herinnert nog aan den tijd, dat een commandeur van St. Jan dat uitgestrekte klooster bestuurde.

De veronderstelling, dat de putten van veel vroeger dagtekening zijn, vindt eenigen grond in de omstandigheid, dat een der putten is vervaardigd van een uitgeholden boomstam. Daarin werd o. a. gevonden een groote slagtang van een everzwijn.

De Opmerker, 23 Aug. 1902.

De Hervormde erk te Oudshoorn.

Een der fraaiste protestantsche kerken uit Rijnland, zoo niet de mooiste van alle, is die der Ned. Herv. Gemeente te Oudshoorn. Gesticht door den bekenden Amsterdamschen patriciër Cornelis de Vlaming van Oudshoorn, ambachtsheer van Oudshoorn en Gnephhoek, werd zij in de jaren 1663—65 gebouwd en den 18^{den} October 1665 door den reeds dienstdoenden predikant Gerardus Haeck onder een grooten toevloed van belangstellenden plechtig ingewijd.

Het kerkgebouw, een zeer mooi specimen van een protestantsch bedehuis, heeft den vorm van een grieksch kruis met gevulde hoeken, van welke laatste de zinken afkapping lager ligt dan het dak der kerk. Uit het kruispunt rijst een achtkantige klokketoren omhoog; op vier der zijden zijn wijzerborden geplaatst, daarbinnen bevindt zich de luiklok, terwijl de toren zijn beëindiging vindt in een slanke spits, die met windwijzer en bliksemafleider is voorzien.

Niet echter om haar uiterlijk voorkomen geniet onze kerk haar welverdiend renommée. Dat heeft zij te danken aan haar bevallig intérieur. Doet de nette vierkante ruimte met haar hoog verwulf het oog aangenaam aan, zeker wordt het nog meer gestreeld door de zeventien beschilderde glasramen die het geheel omgeven en het anders te schelle licht een liefelijke tempering doen ondergaan. Geen dorpskerk, misschien in het geheele land en zeker niet in de Rijnstreek, kan zoovele oude vensterschilderingen aanwijzen als deze. Hare glazen houden de familieteevens van talrijke adellijke en patricische geslachten in aandenken en onderscheidene gemeenten en waterschappen zijn er door hunne wapens op vertegenwoordigd. Met schoone guirlandes, door bevallige engeltjes hoog gehouden, zijn ze aan elkander verbonden; smaakvolle cartouches omvatten korte mededeelingen aangaande de eigenaars ervan of zetten door zinnebeeldige voorstellingen aan het anders misschien eentonig tafreel leven en opgewektheid bij.

Wie de kunstenaar was, die ze er met meesterhand op maalde is ons niettegenstaande vele nasporingen onbekend gebleven. Nergens heeft de schilder ons zijn naam vermeld: zelfs geen monogram heeft hij ons gelaten, waardoor we met behulp van andere bronnen mogelijk op weg konden geraken. Bestoven kerke- en ambachtsrekeningen uit dien tijd werden door ons geraadpleegd en geen posten zijn er op geboekt, zoodat we alleen kunnen besluiten, dat het schilderwerk uit particuliere middelen werd betaald. Wellicht verschaft ons een of ander familiearchief nog eenmaal den zóózeer begeerden naam.

De man verstond zijn taak wel; zijn werkstukken kunnen de critiek van den onbarmhartigsten heraldicus gerust doorstaan. Prijken de fraai uitgevoerde blasoenen nog thans met de levendigste kleuren, het bijwerk is stil gehouden en maakt evenzeer de bewondering van elk bezoeker gaande. Wie b.v. de stroomgoden die het glas van Rijnland versieren, beziet, zal dit kunststuk, al heeft hij ook nog zoo weinig gevoel voor schilderkunst, zeker een langere beschouwing waardig keuren en de talrijke engeltjes op de nog niet gerestaureerde ramen voorkomende, brengen een blijmoedig-aangename stemming ook bij den vrij wel onverschillige teweeg.

Zeër te betreuren valt het, dat reeds zoovele van die oorspronkelijke wapens verdwenen zijn. Wat storm en hagelslag spaarde, werd voor een deel door de projectielen der lieve schooljeugd verbrijzeld. De »restauratie" der glazen heeft er mede geen goed aan gedaan; soms is een raam vervangen door een geheel nieuw met erbarmelijke navolging van het oude. Op een zeer enkele uitzondering na, hebben de H.H. C. F. A. Heitmeier en G. Prot te Amsterdam, aan wie de herstelling in 1865 werd opgedragen, zich slecht van hun taak gekweten en is het te hopen, dat de a.s. restauratie aan uitmuntende handen worde toevertrouwd of anders liever worde achterwege gelaten.

Behalve de beide ramen, geschonken door de kerkelijke en burgerlijke regeering van Oudshoorn en het glas door de vier »maeghden" van Toll aan de kerk vereerd, vindt men geen vensters, die direct betrekking hebben op de plaats onzer inwoning. We kunnen rekenen, dat de veertien overige alle zijn geschonken door de verwanten en vrienden van Cornelis de Vlaming. Tot zijn naaste familie behoorde Reinier Pauw, Ridder van St. Michiel, en Baljuw en Dijkgraaf van Amstelland, zoon van den Raadpensionaris Adriaan, — Willem van Ruytenburch, Heer van Vlaardingen; de fraaie luitenant in zijn gele kleedij, voorkomende op Rembrandts meesterstuk »de Nachtwacht" en schepen en raad van Amsterdam, — Laurens Buysero, de griffier van drie Prinsen van Oranje, Heer van Dussen, Muilkerk, Hulshout, en 's Heeraartsheiningen, vader van den Maecenas Dirk, — deze drie komen elk met hun vrouw voor. Jacob van Harencarspel schepen en raad van Amsterdam en gecommiteerde raad ter Admiraliteit van het Noorderkwartier, en Mr. Vincent van Bronckhorst, schepen der hoofdstad en lid van den Hoogen Raad, gaven glazen waarop niet alleen hun echtgenoot maar ook de acht kwartieren van hun kinderen voorkomen.

Gerard Bicker, Heer van Swieten, hoogheemraad van Rijnland, zoon van den uit 1650 zoo bekenden Amsterdamschen burgemeester Cornelis, was een der warmste vrienden van den bouwheer. Evenzoo

de burgemeesters van Leiden, die bij den aanleg van het jaagpad langs den Rijn zijn goede medewerking zoozeer op prijs hadden leeren stellen. Eleman, Hasius, Paets en van Swaenswyck waren hunne namen. Familie en vrienden hadden bijna onophoudelijk zitting in het bestuur van het waterschap Rijnland en van Amstelland, waarvan tijdens de schenking van het laatste glas zijn broeder Dirk Baljuw en Dijkgraaf was. In de vroedschap van Amsterdam en de admiraliteit daarvan wordt zijn naam als onafscheidelijk genoemd, terwijl de admiraliteit van het Noorderkwartier zelfs geen aansporing van haar lid Jacob van Harencarspel noodig had om het voorbeeld van haar zustercollegie te volgen. Een glas met de wapens der stemhebbende steden van Holland werd bijna in alle nieuw gebouwde kerken, die subsidie van de regeering aannamen, aangetroffen.

Eén glas hebben wij nog niet vermeld. Het werd aan de kerk vereerd door niemand anders dan door Willem Hendrik, Prins van Oranje Nassau, den lateren Koning-Stadhouder, die tijdens de schenking pas den leeftijd van 17 jaar had bereikt. Het glas moet als kunstwerk niet onder hebben gedaan voor de andere, doch de pijpleiding van den achterliggende schoorsteen heeft het grootendeels verbrijzeld.

Met de prachtige vensters zou het gewelf zeker in overeenstemming zijn, had niet een allerjammerlijkste wapenschilder er zijn talent op uitgeput. Het noordelijk gewelfvak bevat het wapen van Cornelis de Vlaming, omgeven door zijn vier kwartieren. Op gelijke wijze is het zuidelijk vak beschilderd met het wapen en kwartieren van des stichters echtgenoot Nicolaä Hooft. Het oostelijk deel van het verwulf bevat de initialen van der bouwheer: C. d. V. in on-ooglijken vorm. Dáártegenover zouden de initialen der echtgenoot niet misplaatst zijn, doch ons oog ontmoet een afschuwelijke copie van een der rouwborden.

Deze rouwborden zelf zijn zeer mooi geschilderd. Het eene herdenkt den in 1793 overleden Baron Barend Hendrik van Reede van Oudtshoorn, wiens wapen met zestien kwartieren er op voorkomt; het andere houdt de herinnering levendig aan William Ferdinand Baron van R. v. O. en zijn twee gemalinnen. Hij overleed aan de Kaap in 1822.

Sedert het vorige jaar bevindt zich naast den preekstoel een lang verloren geweest zijnde gedenksteen welke vroeger deel uitmaakte van een kostbaar wit marmeren monument, gewijd aan de nagedachtenis van Nicolaä Hooft. Dit kunststuk werd door de revolutionnaires van 1795 verbrijzeld en het nog overgebleven middenstuk met de lijdichten uit de kerk verwijderd. Aan onzen Ambachtsheer, den H.W.G. Heer B. C. Baron van Reede van Oudtshoorn en

aan H.H. kerkvoogden is het te danken, dat dit overblijfsel weder in eere hersteld werd.

Als proeve van vensterbeschildering gaat hierboven een fotografische repro luctie van het raam, geschonken door de Vroedschap van Amsterdam. Zooals men ziet is de bloem van het patriciaat der hoofdstad er op vertegenwoordigd. Nicolaas Tulp, de beroemde medicus, — Cornelis van Vlooswyck, de edelmoedige beschermer van Vondel, — Andries de Graaf, de bekende Amsterdamsche burgemeester, — Gerard Schaep, wiens biografie men een plaatsje waardig keurde in het Amst. Jaarboekje van 1889, en zoovele anderen.

Het rouwbord van W. F. Bn. v. R. v. O., dat het raam voor een klein deel bedekte, was oorzaak, dat de fotografie in schuinsche richting moest worden genomen. Men make daarvan dus den bekwamen opnemer J. Kerkhoven geen verwijt. Ook niet dat sommige kleuren in elkaar loopen, want de gele kleur, ook goud, komt altijd zwart over.

Nog een laatste woord! De ramen *moeten* gerestaureerd worden, want het lood is vergaan. De kerkvoogdij die over weinige middelen beschikt, heeft zich tot verschillende personen en corporaties gewend met het dringende verzoek om bijstand, waarop reeds door enkelen met zeer gewaardeerde toezegging is geantwoord. Natuurlijk waren de aangeschrevenen zij, die met de ramen als afstammelingen der schenkers of college eenigszins in betrekking stonden. Wellicht zijn er nog onder de ingezetenen der hoofdstad, die de restauratie van dit monument, gewijd aan het 17^e eeuwse Amsterdamsche patriciaat niet alleen met belangstelling zullen vernemen, doch ook vooral daartoe een steentje, kan het zijn een steen willen bijdragen. Zij zouden daarmee in het belang der geschiedenis en kunst een nuttig werk doen.¹⁾

Oudshoorn, Augustus 1902.

W. M. C. REGG.

Door het gemeentebestuur van Leiden is voorgesteld eene subsidie van 150 gulden te verleen en ter tegemoetkoming in de kosten van het in 1669 door de Leidsche vroedschap geschonken raam. Dit voorstel is echter in de laatste gemeentenraadsvergadering met 14 tegen 10 stemmen verworpen.

1) Uitvoerige mededeelingen omtrent de merkwaardigheden in de kerk te Oudshoorn zijn te vinden in mijn werkje „De Hervormde Kerk te Oudshoorn”. Rijswijk 1900. 4°.

Rhenen.

Volgens het Handelsblad is door de Regeering eene jaarlijkse subsidie van f 7000.— verleend voor de verdere restauratie der Cunera-toren. Het werk zal geschieden onder toezicht van Dr. Cuypers.

Smilde.

Van den heer G. J. Landweer te Hoogeveen vernemen wij, dat de in de vorige maand opgegraven veenbrug onder Smilde veel overeenkomst vertoont met de zoogenaamde Valtherbrug en uitsluitend bestaat uit ruwe boomstammen, (meest beuken en elzen), nog van den bast voorzien. Bij het ontgraven gedeelte kwam slechts één gekloofde stam voor.

Tholen.

Aan den Gemeenteraad van Tholen is een uitvoerig rapport ingediend over den toestand van het klokkenspel boven het raadhuis, met berekening der ter verbetering van het mechaniek vereischte kosten. De klokken werden in 1627 uit oudere klokken vergoten door Michiel Burgerhuis.

Voorst.

Men gaat in de gothische kerk te Voorst, welker toren echter blijkbaar uit de 12de eeuw dagteekent, weer eens aan het afbikken en berapen van een paar muren.

Ditmaal komen de zuider- en de westermuur aan de beurt; de noordermuur heeft die in 1901 reeds gehad. In Augustus van dat jaar kwam toen van onder de kalklaag eene staande figuur — vermoedelijk een bisschop — voor den dag, waarover wij destijds uitvoerig geschreven hebben.

Gelukkig heeft men deze muurschildering, waarvan de teekening zeer fraai en de kleuren bijzonder krachtig en helder zijn, niet weer overgewit. Zij is dus gespaard gebleven, doch men heeft haar achter een gordijntje weggestopt.

Te hopen is, dat het afbikken met de noodige omzichtigheid zal geschieden. Had men dit in het vorige jaar gedaan, dan zou de figuur van den bisschop (?) niet zoo geschonden aan het licht zijn gekomen. De kalklaag moet kalmpjes van de muren geklopt worden

Naar ter plaatse goed bekende personen verzekeren, moet onder het witsel van den westelijken muur, boven het orgel, o. a. nog eene muurschildering verborgen zitten. *N. R. C. 6 Aug. I. B.*

Zalt-Bommel.

De oude monumentale gemeentepomp te Zalt-Bommel, voorstellende een reusachtigen man met een dolfin over den linkerschouder, is, wegens bouwvalligen toestand, afgebroken en ten geschenke aangeboden aan het Rijksmuseum te Amsterdam.

Amst. C., 1 Aug. II.

Zutphen.

Aangaande de restauratie der St. Walburg valt het volgende te berichten:

Dezer dagen is men gereed gekomen met de beide travée's aan den zuidkant van het koor, welke men reeds vóór dien geheelen zuidkant onder handen genomen heeft, omdat hare restauratie eerst moest gebeuren, vóór men er toe kon overgaan om het marmeren grafmonument der Van Heeckerens, hetwelk zich binnen in de kerk tegen één dezer travée's bevindt, te kunnen herstellen.

Dit zal n.l. op kosten der familie Van Heeckeren gerestaureerd worden, waartoe het reeds eenigen tijd geleden geheel uit elkaar genomen is.

Het monument lieten de kinderen van Everhard van Heeckeren (overl. 23 April 1680) en van diens echtgenoot Maria Torck (overl. 21 Febr. 1690) in 1706 ter eere hunner ouders oprichten.

Aan dezen zuidkant heeft men nu twee vakken balustrade, twee pinakels en twee ramen hersteld, welke met in lood gevatte ruitjes gedicht zijn. Men is thans weer aan de restauratie van het noorder dwarspand begonnen en wel met de oostzijde. Hier moeten drie conterforts hersteld worden, twee ramen en twee vakken balustrade. Men hoopt er nog dit jaar mee gereed te komen en dan is het geheele noorder dwarspand en daarmee ook de geheele noordzijde der St. Walburg, op den kooromgang na, gerestaureerd.

N. R. C. 17 Juli I B.

Tentoonstellingen.

Tentoonstelling van oud-Vlaamsche kunst te Brugge.

Van de toch al niet zoo heel talrijke lieden, die nog voor iets anders, dan om er geweest te zijn, of de toilettenparade, naar Brugge trokken, meen ik te mogen aannemen, dat de meesten eenigszins teleurgesteld thuis kwamen. Dat heeft allerlei oorzaken. Ongetwijfeld was het plan voor de tentoonstelling grootsch. De werken, die in den loop der tijden verstrooid zijn door de wijde wereld nog eens onder één dak samen te brengen in zulk een schoon stadje, waar veel dier werken ontstonden, zoo'n programma klinkt. Het was een aardig idee met 't enthousiasme tot vader, de fantasie tot moeder en de onuitvoerbaarheid tot onafwijsbaren peet. Von Tschudi heeft het in 't »Repertorium für Kunstwissenschaft» ook zeer juist gezegd, dat slechts utopisten hadden kunnen hopen, hier b.v. de verschillende stukken van het Gentsche altaar tot ouden glans hereenigd te zien. De »vornehme Abstinenz» der groote Musea, zooals hij zich uitdrukt, was er wel borg voor, dat juist de voornaamste werken van veel der groote meesters zouden mankeeren. Daardoor ontstonden vreemde lacunes en was er hoegenaamd geen evenwicht. Was Memlinc vrijwel volledig, van Rogier van der Weyden vond men, behalve het voortreffelijke portret van Bladelin uit de collectie v. Kaufmann en een stukje uit het Museum te Brussel, niets dan dubieus werk. De Hollanders moest men zoeken en behalve enkele kleine trouvailles, viel het zóó opgespoorde nog niet eens mee.

De talrijke moeilijkheden in aanmerking genomen, waarmede een tentoonstelling als deze te kampen heeft, zouden evenwel deze bezwaren niets mogen wegen tegenover de verdienste, zooveel goeds en schoons uit soms weinig bekende verzamelingen te hebben bijeengebracht; maar wat wel altijd een blaam voor deze »show» blijven zal, is, dat alle schoonheid er uit verbannen leek, dat men tusschen pakhuisvoorraden van gothieke schilderijen tevergeefs de stille aandacht en de stemming zocht, die toch eigenlijk tot vruchtbaar zien onmisbaar zijn. 't Schijnt, dat de poortwachter, die over 't al of niet toelaten van een stuk te beslissen had een te vriendelijk man geweest is en dat het schoonheidsdorstige publiek nu de dupe wordt van die te vérgaande wellevendheid. En zelfs als men toegeeft, dat in een landje als België, wil men *iets* goeds hebben veel leelijks mee moet geslikt worden, om geen aanzienlijke collectioneurs tot kwade

vrienden te maken, dan is daarmee de onverkwikkelijke indruk, dien deze schilderijenkraam maakt niet geexcuseerd.

't Blijft mij een raadsel waarom men, zonder eenige andere, dan hoogstens kunsthistorische overwegingen, aan zooveel matigs betrekkelijk goede plaatsen gaf en kostelijke schilderijtjes als b.v. het welverzorgde ruitersportretje van Karel V door C. Engelbrechtsen (?) ¹⁾ en dat bleeke mannetje in zijn groenblauwen jas van Lukas v. Leyden in donkere hoeken stopte. 't Is mogelijk, dat er nog veel motieven zijn, die men zoo buitenaf niet te weten komt, wellicht kon de, overigens zoo ijverige, commissie er niet veel aan doen; maar 't blijft een waarheid, dat daardoor het geheel verre van aangenaam werd. Hoe prachtig was 't geweest een salon carré in te richten, waar op ruime wanden naast en tegenover elkaar, hing wat ons de oude Nederlanders bewonderenswaardigs hebben nagelaten, en hoe weldadig, wanneer een lading hideus' en middelmatigs naar een duidelijk geëtiquetteerde »Historische afdeling» was verhuisd. Zoo had dan een zuiver publiek het verlangde gevonden en de kunstgeleerden hadden toch ongestoord allerlei geestelijke spelletjes kunnen spelen, die, ik geef het, zelf van 't vak zijnde, gaarne toe, niet zonder zeker eigenaardig genot zijn. Het publiek had evenwel m.i. onder het schromelijk egoïsme van geleerden, die gaarne, voor het vergelijken alles wat maar eenigszins gelijksoortig is, bij elkaar hebben, niet nuteloos mogen lijden.

Nu mij deze opmerkingen van het hart zijn, die wel eens mochten gemaakt worden als tegenhanger op wat te hoog opgeschroefden lof, haast ik mij te zeggen, dat er toch in die zalen heel wat te genieten valt en meer nog te leeren. Talrijk zijn de kunstwetenschappelijke combinaties, die men hier al wandelend maken kan en waarbij men dan wel gesteund wordt door de schoolsche groepeerings, die gemakkelijk een geheele reeks van dubieuze schilderijen als samenbehoorend doet kennen. Zoo heeft de commissie, en naar von Tschudi in zijn bovengenoemd artikel vermeldt, wel in de eerste plaats de heer Hulin uit Gent, heel handig alles bijeengehangen, wat men tegenwoordig aan den Meester der Mater dolorosa toeschrijft, (naar de bekende maagd in een omlijsting van kleine voorstellingen, die vroeger voor het uitgangspunt voor J. Mostaerts oeuvre gehouden werd). Rijker is mijn gemoed bij het bestudeeren van deze leege en makke schilderijen niet geworden, maar zulk een sprekend en gemakkelijk aan te nemen betoog, als door het naast elkaar hangen der werken hun gelijksoortigheid te bewijzen, is in elk geval nog leerzamer en genietbaarder, dan een boekje over het-

¹⁾ N°. 164, als Orley, maar reeds vroeger door Friedländer Engelbrechtsen genoemd.

zelfde onderwerp, dat niet waard is zich er erg druk voor te maken. Gewichtiger dan zulke kwesties van expertise die, hoe onmisbaar ze ook is, al te licht tot heuzelwerk verleidt, is voor de kunstwetenschap, het altijd weer controleeren van haar waardeering voor de groote meesters en hunne werken, het gestaag vergelijken van hunne krachten, en het ernstig te rade te gaan met ons gevoel, om 't kaf der pastiches van 't gаве koren der meesterstukken te scheiden. Namen doen er daarbij lang niet zooveel toe als 'tsoms nog wel lijkt, al geven zij onze voorstelling meerdere vastheid. Voor deze gezichtspunten heeft de tentoonstelling ons allerlei geschonken. De zekerheid b.v., dat de, nog wel eens aarzelend uitgesproken meening, dat Memlinc, de minste van de Vlaamsche trits was, juist is. Men vergelijke alle portretten van den meester tegen dat verwonderlijk kloek en koel en met zulk een degelijke meesterschap geschilderd portretje van Bouts uit de collectie Oppenheim. Memlinc schijnt dáártegen gemaniereerd, wel eens zoetelijk en altijd zwak, behalve in dat ééne prachtige portret, dat, vroeger in de verzameling Meazza, thans te Parijs is. (Collectie M. N. ? n°. 71). Dat in welige vlakke toetsen geschilderde oude vrouwengezicht onder de witte kap is van een meesterschap van doen en een felheid van visie, dat men moeite heeft te gelooven, dat Memlinc er de maker van is, wiens authentieke, zeer verzorgde Sibilla Sambetha uit 't St Jans hospitaal er zoo ver voor onder doet.

Alle détails over de vele op Memlincs naam hangende schilderijen zal ik liever op 't eind van dit stukje, bij de bespreking van enkele nummers van den Catalogus, geven ¹⁾; hier alleen nog enkele algemeene punten.

Het heeft mij getroffen hoezeer Memlinc vaak al die eigenschappen schijnt te missen, die van den Vlaamschen schilder te verwachten zijn en die J. van Eyck in zoo hooge mate bezat. De tonaliteit, de gebondenheid der warme kleuren tot die harmonie, die in Jan v. Eycks altaarstuk voor den kanunnik v. d. Paele van 1436 op zulk een hoogte staat, zoekt men bij Memlinc tevergeefs; zelfs op de groote triptiek van St^e Catharina is de verdeeling van het groen, rood en wit der gewaden, hoe mooi ook op zichzelf, niet zóó, dat het met de koel geschilderde koppen tot één onaantastbare picturale eenheid wordt. Wanneer men dáárna het kleine wonder van Bouts: »Christus bij Simon den Phariseër" (collectie Thiem in San Remo, n° 39) bekijkt, dan voelt men hoeveel vreugde om kleur en toon die vaak onderschatte schilder gekend heeft. Hoe wonder

---

¹⁾ Volgens het bericht in 't Repertorium is Dr. M. Friedländer van het museum te Berlijn aan een volledigen commentaar op den, inzake attributies om reeds overal vermelde redenen onbruikbaren, Catalogus, bezig.

lijk zeker zijn die groene geribde glaasjes geschilderd op het witte tafellaken, en de bruinigrijze Jakoba-kannetjes zijn van een bekoring als ze onze latere stillevens-schilders zelden bereiken.

Mooi van kleur, hoewel wat flauwtjes en eenigszins gezocht blauwachtig, vind ik het triptiekje, dat de hertog van Devonshire afstond en dat, als er niet zooveel leegere varianten en herhalingen in het opus Memlinc van voorkwamen, dien Duitsch-Vlaamschen meester thans op een hooger peil zou plaatsen. Dit stukje is betrekkelijk vroeg, in de 60er jaren, geschilderd en 't schijnt wel of daarin in eens en voor 't laatst, 't beste gezegd is, wat de schilder in dit genre psychologisch en picturaal geven kon. Vooral het oostersche kleedje is van zeer eenvoudige maar expressieve schildering, die ik op latere stukken meestal mis. In elk geval maakt dit huisaltaar, met enkele stukken uit den schat van 't Hospitaal, 't mooie portretje van den biddenden jongeling van Salting Esq., vroeger collectie Felix te Leipzig, en de Christophorus-triptiek uit 't museum van Brugge, den hoogen roem bij tijdgenooten en nakomelingen begrijpelijk. Men had den niet half zoo productieven Van Eyck vergeten, Rogier scheen hard en ouderwetsch, Van der Goes en Bouts waren niet uiterlijk-devoot genoeg. Er zijn in Memlines werk, en waarschijnlijk ook in de beschaving van Memlines tijdgenooten, ontegenzeggelijk wel eens eigenschappen, die een vergelijking met Gerard Dou en zijn publiek uitlokken, zooals de Heer Steenhoff dat voor eenigen tijd in 't Weekblad van de Amsterdammer heeft gedaan. De wonderlijk vreemd-schoone Annunciatie ten laatste, uit de verzameling van vorst Radziwill te Berlijn, meen ik voor Memlinc slechts met de meest mogelijke reserve te mogen aanvaarden. Er is op dit paneel een fijnheid van toon, een genieten in 't mooi van lichtstralen op een matgrijzen muur en een sober, maar compleet, geschilderd dressoirtje, dat men zich afvraagt hoe dit dezelfde schilder van zooveel minder rijps gemaakt kan hebben. Evenwel zal ik mij wel wachten een nieuwen verwarrenden naam te noemen.

Bouts, die door zijne kapitale werken uit St. Pieter te Leuven, in de eerste plaats vertegenwoordigd wordt, maakt in dit vijftiend' eeuwsche gezelschap een kranig figuur. Niet alleen maakt zijn straks genoemd portretje, dat met twee andere koppen op blauwen fond in één lijst zit, dat eigenaardig stel tot één der grootste attracties van de tentoonstelling, ook in zijn triptiek van den Heiligen Erasmus, vindt men qualiteiten, die Bouts m. i. verre heffen boven het peil waarop men hem gemeenlijk plaatst. Bouts wordt een beetje stiefmoederlijk behandeld in de kunsthistorie. Van Eyck, Van der Weyden en Memlinc, nu ja *en* Dirk Bouts. Men noemt hem vooral, omdat hij een Haarlemmer, dus Noord-Nederlander, naar 't Zuiden trok om daar geheel in de Vlaamsche schilderschool op te gaan. Van den

Hollander merkt men weinig meer in zijn werk, behalve wellicht de frissche kijk op het landschap, maar er is een monumentaliteit gepaard aan een besef van het reële, in zijn martyrium van den Heiligen Erasmus en in zijn avondmaal, die men bij Van der Weyden zoowel als bij Memlinc mist. Bouts is bovendien een peintre pur sang. Het is hem om het schilderen zelf te doen, niet om effecten van devotie noch om het dramatisch aangrijpende. Er zijn buitengewone brokken in zijn werk; b. v. denk ik aan een prachtig strak profiel van een der rechters op 't Erasmus altaar, dat tegen de blauwe middagglucht staat met de voorname scherpte van koppen op Italiaansche medailles. Zooals daar de moeilijkheid van zuiverheid en ronding tegelijk, is opgelost, kan het alleen een schilder van den aller-eersten rang en in die tegenstelling van het koele, bleeke vleesch tegen het felle blauw liggen beloften voor eeuwen later. Dat de kruisiging uit de collectie Thiem (n°. 40) daarnaast zoo veel minder doet, pleit niet voor de absolute echtheid van dat stuk als Bouts' werk, al komt het er in veel uiterlijkheden ook dicht bij. Ook de Hippolytus-triptiek uit St. Sauveur schijnt mij niet op dezelfde hoogte; maar gelijk is ook 't werk van gróóte meesters nooit. Of de weliswaar geheel anders geschilderde donateursfiguurtjes op den vleugel, van Hugo van der Goes zijn, waaraan men door het modelé dier bleeke kopjes en handjes wel herinnerd wordt, staat toch te bezien. Verder dan gewoonlijk wordt aangenomen, schijnt mij ook Bouts' invloed te gaan, getuige de lange reeks van Madonnas zonder zekere attributie die meestal meer aan Bouts' schilderwijze, dan aan Memlinc of Van der Weyden, op wier naam ze vaak staan, doen denken. Bij 't stuk uit 't Museum in Brussel, het martelaarschap van St. Sebastiaan, dat nu voor een Memlinc uitgegeven wordt, gaat mij Bouts' invloed zelfs zóóver, dat ik geneigd zou zijn het die oude toeschrijving maar weer terug te geven, als niet het naakt van den Heilige zoo oppervlakkig behandeld was. Memlincs werk kan ik er evenwel ook volstrekt niet met zekerheid in zien.

Van Rogier van der Weyden valt weinig te zeggen, omdat we nagenoeg alles van hem, wat steek houdt, elders dan op deze tentoonstelling moeten zoeken. Heel leelijk, maar wel leerzaam, hangt er naast het portret Van Bladelin (n°. 26) een inconnu (n°. 27), die wel zoowat het type vertegenwoordigt, dat men nog in veel Musea met „Rogier” te bestempelen pleegt. Niets anders, dan een slappe herhaling van iets wat eenigszins op Van der Weydens richting geleken heeft. Als men dat fameuse portret uit de verzameling Kaufmann gezien heeft, wordt men al zeer critiesch tegenover alles wat niet zoo kras is gemodeleerd. Men vertelde mij, dat juist dit stuk niet al te best geconserveerd is, en daar ik meen aan het glimmende oppervlak de hand van een zeer bekend restaurateur te herkennen,

is er wel eenige voorzichtigheid noodig. Het schilderijtje uit Brussel, (n°. 25) een „godsnood” waarop men den zwaarmoedigen zonsondergang zoo vreemd voor Rogier vond, is in elk geval een mooi specimen, dat Van der Weydens werk uiterst nabij komt. Juist den zonsondergang, in tegenstellingen van geel, oranje-rood en blauw, vind ik zoo vreemd niet. Op het stuk in Beaune ziet men, al is het daar niet als zonsondergang gedacht, ook wel zulke effecten. Ook een mooi gemodeleerd bleek vrouwenkopje met teer geschilderden sluier en een voorname „mise en page” doet aan het fraaie portret der donatrice op het altaarstuk te Beaune denken (n°. 108). — Maar om niet al te veel op te noemen, wil ik over Gerard Davids werken, waarover de groote trom genoeg geroerd is, heel weinig zeggen. Alleen het precieus fragmentje van Maria, die het gewonde hoofd van haren zoon omvat, uit de verzameling Pacully, schijnt mij niet geheel in zijn oeuvre te passen, het is er te hartstochtelijk voor gezien; bovendien is het bleke vleesch te bloeiend geschilderd, en 't blauwe brokje lucht te ijl ¹⁾. 't Monumentale stuk uit Rouen werd op deze tentoonstelling door slechte, platte verlichting bedorven, terwijl de twee vleugels met de annunciatie uit 't Museum te Sigmaaringen, hoeveel diepte en sonoriteit van toon ook in de gewaden en het interieur waren, toch blikachtig onaangenaam aandeden en de totaal er uitvallende gezichten meer tot de attributie „atelier David” schenen te moeten leiden. ²⁾

Ook over Van Eyck kan ik kort zijn. De »Adam en Eva”, de »Kanunnik v. der Paele”, de »Madonna bij het fonteintje” zijn te bekend. Koninklijk hield 't portret uit Herrmanstadt, met de hevig blauwe muts, het er tegen uit, als men enkele afgewreven plekjes in gedachten restaureerde. Ik kan hierbij niet met Voll, die het beslist voor later houdt, meegaan. De verwarde franjes aan de muts zijn evenmin een bewijs tegen de echtheid, als de ietwat melankolieke uitdrukking, waar er toch een individu, niet een ideale figuur geschilderd werd. Volkomen stem ik evenwel, na rijp beraad, Voll toe bij het betwisten van de »drie vrouwen aan 't graf” (collectie van Sir Fr. Cook in Richmond). Het is, dit zij voorop gesteld, een heerlijk schilderij. Een smeigheid van pâte, een diepte van kleur in 't doorstoofde goudgeel van een kostuum, een bravour in 't schilderen van stoffen, bv. van het satijnige gewaad van den engel op 't graf; uitnemend! Maar het is onomstootelijk waar, dat, zoo men 't landschap met een der authentieke v. Eyck-landschappen vergelijkt, met dat

1) Er is al iets van Matsijs in, als men tenminste de twee luikjes uit de verzam. Carstanjen (n°. 371) nog aan Matsijs wil toeschrijven.

2) Er bestaan verschillende herhalingen van de compositie. Juist aan deze exemplaren, schijnt, lang niet spoorloos gepoetst te zijn.

van de »Vierge an Donateur" in 't Louvre bv. zooals James Weale dat gedaan moet hebben, dat men dan zooveel virtuositeit voór J. v. Eyck gaat betwijfelen. Het verglijden der ochtendschaduw op het stuk van Sir Cook, langs de nog koel-blauwachtige torens van een kasteel op eenen heuvel, over een lichtere vallei, weg van een vér verwijderd burgtje, dat al in sterke geelgouden morgenzon blinkt, dat alles verraadt een gerafineerden, op trucs bedachten smaak, die door het kranig geschilderde vlokkige luchtje bevestigd wordt. Bovendien zijn de hellebaarden der wachters voor de eerste helft der 15de eeuw minstens zoo onwaarschijnlijk, dat er éérs lang gezocht moet worden om zulk een avontuurlijk moordtuig te vinden; om dan nog eens over dit meer dan dubieuze schilderij te praten.

De nog niet zo lang geleden aangekochte kruisiging in 't Museum te Berlijn schijnt me, naar mijn herinnering tenminste, van dezelfde hand. Noch Hubert, noch Jan v. Eyck zou ik onder deze goede schilderijen willen zetten. ¹⁾

Petrus Christus valt niet mee op deze tentoonstelling. Koud en gevoelloos werkman, doet hij zijn voordeel met motieffjes van anderen. De gedateerde en gemerkte Eligius van baron Oppenheim is ook al minder dan de reproducties van dit, om de voorstelling belangrijke, stuk doen vermoeden.

De groote voorstelling uit het Brusselsch Museum met den stijfgeteekenden dooden Christus, de houten figuren en het koele maar verdienstelijke landschap schijnt mij niet onjuist gedoopt te zijn. Vooral de factuur der koppen, met de gevoellooze lippenlijn en harde contours, is als op 't Eligius-stuk. In 't landschap herinneren de mooiste brokken al te zeer aan Bouts, in 't oppervlakkige vertaald.

Een netelige kwestie voor velen was de »dood van Maria" van Hugo van der Goes. Men sprak van de Portinari-triptiek te Florence. 't Is wáár, dáár is een stoere grootheid van opvatting, een verrassende naturalistiek in de koppen, die juist dat altaarstuk van zooveel ander Vlaamsch werk onderscheiden. Maar al zijn er nu op dit exemplaar uit Brugge noch die schrale engelen, noch bandietachtige herders, die 't vergelijken zouden vergemakkelijken, er is toch ook groote overeenkomst. Dezelfde koele modeleering van het vleesch, de gebarende handen en ook enkele precies eender geziene koppen maken, dat ik me bij de attributie zou willen neerleggen. Al schijnt er een vernislaag afgenomen te zijn, het gewichtigste van het buitengewoon knappe stuk is uitstekend geconserveerd. Wel doet het wat krijterig. 't Kleine huisaltaartje van Prinz Lichtenstein N°. 52, is daarentegen

---

¹⁾ Over de overeenkomst van deze beide werken is herhaaldelijk geschreven (o. a. door Friedländer in het Repertorium XXIII blz. 246). Telkens, behalve door Voll, is óf Jan óf Hubert v. Eyck genoemd.

om wat al te veel kleine niterlijkheden aan Van der Goes toegeschreven. De overeenkomst van toppen van vingers en neuzen, de vormen van détails kunnen me toch niet overtuigen, dat dit veel flauwer geschilderde triptiekje van den meester zelve is.

Wat voor noodlottige resultaten de methode van Morelli bij 't toeschrijven hebben kan, bewijst de vroeger van der Goes gedoopte »St. Victor met een donateur" uit 't Museum te Glasgow (N°. 100). Ik meen, dat men 't op deze tentoonstelling vrij wel ééns was, dat we hier eenen Franschen schilder moeten zoeken, zooals de Gazette des beaux arts eenigen tijd geleden aangaf.¹⁾ Er zijn familietrekken in dit bonte, chromo-achtige schilderij en het daarnaast hangende uit de collectie Somzée. Trouwens dat laatste is eveneens zeker fransch. (Een donatrice met haar patrones (N°. 181). Toch meen ik, dat hier het werk van twee verschillende meesters hangt. De St. Victor²⁾ is vrijer en luchtiger geschilderd, zoodat men, ware hij van denzelfden meester, zou moeten aannemen dat hij later geschilderd was; maar die kleurige ridder in het groene landschap is veel oppervlakkiger en mist de eenvoudige strengheid van het delicate vrouwtje.

Wat de Hollanders betreft was de oogst schraal. Een mooi dingetje van Geertgen tot St. Jans: (een kleine kluizenaar in bruine pij in een breed geschilderd heldergroen landschapje) is zeker echt en minstens even goed als de luiken te Weenen. (N°. 34 coll. Percy Macquoid.) Een kruisiging met overdreven contrasten, die de Catalogus als van Geertgen noemt (N°. 255, coll. Glitza, te Hamburg) is hoogstens uit de school v. Geertgen. Een leelijk schilderij van Sir C. A. Turner (N°. 256) schijnt een latere kopie naar een onbekend werk van Geertgen. Alle figuren op deze »Instelling van het Pater-noster" verraden Geertgens voorbeeld in de teekening, maar zijn zoeter van kleur; 't geheel is zwakker en ook niet van den meester, die men weleens den pseudo-Geertgen noemt en wien o. a. St. Lucia uit het Rijksmuseum wordt toegeschreven.

Verder is er een gemerkte Jacob Cornelisz uit zijn vroegen tijd, n° 379 en een later stuk, dat op het Berlijnsche drieluikje met de kersenmand lijkt. (N°. 281) Een »Pieta" zeer vuil maar ongeschonden, is van een meester, dien men nu eens Jacob Cornelisz en dan weer C. Engelbrechtsen genoemd heeft; die evenwel nog een andere schijnt te zijn. (N°. 244). Treffend in zijn werk is een gewilde overdreven realistiek. Hier heeft de doode Christus b. v. groenige knieën, zijn hoofd is geheel verkleurd, de oogen op eigenaardige

¹⁾ En al vroeger Friedländer t. a. p. blz. 247.

²⁾ Friedländer t. a. p. blz. 258 wijst op de lelies, die den wimpel decoreren, en vermoedt, dat hier de Heil. Lodewijk, niet Victor bedoeld is. De catalogus noemt Mauritius.

manier geloken. Ook is zijn palet rijker dan dat van Engelbrechtsen. Het groen heeft zeer veel nuances. Al deze eigenschappen vinden we o. a. terug op een »Afscheid van Christus" in 't Rijksmuseum, dat, meen ik, »Jacob Cornelisz" genoemd wordt. De heer A. Pit herinnerde mij er aan, dat in 't aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht een triptiek van denzelfden meester hangt. (Ongenummerd, op den linkervleugel een opstanding van Christus uit het verzegeld graf. Het roode zegel op den steen is met een klokje gemerkt).

Ook een goed portret (n°. 238) op donkeren fond schijnt Hollandsch werk. Terwijl de Maitre d'Oultremont of z. g. »Glücksche Mostaert", van wien het Rijksmuseum een doorvoerd schilderijtje met de aanbidding der drie koningen bezit, op deze tentoonstelling goed vertegenwoordigd was. Het niet goed op te lossen letterpaar E. S. met een hart er tusschen, dat op een der Brusselsche luiken voorkomt, schijnt evenwel toch de Mostaert-hypothese in gevaar te brengen.

Natuurlijk heb ik slechts enkele werken kunnen bespreken, die mij om de een of andere reden van gewicht leken. Ik geef hieronder in telegramstijl en ter vergelijking met eigen notities in den catalogus nog eenige minder gewichtige overwegingen waarover discussie was.

Wanneer er voor den algemeenen ontwikkelingsgang der Vlaamsche en Noord-Nederlandsche kunst op de tentoonstelling iets te leeren viel, dan was 't zeker wel dit, dat ten eerste de klove tusschen van Eyck en zijn zoogenaamden voorlooper Broederlam, van wie een aardig specimen in dezelfde zaal hing (n°. 2 collectie v. Kaufmann), te groot is om den één door den ander te kunnen verklaren. 2°. Dat er voortaan meer rekening moet gehouden worden met Fransche schilders der 15de eeuw, die wat erg lang vergeten waren. Ten slotte, zouden de tallooze raadsels voor den attributie-gretigen kunsthistoricus er nu eindelijk wel toe mogen leiden nog véél meer dan vroeger eenvoudig soort bij soort te doen en niet alles onder de vlag van beroemde namen te laten zeilen. Als Voll in zijn boekje over van Eyck ergens gelijk gehad heeft, dan was het met den zin: . . . dass auf ungefähr zweitausend Werke der altniederländischen Schule, die uns noch heute erhalten sind, nicht viel mehr als ein Dutzend meistens anonymen Meister kommen unter die bisher der grösste Teil jener Bilder verteilt wurde. Nur wenn sich die Wissenschaft entschliesst, alles nicht über jeden Zweifel Erhabene wieder in die Reihe der noch nicht bestimmten Arbeiten zurück zu stellen, wird sie sich aus dem Irrgarten herausfinden."

Over de vele merkwaardige en goede werken van de latere 16de eeuw, die eveneens op de tentoonstelling waren, te schrijven, lag wel in 't plan voor dit artikel; maar, daar de plaatsruimte ontbreekt, zal dit een volgenden keer moeten geschieden. Van de drie mooie Brueghels, waaronder de aanbidding der drie

koningen niet uit de collectie Harrach, maar uit die van den heer Roth te Weenen is, vind ik 't „luilekkerland" de minst sympathieke. In weerwil van mooie détails is het ook opmerkelijk anders gemodeleerd, dan de meeste authentieke werken van den ouden Pieter. Ook in de kleurenkeus, het groen van den voorgrond, is iets vreemds. Het Museum te Brussel mag met den aankoop van de Volkstelling te Bethlehem wel zeer gefeliciteerd worden, evenals 't Museum te Gent met dien haast pathologisch-vizionairen kruisweg van Jeroen Bosch ¹⁾.

Den Heer Hulin spreek ik voor veel mondelinge inlichtingen hier mijn hartelijken dank uit.

(Slot volgt).

W. VOGELANG.

Korte Mededeelingen.

Aanteekeningen.

I.

Bij een onlangs gerangschikte verzameling koperen schotels bezit het Nederlandsch Museum er een, die langen tijd is miskend. In den inventaris (N°. 7474) en nog in den laatsten druk van van der Kellen's *Gids* heet hij versierd met een „tot heden onontcijferd rand-schrift" en gaat hij door voor Italiaansch werk uit de XVI^{de} eeuw.

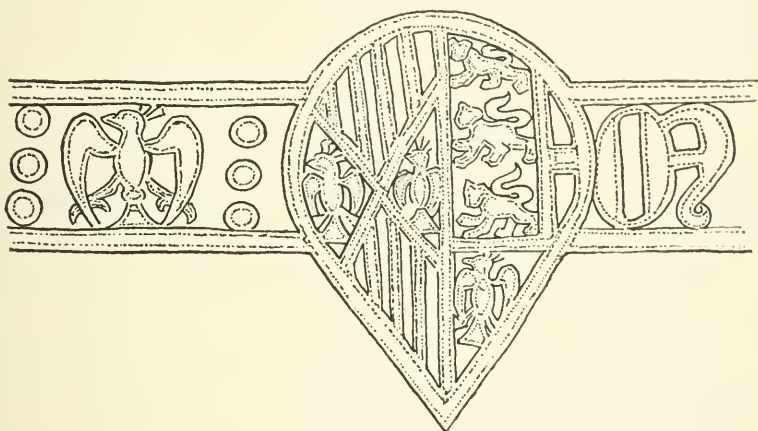
Het is een uit een zware messingplaat geslagen diepe kom, met licht concaven bodem en hoog opstaanden, zich naar den boord wijd uitbuigenden, wand. Aan den buitenkant staat binnen evenwijdige lijnen in laat-Romaansche majuskels een inscriptie gegraveerd, waartusschen viermaal een hartvormig wapenschild is aangebracht. De boord vertoont aan de binnenzijde twee smalle ornamentrandjes, waaronder een breede band met een opschrift in Arabische karakters op een druk bebloemden fond en onderbroken door zes cirkelvormige medaillons, waarin afwisselend, op een grond van rinceaux, een wapen en de figuur van een op een bank gezeten gekroond man, met aureool om het hoofd, de linkerhand op de heup en in de gebogen rechter een beker houdend.

Op den bodem is in een cirkelvormige ruimte een semis van visschen aangebracht, die in sierlijke kronkeling zich naar het middenpunt richten.

1) Wanneer ik mij niet bedrieg is het voortreffelijke werk voor 4000 francs aangekocht.

De middellijn van den bak is aan den boord: 0.468 M., aan den bodem 0.35 M., terwijl zijn hoogte 0.196 M. bedraagt. De versiering, waarbij gepointilleerde met gave lijnen afwisselen, is vlot in het metaal gestoken, maar door herhaaldelijk poetsen hier en daar wat uitgesleten.

Bakken, in vorm en grootte met de onze overeenkomend, zijn niet zoo zeldzaam. Een bijzonder mooien, met zilver geïncrusteerd, zal men zich uit de collecties van het Louvre herinneren, terwijl Prisse d'Avennes er eenige heeft afgebeeld uit het Arabisch museum te Caïro ¹⁾. Zij heeten in het Arabisch *sedrieh*, d. i. — naar Dr. G. van Vloten mij mededeelde — »een bak, waarin men zich wast, bij wijze van zeep, met de bladeren van den Sidr-boom (*sisyphus lotos*). Het woord komt reeds in de 1001-Nacht voor.”

De Arabische inscriptie van onzen bak leert, dat hij voor een koning werd gemaakt. Dr. van Vloten had de vriendelijkheid haar voor mij te ontcijferen en vertaalde:

»De macht en de overwinning en de duurzaamheid, het goede geluk (?) de lof, het geluk, de roem, de hooge dingen met verheffing en welzijn....”

»Dan volgt (schrijft hij mij): *al-malili* (of *maliki*) *al malik* (?) *al Magarr* (en nog iets onverstaanbaars) dat zijn *koninklijke epitheta*, die ook voorkomen op Siciliaansche bronzen, wier inscripties gepubliceerd zijn door Rosarius Gregorio ²⁾.... Meer er uit halen kan ik niet en geloof, dat de poging daartoe op niets zou uitloopen,

¹⁾ *L'art arabe d'après les monuments du Kaire* — III, planches 159, 167, 172.

²⁾ In zijn: *Rerum Arabicarum quae ad historiam saeculorum spectant*. Palermo 1790.

aangezien de woorden blijkbaar ter wille der versiering zijn verdraaid en geen historische waarde meer hebben." ¹⁾

Het herhaaldelijk op den bak voorkomende wapen wijst nu verder den weg.

Men herkent gemakkelijk in de rechter schildhelft Aragon-Sicilië en in de linker 1 als Zwaben, 3 als Sicilië. Alleen met 2 weet ik geen weg. De enkele faas doet aan Oostenrijk denken, maar eerst in 1516 kwam Sicilië in het Oostenrijksche huis en reeds de schildvorm wijst er op, dat het wapen veel ouder is.

In ieder geval kan dit wapen alleen zijn gevoerd door een koning van Sicilië en wel na 1282, d. w. z. nadat door Petrus III van Aragon (van Sicilië 1), die gehuwd was met Constantia, de dochter van Manfred, Sicilië aan het huis Aragon was gekomen. Het mij verstaanbare deel van de linker schildhelft herinnert dan aan het Zwabische huis, dat van 1195—1267 Sicilië bezat en waaruit Manfred stamde. ²⁾

De inscriptie op den buitenkant van den bak luidt:

mentem : s̄ca : sp ∇ ontanie : onorem :

d ∇ ei : patrem : lib ∇ eracionis : O ∇ ³⁾.

Prof. De Groot O. P. te Amsterdam maakte mij opmerkzaam, dat dit opschrift veel overeenkomst heeft met het grafschrift der H. Agatha.

Van deze christen Maagd, die op Sicilië leefde, wordt verhaald, dat zij door den stadhouder Quintinianus, wiens liefde zij had af-

¹⁾ Dergelijke lofprijzingen en heilbeden zijn op Arabische voorwerpen zeer gewoon. Zie b. v. in Riegl's *Description of oriental carpets* — N°. 121; Gayet — *l'art arabe* — p. 252, 274, 284; Prisse d'Avennes — *o. c.* — p. 283 etc.

²⁾ De beschrijving van het wapen, met aanvulling der émaux, zal dan moeten zijn:

gedeeld, I schuin gekwartileerd, 1 en 4 van goud met 4 palen van keel (Aragon), 2 en 3 van zilver met een arend van sable (Sicilië), II doorsneden, 1 gedeeld: *a* van zilver met drie boven elkaar geplaatste naar rechts gaande leeuwen van sable (Zwaben), *b* van? met een faas van (?), 2 van zilver met een arend van sable (Sicilië).

Het komt mij niet onmogelijk voor, met het oog op de kleine ruimte die voor het kwartier II, 1 *b* beschikbaar was, dat daar niet is bedoeld een enkele faas, maar een tweelingfaas, geschaakt van zilver en keel op lazuren veld. Dit zou dan een herinnering zijn aan de Normandische koningen van Sicilië. Nog in de XVII^{de} eeuw voerden de koningen van Napels uit het huis Anjou bij hun wapen twee banieren met de emblemten hunner Normandische en Zwabische voorgangers (De Vries — *De Doorlugtige Wereld* — I, blz. 28 v.).

³⁾ Op de plaats van het O staat een arend, op de plaatsen der ∇ het wapen. Beide zijn hierbij gereproduceerd. De lezing *dei* is niet zeker. Er staat geen *d*, maar een figuur, die zoowel lijkt op een *m* als op *no* aaneen geschreven.

gewezen, in 251 na vele martelingen werd gedood. Toen medechristenen haar lichaam eerbiediglijk hadden begraven, verscheen hun een stoet van jongelingen, waarvan een op het hoofdeinde van haar graf een marmeren plaat stelde. »Erat autem in praedicta tabula scriptum — zegt Jacobus a Voragine —: *mentem sanctam, spontaneam, honorem Deo et patriae liberationem*. Quod sic intelligitur: mentem sanctam habuit, spontaneam se obtulit, honorem Deo dedit et patriae liberationem fecit.”¹⁾

Blijkbaar heeft men dus het grafschrift der zeer vereerde nationale Heilige toegepast op den Koning, voor wien de bak is gemaakt. Met Voragine's voorlichting zal men dan het opschrift kunnen vertalen: »Hij heeft een heilige ziel, geeft willig Gode de eer en is de vader der bevrijding.”

Wil dit »vader der bevrijding” eenigen zin hebben, dan zijn er, dunkt mij, slechts twee koningen van Sicilië uit het huis Aragon, op wie het toepasselijk is: Petrus I nl., die na den Siciliaanschen Vesper het door Karel van Anjou belegerde Messina ontzette en daarna tot koning werd uitgeroepen (1282—1285), of Frederik II, die — nadat zijn broeder Jacob in 1295 het eiland verraderlijk weer aan Anjou had afgestaan, om zelf Aragon ongestoord te kunnen bezitten — zich in 1296 tot koning liet kronen, de Franschen in 1297 bij Falconaria versloeg en zich bij den vrede, in 1302, als koning van Trinacria wist te doen erkennen, waardoor de zelfstandigheid van het eiland Sicilië als koninkrijk gered was.

Volgens den Siciliaanschen annalist Inveges was koning Frederik de eerste, die de emblemen van Aragon en Sicilië voerde, vereenigd op de wijze van ons schild. Het wordt dus zeer waarschijnlijk, dat niet voor Peter, maar voor hem onze sedrieh gemaakt is. In ieder geval kan hij, op grond dezer historische gegevens, met vrij groote zekerheid gedateerd worden: »omstreeks 1300.”

De Romaansche majuskels, in den volkomen vorm, die van het midden der XIIIe tot de tweede helft der XIVe eeuw gebruikelijk was, verzetten zich tegen deze tijdsbepaling niet. En ook de Arabische karakters schijnen mij goed in dezen tijd te passen: een tusschen 1260 en 1277 te dateeren glasvaas²⁾ en door Migeon gepubliceerde koperwerken uit de XIIIe en XIVe eeuw³⁾ dragen inscripties

¹⁾ Zie Ribadineira en Rosweyde — *Generale Legende der Heyligen* — I, blz. 303 en Jac. a Voragine — *Legenda Aurea* (ed. III, rec. Dr. Th. Graesse) — p. 173. Vgl. voor de verschillende lezingen van het grafschrift: *A. A. S. S. Febr.*, I. p. 596 s. s. (ed. 1668).

²⁾ *Annali della felice città di Palermo* (Palermo 1651) — III, p. 18.

³⁾ Afgebeeld bij Gayet — o. c. — p. 239.

⁴⁾ »Les Cuivres arabes” in *Gazette des Beaux Arts* — 1899, p. 462—474, 1900 p. 119—131.

van zeer overeenkomstige lettervormen. En ook de visschen vindt men in gelijken stijl op een door Prisse d'Avennes veertiend'eeuwsch genoemd bekken ¹⁾ terug.

De zittende figuur met kroon en aureool zou de beeltenis van den koning kunnen bedoelen, ²⁾ maar is waarschijnlijk de voorstelling van een planeet, die men zoo dikwijls op dergelijke wijze op Arabische voorwerpen aantreft. ³⁾ Hier zou zij misschien met den horoskoop van den eigenaar van het bekken kunnen samenhangen, maar astrologisch advies om dit te beslissen heb ik niet weten in te winnen.

Dit waschbekken — in zijn kloeke galbe een meesterstuk van koperslagerswerk en om den stijl zijner gravuren een uitmuntend staal van Arabische sierkunst — in de rij zijner genooten op zijn plaats te zetten scheen mij niet onbelangrijk.

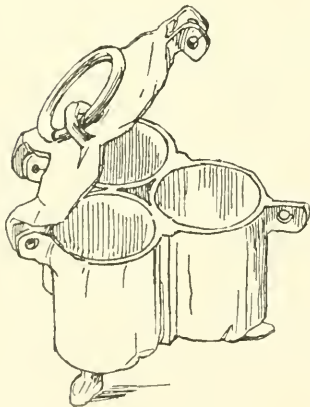
II.

Bij gelegenheid der tentoonstelling van »ambachtskunst», het vorig jaar te Amsterdam gehouden, had ik uit het museum van het Friesch Genootschap te Leeuwarden o. a. te leen gevraagd en gekregen een voorwerp, dat in den catalogus is beschreven (N°. 1019) als »een koperen spaarpot met drie afdeelingen voor het bewaren

van goudgeld». De eenvoudig-goede vorm van dezen »spaarpot», dien ik aanvankelijk eer geneigd was voor een inktkoker te houden, bracht hem — naar mij docht — geheel thuis in de categorie van mooie en sobere gebruiksdingen, die wij toen zochten.

Het in messing gegoten voorwerp bestaat uit drie cylinder vormige busjes, als een klaverblad aaneengevoegd rustend op drie eenigszins voetvormige pootjes en gesloten met een in twee scharnieren draaiend, sluitbaar deksel, dat voorzien is van een zwaren, in een oog bevestigden, ring. Het geheel is

hoog 0.054 M., terwijl de binnenmiddellijn van elk der busjes 0.031 M. en hun diepte 0.038 M. bedraagt.

¹⁾ O. c. — planche 167.

²⁾ Als op het bekken, afgebeeld in het artikel van Migeon p. 462 en besproken p. 121.

³⁾ Vgl. Reinaud — *Monuments arabes etc, du Cabinet de M. le Duc de Blacas* — II, p. 382, 413. Ook in een Leidsch H S. wees Dr. van Vloten mij dergelijke omaureoolde planeetfiguren aan.

Bijgaand krabbeltje maakt verdere beschrijving overbodig.

Toen ik het voorwerp rustiger dan bij een vluchtig museum-bezoek kon bekijken, scheen het mij nóch voor spaarpot nóch voor inktkoker bijzonder geëigend te zijn. En het drietal der busjes deed mij toen bedenken, dat het wel gediend kon hebben tot bewaring der gewijde oliën, die immers ook drie in aantal zijn: de *oleum sacrum* of *oleum catechumenorum*, in gebruik bij doop, priesterwijding, kroning, wijding van doopvont en altaar; de *oleum infirmorum*, in het laatste oliesel en de zegening der klokken toegepast, en het *chrisma*, gebezigd bij doop, vormsel, bisschopswijding, wijding van kelk, pateen, doopvont, altaar en kerk, en zegening der klokken.

Voor deze oliën, die op Witten Donderdag door den bisschop worden gewijd en vervolgens aan de kerken van zijn diocces uitgereikt, zijn uit de middeleeuwen ons verschillende bewaarvazen overgeleverd, op de eerste plaats verschillend in grootte, naar mate zij voor kathedraal of parochiaal gebruik bestemd waren, en voorts ook afwisselend in vorm, al naar gelang van hun gebruik tot bewaring van alle drie de oliën tegelijk, of van twee (*chrisma* en *oleum catechumenorum*) en één (*oleum infirmorum*) afzonderlijk. Eindelijk komen deze busjes veel voor op een hoogen voet, zoodat zij den ciborievorm naderen.

Gewoonlijk is op de buitenzijde (soms echter ook aan den binnenkant) de inhoud der busjes aangegeven, en dan meestal met een enkele letter. Voor *oleum sacrum* of *catechumenorum* wordt dan een s. of o. c. gebezigd, voor de *oleum infirmorum* een i. of o. i. en voor het (*sacrum*) *chrisma*: c. of s. c.

De grondstof is gewoonlijk goud, zilver (al of niet verguld) of tin.¹⁾

De herkomst van het busje in het Leeuwardensch museum is — volgens een vriendelijke mededeeling van den conservator Mr. Boeles — onbekend. Kon dus daaruit niet blijken of het voorwerp tot kerkelijk gebruik gediend had, een aandachtige beschouwing van het deksel deed mij in het metaal, dat sterk door oxyde geleden had, de letters *c*, *s* en *i* vinden, laat-gothische minuskels, ruw er in gegraveerd, die elk boven de plaats van een der busjes stonden en dus bewezen, dat dit voorwerp inderdaad een vat voor de gewijde oliën of z. g. *chrismatorium* is.

De vorm van het geheel en het karakter der letters verwijzen het voorwerp, dunkt mij, naar de XVIe eeuw. Het behoort — ook

¹⁾ Te vergelijken, behalve de handboeken van Jakob, Otte, Reusens en Gay, de artikelen van Helleputte en Schnütgen in: *Revue de l'Art Chrétien* — N. S. II, p. 146 — 153, 454 — 462.

door zijn materiaal — tot de meest eenvoudige chrismatoria. Een zeer overeenkomstig vindt men afgebeeld in de *Revue de l'Art Chrétien* (N. S. II, pl. X N°. 6) en een ander, dat veel gelijkenis met het onze heeft en 'eveneens van koper is, zag ik in het Hamburgsch Kunstgewerbemuseum. De busjes zijn daar wat kleiner, staan op een voet en hebben een flauw gebombeerd deksel met bolletje er op.

In Nederland zijn mij maar weinig van deze vaten bekend. Een drieledig bewaart de kerk te Odiliënberg. De busjes hebben den veel-gebruikten torenvorm, zij zijn van verguld koper en gemerkt *o*, *c* en *i*. De twee, die het chrisma en de oleum catechumenorum bevatten, hebben een gemeenschappelijk deksel, terwijl waarschijnlijk een schotel op voet het drietal eertijds bijeengehouden zal hebben. Zij stammen uit de XVe eeuw. ¹⁾

Het bisschoppelijk museum te Haarlem bezit een tweeledig stel (catalogus N°. 165a), eenvoudige zilveren busjes, met flauw gebombeerde deksels, die verbonden zijn en een kruisje dragen, terwijl de letters *o* en *i* hun bestemming aanwijzen. Volgens den catalogus dagteekenen zij van omstreeks 1550 en werden zij opgegraven bij eene der muren van de St-Laurenskerk te Rotterdam. ²⁾

Iedere kerk heeft natuurlijk dergelijke voorwerpen bezeten, maar het feit, dat zij gewoonlijk weinig versierd en van goedkoop materiaal waren, is niet bevorderlijk geweest aan hun behoud.

Ook in Nederlandsche inventarissen en rekeningen komen zij herhaaldelijk voor. Grootere vaten, ter wijding van de oliën, bezat b. v. de Dom te Utrecht, blijkens een inventaris van 1504: »tres amphore argenteae cum tribus coclearibus argenteis, in quibus benedicuntur sacrum Crisma et sacrum Oleum." Ook een afzonderlijk busje voor de ziekenolie: »parvum vas argenteum cum Oleo sacro Unctionis extreme." ³⁾

De Nederlandsche benaming van het chrismatorium is olievat of oliebus.

In de rekeningen der Utrechtsche Buurkerk vindt men in 1450 een post: »van 2 nywe oly vaet te maken" en in 1466 »van twee olibussen en twee sulweren bussen, daer men den heiligen oli in doet." ⁴⁾

Een rekening der Nijmeegsche St-Stephenskerk noemt even-

¹⁾ Beschreven en afgebeeld bij: Von Fisenne — *L'art monumental du Moyen-Age* — 2me Série, 6me Livraison, p. 20, planche 22.

²⁾ Afgebeeld in: *Jaarverslag van het St. Bernulphusgilde*, 1887 — plaat III, N°. 13.

³⁾ Dr. G. Brom — *Middeleeuwsche Kerksterven* (*Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, dl, XXVI) — blz. 32 en 30.

⁴⁾ Van Rappard — *De Rekeningen van de Kerkmeesters der Buurkerk te Utrecht* — blz. 125 en 142.

eens: »2 sylvere hillich aely buskens" Deze kerk bezat verschillende chrismatoriën: »twe aly bussen myt chrisma dywelck by der fonten gebruyckt warden; dry alybussen unnd gebruyckt warden by den krancken", in 1589; en in 1627: 2 bueskens pro S. oleo en 2 aen ein pro S. chrismate et oleo catechumenorum." ¹⁾

Voor aanwijzing van in ons land nog bewaarde chrismatoria houd ik mij zeer aanbevolen.

III.

In *Oud-Holland* (IX, 181–186) heeft wijlen De Roever een opstel gewijd aan den boekbinder Bruno Spanseerder, van wien hij een werk meende gevonden te hebben, dat bij zijn opstel in kleuren is gereproduceerd. Dat Spanseerder dien band had gemaakt, scheen te blijken uit het feit, dat een adreskaartje met zijn naam op een der schutbladen was geplakt.

Deze adreskaartjes van Spanseerder schijnen niet zeldzaam te zijn. De Roever zelf verzamelde er eenige en ook in de collectie R. W. P. de Vries komt er een voor. ²⁾ Dat zij bestemd zouden zijn om op kostbare banden als meestermerk van den binder te dienen, is op zichzelf reeds weinig waarschijnlijk. Zij meten omstreeks 0.137×0.075 M. en verschillen dus wel veel van de uiterst bescheiden wijze, waarop enkele binders hun werk plachten te merken.

Het bewuste boekje berust thans in het Nederlandsch Museum. Uit een aantekening, door De Roever er voorin geschreven, blijkt dat het adreskaartje »oorspronkelijk (was) geplakt op een schutblad tegenover den gegraveerden titel" — wat de kans, dat het als signatuur bedoeld is, vrijwel uitsluit.

De moeilijkheid werd mij opgelost door den heer J. A. Loeber Jr., boekbinder te Leiden. Want deze wist mij te vertellen, dat het boekje oorspronkelijk in handen was van een Leidschen koopman, die, om de waarde ervan te vermeerderen, een adreskaartje van Spanseerder, dat hij uit een eenvoudig gebonden boek had losgemaakt, er in plakte.

Later had hij zich tegenover Prof. Acquoy op deze listigheid beroemd en van dezen had mijn zegsman de geschiedenis vernomen.

Al blijven nu de biografische bijzonderheden door De Roever bijeengebracht natuurlijk in hun geheel — een werk van Bruno Spanseerder mogen wij ons niet langer vleien te kennen.

Het bandje, dat met bogen, stempeltjes en rollen is versierd, heeft dezelfde dentelle als op z.g. Magnusbanden voorkomt, maar

¹⁾ Van Schevichaven — *De St Stephenskerk te Nijmegen* — blz. 57 en 70.

²⁾ *Jaarverslag v. h. Kon. Oudh. Gen.* 1897 — bl. 45.

de bewerking is mij te gebrekkig om haar aan een der Magnussen toe te schrijven.

Het boekje erin is een Fransch Nieuw-Testament, in 1664 uitgegeven in den Haag bij »Jean & Daniel Steucker”.

In de boeken van het Haagsch St. Lucasgilde staat: »Den 13 Augusty 1651 ontfangen van *Daniel Stuekers, boekbinder*, syn volle gildegelt.” ¹⁾

Het is dus niet onmogelijk, dat een der uitgevers zelf het boekje gebonden heeft.

JAN KALF.

Zorg voor oudheidkundige voorwerpen in Gelderland.

Aan de Staten van Gelderland is het volgend adres verzonden

Geven met verschuldigten eerbied te kennen, de ondergeteekenden, meester Jean François Bijleveld, Rijksarchivaris in de provincie Gelderland, meester Johan Julius Sigismund Baron Sloet en Doctor Jacobus Simon van Veen, respectievelijk voorzitter en secretaris der vereeniging »Gelre”, en meester Walraven Elias Johan Baron van Balveren, secretaris der centrale Geldersche commissie voor oudheidkunde en geschiedenis,

dat het geval zich zeer dikwijls voordoet, dat voorwerpen van archeologische waarde, als grafzerken, doopvonten en dergelijke, door veronachtzaming en misbruik (b.v. van zerken als dorpels en van doopvonten als bloempotten) onherstelbaar beschadigd worden en daardoor allengs reddeloos verloren gaan;

dat het zeer wenschelijk zou zijn, dat die voorwerpen met het oog op hunne kunst- of historische waarde behouden bleven;

dat dit b.v. met zerken zou kunnen geschieden door ze te doen opnemen en in de kerk te doen inmetzelen, met doopvonten door ze aan te koopen en aan te bieden aan de eene of andere verzameling van voorwerpen van geschiedenis en kunst binnen deze provincie;

dat echter wegens gebrek aan fondsen tot dusver tot herstelling of aankoop niet kon worden overgegaan;

dat daarom de ondergeteekenden, die door den aard van hun werkkring meer dan anderen in de gelegenheid zijn om op te merken, hoeveel in deze richting zou kunnen worden gedaan, en die daarbij overtuigd zijn van het belang der zaak, zich hebben vereenigd om een poging in de door hen bedoelde richting aan te wenden bij de Staten hunner provincie, van wie het bekend is, dat zij een open

¹⁾ Zie: Obreen's *Archief*, V, blz. 109.

oog hebben voor de stoffelijke belangen hunner provincie, en van wie zij met reden meenen te mogen onderstellen, dat zij ook voor de geschiedenis en de oudheden van Gelderland niet onverschillig zijn;

dat zij zich daarbij beroepen op het voorbeeld van andere provinciën, o. a. op dat van Drenthe, een provincie, die in grootte en in welvaart verre voor Gelderland onderdoet, wier Staten jaarlijks een subsidie geven tot instandhouding en aanvulling van het museum van oudheden te Assen;

redenen, waarom de ondergeteekenden zich met eenige vrijmoedigheid wenden tot de Staten der provincie Gelderland met het verzoek, dat tot het hierboven omschreven doel jaarlijks een zekere som beschikbaar worde gesteld met aanwijzing, wie van hunnentwege met het beheer daarover zal worden belast.

't Welk doende enz.

Door de Staten van Gelderland is besloten voor dit doel *f* 200 beschikbaar te stellen, te besteden door eene door Ged. Staten te benoemen Commissie en onder de door dit college te stellen voorwaarden.

Guilloardius van Norembergen.

Wat is er bekend van bovengenoemden beeldhouwer of steenhouwer, waarvan ik het volgende vond in de bescheiden van 't archief van 't Hoogheemraadschap Delfland:

»Declaracye van een serck gehouden met wapens van hooge heemraeden van Delflant ten dyenste van de Vlaerdinger sluus.

Deese serck lanck seven voet breed dry voet alle gehouden met de wapens cleeden en de naemen volgens de patroonen daer voor bedongen een hondert ende vijftigh gl. ick zegge 150 150.—,—
betaelt voor vracht van Dort op Vlaerding ende hier
van craengelt betaelt saemen 3.18.—

f 153.18.—

(get.) Marija Mijlius huusvrouwe van Guilloardius van Norembergen.

den 31 Maert de sarck opgelost tot Vlaerding, een knecht daer van Delft gestuert coomt een dach 1. - 8. —

noch betaelt van oplossen en vracht van de knecht samen 2. - 8. —

noch voor mijn extraordinaris moeyten, teyckenen en anders

sooveel als de heeren naer discretye sullen bevinden te behooren, ofte [habeat]

10. —. —

f 13.16. —

Gedaen binnen Schiedam den 11 April 1640."

Te Dordrecht staat de persoon qua artist niet bekend, doch wel licht behoorde hij daar niet thuis. Iedere mededeeling is welkom aan:

Den Haag.

M. G. WILDEMAN.

Vragen.

Meermalen ontvangen wij aanvragen om de reeds verschenen nummers van het Bulletin, waaraan slechts gedeeltelijk kan voldaan worden, daar eenige nummers reeds zijn uitverkocht. Wij verzoeken daarom aan hen, die nog losse nummers beschikbaar hebben, hiervan aan de redactie te willen kennisgeven, ten einde zooveel mogelijk aan de aanvragen te kunnen voldoen.

DE REDACTIE.

Met het oog op den catalogus van het »Nederlandsch Museum", zou ik gaarne bekend zijn met al wat in ons land nog over is aan *betimmeringen en meubelen*, zoowel in musea en openbare gebouwen (stadhuizen, kerken enz.) als in particulier bezit, *waarvan maakjaar, plaatselijke herkomst of naam van den maker (c. g. ontwerper) met zekerheid valt na te gaan*.

Voor inlichtingen, liefst afbeeldingen, houd ik mij zeer aanbevolen.

Amsterdam, 2 Sept. 1902.

JAN KALF.

REGISTER.

Aalten, Subsidie restauratie kerk, 9.

Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 10—12. 135—137. 262, 263. 290; van het Rijksmuseum van Schilderijen te Amsterdam, 80—88; van het Provinciaal Museum te Assen, 13—17, 141; van het Museum »Oud-Dordrecht«, 18, 270; van het Museum te Edam, 270; van het Kon. Penningkabinet te 's Gravenhage, 72, 79, 265, 266; van het Mauritshuis te 's Gravenhage, 12. 13, 95, 137, 138. 207, 263—265; van het Stedelijk Museum te Haarlem, 266, 267; van het Friesch Museum te Leeuwarden, 17, 141, 142; van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 137; van het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden, 95—97, 139, 209; van het Museum te Nijmegen, 208, 270, 271; van het Museum Boymans te Rotterdam, 139; van de Oudheidkamer te Tiel, 140, 141; van het Stedelijk Museum te Utrecht, 97, 141.

Aardewerk in het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 262; Romeinsche voorwerpen gevonden te Millingen, 204; Frankische en Germaansche potten gevonden te Ouddorp, 137.

Abels (Jacob Dirck), Maanlicht, 229.

Aelst (Willem van), 54, 229.

Aelst (Evert van), 229.

Aerssen (Cornelis van), Afscheid van, als kolonel der ruitery door Pieter van Anraadt toegeschreven aan G. ter Borch, 84, 85.

Aerssen Beijeren van Voshol, Geslachtswapen in hardsteen van, 140.

Aertsz. (Ryck), 229.

Aken (Hans van), 229.

Aken (Jan van), 229; Ets naar Herman Saftleven's »Gezicht op den Rijn«, 198.

Akersloot (Willem), Portret van Frederik Hendrik, 229.

Alkmaar, Portretten van regenten en regentessen van het Burgerweeshuis, 131; Portretten van stichter, stichteres en eerste vier regenten van het Provenhuis van Joh. van Nordingen. 131: Restauratie gevel Koning-Willemshuis, 32, 119; Tentoonstelling van oude en nieuwe kunst, 130—134, 199.

Almelo, Doopvont, 105, 106.

Alteren van Jaarsveld (Anna Catharina van), Portret van, door Nic. Maes, 132.

Alva, Portret van, naar Antonio Moro, 64; door Willem Key. 64.

Amberger (Christoph), Portretten, 55, 184.

- Amersfoort. Algemeene vergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond, 205, 206, 258, 259; Muurschildering aan de Sint-Joriskerk, 33—35; St.-Rochus-kapel, 272—274; Verslag van »Fléhite«, 208, 209.
- Ammerzode, Het kasteel, copie van het Muiderslot, gebouwd door Jan van Arkel, 32.
- Amsterdam. Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 10—12, 135—137, 262, 263, 290; Aanwinsten van het Rijks-Museum van schilderijen, 80—88; Gezicht op den Dam met het Stadhuis in aanbouw toegeschreven aan Antoni Beerstraten, 82; Gezicht op de stad door Jan Ekels, 58; Gezicht op de Bierkaai en de Oude Kerk door Jan van der Heyden, 185; Gezicht op de stad door Philips Koninck, 198; Goud-, zilver-, koper- en bronswerk in het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 122—126, 262, 300—304; Grafsteen voor Mr. Claes Hillebrandsz in de Nieuwe Kerk, 51; Jaarboek van Amstelodanum, 269; Oude huizen, 136; Restauratie geschilderde ramen in de Oude Kerk, 181; Weefsels in het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 12, 88—95, 136, 137, 263.
- Anna van Oostenrijk. Portret van, door Jacob Seisenegger toegeschreven aan Barth. Beham, 56.
- Anraadt (Pieter van). Afscheid van een krijgsoverste [Cornelis van Aerssen?], 84, 85.
- Antonius (Marcus) herbouwt de St.-Maria-Magdalenakerk te Goes, 163—165.
- Antwerpen. Jezuïetenkerk gebouwd naar de plannen van Rubens, 163.
- Arnhem. Graf, graftombe en beeld onder den baldakijn van Hertog Karel van Egmond in de St.-Eusebiuskerk, 107—119, 212—222; Grafsteen voor Jan Harnasmaker in de St.-Eusebiuskerk, 51; Restauratie Groote Kerk, 9, 79, 211; Wapenrusting van Karel van Egmond in de St.-Eusebiuskerk, 117—119.
- Assen (Jacob Walter van), 229.
- Assen. Aanwinsten van het Provinciaal Museum, 13—17, 141.
- Assendelft (Dirk van), Grafmonument van, in de Lieve-Vrouwekerk te Breda, 275.
- Assendelft (Gerrit van). Monument van, en zijne gemalin Beatrix van Dalem in de vroegere Assendelftkapel te 's Gravenhage, 113.
- Auweningen (Margaretha van), Grafmonumentje voor, in de St.-Jan te 's Hertogenbosch, 51.
- Aveline. Gravure: »Le musicien espagnol« naar Jacob Jansz. van Velsen, 186.
- Avercamp (Hendrick), 13; Visscher, 199.
- Awdrianson (Leonarde), 252.
- A. V. S., Winterlandschapje (1603), 13.
- Backer (Jacob), 201.
- Backer (Jos. de), Koperen doopvont, 275.
- Backhuysen (Ludolf), 54; Storm bij de kust, 128.
- Baen (Jan de), 64, 229; Portret toegeschreven aan, 55, 56; Portretten van Johannes Vollenhove en diens vrouw [Gesina Hake?], 132.
- Bully (David), Portret van Pieter Hasselaer, 195.
- Baltus (Dirck), Portret van, 86.
- Baetsen (Jan), Portret van, door H. Goltzius, 195.
- Beaker (Powle), 253.
- Balle (Andreas), 252.

- Beeldhouwwerk. Graftombe van Karel van Egmond in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem, 112—117; Bas-relief toren St.-Maartenskerk te Bolsward, 175—177; Krypt der St.-Lebuius te Deventer, 180; Tympan van de St.-Adalbertskerk te Egmond-Binnen, 39, 175; Graftombe van Eduard van Gelre in het klooster Gravendaal bij Goch, 113; Monument van Gerrit van Assendelft en zijne gemalin Beatrix van Dalem in de vroegere Assendelft-kerk te 's Gravenhage, 113; Veiling te Heeswijk, 11, 12; Kapiteelen in het Stedelijk Museum te Utrecht, 180; Graftombe der van Heeckerens in de St.-Walburg te Zutphen, 227, 290; Graftombe van Aleid van Culemborgh in de St.-Nicolaaskerk te IJsselstein, 113; Boogvulling in de Groote Kerk te Zwolle, 177—180.
- Beerstraten (Antoni), Gezicht op den Dam te Amsterdam met het Stadhuis in aanbouw toegeschreven aan, 82.
- Bega (Cornelis), Herbergscène, 196.
- Beham (Barth.), Portretten van Maximiliaan en Anna van Oostenrijk door Jacob Seisenegger toegeschreven aan, 56.
- Behangsel te Enkhuizen, 9.
- Benschop, Restauratie van het grafteeken van Abraham Ferdinand van Zijl, 119, 120.
- Benson (John), 253.
- Bentjes herstelt de graftombe van Karel van Egmond in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem, 114.
- Berchem (Nic.), Teekening, 198.
- Beijeren (Abr. van), Stilleven, 13, 132, 137, 138.
- Bicker (Gerard), 286.
- Bisschop (Eva), Portret van, door B. van der Helst, 185.
- Bisschop (J. de), Portret van Paulus Wurtz, 196.
- Bisschop, Orgeldeuren der St.-Maria-Magdalenakerk te Goes geschilderd, 171.
- Blaauw (D.), Familieportret van, door B. van der Helst, 184, 185.
- Blankerhof (Jan), 68.
- Blockland (Fraunces), 253.
- Blocquery (Anna Henriette van de), Portret van, 96.
- Bloot (P. de), 68.
- Blooteling (Abr.), Zwartekunstprent naar 'n Bartholomeus van der Helst, 182.
- Boekbeoordeeling en -aankondiging, 45—71, 122—129, 182—191, 228—233, 271.
- Boekdruk, 126, 127, 192—194, 231—233.
- Boelema de Stomme (M.), Werken van, 56.
- Bol (F), Geschilderd behangsel in het raadhuys te Enkhuizen, 9; Mansportret toegeschreven aan, 56; Portretstuk van een aanzienlijk echtpaar toegeschreven aan, 129.
- Bolsward, Adressen aan H. M. de Koningin tot behoud van de Broerekerk, 78; Bas-relief van den toren der St.-Maartenskerk, 175—177; Verkoop van de Broerekerk en omveering van de vroegere kapel van het Bagijnenklooster, 222.
- Borch (G. ter), Afscheid van een krijgsoverste [Cornelis van Aerssen?] door Pieter van Anraadt toegeschreven aan, 84, 85; Familiestuk door Barend Graat toegeschreven aan, 82; Twee portretten, 130, 131, 199; Portretten van Jan van Duren en van Margaretha van Haexbergen, 86, 87.
- Borduurwerk, Annunciatie (Vlaamsch + 1480), 12; Kazuifelrand, 12.
- Bosch (Jeroen), Kruisweg, 300.

- Both (Jan), Drie landschappen, 128.
- Bouts (Dirk), 67, 294; Avondmaal, 295; Christus bij Simon den Phariseeër, 293, 294; Hippolytus-triptiek, 295; Kruisiging, 295; Martyrium van St.-Erasmus, 294, 295.
- Brakell en de Lyere (van), Geslachtswapen in hardsteen van, 140.
- Brande (Jan Thomasz van den), uur- en speelwerkmaker te Delft, 169.
- Bray (Dirck de), Mansportret [Salomon de Bray?] toegeschreven aan, 195, 196.
- Bray (Jan de), Portretstuk van zeven meisjes als de Prinses en gevolg Mozes in 't biezen kistje vindende, 139.
- Breda, Grafgesteente in de Lieve-Vrouwekerk, 274—283; Grafplaat voor W. van Gaalen, 50.
- Brey (Jacob de), 253.
- Brielle, Afgietsels van gevelsteen, 222; Subsidie restauratie kerk, 9.
- Broederlam (Melchior), 299.
- Bronckhorst (Vincent van) schenkt een raam met de kwartieren van zich, zijne vrouw en kinderen aan de Herv. Kerk te Oudshoorn, 286.
- Brons, Italiaansche plaquettes in het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 262; Klokjes voor schapen of runderen uit de Juckematerp, 17; Romeinsche voorwerpen gevonden te Millingen, 204.
- Brouwer (Adr.), Boerenherberg, 196; Kaartspelers in een herberg toegeschreven aan, 12.
- Brueghel (Pieter), Aanbidding der koningen, 299; »Luilekkerland«, 300; Volkstelling te Bethlehem, 300.
- Brugge, Tentoonstelling van oud-Vlaamsche kunst, 291—300.
- Bruinisse, Aarden kruikjes gevonden in den muur der Ned. Herv. kerk, 283.
- Bruntkhurst (Arthur), 253.
- Brussel, Panorama van, en Gezicht op het Hotel van Nassau, beide toegeschreven aan Daniël van Heil, 61.
- Bruyn (Barthel), 63.
- Burgerhuis (Michiel) giet klokken voor het raadhuis te Tholen, 289.
- Butendijc (Steven), klokkengieter, 104.
- Buysero (Laurens) schenkt een raam met de kwartieren van zich en zijne vrouw aan de Herv. Kerk te Oudshoorn, 286.
- Caestre (Jacqueline van), Portret van, door Rubens of van Dyck, 57, 58.
- Camphuysen (Govert), 68.
- Camphuysen (Raphaël), Landschap bij avond, 83.
- Carbone, Portret van den Genueschen doge Jan Vincent Imperiale, toegeschreven aan Ant. van Dyck, 57.
- Caryman (Balthasar), 253.
- Cats (Jacob), Landschapjes, 197.
- Centen (Goze), Portret van, door Rembrandt, 86.
- Chassé, Gouden eeredegen en ridderorden van, in de Oudheidkamer te Tiel, 140.
- Chrismatorium, Koperen, 304—307.
- Christus (Petrus), 297; Eligius, 297.
- Claesz. (Pieter), Stilleven (ontbijt), 183.
- Clacu (Jacques de), 60; Een ontbijtje toegeschreven aan J. D. de Heem, 60.
- Claudyns, 253.

- Cocq van Opijnen (de), Geslachtswapen in hardsteen van, 140.
- Collier, Stilleven toegeschreven aan, 95.
- Commissie voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, 75, 76.
- Coninxloo (Gillis van), Landschap met Latona en de Lycische boeren, 183.
- Cooper Jr. (Richard), Zwartekunstprent naar het portret van Hendrickje Stoffels door Rembrandt, 129.
- Coosemans (A.), 60, 68.
- Cordes (J. C. de), Portret van, door Rubens of van Dyck, 57, 58.
- Cornelisz van Oostanen (Jacob), 298; Christus aan het kruis toegeschreven aan, 87, 88, 299.
- Courtois (Jacques), Ruitergevecht door Jan Baptist Weenix toegeschreven aan, 183.
- Couwenhoven (Maria), Portret van, door B. van der Helst, 185.
- Culemborgh (Aleid van), Graftombe van, in de St.-Nicolaaskerk te IJsselstein, 113.
- Cuylenborch (Abraham van), Nimfen in een grot, 183.
- Cuyp (A.), Figuren in Jan van Goyen's Gezicht op Dordrecht toegeschreven aan, 59; Figuren in Gerard Houckgeest's Gezicht in de kerk te Delft toegeschreven aan, 62; Figuren in een Salomon van Ruysdael toegeschreven aan, 66; Hollandsch landschap [Kampen] door Hendrik ten Oever toegeschreven aan, 129; Landschap, 207; Ruïnes van het kasteel Egmond a/d Hoef toegeschreven aan, 197.
- Cuyp (Jacob Gerritsz.), 132; Portret van een aanzienlijk jonkman [Johannes Antonides van der Linden!] door Rembrandt toegeschreven aan, 182; Vrouwenportret, 139.
- Dalem (Beatrix van), Monument van Gerrit van Assendelft en zijne gemalin, in de vroegere Assendelft-kerk te 's Gravenhage, 113.
- Danckertsz (P.), 68.
- David (Gerard), 296.
- Decker (Cornelis), 56, 57; De rust van den wever toegeschreven aan, 56.
- Decker (J.), 56, 57; Interieur, 56.
- Decker (Jeremias de), Portret van, door Rembrandt, 185.
- Delen (Dirck van), 57.
- Delff (Jac. Willemsz.), Mansportret toegeschreven aan, 57; Meisjesportret, 81.
- Delft, Gezicht in de kerk door Gerard Houckgeest, 62.
- Deventer, Krypt der St.-Lebuius, 180; Restauratie Groote- of St.-Lebuiuskerk, 181, 222, 223.
- Diaken (Willem), orgelmaker te Haarlem, 171.
- Dieu (Daniël de), Portret van, door Mierevelt, 131; door Maes, 132.
- Ditmar (J.), Prent naar zelfportret van Dionys van Nimwegen, 83.
- Does (Jacob van der), Teekening, 198.
- Doomer (Lambert), Fontein te Tours, St.-Mariekerk te Keulen, 199; Regentessen van het Burgerweeshuis te Alkmaar, 131.
- Doopvont te Almelo, 105, 106; te Tiel, 140.
- Dordrecht, Aanwinsten van het Museum »Oud-Dordrecht«, 18, 270; Gezicht op de stad door Jan van Goyen, 59; Restauratie Groote Kerk, 9, 35—39, 79, 120, 223; Verplaatsing van het Museum, 138, 270; Werkzaamheid van de Vereeniging tot instandhouding van Oude Gebouwen, 18, 19.
- Dou (Gerard), 294; Copie naar zijn »Haringvrouw« door van Staveren, 184;

- Portret van Rembrandt's moeder toegeschreven aan Rembrandt, 13; Portret-stadje toegeschreven aan, 196.
- Doubleth (Jan), Portret van, door Jan Anthonisz van Ravesteyn, 85.
- Drossaert (Johann), 252.
- Duck (Jacob Azn.), 128; Buitverdeeling, 182; Soldatenwachtkamer, 182; Wijnproevers, 83.
- De Jarden (K.L.), 55.
- Durck (Jan van), Portret van, door Gerard ter Borch, 86, 87.
- Dusart (Corn.), Traktatspelers in een herberg, 176.
- Dyck (Abraham van), Portret van eene oude vrouw toegeschreven aan Rembrandt, 64, 65.
- Dyck (Ant. van), 57; Mansportret toegeschreven aan Rubens, 57; Portret van den Genueeschen doge Jan Vincent Imperiale toegeschreven aan, 57; Portretten van J. C. de Cordes en van Jacqueline van Caestre, 57, 58; Studie van vier meesters toegeschreven aan Rubens, 58.
- D. V. H., 61; Winterlandschap met schaatsenrijders, 61.
- Edam, Aanwinsten van het Museum, 270.
- Edvard van Gelre, Graftombe van, in het klooster Gravendaal bij Goch, 113.
- Eekhout (G. van den), Jozefs broeders in Egypte toegeschreven aan, 199; Offer van Jerobeam aan Bethel, 183.
- Edmond, Gezichten op de drie Egmondten door Claes van der Heck, 132.
- Edmond-Baron, Verbetering van het opschrift op den tympan van de St.-Adalbertskerk, 39, 175.
- Edmond Lod Hof, Ruines van het kasteel toegeschreven aan Albert Cuyp, 197.
- Ekels (Jan), Gezicht op Amsterdam, 58.
- Eleman, burgemeester van Leiden, 287.
- Elias (Nedraes), 201; Mans- en een vrouwenportret, 183.
- Engelbrecht (Cornelis), 130, 298, 299; Kuiterportretje van Karel V toegeschreven aan B. van Orley, 292; Triptieken, 191.
- Eokhuizen, Subsidie verbetering geschilderde behangsels in het raadhuis, 9.
- Erdringen (Cesar van), Portretten van Johan van Nordingen den Jongen en diens vrouw Maria Franz. van Steenhuyzen, 131; Zinnebeeldig tafereel, 208.
- Eyck (Jan van), 293, 294, 296, 297, 299; Altaarstuk voor den kanunnik v. d. Paede, 293; Drie vrouwen aan 't graf toegeschreven aan, 296, 297; Kruisiging toegeschreven aan, 297; Portret, 296.
- Féblaz (maritijspelden), 70.
- Fekkan, Inhoud van de Jackematerp, 17.
- Fleuck (Goverth), 58, 68; Jacob Cats den jongen Willem II onderwijs gevende(!), toegeschreven aan Jan Levens in prent gebracht door Georg Friedrich Schmidt, 124; La famille de Porfirius toegeschreven aan, 58; Portret van Jonaas Jacob Levensen Dicksz., 86.
- Fraecken den jongen (Frans), Jardin d'amour door of in de manier van, 86.
- Frederik Hendrik, Portret van, door Willem Akersloot, 229.
- Frauenthal (Hendrik den), 60; Stilleven, 60.
- Geel (Berend), Figuren in M. Hobbema's 'Le Bois de Harlem' toegeschreven aan, 61, 62.

- Gaelen (Willem van), Grafplaat voor, te Breda, 50.
- Geertgen tot St. Jans, Instelling van het paternoster, Kluzenaar in landschap, luiken te Weenen, 298; Kruisiging toegeschreven aan, 298.
- Geest (Wybrand de), 131; Meisjesportret, 81.
- Gelder (Aert de), Zelfportret, 182.
- Genoels (Abraham), Twee landschapjes met mythologische voorstellingen, 80.
- Gerids, Portret van bisschop, als muurschildering in de Ned. Herv. Kerk te Voorst, 43.
- Gevelsteen, Afgietsels van, te Brielle, 222.
- Glaswerk, Ambtsglazen van de Neler-Betuwe, 140; Geëmailleerd Duitsch 16e eeuw, 12; Romeinsche voorwerpen gevonden te Millingen, 204.
- Goch, Graftombe van Eduard van Gelre in het klooster Gravendaal bij, 113.
- Goes (Hugo van der) 294, 297, 298; Dood van Maria, 297; Portinari-triptiek, 297; St-Victor met een donateur toegeschreven aan, 298.
- Goes, Bijzonderheden betreffende de stad en de St.-Maria-Magdalenakerk, 142—174; Grafsteen voor Jan van Oostende, 51.
- Goltzius (Hendrik), Jongensportret, 195; Portret van Jan Bartsen, 195; Portret van Catharina de Pottère toegeschreven aan Hubert Goltzius, 64.
- Goltzius (Hub.), 55.
- Gortzius (Geldorp), Portret van Catharina de Pottère toegeschreven aan Goltzius Geldorp, 64.
- Gouda, Subsidie restauratie Groote Kerk en glazen, 9, 79.
- Goud- en zilverwerk, 122—126, 142.
- Goyen (Jan van), 60; Gezicht op Dordrecht, de figuren toegeschreven aan A. Cuyp, 59; Landschapschetsen, 197; Vier ronde riviergezigtjes, 182, 183.
- Graat (Barend), Familietafereel, vader, moeder en zoon in een bergachtig landschap toegeschreven aan Gerard ter Borch, 82; Verloren zoon, 83.
- Grafmonumenten van Nederlanders te Smyrna »gered«, 76.
- 's Gravenhage, Aanwinsten van het Kon. Penningkabinet, 72, 79, 265, 266; Aanwinsten van het Mauritshuis, 12, 13, 95, 137, 138, 207, 263—265; Monument van Gerrit van Assendelft en zijne gemalin Beatrix van Dalem in de vroegere Assendelft-kapel, 113.
- Grimmer (Abel), Christus bij Maria en Martha, 58; «Interieur d'une galerie de tableaux» toegeschreven aan, 58, 59.
- Groningen, Verslag Museum van Oudheden, 209; Wapenschild in «Het Olde Rechthuys», 120, 121.
- Grouw (Drenthe), Muntvondst, 251, 252.
- Guilloardius van Noremborgen, steenhouwer of beeldhouwer, 309, 310.
- Gutenberg (H.), Gravure naar 'n Italiaansch landschapje met naakte nimfen van Poelenburg, 184.
- Haagen (François), Damesportret in een landschap, 59.
- Haan (E. v. d. d. [?]), Stilleven, 132, 133.
- Haarlem, Aanwinsten van het Stedelijk Museum, 266, 267; Gezicht op den Hout door M. Hobbema, 61, 62; Oprichting der vereeniging «Haarlem», 210, 211; Subsidie restauratie St.-Bavokerk, 9, 79; Verslag van het Museum voor Kunstnijverheid, 19, 20, 269.
- Hackaert (J.), Teekening, 198.

- Haecht (T. van), Werken van, 59.
- Haensbergen (J. van), Italiaansch landschapje met naakte nimfen, 184.
- Haexbergen (Margaretha van), Portret van, door Gerard ter Borch, 86, 87.
- Hake (Gesina), Portret van, door Jan de Baen, 132.
- Hals (F.), Lachende jongenskoppen door Jacob Jordaens toegeschreven aan, 197; Vrouwenportret, 128.
- Hanneman (Adr.), Portret van Johan de Witt toegeschreven aan, 95.
- Harencarspel (Jacob van) schenkt een raam met de kwartieren van zich, zijne vrouw en kinderen aan de Herv. Kerk te Oudshoorn, 286.
- Harnasmaker (Jan), Grafsteen voor, in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem, 51.
- Hasius, burgemeester van Leiden, 287.
- Hasselaer (Pieter), Portret van, door David Bailly, 195.
- Hattem, Bijzonderheden betreffende de kerk, 45—49; Muurschildering in de kerk, 47, 48; Restauratie van de Dijk- of Kamperpoort, 283; Subsidie restauratie kerk, 9.
- Heck (Claes van der), Gezichten op de drie Egmonden toegeschreven aan Pieter Molyn en Marten H. van Heck 132.
- Heck (H. van), 132.
- Heeckeren (van), Grafmonument der familie, gerestaureerd, 227, 290.
- Heem (Corn. de), 60, 138.
- Heem (David de), 54; Schilderstuk toegeschreven aan, 60.
- Heem (Jan Davidsz. de), 54, 60; Fruitstuk, 60; Ontbijtje door Jacques de Claen toegeschreven aan, 60.
- Heemskerk (Egb. van), Kaartspelers in een herberg toegeschreven aan Molenaer, 133
- Heere (Lucas de), 252.
- Heerlen, Restauratie der R. K. Kerk, 223.
- Hees (Maria van), echtgenoot van Jan de Bray, 139.
- Heil (Daniël van), Gezicht op het Hotel van Nassau te Brussel en Panorama van Brussel, beide toegeschreven aan, 61.
- Helst (B. van der), Copieën naar familieportretten van, 132; Portretten van Gerrit Visch en Maria Couwenhoven, van Willem Visch en Eva Bisschop, 185; De voorstelling van de bruid, 184, 185; Zwartekunstprent naar 'n, door Blooteling, 182.
- Helt Stockade (Nicolaas van), Bergachtig landschap met figuren en vee, 82.
- Hemessen (Joannes de), Sint-Jeroen, 183.
- Hendrik van Vianden, bisschop van Utrecht, bouwt in 1250 het kasteel »Vredelant«, 28.
- 's Hertogenbosch, Grafmonumentje voor Margaretha van Auweningen in de St.-Jan, 51; Restauratie St.-Janskerk, 9, 284.
- Heyden (Jan van der), Amsterdamsche Bierkaai met gezicht op de Oude Kerk, 185.
- Heyns (Jan), bouwmeester van schip en contreforten der St.-Janskerk te 's Hertogenbosch, 281.
- Hillebrandsz (Claes), Grafsteen voor, in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, 51.
- Hobbema (M.), 66; Bergachtig landschap toegeschreven aan, 128, 129; Le Bois de Harlem, de figuren toegeschreven aan Barend Gael of aan Eugène Verboeckhoven 61, 62.
- Holt (James van), 252.

- Holzhausen, Portret van een lid der familie toegeschreven aan Christophe Amberger, door Hans von Schoenitz, 55.
- Hondius (Abraham), Aanbidding van de herders, 82; Jachten, 82; Verkondiging aan de herders, 82.
- Honthorst (Gerard van), Portret van den Paltsgraaf Robert, 185.
- Hooft (Nicolaä), vrouw van Cornelis de Vlaming, 287.
- Hoogenhouck (Abraham van), Familiegroep bestaande uit, diens echtgenoot Anna Henriette van de Blocquery en hunne kinderen Jacob Hendrick en Susanna Margaretha door H. van der Mey, 95, 96, 139.
- Hoogenhouck (Susanna Margaretha van), Portret van, door J. Palthe, 96.
- Hooghe (Romeyn de), Geschilderd behangsel raadhuys Enkhuizen, 9; Penttekening, 198.
- Hoogstraten (Samuel van), Engelen bij Abraham, 198, 199.
- Hoorn, Havengezicht door Mathijs Withoos, 82.
- Houbraken (Arnold), Dido op den brandstapel, 133.
- Houckgeest (Gerard), Gezicht in de kerk te Delft, 62.
- Houston (Richard), Zwartekunstprent naar Rembrandt's »Christus en de Samari-taansche«, 183.
- Huchtenburg (J. van), Teekening, 198.
- Hulst (J. van der), Portret van Jan van Hoogenhouck Tulleken, 96.
- Hunsow, Het bestaan der stad, 234—251.
- H. D. F., 60; Stilleven, 60.
- Ijpendam, De kerk zal niet gesloopt worden, 40.
- Imperiale (Jan Vincent), Portret van den Genueeschen doge, toegeschreven aan Ant. van Dyck en aan Carbone, 57.
- Ingen, Vondst van aarden vaatwerk, 284.
- Inventarisatie en beschrijving van monumenten, verzoekschrift aan H. M. de Koningin, 1—3.
- Jaarverslag van den Nederl. Oudheidk. Bond, 259—262.
- Jan van Arkel, bisschop van Utrecht, vergroot en verbouwt na 1356 het Muiderslot; bouwt Ammerzode, 31, 32.
- Janssen (Jacob) herstelt de graftombe van Karel van Egmond in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem, 114.
- Janssens van Ceulen (Corn.), 196; Mansportret toegeschreven aan Abraham de Vries, 67; Portret van een jonkman [Johan Pietersz. Reael?], 83.
- Jelgerhuis Rzn. (I.), Aquarel van de graftombe van Karel van Egmond in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem, 115, 116.
- Johnson (Bouland), 253.
- Jordaens (Jacob), Lachende jongenskoppen toegeschreven aan F. Hals, 197.
- Kalff (Willem), Stilleven, 207.
- Karel V, Ruiterportretje van, door C. Engebrechtz. toegeschreven aan B. v. Orley, 292.
- Karel van Egmond, Graf, graftombe en beeld onder den baldakijn van, in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem, 107—119, 212—222.
- Keldermans, bouwmeester, 280.
- Kersbarke [Kersbergen?] (Romboult van), 252.
- Kessel (J. van), 60.

- Key (A.), Schilderstukken toegeschreven aan, 62.
 Key (Willem), Portret van Alva toegeschreven aan, 64.
 Kick (Simon), Kaartspelers toegeschreven aan Johan le Ducq, 128.
 Kinschot (G. L. F. van), Aquarel van de graftombe van Karel van Egmond in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem, 116.
 Klotz (Valentijn), Gezicht op het dorp de Nieuwe Hoorn, 198.
 Kneller (G.), 64.
 Koedijck (Isaac), 62, 63; Interieur toegeschreven aan, 62.
 Koffermans (Marcel), 63; Vrouwenportret toegeschreven aan, 63.
 Kolck (Harman Dircksz. van de), Portret van, 55.
 Koninck (Philips), 63; Gezicht op Amsterdam, 198; Drie portretten van Joost van den Vondel, 80, 81.
 Koning (Jac.), 63.
 Kool, Copie naar een zijner landschappen toegeschreven aan Ph. Wouwerman, 132.
 Koorhekken der St.-Jacobskerk te Utrecht, 125.
 Koper, Chrismatorium, 304—307; Schotel (sedrieh) met Arabisch sierwerk, 300—304.
 Laer (Pieter van), Waschvrouwen, in prent door Corn. Visscher, 83.
 Lafabrique (Nicolas), De geldteller [door Jan Miense Molenaar?] toegeschreven aan, 63, 64.
 La Fargue (J. E. en Paul Const. de), Landschapjes, 197.
 Laïresse (G. de), Laatste Avondmaal, 80.
 Lambrechts (J. B.), 54.
 Lamme (Arnoldus), Teekeningen, 18.
 Langendijk (Dirk), Pichegru trekt over de Waal, 197.
 Lastman (Pieter), Opwekking van Lazarus, 133; Paulus en Barnabas te Lystra, 263—265.
 Le Ducq (Johan), Kaartspelers door Simon Kick toegeschreven aan, 128.
 Leeuwarden, Aanwinsten van het Friesch Museum, 17, 141, 142; Goud- en zilverwerk in het Friesch Museum, 142.
 Leeuwen Dircksz. (Jonas Jacob), Portret van, door Govert Flinck, 86.
 Leiden, Aanwinsten van het Rijksmuseum van Oudheden, 137; van het Stedelijk Museum de Lakenhal, 95—97, 139, 209; Buitengewoon crediet voor restauratie schilderijen in het Stedelijk Museum de Lakenhal, 207, 209; Subsidie restauratie Hooglandsche kerk, 9; Tegeltabelau van het Amsterdamsche Veerhuis, 97; Tentoonstelling van teekeningen van oude meesters, 195—199; Triptieken door Cornelis Engebrechtsz., 191.
 Leyden (Lucas van), Mansportret, 209, 292; Teekening van een mansportret, 97.
 Lievens (Jan), Jacob Cats den jongen Willem II onderwijs gevende (!) door Govert Flinck, toegeschreven aan, 184; Vrouw op haar sterfbed, 68.
 Linden (Johannes Antonides van der), Portret van, door Rembrandt toegeschreven aan Jacob Gerritsz. Cuyp, 182.
 Lingelbach (J.), 55; Teekening, 198.
 Loevestein, Mogelijke schade aan het slot bij het opruimen van een wrak, 40.
 Loir (Nicolaas), Een deel van zijne prent: »Cleobis en Biton trekken hunne moeder Kydippe in een wagen naar den tempel«, gecopieerd op Pieter van Anraadt's »Afscheid van een krijgsoverste«, 85.

Lubienietzki (Christoffel), Portret van Job Siewerts, 86.

Lutma (Johannes), 124.

Maastricht, Subsidie restauratie O.-L.-V.-kerk en St.-Servaaskerk, 9.

Maas (Dirk), Officiëren te paard, 199.

Maes (Nic.), 56; Portretten van Daniël de Dieu, van Anna Catharina van Alteren van Jaarsveld en van Karel Six, 132.

Mantelspelden uit de La Tène-periode, 70.

Marrellus (Jacques), 54.

Martsen de Jonge (Jan), Teekening, 198.

Matham (Adriaen), Herbergscène, 196.

Maximiliaan van Oostenrijk, Portret van, door Jacob Seisenegger toegeschreven aan Barth. Beham, 56.

Mayer (Margareta de), echtgenoote van Jan de Bray, 139.

Medemblik, Muurschilderingen in de Ned. Herv. kerk, 181; Subsidie restauratie kerk, 9.

Memlinc, 293, 294; Annunciatie, 294; Huwelijk St.-Catharina, 92; Portretten, 293, 294; Triptiek van St.-Catharina, 293, van Christophorus, 294.

Metius (Dirck), Regenten van het Burgerweeshuis te Alkmaar, 131; Regenten van het Provenhuis van Joh. van Nordingen te Alkmaar, 131.

Metsu (Gabriel), Naaister, 183.

Meubelen, Canapé Louis XVI en Gothieke archiefkast uit de Domkerk te Utrecht, 97, 141.

Mey (H. van der), Familiegroep van Abraham van Hoogenhouck met vrouw en kinderen, 95, 96, 139.

Middelburg, Restauratie voorgevel stadhuis, 9, 181.

Mierevelt (M. Jz.), Portret van Daniël de Dieu, 131, 132; Portret van Hendrik van Oss, 131.

Mieris (Frans van), Potloodschets voor een jongensportret, 196.

Millingen, Vondst van Romeinsche munten en voorwerpen van brons, glas en aardewerk, 204.

Misgewaden, 12, 93, 94, 136, 137, 268.

Moeyaert (Claes), Hemelvaart van Maria, 133.

Molenaar (Jan Miense), De geldteller toegeschreven aan, 63, 64; Kaartspelers in een herberg door Egb. van Heemskerk toegeschreven aan, 133.

Molyn (Jan de) herbouwt de St.-Maria-Magdalenakerk te Goes, 163—165.

Molyn (Pieter), 68; Gezicht op Egmond aan den Hoef door Claes van der Heck toegeschreven aan, 132; Landschap, 197.

Mommers (H.), 55.

Momper (J. de), Schilderstuk van T. van Haecht toegeschreven aan, 59.

Monnikendam, Subsidie restauratie Waag, 79.

Monogrammist *M A*, Mansportret (1630), 139.

Monumenten, Inventarisatie en beschrijving, 1—3, 78, 79, 227; Subsidies voor restauratie, 9, 79, 134, 181, 223, 228, 283, 289; Restauratie gevel Koning-Willemshuis te Alkmaar, 32, 119; St.-Rochuskapel te Amersfoort, 272—274; Restauratie Groote Kerk te Arnhem, 9, 79, 211; Adressen aan H. M. de Koningin tot behoud van de Broerekerk te Bolsward, 78; Verkoop van de Broerekerk en amoveering van de vroegere kapel van het Bagijnenklooster te Bolsward, 222;

- Restauratie Groote- of St.-Lebuinuskkerk te Deventer, 181, 222, 223; Restauratie Groote Kerk te Dordrecht, 9, 35—39, 79, 120, 223; Goes en zijne Hoofdkerk, 142—174; Restauratie van de Dijk- of Kamperpoort te Hattem, 283; Kerk te Hattem, 45—47; Restauratie der R.K. Kerk te Heerlen, 223; Restauratie St.-Janskerk te 's Hertogenbosch, 9, 284; Ned. Herv. kerk te Ilpendam niet gesloopt, 40; Mogelijke schade aan het slot te Loevestein bij het opruimen van een wrak, 40; Restauratie voorgevel stadhuis te Middelburg, 9, 181; Muiderslot, 20—32; Het oude huis van Arminius te Oudewater behouden, 40; Commissie tot het verzamelen van gegevens en afbeeldingen van monumenten te Rotterdam, 180, 181; De Schotsche en de Prinskerk te Rotterdam, 224—227; Verbouwing van de Abdijkerk te Rijnsburg, 41, 42; Restauratie gemeentehuis te Rijp, 223; Restauratie kerktoeren te Soest, 134, 181; Toren der Ned. Herv. Kerk te Sprang, 98—105; »Ontmanteling« van den toren te Utrecht, 43; Restauratie Ned. Herv. Kerk te Wadenoyen, 181; Restauratie kerk Wilsum, 9, 121, 227; Restauratie der St.-Walburgskerk te Zutphen, 9, 44, 45, 227, 290; De Liberie van het voormalig Dominicaner Klooster te Zwolle, 121, 122; Beschrijving oude bouwwerken op Java en Madoera, 75, 76.
- Moreelse (Paulus), De Venusberg met Tannhäuser, 183.
- Moro (Antonio), 55; Copie naar zijn portret van Alva, 64.
- Mostaert (J.), 292, 299.
- Moucheron (Isaac de), Landschapjes, 197.
- Moyaert (Cl.), »De moeilijke keuze«, 182.
- Müller (H.), »Geeft den Keizer wat des Keizers is« toegeschreven aan, 133.
- Muiden, Beschrijving van het Muiderslot, 20—32.
- Munten, Vondst te Grouw (Drenthe), 251, 252; Romeinsche, gevonden nabij Kesteren, 140, 141; Romeinsche, gevonden te Millingen, 204; Vondst te Roosendaal, 71—73; te St.-Oedenrode, 73, 74; te Veen, 74, 75; Geslagen te Tiel, 140.
- Musscher (M. van), Schilderswerkplaats, 197.
- Muurschildering aan de Sint-Joriskerk te Amersfoort, 33—35; in de kerk te Hattem, 47, 48; in de Ned. Herv. Kerk te Medemblik, 181; in de Ned. Herv. Kerk te Voorst, 43, 289, 290; in de St.-Walburgskerk te Zutphen, 44, 45.
- M. V. V., »Interieur d'une galerie de tableaux« toegeschreven aan Abel Grimmer, 58, 59.
- Nagel (J.), Maria Magdalena, 267.
- Neck (van), Geschilderd behangsel raadhuis Enkhuizen, 9.
- Neder-Betuwe, Ambtsglazen, 140.
- Neer (A. van der), Landschapje, 83.
- Nellius (Martin), 64; Vruchtstukken, 64.
- Netscher (Constantijn), Damesportret, 64.
- Nickele (Isaak van), 55, 68.
- Nieuwe Hoorn, Gezicht op, door Valentijn Klotz, 198.
- Nimwegen (Dionys van), Zelfportret en dat zijner vrouw, in plaat gebracht door J. Ditmar, 83.
- Nolpe (P.), Schaatsenrijders, 198.
- Nordingen den Jongen (Johan van), Portret van, en zijne vrouw Maria Fransz. van Steenhuyzen door Cesar van Everdingen, 131.
- Nijmegen, Aanwinsten van het Museum, 208, 270, 271.

- Odoorn, Twijfel aan de echtheid van gevonden oudheden, 14—16, 234—251.
 Oever (Hendrik ten), Hollandsch landschap [Kampen] toegeschreven aan Cuyp, 129.
 Olievat (of oliebus), 304—307.
 Oostende (Jan van), Grafsteen voor, in de kerk te Goes, 51.
 Orley (B. van), Ruiterportretje van Karel V door C. Engebrechtsz., toegeschreven aan, 292.
 Oss (Hendrik van), Portret van, door Mierevelt, 131.
 Ostade (Adr. van), 55; De rust van den wever, 56; Teekeningen, 196.
 Otto II, bisschop van Utrecht, stichter van een tol- en wachthuis te Muiden ($\pm$ 1223), 27.
 Ouddorp, Vondst van twee Frankische en twee Germaansche potten, een deel van een maliënkolder, 137.
 Oudewater, Het oude huis van Arminius behouden, 40.
 Oudshoorn, Glasschilderingen der Hervormde kerk, 284—288.
 Paele (v. d.), Altaarstuk voor den kanunnik, door Jan van Eyck, 293.
 Paets, burgemeester van Leiden, 287.
 Palamedesz. (Anth.), Figuren in een Dirck van Delen toegeschreven aan, 57.
 Palamedesz. (Palamedes), Ruitergevecht, 185.
 Palthe (J.), Portretten van Ambrosius Tulleken en diens vrouw Susanna Margaretha van Hoogenhouck, 96.
 Patinier (Joachim), 67.
 Pauw (Reinier) schenkt een raam met de kwartieren van zich en zijne vrouw aan de Herv. Kerk te Oudshoorn, 286.
 Peters (Bonaventura), Havengezicht, 83.
 Petit (Alexius), klokkengieter te Someren, 103, 104.
 Plafondschilderingen in de R. K. Kerk te Heerlen, 223.
 Ploos van Amstel (Cornelis), 229.
 Poelenburg (C.), Italiaansch landschapje met naakte nimfen, 184.
 Potter (Paulus), Landschap, 198.
 Potters (Catharina de), Portret van, door Jan van Ravesteyn toegeschreven aan Geldorp Gortzius en Hendrik Goltzius, 64.
 Pourbus den Jongen (Frans), Mansportret toegeschreven aan, 195.
 Quast (Pieter), Kaartspelers in een herberg, 12.
 Rademaker (A.), Landschap, 197.
 Ravesteyn (Hubert van), Interieur met een rooker en een drinker, 139.
 Ravesteyn (Jan Anthonisz van), Portret [van Mr. Jan Doubleth?], 86; Portret van Catharina de Potters, 64; Vrouwenportretten, 64.
 Reael (Johan Pietersz.), Portret van, door Cornelis Janssens van Ceulen, 83.
 Reede van Oudtshoorn (Barend Hendrik en William Ferdinand van), Kwartieren van, in de Herv. Kerk te Oudshoorn, 287.
 Reinier de Brabander, Ontwerpen der St.-Janskerk te 's Hertogenbosch, 281.
 Rembrandt, Christus en de Samaritaansche, hiernaar een zwartekunstprent door Richard Houston, 183; Copie naar een zijner Philosophen, 133, 134; Twee landschappen toegeschreven aan, 129; »Nachtwacht«, 199—202; Onthoofding van Johannes den Dooper, 198; Portret van Goze Centen, 86; Portret van Jeremias de Decker, 185; Portret van een aanzienlijk jonkman [Johannes

- Antonides van der Linden?] toegeschreven aan Jacob Gerritsz. Cuyp, 182;
 Portret van Hendrikje Stoffels, in zwarte kunst door Richard Cooper Jr.,
 129; Portret van eene oude vrouw [door Abraham van Dyck?] toegeschreven
 aan. 64. 65; Portret van Rembrandts moeder door Dou (+ 1631) toegeschreven
 aan. 13.
- Rheden, Subsidie restauratie kerk, 9.
- Rhemen, Subsidie restauratie kerk en toren, 9. 79. 289.
- Ribaucourt (van), Familiegroep, 57.
- Robert van de Palts, Portret van, door Gerard van Honthorst, 185.
- Roos (J. H.), Teekening, 198.
- Roosendaal (N.-Br.), Muntvondst. 71—73.
- Rotterdam, Aanwinsten van het Museum Boymans, 139; Commissie tot het
 verzamelen van gegevens en afbeeldingen van monumenten, 180, 181; De
 Schotsche en de Prinskerk, 224—227.
- Royer (J. A.) benoemd tot referendaris bij de afd. Kunsten en Wetenschappen, 76.
- Rubens (P. P.), Jezuitenkerk te Antwerpen gebouwd naar de plannen van. 163;
 Mansportret door Ant. van Dyck toegeschreven aan. 57; Portretten van J. C.
 de Cordes en Jacqueline van Caestre, 57, 58; Studie van vier negers, 58.
- Ruisdael (Jacob van), Copie naar zijn »Slot te Bentheim«, 134; Hollandsch
 landschap, 197, 198; Twee landschappen [één in de buurt van Arnhem?], 129;
 Schilderstuk, 65; Werken in het Museum te Brussel, 65, 66.
- Ruysdael (Salomon van), 65, 66; Riviergezicht, 183.
- Ruytenburch (Willem van) schenkt een raam met de kwartieren van zich en
 zijne vrouw aan de Herv. Kerk te Oudshoorn, 286.
- Rycke (Pauwels de), bouwmeester, 163.
- Rijnsburg, Verbouwing van de Abdijkerk, 41, 42.
- Rijp, Restauratie gemeentehuis, 223.
- Saftleven (Herman), 55, 61; Gezicht op den Rijn geëet door J. van Aken, 198.
- Sandrart (J. v.), 196.
- Santen (Gerrit van), Gevecht tusschen Breauté en Leckerbeetje toegeschreven
 aan Sebastiaan Vranx, 67.
- Schmidt (Georg Friedrich), Prent naar Govert Flinck's »Jacob Cats den jongen
 Willem II onderwijs gevende«, 184.
- Schoenitz (Hans von), Portret van een lid der familie Holzhausen, 55.
- Schoenlank, 51.
- Schoorsteenfries, Gebeeldhouwde Gothische, 11.
- Schoorsteenmantels, Gothische en renaissance, in het Utrechtsche Museum, 125.
- Schotel, Koperen, met Arabisch sierwerk, 300—304.
- S. houman (Aart), Teekeningen, 18.
- Schrick (Otto Marseus van der), 82.
- Scorel (J. van), Portretten door Christoph Amberger toegeschreven aan, 184.
- Seisenegger (Jacob), Portretten van Maximiliaan en Anna van Oostenrijk, 56.
- Sieraden, Beenen kam uit de Juckematerp, 17.
- Siewerts (Job), Portret van, door Christoffel Lubienietzki, 86.
- St.-Oedenrode, Muntvondst. 73, 74.
- Six (Karel), Portret van, door N. Maes, 132.
- Slabbaert (Karel), Stilleven, 95.

- Slingelandt (Pieter van), Vrijage, 197.
- Smidt (Pieter) herbouwt de St.-Maria-Magdalenakerk te Goes, 164.
- Smilde, Veenbrug opgegraven, 289.
- Smyrna, Grafmonumenten van Nederlanders »gered«, 76.
- Snijwerk, Houten puibalk 16e eeuw, 135, 136.
- Soest, Restauratie kerktoeren, 134, 181.
- Someren, Alexius Petit klokkengieter, 103, 104.
- Son (J. van), 60.
- Spanseerder (Bruno), boekbinder, 307, 308.
- Sprang, Toren der Ned. Herv. Kerk, 98—105.
- Staatsbegrooting voor 1902, 9, 79.
- Staveren (J. van), Copie naar Dou's »Haringvrouw«, 184.
- Staveren (J. A. van), Studie van een grijsaard, 68.
- Steen (Jan), 60; Dorpskermis, 137; Emmausgangers, 83; »De moeilijke keuze«, 182; Studies, 196, 197.
- Steenhuizen (Maria Franz. van), Portret van, door Cesar van Everdingen, 131.
- Steucker (Daniel), boekdrukker en -binder, 308.
- Stoffels (Hendrickje), Portret van, door Rembrandt, in zwarte kunst door Richard Cooper Jr., 129.
- Stoop (Dirck), Ruiter orders gevend aan een boer, 198.
- Streek (Hendrick van), Kerkinterieur, 185.
- Swaenswyck (van), burgemeester van Leiden, 287.
- Sweerts (Michael), Atelier van den schilder, Boerengezelschap, 84.
- Tapijt in het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 263.
- Tempel (Abraham van den), Portretstuk van een aanzienlijk echtpaar toegeschreven aan, 129.
- Teniers Sr. (David), Herbergscène toegeschreven aan, 196.
- Tentoonstelling van oude en nieuwe kunst te Alkmaar, 130—134, 199; van oud-Vlaamsche kunst te Brugge, 291—300; van teekeningen van oude meesters te Leiden, 195—199.
- Terpen, Friesche, 68—71, 142.
- Tholen, Verbetering mechaniek klokkenspel, 289.
- Tiel, Aanwinsten van de Oudheidkamer, 140, 141; Munten daar geslagen, 140; Romeinsche munten in de Oudheidkamer, 140, 141.
- Tiepolo, Vinding van het kind Mozes, 129.
- Torck (Maria), Grafmonument voor, en haar echtgenoot Everhard van Heeckeren in de St.-Walburg te Zutphen, 227, 290.
- Tulleken (Ambrosius), Portret van, door J. Palthe, 96.
- Tulleken (Jan van Hoogenhouck), Portret van, door J. van der Hulst, 96.
- Urnen, Twijfel aan de echtheid van, in het Prov. Museum te Assen, 15, 16; Vondsten in Drenthe, 234—251.
- Utrecht, Aanwinsten van het Stedelijk Museum, 97, 141; Gothische en renaissance-schoorsteenmantels in het Museum, 125; Johannes de Dooper, relief in Bentheimer zandsteen, 175; Kapiteelen in het Stedelijk Museum, 180; Koorhekken der St.-Jacobskerk, 125; »Ontmanteling« van den toren, 43; Poging tot het samenbrengen van alle oude kunstvoorwerpen, 268; Subsidie restauratie Domtoren, 9.

- Valtherspaan. Oudheden gevonden. 14--16. 234—251.
- Veen. Muntvondst. 74. 75.
- Veere. Subsidie onderhoud kerk. 79.
- Vel (Nicolaes) herbouwt de St.-Maria-Magdalenakerk te Goes. 164.
- Velde (Adriaen van de). Stoflage in een bosch- en berglandschap van Jacob van Ruisdael. 65.
- Velde (Esaias van de). 13; Beleg van Ostende [?]. 66; Beleg van Wachten-donk [?]. 66.
- Veide Jr. (Willem van de). Kalme zee met schepen. 129.
- Velsen (Jacob Jansz. van). Genrestukje. 185. 186; Muziekpartij. gegraveerd door Aveline. 186; Soldatenwachtkamer. 186.
- Venne (Adriaen van de). Buitenpartij. 182; Vastenavond. 83.
- Verbeecq (P.). Teekening. 198.
- Verboeckhoven (Eugène). Figuren in M. Hobbema's »Le Bois de Harlem» toe-geschreven aan. 61. 62.
- Verelst (Pieter). 68.
- Vergadering. Algemeene. 206. 207. 258. 259.
- Vermeulen (I.). Vanitas. 95.
- Vermeyen (Jan). Gezicht in een legerkamp. 66; Portretten. 66; Triptiek. 66.
- Vertangen (Daniël). 66. 67; Beleg van Kopenhagen. 66.
- Vianen (Adam van). 124.
- Vianen (Christiaan Adamsz. van). 124.
- Vianen. Rijkssubsidie voor de kerk. 79.
- Visch (Gerrit en Willem). Portretten van, door B. van der Helst. 185.
- Visscher (Corn.). Prent naar »De waschvrouwen» van Pieter van Laer. 83.
- Vlaming (Cornelis de). stichter der Herv. Kerk te Oudshoorn, zijn verwanten en vrienden. 284—288.
- Vois (A. de). Schilderstuk toegeschreven aan. 67; Slapende nimf. Gewonde jager. 182.
- Vollenhove (Johannes). Portret van, door Jan de Baen. 152.
- Vonck (Elias). Wildstuk. 84.
- Vondel (Joost van den). Drie portretten van, door Philips Koninck. 80. 81.
- Voorst. Muurschilderingen in de Ned. Herv. Kerk. 43. 289. 290.
- Vos (Corn. de). Familiestuk. 57.
- Vranx (Sebastiaan). Gevecht tusschen Breauté en Leckerbeetje door Gerrit van Santen toegeschreven aan. 67; Paardenmarkt. 67.
- Vreeland. Het kasteel »Vredelant» gebouwd door bisschop Hendrik van Vianden in 1250. 28.
- Vrel (J.). 62. 63.
- Vries (Abraham de). 67; Mansportret door C. Janssens van Ceulen toegeschreven aan. 67.
- Vijgh (Dirk). ambtsman in Neder-Betuwe en richter van Tiel. 140.
- V. V. M.. »Interieur d'une galerie de tableaux» toegeschreven aan Abel Grimmer. 55. 59.
- Wadenoyen. Restauratie Ned. Herv. Kerk. 181.
- Wapenen. Francisca- of Frankische (Friesche?) werpbijl uit de Juckematerp. 17.
- Wapenrusting van Karel van Egmond in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem. 117—119; Deel van een malienkolder gevonden te Ouddorp. 137.

- Weefsels in het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 12, 88—95, 136, 137, 263.
- Weenix (Jan Baptist), 67, 68; Ruitergevecht toegeschreven aan Jacques Courtois, 183.
- Werff (Adriaan van der), Portretstuk van een aanzienlijk echtpaar toegeschreven aan, 129.
- Weyden (Rogier van der), 294—296; een (Godsnoed), 275; Portretten, 291, 295.
- Wiele (Victoria van der), echtgenoot van Jan de Bray, 13).
- Willlaerts (Adam), Zeegezicht, 82, 83.
- Willem III, Prins van Oranje, schenkt een raam aan de Herv. Kerk te Oudshoorn, 287.
- Wilsum, Restauratie kerk, 9, 121, 227.
- Withoos (Mathijs), Havengezicht [Hoorn?], 82.
- Witt (Johan de), Geschilderd portret van, 18; Portret van, toegeschreven aan Hanneman, 95.
- Wouwerman (Ph.), 55, 60; Copie naar een landschap van Kool, 132.
- Wulfraet (Matthijs), Familiegroep, 82.
- Wurtz (Paulus), Portret van, door J. de Bisschop, 196.
- Wijnants (Jan), Landschap, 267.
- IJsselstein, Graftombe van Aleid van Culemborgh in de St.-Nicolaaskerk, 113.
- IJzerwerk, Herstelling van zwaar geroest, 202—204.
- Zalt-Bommel, Monumentale gemeentepomp afgebroken, 290.
- Zilverwerk, 122—126, 140.
- Zorg voor oudheidkundige voorwerpen in Gelderland, 308, 309.
- Zutphen, Muurschildering in de St.-Walburgskerk, 44, 45; Oprichting van een Museum voor Oude Kunst en Kunstnijverheid, 76; Restauratie der St.-Walburgskerk, 9, 44, 45, 227, 290.
- Zwolle, Boogvulling in de Groote Kerk, 177—180; De Liberie van het voormalig Dominicaner-klooster 121, 122.
- Zijl (Abraham Ferdinand van), Restauratie van zijn grafteeken in de kerk te Benschop, 119, 120.

NO. THREE

34 75334

GETTY CENTER LIBRARY

3 3125 00612 2820

